Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten.

De kolonisatie van de Archipel.

Inhoudsopgave

I. De Vrede van Wenen van 1815 16

I.1 Een aanbieding die je niet kunt weigeren: een terreinvergroting zonder credietwaardigheid 16

I.2 Een systeem van uit de grond gedampte legitimiteitsaanspraken 16

I.2.1 De legitimiteits-hypothese Het primaat der legitimiteit kwestieus 16

I.2.2 Het isolatieprincipe ten nadele van Frankrijk 18

I.2.3 The balance of powers doctrine in Engelse ogen 20

I.2.4 Het territoriale compensatie-principe 20

I.2.5 Het nationaliteitsprincipe irrelevant 20

I.3 De protolegale soevereiniteit van de ingehuldigde vorst 21

I.3.1 Een gegunde soevereiniteit onder voorwaarden 21

I.3.2 Geen volkssoevereiniteit, maar een soevereiniteit toegelaten door soevereinen 22

I.4 De koloniën persoonlijk wingewest van de koopman-koning 23

I.5 De bestuursverhoudingen en het eigendomsrecht in de Archipel 24

I.6 De Engelse gunning aan Willem I 25

I.6.1 De Archipel defensie-pand 25

I.6.2 De open deur-politiek 25

I.6.3 De eis van de effectieve publieke rechtshandhaving: de “Hinterland-doctrine” van 1885 26

I.6.4 De definiëring van de eis van “effective control” in de negentiende eeuw 26

I.6.5 De Congo-Vrijstaat als particulier bezit van een koning 27

I.6.6 Het optreden van de Rotterdamsche Afrikaansche Handelsvereeniging 30

I.6.7 De “lien-de-droit-doctrine” bij extraterritorale jurisdictieclaims 31

I.6.8 De randvoorwaarden om *Hinterland* te claimen 33

I.7 De erfenis van Raffles 34
I.7.1 De opvattingen van Herman Daendels 34
I.7.2 Daendels als Toewan Besar Goentoer 35
I.7.3 Raffles' ontfeodaliseringsplannen op Java 39
I.7.4 Raffles begaat de fout van De Kumpenie: de Chinezen worden Britse semi-beambten 41
I.7.5 Raffles als mythische ontvoogder 42
I.8 De constitutionele positie van Willem als opperbestuurder 43
I.9 De territoriale consolidatiepolitiek tot 1880 44
I.9.1 Het handhavingsapparaat 44
I.9.2 De koloniale militie-troepen 48
I.9.3 Het koloniale ambtelijk apparaat en zijn beambten 48
I.9.4 De Archipel personeel afvoerputje 49
I.9.5 De sociale situatie op midden-Java 51
I.9.6 Het optreden van de messiaanse Dipo Negoro 52
I.10 Het verloop van de Java-oorlog 53
I.10.1 De militaire statuur van generaal-majoor De Kock 53
I.10.2 De generieke opdracht door de gouverneur-generaal Van der Capellen 53
I.10.3 Massale terreuracties en geweldsexcessen 54
I.10.4 De gevangenneming van Dipo Negoro en diens martelarenstatus 54
II. De invoering van het cultuurstelsel 56
II.1 De benarde staat van de Nederlandse schatkist Willems' persoonlijk staatsgeheim 56
II.1.1 Hoogoplopende koloniale beheers- en bezettingskosten 56
II.1.2 De barrièreverplichtingen om Frankrijk in te tomen 56
II.1.3 De Javaanse sawa's genereren geen belastbare feiten 56
II.2 Een Javaanse maatschappij van weldadigheid 57
II.2.1 De veenkoloniën in het noord-oosten van het lege Nederland 57
II.2.2 Een herleefde Kumpenie met gedwongen cultures 58
II.2.3 Het spookbeeld van een staatsbankroet 59
II.3 De zienswijze van gouverneur-generaal Johannes Van den Bosch: De Javaan moet ge-demancipeerd worden in het beheer van de dorpsgronden 60
II.3.1 Het beheer van het koloniaal areaal als kroondomein op Java 60
II.3.2 De onteigening van rechtswege bij wetsbesluit van een vijfde der dorpsgronden 63

II.3.3 De dwangcultures onder eindinspectie van Hollandse residenten 64
II.3.4 Gouverneur-generaal, gouverneur, resident, assistent-resident, controleur, regent 66
II.3.5 De regenten en hun broeders residenten: De Kumpenie spreekt (nog steeds) geen Maleis 68
II.3.6 De resident is de diplomatieke kroongemachtigde bij het inlandse vorstenhof 72
II.3.7 Het drama van Lebak en de ambtelijke bediening van Multatuli . 75
II.3.8 De Max Havelaar en Saïdjah en Adinda 79
II.3.9 Wij zijn de overheerschers, zij de overheerschten 80
II.3.10 De Tweede Kamer heeft geen Indische specialiteiten die de kroon tegenspel kunnen bieden 82
II.3.11 Op welke staathuishoudkunde was de Indische Staatsregeling eigenlijk gebaseerd? 82
II.3.12 De illiberaliteit van de minister van Koloniën Pahud de Mortanges 83
II.3.13 De koloniale opstellingen van Baud dominant 85
II.4 De amortisatie-politiek van Den Haag 88
II.4.1 Net als de V.O.C.: een vennootschappelijke uitoefening van soevereiniteit 88
II.4.2 De koloniën particuliere wingewesten 89
II.4.3 Het amortisatie-syndicaat en de gigantische staatsschuld van 2200 millioen gulden 90
II.4.4 Een passieve volksvertegenwoordiging met betrekking tot de staatsrekening 92
II.4.5 Een hypercritisch rompparlement 92
II.4.6 Dan maar aansluiting bij de Duitse Bond 93
II.4.7 De invoering van vermogensbelasting als noodmaatregel 94
II.4.8 Steeds sneller terugbetalen naarmate Nederlands grondgebied in Europa krimpt 95
II.4.9 De failliete boedel verdeeld over Belgen en Hollanders 97
II.4.10 De credietwaardigheid van een koning 97
II.5 Artikel 60 van de Grondwet 1815 98
II.6 De grondwetswijziging van 1840 98
II.7 De grondwetswijziging van 1848 99
II.7.1 Een formeel-wettelijke regeling van de staatkundige verhoudingen met de koloniën 99

II.7.2 De grondwet alleen toepasselijk op het rijk in Europa?.....100
II.7.3 Onuitvoerbare grondwettelijke waarborgen in de koloniën.....102
II.7.4 De merkwaardige redactie van de Indische Staatsregeling van 1854.....103
II.7.5 De innerlijk tegenstrijdige verheldering bij de Grondwet van 1887 104
II.8 De Indische Staatsregeling van 1854.....104
II.8.1 Geen grondwet maar een instructie-boek voor de Indische ambtenaar.....104
II.8.2 Het Regeeringsreglement kent geen Indische scheiding der machten.....106
II.8.3 De bevoegdheid om de eigen bevoegdheid vast te stellen 108
II.8.4 Geen parlementaire representatieve volksvertegenwoordiging 108
II.8.5 De rechterlijke macht in Indië 109
II.8.6 De kleine kolonialistische wereld 109
II.8.7 De veranderende Indische samenleving 109
II.8.8 De segregatie in het publieke domein.....110
II.8.9 De grondrechten-kwesties 110
II.8.10 De vrijheid van drukpers als voorbeeld.....111
II.8.11 Wederom: Een beoogd stelsel van stelselmatige stelloosheid met blanco-normen 112
II.8.12 Het compromis-Mackay inzake de plaats van het drukken van het geschrift.....113
II.8.13 Het fundamentele, op etnische herkomst gebaseerde onderscheid in Europeanen, inlanders en oosterlingen 114
II.9 De Indische muntwet 126
II.10 De Agrarische wet 126
II.10.1 Een wijziging van de Indische Staatsregeling: vijf grondverkavelings-principes 126
II.10.2 Geen openlijke afschaffing van het cultuurstelsel 129
II.10.3 De Suikerwet.....130
II.10.4 Was rechtsbescherming van de inlander het primaire wettelijke doel van deze regelingen?.....131
II.11 De Indische corruptie-schandalen.....132
II.12 Baron van Hoëvell komt op. 134
II.13 De Indische persvrijheid: het geval Busken Huet.....135
II.14 De interpellatie-Lenting.....136
II.15 Het regeringsstandpunt 137

II.16 De opstelling van de Tweede Kamer 139
II.17 Een geopolitieke factor: de opening van het Suez-kanaal 140
II.17.1 De internationalisering van deze vitale waterweg naar en van het Verre Oosten 140
II.17.2 Groot-Brittannië en Nederland als belanghebbende mogendheden bij het kanaalbeheer 141
II.17.3 De Franse pogingen zich koloniale preferentie te verschaffen ... 142
II.17.4 De Franse koloniale claims in en rondom Indo-China en het Parise centralisme 143
II.17.5 De afstandelijke koloniale positionering van Washington en Keizerlijk Duitsland 144
II.17.6 Bismarck wil expansie in Afrika maar eigenlijk niet in Azië 146
II.18 De betekenis van de Straat Malakka 148
II.18.1 De verlegging van de gangbare handelsroutes na de opening van het Suezkanaal 148
II.18.2 Het Atjehse Sultanaat moet aangepakt worden ter beveiliging van de Europese straatvaart 161
II.18.3 Een Nederlandse onthoudingspolitiek in Britse ogen onvoldoende 164
II.19 Het uitvoeren van het Sumatra-tractaat met Groot-Brittannië 165
II.19.1 Jurisdictieconflicten tussen de oeverwallen van Straat Malakka 165
II.19.2 De Aziatische personele staatsopvatting 166
II.19.3 Het primaat van het territorialiteitsbeginsel als onderdeel van het dwingend volkerenrecht 167
II.19.4 De consulaire capitulaties 167
II.20 De Atjeh-pacificatie 169
II.20.1 De Nederlandse strategie om de zeeroof van Atjeh te bestrijden 169
II.20.2 De oorlogsverklaring aan de Sultan van Atjeh 169
II.20.3 Het Nisero-incident breekpunt 170
II.21 De Lombok-pacificatie 171
II.21.1 Steeds intensievere en uitgebreidere pacificatie-expedities 171
II.21.2 De huwelijkspolitiek van Radja Agung 172
II.21.3 Hongersnood onder de Lombokse Sasaks 174
II.21.4 Lombok concentratiepunt interinsulaire paketvaart 175
II.21.5 Het verraad van Lombok 175
II.21.6 Een paketvaart-monopolie gevestigd 176
II.21.7 De mythe van territorale consolidatie in heel de Archipel 177

II.22 De ethische politiek ingezet 178
II.22.1 Toenemende kamerbemoeienis met de koloniale consolidatie-politiek 178
II.22.2 Het hooggestemde program van de Anti-Revolutionaire Partij .. 178
II.22.3 De uitleg van de christelijke zedekunde een zaak van de kerkgenootschappen 180
II.22.4 De ethische humuslaag van de koloniale expansie 180
II.22.5 De Bijbelse openbaring vóórgegeven rechtsbron 182
II.23 De ethische politiek en de nietsontziende politionele pacificaties van Atjeh na 1884 182
II.23.1 Een nieuwe strategie van luitenant-generaal Weitzel 182
II.23.2 Het verblijf binnen de geconcentreerde linie van Atjeh 183
II.23.3 De inzet van stormbrigades buiten de linie 183
II.24 Het optreden van Van Daalen 1896-1904 184
II.24.1 De familie-Van Daalen in Indië 184
II.24.2 De adviezen van Christiaan Snouck Hurgronje 185
II.24.3 Teukoe Oemar en de zijnen deugen niet 185
II.24.4 Excessieve geweldpleging noodzakelijk geacht 186
II.25 De morele afrekening in de twintigste eeuw 187
II.25.1 De voordracht van Van Heutsz als gouverneur-generaal 187
II.25.2 De vèrstrekkende betekenis van de interpellaties-De Stuers 187
II.25.3 De capitulatie van de Sultan van Atjeh een farce 189
II.25.4 Het huwelijksleven van Van Heutsz publiek thema 190
II.25.5 De inlander een rechtssubject van de tweede rang 190
II.25.6 De merkwaardige opstelling van zending en missie 191
II.26 De betekenis van petroleum en delfstoffen binnen de Archipel 192
II.26.1 De uitzonderlijke bodemrijkdommen in de Archipel 192
II.26.2 De opkomst van de superdreadnought 193
II.26.3 De mondiale vlootwedren tussen de maritieme mogendhedem 195
III. De Russisch-Japanse oorlog 196
III.1.1 De tegengestelde expansieve aandriften van een westerse en een oosterse grote mogendheid 196
III.1.2 De maritieme inbraak van USA-commodore Perry in 1853 196
III.1.3 Het Brits-Japanse vlootverdrag de implicte erkenning van rassengelijkheid 197
III.1.4 De overmeestering van Port Arthur zonder oorlogsverklaring ... 197

III.1.5 De Russische verwachtingen jegens Nederland als koloniale grootmacht 198
III.1.6 De Russische onderhandelingen over bunkercontracten 200
III.1.7 Het Sabang-incident en de Nederlandse weigering van bunkering 202
III.1.8 De slag bij Tushima en de Russische militaire capitulatie 203
III.1.9 Het immens effect op de Aziatische volksgeest 203
III.2 De Nederlandse neutraliteit 206
III.2.1 Britse suzereiniteit over de Archipel? 206
III.2.2 De gevechtskracht van de Nederlandsch-Indische vloot discussiepunt 207
III.3 Boedi Oetomo/ De Sarekat Islam 209
III.3.1 De staatkundige betekenis van de religie in Indië 209
III.3.2 Staatkundige samenwerking met niet-christelijke confessionele blokken 210
III.3.3 Bestuurlijke koloniale verharding 210
III.4 De Indische vloot en het leger 211
III.4.1 Geen adequate zelfstandige gouvernementsmarine 211
III.4.2 Mogelijk samentreffende invasies in de Archipel een toekomstperspectief 212
III.4.3 De codificatie van neutraliteitsplichten op internationaal niveau 213
III.4.4 De Noordzeeconventie en de verplichtingen van de oeverstaat 214
III.4.5 Een Indische artillerievloot 214
III.4.6 Een Indische Oceaanconventie zoals de Noordzeeconventie 216
III.5 De neutraliteitsproclamatie van 1914 en Indië 217
III.5.1 De verdragsmatig voorgeschreven bewoordingen van de neutraliteitsverklaring 217
III.5.2 De dominantie van Groot-Brittannië als zeemogendheid andermaal 218
III.5.3 De onschendbaarheid van alle Nederlandse territoria, waar ook ter wereld 219
III.5.4 De Noordzeeblokkade en de Indische convooivaart 220
III.5.5 Het ontslag van de Nederlandse minister van marine en het aanblijven van het kabinet 221
III.6 Armageddon: het blanke ras roeit zichzelf uit 222
III.7 Het Verdrag van Versailles en de Nederlandse koloniale ambitie 223
III.7.1 De nieuwe delineatie van naties en volkerengemeenschappen. 223

III.7.2 Een wapenstilstand misbruikt ter codificatie van volkerenrechtelijke principes 224
III.7.3 De veertien punten als evenzovele imperfecte maximen 224
III.7.4 Was kolonialisme in welke vorm dan ook verenigbaar met deze maximes? 225
III.8 Er is een Volksraad 226
III.8.1 Buigingen in de richting van de USA-president Woodrow Wilson 226
III.8.2 Een evolutionaire doorontwikkeling van de Volksraad op democratische grondslag 227
III.8.3 Indië bij nader inzien niet rijp voor de representatieve democratie 229
III.8.4 Pleijte licht de noodzakelijkheid van de Volksraad toe: hij is vooral bedoeld om Nederland een Volkenbondslidmaatschap te bezorgen 231
III.9 De Djambi-, Landssyndicaat-, Perlak- en overige schandalen 231
III.9.1 Voortgezette uitbreiding van de westerse monopolies in de Archipel 231
III.9.2 De overduidelijke belangenverstrengelingen in rechtsstatelijk perspectief 232
III.9.3 Het Djambi-ontwerp schoolvoorbeeld 233
III.9.4 Het optreden van Simon de Leugenaar, minister van Koloniën .. 234
III.9.5 Een wetsbesluit over de arbeidsomstandigheden en de arbeidsovereenkomst van de inlander 235
III.9.6 Simon liegt onverdroten voort 236
III.9.7 De breideling en censurering van de socialistische en communistische pers 237
III.10 De positie van de Bataafsche Petroleum maatschappij: De Kumpenie in nova forma 237
III.11 De Koninklijke als bliksemafleider 238
III.11.1 Het feitelijk en gewettigd monopolie van de Bataafsche 238
III.11.2 De uitermate zwakke opstelling van de Tweede Kamer 239
III.12 Zijlker en zijn lampolie 240
III.13 Benzine, mazout en stookolie als brandstoffen 242
III.14 Nieuwe rondes, nieuwe kansen: benzine, toluol en tolueen 244
IV. De concurrentie van Standard Oil in een politiestaat 247
IV.1 Het sociaal bewustzijn van Deterding en diens flankerend secundair welvaartsbeleid 247
IV.2 Geen staatkundige autonomie voor de inlander in driehonderd jaar 247
IV.3 De paradoxale koloniale politiek 248

V. Andere geprivilegieerde private ondernemingen 249
V.1 Deli-maatschappij 249
V.1.1 De stichting van de Deli-maatschappij 249
V.1.2 De koelie-contracten 250
V.1.3 De poenale sanctie en het gouvernementele beleid 251
V.2 Billiton-maatschappij 253
V.2.1 De Indische mijnwetgeving en het koninklijk huis 253
V.2.2 De arbeidsomstandigheden bij de tindelving 254
V.2.3 De overintensieve exploitatiepolitiek 256
V.3 Banka-maatschappij 256
V.4 Nederlandsch-Indische Landbouw Maatschappij 258
V.5 Algemeen Syndicaat van Suikerfabrikanten in Nederlandsch-Indië 259
V.6 De Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië 260
V.6.1 Een tegenregering buiten de Indische Staatsregeling-1854 260
V.6.2 De persoon van Treub 261
V.6.3 De positie van Van Limburg Stirum in Indië 262
V.6.4 De reacties van de landvoogd 264
V.6.5 De doorontwikkeling van de Nederlandsche handelsmaatschappij na 1920 tot 1934 266
V.7 Wat bleef er nog over van de vrijhandel? 267
VI. De voortgezette inlandse agitatie tegen het koloniale stelsel 268
VI.1 Uitgroei van de Sarekat Islam 268
VI.2 De Moehammadyah 270
VI.3 De Inlandse Vakbonden 271
VI.4 De Indische Sociaal-Democratische Vereeniging 272
VI.5 De Indische Partij 274
VI.6 De communistische, anarchistische en revolutionaire verbanden 275
VI.7 De Atjeh-veenbranden 278
VII. De geborneerde reactie van het koloniaal bestuur 280
VII.1 De Nederlandse ministers van koloniën en hun gouverneurs-generaal 280
VII.2 De steeds conservatievere stellingnames van Colijn 282
VII.2.1 Heldring over Colijn als een al te zelfovertuigd man 282
VII.2.2 Colijn stelt de naoorlogse dekolonisatoren in de schaduw 282
VII.2.3 Colijn als brede-basis-premier: gods raadsbesluit bracht Neerland en Indië saâm 283
VII.3 Fock als gouverneur-generaal 285
VII.3.1 Focks philippica over de verwarrende fantasiën die Van Limburg in het leven riep betreffende de Volksraad 285

VII.3.2 Waarom riep Fock de minister van Koloniën niet ter verantwoording? 286
VII.3.3 Colijn domineert de hele koloniale politiek 286
VII.4 De Graeff als moderator 287
VII.4.1 Schipperen tussen Colijn en De Geer 287
VII.4.2 De Graaff en De Graeff kunnen niet door één deur 288
VII.4.3 De toenemende militarisering van manisee en veldgendarmerie 288
VII.5 Welter als minister in het confessionele kabinet Colijn IV 289
VII.5.1 De thesen van de “gave gulden”en de “sluitende begroting” 289
VII.5.2 Welter als koloniale conservator 290
VII.5.3 De sociaal-democraten willen het koloniaal bezit verkwanselen 290
VII.5.4 De man van het lot: Gerbrandy 291
VII.5.5 Kan de Vichy-oplossing geen leidraad zijn? 291
VII.6 Bonne de Jonge als reactionaire opvolger van De Graeff 291
VII.6.1 Bonne laat zich door Wilhelmina niets gezeggen 291
VII.6.2 Bonne weet het beter, maar blijft bescheiden. Daar is hij trots op. 292
VII.6.3 Bonne vindt de democratie verachtelijk 293
VII.6.4 De onbepaalde internering leert wel mores 293
VII.7 Tjarda van Starkenborgh, de laatste landvoogd 294
VII.7.1 Tjarda is geschikt als landvoogd omdat hij van Indië niets begrijpt 294
VII.7.2 De blakende afstandelijkheid van Tjarda jegens de samenleving 295
VII.7.3 De sexschandalen die in Indië gewoon zijn onaanvaardbaar 295
VII.8 Van Mook als luitenant gouverneur-generaal 296
VII.8.1 Tjarda zoekt een goochemerd en linkmichiel 296
VII.8.2 Van Mooks economische onderhandelingen met Nippon 296
VII.8.3 Het oorlogskabinet eigenlijk irrelevant 297
VII.9 De Vaderlandsche Club 297
VII.10 De Nationaal-Socialistische Beweging in de Nederlanden en Indië 298
VII.11 Het private bedrijfsleven 299
VII.12 De tegenstrevende “Stuw”-groep 299
VIII. Ontwakend zelfbewust Azië en de Aziatische Monroedoctrine 301
VIII.1 De visie van Tokio over de uitvoering van het Volkenbondsstatuut 301

VIII.1.1 De vooronderhandelingen bij de redactie van het Vredesverdrag van Versailles-1919 301
VIII.1.2 De eis van volkerenrechtelijke rassengelijkheid 301
VIII.1.3 De Franse premier Clemenceau ziet de Japanners eigenlijk niet stààn- 301
VIII.2 De Aziatische Welvaartssfeer 302
VIII.3 Geen oorlog met Nederlandsch Indië 302
VIII.4 Neutraliteit jegens Sovjet-Rusland 302
VIII.5 Geen burgerrechten voor de Indonesiër 303
VIII.6 De Japanse Stille Zuidzeemandaten 303
IX. De Volkenbond 304
IX.1 Frankrijk mutileert de bond als internationale defensie-associatie voor Parijs 304
IX.1.1 Het Nederlandse geschokte economische middellange termijn-perspectief in 1920 304
IX.1.2 Het Nederlandse structurele kapitaaloverschot 304
IX.1.3 Nederland vlucht in de Indische interinsulaire paketvaart 305
IX.1.4 Het Centraal Europese achterland geen winstgevend afzetgebied 307
IX.1.5 De volkenbond als een travestie van internationale zelfbestemmingsrechten 308
IX.1.6 De Franse verdragsmanipulaties tegen de Volkenbond 308
IX.1.7 Nieuwe militaire-alliantiefamilies ter bescherming van een uitgeputte Marianne 309
IX.1.8 Het onvoorwaardelijk verbod van internationale agressie 311
IX.1.9 De vaders vermoordden in een lugubere autodafé al hun zonen 312
IX.2 De Vlootconferentie van Washington 312
IX.3 De Nederlandse Vlootwet verworpen 312
IX.3.1 De wetsvoordracht door Hendrikus Colijn als minister van Financiën 312
IX.3.2 De tweeledige verdediging van de vlootvoordracht in de Tweede Kamer 314
IX.3.3 De calvinisten dreigen met het einde der confessionele coalitie 314
IX.3.4 Mgr Prof Mr Dr Nolens, Proto-notarius apostolicus, tikt in de kamer zijn zegelring stuk tegen de tinnen inktpot 315
IX.3.5 Tokio kan zijn maritieme strategie nu afstemmen met het veldleger 317
IX.4 De muiterij op de “Zeven Provinciën”” 317

IX.5 De hervatte Nederlandse neutraliteit 318
IX.6 De petitie Soetardjo 318
IX.6.1 De verholen handreiking tot samenwerking 318
IX.6.2 Het non-coöperatieprincipe in de politieke praktijk 319
IX.6.3 De islolering van de volksraad doorbroken 319
IX.7 De redactie van het verzoek 320
IX.7.1 Het uitgangspunt: handhaving van rijkseenheid in volkerenrechtelijk perspectief 320
IX.7.2 De starre en ambtelijke houding van Tjarda 321
IX.8 Een laatste front dat opening zocht: de GAPI 321
IX.8.1 Soetardjo zoekt bevestiging in eigen kring 321
IX.8.2 De opstelling van de nationalistische pressiegroepen 322
IX.8.3 De eis van parlementaire politieke verantwoordelijkheid 324
IX.8.4 De botte houding van de minister van Koloniën Welter in de Tweede Kamer 325
X. Het Slagkruiserplan 327
X.1.1 Japan neemt Nederlands Indië als transitregio op in zijn agressieplan 327
X.1.2 De financiële dekking nog steeds struikelblok 328
X.1.3 Een versnelling van maritieme aanbestedingen 329
XI. De Tweede Wereldoorlog 331
XI.1 De Duitse inval in Nederland 331
XI.2 De overdracht van het regeringsgezag 331
XI.2.1 De volstrekte paniek binnen het kabinet-De Geer 331
XI.2.2 De feitelijke mondelinge overdracht van het totale burgerlijk gezag aan Winkelman 331
XI.3 Welk gezag ging nu eigenlijk over? 332
XI.3.1 De intenties van minister Steenberghe bij het overdrachtsritueel 332
XI.3.2 De overdracht was gebonden aan de territoriale jurisdictiebeperkingen in westelijk Europa 332
XI.3.3 De mondelinge beperkingen bij de capitulatie te Rijsoord jegens Von Küchler 333
XI.4 De verplaatsing van de regeringszetel naar het buitenland 333
XI.4.1 De achtergronden van het verbod van verplaatsing van de regeringszetel 333
XI.4.2 De Nederlandse volksvertegenwoordiging weet nergens van 334
XI.5 Voorbereidingen de regeringszetel te verplaatsen naar Bandung 335

XI.5.1 Wilhelmina en haar futloze “stelletje” 335
XI.5.2 De inzet van de Nederlandse marine in algemeen geallieerd verband 336
XI.5.3 De minister van marine, Furstner, in de bres 336
XI.6 De volkerenrechtelijke consequenties daarvan 336
XI.7 Wilhelmina wilde niet naar Indië 337
XI.8 De 7 decemberverklaring-1941 in dit perspectief 338
XII. De positie van de Indische Regering 339
XII.1 De capitulatie te Rijsoord geen rechtspositiebepaling voor het koloniaal gezag 339
XII.1.1 Kon de koloniale regering zich nog als “neutraal” beschouwen? 339
XII.1.2 De wisseling van de rechtsmachtgrondslag op territorialiteitsbeginsel naar dat op het onbeperkt personaliteitsbeginsel 339
XII.1.3 Een neutraliteit gebaseerd op het nationaliteitsbeginsel? 339
XII.1.4 Tokio vergelijkt de Nederlandsch-Indische Archipel met Frans Indo-China 340
XII.2 Het Indonesisch zelfbestemmingprincipe versterking voor Japanse agressie 341
XII.2.1 Het Indonesische nationalisme ondermijnt Nederlands jurisdictierecht in de Archipel 341
XII.2.2 Het tripartite Anti-Kominternpakt als defensie-alliantie 341
XII.2.3 Was verloochening van de Britten niet de beste optie? 342
XIII. Toespitsing van de verhoudingen met Japan 344
XIII.1 Een non-agressiepact met Sovjet-Rusland wijzigt de strategische verhoudingen in het Verre Oosten 344
XIII.1.1 De voortgezette zuidoostelijke expansie van Japan 344
XIII.1.2 Duitslands inbreuk op het tripartite Anti-Kominternpakt 344
XIII.2 Tokio’s manipulaties van de Indonesische nationalisten 345
XIII.2.1 Tokio en het Indonesisch nationalisme 345
XIII.2.2 Het Bataviaas Kantoor voor Japansche Zaken 345
XIII.2.3 Het Binnenlands Bestuur ziet de nationalisten als potentiële verraders 346
XIII.2.4 De weerwraak van de Nederlanders bij het hernemen van hun koloniale posities 346
XIII.2.5 De subtiele Japanse infiltraties en spionages 347
XIV. De westerse alliantie 348
XIV.1 Het defaitisme van het oorlogskabinet-De Geer 348

XIV.1.1 Het kabinet betreurt het lidmaatschap van de westerse militaire alliantie 348
XIV.1.2 De alliantie-positie van de Archipel niet interessant voor het inlandse volksdeel 348
XIV.2 De oorlogsverklaring van Batavia op 8 december 1941 348
XIV.2.1 De USA willen afstopping van Nippon 348
XIV.2.2 Londen vreest de deloyaliteit van het Nederlandse oorlogskabinet 349
XIV.2.3 De oorlogsverklaring trekt Nederland onherroepelijk in het geallieerde kamp 349
XIV.2.4 De versnelde dekolonisatie door een machteloos Nederland 350
XV. Het ABDA-command 352
XV.1 De Nederlandse quasi-neutraliteit in het Verre Oosten 352
XV.1.1 Een illegaal intergeallieerd opperbevel 352
XV.1.2 De argwaan tegen de Nederlanders 352
XV.1.3 De figuur van de vlootvoogd Conrad Helfrich 353
XV.2 Singapore wordt oninneembaar geacht 355
XV.2.1 De aanval op Singapore 355
XV.2.2 De Germany first-doctrine gaat niet op 356
XV.2.3 De Nederlanders worden nog steeds niet vertrouwd en zeker niet voor vol aangezien 356
XVI. Het KNIL als defensief apparaat 358
XVI.1 De politionele taakstelling van het Indisch veldleger 358
XVI.1.1 Het KNIL geen zelfstandig mobiel veldleger 358
XVI.1.2 Geen voldoende vooroefeningen, geen moderne bewapening . 358
XVI.1.3 De inschakeling van semi-gemilitariseerde burgers op grote schaal 359
XVI.2 Het oppercommando van het Indisch Leger 359
XVI.2.1 Luitenant-generaal Berenschot ziet defensieve mogelijkheden . 359
XVI.2.2 Luitenant-generaal Ter Poorten defaitistisch 361
XVI.2.3 Het gebrek aan gezag en militair prestige bij Ter Poorten 361
XVII. De capitulatie in de laagvlakte van Bandung 363
XVII.1 De invasie als aanstaand feit aanvaard 363
XVII.1.1 Het regeringsstandpunt: geen integrale capitulatie 363
XVII.1.2 Het neutraliteitspostulaat voor de Archipel 365
XVII.2 Het dubbelzinnig optreden van Tjarda 365
XVII.2.1 De positie van de gouverneur-generaal 365
XVII.2.2 De houding van generaal ter Poorten 365

XVII.2.3 De val van Singapore 366
XVIII. De landing, opmars en innesteling in Kalidjati als centraal steunpunt 367
XVIII.1 Nederland maritiem volledig uitgeschakeld 367
XVIII.1.1 De slag in de Javazee als ultiem blijk van intergeallieerde loyaliteit 367
XVIII.1.2 De Britten zullen niet dankbaar zijn 367
XVIII.1.3 De weerloosheid van Java's oostkust 367
XVIII.2 De deployering van de Japanse invasiemacht 368
XVIII.2.1 De Japanse doorstoten via fietsbrigades 368
XVIII.2.2 Kortstondige verzetshaarden maar geen strategische vertraging 368
XVIII.2.3 Het KNIL-hoofdkwartier incommunicado bij tactische marsbevelen 369
XVIII.3 Het Algemeen Hoofdkwartier te Bandung 369
XVIII.3.1 De voortdurende vergaderingen in het algemeen Hoofdkwartier 369
XVIII.3.2 Ter Poorten wenst grote troepenverplaatsingen zonder evenwicht in de lucht 370
XVIII.3.3 Logistieke chaos in de achterhoedes 370
XVIII.4 Het regeringsoverleg over de termen van overgave 370
XVIII.4.1 De lokalisering van het gewapend conflict nog mogelijk geacht 370
XVIII.4.2 Beveiliging en conservering van bedrijfsinvesteringen 371
XVIII.5 De besprekingen in vertaalsslag 371
XVIII.5.1 De bijeenkomst in de mess te Kalidjati 371
XVIII.5.2 Wat dééd Tjarda daar eigenlijk? 371
XVIII.6 Ter Poorten tekent een document dat hij niet kan lezen 372
XVIII.6.1 De parafering van een in hout gevat Japans document 372
XVIII.6.2 Tjarda gaat in de tuin zitten en distantieert zich van Ter Poorten 372
XVIII.6.3 De Nederlanders als nutteloze wezens afgevoerd 373
XVIII.6.4 Waar bleef de soevereniteit over de Indische Archipel? 374
XVIII.6.5 De NIROM-capitulatie-rede 374

I. De Vrede van Wenen van 1815

I.1 Een aanbieding die je niet kunt weigeren: een terreinvergroting zonder credietwaardigheid

In 1814 krijgt een verdoolde en sterk verarmde prins Frederik Willem van Oranje-Nassau van de Britse regering een aanbieding van een koloniaal rijk. Londen is van plan te bevorderen dat de prins koning wordt van een sterk vergroot Nederland. Hoe groot, dat weet Londen nog niet. Bovendien moeten Rusland, Pruisen en Oostenrijk die vergroting goed vinden. Nederland moet een middelgrote mogendheid met een sterke militaire weerbaarheid worden. Want Frankrijk blijft agressief. Napoleon is nog niet echt verslagen. Londen kan dat niet in zijn eentje mannen. Nederland moet meehelpen Frankrijk in het hok te houden. Holland is verarmd. Het moet dus financieel gesubsidieerd worden. Dat kan door middellang crediet. Maar ook door terreinvergroting. Dan moet dat terrein wel lucratief zijn. Londen heeft nog gronden in de aanbieding in Azië. Het voornaamste winstgevende deel ligt in het Verre Oosten. De Indische Archipel. De prins moet er wel wat voor doen. Hij moet een waardige militaire defensie-geallieerde worden van Zijne Meest Brittannische Majesteit. Hij moet een duchtig veldleger en een suffisante oorlogsmarine uit de grond stampen. Nog vóór de Keizer der Fransen weer losbreekt.

Londen weet: dat is tegen de traditie van de kribbige kruideniers in de dampige delta die zich Holland pleegt te noemen. Maar dit is de basisvoorwaarde voor herstel van Nederland via Londen. De prins, zich beradend om het duchtig geslonken familiekapitaal flink te te versterken aarzelt, tegen zijn natuur, geen moment. Hij tekent de gunningsovereenkomst zonder de kleine lettertjes goed te lezen. In wezen verhypotheceert hij de vijf eerstkomende Nederlandse Rijksbegrotingen aan de Londense succursaal-bank van het Huis Rothschild. Dat Huis heeft het hoofdkantoor in Parijs. Het financierde Napoleons dwaze militaire ondernemingen ook. De Acht Artikelen van Londen, die niemand in Holland echt mag kennen, daarin staan die voorwaarden van de gunning. De Nederlandse brave burgers kunnen veel hebben. Maar niet deze uiterst ingewikkelde voorfinancieringen via een voorheen vijandige bank. Willem moet de Nederlandse volksvertegenwoordiging overal buiten houden. Het leidt zestien jaar schimmige achterkamertjespolitiek in. Daarom is de geschiedenis van Nederlands kolonialisme voor de hedendaagse mens bijna onbegrijpelijk en ongrijpbaar, als een stuk natte zeep onder een heet sproeiende douche.

I.2 Een systeem van uit de grond gedampte legitimiteitsaanspraken

I.2.1 De legitimiteits-hypothese Het primaat der legitimiteit kwestieus

Napoleontisch Frankrijk[1] moest verpletterend verslagen worden voordat Europa weer eens een tijd vrede zou kunnen genieten. De overwinnende geallieerden – Groot-Brittannië, Oostenrijk,

[1] Het agressieve Frankrijk, dat voortdurend territoriale expansie zocht door veroveringsoorlogen op het Europese continent. Die expansie had ten doel de bevolking van Frankrijk te verenigen tegen een zèlf opgeroepen buitenlandse vijand, meestal bestaande uit een diversiteit van coalitiepartijen. Er was immers nog geen homogene Franse bevolking: er was nog geen herkenbare Franse nationaliteit bedacht en bevredigend gedefinieerd. Toch hadden de Franse revolutionairen van 1789 zulk een monolitische voorstelling van het Gallische volk nodig, wilden zij kunnen komen tot een gecentraliseerde eenheidsstaat. Die meenden zij weer nodig te hebben om te kunnen komen tot een egalitaire rechtstaat waarin vrijheid, gelijkheid en broederschap binnen één grondgebied overal op dezelfde wijze geborgd was door de wet. De wet alléén, die over allen heersen zou. Napoleon is van dit samenstel van werkhypotheses en de axiomatische aannames de personificatie geweest. Het kenbare, geïncarneerde symptoom. Zou Napoleon verpletterend verslagen worden, dan zou dat agressieve Frankrijk beteugeld zijn binnen zijn "natuurlijke grenzen" van vóór 1789. Dat maakte het leveren van een beslissende slag tegen Napoleon en zijn volksleger noodzakelijk in de ogen van de geallieerden van 1814. Dat geschiedde bij de "Slag bij Waterloo"op 18 juni 1815. Zie het overzichtsartikelen van Enne Koops op de site HISTORIEK, www.historiek.net/slag-bij-waterloo-1815-samenvatting-tijdlijn/138392/ *Slag bij Waterloo (18 juni 1815), Samenvatting, tijdlijn & gevolgen*, laatste update 13

Pruisen en Rusland -- namen zich voor Europa te hertekenen naar het als dwingend voorgestelde *legitimiteitsprincipe* van geografische staatsgrenzen. De grenzen die vóór 1789 volkerenrechtelijk rechtmatig – legitiem – waren gedefinieerd moesten hersteld worden onder het soevereine gezag van de staatshoofden die toen ook legitiem hun oppermacht hadden uitgeoefend. Dat betekende: *dynastieke* herleidingen. Wie had wáár geheerst en wie zou diens rechtmatige opvolger in de soevereiniteitsuitoefening zijn geweest volgens de maatstaven van de Salische wet of een daarmee gelijk te stellen regeling? Desnoods waren de onderhandelaars bereid terug te gaan tot het partageverdrag van Meerssen van 870[2], als daarmede maar alle staatkundige sporen van de -Franse Revolutie zouden zijn uitgewist op het continent.

---

november 2020, geraadpleegd 18 november 2020. Door het symptoom – Napoleon – weg te nemen, zou aan de agressieve expansie van Frankrijk een einde gemaakt worden. Dat kon niet anders dan een misvatting zijn. Frankrijk bleef agressief, maar miste nadien voorlopig de middelen om die emotie te verwezenlijken. Het bleef bijvoorbeeld de Lage Landen en Duitsland bedreigen in 1830, 1848, 1862, 1866,1868, 1870-1871. Maar het onderschatte uiteindelijk daarbij de tegenstrevende krachten die het in het buitenland opriep, zoals Napoleon óók steeds gedaan had. In de Frans-Duitse oorlog, (door Frankrijk roekeloos aangegaan op basis van een diplomatieke blunder aan Franse zijde te Ems), waarbij Frankrijk zo verpletterend verslagen werd, dat het decennia nodig had om zich weer intern te stabiliseren, ondervond het zijn definitieve Waterloo. Nadien liepen al zijn expansies op evenzovele rampen uit die ook de binnenlandse politiek grondig destabiliseerden voor decennia. Zie ook: Jurryt van de Vooren op de site HISTORIEK, www.historiek.net/de-slag-om-de-slag-bij-waterloo/10789/ *De slag om de Slag bij Waterloo, "De Veldslag van het Schoone Verbond"& "La Belle Alliance"*. Laatste update: 22 oktober 2019, geraadpleegd 18 november 2010. Bij beide site-artikelen vindt men recentere litteratuurreferenties over de gevolgen van de slag bij Waterloo en de verderstrekkende Europese consequenties tot en met 1871. Pas bij de Vrede van Versailles van 1919 worden deze consequenties afgestopt en vervangen door die van de vredesregeling van de USA, Groot-Brittannië en Frankrijk, waarbij wederom Frankrijk ruimte krijgt om zijn agressieve aandriften ruim de loop te laten. Zie daaromtrent: Gerard Strijards, *Versailles 1918, Een wrede vrede, De natiestaten en het beginsel van de rassengelijkheid,* Uitgeverij Wolf legal Publishers, Nijmegen, 2020, ISBN 978-946-240-5851.

[2] Het enorme rijk van Karel de Grote, ook wel het Karolingse Rijk genaamd (naar Karel Martel) strekte zich uit van de grote rivieren in Nederland in het noorden, tot aan de Pyreneeën en de rivier de Ebro in het zuiden. Vanaf 771 voerde Keizer Karel oostwaarts, rechts van de Rijn, een reeks annexatieoorlogen waardoor de Keizer bijna heel westelijk Europa in één rijk verenigde. Bij deze oorlogen oostelijk van de Rijn versloeg Keizer Karel de Saksers verpletterend en dwong ze bij de capitulatie collectief tot het Rooms-Katholicisme van die dagen. De Paus zalfde vervolgens in de frontportico van de toenmalige Sint Pieter de Keizer tot koning van westelijk Europa. De Keizer werd nu daardoor de sacramentele bewaarder van gods vrede in westelijk Europa. Het Keizerrijk was derhalve een theocratisch geregeerd rijk. Karel was *princeps sacerdos,* was de wereldlijke gezalfde beheerser van de aarde, de paus de geestelijke. De Keizer gaf de paus binnen zijn rijk een staat, de kerkijkelijke staat, rondom Rome. Het Keizerrijk was daarom ook het Roomse Rijk. Alle koningen ná Karel de Grote oriënteerden zich in hun machtsaanspraken op dit mythische oerrijk. Het Salische erfrecht veronderstelde dat de wettelijke zonen van een wereldlijk heerser een evenredig vaderlijk erfdeel, een legitieme portie, zouden krijgen van diens grondbezit. Deze erfaanspraak was onvervreemdbaar. De erflater kon de wettige zoon nooit in dit opzicht onterven. "Legitiem" in de zin van het Verdrag van Wenen van 1815 betekent, dat de erkende soevereiniteitsaanspraak van een vorst altijd op enigerlei wijze te herleiden moest zijn op zulk een legitieme portie uit de gronderfenis van Keizer Karel. Want deze erfenis was de Keizer toegevallen onder het patronaat van Sint Petrus en gold dus als de enige door god erkende soevereiniteitsaanspraak in de zin der openbaring. In deel I van deze serie Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten ging het om de soevereinteitsclaims van de koningen van Portugal en en Castilië krachtens het concordaat van Tordesillas van 1494. Zie: I.1.8. (*Twee universele jurisdictiesferen: de wereld door de Paus verdeeld*); I.3. (*De concessionering aan Portugal*) en I. 4. (*De concessionering aan Spanje*). Ook deze aanspraken werden gelegitimeerd door te "bewijzen" – ondermeer in de voortafgaande Bulla met annexen van paus Alenzander VI – dat zij teruggingen op de legitieme porties in de gronderfenis van Karel de Grote. Karel de Grote had drie volgens het Salische recht erkende, wettige, (klein)zonen: het rijk van Karel viel in drie evenredige delen uiteen. Het Westelijk rijk of het Frankenrijk, het Middenrijk en het Oostelijk Rijk. De oudste zoon mocht de keizerstitel voeren. Dat was Pepijn van Italië. Uiteindelijk werd er nogal gesjoemeld met de "wettigheid" van de erfgenamen in de eerste nederdalende linie, met name door de echtgenoten van de voor wettiging in aanmerking komende zonen, reeds omdat er geen burgerlijke stand bestond met officieel genotificeerde inschrijvingen van geboorte, plaats en volgordes. Er onstond per generatie steeds weer een broederoorlog omtrent de claim dat een nazaat "wettig" was volgens Frankisch gewoonterecht, want ook dat was weer ongeschreven. Aangenomen dat Karel de Grote stierf in 1814, als enige echte Romeinse gezalfde keizer, is diens keizerstitel nog overgegaan op zijn zoon Lodewijk die al in 813 door zijn vader Karel was aangewezen als medekeizer. Lodewijk wordt ook wel Lodewijk de Vrome genoemd. Naar alle waarschijnlijkheid zijn andere wettige zoons tussen 800 en 813 voor alle zekerheid omgebracht, om

De legitimiteit moest gezocht worden in volkerenrechtelijke normen. Maar, dat was het probleem, de onderhandelaars in Wenen hadden nogal verschillende concepten of duidingen van het volkerenrecht op zak. Die interpretaties konden afwijken en acuut conflicteren. Als een heerser vóór 1789 gebieden, kolonieën, protectoraatsgebieden had veroverd door brute agressie ten nadele van één van de partijen die in Wenen in 1815 vertegenwoordigd waren, waren dan diens aanspraken op herstel in zijn soevereiniteit over die territoria eigenlijk wel legitiem? Hing dat niet mede af van de rechtsgronden die zo'n partij te Wenen zou kunnen vóórbrengen tot herstel van zijn haar oorspronkelijke rechtsmachtkring?

En dan: wat was een rechtmatige dynastieke herleiding eigenlijk? Wanneer was een dynastie een van oudsher verdragsmatige of rechtmatige dynastie? Als iemand een door Napoleon verdreven vorst was, die feitelijk soevereiniteit had uit geoefend vóór 1789, was daarmee nog niet de rechtmatigheid van de dynastieke aanspraken van zijn opvolgers of zijn "Huis" (zo men wil) vastgesteld. Napoleon, om maar eens dicht bij huis te blijven, had toch geen rechtmatige dynastie gevestigd? Hij was eigenlijk niet eens een rechtmatige *parvenu*, onwettige (maar toch te rechtvaardigen) nieuwkomer, geweest volgens het geldende vorstelijke erfrecht dat Europa had beheerst vóór 1789. Waarom zou het "Huis van Oranje-Nassau" in vredesnaam kunnen gelden als legitieme dynastie over de Lage Landen, althans over een groot deel daarvan, zelfs als men ging rekenen vanaf de Vrede van Venlo in 1543 die Karel V ooit het Huis Geldern had weten af te dwingen? Maar toch wilde Londen dat Huis Oranje–Nassau aanstellen als soeverein heerser over die Nederlanden, terwijl iedereen wist dat dat Huis zelfs nooit een rechtmatig staatshoofd over die landen had weten te produceren.

I.2.2 Het isolatieprincipe ten nadele van Frankrijk

Engeland zelf zou er natuurlijk buiten blijven, buiten die Europese herordening, al was het de belangrijkste op het congres. Het continent, daar moest de Brit buiten blijven. Europa gaf alleen maar ambras. Het goede oude Engeland had niet met de Revolutie geflirt en ook niet met Napoleon gepacteerd. Het soeverein vorstendommetje Nederland mocht een waarnemer sturen. Het nam geen deel aan de onderhandelingen zelf. Maar het mocht in de wandelgangen proberen één van de partijen te interesseren voor "Nederlandse belangen"—wat die dan ook mochten wezen. Want Nederland, de staat, die bestond eigenlijk internationaal bekeken nog niet. Die moest juist territoriaal gedefinieerd en staatkundig uitgevonden worden.[3] Maar de beoogde

erfenisgeschillen te voorkomen. In 816 is deze Lodewijk gezalfd als keizer door de paus. Deze Lodewijk, ook wel Lotharius genoemd, was geen sterke persoonlijkheid. Er doken steeds weer wettige broers op. Lotharius werd in 843 gedwongen zijn rijk te verdelen tussen zichzelf en die broers, allemaal Frankische deelkoningen. Bij het Verdrag van Verdun van 843 werden drie rijken onderscheiden: West-Francië (Frankrijk), Midden-Francië, en Oost-Francië. De vorst van het middenrijk was de keizer. Hij was de primaat, wereldlijk gesproken, van de territoriale jurisdictie-aanspraken. Hij heette officieel *Romanorum Imperator*. Vervolgens kregen deze drie koningen, alle drie ook "koning der Franken" geheten weer een reeks zoons die elkaar de wettigheid van geboorte betwistten. Bij het Verdrag van Meerssen van 870 werd het noordelijk restant van het middenrijk definitief verdeeld tussen de West-Frankische koning en de Oost-Frankische koning, onderscheidenlijk Karel de Kale en Lodewijk de Duitser. Het zuidelijk restant van dat middenrijk, eigenlijk noordelijk Italië (zoals wij dat gebied zouden aanduiden) kwam aan de oudste zoon van Lotharius. Die mocht de keizerstitel voeren, maar veel stelde die niet meer voor. Bij de dood van deze oudste zoon ging natuurlijk ook weer diens rijk bij versterf over aan mannelijke nazaten die hun wettigheid konden hard maken. Weer versplintering. En zo bleef dat maar doorgaan. De wettigheid of legitimiteit volgens dat Salische recht was een manipulabel begrip. Vandaar dat de politici in Wenen van 1815 er gek mee waren. Je kon er alle kanten mee op.

[3] Dat was gebeurd bij de Acht Artikelen van het Protocol van Londen van 21 juni 1814. Dit Protocol had de verdragsvorm. Het was gesloten tussen de Geallieerde Grootmachten van Wenen: het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Ierland, het koninkrijk Pruisen, het keizerrijk Oostenrijk en het keizerrijk Rusland. Het formuleerde de acht voorwaarden waaronder een Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden in West-Europa opgericht zou mogen worden op voorstel van Groot-Brittannië, onder een souverein vorst, Willem Frederik van Oranje. Een soort vóórinstructie aan de Britse gedelegeerden te Wenen waarbij de Hollanders ook een duit in het zakje mochten doen. Willem Frederik was geen partij bij de tot standkoming van dit Protocol. Hij kreeg het genotificeerd als conditie-inventaris, waaronder hij wellicht later zich koning zou mogen noemen. Dat koningschap zou hem pas toegekend worden krachtens de slotverklaring van het latere Vredesverdrag. De

koning mocht best iemand sturen om zijn belangen te formuleren en cadeau-artikelen uit te delen bij de werving van sympathie. Een agent. Een belangenbehartiger dus. Een baron Von Gagern.[4] Een agent van de soeverein vorst Willem van Oranje. Die wilde vooral zijn persoonlijke eigendommen terug. En iets meer als het kon. Hij was een legitiem belanghebbende, want hij was de rechtsopvolger van Willem V, de ongelukkige stadhouder van 1795. Maar dat hield óók in, dat hij *in persoon* aan de brieven van Kew gebonden was. Daarom was hij zeer aanvaardbaar voor Londen. Hij had bijna geen eigen vermogen meer. Hij was al zijn Duitse territoria kwijtgeraakt aan Napoleon, omdat hij in diens ogen al te opportunistisch partij had getrokken voor Pruisen. Maar eigenlijk had die Willem vanuit legitimiteitsoogpunt helemaal niks in Wenen te zoeken. Was Willem eigenlijk wel méér dan "ein einfacher Privatmann" die het veel en veel te hoog in de bol

---

geallieerde mogendheden zouden dan precies de territoriale definitie opgeven van dat Vereenigd Koninkrijk: de finale delineatie. Zover was men in juni 1814 nog lang niet. Maar dit stond wel vast: dat koningschap zou deze Willem Frederik van Oranje krijgen van de geallieerden. Niet van enig volk, niet van een vertegenwoordigend lichaam of een alliantie van naties of gewesten zoals de Staten-Generaal van de Lage Landen er een waren geweest tussen 1543-1579, toen de Unies van Utrecht en Atrecht werden geratificeerd. De volkerenrechtelijke status van de Zuidelijke Nederlanden stond op dit moment nog lang niet vast. Er kon nog besloten worden tot teruggave van deze Nederlanden aan het keizerrijk Oostenrijk als Gouvernement-Generaal of koloniaal wingewest zoals dat krachtens de Vrede van Utrecht was geregeld in 1713. Het kon ook zijn dat het bij de Noordelijke Nederlanden werd gevoegd. Oostenrijk zelf aarzelde daarover. Het was er afkerig van direct buurman te worden van een nog steeds hoogst agressief Frankrijk. Dat zou defensiekosten met zich meebrengen. Die kosten zouden niet opwegen tegen de economische revenuen die het van de Zuidelijke Nederlanden verwachtte. Bij het Verdrag van Chaumont van 9 maart 1814 werd besloten dat de Noordelijke Nederlanden met de Zuidelijke verenigd zouden worden. Maar dan zou dat zelfstandig die defensiekosten moeten dragen en dus barrièreforten moeten aanleggen op de nog te definiëren zuidelijke grens met Frankrijk. Dat zou de koning van dat rijk op zich moeten nemen en hij zou dus bereid moeten zijn om daartoe een nationaal volksleger permanent op de been te brengen.Daartoe zou hij de grondwettelijke universele dienstplicht moeten introduceren. Ook deze verplichting zou Willem Frederik opgelegd worden. Hij zou daarover niet mogen onderhandelen. Zijn staat zou vooral een militaire bufferstaat moeten zijn. Bij het latere, definitieve vredesverdrag, zou dan de staat geografisch zo gedefinieerd worden, dat deze defensietaak redelijkerwijs uitvoerbaar zou zijn. Dat gebeurde bij de kaart die als annex werd gevoegd bij de slotverklaring van het vredesverdrag van Wenen van 1815. Het Koninkrijk van de Vereenigde Nederlanden zou bestaan uit het Prins-Bisom Luik, het Abdij-vorstendom Stavelot-Malmedy, het Hertogdom Bouillion, en nog wat enclaves die hadden gelegen in de voormalige Oostenrijkse Nederlanden, gedefinieerd bij het Vredesverdrag van Utrecht in 1713. Waaronder het beroemde tinmijngebied Moresnet. Dat overigens weer een eeuwigdurende gegarandeerde neutraliteitsstatus kreeg. Daarbij werd gevoegd het in westelijk Europa gelegen gebied van de Bataafsche Republiek zoals gedefinieerd in de Staatsregeling van 1798. Ongeveer: het gebied van de BENELUX. De delta en de zeemondingen van de rivieren Schelde, Maas en Rijn kwamen daardoor te liggen in de handen van een betrekkelijk onmachtige middelgrote staat. Zo wilde Whitehall het. Antwerpen zou nooit een Franse oorlogshaven kunnen worden. Het Groot-Hertogdom Luxemburg zou in een personele unie met het Huis Oranje worden verenigd, maar geen provincie worden van het Koninkrijk, doch een groothertogdom worden binnen de Duitse Bond.

[4] Hans Christoph Ernst von Gagern (1766-1852). Hij was ambtenaar in dienst van de erfprins van Oranje, Frederik Willem. Hij was eerste minister voor diens vier in Duitsland gelegen Oranje-vorstendommen. Hij werd als speciaal gedelegeerde voor Willem naar het Congres in Wenen van 1814 gezonden om het Huis van Oranje als dynastie soevereine rechtsmacht te doen toekennen. Hij moest vooral streven naar een vergroot territoir met vooral protestantse onderdanen. Dat hield in, dat hij het beoogde koninkrijk vooral gebieden moest laten toeschuiven in Westfalen, het Rijnland en eventueel De Saar. Vanaf Keulen tot aan de Moezel, waar zij zich in de Rijn stort. Maar dat was onacceptabel voor Pruisen dat de Rijn niet zondermeer als westelijke grens wilde aanvaarden, maar de Maas. Dat wist Frankrijk echter alsnog te verhinderen via de Franse afgevaardigde Talleyrand die wél vol spreekrecht had op de vergaderingen, terwijl Von Gagern diens opposities moest pareren via de wandelgangen. Castlereagh wilde niet dat het op te richten koninkrijk lid zou worden van de Duitse Bond. Bij een dergelijke grote gebiedsuitbreiding oostwaarts, over de rechter-Rijnoever, zou dat koninkrijk in die Bond terecht komen, zodat Pruisen of een groter Duitsland een zeemogendheid zou kunnen worden. Daarop bond Von Gagern in. Hij kwam met het compromis, dat voor het verlies van de Nassause erflanden in Pruisen, het Huis van Oranje een personele unie zou aangaan met het groothertogdom Luxemburg, een oplossing die eigenlijk voor iedereen onbevredigend was. Von Gagern wierf voor Willem Duitse universiteitshoogleraren voor de Nederlandstalige rijksuniversiteiten te Gent, Leuven en Luik. Zie: Beatrice de Graaf, *Hans Christoph von Gagern bij het Congres van Wenen, Onze man in Wenen*, opgenomen in: Historisch Nieuwsblad 9/2013, historischnieuwsblad.nl/hans-christoph-von-gagern-bij-het-congrens-van wenen/ Zie verder: J.C.Boogman, *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851*, Wolters-Noordhoff: Groningen/Jakarta, II Vols. 1955.

had? Ja, hij was als was in de handen van Whitehall en vooral van de Britse minister van buitenlandse zaken Castlereagh die hem kon maken en breken. Was hij wel iets anders dan een vooruitgeschoven pion van Londen? Whitehall wilde het Huis van Bragança in Lissabon --- was dat niet precies zoiets? Was Whitehall niet bezig met een soort *cordon sanitaire* rondom Frankrijk te vestigen via deze kunstgrepen? Mocht daarom Pruisen zoveel territoriale aanspraken incasseren, dat het tot aan de oostgrens met Nederland kon oprukken en Rijnland mocht claimen? Bufferstaten. Allemaal om Frankrijk te isoleren, dat nu eenmaal nooit zijn militaire agressie kon vergeten. Verhief Whitehall hier niet een tijdelijk militair geopolitiek principe tot volkerenrechtelijk beginsel via de legitimiteitshypothese?

I.2.3 The balance of powers doctrine in Engelse ogen

Whitehall stelde het nu zo voor, dat Europa pas vrede zou kunnen kennen als er een evenwichtige ordening zou bestaan tussen de staten. Machtsevenwicht was het toverwoord. Whitehall prefereerde zelfs de term solidariteitsprincipe, om zijn strevingen iets transcendents te geven. Er moest nergens een dominante monarchie op het continent aangetroffen worden. De staten moesten zo gedefinieerd worden dat ze elkaar in evenwicht zouden houden: militair, economisch en eigenlijk ook wat territoriaal areaal betreft. Daarom had Whitehall zich er voor sterk gemaakt dat de aloude Republiek der Zeven Vereenigde Provinciën niet zou herrijzen – hoewel dat nu juist zo legitiem leek, gelet immers op de Vrede van Westfalen van 1648 – maar dat het verruimd zou worden met Luxemburg en de zuidelijke Nederlanden die vóór 1789 nu juist bij keizerlijk Oostenrijk hadden behoord. Dan zou je een flinke mogendheid hebben van de middenrang, een middenstander tussen de andere koninkrijken, die zich zou bedruipen via de grutterijen die het zou vestigen in zijn koloniale bezittingen in het Verre Oosten. Antwerpen, die vóór 1595 zo geduchte handelsstad, zou dan beheerd worden door die middenstander. Die uiteindelijk, daar was Whitehall wel van overtuigd, geen deuk in zijn eigen pakje boter kon slaan. Daarmee had Londen dan fraai, onder de hoogst gestemde motieven, een belangrijke handelsconcurrent aan de Noordzee uitgeschakeld. Dat viel alle deelnemers in het Wenen van 1815 echt wel op. Dat was een mooi staaltje van het verhaspelen van het volkerenrecht tot een instrument ten behoeve van de diplomaten van Whitehall. Rusland en Pruisen hadden het prima in de smiezen. Londen ordende zó dat het het mercantiele centrum van de wereld werd. Dat mocht misschien wel, maar dan eisten Pruisen, Oostenrijk, Rusland ook hun deel van de taart. Dat werd dus hakstukken.

I.2.4 Het territoriale compensatie-principe

Dat werd dus schuiven op de kaart van Europa. Op gigantische schaal. Maar nu door politici die wisten wáár welke staat ooit had gelegen, welk volk pretenties had om zich een staat te noemen, wat de geschiedenis ervan was, welke taal er gesproken werd in die regio als hoofdtaal. Dát, dat was het grote verschil met het latere conges dat het Verdrag van Versailles in 1919 zou opleveren. Daar had je Woodrow Wilson, die echt geen idee had wat Slowaken, Slavoniërs, Slaven, Sileziërs, Sleeswijkers en Slavonen voor betoverende volkjes waren die allemaal ergens in dat malle westelijk Europa jokten en enorme pretenties hadden. David Lloyd George wist het evenmin. Clemenceau wel, maar die gaf het niet toe. Dat was nog erger. Oostenrijk kreeg in 1815 gul compensatie aan de oostelijke oevers van de Adraitische Zee voor het verlies van de zuidelijke Nederlanden aan het koninkrijkje Nederland en verder in noordelijk Itamilië door de annexaties van Lombardijen, Venetië en de Illyrische provinces. Het zou tot niet-aflatende oorlogen op lokale schaal in die contreien leiden totdat een vreemde, hoogst kunstmatige, eenheidsstaat zou zijn gevormd, bekend als koninkrijk Italië in 1870. Keizerlijk Frankrijk moest heel wat inleveren. Dat vond het tenminste. Het viel eigenlijk wel mee. Maar het had nu eenmaal enorme pretenties gehad. Dan is het diep vallen.

I.2.5 Het nationaliteitsprincipe irrelevant

Wat de bevolkingen van die gebieden, waarmee flink geschoven werd, er nu van vonden, dat interesseerde niemand in het Wenen van 1815 ene moer. Integendeel. Dat idee dat volken

inspraak hadden bij de definitie van de staat waar ze samengegroept zaten, dat was iets revolutionairs, dat was dus afkeurenswaardig. Dat deed denken aan de Jacobijnen en hun terreur van de volkssoevereiniteit. Daar hadden alle gekroonde hoofden het wel mee gehad. Ook met iets als een zelfbestemmingsrecht. Nationalisme, dat was iets als een ontremde emotie, daar kwamen alleen maar moeilijkheden van. Volken hadden geen wil. Dat kon dus geen baken zijn bij onderhandelingen, die wil.

Daarop beriepen zich alleen maar volksmenners, populisten, het woord zei het al. Het beroep op de volkswil leidde tot de erkenning van het principe van de volkssoevereiniteit. En wat dat principe voor ellende teweegbracht ten opzicht van het zo kwetsbare west-Europese machtevenwicht, hadden de grote mogendheden kunnen ervaren aan de mateloze bloedbaden die de Franse revolutionairen aan en in hun buurvolkeren hadden voltrokken. Tegen dat principe trokken de legitimisten te Wenen dus verbeten ten strijde. Dat principe kon alleen maar nieuwe cascades van volksoorlogen veroorzaken, die niet bedwingbaar zouden zijn dan alleen via nieue hectatombes gesneuvelden. Daar bleek heel veel voor te zeggen, achteraf, als we bekijken wat voor rampen de volkswil teweegbracht in het systeem-Versailles van 1919.

I.3 De protolegale soevereiniteit van de ingehuldigde vorst

I.3.1 Een gegunde soevereiniteit onder voorwaarden

Willem was van oordeel dat hij zijn soevereiniteit had gekregen van de geallieerde soevereinen.[5] Londen had hem als soeverein voorgesteld. De geallieerde mogendheden hadden het goed gevonden. Dus was Willem soeverein. Zijn grondgebied moest nog gedefinieerd worden. Maar zijn originaire oppermacht stond vast. Het Nederlandse volk, hoe dat ook samengesteld zou worden, had daar niets over te vertellen. Zijn soevereiniteit was vóór-wettelijk. Proto-legaal. Het was van gode gegeven via zijn collegae soevereinen. Bij een voorovereenkomst tussen de geallieerde grootmachten te Londen, nog vóór er een wapenstilstand was gesloten met Frankrijk, was aan Willem als souverein vorst aangezegd, hoe hij deze soevereiniteit in ieder geval moest gebruiken[6]. Hij moest zorgen dat zijn koninkrijk militair zou kunnen functioneren als een bufferstaat tegen het agressieve Frankrijk. Daarom moest hij zorgen dat de noordelijke en zuidelijke Nederlanden helemaal met elkaar versmolten[7], bestuurlijk en militair, met één toereikend defensie-apparaat[8] en één staatkundige rechtsorde. Hij zou koloniën krijgen. Dat stond niet zo heel uitdrukkelijk in de voorovereenkomst. Er werd alleen maar gezegd dat de provincies en de steden van België zouden worden toegelaten tot de handel en de navigatie van

[5] Zie: J.A.Bornewasser, *De zelfstandige eenheidsstaat in de Noordelijke Nederlanden gegrondvest 1813-1814,* Opgenomen in de serie: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Deel 11, Nieuwste Tijd, Socioculturele geschiedenis 1794-1795-circa 1840; Politieke geschiedenis 1794/1795-1840/1846/ De Nederlandse koloniën 1795-1914, Uitgeverij: Unieboek BV Bussum: Bussum 1983, ISBN Vol. 11: 90-228-3812-9; serie: ISBN 90-228-3800-5, pp. 208-222.

[6] Zie: H.T. Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, II Vols, Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage, 1908-1909, Vol. II., pp. 27-28.

[7] Artikel 1 van het Protocol: "De unie zal te goeder trouw en volledig zijn, zodat de twee landen slechts één enkele staat zullen vormen, onder de reeds bestaande grondwet van Nederland die met wederzijdse toestemming zal worden gewijzigd waar nodig."

[8] Artikel 7 van het Protocol: "De uitgaven vereist voor het bouwen en onderhouden van de nieuwe Staat zullen gedragen worden door de openbare schatkist als betreffende de veiligheid en de onafhankelijkheid van alle provincies van de gehele natie." De plicht om te voorzien in een volksleger en een oorlogsvloot als strategische reserve staat geformuleerd in de hierna te bespreken geldlening die het nieuwe staatshoofd gegund werd door de Londense bank van de famile Rothschild onder garanties van Groot-Brittannië, geformuleerd door de Britse minister van Buitenlandse Zaken Castlereagh. Zie hierna.

de Kolonies van Holland op dezelfde basis als de Nederlandse provincies en steden[9]. Maar dat impliceerde toch dat de nieuwe staat overzeese winstgewesten zou bezitten.

Dat was beslist de bedoeling van de geallieerden. De Nederlanders moesten flinke militaire kosten maken. Die moesten ergens vandaan komen. Dus moest die nieuwe Nederlandse staat wingewesten hebben, waar winsten geboekt konden worden. En wel als in Nederland belastbare feiten. Dat veronderstelde dat Belgen en Noord-Nederlanders op gelijke voet aan het handelsverkeer konden deelnemen. De koning moest daartoe aan alle inwoners gelijke constitutionele rechten borgen. Hij moest een nationale defensie inrichten die de staatsveiligheid, de staatszelfstandigheid en de publieke onafhankelijkheid in alle richtingen zou verzekeren, zulks ten genoege van de mogendheden die hem daarvoor die soevereiniteit gunden. Het was dus een soevereiniteit onder voorwaarden, gesteld door de gekroonde staatshoofden van de geallieerde landen.

I.3.2 Geen volkssoevereiniteit, maar een soevereiniteit toegelaten door soevereinen

Een bevoegdheid, het zij andermaal benadrukt, die niet kwam uit de handen van een volk, een natie of onderdanen. De voorovereenkomst was zorgvuldig geredigeerd, zó, dat iedere gedachte aan volkssoevereiniteit uitgesloten was. De geallieerden hadden aan de these van de volkssoevereiniteit uiteraard een broertje dood. Dat idee was een gevaar voor hun staatsexistenties. Die theorie van de volkssoevereiniteit was te revolutionair, dat vroeg om staatkundige abberaties zoals de terreur van Robespierre die maar niet genoeg politici buiten de wet had kunnen verklaren en die van de agressieve politiestaat van Napoleon. Volkssoevereiniteit was identiek inwisselbaar met staatkundige chaos, zo vonden de mogendheden. Dat beginsel leidde automatisch tot oorlogen, in het binnenland en in het buitenland, dat was overtuigend gebleken. De bewoordingen van de Londense gunningsvoorwaarden waren daarom op een goudschaaltje gewogen. Dat was, in het geheim, zo gedaan door de ambtenaar A.R. Falck[10], die bij deze vooronderhandelingen aanwezig had mogen zijn, een Amsterdammer. Falck had daarbij geheime instructies gehad van de Souverein Vorst Prins Willem, die hem op het hart had gedrukt hoe ver dat hij mocht gaan. Bij de ambtsaanvaarding door de vorst van het koningschap moest dan ook alles nagelaten worden, wat de indruk zou kunnen wekken, dat de vorst de oppermacht over de staat uit de handen van volksvertegenwoordigers kreeg. Koninklijke macht kwam via koningen of keizers.

---

[9] Artikel 5 van het Protocol: “Onmiddellijk na de vereniging zullen de provincies en de steden van België worden toegelaten tot de handel en de navigatie van de Kolonies van Holland op dezelfde basis als de Nederlandse provincies en de steden.”

[10] Anton Reinhard Falck, 1777-1843. Hij was lid van het Voorlopig Bewind in 1813 dat ten behoeve van de Souverein Vorst, in afwachting van diens komst, het staatkundig bestuur over Nederland uitoefende. De vorst benoemde hem tot Algemeen Secretaris van Staat, een soort verbindingsfunctie tussen de ministerraad en de vorst als staatshoofd. Falck was onmiddellijk voorstander van een samengaan van de Noordelijke met de Zuidelijke Nederlanden. En wel nog voordat bij of krachtens een vredesregeling daartoe door de geallieerde mogendheden besloten zou worden, dus ruim voordat het Congres van Wenen gesloten werd in 1815. Hij stelde het concept op voor de reeds genoemde Acht Artikelen van Londen van 1814, hiervoor nootsgewijs besproken. Hij deed dat op initiatief van Willem als Souverein Vorst. Het is er verre van dat Willem via Londen ineens te horen kreeg onder welke voorwaarden hij koning zou kunnen worden van een Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden. Maar wél is het zo dat Falck van Willem de instructie kreeg in Londen te doen of Willem die Acht Artikelen opgelegd kreeg, zonder van iets te weten. Dat heeft Falck ook consequent volgehouden. Pas na zijn dood is uit ’s mans nagelaten archief duidelijk geworden hoe de verhoudingen hier gezeten hebben. Falck kreeg als beloning het ministerschap van het superdepartement van Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën. Hij legde zich in deze hoedanigheid toe op een versnele industrialisatie van de Zuidelijke Nederlanden, maar kwam in conflict met de minister van Justitie van Maanen. Daarop trad Falck af. Zie: Arend-Jan van der Horst, *Van Republiek tot koninkrijk, de vormende jaren van Anton Reinhard Falck (1777-1813*), Uitgeverij: De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1985, ISBN 978-90670-70560.

Daarom zou hij niet gekroond worden, maar *ingehuldigd*. Het volk zou hem erkennen en bevestigen als *soeverein*. Als een vóórgegeven kwaliteit, omdat hij een bepaald dynastiek hoofd was. Helemaal volgens het legitimiteitsprincipe waarvan de geallieerde mogendheden wilden uitgaan. Ook de grondwet kon op die oppermacht niet inbreken. Willem kon dulden dat die grondwet zou zeggen hoe hij aspecten van de soevereiniteit kon uitoefenen --- dat deed hij dan in wijze doch vrijwillige zelfbeperking. Dat is de these van de *proto-legale soevereiniteit*. Daaraan heeft Willem tot zijn troonsafstand van 1840 koppig vastgehouden. De geallieerden hadden hém *in persoon* uitgenodigd om deze soevereiniteit te accepteren door ondertekening van een te Londen opgesteld Protocol. Dat had Willem gedaan. Daardoor was hij soeverein. Onafhankelijk van zijn onderdanen. Onderworpen aan zijn mede-soevereinen, wat de voorwaarden betreft. Maar niet aan meerderheidsbesluiten van welk volksvertegenwoordigend lichaam dan ook. Willem zou er aan blijven vasthouden met de koppigheid van een nurks in de Haarlemmerhout. Die stijfhoofdigheid zou hem steeds sterker karakteriseren. Wie deze protolegaliteit ter discussie stelde, werd zwijgend aangehoord en hoffelijk naar de deur geleid. Thuis wachtte meestal dan al de ontslagbrief of de ontzegging zich nog ten hove te vertonen. Dat werd snel bekend. Dus trad niemand met de koning daaromtrent nog in een ijdel discours.

I.4 De koloniën persoonlijk wingewest van de koopman-koning

Die protolegale soevereiniteit wilde Willem uitoefenen onder drie werkhypothes:

Ten eerste: het gold hier een hoogstpersoonlijk privilege.

Ten tweede: daarvoor zou hij zekerheidspanden krijgen, vanwege de geallieerden, want hij committeerde zich aan grote schulden in verband met de militaire verplichtingen van dat privilege.

Ten derde: hoe hij die panden verder zou verhypothekeren, zou hij verantwoorden aan die geallieerden. Niet aan zijn onderdanen of hun volksvertegenwoordiging. Hij had die panden immers ter uitvoering van zijn verbintenissen krachtens de Londense vóórovereenkomst van 21 juni 1814. Daar had hij als privaat persoon die plichten op zich genomen. Niet als soeverein. Hij kréég die soevereiniteit immers pas, toen hij plechtig toezei dat hij die plichten accepteerde. Dat zei hij toe aan de geallieerde mogendheden. Niet aan onderdanen[11].

Hij zou, dat had Londen hem verzekerd, veel gebiedsuitbreiding mogen verwachten. Londen wilde een sterke noorderbuur van immer onrustig en immer agressief Frankrijk. Willem zou nu een flinke oorlogsvloot moeten bouwen. En een groot staand leger, liefst op grond van een universele persoonlijke dienstplichtigheid. Dat kostte geld. Dat zag Londen in. Daarin kon worden voorzien op voorschotsbasis via een geheime geldlening. Ter dekking van de terugbetaling zou Willem staatsobligaties in omloop laten brengen. Die zouden op de internationale geldmarkt in fases aangeboden worden, mede naar aanleiding van de conjuncturele ontwikkelingen, waaromtrent Londen als financieel centrum in 1814 redelijk optimistisch was. Daarbij zou de bank-Rothschild te Parijs bemiddelen, de plaatsing van de waardepapieren geschiedde via de bank van Engeland, met staatsgarantie van Groot-Brittannië. Gunstige voorwaarden. Nu was Nederland failliet. Dus moest Willem zekerheden krijgen dat hij de schulden met interessen zou kunnen terugbetalen. Daarom zou hij flink veel koloniaal gebied krijgen waarover hij soeverein zou kunnen administreren. Hij zou de soevereiniteit die bij de brieven Kew was afgestaan terug krijgen en nog belangrijk méér.

[11] Zie: P.L.G. van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk, 1813-1840,* Uitgeverij Wolf Legal Publishers: Tilburg/Nijmegen/Oisterwijk, ISBN: 90-5850-128-0. Hierin wordt historigrafisch deze these van de protolegale soevereiniteit, waarvan Willem I als axioma bleef uitgaan, uitvoerig herleid naar de originaire bronnen. Daarom wilde Willem ook helemaal niets weten van een ministeriële verantwoordelijkheid jegens de parlementaire volksvertegenwoordiging. Hij steunde daarbij vooral op de visies van de Napoleontische ambtenaar, de minister van Justitie Felix van Maanen. Zie pp. 151-174.

Deze gebieden waren dan ook te beschouwen als hoogstpersoonlijke wingewesten ter schulddelging. Want, dat moest Willem niet vergeten, hij zou óók de schulden van de Bataafsche Republiek moeten overnemen. Die stonden gedeeltelijk ook in Engeland uit, dat moest netjes terugbetaald worden. Hij zou daarom meer onderdanen krijgen die hij zou kunnen belasten. Veel meer dan de stadhouders ooit hadden kunnen dromen. In Europa zou hij óf het Rijnland krijgen, helemaal, zoals het aaneengesloten lag tussen Maas en Rijn, met wat vestingen óf de Oostenrijkse Nederlanden – België – vermeerderd met het hertogdom Luxemburg waar een zware vesting lag in de gelijknamige stad. Daar zou Willem dan garnizoen moeten leggen, maar hij zou ook vestingen moeten bouwen aan de zuidgrenzen van die zuidelijke Nederlanden, want Parijs, je wist het maar nooit. Willem wou liever de Oostenrijkse Nederlanden niet. Daar zaten te veel katholieken. Dat waren landverraders. Ze heulden met het "Hof van Rome" waarmee ze rechtspreeks correspondenties wilden blijven onderhouden. De kerkelijke staat waarover de Paus zou worden gesteld als staatshoofd, zou uitbreiding krijgen en een gegarandeerde eeuwigdurende neutraliteit, effectief te borgen door de geallieerde grootmachten gezamenlijk. Hoe deze garanties zouden uitvallen zou van de uitvoeringsarrangementen die opgesomd zouden worden in de Wener slotakte waarvan de redactie in 1814 uiteraard nog hangende was. Maar het pausschap zou ongedacht herrijzen. Het zou een grote mogendheid kunnen zijn, een *puissance considérable*. Willen zat niet te wachten op lieden die, ook als zijn onderdanen, hun trouw aan de Paus boven die aan hun territoriale vorst zouden blijven stellen. Hij wou daarom liever Rijnland. Veel protestanten. Daar kon je van op aan. Maar Pruisen wilde Rijnland. Dat koninkrijk Pruisen had echt gevochten tegen Napoleon. Willem niet, dus Pruisen ging voor. Maar Londen zou het goed met Willem maken, over Sumatra zou Londen niet moeilijk doen, dat mocht Willem helemaal, ook al zaten daar veel Engelse handelsfactorijen. En al had de V.O.C. daar eigenlijk nooit veel kunnen betekenen. Nieuw Guinea mocht hij ook, daar was verder niets te halen. Hij kon in die Archipel veel belastbare feiten definiëren bij wet. Dan was hij binnen een paar jaar van zijn schulden af. Het zou verder allemaal geregeld worden bij uitvoeringsarrangementen en protocollen, dus buiten de publiciteit blijven.

I.5 De bestuursverhoudingen en het eigendomsrecht in de Archipel

Deze drie werkhypotheses hebben een grote betekenis gehad voor de agrarische administratie door het Nederlandse koloniale bestuur. Willem, met zijn protolegale soevereiniteitsaanspraak, ging van vier axioma's uit:

Ten eerste. De Nederlandse grondwet was, daar waar zij rechten en plichten van zijn onderdanen formuleerde, alleen toepasselijk op het geografisch omschreven territoir van Nederland in West-Europa. Daar had hij in vrijwillige zelfbeperking aan de onderdanen die hem inhuldigden toegezegd hoe hij die oppermacht te hunnen aanzien zou aanwenden. Niet daarbuiten.

Ten tweede. De gezagsbevoegdheden die aan die soevereiniteit verbonden waren, kon Willem naar behoeven mandateren en delegeren aan ambtenaren die hij aanstelde. Binnen dat grondgebied had hij dan te rekenen met allerlei vervelende grondwetsvoorschriften over de manier van mandateren en in welke gevallen dat moest. Voor de delegatie gold dat ook. Daarbuiten, buiten het grondgebied in Europa, was dat natuurlijk niet het geval.

Ten derde. In de koloniën gold de protolegale soevereiniteit in onbeperkte omvang. Die had betrekking op de beheerswijzen van de grond. Daarvan was Willem de eigenaar. Hij kon de grond vervreemden, verhuren of in erfpacht uitgeven. Hij kon, wederom in vrijwillige zelfbeperking, verworven inlandse rechten respecteren. Hij kon dat zelfs in regelingen neerleggen. Daarin bond hij zijn ambtenaren en beambten. De inlander kon daar geen waarborgen aan ontlenen. Ze waren niet voor hem bedoeld. Zocht die inlander voorziening tegen een krenking in zijn gebruiksrechten, dan moest hij bij die ambtenaren en beambten zijn tot wie de regeling zich richtte. Niet bij een of andere onafhankelijke rechterlijke macht.

De koning kon zijn soevereiniteit mandateren aan een opperambtenaar. De gouverneur-generaal. Die had 's konings aanwijzingen onbeperkt op te volgen, ook zonder wettelijke basis. Hij was verantwoording schuldig aan de koning. Die kon hem negatief sanctioneren door ontslag of schorsing in een deel van de bediening. De volksvertegenwoordiging bleef daarbuiten.

Ten vierde. Omdat de koloniën zijn wingewesten waren, voor doelen die hij met soevereinen had afgesproken, was hij terzake het beheer geen rekening of verantwoording schuldig aan de volksvertegenwoordiging, hoe die ook samengesteld was. Hij en hij alleen bepaalde wie hij toegang verschafte tot de koloniën en hoelang ze toelating konden hebben. Hij bepaalde de verblijfsstatus en de opzegging daarvan, hij gaf de grensoverschrijdingsdocumenten daartoe uit, de visa en hij bepaalde de toelating en uitzetting.

I.6 De Engelse gunning aan Willem I

I.6.1 De Archipel defensie-pand

Vanaf het begin af aan hebben Wellington en Castlereagh – de minister van buitenlandse zaken van de maarschalk van Waterloo – Willem duidelijk gemaakt dat hij eigenlijk een *trustee* was van de Britse kroon. Hij mocht heersen, maar op Londense voorwaarden. Hij moest het Europese machtsevenwicht borgen, eigenlijk op dezelfde grondslag als zijn voorouder Koning-Stadhouder Willem III dat had gedaan door de agressie van de Zonnekoning te bedwingen. Hij moest gewicht in de schaal leggen, zodat Pruisen en Oostenrijk Frankrijk in bedwang zouden kunnen houden. Zonder tussenkomst van Rusland. Want zou dat wéér naar West-Europa moeten komen, omdat de Franse haan niet in zijn hok bleef. Zou die Russische macht in westelijke Europa opdoemen, dan zou hij haan en kippen verslinden, de Russische beer, en het erf niet meer verlaten. Dus moest Willem iets doen, wat de Nederlanders verafschuwden. Hij zou de persoonlijke algemene dienstplicht moeten invoeren. Daarzonder zou in het vergrote verenigde koninkrijk der Nederlanden nooit een weerbaar volksleger, te allen tijde oproepbaar, kunnen ontstaan. Wellington, bekend met Hollands anti-militarisme, wist dat dat een enorm probleem ging worden. Kregen de Nederlanden nu een immens koloniaal afzetgebied met grote agrarische perspectieven, dan kon Willem de volkswelvaart vergroten op ongekende voet. Dan hadden de Nederlanders wat om te verdedigen. Daar moesten ze dan wat voor over hebben. Ze kregen daarom die Archipel in het Verre Oosten in bezit. Niet in eigendom. Dat eigendomsrecht bleef bij de soeverein, die wist wat de eigendomsvoorwaarden waren. Een immens koloniaal pand. Veel en veel te groot voor dat koninkrijkje, maar het doel van een hechte geallieerde blijvende noordelijke defensiewal kon dat rechtvaardigen. Deden de Nederlanders hun best niet, met die volksweerbaarheid, dan waren ze de Archipel ook subiet weer kwijt. Dat moest Willem zijn volk maar héél duidelijk maken.

I.6.2 De open deur-politiek

Verder moest Willem in de Archipel en in alle andere koloniën een open deur-politiek voeren. Dat wil zeggen dat ook andere westerse nationalen zich er vrij moesten kunnen vestigen en dat hij geen prohibitief noch een discriminerend douanetarief zou voeren. Hij zou geen im- of exportrechten gaan heffen die concurrentie door derden-landers zo goed als onmogelijk zouden maken met producten, vervaardigd door zijn eigen onderdanen binnen zijn eigen territorale rechtssfeer. Uiteraard ging het de Britten daarbij vooral om de Engelsen zelf die op Malakka bezig waren ook een koloniale afzet- en productiezone te scheppen voor eigen waren en halffabricaten, vervaardigd binnen hun eigen douane-unie, het Britse Imperium dat in volle aanbouw was. Het ging hier toen om de *Straits Settlements* langs de Straat Malakka. Verder moest Willem zorgen dat hij aan geen handelsfirma een monopolie gunde, ook niet via in- en uitklaringsvoorschriften, trustverboden en vestigingsbepalingen, niet binnen en niet buiten zijn vrijhandelszones. De toegang tot de minerale rijkdom, de aardlagen in het algemeen, de aannadering van delfstoffen of mijnafgravingen in de breedste zin van het woord zou in principe wel onder overheidstoezicht mogen staan, maar dat zou niet zodanig zijn dat derde-landers daaraan eigenlijk geen feitelijke deel zouden kunnen hebben. Kortom: concurrentievervalsing via administratieve

overheidsvoorschriften zou verboden zijn. En de Britten zouden dat mogen komen controleren. Dus: mijnwetten zouden acceptabel zijn in verband met sanitaire oogmerken en veiligheidswaarborgen, maar niet om vreemdelingen buiten te sluiten.

I.6.3 De eis van de effectieve publieke rechtshandhaving: de "Hinterland-doctrine" van 1885

Westerlingen zouden recht hebben op de waarborging van hun persoonlijke lichamelijke integriteit, lijf, eerbaarheid en goed als waren zij in een West-Europese staat toegelaten. Toegelaten: dat wil zeggen, dat de Europeaan legaal en rechtmatig zich toegang had verschaft tot het Nederlands koloniaal areaal, daar verbleef met instemming van het gezag en geen ongeoorloofde – strafbare of strafwaardige – handelingen verrichtte of gedragingen stelde. Uiteraard zou de Europeaan wetmatig verblijf moeten houden: hij zou *lawfully resident* moeten zijn. Dat laatste, het feitelijk aanwezig zijn, moest natuurlijk tijdig en regelmatig door het koloniale Nederlandse gezag vastgesteld kunnen worden: dat mocht dus de Europeaan een periodieke meldingsplicht opleggen bij de plaatselijke politie. Het mocht hem identificatieplichten opleggen en identiteitsbescheiden voorschrijven met draag- en toonplicht. Maar het moest hem immuniteit garanderen van het plaatselijk gewoonterecht dat de inheemsen erop na plachten te houden. Uiteraard waren de Engelsen ervaren kolonisatoren, zeker in het Verre Oosten.

Ze wisten heel goed dat de inlanders buitengewoon merkwaardige tradies en gewoonterechtelijke normen erop na plachten te houden, die onkenbaar waren voor Europeanen en zo goed als onnavoelbaar konden zijn, vooral als het ging om religieuze voorschriften, beperkingen en offerplichten. Daarbij dachten de Britten vooral ook aan kledingvoorschriften bij bepaalde gelegenheden, zoals die dat de Europeaan nooit opvallend bont of kostbaar gekleed mocht zijn bij commerciële activiteiten. Maar ook bij de marktvoorschriften konden regels voorkomen nopens bieding, handslag, betaling, levering, teruggave van verkochte waren of goederen en bewijs die voor een westerling niet alleen volslagen onbegrijpelijk waren, maar die ook de Europeaan ten achter stelden bij procedures aangaande onrechtmatigheden, wanprestaties of in gebrekestellingen. Vooral de bewijsminima en eedsvoorschriften waren vaak fnuikend. De Islamitische markt ging soms ervanuit dat de Europeaan geacht werd onwaarheid te spreken tenzij hij het tegendeel kon aantonen en dat tegenover één Islamitische bewijsverklaring twee of meerdere contrasterende verklaringen moesten staan waaronder één van een om zijn rechtgelovigheid befaamde aanhanger van Mohammed en zijn leer.

Deze eisen tezamen ten aanzien van de integriteit van de westerling was de eis van de *effective control* te borgen op locatie door het koloniaal gezag. Deze eis werd natuurlijk uitgebreider en ingewikkelder naarmate de westerse handel en infiltratie via de open deur-politiek toenam. De Britten zouden zouden haar natuurlijk op Angelsaksische wijze uitleggen via hun *common law*. Maar bij de gunning van koloniën aan Willem I zijn ze al van de *effective control*-eis uitgegaan. Willem moest maar zorgen dat zijn koloniaal bestuur er aan voldeed. Dat was in 1815 al een probleem. Een probleem dat steeds groter werd, naarmate de Archipel steeds verder geëxploreerd werd voor westerse handelsdoeleinden. De westerling begaf zich steeds dieper de binnenlanden in. Hij nam steeds meer risico's. Hij werd steeds meer slachtoffer van de inlandse activiteiten die deze penetratie verhinderden of dat trachtten. De westerling ging daarover klagen, meestal bij Whitehall, want hij pretendeerde meestal Brit te zijn. Whitehall ging klagen bij Den Haag. Dat schoof de klacht door aan Batavia. En dat moest na consult bij de gouverneur van de regio en de resident berichten dat het niet had kunnen voldoen aan de Britse invulling van de *effective control*-eis op dat moment. Dat ging weer traagzaam terug naar Den Haag. Dat rapporteerde dat aan Whitehall. En kreeg op zijn donder. Dat zal het thema zijn dat hieronder steeds weer terugkeert.

I.6.4 De definiëring van de eis van "effective control" in de negentiende eeuw

Na het congres van Berlijn over de koloniale verkaveling van De Balkan onder de westerse mogendheden in 1878 zou deze eis van *effective control* op die evenbesproken wijze geïnterpreteerd en toegepast het hele mondiale handelsverkeer gaan doordringen. In het tweede congres van Berlijn van 1885, bij de verdeling van Afrika, zou ze vooral bij de verkaveling van Centraal-Afrika voor vele mogendheden zelfs een onoverkomelijk beletsel worden om mee te doen bij de verdeling van de resterende nog niet geclaime gebieden, zó, dat de Aziatische mogendheden altijd buiten de prijzen tastten en de centrale Europese mogendheden – Duitsland, Italië en Oostenrijk-Hongarije – heel vaak[12].

Whitehall eiste dat een westerse staat die souvereine rechtmacht wenste te vestigen aan de Afrikaanse oceaankusten, ook feitelijk in staat zou moeten zijn tot de garantie, dat het in staat was tot effectieve publieke rechtshandhaving in het achterland, door de onderhandelaars hardnekkig *Hinterland* genoemd. Tenslotte wás men in Berlijn. Wat betekende nu die "effectiviteit" precies? De claimende mogendheid zou westerlingen – Europeanen, dus, maar Noord-Amerikanen werden niet uitgesloten – in het openbare rechtsverkeer dezelfde bescherming moeten kunnen bieden als haar eigen onderdanen zouden kunnen claimen in hun oorspronkelijke nationaliteitsstaat. Waar kwam deze *Hinterland-doctrine* nu precies vandaan? Waarom kwam iemand als Bismarck nu juist in 1884 met die, vermoedelijk uit zijn koker komende, feitelijke effectiviteitseis? Ik veroorloof mij nu enig anachronisme. Ik verbreek de volgtijdelijke narrativiteitslijn weer.[13] Ik spring over, tijdelijk, naar het koloniale congres van Berlijn van 1885. Daar zetten de westerse koloniale grootmachten niet alleen hun concessie-delineaties op de kaart van Afrika voorzover het het centrale landsmassief en de westelijke en oostelijke kusten daar onder de equator betrof, maar daar formuleerden ze positief de principes die hun onderlinge kolonisatie-concurrentie zouden moeten beheersen, voor het eerst sluitend in een multilaterale handleiding die *universele* werking had. De *Hinterland-doctrine* is er één van. Zij gold ook bij kolonisaties elders, buiten donker Afrika, decreteerden de grote mogendheden. Dus ook in Nederlandsch Indië.

I.6.5 De Congo-Vrijstaat als particulier bezit van een koning

Omdat De Belgische koning Leopold II op dat Congres van Berlijn in 1885 een ontzagwekkende claim legde ten behoeve van een hem persoonlijk competerende private (!) Congo-Vrijstaat die ruime soevereiniteitsclaims bedong in het estuarium van het Congo-bekken en stroomopwaarts tot aan de plaats waar Leopoldsville zou komen, later. Leopold had daartoe een avonturier ingeschakeld, een zekere Henry Morton Stanley[14]. Dat was een journalist die zich had ontwikkeld

---

12 In de volgende drie alinea's volg ik hoofdzakelijk de uiteenzettingen van Wesseling, *Verdeel en heers, De Deling van Afrika 1880-1914,* a.w., pp 119-165.

13 Zoe Boek I in deze serie *Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten*, I.21.13. (*De association Internationale de Congo)*.

14 Henry Morton Stanley (1841-1904) was in eerste instantie een journalist. Hij was een buitenechtelijk kind. Hij was ongewenst en werd zo snel mogelijk door zijn moeder in een werkhuis voor wezen, vagabonden, bedelaars en stropers geplaats. Hij monsterde als kajuitjongen op een schip naar New Arleans en kwam daar in contact met een westegestelde handelaat, Stanley. Deze beschouwde hem als adoptief-zoon. Stanley nam dienst in het zuidelijke leger in de burgeroorlog (1861-1864) en stak over naar het Unie-leger. Daarna werd hij journalist in New York, waar hij van de New York Herald opdracht kreeg om op zoek te gaan naar David Livingstone, een beroemd Brits ontdekkingsreiziger met zendelingsneigingen. Livingstone zou in oostelijk Afrika op zoek zijn naar de bronnen van de Nijl. Livingstone heette "zoekgeraakt". Stanley vertrok van Zanzibar aan de Adrikaanse oostkust westwaarts. In Uiji, aan de oostelijke oever van het Tanganyika-meer zag hij een blanke. Stanley sprak hem aan met de woorden: "Dr. Linvingstone, I presume?". Dit bleek juist. Stanley had voedsel en medicijnen bij zich voor Livingstone. Deze wilde niet terug naar de beschaafde wereld. Stanley keerde terug naar de oostkust. Daarna maakte Stanley, die door zijn verslaglegging van tocht en ontmoeting wereldberoemd was geworden, grote ontdekkingsreizen door Oost- en Centraal Afrika. Hij stelde vast dat het Victoria-meer inderdaad één meer was en niet een verzameling dicht bij elkaar gelegen meren. Hij constateerde dat de Rippon-watervallen de afwatering vormen van het Victoria-meer. Hij catrografeerde het Tanganyika-meer en stelde vast dat er één rivier uitstroomde, de Lukuga. Daarna stiet Stanley door naar de zuidelijke bedding van de rivier de Luabala. Daarvan dat Livingstone dat dat de bron van de Nijl was. Maar het

tot een pretentieus ontdekkingsreiziger dwars door de binnenlanden van Afrika. Stanley had al veel ontdekkingstochten ondernomen in Donker Afrika, ondermeer ter opsporing van een gevenereerde blanke zendeling, Doctor Livingstone[15] die zoekgeraakt heette te zijn, en een wat kwalijker figuur, zekere Emin Pacha[16], die wat duisterder spelonken in de geestesstructuur vertoonde. Stanley wist zich goed te verkopen. Hij had zijn heilbrengende missies treffend omschreven in reisverslagen. Daarin deed hij zichzelf als wakkere en vooral nobele borst niet te kort. Hij schetste de deprimerende gevolgen van het animisme waaraan de negerstammen ten

was De Congo. Stanley verkende de Congo-bovenloop onder bescherming van de beruchte slavenhandelaar Tipp Tip. Dat maakte hem verdacht bij de Congo-oeverbewoners. Stanley bevoer De Congo westwaarts, stelde haar gigantische zwaar meanderende kronkelingen noordwaarts vast en arriveerde op 9 augustus 1877 in de Congo-delta bij de westerse factorijen, ondermeer van de Rotterdamsche Afrikaansche Handelsvereeniging gelegen in een Portugees protectoraatsgebied. Daardoor kreeg Rotterdam, mede door Stanley's verslagen, óók belangstelling voor Stanley's suggesties over de rijkdommen die in Opper-Congo te halen zouden zijn. Met name daardoor kreeg Leopold II belangstelling voor het Congo-gebied. Zie: Tim Jeal, *Stanley, the Impossible Life of Africa's Greatest Explorer*, Yale University Press, Yale, 2007, ISBN-10 0300-142234; ISBN-13: 978-0300-14225; dezelfde*, LIVINGSTONE*, Uitgever: Yale University Press: E.Book EAN 978-030-0192-124 revised edition, maart 2013; Frank Mclynn, *Stanley, Scorcerer's Apprentice,* Uitgeverij Constable/Oxford University Press, 1992 ISBN-10 019-2828-894; ISBN-13 978-0192-828-897.

[15] David Livingstone (1834-1873), Schots zendeling en ondekkingsreiziger van onder-equatoriaal Afrika. Hij had medicijnen gestudeerd en werd aangesteld als medisch zendeling door het Londense Zendingsgenootschap (*London Missionary Society*), eigenlijk met doelstelling China. Zijn vertek werd uitgesteld door de Eerste Britse Opium-oorlog in China. Hij koos daarom voor een uitzending noordelijk van Kuruman onder de equator. Gaandeweg verlegde Livingstone zijn actieradius naar Noord-Botswana, vanwaar hij stroomopwaarts de Zambezi afvoer. Hij arriveerde te Angola en na enig oponthoud bereikte hij de Victoria-watervallen. Daarna vertrok hij naar Mozambique. Hij was daarmee de eerste Europeaan die van west naar oost door Centraal-Afrika was getrokken. Hij werd door de *Royal Geographical Society* op expeditie gezonden om het zuidoosten van Centraal Afrika open te leggen. Wederom bevoer hij daartoe de Zambezi. Die tocht liep stuk. Hij werd teruggeroepen. Livingstone werd nu gevraagd de bron van de Nijl op te sporen. Livingstone raakte verdwaald en zag De Congo voor de Nijl aan bij de splitsing met de Luabala. Inmiddels was men in de USA en Europa zich zorgen gaan maken over Livingstone. Een expeditie onder Stanley werd georganiseerd om Livingstone te vinden. Met het in de vorige noot beschreven gevolg. Livingstone bleef de Benedenloop van De Congo aanzien voor de Nijl, zette zijn tocht voort en raakte vast in de moerassen. Op 1 mei 1873 stierf hij bij deze tocht.

[16] Onder deze naam ging een Duitser schuil, zekere Eduard Schnitzer (1840-1892). Scnitzer was een Duitse militaire arts die als Duitser rechtsmacht had geclaimd over een stuk opper-Sudan, dat hij Duits Egypte noemde en dat hem het recht gaf zich Duits gouverneur te noemen over een deel Egypte dat nog niet door Frankrijk of Groot-Brittannië was geclaimd. Hij was overigens nog niet in een dergelijke status door Berlijn erkend, dat in principe op dat moment voorlopig niets van dergelijke avonturen moest hebben. Bismarck had in eerste instantie gesteld, dat Keizerlijk Duitsland in ieder geval in boven-equatoriaal Centraal Afrika geen territoriale ambities had. Dat zou immers alleen maar tot rechtsmachtconflicten leiden met Groot-Brittannië en Frankrijk die juist wel interesse hadden in de territoria rond de Beneden-Nijl en haar zijrivieren. Schnitzer kreeg het aanbod van de Ottomaans-Egyptische regering om als Duits onderdaan op te treden als goeverneur voor een nof te definiëren provincie Equatoria, in onderschikking aan het Ottomaanse gezag. Daartoe moest Schnitzer pro-forma Islamiet worden. Dat deed hij. Hij noemde zich nu Emin Pasha. Deze benoeming was een eerbewijs voor zijn ijveren voor de volksgezondheid. Emin Pasha trachtte een eind te maken aan de woekering van slavernij-handel vanuit Zanzibar. De sultan van Zanzibar bezigde de plaatselijke bevolking als een soort reservaat voor slaven. Zo nu en dan kwamen Arabische slavenhalers uit deze kraal nieuwe transporten ronselen. Emin Pasha organiseerde een plaatselijk weerkorps, verjoeg de Arabische benden en stichtte versterkte nederzettingen, met een betere infrastructuur om de volksgezondheid te borgen. Er onstond min of meer een florerende para-statale organisatie, waaraan echter de Islamitische Mahdi-opstand in de Sudan een abrupt einde maakte. Emin Pasha vluchtte naar Gorokondo en vandaar naar Wadelai bij het Albert-meer aan de Witte Nijl. Zijn lot werd in Engeland breed vermeld in de kranten en daar werd vervolgens een actie opgezet om Emin Pasha te gaan "redden". Weer werd de nu zo befaamde Stanley aangezocht hierbij de leiding te nemen. De man kon nu immers als routenier gelden. Weer slaagde Stanley er in Emin Pasha te vinden er weer ervoer hij dat de gezochte niet gered wilde worden. Emin had geen trek om naar het westen terug te keren. Stanley overreedde hem toch in ieder geval mee te gaan naar Zanzibar. Daar zou hij verder kunnen besluiten. Dat accepteerde Emin Pasha en hij vergezelde Stanley. Op deze reis ontdekten ze samen het Edward-meer en het Ruwenzori-gebergte. Uiteindelijk trad Emin Pasha tóch in Duitse dienst, om te ervaren, dat Duitsland inmiddels ondermeer alle boven-equatoriale aanspraken had opgegeven. Het liet dat alles aan Groot-Brittannië in ruil voor Helgoland bij de Deense kust. Equatoria kwam dus onder Brits gezag. Thomas Pakenham, *The scramble for Africa*, Uitgeverij: Abacus: Londen, 1991, ISBN 0-349-10449-2. Herziene nieuwe editie mmv Valerie Pakenham, Uitgeverij Abacus, 1992 ISBN 978-03910-4492.

onder gingen treffend, bewoog de westerse zielen tot tranen wanneer hij openbaarde wat de westerse beschaving op christelijke grondslag voor heil bracht aan de tribale samenlevingen die anders maar in zinloze weerwraak bleven stokken en schetste vol bescheidenheid hoe hij slavernijpraktijken onmiddellijk vol gezag een halt toeriep. Zijn verslagen werden breed vertaald en verspreid in westelijk Europa. Ook in het Nederlands[17]. Welk een heil kon openlegging van Centraal Afrika voor christelijke naties de inboorling niet brengen! De westerlingen keken er van op. Ze wisten niet dat ze zulk een allesbepalende factor waren in Gods Heilsplan. Maar ze namen er met instemming kennis van. Leopold ervoer: DIT is mijn man. Die praat mijn praktijken goed.

Leopold had hem gevraagd het beloop van de Congo-rivier te cartograferen, zo goed en zo kwaad als dat op dat moment zou kunnen. Dat beloop moest dan geografisch gedefinieerd worden zodat Leopold het *Hinterland* vervolgens zou kunnen laten opmeten, schattenderwijs, binnen dat Congo-beloop, met het oogmerk dat *Hinterland* persoonlijk, op private basis te claimen als een soort gigantische handelsfactorij. Dat had zijn rivaal Willem I immers ook gedaan sedert 1815 op Java en Sumatra, met machtiging van Whitehall. Welnu: wat Londen aan de Hollandse koning had gepermitteerd moest het toch ook willen toestaan aan Leopold? Londen had Willem deze koloniale gebieden gegund als persoonlijk bezit, waar of niet? Leopold probeerde hier de V.O.C.-pretenties te imiteren, zoals ik al in de inleiding aangaf. Het was een fraai precendent. Zie mijn eerdere beschouwingen in: *Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten, De Verenigde Oostindische Compagnie: de V.O.C., opgang en ondergang van een vennootschap*, nader onder Hoofdstuk I, para. 21. 3. (De Association Internationale de Congo). Leopold vergat natuurlijk opzettelijk dat zijn positie jegens Londen een geheel andere was dan die van zijn Hollandse ongekroonde collega in 1813. Willem was als zetbaas, om zo te zeggen: als onderluitenant van Wellington, ingehuurd door Londen met een flinke zak duiten om van een Hollands rijkje een militaire bufferstaat tegen agressief Frankrijk te maken. Dat was beslist niet het geval met Leopold in 1885. Bovendien hád Holland in 1813 wel een vrij goed idee van Java en Sumatra als koloniale eilanden. De kusten waren gecartografeerd, de handelsposten waren al tweehonderd jaar in actie, Batavia was al gewend een centrale administratie te voeren, al impliceerde die beslist geen *effective control*. Van het Congo-gebied dat Leopold op het oog had, wist eigenlijk geen westerling precies van de omvang, de mogelijke rijkdom, de ligging jegens andere staatjes of rijken. De claim was eigenlijk een slag in de lucht. Veel en tegelijk weinig. Iedereen te Berlijn wist dat. Maar men sprak er slechts monkelend over in de gangen: wat ging die Belgische vorst besteken? Wist die Leopold iets wat niemand wist, waren er ergens goudaders gevonden?

Het was onmiskenbaar een onoverzichtelijke, zeer verstrekkende claim. Dáár, binnen dat Congo-beloop, in aansluiting op de Congo-delta waar men wel iets vanaf wist, wilde Leopold een *vrijhandelszone* vestigen ten behoeve van de westerse wereld – althans, dat gaf hij voor. En hij claimde daarbij een ontzagwekkend achterland, dat hij beschreef als het verlengde van het Congobekken en de oeverterritoria van de zijrivieren van de Congo, de zogeheten *riperian Congoterritoria*. Die zone liep van de Atlantische Oceaan tot aan de grote meren in Centraal Afrika: het Tanganyika-meer en het stroomgebied en de bekkens van de Malagarazi-rivier, de Rusizi-rivier, de Lukuga-stroom en de Lufubu-rivier[18]. Deze rivieren zijn typische beken die alleen in de regentijd vollopen, alsdan tijdelijk bevaarbaar zijn en daarbuiten gaandeweg verdrogen tot slijkerige beddingen die echter immense beekdalen hebben. Alleen de Lukuga is een afwateringswatergang van het Tangajikameer en kan gelden als een zijrivier met vaste bedding van de Congo-rivier. Leopold eiste het Edwardmeer, het Kivomeer, en het Albert-meer zomede de zijbeken óók nog op. Dat was dan, in de initiële claim, het *Hinterland.* Dat rechtvaardigde Leopold met een beroep op het feit, dat dit alles het geografisch en commercieel Congobekken

[17] Zie de fraaie, rijk geïllustreerde uitgave: Henry Stanley, *In Afrikas Donkere Wildernissen, Tochten, Ontdekkingen en Ontmoetingen, Opsporing van, en terugkeer met Emin Pacha, Met Platen en Kaarten*, II Vols, Uitgeverij E. & M. Cohen, Arnhem/Nijmegen, 1890.

[18] In de hoofdtekst worden de hedendaagse typoniemen voor de rivieren, beken en dalen gebruikt. Het gaat om de rivieren, meren, bekkens en dalen westelijk van de Westelijke Slenk van de Afrikaanse Grote Slenk.

was. Nu was dat nog niet voldoende. Leopold moest ook nog een rechtens relevant belang, volkerenrechtelijk erkend, hebben binnen het gebied, dat hij claimde. Dat had hij. Hij had belangen bij twee wat wrakkige handelsposten in het deltagebied van de Congo, de handelsposten of factorijen bij de Boma- en de Banana-rivier in het estuariumgebied, die waren opgezet via de Rotterdamse Afrikaansche Handelsvereeniging. Een factorij is een feitelijke vestiging, waarbij geen enkele vorm van bijzondere rechtsmacht wordt geclaimd; ze geldt daarom niet als een koloniale voorpost. Westerlingen hebben uit commerciële motieven gebouwen opgericht, een haven gegraven of kaden gelegd en eventueel kanalen gegraven. Ze hebben géén claims gevestigd namens een staat, een mogendheid of een vennootschap die voornemens is dat rechtens te gaan doen.

I.6.6 Het optreden van de Rotterdamsche Afrikaansche Handelsvereeniging

In dit geval waren het Rotterdammers, zekere Henry Kerdijk en Lodewijk Pincoffs, geweest, ondernemende handelsgeesten, die een commanditaire vennootschap hadden opgericht, die vervolgens twee factorijen had gevestigd in de Congo-monding, een immens gebied.[19] Ze hadden gedacht vooral ivoor, meekrap, gom of rubber, kopererts, bijenwas en orseille als retourvaartladingen in te nemen, maar meer ook niet. Beurtvaart, daar ging het om. De twee plaatsen waar de factorijen gevestigd waren heetten Ambriz en Quisembo. De opstallen aan de Banana-oever hadden de namen Rotterdam en Holland. Deze vestigingen lagen vrij dicht bij elkaar. Deze bevonden zich in Portugees protectoraatsgebied waarover nog geen definitieve soevereiniteit was geclaimd. Vandaaruit waren binnenslands, stroomopwaarts, aan de Congo-rivier vierenveertig handelsfactorijen opgericht, geheel rechtmatig, want het was nog interstatelijk vrij, dat is: ongeclaimd, gebied. Pincoffs had Leopolds aandacht gaande gemaakt voor de economische ontginning van het Congo-gebied. Hij trachtte diens steun te verkrijgen, ook financieel, maar vooral om aan de Rotterdamse Afrikaansche Handelsvereniging méér allure te geven: de steun van een gekroond hoofd gaf prestige aan een handelsonderneming en wekte vertrouwen in de statutaire doelsltellingen ervan. Pincoffs was zeer internationaal georiënteerd. Hij was allerminst een Hollandse kleinburger. Hij trok zich derhalve niet veel aan van het feit dat Nederland nog steeds niet veel moest hebben, in deze tijd, van België, dat zich in 1830 had afgescheiden van de noordelijke Lage Landen om op eigen houtje als staat verder te gaan. Via tussenpersonen nam Leopold nu financieel deel in de Afrikaansche Handelsvereniging. Hij werd vennoot *en commandite*. Maar steeds middellijk, via zaakwaarnemers. Dat noch Kerdijk noch Pincoffs verdere aspiraties hadden, kwam Leopold dus prima uit: want Leopold wilde wel degelijk een nieuwe territoriale rechtsmacht claimen. Voor zichzelf, laat daar geen misverstand over bestaan. De Rotterdamse firma had daar geen notie van. Die trachtte te komen tot beurtvaartverkeer met Antwerpen en Rotterdam. Dat lukte. Maar uiteindelijk echt floreren, dat deed het niet. De retourvrachten waren niet erg interessant voor de westerse markten[20]. De Rotterdamsche Afrikaanse Handelsvereniging maakte op den duur alleen maar verlies. Dat hing het niet aan de grote klok. Het was Pincoffs heimelijke bedoeling om de vennootschap uiteindelijk over te doen nemen door de Belgische rechtspersoon zonder winstoogmerk *Comité d'Etudes du*

---

19 Het gaat om de commanditaire vennootschap Kerdijk & Pincoffs tot het drijven van handel op de kust van Africa en wat daartoe mede in betrekking staat, zoals dat eerder sedert 1857 werd gedaan door deze vennoten in maatschapsverband, aldus de notariële akte van Notaris Abraham Reepmaker op 1 juli 1866, de oprichting waarvan kennis gegeven wordt per 1 januari 1867, ingevolge de desbetreffende bepaling van het Wetboek van Koophandel. De firma is gevestigd te Rotterdam.

20 Over het drama van het faillissement van de Afrikaansche Handelsvereeniging en de lotsverbondenheid met de Rotterdamsche Handelsvereeniging (die er bijna onder door ging) uitgebreid: Bram Oosterwijk, *Ik verlang geen dank, Lodewijk Pincoffs (1827-1911)*, Uitgeverij: Douane: Rotterdam 2011 (opgenomen in de reeks van de Stichting Historische Publicaties Rotterdam nr 181) ISBN 978-90-72247-48-3 NUR 681, pp.31-78; over de betrokkenheid van Leopold bij de firma Kerdijk & Pincoffs: pp. 145-148, 192, 219, 241, 251 en 255. Uiteraard werd Nederland als staat tóch betrokken bij de handelsavonturen van de Rotterdammers in het Congo-estuarium en de delta daar. Dat verklaart waarom het koninkrijk der Nederlanden uiteindelijk volledig betrokken raakte bij het Verdrag van Berlijn van 1885.

Haut Congo, opgericht door Leopold, maar ook weer via stromannen. Dat was een op het eerste gezicht idëele wetenschappelijke mantelorganisatie waarin Leopold wel degelijk op zijn beurt ook weer commerciële activiteiten trachtte onder te brengen in het gebied van de Congo-delta, maar dat mocht Pincoffs op zijn beurt weer niet weten.

Leopold was wel met voordacht op een kolonie uit, maar dan ten eigen bate. Een private staat, dus. Met eigen handelsdebiet, buiten België om. Voorlopig pretendeerde Leopold dat hij deze rechtspersoon zou inzetten voor de aardrijkskundige verkenning van het gehele Congo-gebied, met als uiteindelijk doel om een humanitair programma te ontwikkelen voor de bevolking ter plaatse. Vooral bestrijding van de slavenhandel en indamming van de woekerende infectieziekten had de Belgische vorst hóóg op het programma staan. Deze rechtspersoon zette in september 1876 een internationale conferentie te Brussel op touw, waaraan ook vooraanstaande volkerenrechtsgeleerden deelnamen. In het paleis van Leopold. Het was een hooggestemde agenda die het afwerkte. Het wekte op tot een non-gouvernementele associatie – de *Association Internationale Africaine* -- tussen westerse landen ter verwerkelijking van genoemde effectieve bestrijding van de slavenhandel, met nevenvestigingen in alle koloniale mogendheden. Ook in Nederland kwam er een tak. Daarvan werd de broeder van koning Willem III president. Prins Hendrik. Bijgenaamd “De Zeevaarder”.

Pincoffs subsidieerde nu associatie en *Comité*, want op die manier kreeg hij én Leopold en zeevarende Hendrik gelieerd aan zijn Afrikaansche Handelsvereeniging. Prestigevergroting was Pincoffs alles waard. Die Afrikaanse Handelsvereeniging stond op het punt te ontploffen. Het deficit was immens. Leopold greep graag Pincoffs hulpvaardige hand. Via Rotterdam bouwde hij handelscommerciële activiteiten op in het Congobekken, daar ging het de koning om. Pincoffs mocht deelnemen aan een handelseconomische bijeenkomst ten paleize – weer steeg zijn ster, hij kreeg de Leopoldsorde – en zat aan aan een gala-diner naast de echtgenote van de koning. Het werkte inzoverre, dat de Vereeniging een stralende status kreeg – met deze glitter werd uitbundig geadverteerd – en aldus werd het mogelijk het boekhoudkundig onderzoek naar de kredietwaardigheid van de Afrikaansche Handelsvereeniging steeds weer uit te stellen. Pincoffs mocht zelfs enkele dagen komen logeren ten paleize te Laken om deel te nemen aan een bijeenkomst van geldschieters voor een verkenningsexpeditie langs de Congo, geleid door de reeds genoemde Henry Morton Stanley, inmiddels een beroemdheid. De heros der humaniteit. Dat moest financieel afgehecht worden. Pincoffs naam werd tot in de sterren verheven. Het duurde nog vier jaar voordat het onherroepelijk bankroet van zijn handelsimperium officieel publiek kenbaar werd. Het faillissement dreigde de Rotterdamse Handelsvereeniging én de gemeente Rotterdam mee te sleuren. Het kabinet te Den Haag greep krachtig in. Uiteindelijk werd een zekere schuldsanering bereikt zonder dat die Vereeniging en de gemeente inderdaad met de billen bloot moesten. Al wisten de hooggeplaatsten natuurlijk precies van de hoed en de rand.[21]

I.6.7 De “lien-de-droit-doctrine” bij extraterritorale jurisdictieclaims

Niettemin: hier had Leopold een rechtmatig aanknopingspunt voor zijn te Berlijn ingediende territoriale claims in 1885, al zou hij, dat werd ook namens hem toegegeven, nog verder stroomopwaarts méér handelposten moeten laten oprichten, het beurtvaartverkeer intensiveren en ook moeten overgaan tot het instellen van een vaartregime op de Congo. Maar, zo zeide hij te Berlijn toe, dan zou hij dat doen naar analogie van de Herziene Rijnvaartacte van Mannheim van 1861, en tussen de oceaan en de Congo-oorsprong de vrije vaart garanderen aan allen die daartoe een Congo-patent zouden kunnen vertonen, zoals het Rijnvaartpatent, op basis van de Mannheimer acte. Zó schiep Leopold een toereikend *lien de droit*[22] voor zijn excessieve territoriale

21 Zie Oosterwijk, a.w., pp. 145-150.

22 In het negentiende eeuwse volkerenrecht was zulk een feitelijk, geografisch traceerbaar en ruimtelijk definieerbaar aanknopingspunt voor een jurisdictie-aanspraak noodzakelijk: men zou van een *lien de droit-principe* kunnen spreken, hartstochtijk verdedigd door de Franse jurist Roll(a)in-Jacquemyns op de Brusselse internationale conferentie van het *Institut de Droit International* op 3 september 1879; M.G. Rolin-

claims. Binnen de Congo-delta had hij nu een “rechtmatig zakelijk belang”. Een privaat belang, zeker, maar een aanknopingspunt voor rechtsmacht buiten zijn nationaliteitsstaat.[23]

Het kwam er eigenlijk op neer, dit ter vergelijking, dat Nederland westelijk Duitsland claimen zou omdat het Rijn-estuarium zich in een delta in Nederland vertakte, terwijl de Rijnstroom met die delta in contact was tot aan Bazel en het daarachter gelegen merengebied. En allemaal op grond van het feit dat Rotterdam sedert 1870 als Rijnhaven voortgezette beurtvaart tot aan Bazel kon garanderen op basis een door de grootreder Röntgen onderhouden stoomschroef-sleepdienst voor de Rijnaken ongeacht hun nationaliteit. Allemaal *Hinterland* van Holland. Whitehall steigerde. Uiteraard. Bismarck vond het eerst wel grappig. Maar hij zag toch óók wel in, dat Leopold hier iets te vraatzuchtig was. Daarom kwam hij nu met de *effective Hinterland-doctrine*: éérst moest Leopold dan maar eens bewijzen, ten genoege van de congresgangers, dat hij in dat geval, bij toewijzing van die claim, voldoende effectieve doorzettingsmacht zou kunnen garanderen aan de toekomstige westerlingen die daar handelsposten of nijverheidscentra of mijnen zouden willen vestigen, boren en verder ondergronds ontginnen.

Dat gaf toch een zekere beperkingsomvang aan de begeerten van Leopold. Want iedereen wist: als privaat persoon zou Leopold dat nooit kunnen. De staat België evenmin. Maar die staat wilde Leopold nu juist zorgvuldig buiten de claim houden. Een *effective Hinterland-doctrine* stelde zo paal en perk aan de koloniale aspiraties van staten en private rechtspersonen of vennootschappelijke ondernemingen. Daar was het de IJzeren Kanselier ook om te doen. In de *final act* van het verdrag van Berlijn van 1885 werd nu gestipuleerd, dat een mogendheid of rechtspersoon die internationaal erkend was, pas een claim mocht uitbrengen op nieuw te bezetten kusten, als gewaarborgd was dat meteen daarop, zonder interval, ook voldaan kon

---

Jaecquemyns, *Quelques mots encore sur l’Acte général de la Conférence de Bruxelles sur la répression de la traite des êtres humains de 3 septembre 1879 et sur la répression internationale de la traite (des êtres humains,* ***toevoeging mijnerzijds*** *GAMS),* XXIII Revue de Droit internationale et de la législation comparée, 1891, pp. 560-576. Zie Annuaire de Droit International jrg. III en IV (1880) t.1 pp. 280. Zie: Bundel met Bijdragen over De Honderdste Verjaring van de Onafhankelijke Kongostaat, uitgave van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen: Brussel, 1988, D/1988/0149/2, ihb. de bijdrage van J. Stengers, *Léopold II et l’association internationale du Congo*, pp. 51-75.

23 Zie over de verschillende stellingnames over de aard van rechtmatige aanknopingspunten voor jurisdictie: Dietrich Oehler, *Internationales Strafrecht, Geltungsbereich des Strafrechts, Internationales Rechtshilferecht, Recht der Gemeinschaften, Völkerstrafrecht,* 2, herziene druk, uitgeverij: Carl Heymanns Verlag KG: Köln/Berlin/Bonn, München, 1983 ISBN 3-452-19312-8, pp. 128-150. Thans is algemeen uitgangspunt van het klassieke volkerenrecht, dat een staat een rechtens relevant aanknopingspunt moet hebben voor de aanspraak op rechtsmacht en de uitoefening van die jurisdictie in concreto via het geweldsmonopolie. Een staat mag nooit zomaar mondiale rechtsmacht opeisen. Dat mag alleen maar, wanneer het volkerenrecht daarvoor een positieve machtiging biedt. Die machtiging moet doorgaans in een verdrag staan. Het komt wel voor dat het gewoonterecht zulk een machtiging oplevert. Maar dat is dan een uitzondering op de eerste regel. Zie verder, voor deze beperking van de jurisdictie van rechtsmacht van een staat. Zie: Alfred Verdross/Bruno Simma, *Universelles Völkerrecht, Theorie und Praxis,*Uitgeverij: Dunckler und Humblot, Berlijn, 2010, ISBN 378-3-428-13296-6, paragraafnummer 1183, waar de algemeen gangbare litteratuur over deze beperkingsnorm opgegeven wordt. De aanknoping moet feitelijk en rechtens verantwoord zijn en mag niet neerkomen op een fictie. Dit is de *theory of the genuine link*, *sufficient connection* of *reasonable relations*, die vooral in de Angelsaksische wereld ontwikkeld werd in de zestiende en opvolgende eeuwen. De Angelsaksische rechtsovertuiging aanvaardt eerder dat aan dit vereiste is voldaan bij een extraterritoriale claim, dan de rechtsovertuiging welke gericht is op de Napoleontische of Germaanse rechtstraditie. De Islamitische rechtstraditie aanvaardt veel ruimer en eerder dan deze drie tradities dat deze claim gerechtvaardigd is als een onderdaan van een Islamitische staat betrokken is als slachtoffer of benadeelde partij bij een delict of onrechtmatige daad buiten het territoir van de Islamitische staat; totalitaire Aziatische staten evenzo. De volksrepubliek China is daar een goed voorbeeld van. De Sovjet-Unie was zo’n voorbeeld. Over de algemene uitwerking van deze beperkingsnormen bestaat mondiaal overeenstemming, maar over de concrete toepassing bepaald niet. Deze algemene leer is ontwikkeld sedert het begin van de zestiende eeuw, toen de natie-staten in wording er mee begonnen om via koloniale expedities hun rechtmachtskringen te verruimen buiten het eigen territoir. Het nationale recht van de meeste staten wijkt bij de uitwerking dienaangaande aanmerkelijk af. Overeenstemming daarover is sedert het begin van de negentiende eeuw nauwelijks te verkrijgen.

worden aan de *effective Hinterland-doctrine*. Dat zou dan genotificeerd moeten worden aan alle staten, die de *final act* van het Verdrag van Berlijn hadden ondertekend én geratificeerd. Die zouden dan moeten instemmen met die pretentie van de claimende mogendheid of onderneming. Dat zouden zij kunnen doen door te kennen te geven aan de claimende partij dat zij akte hadden verleend aan diens notificatie. Dat is de diplomatieke methode om te doen blijken dat er geen bezwaren bestaan tegen diens aanspraken. Als zij die akte niet zouden willen verlenen, zouden zij bilaterale onderhandelingen moeten voeren ter bevrediging van beide partijen en anders het geschil moeten voorleggen aan een internationale arbitrage.

I.6.8 De randvoorwaarden om *Hinterland* te claimen

De randvoorwaarden van de *Hinterlanddoctrine* als internationaal rechtsbeginsel waren zwaar. Dat was precies de bedoeling van Bismarck. Hij wilde de pretenties van met name Groot-Brittannië en Frankrijk indammen. België en Nederland zag hij als verwaarloosbare geringheden bij zijn imperialistische schaakspel, dat hij nu ging inzetten om ook voor Keizerlijk Duitsland koloniaal gebied te verwerven, in Afrika en in het Verre Oosten. Alle erkende koloniserende staten waren deelnemers aan de conferentie ter Berlijn. Alle zetten zij hun parafen onder de final act. Alle verplichtten zij zich tot het bevorderen van nationale ratificatie- en uitvoeringswetten en tot de geëigende implementatiemaaregelen. Dat waren: Engeland, Frankrijk, Duitsland, Portugal, en de Verenigde Staten van Noord-Amerika. Dezen verplichtten zich via resultaatsverbintenissen. Als waarnemers werden uitgenodigd de staten die nog niet als kolonisatoren officieel erkend waren door de grootmachten: Oostenrijk-Hongarije, Zweden-Noorwegen, Denemarken, Italië en Rusland. Deze werden bij de *final act* tot niets gebonden. Zij konden adhaesie zoeken met hoofdstukken uit de conventie. Die adhaesie konden zij dan notificeren aan de overige verdragssluitende partijen en ook te kennen geven in hoeverre zij zich daarbij gebonden wilde achten.

Ook Nederland zou er, aldus, als hoge verdragssluitende partij, moeilijkheden mee gaan krijgen, met die *effective Hinterland-doctrine*, bij de ontginning van zijn buitengewesten in de Archipel. Het had eenvoudigweg niet de juiste doorzettingsmacht beschikbaar. In wezen kon het Nederlandse gezag er al sedert 1815 niet echt aan voldoen. En toch hadden Welllington en Castelereagh alleen onder die voorwaarde gegund aan Willem I, als hoogspersoonlijk privilege, zoals hiervoor aangegeven. Whitehall keek daarop nauwlettend toe naarmate de koloniale pretenties van Nederland intensiveerden. Vooral na 1830, toen Nederland geweldige militaire uitgaven moest doen om als staat nog overeind te blijven. Londen spaarde de Hollanders niet. Het bleef op die *effective* control maar aandringen, iedere keer geërgerder al was dat ook wel voor de Bühne. De Archipel bleef daarom onder een subtiele, heimelijke maar heel goed voelbare supervisie van Londen. Dat liet dat graag regelmatig merken.

Na 1884 gaat Whitehall Den Haag heel concreet aanspreken op de *effective Hinterland doctrine*. Te weten: op de steeds weer kennelijke onmacht van Den Haag aan de eisen die deze doctrine stelt, adequaat te voldoen – in de ogen van Londen. Helemaal in de haak, juridisch bezien, is dat niet. In Berlijn was afgesproken, dat deze doctrine alleen zou gelden voor toekomstige claims. En Nederland hád de Archipel als rechtsmachtkring teruggekregen van Londen in 1814. Niettemin, zo stelde Londen, was Nederland, zeker in Sumatra, zijn soevereiniteitskringen verder gaan uitbreiden en had het nieuwe claims uitgebracht. Óók daar waar Britse Handelsnederzettingen al reeds sedert 1795 waren gevestigd, na 1873 en tussen 1904, de tijden van de Atjeh-pacificaties, die ik hierna zal bespreken.

Feitelijk had Den Haag dus méér *Hinterland* geclaimd dan in 1814 redelijkerwijs voorzienbaar was en ook buiten de twee Sumatratractaten die vóór 1885 waren gesloten met Londen. Daarom kon Londen de *effective Hinterland-doctrine* wel degelijk aan Den Haag tegenwerpen bij verdere claims landinwaarts bij de nieuwe Alas en Goja expedities in de ondoordringbare jungle van de binnenlanden van noord- Sumatra. Bij het Verdrag van Berlijn van 1885 had het er nu eenmaal zonder reserves en interpretatieve verklaringen uit te brengen voor getekend. Den Haag kon

protesteren wat het wilde, maar Londen zette die eis dóór. En verplichtte Den Haag tot steeds meer militaire bezettingsactiviteiten. Die enorme sommen kostten. Terwijl de baat daarvan voor ’s Rijks kas in hoge mate kwestieus was.

I.7 De erfenis van Raffles

I.7.1 De opvattingen van Herman Daendels

De Engelsen hadden in 1814, toen ze besloten de hele Archipel maar weer over te doen aan Den Haag, het betrekkelijke probleem dat ze, op basis van de brieven uit Kew Gardens, een korte tijd op Java hadden gezeten. In 1811 hadden de Britten op Malakka besloten hun imperium te versterken. Ze staken ook gelijk over naar Java: was daar nog iets te halen? Een grote oorlogsvloot bezeilde de oostelijke kust van Java en zette posten uit. Het was een verkenningstocht. De Engelsen konden het zich permitteren. Hun vloot was oppermachtig. De Britse Oost-Indische Compagnie zocht nieuw emplooi, men wist maar nooit. Aan boord van een oorlogsbodem was Thomas Stamford Bingley Raffles[24], een idealistisch jongmens. De Britten dachten een bezetting te leggen op Java. Per 11 september 1811 werd Raffles luitenant-gouverneur van Java. Tijdelijk. Het was maar een proef. Raffles had een onbekende Nederlandse moeder. Hij sprak en verstond Nederlands. Hij voelde zich verbonden met het eiland. Iets te veel, vonden zijn superieuren. Hij ondervroeg de oude kolonisatoren die flink hadden gewerkt aan de verbetering van de infrastructuur op Java.

Daaronder was Herman Willem Daendels[25], die de postweg had aangelegd van noord naar zuid-oost over het hele eiland. Die postweg, thans bekend als *Jalan Ray Pos,* bestaat nog steeds. Ze loopt over de volle lengte van Java. Van Anjar naar Panarukan. Ze had, wat Deandels betreft, een militair doel. Het werd een snelle route om vanaf 1810 per postkoets post en reizigers te vervoeren. De lokale bevolking kon er haar handelswaren over grote afstand transporteren. Een reis van Batavia naar Semarang duurde nog maar drie à vier dagen terwijl daarvoor daaraan meestal twee weken besteed moesten worden. De aanleg kostte veel mensenlevens. Raflles was eerder op het eiland geweest. Hij sprak met een gedesillusioneerde Daendels op zijn retour. Hij moest naar Parijs, naar keizer Napoleon. Wat die voor hem in het vat had, wist Daendels niet zeker. Dat wist je bij Napoleon nooit. Daendels had het idee dat hij gedegradeerd zou worden. Zo bleek het te zijn. Napoleon vond, dat Daendels iets te loyaal was geweest aan ‘s Keizers broertje Lodewijk Napoleon, koning van Holland. Daendels kreeg een troepencommando. Hij maakte de veldtocht van Napoleon naar Rusland nog mee. Hij deelde in de afgang. Maar Willem I benoemde hem toch nog tot gouverneur-generaal van de Nederlandse bezittingen ter kuste van Guinee. Weggepromoveerd. Een oord met flakkerende ziektes en koortsbossen. Niets lukte er behalve sterven aan een tropische aandoening. Dat deed Daendels dan ook in 1818. Hij ligt op de Nederlandse begraafplaats bij de resten van Fort Elmina (thans: Ghana).

---

[24] 1781-1826.

[25] 1762-1818. Daendels beoogde een politieke loopbaan in het conflict tussen de patriotten en de Oranjeklanten vanaf 1786 tot 1788, waarbij Daendels de zijde van de patriotten koos. De patriotten verloren en Daendels werd uit Gelderland, waar hij notabele was, verbannen. Hij zocht heul in Frankrijk. In Parijs organseerde hij met anderen een Bataafsch Legioen dat een inval in de Republiek voorbereidde. Met de legers van Dumouriez viel hij Limburg en Noord-Brabant binnen in 1793, waarbij de troepen ineens teruggetrokken werden om bij Nererwinden slag te leveren tegen de Oostenrijkers. Daarbij werd het Franse leger verslagen. Daendels ontkwam. Uiteindelijk bereikte hij de rang van brigade-generaal onder Pichegru en keerde terug naar Nederland. Vanaf dat moment maakte Daendels onstuimige carrière in militaire dienst van de Bataafsche Republiek. Hij was betrokken bij staatsgrepen en gold als politieke tinnegieter. Hij moest ontslag nemen en werd heerboer. In juni 1806 herstelde de kersverse koning van Holland Lodewijk Napoleon hem in zijn functies; hij werd nu luitenant -generaal van de cavalerie. Hij aasde steeds, net als Dirk van Hogendorp, op een belangrijke betrekking in Nederlandsch Indië, waar men ook toen al in verbluffend korte tijd stinkend rijk kon worden. Lodewijk Napoleon hoefde hem in 1807 echt niet over te halen om gouverneur-generaal te Batavia te worden. Zie: Paul van ’t Veer, *Daendels, maarschalk van Holland*, Uitgeverij De Haan/Fibula-Van Dishoeck: Bussum, 1983, ISBN 978-9022-830653/ 9022830632/978022830635.

Daendels vond dat het koloniaal bestuur verbeterd moest worden. Hij vond dat van de territoriale soevereiniteit van Nederland te weinig terecht kwam. Het had, eenvoudigweg, geen greep op de inlanders en zeker niet op hun vorsten. Er was gewoon geen *effective control*. Dat moest beslist verbeteren. Zo gaf hij Raffles te kennen. Daendels was door de koning van Holland, Lodewijk Napoleon in 1807 benoemd tot gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië. Hij was meteen ook Maarschalk geworden. Maar een veldleger had hij niet. Lodewijk strooide, tot ongenoegen van zijn oudste broer, nogal met Franse titels die in Frankrijk hoge waardigheden impliceerden mét de bijbehorende remuneraties, maar in Holland alleen maar de lachlust op wekten. De taak van Daendels was: Java, als centraal administratie-eiland, in staat van paraatheid te brengen tegen de Engelsen. Die waren in 1808 van zin met expeditietroepen de Straat Malakka over te steken en het eiland te bezetten. Tijdelijk, zeiden ze, maar dat was verder niet gedefinieerd. Ze grondden deze actie op de overdracht van de Archipel bij de eerder besproken Brieven van Kew, waarbij stadhouder Willem V in 1795 de koloniën, steunpunten en factorijen in Nederlandse rechtsmacht in verzekerde bewaring had gegund aan de Engelsen, totdat het continentale machtsevenwicht zich hersteld zou hebben. Uiteraard had koning Lodewijk die Brieven niet erkend. Dat had de vergadering van Volksrepresentanten van de Bataafsche Republiek óók niet gedaan, maar daaraan was Lodewijk niet gebonden. Daarom had hij juist zijn koloniale macht over Java als van zelfsprekend aangenomen. Daendels was zijn opperambtenaar. In die hoedanigheid sloeg Daendels in 1808 de Britse troepen het eiland weer af. Onder hen moet Raffles al dienst hebben gedaan. Als lagere officier in het scharlaken uniformjasje zal hij Daendels hebben gezien terwijl hij de aftrekkende troepen gadesloeg. Beiden, niet wetende hoe het fortuin hun paden nog zou doen kruisen: de één als opgaande koloniale regeerder, de ander als afdankte en deels mislukte koloniale potentaat. De schikkingen van de Nemisis Geschiedenis blijven verbazen.

I.7.2 Daendels als Toewan Besar Goentoer

I.7.2.1 Reconsolidatie van het Hollands gezag via de administratie van De Kumpenie

Na de mislukte invasie trachtte Daendels tussen 1808 en 1810 tot regionale consolidatie te komen. Hij kon daartoe het administatief bestuur dat de V.O.C. had opgebouwd voorlopig inzetten. Gek was dat natuurlijk wél. De Bataafsche Republiek had de vennootschap officieel in staat van liquidatie verklaard. De provisionele vergadering van volkrepresentanten had nog net de vennootschap niet tot criminele organisatie verklaard. Maar véél scheelde het niet. De volksvergadering, het soevereine wetgevende lichaam, had geconstateerd dat de activiteiten van de vennootschap *per se* strijd waren met de constitutionele principes van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. Die stonden centraal in de Staatsregeling van 1798, het beruchte “Dikke Boek”. In afzonderlijke operatieve artikelen, waaraan lagere wetsbesluiten getoetst zouden worden. Voortzetting van het rechtspersoonlijkheid bezittend doelvermogen ánders dan voor liquidatie-doelen was voor die vergadering, het hoogste wetgevend lichaam, onaanvaardbaar. Het wachten was nog op regelingen bij wetsbesluit voor de boedelbereddering. Hopelijk konden de voormalige Heeren XVII, hun nazaten en hun aandeelhebbende regentenvrienden hoofdelijk voor de immense staatsschuld aansprakeijk worden gesteld[26]. En ondertussen ging Daendels door alsof er helemaal geen vernietiging van het vennootschappelijk lichaam in de koloniën aanstaande was? Dat kon toch niet. Maar het bleek weer eens wel te kunnen. Daendels was wel degelijk van plan het koloniaal imperium op grondslag van De Kumpenie te revitaliseren.

Daendels zag daartoe om naar verbetering van de regionale planologie via waterstaatkunde, wegenaanleg en kanalisaties. Hij bouwde ook ziekenhuizen en militaire kazernes. Hij voorzag Soerabaja en Semarang van wapenfabrieken en depots. Hij richtte een militaire opleidingsschool te Batavia op. Hij bouwde een fortificatie in de wijk Meester Cornelis en zette Fort Lodewijk neer

[26] Boek I, in de serie *Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten*, II.8. (*De Indische Archipel*) II.8.5. (*Gogels Amagalma-fonds*), II. 8.6. *(De beredderingsuitvoeringsregelen volgens Alexander Gogel*).

in Soerabaja. Allemaal in korte tijd. Vervolgens herzag hij het oude V.O.C.-administratieve systeem. Dat hing van corruptie aan elkaar. Dat moest ophouden. Maar nu nog even niet.

I.7.2.2 De inlandse vorsten niet langer acceptabel als uitvoerende topambtenaren

Daendels vond het barre waanzin om de inlandse vorsten in te schakelen bij die administratie zoals de V.O.C. had gedaan. Deze potentaten waren deloyaal, buitten hun onderdanen tot op het bot uit en voerden een eigenbatige boekhouding. Als de koning van Holland dat toe bleef staan, zou hij nooit greep krijgen op Java , laat staan dat hij er iets als een rechtsstaat zou kunnen vestigen --- als dat eigenlijk al mogelijk was, want van de Javaan had Daendels geen hoge pet op. Hij schopte dus de vorsten de ambtelijke dienst uit. Hij schafte het bestaande belastingensysteem af – dat ging nog uit van de afdrachten van tienden van de oogsten – en proclameerde de vrijheid van alle godsdienstige gezindten, behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de Hollandse wet.

In lijn met de Franse revolutionaire beginselen wilde hij een waterscheiding tussen religie enerzijds en positieve staatkunde anderzijds. Verder wilde hij een economisch vrijhandelsbeginsel. De Archipel moest onvoorwaardelijk opengesteld worden voor particuliere ondernemingen. Maar ook de inlander moest kunnen deelnemen aan een vrije uitwisseling van goederen, diensten, en kapitaal, door de hele Archipel heen, op den duur, maar voorlopig in ieder geval op Java. En dat wel op basis van de beginselen vrijheid, gelijkheid en broederschap die de Franse revolutie er in Frankrijk in had gestampt. Daendels was in dit opzicht echt een gelovige.

I.7.2.3 Een universeel onvoorwaardelijk vrijhandelsbeginsel geproclameerd

Het binnenland moest dus ontsloten worden voor dat vrije verkeer. Daartoe proclameerde Daendels als beginsel dat alle grond op Java in principe eigendom was van het Koningrijk Holland, dus eigenlijk van Lodewijk Napoleon. Hou dat in gedachten, want Willem I ging óók van dat idee uit en hij kreeg opmerkelijk weinig wederstreving van de Javanen daarbij op zijn weg. Dat kwam omdat Daendels dat idee er hartgrondig in had gemokerd bij het lagere inlandse bestuur, daarbij geen terreur schuwend. Hij was wel sociaal voelend, Daendels, als het socialiseren van de maatschappij maar precies volgens zijn parameters geschiedde. *Niets is te veel voor 's mensen geluk, al gaan daarbij duizend maal duizend zielen stuk*.[27] Dat had Daendels met veel moderne sociale ideologen gemeen.

Nu begreep Daendels onmiddellijk dat hij aldus doende was de Javaanse samenleving aardig te destabiliseren. In de Vorstenlanden rondom Batavia wilde Daendels toch de *boepatis*, de traditionele hoofden van bestuur – de latere regenten – ontzien. Voorlopig had hij deze lieden nodig, al verafschuwde hij hen wegens hij inhaligheid, corruptie en a-moraliteit. In dit opzicht trad hij dus weinig anders op dan de V.O.C., die deze *boepatis* net zo goed hadden ontzien en daardoor ingeschakeld als beambten bij haar administratie. Deze potentaten hadden zichzelf als eigenaren van de grond van hun rechtskring beschouwd. Dat wilde Daendels respecteren. Maar dan moesten deze heersers meewerken aan het cartograferen van hun gebied, dat ze claimden en ook meewerken aan de bevolkingsregistratie daarbinnen. Daendels wilde namelijk nu eindelijk wel eens iets gaan invoeren als een soort burgerlijke stand, net als Frankrijk, want hij was wel degelijk van plan de inlanders te onderwerpen aan belastingheffingen.

I.7.2.4 Een krachtige koloniale defensie ook om Engeland te isoleren

Daendels wilde een krachtige koloniale defensie en dat zou geld gaan kosten. Daarbij had hij die registratie nodig. De boepatis moesten daaraan meewerken en inzoverre schakelde hij ze in als ambtenaren bij zijn bestuurssysteem --- weer: net als Willem I ging doen bij de introductie van

[27] "Niets is te veel voor het mensengeluk--- Al gaan duizend maal duizend zielen stuk.", aldus de Marxistisch georiënteerde dichteres Henriëtte Roland Holst in haar Stalinistische periode. Zie over de bredere context van deze dichtregel: Jeroen Kapteijns, *Het Nederlandse volk de les gelezen, W.F. Hermans en het maatschappelijk debat, "Neem even nota, Harry weet precies door wie Kennedy is vermoord.",* opgenomen in het tijdschrift Vooys, Jaargang 17, 1999, pp. 4-18.

zijn cultuurstelsel. De boepatis stribbelden niet tegen, maar hun lagere personeel wel. Dat moest dus gecontroleerd worden. En dat vooronderstelde de mogelijkheid van dwang. Hij organiseerde dus een politiële macht, bestaande uit duizend geharde huurlingen --- eigenlijk de voorloper van het latere Koninklijk Nederlandse Leger, het KNIL. Daarmee ging Daendels patrouilleren. Hij was van plan het Hollandse bestuur te Batavia volledig te centraliseren naar het Franse model.

Hij was daartoe van plan de kratons van de sultans te visiteren om de vorsten duidelijk te maken wie er eigenlijk de baas was. Hij trok met zijn brigade naar de sultan van Bantam, tezamen met een afdeling rijdende artillerie en dreigde de kraton in puin te schieten als er niet open werd gedaan. Hem werd toegang verschaft, Daendels stiet de sultan van de troon en deelde de hofhoudig kortbesloten en bars mee dat hij nu namens de koning van Holland de lakens uitdeelde. Hij kwam niet namens een vennootschap. Hij kwam niet om winst te maken. Hij kwam om soevereiniteit uit te oefenen. Hij dulde geen inlanders om zich heen die zich dat óók vermaten. Allemaal met bulderende stem. Jammer dat niet staat gerelateerd of Daendels het in het Maleis deed.

Het werkte. Maar dit kostte allemaal geld. Terwijl er nog geen cent verdiend was door het koloniaal bestuur. Daarom deed Daendels iets, wat met zijn principe dat de koning eigenaar was van de grond, volkomen in strijd was: hij begon omvangrijke percelen in de omgeving van Batavia te verkopen. Dat leverde flink wat contanten op. Maar iedereen zag wel, dat het innerlijk tegenstrijdig was. Waar haalde Daendels dat verkooprecht vandaan?

I.7.2.5 Weer: de bevoorrechting van de Chinezen als vijfde colonne

Dat sprong te meer in het oog omdat Daendels graag aan Chinezen verkocht, de oude collaborateurs van de V.O.C., zoals we zagen. De Chinezen hadden baar geld, ze waren goed voor de knaken en ze betaalden prompt in zilveren en gouden munten. De Javanen haddden de pest aan de Chinezen, die waren een soort landverraders en gediplomeerde uitbuiters. Dat Daendels zijn schatkist door hen deed vullen kwam zijn roep van integriteit niet bepaald ten goede. Bovendien verkocht Daendels zonder scrupules de gemeenschappelijke dorpsgronden van de desa's. De gronden die deze volksgemeenschappen nodig hadden voor hun rijstplantingen op de sawa's. Wat Daendels deed was net zo willekeurig, net zo aanmatigend en machtsbelust als wat de vorsten plachten te doen. Nota bene: de vorsten die Daendels voorgaf te bestrijden of te onderwerpen. De gewone inlander kon dus in Daendels bepaald geen bevrijder zien. Wat Daendels deed, leidde tot rijstschaarste en dat leidde tot lokale latente hongersnoden.

Hij gold nadien als "*Toewan Besar Goentoer*", de grote donderende heer. Hij probeerde vervolgens iets als een scheiding van de machten in te voeren, conform het model van Montesqieu. Dat lukte hem niet zo goed, ook al, omdat hij ook weer besloten had tot zelfverrijking over te gaan. Hij eigende zich ook voor zichzelf gronden toe en eiste het monopolie op over de lucratieve handel in eetbare zwaluwnesten. Daendels legde de inlanders, net als de *boepatis*, kosteloze herendiensten op. Daendels zag niet in, dat de boepatis zich dat nog tot op zekere hoogte konden permitteren, omdat deze diensten traditioneel teruggingen tot de dagen van het mythische koninkrijk Mataram, het koninkrijk, waar iedere Javaan met weemoed en trots terugdacht, omdat het de ganse Archipel had beheerst in een vaderlijk, goed en rechtvaardig bestuur, zoals dat bij dat soort sprookjesachtige rijken steeds het geval is. De *boepatis* golden als dynastieke nakomelingen van die koningen, en al maakten zij het vaak bont, van hen aanvaardde de Javaan toch wel in een zekere deemoedige gelatenheid dat soort servituten. Maar niet van een of andere brute *belanda*, al kon hij nog zo hard schreeuwen. Daar leed zijn prestige van volstrekte integriteit al helemáál onder. Daendels wilde niet minder dan het hele Bataviase regeringscentrum kilometers verplaatsen meer landinwaarts.

I.7.2.6 Een nieuw bestuursrechtelijk Jerusalem aangelegd ten laste van de Javaan

De bebouwing die Coen had doen aanleggen was volkomen verkeerd gepland, aldus Daendels, vooral in combinatie met de grachtengordels die Coen had doen aanleggen enerzijds uit defensie-

overwegingen en anderzijds met het oog op de inlandse vervrachtingen. Die grachten waren gedeeltelijk dichtgeslibd omdat ze eeuwen als open riolen hadden gefunctioneerd, ze konden niet of nauwelijks gespuid worden – er was geen goed verlaatsysteem met de Baai van Batavia – zodat ze bakermat waren van ziektes als malaria, typhus en cholera. Meer landinwaarts, op ongeveer tien kilometer van het oude stadscentrum van Batavia, lag een hoogvlakte die Daendels opnieuw wilde bebouwen met departementsgebouwen rondom het hoofdkantoor van de gouverneur-generaal. Dat gebied heette Weltevreden.

Dat was altijd al een private residentie geweest voor de opperbestuurder. Maar dat moest volledig opnieuw ingericht worden. Daar waren de mindere Javanen weer goed voor. Op 7 maart 1809 keurde de Raad van Indië de enigszins megalomane plannen goed. Het residentiële complex was een enorm gebouw. Daendels voorzag er om heen in een efficiënte planologie. Ten westen van het gebouw, dat eerst de Paradeplaats was, kwam er een plein waarom heen dienstwoningen voor hogere ambtenaren werden aangelegd, kazernes en een hospitaal. Die werden via poortgebouwen met het hoofdgebouw verbonden, een indrukwekkend uitgebreid en hoog complex. Het kende drie bouwlagen over de volle lengte en breedte.[28] Daendels liet het kasteel van Batavia en de stadsmuren neerhalen. Het had duidelijk tot doel, dat alles, om de macht van het koloniaal bestuur te symboliseren. Het geheel werd bekend als het *Paleis van Daendels*. Het was nog lang niet af, toen Daendels teruggeroepen werd naar Nederland. Maar het gaf wel aan, dat Daendels de koloniale aangelegenheden niet klein aanpakte --- over de ruggen van de Javanen. Daar was ook geen twijfel meer aan.

I.7.2.7 Weer: gedwongen cultures met slavendiensten

Op den duur kwam Daendels toch gedeeltelijk op de gehele V.O.C.-wijze van administreren terug, en niet alleen in de preangerlanden. Hij kwam daarmee dicht in de buurt van een systeem van gedwongen cultures met slavendiensten, zoals Johannes Bosch later voor Willem I zou invoeren. Toch bleef zijn streven erop gericht Java te voorzien van een moderne gecentraliseerde streng bureaucratische bestuursadministratie volgens, uiteraard, het Napoleontische model. Er was daarin weinig, wat Raffles aanstond. Hij zette meteen de bouwwerkzaamheden aan het Paleis van Daendels stil.

Daendels was daarbij er niet zozeer op uit geweest om de rechtspositie van de inlander te verbeteren, maar meer om de oude V.O.C.-structuren finaal op te doeken. Zijn beroep op gelijkheid, vrijheid en broederschap deed anders vermoeden. Maar ook bij Daendels was niets, wat het eerst leek. Onder de last van vrijwel absoluut gezag veranderde ’s mans inborst geducht --- al moet dat er natuurlijk altijd al in hebben gezeten.[29] Van de gepreekte gelijkheid kwam niets terecht.

---

[28] Het hoofdgebouw zou het eigenlijk paleis worden. In de zijvleugels zouden kantoren komen. Achterom waren kantoren voor lagere ambtenaren, stalle voor paarden en koetsen en huisvestingen voor bedienden. De architecten waren J.C. Schultze en J. Jongkind. De kosten waren enorm. Daendels wilde alle regeringsdiensten belendend aan zijn residentie ondergebracht zien, ook de controlerende instanties zoals de Algemene Rekenkamer en het Hooggerechtshof. Dat is de typische Napoleontische aanpak, want de Keizer van Frankrijk moest eigenlijk uiteindelijk ook niet veel van de scheiding der machten hebben. Uiteindelijk werd deze concentratie de rechterlijke macht toch te gortig. In 1848 verhuisden hooggerechtshof en hoog militair gerechtshof naar een afzonderlijk bouwwerk naast Daendels’ Paleis. Dat is nooit helemaal af geraakt, ook niet, omdat het niet aardbevingproof bleek te zijn. Het Paleis is steeds meer omgebouwd tot een doolhovig kantorencomplex. Het stond later bekend als “Het Gouvernementshôtel”. Er zit nu het Indonesische departement van Financiën in. Maar het is geen schim meer van het oorspronkelijk giga-complex dat Daendels voor ogen had, vooral niet omdat de meste open galerijen dichtgemetseld zijn. Mirelle van Reenen, *Daendels’ getemperde ambities. Een architectuurhistorische analyse van het “Gouvernementshotel” in Weltevreden (het huidige Jakarta”*, opgenomen in het Tijdschrift van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, Jrg. 104, 2005, Nr 6, pp. 198-206.

[29] Zie: L.P. van Putten*, Ideaal en werkelijkheid, Gouverneurs in dienst van de Staat 1796-1945*, Uitgever: ILCO-productions: Rotterdam 2003, ISBN 90-6734-155X pp. 38-42; zie ook van deze auteur: *Ambitie en onvermogen, gouverneurs-generaal van Nederlands-Indie, 1610-1796, 1797-1945*, II Delen, Uitgeverij van

Nog steeds waren de Nederlanders en de vorsten gelijker dan de inlanders. En daarvoor kwam dan in de plaats een centraal geleid Napoleontisch administratief systeem met betere – transparantere zouden de hedendaagse politici zeggen – progressieve belastingheffingen om de autonome defensie van het eiland op een hoger peil te brengen. Van het beoogde vrijhandelssysteem was nog niet veel terechtgekomen. En al helemaal niet van de vrijheid, gelijkheid en de broederschap in onderlinge samenhang en balans. Daar had Napoleon óók niet veel van terecht gebracht. Dus Daendels voelde de tijdgeest fijntjes aan. Daendels dacht aan een Indische oorlogsvloot en een goed georganiseerd Indisch mobiel veldleger. Dat kon dan eventueel Napoleon ten goede komen bij zijn steeds exuberanter wordende veldtochtplannen. Daendels was tenslotte een echte Franse Veldmaarschalk. Hij zag zich al als opperbevelhebber van het Nederlands-Indische defensie-apparaat in het Verre Oosten, dat Napoleon dekking zou geven bij zijn invasies vanuit het westen in Rusland. Daendels zou gelijktijd aanvallen in het oosten, in Siberië en daar, in de eindeloze besneeuwede steppevlakten het Russische leger zó binden dat de Kleine Keizer Moskou zonder al te veel tegenstand onderweg zou kunnen binnentrekken om de Tzaar te vernederen. Geen slag bij Borodino. Geen brand in Moskou. Een wapenstilstand, waarbij beide keizers elkaar voor de zoveelste keer om de hals zouden vallen. Daar kan Raffles nooit enthousiast van geworden zijn. Hij was Brit. Geen fanatieke.

I.7.3 Raffles' ontfeodaliseringsplannen op Java

Raffles had óók opdracht om naar die defensie eens goed te kijken: het kon zijn dat de Straat Malakka toch een belangrijke vaarweg voor de Britten zou worden en nu wemelde het daarvan de zeerovers. Raflles tastte flink door. Hij *ont-feodaliseerde* Java: die oude vorsten die de bevolking knechtten, die moesten weg uit de administratie. De boeren moesten vrij over hun gronden kunnen beschikken, zij het op huur- en pachtbasis, waarbij de overheid er vooral moest op moest toezien om uitbuiting te voorkòmen of de kop in te drukken. De overheid moest de huur en de pacht gaan innen, niet de vorsten en hun dienaren, zodat er niets aan de strijkstok bleef hangen. De inlander was geen lijfeigene, niet van de inheemse vorst, niet van het koloniaal bestuur. Hij had onvervreembare rechten. Hij was een volwaardig rechtssubject. Hij gold als een Brits onderdaan, gelijkwaardig aan alle andere Britten in het Britste rijk. Hij moest alleen ter dege worden geëmancipeerd. Hij kon doorgaans niet lezen of schrijven, hij begreep niets van de staatshuishouding waaraan hij toch deelnam, hij had geen democratisch zelfbewustzijn zoals de doorsnee-Engelsman, tot wie toch bepaalde grondrechten min of meer waren doorgedrongen die herkomstig heetten te zijn uit de Magna C(h)arta[30], de oer-grondwet van Engeland. Zoals het

---

Gruting, Utrecht, 2002 ISBN 978-9067-340212, met een vergelijkbare beschouwing over de ontwikkeling van Daendels als opperbestuurder van de Archipel.

[30] *Magna Carta*: Grote Oorkonde. Een bilaterale overeenkomst tussen de Engelse leenmannen en hun koning, die zij er van verdachten dat hij bereid was het primaatschap van Petrus positief te erkennen in het Engelse gewoonterecht. Dus de wereldlijke jurisdictionele suprematie in handelszaken, burgerlijke zaken en strafzaken en in het recht van de staathuishoudkunde. De koning was Jan van Aquitanië. Hij was de opvolger van Richard Leeuwenhart, die in 1299 stierf. Jan zat zonder contanten. Hij had de idee omarmd om zijn Engelse land, waarover hij de soevereine rechtsmacht van een koning had, te verpachten aan de Heilige Stoel, zodat hij een vazalliteitsverhouding zou kunnen aangaan met de Paus als oppergebieder der Christenheid. Dus: hij zou onvoorwaardelijk het primaatschap van Petrus erkennen. Zoals de koning van Portugal al lang en breed gedaan hád. Zie: Boek I uit deze serie *Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten*, Hoofdstuk I.1.2. (*Het primaatschap van Petrus de propaganda fide).* Zie daar voor de algemene moraal-theologische achtergronden van deze jurisdictieclaim van de Paus in persoon, die in de middeleeuwen gaandeweg na de elfde tot de zestiende eeuw aanvaard werd. De volkerenrechtelijke administratie van de Paus zat destijds nog op het Capitool. Daar zag men wel iets in deze Engelse erkenning door Jan. Jan had buiten Engeland géén land. En binnen Engeland alleen maar territoriale soevereiniteitsaanspraken die de Engelse adel nog niet officieel aanvaard had. Jan was de jongste zoon in de erfopvolging van Aquitanië, hij had nooit gedacht ooit nog eens koning van Engeland te worden conform het Salische erfrecht. Richard Leeuwenhart was schielijk gestorven tijdens een kruistocht. Als Jan deze feodale verhouding zou aangaan zou hij van de Paus handgeld krijgen, dan was hij voorlopig financieel uit de brand. Jan had in Engeland al belastingheffingen ten nadele van de adel ingevoerd, eenzijdig, en lag deswege al meteen overhoop met zijn adel. Hij had nog geen Engelse grond kunnen naasten, vandaar dat hij *John Lackland* ging heten, Jan Zonder Land, Jean Sansterre, Johann Ohneland. Hij stond eigenlijk bekend als knettergek, onbetrouwbaar en instabiel. Jan had in mei 1215 alvast verklaard

besef: *my home is my castle*. Het onvervreembare huisrecht, waaruit ook het recht op privacy was voortgevloeid, het recht op een hoogstpersoonlijke levenssfeer en het recht op de vrijdom van de fysieke persoonlijkheid. Het recht om te gaan en te staan waar men wilde, tenzij men misdrijven had begaan tegen 's konings vrede. Van al die rechten zouden de inlanders op de hoogte moeten worden gesteld. Ze zouden moeten kennis kunnen nemen van de *Bill of Rights* uit 1689.[31] Maar dan, dat zag Raffles ook in, in het Maleis. Dus zou Raffles ervoor gaan zorgen dat overal in de Archipel uiteindelijk openbaar onderwijs toegankelijk zou worden dat de inlanders dit staatkundig besef zou bijbrengen. Een hele onderneming.

Raffles wilde nog veel meer. Hij vond dat de inheemse vorsten tirannen waren, volkomen corrupt en knevelend. Ze moesten aangepakt worden, eventueel via het koloniale strafrecht. Hij zag ook dat de Nederlanders daar eigenlijk geen zier om gaven. Hij pakte een versterking van het Europese deel van het bestuur grondig aan. Raffles introduceerde een systeem van toezichthouders op de vorsten, *supervisors* die hij ook wel residenten noemden. Die konden assistentie krijgen van assistent-residenten, die, in lastige streken, permanent wederspannige en eigengereide vorsten bewaakten. Ook hij wilde de economie op Java moderniseren. Hij dacht dat het Britse systeem, dat hij in Voor-Indië in werking had gezien, daarvoor uitermate geschikt was. Maar Raffles had geen idee, dat de V.O.C. eigenlijk zich nooit met de binnenlandse economie had willen bemoeien. Dat had de Engelse *East Indian Company* nu juist wél gedaan, al zeker twee eeuwen lang. Dat had de Engelsen ook moeilijkheden opgeleverd met de inlandse hoofden, die deze bemoeienis niet verdroegen. Daarom hadden de Britten legereenheden moeten kazerneren in mogelijk opstandige streken en soms bezettingen moeten uitvoeren. Die natuurlijk veel geld kostten. Precies de reden waarom de V.O.C. daarvan niets had willen weten. Maar het voordeel was wel geweest dat de Voor-Indiase samenleving meer ge-Europeaniseerd was dan de Javaanse.

---

dat hij bereid was de feodaliteit op zich te nemen jegens de Heilige Stoel. Daarvoor wilde Jan dan dat handgeld hebben en vervolgens kunnen dóórverpachten namens de Paus. Het Capitool vond dat een goed idee. Maar de Paus twijfelde nog wel of hij deze leenman wel in zijn rechtsmachtkring wilde opnemen. De Engelse adel wilde daar in ieder geval niet van weten. Zij wilde een rechtsvaststellende verklaring hebben dat Jan bepaalde privileges van hen zondermeer zou accepteren. Op 15 juni 1215 werd hij nu door de adel gedwongen een verklaring te ondertekenen waarin hij fundamentele grondrechten van de adel erkende. Zoals die welke in de hoofdtekst genoemd. Dat is de Magna Carta. Het is een overeenkomst tussen adel en koning. De burgerij en de plattelandsbevolking stonden er buiten. Men gaat dus wat ver door de Carta een oer-grondwet te noemen. Rechtshistorisch was ze dat niet. Dat is er in de zeventiende eeuw van gemaakt door Engelse juristen die de macht van de kroon in het algemeen wilden beperken en codificeren in een soort wetsbesluit waaraan ook het parlement deel had. Uiteindelijk is dat de *Bill of Rights* geworden van 1688, die geacht werd een nadere uitvoering te zijn van de Carta. Maar dat kan men eigenlijk beter een invented tradition noemen, zo ongeveer gelijk aan die welke de *Acte van Verlaetinghe van 1581* ook een constitutionele status geeft. Dat heeft die resolutie van de Staten-Generaal nooit gehad. Jan zelf heeft de gelden van de vazalliteit die de Paus hem zou gunnen wel geïncasseerd, maar de adel heeft die vazalliteit nooit aanvaard in de Carta. Zie over de achtergronden van de Carta en het huis van Aquitanië ondermeer G.Pikkemaat, *Eleonore van Aquitanië*, Uitgeverij Aspect, Soesterberg, achtste druk, 2013, ISBN 978-9059-840 (1) en ISBN 978-09461-530721 (8).

[31] De *Bill of Rights* is een opsomming van grondrechten in de vorm van een rechtsvaststellend wetsbesluit, aanvaard door het Engelse Parlement enerzijds en koning-stadhouder Willem III van Oranje anderzijds. Men zou die verklaring wellicht de eerste schriftelijke samenvatting van bepaalde Engelse constitutionele beginselen kunnen noemen bijnnen het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Noord-Ierland. De opsomming beoogde, net als de Magna Carta, de koninklijke macht aanmerkelijk te beperken jegens de ingezetenen van het rijk. Maar deze keer ten gunste van allen, die feitelijk binnen dat rijk hun verblijf uitoefenden. Dat deed de Magna Carta niet. Die gaf alleen limitatieve garanties ten gunste van edelen die in een rechtmatige vazalliteit verkeerden jegens de wettige koning van Engeland. De doelgroep was daar belangrijk kleiner. Verder moesten de edelen die de Carta inriepen wel rechtmatig vazal zijn. De koninklijke macht werd dus wel beperkt, maar ten voordele van een gering aantal onderdanen. Voordien had de koning van Engeland altijd gepretendeerd dat hij niet onderworpen kon zijn aan de grondrechten die uit het Engelse territoriale gewoonterecht voortvloeiden, omdat hij zijn jurisdictie rechtstreeks van god had verkregen als verdediger van het christelijke geloof, later het Anglicaanse geloof. Hij gold als zaakwaarnemer van god. En god was ook niet aan dat gewoonterecht, de befaamde common law, onderworpen. De Verklaring van de Rechten van de Mens heeft min of meer de redactie van een dergelijke wettelijke opsomming van grondrechten.

De Britten hadden er veel meer grip op gekregen. Ze hadden zo hun *effective control* beter kunnen doorvoeren. Hun administratie was ook in het achterland veel doeltreffender geworden.

Er was in Voor-Indië een geregeld muntcirculatiestelsel met een centrale bank, er was een ontwikkeld crediet- en assurantiewezen, er was een beter belastingsstelsel dat niet alleen gegrondvest was op accijnsheffingen op primaire levensbehoeften. Het anafalbetisme was belangrijk teruggedrongen. De Britten hadden de inlanders opgenomen in hun actueel staatkundig systeem, als ze zich maar lieten registreren als rechtmatug verblijf houdenden. Een soort burgerlijke stand voor de hogere klassen die iets van dat Britse systeem begrepen. De Britten hadden mede daardoor doorgaans echt wel *effective control*. Zij wisten de mensen die er toe deden doorgaans echt wel te vinden. Ze schreven hen aan en riepen hen op bij het gemeentehuis, de garnizoenscommandant of de fortcommandeur. Daar kregen ze te horen, wat van hen verwacht werd. En wat ze er bij wonnen als ze niet lastig waren.

De Kumpenie had dat nooit gewild en het had dat dan ook nooit gehad, terwijl ze naar buiten toe het tegendeel volhield. Dat maakte de vergissing van Raffles, die Daendels daar nog over ondervraagd had, begrijpelijk. Maar het bléép een vergissing. Daar kwam Raffles werkenderweg achter. Hij verbood de slavenhandel. Maar dat bleek een slag in blank water. Hij verbood de herendiensten. Idem dito. Hij had geen greep op de politiebrigades van Daendels, want de Ambonezen en Soendanezen moesten van deze Brit niet veel hebben. En ook Raffles ging uit van de idee dat het gouvernement, dus deze keer: Whitehall, eigenaar was van alle grond --- dat was bijna niet meer uit te leggen aan de inlanders. Hij eiste nu van de inlanders die de grond bewerkten landrenten. Maar hij liet de preanger- of vorstenlanden daarbij weer buiten beschouwing, net als Daendels. Bovendien waren nog steeds de percelen niet opgemeten en verder was er aan de bevolkingsregistratie nog niet veel gedaan. Raffles ging nu uit van forfaitaire aanslagen voor de landrenten, maar die bleken grof te zijn. En vaak volkomen onbillijk. Oogsten werden te rijk en te groot ingeschat door controleurs, de beruchte *controllers*, die Raflles “tegemoet” wilden werken, zoals dat bij grote hervormers zo vaak gaat.

I.7.4 Raffles begaat de fout van De Kumpenie: de Chinezen worden Britse semi-beambten

De inlander werd geschat op een forfaitaire rijstoogst in de naaste toekomst. Dat was dan de te betalen landrente. Graag in munten te voldoen. Maar er waren geen gangbare pasmunten – die had men op de Archipel nooit gehad. De vorsten hadden zich in nature laten betalen, die hadden de oogsten doorverkocht aan De Kumpenie en die had in munten betaald, in zilveren matten of realen. De vorst had die aan luxe uitgegeven --- geen denken aan dat de inlander daar een stuiver of oortje van had gekregen. De inlander kon van de Chinezen geld lenen, als hij zijn toekomstige oogst volgens de schatting in pand gaf. Aldus Raffles, die niet goed wist wat de Chinezen voor positie op Java innamen – hij praatte Daendels maar na. De Chinezen waren graag bereid de lening te verstrekken – tegen woekerrenten. Die kon de inlander nauwelijks betalen. Hij moest dus nieuwe schulden aangaan.

De Chinezen kregen zo een hele bevolking op locatie in hun macht, die ze fors misbruikten. Raffles ging de Chinzen, die jegens hem zo plooibaar waren en zo vriendelijk, in wezen gebruiken als semi-beambten van de Britse koloniale politiek. Wist Raffles veel? Wist hij hoezeer de Chinezen gehaat werden door de Javanen? Ja, Raffles had het kunnen weten. Hij had het moeten weten, op basis van de berichten over de massale moordpartijen die De Kumpenie via Valckenier en toch ook via Van Imhoff had doen plegen op de Chinezen. Zie deel I in de *serie Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten*, II.1.7. (*Van Imhoff vertelt hoe het zit en laat blijken dat hij nog méér weet*) en II.1.9. (*De rechtszaak tegen Adriaan Valckenier*). Dat een gouverneur-generaal terechtstond, voor dergelijke moordpartijen had internationaal destijds, in het midden van de achttiende eeuw, echt wel ruchtbaarheid veroorzaakt. Daar keken de westerse kololoniale mogendheden toch van op. Wat was daar aan de hand, op Java? Wat bestaken die Hollanders in Batavia daar nu eigenlijk? Gingen die Hollanders hun eigen kroongezag vervolgen? Waren ze gek geworden? Zagen ze dan

niet in dat dat repercussies moest hebben voor de koloniale aanspraken in het Verre Oosten óók voor Groot-Brittannië? Waarom hadden de Hollanders eigenlijk de pest aan de Chinezen die toch zulke betrouwbare paladijnen schenen? Waarom waren de Javanen behulpzaam geweest bij deze genocides[32] die in het binnenland bleven nawoekeren? Londen had daar zich de kop over gekrabt, er waren speculaties over gedaan en er waren dus verzinsels in omloop gebracht over de toeleg van de Hollanders. Die waren toch óók nog steeds niet gek, die concurrenten, dacht Londen. Raffles had het kunnen voorzien, dat zijn bewind ook gehaat zou gaan worden naarmate hij zich van meer Chinezen ging bedienen. Maar hij dacht dat hij niet anders kón.

De inlander kreeg dus muntgeld, dat hij meteen kwijt was aan zijn dorpshoofd, aan de controller en aan de regent en diens assistenten. Het dorpshoofd had zich bij de regent ingekocht om zijn functie te kunnen krijgen, en die som moest afbetaald worden. De assistent was het districtshoofd, de *wedana* of *wedono* (dat hing van de streek af) en die inde de provisie voor de regent – zoals in de tijd van de V.O.C. Van die provisie hield de *wedana* zijn provisie af, en niet weinig. Inmiddels was de landrente aan de Britten nog niet betaald. Daarvoor ging de inlander een tweede oogst rijst planten op de vaak al uitgeputte sawah. Maar dan moest hij uitstel van betaling krijgen. Dat kon, als hij zekerheidsstelling kon aanbieden. Dat kon hij, via bemiddeling van tussenpersonen, waarbij uiteraard de onvermijdelijk de Chinezen weer voorop stonden, maar waarbij ook Arabieren, Nederlanders en andere Europeanen “behulpzaam” wilden zijn. Die hielden natuurlijk óók weer provisies af. Kortom: de rijstoogsten stegen als bruto totaal-generaal. Daar keek Raffles naar. Maar de inlander en zijn gezin verhongerden. Zijn kinderen verhuurde de vader dan maar aan de tussenpersonen. Raffles ving dus veel minder dan hij Londen had voorgespiegeld en ging derhalve percelen grond verkopen aan de Chinezen en al die andere tussenpersonen. Nét als Daendels, eigenlijk. Raffles had het allemaal héél anders willen doen, veel verlichter en veel menselijker. Maar, dat zal Raffles zichzelf ook wel bij het naar bed gaan ’s avonds hebben gerealiseerd, onder de invloed van de milde droefheid die dan komt en die niemand kan verklaren. Ook hij bakte er niet veel van. Want Londen wenste poen te zien, op korte termijn. Kortom: het was eigenlijk nog erger dan toen De Kumpenie het tableau beheerste, al is dat moeilijk voorstelbaar. Daar kwam Raffles ook achter. Te laat. Veel te laat.

Maar veel gelegenheid om verdere mooie plannen te maken en uit te voeren kreeg hij niet. In 1815 kreeg Wellington, nadat hij de slag bij Waterloo beweerde gewonnen te hebben, het idee om Willem koloniën te geven om van de Vereenigde Nederlanden een militair defensie-apparaat te maken met een suffisante oorlogsvloot en een volksleger van honderdduizenden. Die defensie-apparaten kon Willem dan financieren uit de kolonieën mits hij daartoe een administratie opzette, gericht op winstbejag, ten goede komend aan de schatkist van Willems koninkrijkje in Europa. Dan moest in ieder geval Java losgemaakt worden uit het Engelse of Britse Rijk. Londen stelde er prijs op om afstand te kunnen nemen van dat rijkje in dat dampig polderland. Het wilde in de naaste toekomst een betere verhouding met Parijs, al bléép het de Franse agressie mistrouwen. Whitehall wilde daarom geen Britse regeringsambtenaren meer in de Indische Archipel tenzij in Engelse enclaves, los van het beoogde Nederlandse koloniale rijk.

I.7.5 Raffles als mythische ontvoogder

Toen had Raffles als Indische staatkundige hervormer afgedaan. Maar hij had toch heel wat emoties losgemaakt. Hij had net gedaan of de Javaan ook deelachtig was aan de grondbeginselen van de *common law*. Dat was aangeslagen. Raffles zou een mythische figuur worden. Een lastpost, maar een *character*. Als die het niet te bont maakt, vinden de Engelsen dat wel leuk. Hij werd daarom in 1817 luitenant-gouverneur in de Benkoelen aan de zuidoostelijke kust van Sumatra, midden in de ontoegankelijke rimboe. Daar begon hij waarachtig boeken te schrijven over de taal en de cultuur van de Maleiers en vooral van de Javanen. Hij bekritseerde nu vooral de

[32] Ik ben mij bewust dat dit neologisme destijds nog niet gangbaar was. Maar het vat de moordpartijen goed samen naar de intenties van de organisatoren. Het geldt, dat weet ik, een anachronisme.

Nederlanders. Hij zat ze dwars waar hij maar kon. Schoften, dat waren die Hollanders. Uitbuiters eerste klas.

Hoe dachten die dit rijk te kunnen besturen zonder Maleis te kennen? Wat voor horken waren het die hier alleen maar stoffelijk gewin kwamen zoeken, om dat op te maken in hun dampige kikkerland zonder belangwekkende cultuur? Deze boodschap bracht Raffles bekwaam via geschriften ruchtbaar, want schrijven, dat kon hij wel. Hij kreeg ook zeggenschap over de havenplaats Singapore. Het was zijn intentie daarvan een oorlogshaven te maken. Om de Nederlanders te controleren. Die gasten deugden als kolonisatoren echt niet. Als ze niet zo'n rootzooi hadden achtergelaten, had Raffles zijn heilstaat echt wel kunnen realiseren, reken maar van *Yes*! Het was een nieuw gezichtspunt, dat in Nederland niet op overmatige waardering kon rekenen, maar wat toch bekleef. Met die erfenis zou Willem te rekenen hebben.

I.8 De constitutionele positie van Willem als opperbestuurder

De grondwettelijke positie van Willem *in de koloniën* was die van een absoluut vorst. Dat stond niet in de grondwet. Dat zou ook geen zin hebben gehad. Die grondwet was, ik gaf het al aan, in de koloniën niet toepasselijk. Dat was de theorie van Willems minister van Justitie Felix van Maanen.[33] Die zou Willem ten einde toe – tot in diens abdicatie -- blijven adviseren iedere verantwoordelijkheid voor het koloniaal beheer, af te leggen aan de volksvertegenwoordiging, te ontkennen.

Er was een voorwettelijk gewoonterecht dat de vorst, mits soeverein, particuliere eigendommen kon hebben en beheren om de staatsonzijdigheid en staatszelfstandigheid te handhaven.

[33] Cornelis Felix van Maanen (1769-1846) was minister van Justitie onder koning van Holland Lodewijk Napoleon en onder koning Willem I. Hij was lid van de grondwetscommissies van 1813-1814 en 1815. Hij lag daarbinnen voortdurend met de zuidelijke Nederlanders overhoop die het beginsel van de politieke verantwoordelijkheid jegens de volksvertegenwoordiging heel precies gedefinieerd wilden hebben in een grondwetsartikel. De zuidelijke Nederlanders waren de noordelijken vér vooruit in hun staatkundiig besef en zagen in dat de representatieve volksvertegenwoordiging niet veel kon voorstellen zonder die poltieke verantwoordelijkheid. De zuidelijken wantrouwden van oudsher het hervormd-protestantse vorstenhuis van Oranje-Nassau dat zij niet vonden passen bij een bevolking die voornamelijk orthodox rooms-katholiek was. Van Maanen trachtte bij de invoering in 1838 van de wetboeken van burgerlijk recht en van strafvordering daarom ook aan het bij de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van eventuele staatsambtsdragers passende procesrecht zó'n draai te geven dat de koning de vervolging op ieder moment kon beperken, schorsen of opschorten. Van Maanen achtte eveneens de strafrechtelijke ministeriële aansprakelijkheid volkomen verkeerd. Vooral als de volksvertegenwoordiging haar zou kunnen initiëren en zelfs de tenlastelegging zou mogen definiëren. Toch kwam dit principe uiteindelijk, hoezeer Van Maanen het trachtte te voorkomen en te vertragen, in 1840 in de grondwet.Het staat thans in artikel 119. Van Maanen vond dat dat het einde van het bewind van Willem I moest impliceren. Van Maanen was nauw betrokken bij Willems abdicatie in 1840 die onontkoombaar was geworden omdat Willems budgettaire wanbeleid in de volle openbaarheid kwam. Van Maanen stelde de bijbehorende proclamatie op. Hij trad niet onmiddellijk af, omdat hij ook Willem II bleek te kunnen overheersen. Pas in 1842 trad hij af nadat het door hem opgestelde wetsvoorstel over de koninklijke beslechting van bestuursconflicten door de kamers was afgewezen. Willem II verving hem door de plooibaarder Van Hall. Zie hieronder. Vanaf 1842 tot aan zijn dood in 1846 was Van Maanen minister van staat. Aanvankelijk was Van Maanen democratisch gezind geweest. Maar op het bestuurspluche gezeten veranderde hij geheel van instelling en trachtte iedere oppositie in den lande in de kiem te smoren. Hij kan gelden als 's konings kwade genius bij het ontstaan van en het neerslaan van de Belgische opstand in 1830-1831, ook omdat Van Maanen drukpersvrijheid niet accepteerde en verder een rigoreuze taalpolitiek in het publieke domein nastreefde. Hij vervolgde ook katholieken die trachtten tot enige staatkundige emancipatie te komen en geldt als aanstichter van de strafvorderlijke maatregelen tegen de katholieke apologeet, historicus, journalist en dichter Joachim le Sage ten Broek. Zie verder: M.E.Kluit, *Cornelis Felix van Maanen tot het herstel van de onafhankelijkheid, 9-9-1769 tot 6-12-1813,* Uitgeverij J.B. Wolters, Groningen, 1954. Jeroen van Zanten*, Het Nederland van koning Willem I, Het Verenigd Koninkrijk werd een politiestaat*, opgenomen in Historisch Nieuwsblad 7/2005 www.historischnieuwsblad.nl/het-nederland-van-koning-willem-i/ bezocht op 28 januari 2021. Zie Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland, Van oude orde naar moderniteit 1750-1900,* Amsterdam University Press: Amsterdam, 2004/5 ISBN 978-9053-568408, Coen Tamse en Els Witte (eds.) *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830*), Brussel Vrije Universiteit Brussel-press/Bosch & Keuning: Baarn/Brussel, 1992. ISBN 90-5487-003-6 (België) en ISBN 90-246-4964- 1 (Nederland).

Daaronder viel óók de *algehele* staatshuishouding in economische zin. Wat in de grondwet stond over koloniaal beheer kon geen aanknopingspunt zijn voor het tegendeel. Daar ging de nationale wetgever eenvoudigweg niet over. De inlander was in ware Napoleontische zin *hors de la loi,* buiten iedere wet. Hij was *object* van het recht dat de vorst ontwierp voor koloniaal beheer. Hij kon er geen *subject* van zijn. Geen rechtssubject met eigenstandige onvervreembare rechten. Iedereen die iets anders beweerde had er niets van begrepen. Dat maakte het gemeen overleg met de staten-generaal enigszins bezwaarlijk en niet alleen wat dit onderwerp betreft. Van Maanen stijfde Willem steeds in momenten van staatkundige crises in deze absolutistische opvatting van zijn soevereiniteit. Als Willem aanvaardde dat zijn ministers parlementaire verantwoordelijkheid droegen voor de uitvoering van staatstaken, moest dat uitdrukkelijk uit de grondwet voortvloeien. Het moest er heel precies in staan. En wát er dan stond moest restrictief worden opgevat. Dat gold ook voor de budgettaire verantwoordelijkheid. Nooit meer verantwoorden dan wat echt moest. Willem had de soevereiniteit nu eenmaal niet van zijn volk gekregen.[34] Daar moest hij zich steeds rekenschap van blijven geven. Volkssoevereiniteit was revolutie. En bij revolutie ging een koning er per definitie aan. Dan was altijd, hoe je het zou wenden of keren, het einde van de monarchie in zicht. Aldus van Maanen. Hij zou lang blijven zitten, als hofmeier van de koningen van Oranje.

I.9 De territoriale consolidatiepolitiek tot 1880

I.9.1 Het handhavingsapparaat

I.9.1.1 De bestuursoverdracht door de Engelsen voor het stadhuis van Batavia in 1816

Op 19 augustus 1816 werd voor het stadhuis van Batavia het gezag over de Archipel overgedragen. Groot-Brittannië was begonnen met zijn uitvoering van de gunningen krachtens het Verdrag van Wenen van 1815, waarin het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden werd opgericht en erkend en de status kreeg van tweede rangs-mogendheid met een uitgebreid koloniaal areaal. De Zuidelijke Nederlanden, voorheen de Oostenrijkse Nederlanden, waren, min of meer als militaire barrière, aan de noordelijke toegevoegd met wat grenscorrecties ten behoeve van Pruisen, dat de Nederlanden nu hadden als onmiddellijke oosterbuur. Bij het Verdrag van Wenen van 1815 was Pruisen enorm vergroot.

Binnen de Duitse Bond was het nu één van de grootste staten. Het was, omdat het een groot staand leger had buiten mobilisatieverband, een geduchte bewaker van Frankrijk. Maar het eiste nu ook, dat Nederland óók militair ging bijdragen aan het *codon sanitaire* dat de vredesstichters in Wenen rondom Frankrijk hadden willen leggen. Het begon dus Den Haag enorm kritisch te volgen. Het hád toch via Londen ontzagwekkende koloniën toegeschoven gekregen? Als een soort defensie-pand, waarop steeds weer hypotheek kon worden verleend om de legersterkte, de oorlogsvloot, de liniën, fortificaties en stellingen alsmede garnizoenen te vergroten, verbeteren? Veel haast leek Den Haag daar niet mee te maken, vond Berlijn. Het zat maar op zijn centen. Maar het wist toch, waarom Pruisen dat koloniaal accrès gegund had?

De doelstellingen van dat koloniaal areaal stonden in het verdrag van Londen van 1814. In de vóórovereenkomst, waarin de westelijke geallieerden hadden gedefinieerd onder welke voorwaarden het koninkrijk der Nederlanden mocht bestaan binnen het Europees concert. De befaamde Acht Artikelen. Die waren glashelder. De geallieerden hadden die nooit ingetrokken of veranderd. Nederland moest kunnen functioneren als stategische defensiebarrière voor wanneer Parijs weer eens de kolder in de kop kreeg.

I.9.1.2 Vier beginselen van koloniaal bestuur waarover men niet mag spreken

Dat kon natuurlijk bezwaarlijk opgenomen worden in het Weense verdrag, want die waren overduidelijk anti-Frankrijk. Frankrijk was volwaardige ratificator van het Weens verdrag, had

[34] Zie hierboven I.2. (*De protolegale soevereiniteit van de ingehuldigde vorst*).

daarop inhoudelijk behoorlijk wat invloed gehad door het handige opereren van de intrigant Talleyrand, zijn minister van buitenlandse zaken, en had daar natuurlijk nooit mee ingestemd. Willem moest nu flink wat geld zien te maken uit het koloniaal beleid, vooral ten aanzien van de nog steeds zoveel belovende Archipel. Engeland keek daarop nauwkeurig toe. Het wist dat Nederland eigenlijk geen doorzettingsmacht had – Raffles had dat uitvoerig gerapporteerd – en als het een lucratieve grondpolitiek wilde voeren op Java, het centrale bestuurseiland waar het teminste wát in de pap te brokken had, moest het krachtig optreden. De inheemse vorsten waren niet meegaand. Ze hadden bezwaar tegen de Nederlandse ambtenaren die argwanenend naar hun heerschappij keken en die van hen, als bestuurlijke tussenlaag, eigenlijk niet veel moesten hebben. Nederland zelf vertrouwde de inlandse vorsten in het geheel niet. Als er beginselen zijn geweest van koloniale bestuurspolitiek, dan is het eerste dat de koloniën véél geld moesten opbrengen voor het rijk in Europa, ongeacht hoe de welvaart van de inheemsen was. Het tweede is geweest dat het bestuur er steeds rekening mee moest houden dat Engeland zijn gunningen ieder moment zou kunnen intrekken. Dat hielde mede in, dat Nederlandse overheidsinvesteringen per definitie tijdelijk zouden zijn en dat Nederland ze zonder schadeloosstellingen zouden moeten opgeven. Het derde was de fundamentele tweedeling der samenleving in overheersers – de Europese blanken – en overheersten, de inheemsen van hoog tot laag. Het vierde was het principe dat de inlandse vorsten of dorpshoofde niet betrouwbaar waren en dat het bestuurlijk vertrouwensbeginsel tussen hen en de blanke kolonisator nimmer zou kunnen opgaan.

Dit alles kon men echter niet opschrijven in regelgeving. Maar iedere ambtenaar van het veelgeroemde Binnenlandsch Bestuur – het befaamde BB -- kreeg deze vier principes gedurende zijn ambtelijke incubatietijd ten kantore van de Batviase bestuursinstellingen ieder dag weer ingeprent. De hele ambtshiërarchie was er van doordesemd. De ambtenaar-BB was er tot verzurens toe mee geïmpregneerd. En mét de bijbehorende spraakregeling dat deze vier principes nooit positief gecodificeerd zouden kunnen worden, steeds dienden te worden ontkend, dat discussies dienaangaande waarbij ze geïmpliceerd zouden kunnen zijn uit de weg moesten worden gegaan en dat wegens chending ervan een ambtenaar nooit zou kunnen worden gestraft, nooit disciplinaire maatregelen zou krijgen opgelegd en dat er in enige conduitestaat nooit van dergelijke schendingen gerept zou kunnen of mogen worden. De ambtenaar zou alleen maar vindingrijk ambtelijk worden gesard en uiteindelijk uit de Archipel worden weggepest.

Deswege zal men in de toelichtingen op het hierna te bespreken Indisch Regeeringsreglement of Indische Staatsregeling er niets over vinden. Iedere ambtenaar BB erkende deze vier maximen en hanteerde ze als ijkmomenten bij zijn ambtelijke positiebepalingen. Wie dat misachtte maakte geen carrière. Dat maakt de officieel erkende handboeken over het Indisch staatswezen nogal bedrieglijk. Alleen Raffles had ze durven expliciteren toen hij Java verliet. Het vierde principe had hij aangeduid als *the Rule of Dutch basicmistrust*. Raffles had deze regel verder besproken in ziin commentaren op het Nederlande apparaat van bestuurszorg. Want juist dat vierde beginsel zou karakteristiek worden voor de administratieve practijk van het cultuurstelsel, dat de koloniale politiek tot 1942 intrinsiek zou blijven beheersen. Dat Raffles dat direct onderkende kwam, omdat deze regel in het Britse koloniale bestuursapparaat niet zo'n dominante rol speelde. Daarom viel dat vierde principe Raffles als betrekkelijke buitenstaander aanstonds op toen hij met Daendels de bestuurszorg besprak. Om deze vier principes te bemantelen nam voorshands het koloniaal bewind in 1816 de Javaanse bestuursadministratie van De Kumpenie klakkeloos over. Dat bewind realiseerde zich, dat ze eigenlijk, relatief, alleen maar een goede kijk had op de maatschappelijke organisaties te Java, het centrale bestuurseiland. Daarop had De Kumpenie haar wervingsactiviteiten altijd afgestemd, in hoofdzaak althans. Wat voor Java gold, zou ook wel elders in de Archipel opgeld kunnen doen.[35] Deze extrapolatie zou ook Van den Bosch bij de brede

[35] Zie: M.L. van Deventer, *Het Nederlandsch Gezag over Java en Onderhoorigheden sedert 1811; Verzameling van onuitgegeven stukken uit de koloniale en andere Archieven, Uitgegeven en bewerkt door M.L. van Deventer*, VIII Vols, Uitgeverij Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage, 's-Gravenhage 1891; dezelfde: *Geschiedenis der Nederlanders op Java (1600-1800),* II Vols, Uitgeverij H.D. Tjeenk Willink, Haarlem, 1880; S. van Deventer JSZ,

introductie van het Cultuurstelsel maar aanvaarden. De administratie van De Kumpenie werd daar wel niet blijmoedig gebillijkt maar toch wel deemoedig aanvaard. Die kenden de inlanders als vanouds, die herkenden de koloniale concurrenten in het Verre Oosten ogenblikkelijk. Het was niet iets nieuws, dat uitgebreide verdediging en nieuwe toelichting behoefde. Men zou deze historische aansluiting bij De Kumpenie verkopen als een provisionele bestuursmaatregel. Het zou allemaal tijdelijk zijn tot het Nederlandse bestuursapparaat zich gezet zou hebben. Dan zou men in een betere staatsregeling voor de koloniale bestuurszorg voorzien in een breder en welberaamder referentiekader. Waarschijnlijk hebben de welingelichte ingewijden al voorzien destijds dat dáár niets van terecht zou komen.

I.9.1.3 De feitelijke interinsulaire bestuursbeheersing door de Nederlanders

Op Sumatra was het onrustig. Dat wilde helemaal geen koloniaal beheer. Dat had het nooit aanvaard, daar waren altijd onlusten geweest. Daar heerste een rigide variant van de Islam die die blanke overheerser geen enkele zeggenschap gunde. De Sumatranen waren ook niet zo agrarisch aangelegd als de Javaan. Ze waren handelaren, sjaggeraars, beurtvaarders en zeerovers. En daar waren ze goed in. Als hier Nederland echt iets te vertellen wilde hebben, zou het geweld moeten gebruiken. En zonder legermacht zou dat niet gaan. Die kostte geld – men dacht toch voorlopig aan een huurlingenleger[36] – en dat was er niet. Niet meer. Daarom was het het beste

---

Laatselijk Resident van Banjoemas, thans met verlof en tijdelijk werkzaam bij het ministerie van Koloniën, *Bijdragen tot de kennis van het Landelijk stelsel op Java*, geschreven op last van zijne Excellentie den Minister vanm Koloniën, J.D. Fransen van de Putte, Eerste Deel*, De Wording van het stelsel*, Johan Noman en Zoon, Zaltbommel, 1865; E.B. Kielstra, *De Vestiging van het Nederlandsch Gezag in den Indischen Archipe*l, *1844-1920,* Uitgeverij de Erven F. Bohn, Haarlem, 1920; P.J. Veth, *Java: Geographisch, ethnologisch, historisch* III Vols, 1875 2e druk, Uitgeverij de Erven F. Bohn, Haarlem 1896; P.A. T(h)iele, *Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel, 1886-1895,* III Vols, waarvan Vol II uitgelegd en bewerkt door J.E. Heeres, en Deel III uitgegeven en bewerkt door J. E Heeres, Uitgeverij Martinus Nijhoff te 's Gravenhage, 's-Gravenhage, 1887-1895, digitaal toegankelijk via: http://hdl.handle.net/1887.1/item: 130145, beeldbank gehouden door het Koninklijk Instituut voor Taal-, land- en Volkenkunde (KITLV) onderdeel van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen ; E. de Waal, *Nederlandsch Indië in de staten-generaal sedert de grondwet van 1814, Eene bijdrage tot de geschiedenis der Koloniale politiek in Nederland*, 1860, III Vols, Nabu Press Republishers, (reprint 8 juni 2010) Naturschutzbund Deutschland (NABU), Berlijn, e-books, ISBN-10.: 117-4017-66x ISBN-13: 978-11740-17667.

[36] Willem I had op 5 december 1813 aan Elias Canneman opgedragen om een wettelijke regeling voor de volksbewapening te maken. Canneman kwam met een ontwerp aan dat viermaal meer dienstplichtigen op riep dan de Franse conscriptie waartegen sedert 1810 zoveel bezwaar was gerezen. En dat, terwijl één ding duidelijk was: de Nederlandse bevolking was als één blok tegen de universele hoogstpersoonlijke dienstplicht. Willem zag in dat dit vragen was om moeilijkheden. Hij droeg nu aan Anton Falck op om een militiewet te maken. Die deed dat in het concept-reglement van algemeene volksbewapening van 1814. Hij voorzag in een landstorm. Die zou bestaan uit zestienduizend infanteristen en vierduizend kanonniers. Dat zou een mobiel veldleger zijn. Maar die landstorm kwam niet van de grond. Er was geen toereikende bewapening en ook geen kader. Verder wilde ook Falck nog remplacanten toestaan, dus plaatsvervangers voor de dienstplichtigen die in werkelijke dienst bij de landstorm waren opgeroepen. Dat moest Falck wel, want het was zeker dat de gegoede burgerij anders niet akkoord zou gaan met het ontwerp-wetsbesluit. Die replacanten waren ook weer tuig van de richel, zoals dat voorheen, ook in de tijd van de Oude Republiek, het geval geweest was. Het militaire bedrijf stond nu eenmaal laag in aanzien. De landstorm, eenmaal gemobiliseerd met het oog op de slag die alsnog geleverd zou moeten worden met de van Elba ontsnapte Napoleon in 1815, bleek uit voornamelijk kwade en ongure elementen te bestaan die als replacant waren opgekomen. Veroordeelden, besmettelijk zieken, bedelaars, dronkaards, verminkten, vagabonden, krankzinnigen en geestelijk minderwaardigen, mensen, waaruit nog geen jaren goede robuuste soldaten zouden te vormen zijn. Uit dit stelletje formeerde de minister van Oorlog op 1 april (!) 1814 alvast een leger dat, naar hij voorgaf, uit 20.000 man bestond. Het waren er 11.487, slecht uitgerust, nauwelijks geoefend en niet gemotiveerd. Daar kon niet mee te velde worden getrokken. Londen voelde zich zwaar bedonderd, maar moest voorlopig berusten. Het werd nadien beslist niet veel beter. Toen besloot Oorlog toch maar weer alleszins bekwame huurlingen te werven tegen flinke soldij. Dat was een klein, professioneel, maar duur leger. Daar bleken later weer veel soldaten onder te zitten die onder Napoleon gevochten hadden, tot en met de opperofficieren toe. Tot en met 1870 bleef dat een onoverkomelijk euvel. Zie verder: D.H. Couvée & G.Pikkemaat*, 1813-15*, *ons koninkrijk geboren*, Sint Nicolaasgeschenk 1963 aan het personeel van het ministerie van Defensie, Uitgeverij: N. Samson NV: Aphen aan den Rijn, 1963, pp. 59-66. Elias Canneman, heer van de Mijle (1777-1861) was lid van het voorlopig Algemeen Bestuur dat het landsbestuur op zich nam totdat Willem als Souverein Vorst echt een

voorlopig zich te concentreren op Java. Daar waren de inlanders sedentair – de Sumatraan had de neiging tot een nomadenbestaan – en vormden doorgaans een type dat redelijk huisbakken is en aan zijn voorouderlijke grond gehecht blijft. Zo'n inlander is makkelijker in een keurslijf te wringen. Want dat de Javaan dan tot een zekere slafelijke arbeid gedwongen zou moeten worden, om via grondopbrengsten winsten te maken, dat lag voor de hand. Dat had Daendels ook al ingezien. Die was er mee begonnen, totdat Raffles dat onderbrak. Nergens waren de inheemsen echt bereid om de Nederlanders te zien als hun nieuwe universele gezag. Op geen van de eilandengroepen, zeker niet op De Molukken. Die wisten nog maar al te goed hoe de Nederlanders daar in de zeventiende eeuw hadden huisgehouden. De Portugezen waren veel welkomer geweest, maar in het Europa van Wenen na 1815 was die natie volledig op haar retour.

Over Borneo, een immens eiland, hadden de Nederlanders eigenlijk zo goed als niets te vertellen.[37] Als Batavia daar een bestuursambtenaar heen zond, mocht het blij zijn als het bij de na-inspectie van zijn tevergeefs gehouden controletocht nog zijn bretellen vond. Er waren wel sultans die op het eerste gezicht vrij toegefelijk leken, vooral die van Pontianak, maar veel illusies moest men daar zich niet bij maken. Alleen daar waar beurtvaarthavens waren aan de zeezijdes had de havenmeester wellicht enige bestuurscontrole, omdat deze ook nuttig was voor de binnenlandse inheemse potentaten.

Voor de archipelgroep rondom Celebes gold eigenlijk hetzelfde[38], al zette de gezaghebber van het havengebied van Makassar in zijn blinkend witte *pakki brani* op nationale feestdagen nog wel eens een hoge borst op. Verderop in de Grote Oost heerste nog steeds het semi-anarchische bestuur van De Kumpenie met tussentijdse vlagen van ongebreidelde geweldpleging. Dat zou, bij gebreke van een efficiënt mobiel veldleger met meerdere divisies die flexibel inzetbaar zouden zijn voor tactische politionele operaties voorlopig ook niet anders worden. En dan nog zou de goevernementsmarine niet eens kunnen functioneren als adequate troepentransporteur, een essentiële logistieke randvoorwaarde voor dergelijke operaties. Er mocht allemaal niet te veel over gekakeld worden op de soos. Daar schortte het nogal eens aan. De Britten luisterden altijd via hun consulaire beambten mee. Singapore was steeds ontzagwekkend goed geïnformeerd over deze imperfecties en vooral over de feilen van de periodieke tuchtigingsexpedities van het

---

regering zou hebben gevormd. Hij werd daarin Commissaris-Generaal van Financiën van 29 november 1813 tot 6 april 1814. Daarna werd hij benoemd tot lid van de Raad van State. Hij was een typische Haagse bureaucraat. Van de algemene volksovertuigingen had hij geen enkel benul. Hij was beducht voor storingen in de ambtelijke dienst, waarbinnen hij steeds had gefunctioneerd. Verder dan die dienst keek hij niet. Tegen de immense politieke spanningen die de wankelheid van het voorlopig bewind impliceerde, was hij eigenlijk niet bestand.

[37] Vergelijk: J. Mallinckrodt, *Het Adatrecht van Borneo*, II Vols, Uitgeverij M. Dubbeldeman, Leiden, 1928. Pas in 1893 werd op Nederlands initiatief een grondige wetenschappelijke expeditie ondernomen teneinde een inventarisering te krijgen van de Borneaanse binnenlanden die grotendeels onbekend was gebleven. De gedachte was daarbij om te komen tot een accurate delineatie van de grens tussen Brits Borneo en Nederland Borneo en verder of er feitelijke grondslag bestond voor de veronderstelling dat er in het grensgebied waardevolle delfstoffen te vinden waren, hun substantie en aannaderbaarheid. Het leiden van de expeditionaire organisatie werd aanbesteed bij de Maatschappij ter Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën, ook wel bekend naar haar stichter als de Treub-maatschappij. Het te onderzoeken areaal moest al terstond wegens logistieke problemen sterk begrensd worden. De slagregens en zware onweren, gevolgd door een snelle stijging van het waterpeil maakte penetratie soms voor dagen onmogelijk. Verder waren er hevige insecten- en vooral muggenplagen die vooral de Europeanen teisterden. Vellen van deze deelnemers moesrten wegens koortsaanvallen opgeven. Het bleek dat het onmogelijk was om Nederlands Borneo van West naar Oost te doorkruisen. Wel werd het gebied van Boven-Kapoeas nader onderzocht. Uiteindelijk bleek Borneo voorshands economisch niet met winstperspectieven explorabel. Zie: G.A.F. Molengraaff, George Jennings Hinde *Borneo-Expeditie, Geologische verkenningstochten in Centraal Borneo, (1893-94*) Uitgegeven door de Maatschappij ter bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën, Met Atlas, Boekhandel en Drukkerij E.J.Brill/H.Gerlings: Leiden/Amsterdam, 1899. Het werk is digitaal raadpleegbaar onder http://books.google,combooks? Id=bXyJLHEjGLOC&oe=UTF-8. Worldcat (source edition) 9206943.

[38] Vergelijk: G.J.Kooreman, *De feitelijke toestand in het Gouvernementsgebied van Celebes en Onderhoorigheden*, Indische Gids, 1883, delen I en II.

Nederland Indische Leger dat nog steeds niet Koninklijk was. Terecht niet, oordeelde Londen. En Den Haag vond dat toch ook.

I.9.2 De koloniale militie-troepen

Het was daarom maar het beste op Java het systeem te hervatten van gedwongen cultures. Daar waren de minste weerstanden te duchten. Maar het zou voorzichtig en dus langzaam-aan moeten worden aangevat. Overal waren de Nederlanders in de Archipel bezig hun gezag te vestigen met hun politionele expedities die uiteraard nergens met vreugde werden ingewacht. Dat kon ook moeilijk: de Nederlandse koloniale militietroepen bestonden voornamelijk uit uitschot. Tuig van de richel. Wie een behoorlijk ambt of beroep kon uitoefenen en een maatschappelijk netwerk bezat of kon opbouwen ging waarachtig niet naar het koloniale werfdepot in Kampen. Daar kon je je aanmelden voor de Nederlandse koloniale dienst voor politionele en bewakingstaken, maar dat deed geen nette vent. Je moest echt maatschappelijk op het einde zijn, voordat je bij dit vreemdelingenlegioen je keuring aanvroeg. Alle uitschot uit heel westelijk Europa wist Kampen te vinden: het militiehandgeld was hoog, de lichamelijke keuring stelde niet veel voor en naar een bewijs van goed gedrag werd niet gevraagd. De inlander kreeg dus met geteisem te maken dat in andere staten vaak als ongewenst vreemdeling zou zijn geweerd. Waren de candidaten voor de werving te Kampen Nederlanders, met wie zo op het oog niets aan de hand was, zonder crimineel verleden dan werden ze liever doorverwezen naar de normale militaire dienst binnenslands. De koning moest nog steeds een behoorlijk staand leger tot stad brengen. Pas als de betrokkene geen bewijs van goed gedrag kon tonen, geen ontlastbrieven bezat van gemeentewege, geen paspoort of toelating bezat, dan was hij een figuur die best vatbaar was voor ronseling. Hij moest als het ware eerst aannemelijk maken waarom hij zich in vredesnaam aanmeldde. Een brandmerk, een afgehakte vinger, een glazen oog maakten veel inzichtelijk. Veel soldaten uit de voormalige legers die elkaar hadden bevochten in de Napoleontische oorlogen medden zich dan ook. Dat waren geharde krijgslieden, voor geen kleintje vervaard, die al een tijd hadden deel uitgemaakt van de rondtrekkende bedelaarsbenden. Daardoor werd Europa geteisterd, achtereenvolgende decennia. En die trokken vaak naar Kampen door. Voor de middelbare leeftijd. Mannen zonder vaderland, zonder perspectieven. De inlander leerde dat een “belanda” doorgaans zulk een figuur was. Dat kwam het Nederlands gezag vestigen. Dat trok geen prettig personeel aan. En waar dat eenmaal samenklonterde, kwamen er ook geen beschaafde, welonderwezen nieuwelingen bij. Soort zoekt soort. Tuig wil door tuig gecommandeerd worden, willen ze er respect voor hebben. Het Nederlandsch Indische Leger had geen beste naam. Dat zou het niet snel kunnen krijgen. Ook niet na en door de hierna te bespreken pacificatie-expedities op Bali, Lombok en in Atjeh.

I.9.3 Het koloniale ambtelijk apparaat en zijn beambten

Met de beambten en ambtenaren die het centrale regeringsapparaat vorm moesten gaan geven was het niet veel anders gesteld. De opleidingsgraad was hier hoger: lezen en leesbaar schrijven waren basisvereisten, rekenen óók. Maar verder waren het doorgaans lieden die aan lager wal waren geraakt. Vaak in de tijd dat heel Europa onderling slaags was geraakt, dus eigen schuld was lang niet aan de orde, maar toch was er vaker verwijtbaar gedrag in het spel dan de overheid lief was. Indië trok omdat daar ongedacht fortuin te maken was zonder veel inspanning, was het parool. Het departement van koloniën moest improviseren: een opleiding tot koloniaal ambtenaar was er nog niet. Men wist ook eigenlijk niet wat daarvoor de maatstaven zouden moeten zijn. Nederland had ze ook nooit hoeven te leveren. En de V.O.C. of WIC kwamen niet om koloniaal te administeren, destijds. Er zou buitengewoon lang over gedaan worden voordat er een indologen-studieprogramma ontwikkeld zou zijn voor bestuursambtenaren in de Archipel. Eigenlijk zouden daarvoor de objectiveerbare criteria pas in de twintiger jaren van de twintigste

eeuw gefixeerd kunnen worden buiten de wet op het hoger onderwijs om.[39] Vóór die tijd werd er maar wat geïmproviseerd.

I.9.4 De Archipel personeel afvoerputje

I.9.4.1 De werving van militairen, miliciens, huurlingen voor weerbaarheidskorpsen

Vaak was de Archipel een afvoerput voor personen wier ambtelijke loopbaan op de klippen was gelopen, al dan niet door eigen schuld. Soms werd men opgezonden om een pensioengat te vullen. Tropenjaren telden nu eenmaal dubbel. Dat was de drie commissarissen-generaal[40] die Willem I had aangewezen om het bestuur over te nemen van de Engelsen, aan de aankomst van het eerste schip kolonialen, duidelijk geworden. G.A.G.Ph. baron van der Capellen[41] had het met leedwezen geconstateerd. Hij werd de eerste gouverneur-generaal van koning Willem I in 1819, nadat hij de stand van zaken had trachten te analyseren. Van der Capellen had eerste een grote rondreis over Java gemaakt en gemerkt dat de vorsten het eiland trachtten te destabiliseren. Hij verzocht daarom meteen om toezending van troepen, terwijl Willem nog bezig was een volksleger op te richten. Van der Capellen dacht niet dat de vorsten ooit echt betrouwbare ambtenaren zouden zijn; hij waarschuwde voor knevelarij van de inlanders. In mei 1820 definieerde hij daarom de rechten, plichten en titels van de vorsten bij resolutie.

Van der Capellen meende meteen militaire expedities te moeten ontplooien, maar zag daarvan af toen hij de opgezonden troepen monsterde. Als dit het personeel was, waarmee hij en zijn ambtenaren een koloniaal imperium moesten opbouwen, dan zag het er niet te best uit. De vorsten waren op grote schaal overgegaan tot landverhuur aan particulieren. Ze hadden steeds nijpend geldgebrek en steeds grotere families en hofhoudingen. Van der Capellen verbood die landverhuur. Maar de vorsten trokken zich er niets van aan. Van der Capellen kon voorlopig zijn gezag niet laten gelden. Hij had wel troepen. Maar hun inzet leek niet verstandig. De militairen waren meestal geronseld via een aanzienlijk handgeld, met de meesten was nogal wat mis, op het gebied van de levensstijl, de opleiding, de discipline, het karakter en het doorzettingsvermogen. Zuipschuiten, sadisten, criminelen die nergens meer aan de bak konden komen. Bij het werfdepot te Harderwijk[42] of Nijmegen keek men niet erg nauw.

Het eerste heette dan ook het “riool van Europa”. Het was gevestigd in het gebouw van de Gelderse Munt aan de Smeespoortstraat te Harderwijk, waar men in 1814 met kunst- en vliegwerk

---

[39] C.Fasseur, *De Indologen, Ambtenaren voor de Oost,[1825-1950*], Uitgeverij Bert Bakker/Prometheus, Amsterdam, 1994, ISBN 978-90351-12759; zie ook diens: *Indischgasten, Indische levensgeschiedenissen*, Tweede druk, 1999, Uitgeverij Ooievaar/Prometheus, Amsterdam, 1999, ISBN 90-5713-333-4.

[40] De drie-commissarissen-generaal waren de in de hoofdtekst genoemde Van der Capellen, Elot en Buyskens, die samen een delegatie vormen om namens de Souverein Vorst Willem de soevereiniteit over de gehele Archipel te aanvaarden uit de handen van het te Batavia aanwezige Engelse bestuur. Dit gebeurde op 19 augustus 1816 door tussenkomst van de gouverneur John Fendall. Op 16 januari 1819 traden de commissarissen-generaal af. Van der Capellen werd nu gouverneur-generaal. In de interimperiode werden de overdrachtvoorwaarden nader gedefinieerd en uitgevoerd.

[41] Godert Alexander Gerard Philip baron van der Capellen, 1778-1848. Hij had onder koning Lodewijk Napoleon verschillende staatsambten vervuld. Hij was anti-Frans; na de ervaringen met Daendels wilden de Engelsen eerst vaststellen dat hij niet iets zou ondernemen op de archipel wat Frankrijk weer te stade zou komen. De situatie daar bleef gedurende langere tijd instabiel. Raffles had Londen gewaarschuwd dat veel Nederlandse topambtenaren op dit punt niet zuiver op de graat waren.

[42] Officieel: Koloniaal werfdepot, later: Depot-Bataljon en na 1822 het Algemeen Depot van de landmacht. Vanaf 1843 heette het Koloniaal Werfdepot. Het viel onder het ministerie van Oorlog. Waren de troepen aan boord van het vaartuig dat hen naar “de Oost” zou varen dan vielen zij onder het departement van Koloniën. De grondwet verbood uitzending van dienstplichtigen naar de koloniën. De candidaat-recruten moesten zich kunnen identificeren. Paspoorten werden destijds in heel west-Europa niet of nauwelijks uitgegeven. De vaststelling van een identiteit was nodig opdat de recruten als miliciens in de militaire stamboeken konden worden geregisteerd met het oog op sneuvelen. Veel eisen kon men aan een identificatie niet stellen. Brieven van familie, de pastoor of de bedienaar van het Woord konden volstaan. Of die echt waren, ook naar intellectuele inhoud, kon natuurlijk te Harderwijk niet vastgesteld worden.

een kazerne van had gemaakt met oefenterreinen. Het geval was opgekalefaterd, maar de ouderdom en de oorspronkelijke bestemming ervan waren niet goed te loochenen. Het was geschikt voor achthonderd recruten, wier omloopsnelheid steeds ongeveer anderhalve maand was. Het streng calvinistische Harderwijk had dus heel wat te bekijken aan de komende en gaande man, al lag het depot, later: Oranje-Nassau-kazerne, enigszin excentrisch. De recruten verteerden vaak hun handgeld in het stadje, waar dan ook heel wat bordelen verrezen. Excentriek waren ook de tijdelijke bewoners. Het werfdepot heeft tot 1909 bestaan. Toen werd ronseling en werving georganiseerd via het Korps Koloniale Reserve te Nijmegen. Toen heette de pacificatie van de Archipel eigenlijk geheel voltooid. Ook dat klopte niet. Maar in Indië klopte zovéél niet.

I.9.4.2 Sociaal gedepriveerden, psychisch gestoorden en gedeklasseerden de openbare zwaardmacht

Maatschappelijke verschoppelingen uit schier alle windstreken trokken herwaarts. Rare kwanten uit Centraal Europa, veel Franse deserteurs uit Napoleons betoverende legioenen, geflipte Pruisische adelllijken die speelschulden hadden, Zwiterse soldaten uit eerdere strafexpedities in Mexico, Brazilië of verjaagd uit de Kerkelijke Staat. Iedereen met een zwart verleden. Een vreemdelingenlegioen waar het Franse soms een kleuterschool bij leek. En daar waren de basisstandaarden nu toch ook niet echt hoogdrempelig. Maar Nederlanders met wie niets echt onherroepelijk loos was, achtten zich meestal te goed om als koloniaal uitgezonden te worden. Het militaire ambt of handwerk stond maatschappelijk nu eenmaal in Nederland niet hoog aangeschreven. Soms waren er Nederlandse militairen bij uit de strafdivisies van de landmacht, die konden kiezen uit de oost of de provoost, de militaire strafgevangenis. Men bedenke: het Nederlandse leger was toch al niet groot, de universele persoonlijke dienstplicht ingevolge de wet op de persoonlijke militaire dienstplicht-1898[43] werd pas in 1904 echt effectief ingevoerd. Vaak zat in het actieve veldleger vooral het uitschot van de remplaçanten, de plaatsvervangers, die ingehuurd waren door hen die het konden betalen, wanneer zij "ingeloot" waren voor "werkelijke dienst".

Sommigen hadden het militiegeld alleen aangenomen omdat de kostwinner van het gezin, waar zij deel van uit plachten te maken, werkeloos was geworden of bankroet was geslagen. Dan kon op dat aanzienlijke geld een tijd geteerd worden, zodat de kostwinner kon trachten elders een werkkring te vinden. Dat waren nog de besten, die laatste categorie. De opleiding stelde niet veel voor. Hoogop zes weken. De bewapening was primitief, de vuurwapens doorgaans verouderd, en de ammunitie schaars. Bij oefeningen werd niet veel met scherp geschoten, men zou het in Indië straks in het veld wel leren, met de handgrepen en de bajonetaanvallen in de gevechten van man-tegen-man. Men leerde marcheren, frontmaken en tirailleren, dekking zoeken en de kunst van bivak maken --- allemaal vaardigheden die straks zinloos bleken te zijn ingestudeerd want in de jungle van de tropische regenwouden hadden deze kundes vrijwel geen enkele zin. Maar dat wist de instructeur dan weer niet.

I.9.4.3 De civiele ambtenaren en beambten ter schraging van het koloniaal beheer

Hoe stond het met de burgerlijke ambtenaren? Ook niet erg best. Al lag het op een ander vlak dan bij de militairen. J.C. Baud, later minister van koloniën, had dat aanstonds moeten vaststellen bij zijn intrede in het bestuursapparaat. Eigenheimers, beroepsquerulanten, dwarskijkers en hinderlijke gelijkhebbers, vaak bijzonder getalenteerd, maar zonder het aanpassingsvermogen dat in de polderdelta nu eenmaal een basisvereiste is om omhoog te vallen, werden naar de ambtelijke burelen van Batavia afgevoerd, om daar een tijdje op sterk water te worden gezet. Op sommige van deze groep kom ik uiteraard later terug, omdat zij het toch zijn geweest die feitelijk

[43] Wijzigingswet van 25 januari 1898 op de wet betrekkelijk de Nationale Militie in werking op 1 september 1898. Zie: E.W.R. van Roon, *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw*, Academisch Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2013, UvA Digital Academic Repository, 29 mei 2013.Zie voor de wet: www. militairespectator.nl/sites/default/files/bestanden/uitgaven/1898/1898-0772-140-0060.PDF.

het koloniale beleid in de negentiende eeuw gestalte moesten geven. De hoge landsregering zette wel eindtermen uit. Maar het waren déze kolonialen die ze moesten realiseren. Dat deden ze meestal met tegenzin.

Was de droesem hunner ziel eenmaal bezonken en bleek de basisrancune bedwingbaar, dan werden de betrokkenen afgezonden op de buitengewesten om daar in eenzaamheid hun sterkste punten te ontwikkelen. Doorstonden zij deze existentiële beproeving van hun geestelijke huishouding, dan konden zij naar de centrale bestuursorganen terugkeren en maakten daar dan een opvallende snelle loopbaan opwaarts door. Want gebleken talent en kunde werd dan op den duur erkend en beloond. Verdroegen zij deze Procrustusproef niet, dan bleven zij in hun gewesten en verzonken in drankzucht en de cirkelspiraal van al te heftige kritische zelfreflectie, die tot fatalisme doemt. Uiteraard zochten deze ambtenaren steeds als collegeae uit diegenen, van wie zij zelf geen concurrentie te duchten hadden en met wie zij evenmin conflicten duchtten. Zo stond dit systeem van gematigde zelfcoöptatie garant voor een kleurrijk ambtelijk apparaat dat niet anders dan middelmatig kon functioneren, omdat te veel elkaar tegenwerkende contrasten erin verenigd werden. Van ketenaansprakelijkheid was bij acute noodsituaties geen sprake. Overleven deden de ambtenaren in de centrales alleen als zij op tijd wisten te duiken voor de aan hun bediening verbonden verantwoordelijkheden en ze op diegenen wisten af te wentelen die ijver aan basale naïviteit paarden. Raffles had in zijn dagen deze defecten in het Nederlands gezagsapparaat onderkend, reeds aan het symptoom dat niemand zich er op toelei enig Maleis te verstaan en te spreken. Men scheen binnenlands bestuur te kunnen plegen zonder aan de dagelijkse omgang van de inlander te kunnen deelnemen en dat ook voor zijn functie volstrekt niet te behoeven. Daaraan had Raffles meteen kunnen merken, dat de Nederlandse koloniaal het belang van de inlander doorgaans irrelevant vond.

I.9.5 De sociale situatie op midden-Java

Willem I zette Van der Capellen onder grote druk om nu eens eindelijk gelden over te maken naar het moederland. Van der Capellen wilde wel, maar hij was al in militaire conflicten geraakt met de vorsten op bepaalde plaatsen[44]. Verder heerste een intense en omvangrijke cholera-epidemie. Van der Capellen wilde eerst de vorsten duidelijk maken wáár hun plaats was. Dat zou tijd kosten, vooral de afdwinging van het landverhuurverbod. Willem wilde van uitstel niet weten. Het koloniaal gezag kon de neiging niet weerstaan om het laaghangend fruit maar als eerste te plukken. De Javaanse boer scheen weerloos. Hij bebouwde grond waarvoor hij huur verschuldigd was aan dat gezag, op basis van diens fictie dat de koning der Nederlanden eigenlijk eigenaar was van de grond. Dat gezag inde die huur niet zelf, zoals Raflles had gewild. Die had zelf beambten – *controllers* – op die inning afgestuurd met een preciese opgaaf van de berekeningswijze per perceel per oogst naar soort veldgewas. Maar het Nederlandse gezag hád stomweg die beambten niet. En al waren er wel hogere ambtenaren die de huren goed konden berekenen zodat

[44] Van der Capellen kreeg te maken met onlusten in Bantam en Solo waarbij de sultan en de soesoehoenan zich van huurlingenbendes bedienden om de bevolking af te persen. Aan de cholera stierven in 1821 110.000 slachtoffers. Verder barstte de Galoengoeng in 1822 uit met enorme verwoestingen en natuurrampen. Nadien doortrok Van der Capellen opnieuw Java, om te constateren dat de vorsten zich van de centrale koloniale regering niets aantrokken. Op Sumatra waren binnenlandse strijders het Nederlandse garnizoen te Palembang aangevallen, zodat de Nederlanders uiteindelijk Sumatra hadden moeten verlaten. Op Banka wachtten zij af wat Batavia zou gaan doen. Nu moest Van der Capellen zelfs oorlogsschepen inzetten om Sumatra binnen te vallen met landingstroepen. Maar deze drongen niet tot Palembang door. De onlusten wiezen totdat de legercommandant generaal De Cock met een sterke expeditie kon ingrijpen. Van der Capellen maakte dus geen winst, maar moest de ene lening na de andere sluiten voor de defensie, onder garantie van het koninkrijk. Dat maakte Willem I razend. De toestand op Sumatra raakte totaal gedestabiliseerd. Islamitische geestelijken zweepten de inlanders steeds weeer tegen de koloniale troepen op. Deze leiders worden "Padri's" genoemd, vermoedelijk naar de Portugese paters die eerlang bij Padang een omvangrijke missiepost hadden gehad en aanzetten tot verzet tegen de protestantse ambtenaren van de V.O.C. Men spreekt wel van de "Padri-oorlog". Deze oorlog heeft eigenlijk, zolang de Nederlanders op Sumatra zaten nooit opgehouden. Vermoedelijk heeft Raffles vanuit Benkoelen wel het zijne gedaan om het vuurtje aan te wakkkeren of gaande te houden. Op Celebes, De Molukken en Borneo speelden zich vergelijkbare tonelen af.

overbelasting van de boeren vermeden werd, ze spraken geen Maleis. Het gezag viel terug op wat in de V.O.C.-tijd al eigenlijk een onjuiste aanpak was gebleken: het schakelde toch weer de inlandse vorsten in. Die waren maar al te graag tot de inningen bereid, mits ze volmacht kregen om dat naar eigen inzicht en berekening te doen. De vorsten hadden nog altijd te grote hofhoudingen en te veel families, vooral door de veelwijverij die voor een vorst noodzakelijk was om zijn statuur op te houden. De hovelingen die zich verdienstelijk maakten moesten beloond worden door hernieuwe grondschenkingen – de zonnekoning had in Frankrijk precies hetzelfde gedaan jegens zijn hogere adel – en het zich steeds daardoor uitbreidende hof moest onderhouden worden. Dat kwam allemaal op de boeren neer bij wie namens het koloniaal gezag de inningen werden gedaan. Daarbij werden uiteraard de kosten voor hof en hovelingen als provisie ten laste van de boer dóórberekend. Omdat de vorst ook nog eens de grondgiften aan zijn vooraanstaande hovelingen deed geschieden ten laste van de percelen die de boeren huurden, kwam het er op neer dat de boeren steeds hogere huren of landrenten moesten betalen voor steeds kleinere percelen.

Het zag er voorshands niet naar uit dat de vorsten deze buitengewoon kwalijke knevelarijen zouden reduceren, zolang het koloniaal gezag hen steunde. Dat bleef dat gezag doen, al wist het eigenlijk heel goed wat er aan de hand was. Om de pacht van het land niet te doen vervallen wegens wanbetaling, ging de boer lenen. Dat deed hij bij de geldschieters die daar een beroep en bedrijf van hadden gemaakt: de Chinezen. Die berekenden weer woekerrentes. Verder besteedde het koloniaal gezag nu juist de inning van tollen, accijnzen en bijzondere heffingen uit aan deze Chinezen. Ze kenden Maleis en waren onderdanig jegens dat gezag, dat meestal wel het pidgin-Engels van het Verre Oosten machtig was, net als de Chinezen. Zo kregen de Chinezen een min of meer officieel erkende bediening als geldleners, belastingontvangers, gerechtsdienaren, parketwachten en deurwaarders. Ze werden Nederlandse beambten. En als zodanig gehaat.

Van der Capellen zág deze praktijken, hij wees ze af, en hij realiseerde zich ook, dat hij dezelfde fouten van Daendels en Raffles aan het maken was. Als de koning geld wilde zien zonder onlusten en zonder aanmatigingen van de vorsten, dan moest hij éérst meer troepen zenden. De koloniale regering zat gewoonweg niet goed in het zadel. Zouden de vorsten ingeschakeld blijven als ambtenaren, dan waren massale volksopstanden tegen het koloniale gezag niet te vermijden. Het enige wat Van der Capellen voorlopig kon doen was maatregelen nemen om te voorkomen dat Europeanen en Chinezen doordrongen in de binnandlanden om de door de inlanders geteelde koffie op te kopen zonder dat het koloniaal gezag daartoe toestemming had gegeven. Van der Capellen wist dat ook zij de inlanders zwaar benadeelden en de vorsten in hun stiekeme verzet stijfden. Maar ook om deze maatregelen effectief dóór te zetten had Van der Capellen géén bekwame troepen. Het stelletje miliciens wat hij in de kazernes had durfde hij niet op grote schaal in te zetten.

I.9.6 Het optreden van de messiaanse Dipo Negoro

De boeren stierven nog net niet van de honger. Ze kwamen nooit uit hun schulden. Die werden, ook al door de achterstallige renten, steeds hoger. Er kwamen hongersnoden voor, omdat de rijstsawa's ook steeds kleiner werden. Verder kwamen naast de rijstteelt steeds meer andere cultures op in koffie, indigo, peper, suiker en kina. Meestal dwongen de Chinezen de boer daartoe ter delging van de reeds uitstaande renten. Er hoefde nu nog maar weinig te gebeuren, of de vlam zou in de pan slaan. Dat gebeurde dus: muizenplagen, cholera, grote droogtes zodat de sawa's niet bewaterd konden worden. Er kwamen opstanden, eerst incidenteel, later door heel midden-Java heen. Er deed zich een opstandelingenleider voor van erkende adellijke afkomst: *Pangeran Dipo Negoro*. Hij werd een charismatisch opstandelingenleider voor de Javaanse boeren. Maar hij richtte zich direct tegen het koloniaal gezag, dat hij zag als de primaire oorzaak van deze sociale wantoestanden. Hij was zelf een vorst. Tenminste, dat zei hij.[45] Hij kon dus zich bezwaarlijk tegen

[45] De adellijke status van Dipo Negoro is in westerse ogen steeds kwestieus gebleven, mede door de ingewikkelde adat-opvolgingsregelingen. In 1822 was de Sultan van Djokja overleden. Die had een tweejarige zoon. Die

zijn collegae richten. Dipo Negoro werd gezien als een messias, een religieus leider van een heilige oorlog tegen de blanke. Een *ratoe adil.* Soekarno, de nationalistische leider van de dertiger jaren in de twintigste eeuw, zou in hem zijn voorganger zien en zich óók als zulk een messias presenteren. Uiteraard wilde Batavia, toen het veel te laat was, met Nipo Negoro praten. Maar die had veel te veel politiek gezag geïnvesteerd in zijn missie, zijn achterban stuwde hem vooruit en liet hem geen ruimte om nog compromissen te accepteren. Dat gaat bij heilige oorlogen ook moeilijk. Het werd nu een periode van uiteenlopende guerrilla's, schermutselingen – van echte slagen was geen sprake -- die lang niet steeds door Dipo Negoro geregisseerd werden en die ook van doeleinden wisselden. Maar hij gold als de leider van een burgeroorlog. In de ogen van Batavia. Dit zijn de Java-oorlogen van 1820-1830. Net zo min als de tachtigjarige oorlog tachtig jaar geduurd heeft, duurde de Java—oorlog tien jaar en net zo min als de zestiende eeuwse Hollandse opstand heel duidelijke onafhankelijkheidstermen kende waren de Javaanse guerrillo's eendrachtig over hun politieke eisen. Alles moest anders, dat was hun motto. De blanke moest weg.

I.10 Het verloop van de Java-oorlog

I.10.1 De militaire statuur van generaal-majoor De Kock

De strijd golfde heen en weer. Er zat geen patroon in. Het was niet duidelijk wat de strategische doelen waren van de opstandelingen. Vermoedelijk waren die er ook niet. Het was onvermijdelijk dat Batavia militaire expedities op touw moest gaan zetten. Het enige wat vaststond was, was dat Dipo Negoro een hoofdkwartier had in Jogjakarta. De gouverneur-generaal Van der Capellen moest zich nu van zijn functie van opperbevelhebber van de Indische strijdkrachten gaan kwijten. Daar was hij niet voor opgeleid. Hij besloot de taak daarom geheel uit te besteden aan generaal-majoor H.M. de Kock die hem was toegevoegd door Willem I. De Cock was beroepsmilitair, die zijn vorming had gekregen in de Napoleontische legers. Hij had in diverse hoedanigheden tegen de Engelsen gevochten. Hij was de massale technieken die in die legers gebruikelijk waren gewend. Zoals bij de slag bij Waterloo. Toen had hij deelgenomen aan Nederlandse kant, maar in een logistieke functie. Hij was geen Nederlandse troepencommandant geweest zoals Fréderique de Constant Rébeque. Slagen had hij dus niet mede geleid. Hij kende ze uit het boekje en dat kon hij nauwkeurig opvolgen.

Maar dat was voor een Nederlands opperofficier al héél wat in die dagen. Want legerervaring kon deze te velde nooit opdoen: er was geen Nederlands leger. De Cock was vooral vesting- en garnizoenscommandant geweest. Hij had het steeds van zijn artilllerie-operaties in een afwachtingsstelling moeten hebben. Hij pakte infanteriebewegingen groots aan: honderden infanteristen in tirailleurslinie of in carré oprukkend en standhoudend terwijl in drie linies vuur uitgebracht werd. De eerste knielend, de tweede staand, de derde fluks herladend en weer naar voren knielend. En dan weer zo voort, steeds in linie wisselend. In gesloten formatie naar voren, naar achteren en links en rechts. En dan in linie uitwaaieren, op trompetsignaal als automaten. Het vaandel van de brigade volgend.

I.10.2 De generieke opdracht door de gouverneur-generaal Van der Capellen

werd benoemd tot Sultan. Vermoedelijk omdat machtige hovelingen deze peuter in hun zak hadden. De peuter stond onder voogdij van zijn moeder, zijn grootmoeder, zijn ooms Mankoe Boemi en Dipa Negara. Dipo Negara meende prioriteitsrechten te hebben volgens dat erfopvolgingsrecht, maar dat werd ten hove niet erkend. Hij trok zich terug in eenzame meditatie terwijl ten hoven druk geplukhaard werd om ambten en privileges. Dipo Negara verweet het Nederlandse bestuur machtaanmatiging. Hij riep nu op tot Heilige Oorlog. Dat sloeg aan, vermoedelijk omdat de inlanders deze oorlog als enige begaanbare uitweg aangrepen om zich uit hun materiële ellende te verlossen. De opstanden breidden zich uit. Wederom zag Van der Capellen zich genoodzaakt troepen te zenden. De ondergrondse oorlog richtte zich nu eerst tegen de chinezen die zich als beambten van het koloniaal gezag uitermate gehaat hadden gemaakt. Tolpoorten werden neergehaald, de belastinginningen verhinderd, de pasar geplunderd en het fort bij (D)jokjakarta belegerd.

De Cock kreeg een ruime opdracht als militair regeringscommissaris in de regio, waar gevochten zou moeten worden. Hij moest de orde en rust herstellen, stond in het document. Nu, dat wist De Cock zelf óók wel. Dit soort opdrachten verraden dat de superieur de gevolmachtigde onmiddellijk bureaucratisch laat barsten als de zaken fout lopen. Een concrete aanwijzing stond er niet in, dan had Van der Capellen zich immers vastgelegd. De gouverneur-generaal keek wel link uit. Hij stelde zich Willem I al voor, woedend het munitieverbruik op dagbasis tellend. Van der Capellen moest een zondebok hebben. De Cock besloot Van der Capellen die kans niet te geven. Hij trok uit, de beproefde massale manoeuvres ondernemend. Op een slagveld waren die succesvol gebleken, maar er waren geen slagvelden in midden-Java. De Cock kon alleen in colonnes over slingerende, modderige paden optrekken, waarbij de tros kilometers achterop kwam en nooit massaal front gemaakt kon worden. De colonnes werden in hinderlagen bestookt en de linies werden steeds verbroken; namen de infanteristen hun vuurposities in, dan bleek de vijand spoorloos verdwenen. De lange en zware geweren waren ook niet te hanteren, zeker niet met de lange bajonet erop. Maar het duurde lang voordat De Cock in de gaten kreeg dat hij zó niet veel bereikte. Zijn tegenstanders gebruikten vooral de tactiek van de geschroeide aarde. Hectaren jungle werden platgebrand met de desa's en dorpen, vanuit de ondoordringbare oerwoudbush werden schoten afgevuurd uit zware vuuurroeren waardoor in de colonnes paniek ontstond en in nodeloze volledige dekking kwam. Maar de vijand zag men pas als deze met getrokken klewang het lijf-aan-lijfgevecht aanging. En dan was het te laat. Het hoofd van de Nederlandse militair of milicien lag dan aan diens voeten. Dát konden de Javanen wel, al waren de Sumatranen er vele malen beter in. De Cock besloot tot het vormen van militaire steunpunten, de *bentengs.* Daar concentreerde hij stormtroepen, midden in vijandelijk land. Die deden, zo onregelmatig mogelijk – de vijand moest er geen patroon in kunnen onderkennen – uitvallen zodra geritsel in het struikgewas vijandelijke aannadering verried. Daarbij moest nietsontziend worden opgetreden. De vijand had soms ook gezinnen bij zich. Want versterkingsposten hadden ze niet. Die vrouwen, kinderen maar ook bejaarden werden ook afgemaakt. Van Heutsz en Van Daalen zouden later in de Atjeh-oorlog dezelfde tactiek toepassen.

I.10.3 Massale terreuracties en geweldsexcessen

Van der Capellen vond dat het allemaal veel te lang duurde. Het kostte veel te veel. Hij moest voor batige saldi zorgen. Hij veroorzaakte alleen maar onkosten. Den Haag verweet hem dat. En hij verweet dat zijn regeringscommissaris. Die trachtte de zaak te verkorten door toch weer massaal te gaan op treden. En dan maar blindelings erop inhakken, alles vermorzelend. Artillerie-barrages konden niet worden ondernomen. Er was geen plaats om batterijen in linie op te stellen op de glibberige paden. Na salvo-vuur steigerden de stukken achterwaarts. En vielen in blubberige stromen. Daaruit kon men ze niet dan met veel moeite weer optakelen. Weer opstellen ging niet: de remheuvels waren dan door de eerste weerslag weggestampt. De stukken stolperden en konden niet herricht worden. Je kon massaal een stuk jungle bombarderen, blindelings. Maar dat hielp al helemáál niets. De vijand werd er alleen maar verbitterder door omdat zoveel landbouwgrond of irrigatiekanalen werden vernield. De legereenheden van De Cock kregen steeds meer last van de tropische ziekten in de streek zoals malaria. Dus toch maar weer de acties vanuit de *bentengs*. Heel langzaam drong De Cock de vijand terug. Natuurlijk met grote verliezen. Aan beide zijden, maar bij de Javanen natuurlijk weer veel non-belligerenten die óók maar toevallig in de rotzooi verzeild waren geraakt. Het duurde alles bij elkaar vijf jaar. Waarin De Cock en Van der Capellen elkaar ook gruwelijk waren gaan haten. De één verweet de ander lamlendigheid en de ander de één geen begrip te hebben voor de terreinomstandigheden in combinatie met het klimaat. Van der Capellen trok ineens de missie van De Cock in. Hij zond een generaal Bischoff die helemáál van toeten noch blazen wist. Die nieuweling stierf aan de malaria. De Cock moest dus weer aan de bak.

I.10.4 De gevangenneming van Dipo Negoro en diens martelarenstatus

Uiteindelijk moest De Cock winnen. Het duurde allemaal heel lang, het was uiterst kostbaar, maar Dipo had nog altijd minder middelen en terugval-mogelijkheden dan De Cock. De boeren hielden

het gewoon niet meer vol. Dipo was zich ook iets te veel als een messias gaan opstellen en eiste te veel eerbewijzen. Hij raakte het contact met de werkelijkheid kwijt. Hij stelde veel te hoge eisen, die met de hongertoestand van de boeren ook niets meer te maken hadden. Dipo vroeg om onderhandelingen met De Cock. Hij eiste een vrijgeleide, omdat hij sultan zou zijn. Hij droeg nu ook de daarbij behorende groene tulband. De Cock had uitdrukkelijk de instructie niets te doen waardoor Dipo deze pretentie als erkend zou kunnen aanmerken, erkend door het koloniale gezag, aan wiens uitspraak te dezen hij nu ineens grote waarde bleek te hechten. De Cock zegde niets toe. Hij verklaarde bereid te zijn Dipo Negoro te ontvangen.

Deze blies hoog van de toren. Hij eiste erkenning van zijn soevereine gezag. De Cock zeide als militair van de koning der Nederlanden dat niet te kunnen doen. De koning der Nederlanden was soeverein en kon dus geen onderdanen hebben die een andere machtskring pretendeerden dan die welke van het Huis van Oranje afgeleid was en door de zittende koning was toegelaten of erkend. Dipo Negoro beriep zich op een status als godsgezant en nog wel van niet-christelijke herkomst. In het aangezicht van een generaal van de koning die verplicht was deze pretentie als majesteitsschennis te beschouwen De Cock beschouwde het optreden van Dipo Negoro als een belediging van hem als militair die ’s konings wapenrok droeg. De generaal had Dipo niet uitgenodigd om vervolgens als koninklijk ambtenaar beledigd te worden. De generaal was bereid tot een eervolle wapenstilstand ter inleiding van een overgave. Dat was het doel van de samenkomst geweest, dat had Dipo Negoro heel goed begrepen. Thans kon de generaal hem niet anders beschouwen als een eerloze oproerkraaier, vijand van de koning der Nederlanden. Hij deed hem op 28 maart 1830 gevangennemen, nadat hij Dipo de gelegenheid had gegeven onverrichterzake heen te gaan. Daarmede achtte Batavia de Java-oorlog beëindigd. Dipo had echter geen capitulatie aangeboden en ook duidelijk gemaakt dat hij geen wapenstilstand kwam uitonderhandelen. Hij geldt sedertdien als kampioen van de Indonesische nationalisten. Hij zal in die hoedanigheid mythische gestalten aannemen tussen 1945 en 1963.

II. De invoering van het cultuurstelsel

II.1 De benarde staat van de Nederlandse schatkist Willems' persoonlijk staatsgeheim

II.1.1 Hoogoplopende koloniale beheers- en bezettingskosten

Willem I, achter zijn bureau aan paleis Noordeinde, werd razend toen hij de afrekeningen doornam en de verlieslijsten. Hij had de koloniën als winstobjecten. Hij moest Londen en de Rothschilds terugbetalen. Maar het geld ontvlood zijn handen als water. Hij moest van de Engelsen overal in de Archipel fortificatiën, liniën en stellingen inrichten, schansen en wachtposten langs de onafzienbare kusten – *effective control* niet waar – en, terwijl hij daarmee doende was, had die Van der Capellen waarachtig een complete koloniale oorlog ontketend waarvan de geldelijke gevolgen onafzienbaar waren.[46] Een oorlog beginnen was niet moeliijk. Een oorlog beëindigen wel. Verder was Willem nu bezig een koloniale administratie op te bouwen, ook in de Archipel-groepen buiten Java. Dat kostte ook weer geld, want daar was nou werkelijk nooit echt iets aan gedaan. Wel door de Engelsen. Maar niet door de Nederlanders. Verder bleken Celebes en Sumatra broeihaarden van onrust. Daat zouden forten moeten worden versterkt of gebouwd. Daar zouden garnizoenen moeten worden gelegd. Daat zou de gouvernementsmarine havensbekkens moeten aan late leggen en beurtvaartdiensten op moeten gaan onderhouden.

II.1.2 De barrièreverplichtingen om Frankrijk in te tomen

Tegelijkertijd moest Willem óók nog aan de zuidgrens met Frankrijk garnizoensversterkingen legeren in forten en grintwegen herwaarts doen aanleggen. Dat koninkrijk kostte geld als water en winst homaar. Als deze kosten bleven oplopen, kwam hij begrotingstechnisch in de grote moeilijkheden. Willem poseerde als de koning-koopman. Financieren kon hij naar eigen voorgeven als de beste. Daarom kon hij internationaal vrijwel onbeperkt kortlopende credieten opnemen. Hij had de naam een solvente boedel te beheren. Daarin had hij al heel wat geïnvesteerd, in die reputatie van soliditeit. Maar door de Javan-oorlog kwam hij waarachtig in betalingsmoeilijkheden. Dat wilde hij strikt geheim houden. Hij wilde dus geen staatsobligaties uitschrijven. Bij de plaatsing daarvan zou hij moeten werven op de internationale kapitaalmarkt, waarschijnlijk via de Engelse dependance van Rothschilds banken. De ervaring had geleerd, dat zulke een werving altijd ruchtbaar werd, met grote nationale reputatieschade. Hij zocht dus naar inkomsten binnen het Nederlandse staatsapparaat. Want hij hoefde over de Rijksbegroting als zodanig maar beperkte verantwoording af te leggen aan de volksvertegenwoordiging.

II.1.3 De Javaanse sawa's genereren geen belastbare feiten

Hij wilde nu op korte termijn inkomsten. Hij eiste garanties. Hij wilde geen experimenten. Kennelijk waren die inlandse vorsten ongelooflijk lastig. Het was heel menswaardig om de Javaanse boer eigen grondbebouwing te willen gunnen. Maar die boer scheen alleen maar primitief en kleinschalig te kunnen werken. Hij gebruikte veel en veel te veel terrein voor de rijstverbouw – wie at er nu toch rijst? – en kwam voor het overige maar met povere

[46] Het Britse tussenbestuur had de infrastructuur op Java compleet verwaarloosd. Gebouwen, wegen, bruggen, sluizen en irrigatiewerken waren onderkomen en niet meer bruikbaar. Dan de militaire expedities, die onvermijdelijk waren. De boekhouding te Batavia klopte stomweg niet. De Britten hadden een netwerk met Britse handelsposten gelegd, maar dat was voor de Nederlanders voorlopig onbruikbaar. De koloniale ondernemingen wilden voorlopig ook geen zaken doen met de Nederlandsche Handelsmaatschappij. Zij verkozen zelf nieuwe contracten te sluiten. Van der Capellen ging nu leningen aan, die niet tevoren waren goedgekeurd door de koning. Dat rekende Willem Van der Capellen zwaar aan. De nood was zó hoog dat Willem toch moest goedvinden, dat acht millioen bij de NHM werd opgenomen. Bij de wet van 23 maart 1826 werdmachtiging gegeven een lening aan te gaan bij de NHM, gewaarborgd door de staat, van twintig millioen. Van der Capellen was nu bij Willem persona non grata. Hij moest direct terugkomen. Hij trachtte zich nauwkeurig te rechtvaardigen, maar de koning wilde niet luisteren. Van der Capellen kreeg geen staatsambten meer.

cultuurresultaten waardoor geen concurrentie met Brits India kon worden bedreven. De rijstoogst was bestemd voor de volksbehoefte ter plaatse. Daarover kon je waarachtig geen zware accijnzen gaan heffen. Dat zou tot hongersnoos kunnen gaan leiden op grote schaal. En dus tot nog meer onrust. Het was noodzakelijk hier een grondige verandering in het beheer van de agrarische grondoppervlakten te bewerkstelligen via overheidsingrijpen. Hij moest oogsten genereren die exportabel waren tegen behoorlijke prijzen. Uit de baten daarvan kon hij de gaten in zijn defecte begrotingen bij defensie en marine dichten. Binnen twee, drie, decennia zou hij dan de Rijksbegroting weer keurig in evenwicht hebben. Hij zou dan twee keer een concept Rijksbegroting in de vorm van een wetsvoorstel aan de Tweede Kamer moeten voorleggen. Die beperktere wetsvoorstellen konden de tekorten wel verheimelijken. Dat zou neerkomen op het dóórschuiven van negatieve saldi naar de toekomst. Dat was Willems administratie wel toevertrouwd. De Tweede Kamer was niet gewend in dit opzicht heel critisch te zijn. De debatten zouden lauw blijven, knetterende interpellaties bleven meestal uit. Daardoor zou Willems financieel beleid geen aandacht trekken binnen Europa. Hij zou kunnen blijven poseren als een kundig nationaal boekhouder.

II.2 Een Javaanse maatschappij van weldadigheid

II.2.1 De veenkoloniën in het noord-oosten van het lege Nederland

Willem kende een voormalig officier van het Nederlandse koloniale leger, Johannes van den Bosch.[47] Die legde hij zijn zorgen voor. Die had van het beheer van volksplantingen met gedwongen agrarische culturen verstand. In het vrijwel onontgonnen Drenthe had hij een Maatschappij van Weldadigheid in de woeste veengebieden weten te ontwikkelen. Van den Bosch had in 1818 een maatschappij opgericht die dergelijke gronden aankocht in private eigendom. Daarheen werden maatschappelijke probleem gevallen uit Holland en Utrecht konden worden gedeporteerd naar landbouwkoloniën, waar ze heropgevoed, gesocialiseeerd, konden worden. Ze heetten er vrijwillig héén te zijn gedirigeerd. Maar in de praktijk was er nogal wat indirecte dwang toegepast. Gemeenten weigerden bepaalde armoedelijders iedere steun uit hoofde van de Armenwet uit 1806. Dan moesten dergelijke aangewezen kolonisten wel, ook al omdat ze verder geen ontlastbrief[48] konden krijgen, waardoor ze zouden kunnen verhuizen en hun geluk in een andere gemeente konden beproeven.

Ze kregen daar een stiel of ambacht opgedrukt. Ze leerden discipline, rust, reinheid, regelmaat. Hun leven werd volledig gereglementeerd. Vanaf opstaan tot te bedde gaan. Ze stonden voortdurend onder strikte controle en supervisie. En het werkte tot op zekere hoogte, in het belang van die personen zelf en tot nut van de maatschappij. De kolonisten kregen standaard-

[47] Johannes graaf van den Bosch (1780-1844) werd vooral bekend als gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië maar had tevoren al een militaire loopbaan doorgemaakt. Hij startte die in 1798 als eerste luitenant bij het garnizoen te Batavia. Hij kreeg meningsverschillen met Daendels, hierboven genoemd, en kreeg op verzoek eervol ontslag uit de Indische militaire dienst. Hij meldde zich vervolgens als militair bij het voorlopig burgerlijk bewind van Van Hogendorp in november 1813. Wederom klom hij snel in de rangen. In 1819 werd hij met behoud van de rang generaal-majoor op nonactiviteit geplaatst. Hij begon toen met zijn in de hoofdtekst beschreven project van de weldadigheidskoloniën. Hij richtte zich aanvankelijk naast Drenthe ook op Overijssel. Hij was met tegenzin bereid ook de straf- en dwangkolonies te starten als rijksverbeteringsinrichtingen. Met tegenzin, want Van den Bosch meende dat mensen pas te resocialiseren waren als ze zelf tot het inzicht en het besluit waren gekomen dat ze zelf voor hun levenslot verantwoordelijk waren. Van den Bosch voerde aanvankelijk zelf het beheer over alle koloniën die hij in de Nederlanden stichtte.

[48] Bij de ontlastbrief verklaart de gemeente die haar uitgeeft dat zij aansprakelijk zal zijn mocht de voormalige gemeentenaar na verhuizing naar een andere gemeente vervalt tot publieke armlastigheid. De ontlastbrief was al sedert de zeventiende eeuw binnen de Republiek gangbaar tussen gemeenten. De ontlastgevende gemeente moest de gemeentenaar dan “terugnemen”. De Armenwet-1806 ging van dat systeem uit. Door de uitputtingseconomie tijdens de Franse bezetting tussen 1810-1813 waren veel kleinere ambachtslieden sterk verarmd. In de steden was de nooddruftigheid groot, op het platteland iets minder, maar de welvaart was daar toch ook sterk afgenomen.

woninkjes toegewezen en een te bewerken grondperceel. Er was een centraal administratief centrum in het Huis Westerbeek op het landgoed Westerbeeksloot. Daar kwam ook een soort opleidings- en opvanginstituut voor de beginners, Frederiksoord genaamd, waar dezen konden bekijken waarin hun capaciteiten het best tot hun recht kwamen.

De economie kwam echter heel moeizaam in noordelijk Nederland op gang: eerst moesten veel investeringen worden gedaan om de staatshuishouding echt in gang te brengen door de aanleg van interregionele grintwegen en kanalen. Pas als die er waren, kon een agrarische productie grootschalig met vrucht ondernomen worden. En dat gebeurde pas sedert 1825. Nederland had vooral tot dan een interregionaal transportprobleem omdat de gewesten hun infrastructuur altijd tot aan de gewestgrenzen hadden opgezet en onderhouden. Een weg hield bij zo'n grens op, een watergang vaak óók. Daarom kreeg Van den Bosch maar geen batig saldo voor elkaar. Hij moest steeds weer lenen. De opleidingsscholen kostten flink wat geld, dat pas op midellange termijn door de arbeid van de gemotiveerde ex-leerlingen rente zou kunnen dragen.

Het project leek echter in 1820-1830 nog steeds veel belovend. Daarom ontwikkelde Van den Bosch ook na 1822 in de Zuidelijke Nederlanden een dergelijke maatschappij. Hij stichtte in Wortel een vergelijkbare kolonie. De overheid bezigde de maatschappijen ook om landlopers, bedelaars en vagabonderende vreemdelingen op te sluiten of af te zonderen en aan het werk te zetten. De verarmde samenleving der Nederlanden werd geteisterd door massale bedelaarsgroepen en deserteurs uit de Napoleontische tijd. Ze ondermijnden de veiligheid op de doorgaande routes. Ze remden dus de ontwikkeling van de handel en nijverheid nogal af. Daarom werd gezocht naar dwangmaatregelen waardoor deze inerte, niet producerende, massa's naar rijkswerkinrichtingen konden worden gebracht. Dat waren de strafkolonies die ook binnen het maatschappelijk verband van Van den Bosch werden opgezet en onderhouden. Die te Merksplas genoot tot diep in de twintigste eeuw zekere ruchtbaarheid. Het leek erop dat de samenleving economisch toch maakbaar was. Dat sprak Willem I, voorstander van een geleide staatshuishouding op basis van investeringsconcepten, geweldig aan.

Dat moest nu toch óók op Java te doen zijn. Willem ontbood deze Van den Bosch ten hove. Die zei meteen dat maatschappijhervorming bij Javanen onmogelijk was. Dat waren mensen die honderden jaren in serviele afwachting hun vorsten hadden gediend. Die waren nu eenmaal niet te vergelijke met de westerse probleemgevallen die toch nog wel, tengevolge van hun christelijke oriëntatie, enig besef hadden van verantwoordelijkheid voor een welvarende levensgang. Daaraan ontbrak het de Javaan te enen male. Ze konden niet grootschalig werken, ze wisten niets van administratie op grotere afstanden, ze konden niet organiseren. Je kon niet verwachten dat ze transportproblemen begrepen en verzekeringen konden afsluiten. Marktverhoudingen begrepen ze niet, vrijhandelspolitiek was niet aan ze besteed, de problematiek van scheepsvervrachtingen in havens en de garantie van retourcargo was ze niet uit te leggen. Ze hadden geen discipline. Ze waren inert. Ze zagen nooit hun eigen welbegrepen belang. Ze hadde geen ambitie om vooruit te komen. Dat kwam door hun levensbeschouwing, een kruising tussen onbepaald animisme, Boeddhisme en Islamitisme. De westerling kon dat niet begrijpen. Dat moest hij ook niet proberen. Niet de moeite waard. De Javaanse man hurkte indolent bij het kampongvuurtje neder, onderwijl zijn haan de staartveren gladstrijkend en aaiend de kop en kam, in afwachting van een nieuw heftig hanengevecht. Want gokken was de passie van de Javaan. Dat kreeg je er niet uitgeranseld. Stom, stom, stom, majesteit!

II.2.2 Een herleefde Kumpenie met gedwongen cultures

De Nederlanders zouden eigenlIjk de V.O.C.-aanpak moeten hernemen. Die hadden de vorsten gezien als buitenlandse staatshoofden van rijkjes. Daar hadden ze verdragen mee gesloten: zoveel rijst, zo veel peper, zoveel kinabast, zoveel indigo. Tevoren een prijsje sjaggeren, en dan je niet afvragen: hoe krijgt de vorst de inlander tot de productie die hij De Kumpenie belooft. Bemoei je er niet mee. Dat is de zaak van de vorst, de inlander is zijn slaaf. Dat vindt de inlander fijn. Als hij maar niet hoeft te denken. Willem zat nu met een opeisbare schuld van 40 millioen gulden alleen

al voor de Archipel, die hij Londen moest betalen. Van den Bosch zei dat hij dat kon regelen. Dat liet Willem hem dus doen. Dat is het cultuurstelsel.[49]

Het werd officieel ingesteld in 1830. Dat jaartal is veelzeggend. Willem I werd tot zijn ontsteltenis óók nog eens geconfronteerd met een Belgische Opstand. In Brussel was die uitgebroken. Georganiseerd en aangestookt door de Fransen. Dat leed inderdaad geen twijfel. De Belgen wilden uit het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden. Ze hadden twee legers op de been gebracht: een Scheldeleger en een Maasleger. Die richtten zich vooral tegen het regeringsgezag van het Huis van Oranje, had Willem vernomen. Oorlog. Alweer. En ook daar. Vlak bij huis. Hij moest mobiliseren. Maar hij had nog steeds geen echt volksleger. Hij zou met veel moeite twintigduizend geünifomeerde militairen op de been kunnen brengen, de afdelingen vaak gefinancierd door particulieren die ook wel eens een verzetje wilden.

Maar het kostte het Rijk toch weer geld, geld, geld. Dat had Willem wel. Maar voor kanalen, wegen, polderingen, irrigaties en dijkages. Niet voor militaire ongein. Maar het moest, hij was koning. Londen verwachtte het van hem. Daarom gaf hij Van den Bosch een kans. Van den Bosch garandeerde winst. Nu is het opvallend dat in de meeste geschiedenis over de Nederlandse kolonial geschiedenis wordt gesproken van een “failliete kolonie” die via het cultuurstelsel weer op de been geholpen moest worden[50]. Het is ongetwijfeld juist dat de Java-oorlog, die kort te voren afgerond was door de zojuist besproken overgave van Dipo Negoro veel geld had gekost aan de koloniale schatkist. De kolonie dreigde inderdaad een verliespost te worden.

II.2.3 Het spookbeeld van een staatsbankroet

Maar daarmee was een faillissement van het koninkrijk nog niet aanstaande. Dát dat staatsbankroet dreigde te worden aangevraagd door het Huis Rothschild is stellig waar, maar de vraag was ook destijds, of die aanvrage ooit ontvangen zou worden door de Engelse *common law*-rechter bij wie de Londense vestiging van Rothschilds credietimperium die eis had moeten indienen. Vermoedelijk was dat al eerder door Whitehall verhinderd, omdat een souverein in ieder geval destijds niet failliet kon gaan. Hij was terzake dergelijke burgerrechtelijke vorderingen stellig immuun verklaard, maar zover zou ook Lord Palmerston, die de overspannen Castlereagh was opgevolgd in de veertiger jaren, het zeker niet hebben laten komen. In de jaren 1830-1840 bouwde Willem I, eerst zo voorzichtig in zijn uitgavenbeleid, een waanzinnige staatsschuld op. En in 1839 was Palmerston al aan de bel gaan hangen.

Noordelijk Nederland had een deficit als nooit eerder voorgekomen. Op de rijksbegroting prijkte ineens een deficit van 2200 millioen gulden. We zullen nog zien waaruit dat was opgebouwd. Uit de lucht viel deze schuld uiteraard niet. We zullen zien hoe deze schuld tot stand kwam. En hoe Willem I steeds weer door zijn financiële experts gewaarschuwd was. Willem I had zelf de staatskas beheerd en boekhoudkundige camouflages kunnen toepassen. Willem II vond staathuishoudkunde saai. Hij keek er dus niet goed naar om. En ineens, als een donderslag bij heldere hemel, dat waanzinnige tekort, ook meteen al in de kranten. Plus nog eens 113 gulden uit een fonds dat steeds was geheimgehouden voor de Staten-Generaal, een fonds dat gold als het vetgemeste spaarvarkentje van Willem I. De koning had de Staten-Generaal al jaren om de tuin geleid wat betreft zijn geldelijk beheer als staatshoofd. Ook Londen schrok. Dit kon een

[49] Zie het redactioneel artikel op de digitale site HISTORIEK www.historiek.net/cultuurstelsel-nederlands-indie-gevolgen-kritiek/74608/ *Het cultuurstelsel in Nederlands-Indië (vanaf 1830*), laatste update 21 oktober 2019, bezocht op 18 november 2020.

[50] Karakteristiek zijn de bewoordingen dan ook van de immer gouvernementele H.T.Colenbrander in zijn driedelige Koloniale Geschiedenis, III Vols, Derde Deel, *Nederland, De Oost sinds 1816*, Uitgeverij Martinus Nijhoff: ’s-Gravenhage, 1926, pp. 33-62 waar hij het cultuurstelsel voorstelt als noodmaatregel om het failliet van Java te voorkomen. Zelfs het via you-tube te linken schoolfilmpje in de HISTORIEK-editie van 21 oktober 2019 vertelt de jeugd nog dat dat stelsel noodzakelijk was om het faillissement van de koloniën af te wenden. Zie www.historiek.net/cultuurstelsel-nederlands-indie-gevolgen-kritiek/74608/ *Het cultuurstelsel in Nederlands Indië (vanaf 1830*). [schooltelevisie 2 Nederland en Indonesië Het cultuurstelsel].

intercontinentale credietcrisis inluiden. Ik bespreek uiteraard straks hoe Willem I deze schuld heeft weten op te bouwen en te verheimelijken. Willem I hád deze schuld al grotendeels in 1830. Hij is toen op een doofpot gaan zitten, geholpen door Van Den Bosch. Maar áls er al een faillissement aanstaande was, dan was dat het faillissement van het koninkrijk *in Europa* – dáárgelaten hoe dat dan technisch afgewikkeld zou moeten worden (vermoedelijk via een verdragsmatige schuldsaneringsregeling) – en niet dat van Java laat staan van de Archipel. Het cultuurstelsel is ingevoerd wegens het buitensporige uitgavenpatroon van koning Willem I voor politieke doeleinden en dat van Willem II wegens zijn particuliere ontsporingen. Dat wist Van den Bosch ook best. Hij droeg het alleen niet uit.

II.3 De zienswijze van gouverneur-generaal Johannes Van den Bosch: De Javaan moet ge-demancipeerd worden in het beheer van de dorpsgronden

II.3.1 Het beheer van het koloniaal areaal als kroondomein op Java

II.3.1.1 Een centraal geleide economie met vergaande dwangbevoegdheden

Willem ervoer in Van den Bosch een betrouwbaar man die economisch van wanten wist en voorstander was van een geleide economie. Van den Bosch had, als Willem, maar een betrekkelijk vertrouwen in het individuele particulier initiatief. Dat initiatief moest geleid worden volgens staatkundige planningen. Er moest een plaatje van overheidswege achter te plakken zijn. Daarom besloot Willem I, de desolate toestand op midden-Java overschouwend vanuit Den Haag, dat Van den Bosch daar de beste man op zijn beste plaats zou zijn. Op 16 oktober 1828 benoemde Willem Van den Bosch met gelijktijdige bevordering tot luitenant-generaal Van den Bosch tot gouverneur-generaal te Batavia. Van den Bosch kon nu op geweldige administratieve tegenkanting in Indië gaan rekenen: hij passeerde als buitenstaander topambtenaren die al jarenlang bij het departement van Koloniën waren opgeklommen in de hiërarchie en hadden gevlast op deze zo begeerde post, althans op de bevorderingen die zouden optreden als één hunner die post in de wacht zou slepen. Verder had generaal De Kock er ook vast op gerekend dat hij deze positie in de wacht zou kunnen slepen.

Van den Bosch realiseerde zich dat alles ter dege. Hij had dus niet veel zin in deze aanstelling. Er moest veel gepalaverd worden met de koning en zijn ministers over aanstelling en hoe daarbinnen een stelsel van gedwongen overheidscultures te ontwikkelen. Met een garantie van aanmerkelijke winsten. Van den Bosch vond de omschrijving van zijn ambtelijke bediening niet erg duidelijk. Hij wilde dat de koning in een wetsbesluit zijn bevoegdheden jegens zijn ambtelijke onderhebbenden heel precies zou omschrijven. Dat geschiedde bij het Nederlandsch Indisch Regeringsreglement-1829. Daarin zou men de voorloper van de Indische Staatsregeling-1854 kunnen zien. Die regeling komt hierna nog aan de orde. In dat regeringsreglement en de toelichting worden de bestuursbeginselen van het koloniale gezag van Nederland uiteengezet. Van daaruit komt uit de koker van Van den Bosch. Die schreef over de economische beginselen die die koloniale regering in acht zou moeten nemen een nota (*Over de kolonisatie op Java*) van 6 maart 1829. Het komt op het volgende neer.

II.3.1.2 De pachtverhoudingen op stoffelijke ruilvoetbasis

Het koloniaal gezag beheert namens de kroon in de Archipel de grond. Het geeft die in pacht uit. De pachtsom wordt in natura betaald. Niet in geld: dan komen de Chinezen er weer tussen en die gaan woekerrenten heffen. Bovendien is de in ieder geval de Javaanse economie nog voornamelijk gebaseerd op stoffelijke directe ruilhandel. Er is vrijwel geen betrouwbaar muntgeld. En wat er aan munten is, komt van buiten de Archipel met wisselende valutaverhoudingen. Er is nog geen centrale muntcirculatiebank in Java. Die moet er komen. Maar zo lang kan het koloniaal bestuur niet wachten met de ontsluiting van de Archipel als geheel voor de beloofde vrijhandel. Dat was een probleem waar Raffles al mee worstelde toen hij het land deed uitgeven in erfpacht tegen

klinkende munt: die munten wáren er stomweg niet. Daaraan ging Raffles systeem uiteindelijk ten onder, al was het reuze humanitair, op het eerste gezicht.

Dat koloniaal gezag geeft, na overeenstemming met de minister van koloniën, aan wat voor produkten verplicht moeten worden verbouwd, met bepaalde voorgeschreven methodes, die zijn beproefd als garanties voor meeropbrengsten. Die minister moet dat op jaarbasis doen en kijken naar de marktverhoudingen in een vrijhandelsbestel. De geselecteerde produkten zijn voorlopig: koffie, rietsuiker en indigo. De koffie is het meest renderend. Daaraan moet de voorkeur worden gegeven. Later komen daarbij: peper, tabak, cochenille, thee en kaneel. Daarvan is een Europese afzet tegen behoorlijke prijzen van den beginne af te garanderen. De schatkist moest zeker zijn van rendement. Experimenten zijn uit den boze.

Deze uitgangspunten zijn geschikt voor het koloniaal beheer te Java. Daar weten we het meeste van, als Nederlanders. Of deze uitgangspunten ook kunnen gelden voor dat over de overige Archipelgroepen weten we nog niet. Daarmee hebben we immers, in navolging van De Kumpenie, nog te weinig ervaring op gedaan. Maar laten we maar als voorlopige werkhypothese aanvaarden, dat wat geldt op Java ook door te voeren is op die andere groepen, zij het dan met de eventuele wijzigingen die ze behoeven gelet op de daar voorhanden bodemgesteldheden, inculturaties en levensbeschouwelijke differentiaties. Het is, in zekere zin, gokken. Dat heeft niet de voorkeur. Maar dat risico moeten we nemen. De financiële staatsnoodtoestand eist het.

II.3.1.3 Het tekort aan woeste gronden en de gemene dorpsweiden en gemeynten

Deze cultures zouden het best op de woeste gronden kunnen worden gevestigd. De onontgonnen gronden. Maar voorlopig zijn daar geen arbeidskrachten voorradig. Dus moeten ze maar komen op de dorpsgronden, de *sawah's* die de inlanders al gebruiken voor de rijst. Ze moeten daarvan een deel afstaan. Dat is natuurlijk ongunstig voor die inlanders. Ze worden beschikkingsonbevoegd voor die gemene gronden. Wat méér is, de inlanders zullen vaak door de gedwongen arbeid weerhouden worden om voldoende gewassen te telen en onderhouden voor de eigen primaire levensbehoeften. Groot probleem is nu het ontbreken van een publiek systeem van grondregistraties binnen de Archipel. Van den Bosch's systeem van dwangcultres vooronderstelt een welingericht kadaster.

Zo ingericht dat de overheid een objectiveerbaar, begrijpelijk overdraagbaar uitgangspunt kan innemen wanneer ze de eerste voor de inlander zo belangrijke verdeling maakt tussen onontgonnnen of woeste gronden en de in bestendig gebruik zijnde dorpsgronden, gemeenschappelijke wegen, herdgangen, publieke servituten en de dorpsbrinken of gemeynten. Wil het systeem van dwangcultures bij de inlanders ook maar een begin van enige aanvaardbare legitimiteit hebben, dan moet de actuele grondregistratie die de overheid wil toepassen aansluiten bij hun traditionele rechtscultuur, de grond-adat. Welnu: er is geen kadaster. Geen publiek register dat ook maar in de verste verte kan beantwoorden aan de Europese maatstaven die de Napoleontische wetgeving omtrent deze algemeen toegankelijke perceelregistratie vooronderstelt. Daendels wist het al en ervoer de consequenties van dit defect pijnlijk. Maar al zouden dergelijke registratiesystemen er sedert 1815 wel in ontwikkeling zijn gebracht, hoe zou de koloniale overheerser dan hebben kunnen weten welke gronden zeker, naar het rechtsinzicht van de inheemsen, zouden moeten worden aangemerkt als bestemd tot cummune uitnutting van de plaatselijke dorpspopulatie? Van dat rechtsinzicht, gebaseerd op ingeweilkde rechtshistorische tradities, heeft die koloniale overheid niet de geringste notie. De Kumpenie interesseerde het niet. En het is het administratieve stelsel, dat de Kumpenie, met alle desinteresse van dien, bezigde dat het Nederlands koloniaal gezag overneemt.

II.3.1.4 De abrupte en totale miskenning van het grond-Adatrecht systemisch

Toen de Voormalige Generaliteitslanden in Noordelijk Brabant, Zweeuws-Vlaanderen en Noordelijk Limburg aansluiting zochten bij de Bataafsche Republiek bleek ook het probleem hoe moeilijk het was om aan te sluiten bij een voor de Hollanders inzichtelijk grondregistratiesysteem

omtrent “de gemeynt”, de gemeenschappelijke weidingspaden om de dorpskuddes te heuen door de dorpsherder of koddebeier, de gezamenlijke brandkuilen en drinkwatervoorzieningen, de kerkhoven en de vergaderplaatsen, klokkenstoelen, brandtorens, turftastingen en stapelplaatsen, intrinsiek samenhangend met traditionele oeroude vrijheidsrechten voor markten, beurtvaarten, veehandel, bevlottingen van waterwegen, toegangen voor artesische gemeenteputten en gerechtelijke executies. Bij de naastingsvoorzieningen ten behoeve van gebedshuizen die over konden gaan in katholieke handen ongeacht hun concrete doelsbestemming van het gebouw op het moment dat de naasting aangevraagd werd, is zulks overtuigend gebleken. Tot diep in de negentiende eeuw is er geprocedeerd over de status van kerkhoven, die eerst “protestants” heetten te zijn, maar daarna door katholieken werden genaast op grond van de te abstracte regelingen in de Staatsregeling van 1798. En dat gold ook weer voor de kerktorens, die ook door de plaatselijke brandweer en de pastoor werden gebezigd, de klokkenstoelen op de grond in de belleforts of luidhuizen, die middelerwijl ook weer tot gevangenissen werden bestemd in de eerste geledingen, omdat de Napoleontische wet dat nu eenmaal vereiste. De markt te Woensel bij Eindhoven bleek voor vervreemdingen immuun omdat ze had behoord tot de aan Wodan toegewijde offerplaatsen die eens hadden gelegen onder de majestueuse kroon van een helige eik, de ultieme gerichtsplaats voor het ganse buurtschap.

Iedereen wist het, nergens was het ooit officieel genotificeerd, laat staan dat het kenbaar was geweest via een door de Raad van State ingericht publiek register. Miskenning echter van deze originaire in het collectief volksbewustzijn van de Woenselnaren verankerde sacrale benadering van de gronden die steeds “gemeynt”waren geweest leidde tot ernstige conflicten die Den Haag soms niet meer in de hand had weten te houden. De eerste jaren van het bestaan van het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden waren in dit opzicht getekend door eindeloze ingewikkelde problemen over het overgangsrecht dat veel en veel te oppervlakkig was afgedaan in de Additioneele Articulen behorende bij de Staatsregeling 1798. Toen de Zuidelijke Nederlanden, met hun eindeloze canoniekrechtelijke regelingen nopens dat grondbeheer en het bezitsrecht erbij kwamen, was dit defect in het staatkundig overgangsrecht vrijwel onoverkomelijk geworden. De Belgische Bisschoppen hadden er bij de opstand in 1830 graag hun voordeel mee willen doen, al waren ze uiteindelijk ook wer afgestopt door het masieve blok van anti-clerikale liberalen die van deze religieuze flauwekul op een gegeven moment niets meer hadden willen weten. Deze liberalen hadden hun tijd weten te beiden. Ze hadden de gemijterden de pas afgesneden toen de liberalen op rijksniveau oppermachtig waren. Toen was het rap gedaan met de pret der onderpastoors.

Het strekt daarom tot bevreemding dat Van Den Bosch aan dit aspect volledig voorbij leek te gaan bij de promulgatie van zijn cultuurstelsel, en dat terwijl hij toch had kunnen en moeten weten hoe ondoorgrondelijk de Adat omtrent het beheer van bewerkbare oppervlakte grond bij de inlanders zou kunnen zijn. Hij had dat natuurlijk in 1830 niet precies kunnen uitkruisen. Maar Van den Bosch had kunnen weten hoe ingewikkeld de grond-Adat was in de Archipel en hoe heilloos het voor het koloniaal gezag op den duur zou zijn als het zulks volkomen in de wind zou slaan. Pas na 1880 ging het gezag inzien dat het de verschillende varianten van de grond-adat per eilandengroep zou moeten gaan inventariseren en dat pas daarna een bevredigende kadastrale registratie, die ook de inlanders zou kunnen bevredigen in hun rechtsbelevingen, opgezet en bijgehouden zou kunnen worden. Maar Den Haag had in 1830 nu eenmaal geld nodig. Of dat gezag desbewust daarom abstraheerde van deze religieuse malligheden bij het cultuurstelsel blijft een open vraag. Het zal zich van deze differentaties nauwelijk bewust zijn geweest. Het heeft gekeken naar de feitelijke bewerking en het feitelijk gebruik van de hectaren oppervlaktegrond voor dorpsgebruik, en verder erven, paden, wegen, watergangen, irrigatievoorzieningen, ruimtes voor publieke manifestaties en sacrale bedieningen en belevingen volkomen misacht hebben bij de eerste rawelijkse tweedelingen. Mede daardoor zou ze gaan gelden als vijandelijke bezetter. Al was de Javaan wel zo voorzichtig, zulks niet onnodig aan den dag te doen treden in zijn onvermijdelijk verkeer met de blanke die zijn rechtsorde prioritair achtte en voor niets anders ontvankelijk bleek.

II.3.1.5 De ontwrichtingen op middellange termijn voor de inlandse voedselvoorzieningen

Het agrarisch stelsel dat op Java gangbaar is wordt door de dwangcultures ontwricht. Er kunnen hongersnoden ontstaan. Dat zal gebeuren als de voor de rijstcultures vereiste klimatologische omstandigheden niet optimaal zijn. Zoals wanneer de regenval niet zo is, als het verwachtingspatroon per kwartaalgemiddelde zou rechtvaardigen. Dan zal voedselgebrek overgaan in hongersnood. Dat zal langdurige weerslag hebben op de bevolking die de kinderen niet naar behoren zal kunnen voeden. Dat gebeurt dan ook terstond in de streken Demak en Grobogan. Het zal in Nederland slechts schaars doordringen. En het zal de openbare mening van die dagen niet mobiliseren.[51]

De kroon gaat de dorpsgronden deels beheren. Dat is, dat ontveinzen koning en zijn nieuwe gouverneur-generaal zich niet, een *de-emancipatie*. Want Raffles wilde juist dat de Javaan zijn eigen agrarische gronden naar eigen inzicht zou kunnen bebouwen. Raffles wilde van de aloude feodaliteiten tussen vorsten en onderhorige inlanders af. Maar de rijksschatkist eiste nu, dat dat uitgangspunt verlaten werd. Jammer. Maar wederom: helaas. Het gaat om de financiën van het Rijk in Europa. Het gaat niet, althans niet primair, om de inheemse belangen. Dat zal het belangrijkste regeringsbeginsel van het koloniaal gezag blijken. En blijven. Tot 9 maart 1942. Daarover heen zullen allerlei fraaie camouflage-netten worden gehangen als een mondiale hoogconjunctuur zich eindelijk óók tijdelijk aan de Archipel meedeelt.[52] Dan zal de voorstelling worden gecultiveerd dat de inlander er toch ook garen bij spint, wat dat gezag doet. Dat is ontzegenzeggelijk ook waar. Maar het oogmerk van dat gezag is daarop niet gericht. Dat inlandse voordeel is een bijvangst.

II.3.2 De onteigening van rechtswege bij wetsbesluit van een vijfde der dorpsgronden

Voorlopig is één vijfde deel van de gemene gronden genoeg. Die worden zonder compensatie feitelijk onteigend. Dat kan de koning makkelijk doen. Hij is immers krachtens zijn protolegale soevereinteit eigenaar van de Javaanse grond. Hij heeft ze in vruchtgebruik gegund aan de Javaan. Maar die bleek de gunning niet waardig. De Javaan zal hier moeten werken in regeringsopdracht. Hij raakt dus in zekere zin achterop. In ruil daarvoor of beter, ter compensatie van die achteruitgang, hoeven de inlanders dan geen pachtgelden te betalen. Nog altijd zijn de dorpsgronden niet opgemeten. Nog altijd is er geen toereikende bevolkingsadministratie. Daarom moet het koloniaal gezag de opbrengsten van de sahwa's maar forfaitair begroten. Dat deden Daendels en Raflles óók. Dat vonden we in 1819 eigenlijk maar niks – Van der Capellen heeft er steen en been over geklaagd in Den Haag – maar ja, nu, in 1830, zijn we nog steeds geen stap verder.

Jammer, maar dat hebben de inlanders toch echt aan zichzelf te wijten. Dan hadden ze de Java-oorlogen maar niet moeten voeren. Die forfaitaire opgaves zullen gebaseerd worden op de gegevens die de vorsten ter plaatse willen verschaffen. Dat doen zij via hun beambten. Die zijn volslagen onbetrouwbaar. Die schatten te hoog. Want ze krijgen over de forfaitaire afdrachten provisie. Dat is bekend. Maar ook hier geldt: jammer dan. Nederland heeft nu eenmaal geen betrouwbare ambtenaren ter plaatse. Als de werkelijke opbrengst van de *sawah* door een godswonder hoger uitvalt dan forfaitair begroot, krijgt de inlander dat meerdere in klinkende munt. Is er een misoogst, dan hoeft de inlander niets in te brengen. Of er een echte misoogst is, dat moeten de Nederlanders weer van de beambten van de vorst vernemen. En die kun je niet

[51] De hierna te bespreken Van Hoëvell zal er als Tweede Kamerlid alles aan doen om de publieke opinie over dit aspect van het cultuurstelsel te activeren, maar dat zal hem niet lukken. Zie hieronder in Hoofdstuk II.11 (*Baron van Hoëvell komt op*).

[52] Zie: A.D.A. De Kat Angelino, *Staatkundig beleid en bestuurszorg in Nederlandsch-Indië*, III Vols, Uitgeverij Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage, 1929, Eerste Deel, *Grondslagen en richtlijnen van koloniaal beleid*, Eerste Gedeelte pp. 331-468.

vertrouwen. Die zal dat nooit opgeven. Wederom: jammer, maar helaas. Op papier is het een verdraaid goed systeem.[53]

II.3.3 De dwangcultures onder eindinspectie van Hollandse residenten

Iedere desa gebruikt één vijfde van de gemene dorpsgronden voor de teelt van de door dat gezag opgegeven culturen. Het is, ongetwijfeld, dwangcultuur. Dat woord mag officieel niet gebruikt worden. Men spreke van gouvernementscultures. Maar het is verkapte slavernij. De voorgespiegelde vrijwillige coöperatie tussen inlanders en gouvernement is een farce.[54] De insider weet wel hoe laat het is. Dat gezag beschikt over de voor die cultures vereiste arbeid van de Javaan. Maar die arbeid mag per hoofd niet boven de zesenzestig werkdagen gaan. De Javaanse inlander levert zijn verplichte oogst-aandeel in bij de vorst, *de regent*, binnen wiens rechtsmacht de dorpsgronden liggen. Die vorst controleert of dat aandeel naar kwaliteit en kwantiteit aan de maat is, die het koloniaal gezag heeft vastgesteld. Dat doet de regent via *wedana*'s, districts-beambten die hij aanstelt onder gecontroleerde goedkeuring namens de gouverneur van de regio, waarin het regentschap ligt.

De regent is de locale inlandse autoriteit op wie het voor het instandhouden van het koloniaal gezag aankomt. Hij is van hoge afkomst. Hij heeft adelrangen die eigenlijk voor Hollanders onbegrijpelijk zijn. Nooit spreekt de regent commuun Maleis. Hij spreekt een plechtig hoog-Javaans. Hij is de eerste persoon, die ambteljke verantwoordelijkheid draagt in het rechtsgebied. Zij leiden de ambtelijke administratie over de inheemsen, dragen zorg voor het rechtswezen en justitie anderzijds en borgen de politie. Dat laatste is, het het negentiende eeuwse jargon, de handhaving van de openbare orde, rust en veiligheid binnen het regenschapsgebied. Hij doet dat in overeenstemming met de gouverneur en in onderschikking aan de kroonvertegenwoordiger te Batavia, de gouverneur-generaal. Met hem moet de verhouding goed zijn. Wederzijds. De regent eist respect, De resident moet dat uitstralen. Diens bestuursrichtlijnen wemelen van de aanwijzingen, hoe dat respect ter plaatse enin overeenstemming met de tradities te betonen. De resident wordt er op aan gekeken, als hij het met de regent niet kan vinden. Hij is vervangbaar. De regent niet. Dat weten de laatsten maar al te goed.[55]

De *wedana i*s een hoge beambte, daar moet men niet gering over denken. Hij voert een blauwe pajong, een zijden zonnescherm met twee gouden banden. Later zal het de gouverneur in persoon zijn, die de *wedana* aanstelt[56], als het koloniale gezag eindelijk begrijpt hoe belangrijk deze beambte is en hoeveel *clientalismo* een rol speelt bij zijn aanstelling door de regent, die niet kan nalaten alleen maar gunstelingen aan te wijzen. De *wedana* rapporteert aan de controleur die de resident op hem afstuurt, meestal een blanke, maar het kan ook een Indo zijn. Dat gebeurt bijna nooit. De koloniale blanke samenleving slaat ook de Indo niet hoog aan. Maar als hij van zeer oude adel is, dan is het rechtspolitiek handig er tóch eentje te hebben, een huisneger dus, of, zo zou men kunnen zeggen, een excuustruus want hij draagt een sarong. Die controle gebeurt op de werkvloer ter plaatse, waarbij de controleur de inlanders ook kan aanspreken over de oogstwijze, de opslag, het vervoer en de lokale transportmiddelen. Dat zal moeten gebeuren in het Maleis.

---

[53] Zie ook: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 11a*, Nederlands-Indië I,* eerste helft, Staatsuitgeverij: 's-Gravenhage, 1984, pp. 52-55.

[54] De Kat Angelino, Staatkundig beleid en bestuurszorg, a.w., Eerste Deel, pp. 26-31.

[55] Zie het Indisch Reglement op de verpligtingen, titels en rangen der Regenten op het eiland Java, Indisch Staatsblad 1820, No. 22 en de recentste wijzigingen daarop bij de wijziging van het Indisch Staatsreglement tot uitvoering van de wet op de Indische Bestuurshervorming, Indisch Staatsblad 1926, No 181. Art. 1 van het Indisch Reglement van 1820 luidt: "De Regenten zijn, onder de Inlandsche bevolking, de eerste personen in hunne regentschappen; zij staan onder de onmiddellijke bevelen van den Resident."

[56] Gouvernemenstverordening Indisch Staatsblad 1929, Nr 377. Later wordt vanwege het gouvernement de officiële rang van onderdistrictshoofd of assistent-wedana ingesteld, met een blauwe pajong met één vergulde band. Indisch Staatsblad 1935 Nr 608, waarbij ook nog de rang van de assistent wedana tweede klasse werd ingesteld.

Die taalbeheersing is in dit koloniale hiërarchische systeem van groot belang: De Kumpenie, waarvan de koloniale overheid de rechtsopvolger is, sprak geen Maleis en de hogere bestuursambtenaar gaat dat dus ook niet doen. Dat is een kwestie van gezagshandhaving. Daarop kom ik nog uitvoerig terug. Bij de Agrarische wet van 1870 komt het koloniale gezag terug van de beginselen van het koninklijk besluit waarin Willem I, gesouffleerd door van den Bosch, het cultuurstelsel invoerde. Althans: zo lijkt het op het eerste gezicht. Realiter blijven die beginselen toch op de achtergrond een rol spelen, vooral omdat het koloniale gezag niet bij machte blijkt op korte termijn aan de Agrarische wet adequaat uitvoering te geven door bijpassende Ordonnanties vanwege de gouverneur-generaal geslagen. Deze beginselen blijven doorwerken tot aan de capitulatie van 9 maart 1942. Ze waren in ieder geval in strijd met het rechtsgevoel van de inlander, ook als deze niet echt nationalistisch was. Ze hebben de kloof tussen koloniaal gezag en inlanders vrijwel onoverbrugbaar gemaakt. De uitnutting van grond is uiteraard in een agrarische samenleving een welhaast religieuze onderneming. Het is niet eenvoudigweg een kwestie van grootschalige herverkaveling en herbestemming, zoals Van den Bosch dacht. Maar zelfs als dat anders was geweest, dan nóg was het cultuurstelsel eigenlijk neergekomen op machtsusurpatie van een bezetter, die terugnam wat eerdere bezetters gegund hadden. Bij het koloniaal gezag van destijds kon echter niemand daarmee aankomen.

De Agrarische Wet en de tevoren gebezigde agarische reglementen veronderstelden tal van koloniale uitvoeringsordonnanties die generiek van aard waren. Dus in hoge mate abstract van redactie. Daarin zouden beginselen worden ontwikkeld van agarische verkavelingspolitiek door definities te geven van dorpsgebieden, ontginningsrechten van inlanders tegenover die van “niet-Inheemschen” (maar natuurlijk werd hierbij vooral gedacht aan Nederlanders), communaal en indiviueel grondbezit, het principe van bezitszekerheid en het vervreemdingsverbod. Daarbij zou een uniform eigendomskadaster, landrentekadaster, een centrale landrenteboekhouding en grondregistratie worden ontwikkeld voor de Archipel.[57] Daar is uiteindelijk niet veel van terechtgekomen in de bestuurspraktijk. Dat kon ook niet zo goed. De generieke regelingen waren op centralistisch-napoleontische wijze opgezet, conform de principes van de Franse wetgeving omtrent de eigendom, het bezitsrecht, het vruchtgebruik, zakelijke erfdienstbaarheden en

[57] Zie: De Kat Angelino, *Staatkundig beleid en bestuurszorg in Nederlandsch-Indië*, Tweede Deel, *De overheidszorg in Nederlandsch-Indië,* Martinus Nijhoff, ’s-Gravenhage, 1930, pp. 480-553. De Kat geeft de enorme hoeveelheid van Agarische wetbesluiten, waaronder vooral de agrarische erfpachtsordonnnanties van belang waren weer, waarbij alleen een zekere uniformiteit is verkregen voor de eilandengroepen buiten Java, Madoera en Sumatra en hun randarchipels, de zogeheten “Erfpachtsordonnantie voor de Buitenbezittingen” van 1914, Indisch Staatsblad 367. Maar deze regeling is nadien weer zo vaak gewijzigd met uitzonderingen voor eilanden binnen de “Groote Oost” (het Archipelgebied buiten Borneo) dat bezwaarlijk van een eenvormige wetgeving kon worden gesproken. Bij Java, Madoera en Sumatra was al aanstonds duidelijk dat daar het gewoonterecht zoveel differentiaties per gewest teweegbracht dat aan uniformering niet kon worden begonnen,. Voor de Buitenbezittinge leek dat in 1914 wel doenlijk, vermoedelijk omdat het koloniale gezag daar niet zo goed op de hoogte was van het gewoonterecht. Dat kon men zonder Maleis te kennen ook niet zo goed achterhalen. Het was heel moelijk om te kunnen vaststellen wat de strekking was van een traditioneel langdurig gebruiksrecht, waarom bepaalde gronden als “gewijd” moesten worden beschouwd, wanneer gronden voor markten of commune beweidingen moesten worden vrijgehouden, wanneer beken en riviertjes onderworpen waren aan visrechten van de oeverbevolking, wanneer bomen of beplantingen geheiligd waren en dus als sacrosanct geen onderwerp konden zijn van bezit of vervreemding. Daarvoor zou een codificatie van het totale Adatrecht van de Archipel noodzakelijk zijn. Daartoe werden door Adat-experts wel aanbevelingen gedaan, maar daaraan heeft het koloniale gezag nooit uitvoering kunnen of willen geven. Zie: Literatuuropgave voor het Adatrecht, No. 9, Juli 1930, in de serie Bijdragen tot de Taal-, Land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, Deel 86. 2e aflevering (1930), Uitgeverij Brill, en daaruit het opstel van I.A. Nederburgh, ondermeer over de wenselijkheid van een koloniale Adatrechtpolitiek*, Nog iets over Eenheid van Europeanenrecht in Indië*, opgenomen in de Indische Gids, jaargang 52, 1930, en *Codificatie van Adatrecht*, Koloniaal Tijdschrift, mei 1929, pp. 275. Zie inzonderheid: C. van Vollenhove, *Jurisprudence in the Netherlands East Indies*, 1929, opgenomen in Deel III van Van Vollenhovens serie *Het adatrecht van Nederlandsch-Indië*, UitgeverijH.D.Tjeenk Willin & Zoon NV/Martinus Nijhoff: Haarlem/’s-Gravenhage, 1933, pp. 790 vv.

kadastrale registratie. Dat ligt ook voor de hand: Van den Bosch en Willem I die dit immense karwei aanvatten waren gewend aan dat Franse administratieve beheersrecht.

De wetgevers van 1870 die zich bezig gingen houden met een herinrichting van het Indonesisch grondareaal evenzeer. Maar ze gingen daarbij automatisch uit van rechtsbeginselen, begrippen en staatkundige vooronderstellingen die bij de inlanders niet waren ingedaald en eigenlijk ook niet goed konden indalen, haaks als ze stonden op Adat en tradities. Ze waren ook niet adequaat in het Maleis omgezet. Dus: gesteld al, dat de doelgroep die het rechtstreeks aanging: de *inlandse* plattelandsbevolking, navraag had gedaan bij controleur of assistent-resident, dan had deze het nóg heel moeilijk gehad om de juiste toepasselijke regelingen voor zijn ongeletterde gehoor aanschouwelijk te maken. Hieronder zal nog uiteengezet worden hoeveel verschillen de Archipelgroepen hadden in hun gewoonterecht betreffende het grondbeheer. Toen de koloniale wetgever ná 1870 ging trachten die gewoonteregels per groep in kaart te brengen om ordonnanties te kunnen slaan over dat beheer, kwam hij daar pas goed achter. Voordien schijnt hem dat niet opgevallen te zijn. De koloniale overheerser moest nu uit zijn comfortzone komen en zijn administratieve bubbel verlaten. Hij kwam er nu pas achter dat zijn hele grondpolitiek eigenlijk voor de inheemse bevolking volkomen onbegrijpelijk was geweest en van willekeur scheen aan elkaar te hangen. Onontkoombaar was dat allemaal niet geweest: Raffles was er eigenlijk al gauw achter gekomen. Maar die was ontvankelijk voor de Maleise cultuuropvattingen en levensbeschouwelijke massieven. Dat was bij het Nederlandse koloniaal gezag vanaf 1815 eigenlijk een blinde vlek. Dat bleef het. Daar zit het gebrek in de Nederlandse koloniale politiek. Die zich natuurlijk aan de daaropvolgende verkrampte ontvoogdingspolitiek óók moest meedelen.

II.3.4 Gouverneur-generaal, gouverneur, resident, assistent-resident, controleur, regent

II.3.4.1 De top van het koniaal gezag: de goeverneur-generaal en de regionale gouverneur

Dat Indisch koloniaal gezag is uiteindelijk de gouverneur-generaal, de *toewan besar belanda*, in Batavia. Die heeft daartoe in het land dat de vorst beheert een gouverneur aangesteld. Met die autoriteit rekent de regent uiteindelijk af. Met die gouverneur moet de regent overeenstemming hebben. Namens die gouverneur neemt hij de oogsten in bezit. De gouverneur heeft daartoe een ambtelijk resident aangesteld. Als tussenpersoon.

De regent levert bij de resident de oogsten in. Hij houdt bij die leveranties provisies af. Dat is zijn salaris: *de cultuurprocenten*. Die procenten zijn variërend per regio en residentie: de grond verschilt immers per regio en sommige cultures brengen nu eenmaal meer op dan de andere. Koffie, thee, indigo of rietsuiker hebben marktprijzen. Die variëren. Batavia stelt dat vast en rekent dat dóór. Per soort oogst is een ander percentage toegestaan. De resident moet controleren of de regent conform de richtlijnen van Batavia te werk gaat.

II.3.4.2 De controleur als procesbewaker en route

Daarvoor heeft hij rondreizende beambten in dienst, de reeds genoemde controleurs. Die komen visiteren, keuren de oogsten en nemen weegproeven. De controleurs kennen het gangbare subdialectische Maleis in de regio. Zij moeten immers spreken met de opzichters die de oogsten centraal op de districtshoofdplaats verzamelen, indelen naar herkomst en doen opslaan in schuren conform de voorschriften voor ieder gewas afzonderlijk. De controleurs kunnen onderzoek doen naar de percelen, of die wel goed worden onderhouden en bewerkt. En vooral of de regent niet herverkaveld heeft en grondstroken heeft toegewezen aan zijn immer toenemende familie en hofhouding. Ook, of de inlander de karbouw of buffel heeft die hij van node heeft bij de landbewerking en transporten. En heeft hij die niet, wat dan de oorzaak is. Is het beest gestorven of heeft de regent het dier ingepikt? Zijn er besmettelijke ziekten in de regio of in de buurt? De builenpest teistert Java steeds weer, hoe staat het daar mee? Er was cholera, er flakkerde pokken. Zijn die ziekten gedempt of op hun terugtocht? Waar is eigenlijk het pluimvee en waar worden de runderen geweid? Ze moeten daarom soms met de desa-oudste

spreken ter bepaling van de omvang van de gemene gronden. Maar ook over de interregionale transporten, mede gelet op besmettingsgevaren, de wijze van oogsten en de manier van inzamelen en wegen. De controleur moet afstand houden van de inlanders. Want wellicht moet hij ze aanbrengen.

II.3.4.3 De centrale inleveringen bij het hof van de regent

De oogstproducten worden altijd centraal ingeleverd via de regent bij dat koloniale regionale gezag. De regent heeft zelf geen direct contact met de gouverneur. Is er iets loos, dan waarschuwt deze de resident. Deze is zijn *diplomatieke vertegenwoordiger* bij de regent. Het koloniaal bestuur hanteert de fictie dat de regent een territoriaal interne souverein is. Hij moet dus met de égards behandeld alsof hij een vreemd staatshoofd is. De resident is bij dat hoofd tijdelijk geaccrediteerd. Hij is een gevolmachtigd gezant. Hij komt dus, bezoekt hij de resident, met alle statie van dien. Hij komt dus niet onaangekondigd langs.

Daarin zit al een probleem. De resident geeft ruim te voren aan dat hij op bezoek komt, en ook wat aanleiding en uiteindelijke beweegreden is. Hij mag de resident immers niet overvallen. Dat is hinderlijk, als de resident het vermoeden heeft dat de regent bezig is met onoirbare praktijken ten laste van de inlanders en De Kumpenie. Toch is dat doorgaans de aanleidende oorzaak voor de démarche. Regent en resident weten dat van elkaar héél goed. De regent, tijdig gewaarschuwd, doet er dus alles aan op de eventuele bewijzen zijner euveldaden te bemantelen of te vernietigen. Het verwijt, dat het koloniaal gezag Max Havelaar maakt bij zijn onverhoedse bezoek aan de regent te Lebak is, dat hij de regent deze tijdsspannen nu juist niet heeft gegund. Daarover hieronder nader. Havelaar antwoordt dan, te goeder trouw, dat hij dat juist niet wilde doen om de regent het uitwissen van het bezwarend bewijsmateriaal niet royaal mogelijk te maken. Het koloniaal gezag kan daar niets tegen inbrengen. Havelaar zegt hier niks nieuws: Batavia weet dat op de voorhand allemaal verdomde goed. Havelaar speelt stomweg zijn rol in de charade niet naar behoren.

II.3.4.4 De resident beveelt niet maar zegt zijn jongere broeder wat hem dierbaar zou zijn

De resident brengt berichten namens de gouverneur over. Dat doet hij persoonlijk, als hij de regent moet spreken. Daarbij neemt hij diens hofprotocol in acht. Hij is in beginsel willoos intermediair. Hij geeft, zegt het Indisch Bestuursreglement, bevelen. Zeker. De bevelen vanwege de gouverneur-generaal. Hij is de hiërarchisch onmiddellijk bovengeschikte van de regent. Dat staat ook in dat Reglement. Zeker, maar hij mag dat nóóit laten blijken, althans niet zolang onderdanen van de regent op gehoorsafstand zijn of elders daarvan zouden kunnen vernemen. Het reglement prent de resident in dat de regent zijn jongere broeder is. Hij moet de regent dus met de eerbied behandelen die het Javaans bloed- en aanverwantschappelijk recht voor de adeldom voorschrijft. Omdat de resident tóch nooit zal kunnen navoelen wat dat recht op dit punt voor gevoeligheid ontziet, moet hij dus nooit op zijn bovengeschikte ambtelijke rangschikking terugvallen. Vooral niet als het gaat om religieuze aangelegenheden die ook bij uitsluiting zijn opgedragen aan de regent. Die aangelegenheden zijn verbazend veel omvattend, want daaronder horen ook fiscale afdrachten voor godsdienstige plechtigheden, privileges en zelfs dagelijkse rituelen die periodiek verricht moeten worden volgens de Mohammedaanse rites. Die verschillen weer per plaats. Je begrijpt er somwijlen niets meer van. Het godsdienstig belastingssysteem laat, in westerse ogen, niet veel over van de integriteit van de persoonlijke levenssfeer van de aangeslagene. Dat kan het gezinslevens in aanmerkelijke mate aantasten. Soms moet de vader zijn minderjarige dochter uitleveren ten hove, de sultan berijdt haar en de vader moet nog toeslag betalen óók. Niet mee bemoeien, zegt Batavia. Dat zijn jouw zaken niet, al vind je het hemeltergend.

II.3.4.5 Het plantloon, de cultuurprocenten en de provisies

De resident beslist niet over de oogstafdracht, de provisie-hoogte en de inhouding. Dat doet de gouverneur namens Batavia. Dat centrale gezag bepaalt het plantloon. Is er een misoogst, dan hoeft er niets ingeleverd te worden. Of er een misoogst is, wordt bepaald door die onafhankelijke

beambte van dat gezag: de controleur. Verschilt hij met de regent van mening, dan leggen zij dat voor aan de resident, die in eerste aanleg beschikt. De controleur neemt daarin zelf geen beslissing, al kan hij uiteraard de resident aansturen. De controleur kent immers de gronden, de plaatselijke verhoudingen, de transportmiddelen, de weersgesteldheden ter plaatse en de toestanden onder de oogsters. Doorgaans is hij de inlander niet welgezind. Ambtshalve, eigenlijk.

Herinner: dat was ook wat Raffles deed. Die had *controllers* in dienst. Wat de resident bepaalt, zijn de herendiensten die de inlander moet verrichten voor het koloniaal bestuur. De gouverneur geeft daarvoor wel richtlijnen uit. Maar de resident legt ze concreet op en kijkt naar de uitvoering. De inlander moet kosteloos wegen en bruggen aanleggen, meebouwen aan forten, verdedigingswerken, openbare gebouwen (ziekenhuizen, gevangenissen, quaraintainekwartieren) – de reeks is eindeloos. Dat komt dus bovenop de verplichte oogstafdrachten. Zwaar, maar doenlijk, oordeelde van Den Bosch. Het is nu eenmaal noodzakelijk.

II.3.5 De regenten en hun broeders residenten: De Kumpenie spreekt (nog steeds) geen Maleis

De vorsten kun je helemáál niet vertrouwen. Dat is in het verleden overtuigend gebleken. Maar je hebt ze nodig, want je hebt nu eenmaal zelf geen ambtenaren genoeg om de oogst te innen. [58]Dus je moet maar doen of de vorst te vertrouwen is. Je moet ze eer bewijzen. Geef ze daarom

[58] Deze beschouwingen zijn mede gebaseerd op de serie van vier kloeke delen *Priangan of de Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch bestuur tot 1811*, van de hand van de koloniaal historicus en Indisch landsarchivaris F. de Haan, gepubliceerd tussen 1910-1912 die recentelijk gedigitaliseerd te bezoeken zijn door toedoen van de Corts Foundation te Leiden. De Haan was landsarchivaris te Batavia en had als opdracht *vanwege het koloniaal bestuur een historisch onderzoek in te stellen naar den oorsprong en de ontwikkeling, de werking en de gevolgen van het door de Oost Indische Compagnie ten opzichte van de Preanger regentschappen gevolgde stelsel*. Het gaat daarbij overduidelijk om het administrieve beheersstelsel van die vennootschap ter commerciële administratie van het binnenland van Centraal Java. De opdracht van de Indische koloniale regering is wat elliptisch en lapidair geformuleerd. Elk deel is gescand. De tekst is digitaal zichtbaar en doorzoekbaar gemaakt en op de website van de Corts Foundation gepubliceerd: www.cortsfoundation.org/nl/nieuws/179-november-2019-vier-delen-priangan-digitaal-doorzoekbaar. De originele delen zijn ter Indische Landsdrukkerij Batavia gepubliceerd. Men kan de vier delen downloaden via de site: DEEL I (1910, 896 pp. Open online viewer PDF-30mb) DEEL II (1911, 937 pp Open online viewer PDF-35mb) DEEL III (1912, 993 pp Open online viewer PDF-39mb) en DEEL IV (1912, 1045 pp Open online viewer PDF-40mb). Het belangwekkende van deze bron is dat De Haan de documenten, primaire archiefstukken gesteld in de originele proces-verbaal of nota-verbaal-vorm van de V.O.C.-beambte en zijn wederpartij, de hofadministrator van de Indische vorst, in het Maleisisch subdialect heeft kunnen vertalen in het ambtelijk Nederlands van 1910. Hij heeft dus de primaire bebronning gesystematiseerd en deze zonder commentaar eerst gepubliceerd, maar wel voorzien van uitvoerige inleidingen en toelichtingen, mitsgaders cartografische illustraties. Dat in overeenstemming met De Haans methodologie, dat eerst de primaire bronnen letterlijk moeten worden weergegeven en daarna, van archivarische randannotaties voorzien, gepubliceerd. Dat was uiteraard tijdrovend en kostbaar. Maar verder was De Haan niet te bewegen het archief dat hij in beheer had ook systematisch te ordenen. Dat was werk voor een documentalist, niet voor een academisch geschoold klassicus. Als hij klaar zou zijn met de primaire bebronning, dan zou hij wel een geschiedenis gaan schrijven over het koloniaal beheer van Nederlandsch Indië. Dat gaf te denken. Want De Haan vond de koloniale ambtenaren te Batavia meestal prolurken en platvloerse materialisten. Overdreven pronkzucht, cultuurbarbarij en schrieprige inhaligheid ten laste van inheemsen, nouveau riches. Daarbij diende hij de gezagsdragers ongezouten van spotlustige critiek die meestal verbluffend ráák was, dus des te kwetsender en daarom onvergefelijk. Ook de gouverneur-generaal moest er van lusten in de beschouwingen die De Haan op sociëteit “De Harmonie” ten beste gaf. De blanke elite was klein, dus de bezetter van de troon in Weltevreden en Buitenzorg (“Duitenzorg”, schreef De Haan gaarne) hoorde er onvermijdelijk van. De Haan zat er vaak: hij was celibatair, wist het thuis niet gezellig te maken en was verder door doofheid bijzonder luidruchtig. Dit in combinatie met het merkwaardig lichaamsaroma van een zeer beperkt aantal verschoningen maakte De Haan tot een interessante, veelbesproken doch niet geliefde figuur. Batavia wilde de lastpost wel kwijt al erkende het zijn talenten. De Indische regering vond daarom dat het allemaal financieel uit de hand liep en heeft De Haan op het matje geroepen. Want zij wilde, ter legitimatie van haar territoriale gezagsaanspraken na 1815, een concies en overzichtelijk bestuurshandboek voor de koloniale ambtenaren Binnenlands Bestuur, de residenten en hun assistenten voorop, om aan de inlandse bevolking duidelijk te maken dat de Indische Regering alle rechten en bevoegdheden had kunnen overnemen van De Kumpenie in 1795 op basis van geldige verdragen met de Javaanse vorsten. Daarvoor was alle aanleiding.

een mooi uniform als koninklijk ambtenaar, met lovers en eikenbladen op rugpand, kraagspiegels en manchetten. Doe net alsof ze soeverein zijn. Dus noem ze regenten: regeerders. Geef ze mooie ridderordes. En laat ze de oogsten innen, maar hou ze in de gaten. Zij spreken meestal wel Maleis maar ook, zij het node en niet vloeiend, het plaatselijk dialect. Het koloniaal gezag spreekt dat niet. Dat gezag kent nu eenmaal geen Maleis. Nog steeds niet. In dit opzicht zet het de opstelling van De Kumpenie voort.[59] Het is opmerkelijk hoe Van den Bosch dat als feit aanvaardt. Dat de controleur wél Maleis spreekt, maar de resident niet, heeft te maken met gezagshandhaving. Maleis is weliswaar de *lingua franca* van de Archipel, het is wellicht geen ingewikkelde taal, maar de uitspraak, de spreekwoorden, de standaarduitdrukkingen die passend zijn, de woordvolgordes en de benadrukkingen via klemtonen verschillen enorm per regio. De Javaan hoort meteen, dat iemand van Sumatra is en omgekeerd. Maar dan zijn er nog de subdialectische regio-groepen. Een Sumatraan hoort meteen aan een bepaalde klikklakkende uitspraak of iemand van Atjeh is. Zoals een Groninger onmiddellijk weet of iemand uit Limburg komt, ook al zal hij niet kunnen zeggen of de spreker uit Echt of Sittard komt. Maleis is echt niet makkelijk. De Europeaan vergist zich gauw. Hij komt dan soms in grote moeilijkheden. Maria Dermoût verhaalt over een Schots botanicus die in het Maleis aan een Molukker wil vragen of die een kokosnoot wil plukken: "*Potong kelapa*". De man zegt: "*Potong kepala*". Dat is: "ik sla je hoofd eraf." Een ernstige bedreiging, een misdrijf tegen het leven gericht. De man wordt terstond ter plaatse gedood.[60] Het is beter, dat een resident niet in dat situaties belandt, ook al heeft hij nóg zo'n behoefte aan een versnapering.

Die verschillen zijn in de Archipel nog veel sterker en doordesemd van vooroordelen. Per eiland en archipelgroep. De koloniale ambtenaar zal deze subdialectische taalverschillen en uitspraakwijzen nooit goed onder de knie krijgen. Tracht hij dat wel te doen, dan loopt hij risico zich onsterfelijk belachelijk te maken bij de inlandse bevolking die hij uiteindelijk toch afstandelijk moet administeren. Zijn autoriteit kan eronder lijden als hij een spreekwoord bezigt of een standaarduitdrukking die nu juist in een bepaalde context ongepast is en soms het tegenovergestelde uitdrukt van wat de ambtenaar beoogt te zeggen. Het is alsof een Hollander in Zuid-Oost Brabant "Houw-doe!"zegt bij het binnentreden van de woonkeuken achterom bij de boerderij waar hij iets moet afgeven. Of "Hoje". Die kreet slaak je, als je voorlopig weggaat. Niet

---

Want, zoals hierna in de hoofdtekst aangegeven zal worden, kwam na 1910 op Sumatra en Java de eerste golf van nationalistische Indonesische partijvorming op gang. Deze eerste garnituur-nationalisten betwistten Batavia stomweg iedere legitimiteit van het koloniaal gezag: de Hollanders hadden alleen door massale genocide en bezetting hun koloniaal imperium gevestigd en dienden de Archipel ten spoedigste te verlaten: aldus de internationale socialistische pressiegroepen tegen ieder kolonialisme die ook in Nederland via de SDAP al duidelijk van zich deden horen, ondermeer via Van Kol die de SDAP als Indische Specialiteit in de Tweede Kamer vertegenwoordigde. Daarover hieronder nader. De Haan vond dat de Indische regering aldus zijn noeste arbeid voor politieke doeleinden misbruikte. Hij was niet tegen kolonialisme als systeem. Maar hij was er ook niet zonder meer voor. Hij was primair documentair historiograaf. De Haan vond dat de Hollanders het niet slecht deden, maar verder ook niet. Hij accepteerde hun aanwezigheid op Java als historsch feit. Hij kreeg dus bonje met de gouverneur-generaal die dat administratieve handboek eiste en geen encyclopedisch naslagwerk waaruit óók de wandaden van De Kumpenie maar al te duidelijk af te leiden waren. De Haan moest gedwongen ontslag nemen om pensioenverlies te voorkomen. Hij vertrok in 1922 verbitterd *in patriam*. Ik zal dit werk citeren als De Haan I, II,III en IV, met de pagina-vermeldingen. Zie verder over De Haans figuur en prestaties: J. Vogel, *Haan, Frederik de (1863-1939*) opgenomen onder Huygens ing in Biografisch woordenboek van Nederland. URL:http://resources, www.resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/haan. Men vindt daar zeer uigebreider litteratuurreferenties. Zie De Haans beschrijvingen van de blanke bovenlaag te Batavia in: F. de Haan, Oud Batavia, II Vols., gebonden met platen album, *Gedenkboek uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan der stad in 1919*, Uitgeverij G.Kolff & Co., Batavia. Dit magum opus toont de verschillende Batavianen in al hun herkenbare deerlijke geborneerdheid en protserigheid en wekte veel sensatie, vooral onder de intekenaren. Het is digitaal beschikbaar via www. cortsfoundation.org/nl/nieuws/177-oktober-2019-drie-delen-oud-batavia-digitaal-beschikbaar; DEEL I (1922 , 567 pp Open online viewer PDF-14mb) DEEL II (1922, 415 pp Open online viewer PDF-11mb) DEEL III (1923, 348 pp Open online viewer PDF-41mb).

[59] Zie: Boek I van deze serie *Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten*, I.24.12 (*De Kumpenie sprak geen Maleis*).

[60] Zie: Kester Freriks, *Geheim Indië. Het leven van Maria Dermoût 1888-1962*, Uitgeverij: Em. Querido's Uitgeverij BV: Amsterdam, 2001, ISBN 90-214-6312-1/NUGI 321, p. 131.

als je binnenkomt. Dan kun je zeggen: “Mérgen soam!”, maar ook niet altijd. Je moet het weten en aanvoelen, maar dat duurt bij een Hollander soms heel lang. De Francofone Vlaming die een Amsterdammer een brief schrijft, eindigend met “Behoorlijke Achting” – en hij bedoelt: met verschuldigde hoogachting – drukt ook meteen uit dat hij geen deel heeft aan de gemeenschap waarin hij wil doordringen. Daarom zegt Batavia aan blanke controleurs, die hogerop willen, dat ze het Maleis maar marginaal moeten gebruiken bij hun taakuitoefening. Zijn de controleurs Indo’s, dan geeft het niet. Die worden doorgaans toch geen hogere ambtenaar. Een resident die een zitting houdt in het regentschap kan dus niet beroerder doen dan te trachten in het Maleis echt voor te zitten en de inlanders toe te spreken. Dat kan de Nederlander doorgaans nu eenmaal niet. Niet écht, al heeft hij natuurlijkerwijs, de steeds sterker wordende neiging zichzelf in dit oppzicht sterker te overschatten. Hij gaat lijden aan kwadratische linguïstische hoogmoedswaanzin.

Dat komt, omdat iedereen de ambtenaar binnenlands bestuur ook eerbiedig aanblikt en bijna in de houding voortdurende reverences blijft maken. De Javaan zal hem niet uitlachen. Niet in zijn gezicht. Maar hij kan er zeker van zijn dat hij in de betere kringen voorwerp zal blijken van voortgezette spot, op de zelfde voet, als wanneer ook hij een Gouden Pajong boven zijn hoofd laat houden omdat de regent zulks óók doet. Dit zijn zo ongeveer de richtlijnen van de Indologische opleiding voor Indische bestuursambtenaren te Delft die in 1843 is gestart. Ze prenten in ambtenaar in dat, áls hij dan in vredesnaam zich verplicht weet om Maleis te spreken, hij korte zinnetjes moet bezigen. Liefst bevelen. “Rijdt de koets voor, man!” “Haal het kasboek uit mijn kantoor”. “Breng mij ijskoud water en snel!” “Hebt gij een zijdgeweer en gebruikt gij dat? Antwoordt mij terstond!”. Spreek liever helemaal geen Javaans, ook niet met hoofden of regenten, want je kiest meestal de verkeerde variant. Soms moet je Hof-Javaans spreken, soms juist laag-Javaans. Dat hangt af van de hofhouding die de Javaanse potentaat om zich heen heeft, en die herkent de Nederlander nu eenmaal niet precies naar functionaliteit. Het kán een verschrikkelijke belediging zijn, als je een vorst in het laag-Javaans, of nog erger, iets wat daarop lijkt antwoordt of bevraagt. De vorsten zijn daarvoor ten zeerste bevreesd, want hun eerbaarheid kan daarbij in het gedrang komen. Ze hebben zelfs de neiging daaraan te ontkomen door zelf dan maar een soort kromsprakig Nederlands te bezigen, want dat verstaat de hofhouding toch niet.

In de loop van de negentiende eeuw leggen de vorsten en hun top-beambten zich er op toe daarom de resident, zijn assistent en zijn ambtenaren die hem begeleiden, in het Nederlands tegemoet te treden.[61] De vorsten en hun hogere beambten leren verbluffend keurig hoog-Hollands uit de omstreken van Haarlem. Maleis kun je praten met Indo-ambtenaren die zelf krom Hollands praten. Dat hebben die Indo’s dan geleerd aan de Afdeling B van de driejaarlijkse HBS-afdeling van het gymnasium Willem III te Batavia. Die Afdeling is opgezet voor het examen bestuursambtenaar binnenlands bestuur. De taaleisen zijn daar in zoverre hoog, dat de examinandi de meest verschrikkelijke gutturale woorden leren die ze verder nooit nodig zullen hebben, zoals “angstschreeuw”. Of tongbrekers als “territorialiteitsbeperkingen” of “profylactische opportuniteitsafweging”. Hun vocabularium is soms groter dan dat van de Hollandse topambtenaren bij de Indische regering. Maar hun grammatica en syntaxis is allerbelabberst, ook al omdat hun leraar ook maar een Indo of een verlopen Hollandse bamboucheur was. Aan lager wal geraakt in Batavia bleef die verzopen Hollander dit baantje over. Zijn krukkige uitdrukkingen worden voor generaties Indo-beambten en ambtenaren lettertlijk spraakmakend. In Delft leert de ambtenaar in spe tenminste, dat hij de Maleise spreektaal beter kan leren in de totale onderdompeling van het alledaagse gesnater en gepalaver op de locatie waar hij straks “en poste” zal zijn. Hij zal dan leren niet teveel naar de letter te spreken, niet te sterk te articuleren, vooral niet te brouwen en vooral veel te spreken met “gopperdom”(godverdomme), “pon”, “makka” en “itoe”. Dat betekent niks, maar het klinkt leuk

[61] Zie ondermeer: Cees Fasseur, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen*, Uitgeverij: Bert Bakker, Amsterdam, 1995, ISBN 90-351-1500-7. Zie in het bijzonder: Hoofdstuk IX, *Delftse geleerdheid en het levende boek*, pp. 127-138. Zie pp. 288-289 voor verdere litteratuurreferenties.

en vooral vloeiend. In 1893 komt in Delft een ingewikkeld examenreglement voor het grootambtenaarexamen tot stand. Daarin staat een opsomming van de eisen op het gebied van de Javaanse taalvaardigheid en de beheersing van het Maleis. Maar de proffen laten bij de colleges al tersluiks weten, dat totale onderdompeling in het pasar-Maleis straks veel nuttiger zal zijn en dat de ambtenaren zich niet moeten vermeten ooit Javaans, in welke vorm dan ook, bevredigend te spreken. Wie het locale, subdialectische Maleis, echt goed wil leren spreken, kan beter een Njai, een inlandse bijzit, nemen bij zich thuis. Een Njai is voor veel goed, ze is gewillig en ziet de blanke naar de ogen. In het dagelijks verkeer is ze een grotere steun voor de ambtenaar dan ooit een Hollandse echtgenote zou kunnen zijn. Aangezien die echtgenote vóór 1920 bijna nooit meekomt naar Indië kan de prof dat advies gerust geven. Hij zet het natuurlijk niet in zijn strakke gewichtige leerboek over "Volksdialectische massieven op Sumatra sedert de regeringsregeling van 1854" want de prof wil nog altijd de Nederlandse Leeuw binnenslepen. Als de Universiteit Leiden in 1907 een volwaardige heuse academische Indologen-opleiding heeft binnengesleept, met doctorsbullen die in 1922 civiel effect zullen hebben met een curriculum voorziend in een taalkundige scholing zal het in wezen eigenlijk steeds zo blijven. De vorsten in de binnenlanden leren naarstig Hoog-hollands, om van de onbedoelde impertinenties van hun Hollandse tegenstrevers verschoond te blijven. Dat zal tot 1942 zo blijven.

Als in 1925 aan de Rijksuniversiteit Utrecht de "petroleum-faculteit in de indologie" wordt opgericht zal ook dáár binnen het curriculum wat gedaan worden aan de inlandse taalvaardigheid van de op te leiden bestuursambtenaren.[62] Maar binnen die faculteit, opgericht via financiële initiatieven van de Nederlands-Indische Ondernemingsraad (of: Raad van Ondernemers), die hieronder nog uitvoerig aan de orde komt, gaat het vooral om de degelijke opleiding van ambtenaren die het "Nederlands gezag" daar zo lang mogelijk intact zouden blijven houden en

[62] Zie ondermeer: H.Feddema, O.D. van den Muijzenberg, *Was de Utrechtse indologie-opleiding een petroleum faculteit?* Te kennen op internet 30396-Artikel Tekst-36245-1-10-20171019.pdf. Deze Utrechtse indologen-opleiding was overduidelijk door het Nederlandsch-Indische bedrijfsleven opgezet als concurrent van de Leidse indologen-opleiding.Dat bedrijfsleven vond al jaren die Leidse opleiding te zweverig, te weinig gewagend van *Realpolitik,* te weinig bereid om in te zien dat koloniale bezittingen per definitie economische wingewesten hoorden te blijven en, in het algemeen, te christelijk-ireniserend zich de "verheffing" van de inlanders naar westerse maatstaven als enig oirbaar doel van de Nederlandse aanwezigheid in de Archipel voorstelde. Schamper spraken de Indische ondernemers van de "Leidse ethische school". Na verschillende inlandse opstanden op Java, hierna te bespreken, waren de koloniale gezagsuitoefenaars op Java en Sumatra eigenlijk volledig in het defensief geschoten ten opzichte van het zich steeds virulenter manifesterende Indonesisch nationalisme. De ondernemers weten dat aan de te lakse, te genuanceerde en te tegemoetkomende houding van de doorsnee-ambtenaar binnenlands bestuur, hierna ook: ambtenaar BB. Merkwaardigerwijs gaf Hendrikus Colijn als minister-president van het confessionele coalitie-kabinet dat in 1924 aantrad de stoot tot deze opdracht tot stichting van de petroleumfaculteit. De nieuwe faculteit immers was eigenlijk wars van de ethische verheffingspolitiek die het confesssionele kabinet-Kuyper had ingezet in 1901. Die politiek werd in de troonrede van dat jaar uitvoerig geprezen als enig toelaatbare benaderingswijze van het zogeheten koloniale vraagstuk. De daaropvolgende confessionele kabinetten waren aan die benadering stug blijven vasthouden. Colijn deed hier dus iets, wat niet echt verenigbaar was met het kabinetsakkoord op basis waarvan zijn kabinet Colijn-I was tot stand gekomen. Maar wel verre van Colijn hierover te kapittelen prees de rooms-katholieke fractievoorzitter W.H.Nolens Colijn voor deze verrijking van de Nederlandse academische wereld, hoezeer juist de Indische Raad van Ondernemers zich kantte tegen de toelating van katholieke missiën tot de Archipel. Op de eerste rij bij de openingszitting van de faculteit zaten voorts nog M.S.Koster, secreatirs-generaal van het departement van koloniën, M.W.F.Treub en G.J.W. Putman Cramer, voorzitter onderscheidenlijk secretaris van genoemde Ondernemingsraad voor Nederlandsch-Indië, en D.A.P.N. Koolen, de rooms-katholieke minister van arbeid, handel en nijverheid uit dat kabinet Colijn I. Sponsoren van de Utrechtse Indologen-faculteit waren: de Nederlandsche Handelsmaatschappij, De Bataafsche Petroleum-maatschappij, De Handelsvereeniging Amsterdam, De Stoomvaartmaatschappij Nederland, De Rotterdamsche Lloyd en de Bond van Eigenaren van Nederlandsch-Indische Suikerondernemingen (hierna ook: BENISO), De Koloniale Bank, de firma Hoboken & Co., De Nederlandsch-Indische Spiritus-maatschappij, de firma Ruys & Zn, de Nederlandsch-Indische Landbouw-maatschappij, de firma Gebroeders Stork & Co. en de Deli-Batavia Maatschappij. Zie: Jur van Goor, *Utrecht en de koloniale geschiedschrijving*, opgenomen in: E.Jonker, P. van Hees (eds.) *Geschiedenis in Utrecht: bestaat er een Utrechtse school in de geschiedbeoefening?*, opgenomen in jaargang XV van de Utrechtse Historische Cahiers, jaargang XV (1994), nr 3, pp 33-46.

daarop geconditioneerd zouden zijn. Voor hen gold het tekend woord van de steeds binnen deze faculteit spraakmakende Prof Dr Gerretson[63]: de inlander moet maar behoorlijk Hollands leren, de Nederlander géén ander Maleis dan om naar de loop van een locaalspoorweg te informeren of jenever te bestellen. De taal is gans het volk – die uitspraak hing de taalkundige Gerretson gaarne aan, vrij naar Rodenbach – en deswege zou Indië, dat immers Hollands was en moest blijven, dienen te regelen dat het Hollands dat Gerretson sprak het Algemeen Beschaafd Indisch zou blijven dat de eerstvolgende driehonderd jaar bij wettelijke regeling voor de hele Archipel geborgd zou moeten zijn.

II.3.6 De resident is de diplomatieke kroongemachtigde bij het inlandse vorstenhof

II.3.6.1 Wees heus en hoffelijk voor de regent, ook al kan je zijn bloed wel drinken

Maar zorg als gouverneur vooral dat de regent steeds nauwkeurig in de smiezen wordt gehouden door de vertegenwoordiger op locatie van het koloniaal gezag.[64] Hier is basiswantrouwen noodzakelijk grondbeginsel voor een effectief gedecentraliseerd bestuur. De ervaring heeft dat de Hollanders op Java terdege geleerd. Al in de tijd van de V.O.C. Die Kumpenie heeft nooit gedacht dat de vorsten ooit met zijn ambtenaren te goeder trouw handel wilden drijven. Daarvoor gaf De Kumpenie ook niet de minste aanleiding.[65] Dat wist De Kumpenie verdomde goed. Dat

[63] Frederik Carel Gerretson, 1884-1958. Gerritson was een agiele figuur die van vele markten thuis was. Hij is vooral bekend als dichter, politiek polemicus en hoogleraar aan de Indologische faculteit te Utrecht. Hij werd vooral aangeduid als het oliemannetje van Colijn, eigenlijk in alle drie de hoedanigheden. Hij was aanhanger van de zogeheten "Groot-Nederlandse gedachte" die in de autoritaire dertiger en veertiger jaren, of het interbellum, zowel in Vlaanderen als in Zuidelijk Nederland opgang maakte: er zou een Groot Dietsland moeten worden gerestaureerd, met als kern het Hertogdom Brabant uit de middeleeuwen vóór de Bourgondische tijd. Rijland, West-Falen maar ook Luxemburg zouden daarbij moeten horen. Dit grote Dietsland zou in Centraal-Afrika en het Verre Oosten een koloniaal gebied moeten reconsolideren; bij het eerste zou men aan een uitgebreidere Congo-kolonie moeten denken. Dit grote Dietsland zou dan een grootmogedheid kunnen zijn dat mee zou kunnen werken aan de idealen van de Volkenbond. Het blijft nog altijd de vraag of men daarmede Gerretson zou kunnen afficheren als een fascist. Dat wordt wel vaak gedaan, maar het echte biotisch-rascistische element ontbreekt daartoe bij Gerretson te zeer. Gerretson was lid van de Nationale Unie van 1925-1934 en gold als exponent van de conservatief-koloniale school binnen de Christelijk Historische Unie. Hij was dan ook in de periode ná 1945 hartgrondig voorstander van de handhaving van de rijkseenheid tussen Nederlandsch-Indië en Nederland en bleef daartoe tot ver na 1950 extreme propaganda maken. Gerreston bleef aanhanger van het Flamingantisme, ook na de tweede wereldoorlog en pleitte voor de "hereniging" van België en Nederland conform het verdrag van Londen van 1813. Dat is hierboven besproken. Gerretsons leeropdracht was: "Oude en jongere geschiedenis van Nederlands-Indië en de vergelijkende koloniale geschiedenis, benevens de vergelijkende volkenkunde van Nederlandsch-Indië", binnen de rijksuniversiteit Utrecht van 1 september 1925 tot 27 juni 1939. Nadien werd hij aan die universiteit buitengewoon hoogleraar "constitutionele geschiedenis van het Koninkrijk in Europa en Overzee" van 27 juni 1939 tot 20 september 1954. Hij was senator voor de Christelijk Historische Unie van 18 september 1951 tot 3 juli 1956. Gerretson kon onbarmhartig uitvallen tegen opponenten, waarbij hij nogal schreeuwerig overkwam. De man was stokdoof, maar het gehoorsapparaat waarvan hij zich soms bediende stond altijd net aan, als het Gerretson bij zijn vele beledigingen aan derden, die daarop krachtig reageerden in eveneens nefaste zin, uitkwam, aldus zijn geestverwante Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen die het bij de dekolonisatiepolitiek nog al eens met Gerretson aan de stok kreeg. Men zie: horusdebattraining.nl/debaters/gaat-heen-portret-van-carel-gerrestson, bijdrage: *"Gaat heen!": portret van Carel Gerretson, een zeer ongeliefd debater*, geraadpleegd op 11 september 2021. Zie ook: www.resources.huygens.knaw.nl/bwn 1880-2000/lemmeta/bwn3/gerretson, *GERRETSON, Frederik Carel (1884-1958).*

[64] Vergelijk: A. .D.A. de Kat Angelino, *Staatkundig beleid en bestuurszorg in Nederlandsch-Indië*, Tweede Deel,a.w., pp. 25-49, editie Nijhoff 's-Gravenhage 1930.

[65] De Haan, I, pp. 19, 27, 338, 341, 345. De Kumpenie gebruikte deze betrekkelijk inhoudsloze titel al om deze inlandse hoogwaardigheidsbekleder aan te duiden, zonder dat De Kumpenie zich behoefde te bekommeren om de inlandse rechtsgronden van hun beheersbevoegdheid. De aldus betitelde werd geacht de hoogste zeggenschap te hebben in de regio waarmede De Kumpenie handel wenste te drijven. De bijbehorende doorzettingsmacht werd daarbij verondersteld. Dat was een voor de regent interne aangelegenheid die ook voor rekening en risico kwam van de regent. Bleek hij achteraf die macht niet te kunnen opbrengen bij de nakoming der contractsverplichtingen dan beging die regent wanprestatie De Kumpenie mocht dan retorsie-maatregelen nemen zonder rechterlijke tussenkomst, waaronder de verbeurdverklaring van goederen onder

wisten zelfs de Heeren XVII te Amsterdam.[66] De andere Archipelgroepen heeft De Kumpenie nooit zo goed leren begrijpen: daar waren de cultuur, de religie en de subdialecten nog onbegrijpelijker en de vorsten nog weerbarstiger. Maar dat gaf niet. Wie de Bantammer- en Mataram-vaart maar in zijn greep had, had ook de interinsulaire handelsvaart bij de strot. En dáár ging het maar om. Verdere interessen had De Kumpenie nu eenmaal niet.[67] In de negentiende eeuw vindt het koloniale bestuur nauwelijks aanleiding om deze houding, door Raffles *Dutch basicmistrust* genaamd, als leidend administratief principe jegens Sumatra, Soenda, Borneo en de verdere Grote Oost los te laten.

De Britten hebben zich veel effectieve geconsolideerd in Indië. Ze hebben troepen bij de hand in de vorm van snel inzetbare strategische reserves. Dat heeft Nederland niet. Nooit. Het Nederlands Indisch Veldleger kan ingezet worden als strafexpeditionaire brigade. Batavia neemt dat besluit zó. Niettemin: de opstand, de onrust, de revolte speelt zich vrijwel altijd in onbereikbare binnenlanden af, meestal op andere eilanden dan Java. De gouvernementsmarine moet de brigade overbrengen en blijven boorraden. Maar de transporten die dat vooronderstelt, waarbij de gouvernementsmarine steeds weer niet tijdig inzetbaar blijkt – de schepen en vaartuigen zijn steeds kaduker dan gedacht en liggen vastgebakerd in de smurrie van een havenbekken -- en steeds onder de maat approviandeert in vijandig gebied, maken deze operaties steeds erg kostbaar aan mensenlevens, logistieke ondersteuning en preventieve voorzorgsmaatregelen. Verder lekt Batavia als een vergiet. Nooit, nooit, nee, werkelijk nóóit lukt het de gouverneur-generaal een wederspannige sultan bij verrassing te overvallen, zoals de Britten doen. Nooit is diens kraton bemensd als de enthousiaste Molukse manisee-brigades met hun klewangs, bajonetten en handgranaten de bewalling overmeesteren. De sultan is steeds gevlogen en blijkt de strategische toeleg van de verwoed brullende, roodaangelopen en stinkend zwetende generaals-majoor van dat leger tot in detail te kennen. De Britten kunnen zich daarom nonchalante delegatie aan de vorsten ter plaatse permitteren. De Nederlanders niet. Zij hebben de compenserende doorzettingsmacht niet die ingezet kan worden als de sultan toch weer verraad pleegt. De sultans in de Archipel weten dat.

Daarom moet je met de regenten die je hebt weten in te palmen *bonne mine à mauvais jeu* spelen, al kan je de grijnzende vent wel villen en al weet je van alle achterbaksheden die zijn hovelingen op dat eigenste moment in diens binnenland op touw zetten. De resident blijft glimlachen, heusheid betuigen en de hand broederlijk op de rechteronderarm van de regent leggen, ondertussen zorgvuldig diens linkerzijde kiezend als deze slip-slappend op zijn beparelde hofsandalen door zijn hof flaneert, *toewan resident* tersluiks zijdelings opnemen om te taxeren hoeveel hij al weet van de recentste malversaties en knevelarijen. De resident moet ambtshalve doen of hij in de blanke onschuld van de regent blijft geloven.

---

het bezitsrecht van de regent. Die inbeslagnemingen konden de milities van De Kumpenie voltrekken, maar binnenlandse strafmaatregelen buiten het hofcomplex van de vorst niet. Deze benadering ontsloeg De Kumpenie ook van de noodzaak zich te gaan verdiepen in de uiterst ingewikkelde competentiekringen tussen de vorsten onderling. Die lagen toch traditioneel en bijna ambtshalve met elkaar overhoop. Voor De Kumpenie was het dus een betrekkelijk eenvoudig systeem van risico-afschuiving. Voor de inlandse onderhorigen was het desastreus. Maar dat was niet de zaak van De Kumpenie, was de redenering. Dat was ook het uitgangspunt van het Nederlands koloniaal gezag.

[66] Zie Deel I in deze serie *Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten, De Verenigde Oost-Indische Compagnie,* Hoofdstuk I. 22 (*De V.O.C.-ambtenaren en beambten*), I.22.8. (*Morshandel en lorredraaierij bestendig aanvaarde praktijk)*, I.23.1. (*De Kumpenie als werktuig van een zwakke staat: de voorzichtige deployering van het octrooi*), I.23.4. *Algemene beheersingspolitiek: verdeel en heers*), I, 24.12 *(De Kumpenie sprak geen Maleis)*, II.1.6. (*Corruptie endemisch systemisch*), II.1.7. (*Van Imhoff vertelt hoe het zit en laat blijken dat hij nog méér weet*). II.1.2. (*De rechtszaak tegen Adriaan Valckenier*).

[67] De Haan, I. pp. 340 vv.

II.3.6.2 De resident is een diplomatiek ambtenaar die niets weet, zwijgt en alles ziet

Die ambtenaar noem je niet voor niets *resident*, dat is een diplomatieke rang. Dat is de rang van een tijdelijk gezant die niet gevolmachtigd is door zijn zendmogendheid maar steeds moet rapporteren. Dat is exact wat de resident moet doen: hij brengt over de oogsten, de inningen, de afdrachten en de transporten rapporten uit te Batavia. Maar ook over de mores van de regenten. Steeds via de gouverneur, dat spreekt. Het is een doodzonde als deze ambtelijke volgorde niet geëerbiedigd wordt. De gouverneur beheerst de ambtelijke koloniale resumptie uit de regio's. Zijn die mores niet aan de maat – en die maat hoeft echt niet christelijk te zijn – dan moet de resident zijn broeder, de regent, daarop in het geheim aanspreken. Dat moet hij zeker niet openlijk doen of achteraf aan de lokale notabelen kenbaar maken. Dat zou het prestige van de regent ondermijnen. Hij moet de regent broederlijk vermanen en hem zeggen, hoeveel leed het de resident zou doen, de gouverneur te berichten over de misgrepen van de resident, die doorgaans de allures hebben van grootschalige ambtelijke knevelarij bij het uitvoeren van zijn beheerstaken waarbij geen middel ten laste van de onderhorigen geschuwd wordt.

Hoe erger de misgrepen van de regent zijn, hoe hoffelijke de resident blijve, al loopt hem de gal over. Hij drinkt de regent nog eens extra toe, voordat hij de tolk laat informeren of hem bepaalde concrete misstanden betreffende de uitnutting van zekere onbegrijpelijke herendiensten in het belang van de verering der voorvaderen van de regent bekend zijn. Het gerucht gáát – maar er gáán zoveel geruchten zoals de regent ook wel weet – dat de regent een karbouw heeft laten slachten van een onderhorige ter opluistering van een offerfeest. De onderhorige kan nu geen transport meer onderhouden naar de akkers die hij privaat wil bewerken ter onderhouding zijn zijn omvangrijke familie. Natúúrlijk is het niet waar, maar wil de regent toch eens laten informeren wie dat defamerend gerucht de circulatie ingeholpen heeft? De resident kan het natuurlijk niet geloven, maar ach, soms hebben geruchten een bepaalde onherleidbare feitelijke grondslag. Het zou dierbaar zijn als zijn broeder, de regent, eens zou willen laten navragen. Het kan geraden zijn de inleidende hoffelijkheidsfrasen zelf in het hoogadellijk Javaans van de regio te zeggen. Maar leer dat dan in vredesnaam goed tevoren uit het hoofd. Kijk in de spiegel thuis, terwijl je de formules zonder gelaatstrekkingen ten beste geeft en controleer nogmaals of de tolk, die je daarbij behulpzaam is, wel echt betrouwbaar is. Kijk, als deze formules opzegt, niet naar de geknield liggende dienaren rondom de lage tafel waarop de regent uitgelezen spijzen heeft doen uitstallen. Zij zijn geen aandacht waard. De regent is de godenzoon wiens gelaat je spiegelen moet. Dus geen neussnuitingen aan tafel en ook niet kuchen. En vooral niet met de manchet het bezwete voorhoofd wissen.

Soms kan het zijn uitgelopen op strafbare verduistering, afdreiging of afpersing. De resident kan dreigen met tuchtmaatregelen. Als de regent veel te veel provisie inhoudt bij de inning van de oogsten, moet de resident dat vóórrekenen in een gemotiveerd boekhoudkundig verslag. Hij moet de regent toelaten tot verdediging van zijn provisie-berekeningen. Blijft er verschil van mening, blijkt de regent hardnekkig door te ontkennen of met andere cijferopstellingen te komen, dan kan de regent de controleurs van de regio erbij halen die de oogsten hebben getaxeerd en de provisies hebben bepaald die het koloniaal gezag toelaatbaar zou vinden. De resident moet de regent daarmee zorgvuldig maar met gedempte stem confronteren. De regent moet de gelegenheid hebben om de opgaven van de controleurs te betwisten. Hem moeten mogelijkheden tot transactie worden gegund, minnelijke schikkingen, die niet de omvang van boetes moeten krijgen. De regent moet betalingsregelingen kunnen treffen.

II.3.6.3 De broederlijke vermaning die zelfs geen terechtwijzing mag lijken

De regent moet de mogelijkheid hebben om zijn beleid om te buigen en eventueel zijn onderdanen de komende jaren sterk verminderde provisieafdrachten te laten doen. Maar excuses mag de resident nooit eisen. Dat ware niet te verenigen met de soevereiniteit van de eigen kring van de regent. Werkt dat alles niet, dan zal de resident uiteindelijk inderdaad een eindrapport moeten uitbrengen aan de gouverneur. Maar ook deze zal in eerste instantie de regent nog de mogelijkheid van vrijwillige terugtred moeten bieden. Is de regent dat niet van plan, dan zal een

administratief-tuchtrechtelijke afdoening met een zitting, waar controleurs en onderhebbenden bij zijn, helaas onvermijdelijk zijn. Die zitting zal natuurlijk nog steeds niet openbaar zijn. Maar de regent moet er dan rekening mee houden dat er disciplinaire sancties worden opgelegd, die kunnen uitmonden in opschorting van zijn bediening of schorsing in zijn regentschap. Dat zal helaas niet zonder openlijkheid kunnen. Want er zullen dan in de hiërarchie van het regentschap personele wijzigingen komen. Die ter publieke kennis gebracht zullen moeten worden. Die commotie zullen veroorzaken. Er kunnen kampen ontstaan binnen het regentschap. Die elkaar kunnen gaan bestrijden. Dan is Leiden echt in last. Datgene wat de resident in deze gevallen moet doen kan hij ook laten doen door zijn assistent-resident. In de naaste toekomst zal een zekere Multatuli, de schrijversnaam van Douwes Dekker, zulk een assistent-resident zijn. Hij zal knevelarij en ambtsmisbruik vaststellen in het regentschap dat hem is toevertrouwd. En volgens de gouverneur van zijn regio zal Multatuli, hoezeer meermalen gewaarschuwd, die hier beschreven weg van terughoudende geserreerde vermaning, berisping en trapsgewijze opklimmende waarschuwingen niet naar behoren gevolgd hebben, reeds omdat de regent een onverbeterlijke schavuit is.Dowes Dekker zet de regent rauwelijks, waar iedereen bij is, voor schut. En daardoor zou Multatuli zijn ambtsinstructie niet naar behoren gevolgd hebben. Het drama van Lebak.

II.3.6.4 Het uniform van de resident minder geloverd dan dat van de regent

Geef de resident een mooi ambtsuniform, maar niet met zoveel lovertjes en eikengarnituur als de regent. Geef hem een witte broek met statiedegen. Maar sta de regent toe desgevallend de broek af te dekken met een statiesarong. Hij mag de gouden pajong achter zich laten opdragen. De resident behoort dat na te laten. Hij maakt zich volslagen belachelijk. Dat doet de *belanda* tóch al heel gauw, zeker in de vorstenlanden. Hij is onbedoeld onbeschoft. Dat is voor zijn gezag alweer niet goed. Zwijgen, glimlachen en mysterieus kijken als een situatie niet aanstonds duidelijk is, is beslist verkieselijk.

Maar Hollanders hebben daar nu eenmaal moeite mee. Mogelijk, maar bedenk dan wel dat je als ambtenaar van De Kumpenie het beeld bevestigt van de bedienaar van de beruchte V.O.C.: bezopen barbaren met wie een hoffelijk mens liever niet van doen heeft. Proleten. Graaiers. Onbeschofte vozers. Geef als gouverneur namens Batavia de regent veel onderscheidingen die de resident niet krijgt. Verplicht de regent niet de steek te dragen, maar zijn eigen hoofddoek of hoofddeksel naar de rite ter plaatse. Maak hun ambt erfelijk. Kortom: *refeodaliseer* je ambtelijk systeem zoals de V.O.C. deed. En bemoei je vooral verder nergens mee. Als de oogsten maar geïnd worden volgens opgegeven schema. Dat is het beginsel van de *non-interventie*. Ga niet zaniken over eerlijkheid, moraal en ethiek. De Kumpenie was geen missioneringsonderneming. Het koloniaal gezag geen Leger des Heils.

Het werkte. Batige saldi vloeiden het moederland toe. Dus naar Willem I. Het werd hoog tijd.

II.3.7 Het drama van Lebak en de ambtelijke bediening van Multatuli

II.3.7.1 Eduard Douwes Dekker als beroepsdwarskijker en querulant

Eduard Douwes Dekker (1820-1887) was altijd al bekend geweest als een dwarskijker en een tegenstrever die niet met de genade gods wilde meewerken. Dat kon deze erkende godsloochenaar ook bezwaarlijk doen.[68] Helaas werd hij ambtenaar in een sterk hiërarchieke

[68] Voor wat het privéleven van Eduard Douwes Dekker volg ik voornamelijk: Hans van Straten, *Multatutli, van blanke radja tot bedelman*, uitgeverij: Bas Lubberhuizen: Amsterdam, 1995 ISBN 90-73978-386/432 NUGI 321. Maar die privé-omstandigheden zijn voor de verhaalslijn van de hoofdtekst – over de kolonisatie van de Archipel – doorgaans irrelevant. Ze verklaren soms, waarom Dekker bereid was bepaalde aspecten van de koloniale consolidatiepolitiek van de gouverneurs-generaal Rochussen en Pahud te verdedigen. Dekker zat dan weer eens in acute en nijpende geldnood, wegens zijn gokverslaving en zijn simultane erotische avonturen met meisjes en jeugdige vrouwen. Daarover gingen de discussies van zijn tijdgenoten, zoals bij mensen altijd gebruikelijk, voornamelijk. Men zie bijvoorbeeld: J.B. Meerkerk, *Eduard Douwes Dekker, Multatuli*, Eene karakterstudie, Uitgeverij P. Noordhoff-Groningen, Groningen, 1900-1912, dat snel achter elkaar meerdere

koloniale beheersorganisatie die vóór alles het overheidsgezag als van gode gegeven erkend wilde hebben conform de Hervormde duiding van de bekende passus van Petrus brief aan de Romeinen XIII. Dekker erkende god nu eenmaal niet en spuugde op dat gezag. Op de Latijnse school wilde hij niet deugen. Hij verliet de instelling zonder diploma. Hij reisde aan boord van het schip dat zijn vader commandeerde naar Nederlandsch Indië en daar werd hij toch maar ambtenaar. Commies van de Algemene Rekenkamer te Batavia. De kweekschool voor de hogere koloniale ambtenarij. Dekker was hyper-intelligent, een eigenschap waar zijn superieuren met argwaan kennis van namen. Maar hij wendde deze hoedanigheid toch ook wel eens aan ten behoeve van de ambtelijke dienst.

Hij werd, jeugdig, benoemd tot controleur in het roerige district Natal aan de westkust van Sumatra. Hij kreeg er moeilijkheden. Hij voerde de financiële administratie niet geheel conform de richtlijnen van hoger hand, die hij misplaatst achtte. Hij wilde geen forfaitaire loonkosten boeken die niet gemaakt waren. Niettemin was dat destijds in die regio gebruik. Op deze manier werden kastekorten traditioneel wel meer weggewerkt. Dat werd hem met zachtheid te verstaan gegeven. Batavia wist het wel, aanvaarddde het al jaren. Als Dekker daarover nu sporreling ging maken zouden met terugwerkende kracht allerlei boekingen evenzovele valsheden blijken. Dat zou zijn collegae die ze bedreven hadden in problemen brengen. Dat kon toch de bedoeling niet zijn?

Nee, aldus Dekker, dat bedoel ik ook niet, maar valsheid is valsheid. Die rapporteer ik dus. Wat het hoger gezag ermee doet moet dat gezag weten. Wordt bij mij navraag gedaan, dan geef ik aan dat er vals geboekt is. Wat de motieven waren, gaat mij niet aan. Ook niet als een superieur daardoor het veld moet ruimen. Superieuren horen dat niet graag. Dus was Dekker de pineut. Hij had gelijk. Maar kreeg het niet. Hij werd overgeplaatst naar Java. Zolang Dekker ambtenaar was, zou hem dit overkomen. Hij stonk gewoon naar de correctheid. Daar kunnen ambtelijke organisaties nooit tegen. Commerciële óók niet. Maar die pretenderen nooit dat ze, dusdoende, het landsbelang dienen.

II.3.7.2 Dekkers koloniale veelbelovende loopbaan gefnuikt

De koloniale bediening van Dekker beloofde dus niet over rozen te gaan. Maar hij bleef toch lang gehandhaafd. Als luis in de pels. Op Celebes maakte hij zelfs promotie. Hij kon niet best tegen het tropisch klimaat. Maar verder trad hij voortvarend op. Dat werd door de resident gewaardeerd.

---

drukken ervoer, want het gold als semi-pornografisch en kon toch in ere en welstand gelezen worden door het weldenkend deel der natie. Hier voegt slechts te vermelden, dat Dekker er eigenlijk nooit een consistente koloniale politieke visie op na gehouden heeft. Hij kan gelden als een conservatief die het volle souvereine behoud van de Archipel als wingewest tot vanzelfsprekend uitgangspunt nam. Voor Dekker was niet van zelfsprekend dat de Archipel Nederlands koloniaal bezit moest blijven. Dekker kon zich goed voorstellen dat hij een soort onderkeizer van de Archipel zou zijn onder Britse suzereiniteit. Hij zou dan keizer of maharadja van Insulinde heten. Dekker vond het Hollandse administratieve beheer van de Archipel veel te bureaucratisch, te inert en te infexibel voor een veelvolkerenstaat. Maar het cultuurstelsel van Johannes van den Bosch verwierp hij op zichzelf niet. Integendeel: hij vond het een goed keurslijf voor de inerte en indolente Javaan, aan wiens karakter nu eenmaal tóch nooit iets te veranderen zou zijn. Dekker vond alleen, dat het beheersstelsel veel humanitairder opgezet en uitgevoerd moest worden. Hij vond zichzelf voor die taak bij uitstek geschikt. Daarom wierp hij bij Rochussen, in diens periode van minister van Koloniën aan het Plein, ook meermalen het balletje op dat hij bereid was gouverneur-generaal te Batavia te worden. Rochussen onderkende de publicitaire gaven van Dekker als mogelijk volkstribuun bepaald. Aangezien de conservatief-liberale positie in de regering steeds wankeler werd naarmate de eeuwwende van 1900 naderde, was die groep na 1860 tot veel bereid om Dekker voor zich blijvend te winnen. Toen dan ook de zoveelste kabinetscrisis – die van 26 november 1867 – de voortzetting van de conservatieve consolideringspolitiek van de Archipel dreigde aan te tasten, suggereerde Rochussen ontvankelijk te zijn voor Dekkers wens om lid te mogen worden van een kabinet dat die consolidering mogelijk zou maken, uiteraard als minister van Kolonieën, maar kon dat niet, dan toch als gouverneur-generaal. Rochussen liet doorschemeren dat daarover te praten was, als Dekker nu maar niet meer uit zou varen tegen het cultuurstelsel. Tot een dergelijk arrangement was Dekker bereid. Daarom kan men Dekker bezwaarlijk zien als revolutionair of principiële anarchist en zelfs niet als een socialist. Dat Rochussen een dergelijke afspraak serieus nam, valt bezwaarijk aan te nemen.

Dekker ging op ziekenverlof in patria. En werd daarna aangesteld als assistent-resident in de residentie Lebak op Java in januari 1856. Hij werd daar geconfronteerd met voortgezette knevelarij, afpersing en afdreiging, oplichting en ambtsdwang vanwege de regent Karta Nata Negara Raden Adipati[69]. Die wantoestand was bij resident en gouverneur van het district bekend. Al lang. De misbruiken van de regent waren van dien omvang dat de akkers niet bewerkt werden met hongersnood als gevolg. Dekker handelde niet op de omslachtige wijze als hiervoren beschreven. Zijn ambtsvoorganger, assistent-resident Charles Carolus, hád er al jarenlang gedetailleerd over gerapporteerd met overlegging van ondersteunende rapporten van de controleurs en getuigenverklaringen van uitgebuite Javanen. Die waren door de resident steeds onder het bureaucratische loodje gelegd. De rapporten, klachten, aangiften en verzoeken om rechtsherstel waren in de bureauladen alle een stille dood gestorven. Batavia veinsde van niets te weten. Al waren de knevelarijen, afpersingen, afdreigingen en diefstallen door of vanwege de regent begaan wijd en zijd bekend.[70]

Het was begrijpelijk dat Batavia er niet áán wilde. Alle regenten plachten te handelen als Karta Nata Negara. Het koloniale regeringsmodel steunde in volle omvang op de medewerking en de loyaliteit van de regenten. Het Bataviase gouvernement had nauwelijks bestendige doorzettingsmacht in de binnenlanden van Java. Het kon tijdelijk een militaire expeditie ter rechtshandhaving sturen. De regent in kwestie zou dan wellicht in hechtenis genomen kunnen worden. Maar hij zou kunnen rekenen op stilzwijgende coöperatie van zijn regenten in de regio die zich door die hechtenis eveneens hun hun machtspositie aangetast zouden weten. Batavia zou geen vervangers voor de regent kunnen vinden. Hem ophangen of in gijzeling, internering dan wel in exielof externering (buiten de Archipel zenden) stellen was vrijwel ondoenlijk: de regent bléef volgens de plaatselijke godsdienst of liturgie een sacrale figuur, wat hij ook misdaan zou hebben en de Javanen zouden een dergelijke aantasting van zijn religieuze immuniteit niet gedogen. Er zou een regionale volksopstand van kunnen komen, waartegen het KNIL niets zou vermogen. Daarom wenste Batavia dergeijke aanklachten uit eigen gelederen beslist niet. Dat wist Dekker. Hij kende de koloniale administratie daarvoor veel te goed. Hij besloot daarom Duymaer van

[69] Men leest de adellijke aanduiding “radhen addhipatthi” ook wel vaak vóór de familienaam.

[70] Uitvoerig: Rob Nieuwenhuys, *De zaak van Lebak na honderd jaar*, opgenomen in het tijdschrift Indonesië, jaargang 10, 1957, pp. 265-289; dezelfde: *Eduard Douwes Dekker in Lebak. De waarheid achter de mythe*, opgenomen in het tijdschrift Hollands Diep, jaargang 2, 1976. No. 12; dezelfde: *De mythe van Lebak*, Uitgeverij: G.A.van Oorschot, Amsterdam 1987. Nieuwenhuys beklemtoont, terecht, dat “De Max Havelaar”naar strekking beslist geen anti-kolonialistisch geschrift is. Integendeel. Het boek hekelt de imperfectie, zelfvoldaanheid, traagheid van het koloniaal-administratief beheerssyteem, dat geen genoegzame bescherming biedt aan de inlandse bevolking. Het boek stelt diagnoses. Het geeft geen therapie en veroordeelt het imperialistisch systeem met de expansiedrang ten nadele van de oorspronkelijke inheemse bevolking niet. Het boek verzet zich niet tegen een positief staatkundig systeem van koloniseren, maar tegen de ongebreidelde en niet-ontziende hebzucht van de mens die door het lot op een machtpositie is terechtgekomen. De regent is, dat is het eindoordeel van het boek, geen haar beter of slechter dan de resident, de gouverneur, de gouverneur-generaal, de minister van Koloniën en de koning, Willem III. Rob Nieuwenhuys veroordeelt de anachronistische her-beoordeling van het cultuurstelsel door hedendaagse ethici en rassenideologen aan de hand van post-koloniale inzichten die pas gemeengoed werden na 1960 in de westerse wereld. Dus: per definitie met terugwerkende kracht. Je moet, zo zegt Nieuwenhuys, kijken naar de commune gevoelens van destijds – 1830-1850 en de samenleving die deze als vanzelfsprekendheden koesterde. Ook naar die gevoelens kon die samenleving eigenlijk dat cultuurstelsel niet aanvaarden als moraliter acceptabel. Maar men had het nodig. Erg nodig. Dus keek men weg. Dekker maakte dat wegkijken bezwaarlijk, verhinderde het aan velen. Dat maakte hem gehaat. En daarom zette men hem weg als revolutionair en gevaarlijk. Dat, zo stelt Nieuwenhuys, zou men vandaag de dag weer doen. Zie de merkwaardige recensie van A.L.Sötemann, *Nieuwenhuys en de mythe van Lebak*, opgenomen in het tijdschrift Over Multatuli, Deel 22, pp. 35-43. Men vangt hier elkaar voornamelijk vliegen af betreffende het aantal buffels dat geroofd is door of vanwege de regent en welk “buffellijstje” uiteindelijk nu het meest juist is, zij het wederom niet foutloos. De gedachtenwisseling lijkt op die uit de hoogscholastiek over het soortelijk gewicht van engelen. Zoals meestal onder gehypertrofeerde specialisten.

Twist, die hij goed kende als een eerlijk, rechtschapen en humanitair administrator zonder omwegen voor het blok te zetten. Dekker pakte dóór.[71]

Dekker vermaande de regent niet omstandig in de schemering van diens troonzaal, trad niet met diens deelgenoten in discours en rapporteerde ook niet aan resident of gouverneur. Hij stelde een omvangrijk feitelijk rapport op en deed dat direct toekomen aan de gouverneur-generaal Duymaer van Twist. Die vond niet prettig iets te horen wat hij al jaren weten kon. Hij verweet Dekker dus deloyaliteit.[72] Dat nam Dekker niet. Hij nam ontslag. Dapper. Dekker zal er zelf van geduizeld hebben. Maar hij had een gezin. Hij kon na de geruchtmakende ontslag-aanvrage – een assistent-residentschap was tenslotte niet niks -- naar iedere ambtelijke aanstelling waar dan ook binnen het koninkrijk fluiten. Op zijn personeelskaart in 's Rijks personeelscartotheek stond een rode ruiter. Men kon beter aan de builenpest lijden.

Hij keerde berooid in patria terug. Vol frustraties en zelfdestructieve geldingsdrang. Hij zou zich laten horen. Zo kon men hem niet behandelen.

---

[71] De administratieve afhandeling door of vanwege het koloinaal gezag van het geval-Dekker vindt men uitvoerig, met woordelijke citaten van alle ambteijke correspondentie, in: E. Du Perron, *De man van Lebak, anekdoten en dokumenten betreffende Multatuli,* Uitgeverij Contact: Amsterdam/Antwerpen, Deel III van het Verzameld Werk van E. Du Perron, 1939. Voorts volg ik hier de uiteenzettingen van: Paul van 't Veer, *Het leven van Multatuli*, Uitgeverij: de Arbeiderspers: Amsterdam 1979, herdruk paperback 1982 ISBN 978-9029551-1106. Van 't Veer legt vooral de nadruk op de perioden waarin Multatuli het publieke debat over de koloniale politiek trachtte bepalen en wijdt minder aandacht aan het private scharrelingen van Dekker. Litteratuur over het minder fraaie huwelijksleven van Dekker is er in overvloed. Doordat Van 't Veer in 1979 overleed rondde hij zijn omvangrijk opgezette biografie over Dekker niet conform planning – Van 't Veer beoogde meerdere zelfstandige delen aan Dekker te wijden – niet af. De grote Multatulibiografie van Dik van der Meulen uit 2003/2004 beoogt in deze lacunes nader te voorzien. Men zie: Dik van der Meulen, *Multatuli, leven en werk van Eduard Douwes Dekker*, Uitgeverij SUN: Amsterdam, 2003/2004 ISBN 978-0575-2024, herdruk 2020 ISBN 978-902443-1878. Van der Meulen beschouwt Multatuli als een staatkundig bevlogen maatschappijcriticus die zich in dienst stelde van de Nederlandse en Vlaamse Arbeidersbeweging, streed voor de vrouwenemancipatie en voor de Nederlandse dekolonisatie ijverde. Het feit dat Multatuli steeds weer bereid bleek zich te accomoderen met de liberaal-conservatieve richting die voorstander was van een klassieke open deur-politiek voor groot-ondernemers in de Archipel maakt dat niet echt heel realistisch. Dekker was een volksmenner die goed wist in te spelen op de gevoelens van achterstelling, onbehagen en verongelijktheden binnen politieke minderheden en maatschappelijke pressiegroepen, zoals die welke ijverde voor de erkenning van de volledige gelijkstelling van vrouwen en mannen in het publieke domein. Daardoor wist Dekker zich voortdurend in de kjker te spelen en trok hij de aandacht van de machthebbers van het moment. Zodra hij daardoor mogelijkheden ervoer om de eigen (geldelijke) positie te verbeteren met medewerking van de elite bleek hij zonder scrupules omkoopbaar. Maar aangezien hij terecht --- hij leverde daarvoor zelf steeds weer voldoende feitelijke grondslag -- gold als onbetrouwbaar, te opportunistisch en te wendbaar, ging de elite niet op zijn aanbiedingen in. Dekker kreeg de kans niet en kon derhalve poseren als onbegrepen messias. Zie het artikel in Trouw, Sander Becker, 17 februari 2020, bezocht op 15 september 2021, trouw.nl/nieuws/wat-maakt-multatuli-ook-nu-zo-interessant-zijn-biograaf-legt-het-graag-uit~b95baffb/: *Wat maakt Multatuli ook nu zo interessant? Zijn biograaf legt het graag uit. Multatuli heeft veel maatschappelijke invloed gehad, maar zelf vond hij het tegenvallen. Tweehonderd jaar na zijn geboorte blikt Nederland terug op de schrijver vol idealen, die tegelijkertijd een rokkenjager was met gokschulden.*

[72] Duymaer bood echter Dekker nog wel een soort ambtelijke uitgang aan: hij belastte hem voorlopig met de waarneming van de post van assistent-resident van Ngawie, ook op Java. Vaak wordt hierin een verzoenende tegemoetkoming gelezen: het koloniale gezag wilde Dekker niet verstoten, maar tijdelijk isoleren op een afgelegen plaats, waar Dekker tot bezinning zou kunnen komen. Evenwel: Duymaers inleidende overwegingen tot de ambteijke berisping die hij Dekker toediende waren wel van dien aard, dat Dekker eigenlijk niet veel anders kon, dan eervol ontslag aanvragen. Een uitweg die nog op enigerlei andere wijze toch nog eervol zou kunnen zijn, werd hem eigenlijk niet echt geboden. In de negentiende eeuw zijn over deze ambtelijke misslagen en trucages zoveel stromen inkts vergoten dat daarin eigenlijk het hoofdprobleem – de onmenselijkheid van het aan de regenten opgedragen cultuurstelsel – verzopen is. De beschouwingen gaan steeds over de ambtelijke verhoudingen van het koloniale bestuur voor 1870 en in hoeverre die verbeteringen behoefden, opdat het cultuurstelsel met vrucht opgeheven zou kunnen worden en de positie van de regenten gereduceerd. Dat was echter niet het thema van de klacht van "De Havelaar", al was Dekker uit eigen baat nog steeds geïnteresseerd in een plaatsing op een toppositie binnen de Nederlandsch-Indische regering. Hij sloeg zelfs een benoeming tot Raad van Indië voor. Ter compensatie van het hem, Dekker, aangedane leed.

II.3.7.3 De Koffyveilingen der Nederlandsche Handelsmaatschappij

Daar schreef hij in Brussel, naar de traditie wil, 1859 in één ruk in boekvorm zijn meesterwerk, de "Max Havelaar of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handelsmaatschappij" waarin de koloniale misstanden in Nederlandsch Indië op ongemeen indringende wijze werden beschreven. Zulks in een uniek stellig proza, dat voorbeeldeloos de diepgang en meeslepende uitdrukkingswijzen van het Nederlands als zelfstandige taal met een ongedacht rijke bekoring neerzette. De eerste druk werd door een bezorger zozeer gekuist dat de verhaalslijn los kwam te staan van de aanklacht die Dekker beoogde het koloniaal bestuur in het aangezicht te slingeren. De aanklacht wás er nog wel, maar gekuist en niet in verbinding met het verhaal. De bezorger dacht, dat het boek aanleiding zou kunnen geven tot volksopstanden op Java.

Daarom had hij de gekuiste uitgave exclusief duur laten uitbrengen, terwijl Dekker een volksuitgaaf had gewild. Maar hoe beiden – Dekker en die bezorger – ooit hebben kunnen denken dat het boek op Java de inlanders tot revolutie zou kunnen brengen blijft een raadsel. De Javaan had het onmogelijk kunnen lezen. Misschien in het Maleis. Maar wie had de hooggestemde zinswendingen van Dekker daarin adequaat kunnen omzetten? Zoveel Maleis waren Nederlanders niet machtig. In Nederland veroorzaakte het boek, na ontkuising, wel beroering. Maar alleen binnen de élite. Die was niet Dekkers doelgroep geweest. Eigenlijk is dat de paradox van heel Dekkers levensgang geweest. Hij bereikte altijd wat anders dan hij beoogde. Hij stierf teleurgesteld, zijn leven als een torso beschouwend. Maar vergetend of misachtend dat dat bij bijna alle mensen het geval pleegt te zijn.

II.3.8 De Max Havelaar en Saïdjah en Adinda

Dekker hekelt in zijn boek het cultuurstelsel, waarin het koloniale gezag willens en wetens de Javaanse inlanders uitlevert aan de willekeur van de regenten, wier corruptie eigenlijk systemisch billijkend wordt aanvaard. Zeker, de regenten deugen niet en dat hebben ze nooit gedaan. Maar het koninkrijk heeft geld nodig, mateloos veel geld om de schulden van de V.O.C. te delgen, het staatscrediet te herwinnen en investeringen mogelijk te maken voor de planologische herstructurering van het koninkrijk, ondermeer door de aanleg van een dicht spoorwegnet, vaarwegen en gekanaliseerde rivieren en beken. Verder moeten de militaire schulden worden betaald die dat rijk heeft opgelopen in de oorlogen die de Belgische Afscheiding heeft te weggebracht. Daarom zijn op Java en op Sumatra, daar waar het koloniaal gezag een zekere mate van effective control kan uitoefenen gedwongen cultures noodzakelijk.

De ambtenaren moeten de regenten daarbij inschakelen en aan dat stelsel committeren. Die ambtenaren moeten ook uit dat stelsel gesalarieerd worden via commissiegelden voor de oogsten die ze doen bijeenbrengen via de controleurs. Dat heeft slavernij van de inlanders tot gevolg. Dat wordt niet benoemd. Maar hun rechteloosheid is ook systemisch. Dat noodt tot corruptie. En ook dat moet maar aanvaard worden. Dat heeft grote armoede tot gevolg en soms massale hongersdood. Ook dat is onderdeel van dat stelsel, al zullen we dat steeds ontkennen.

Daartegen komt Max Havelaar als voorbeeldige ambtenaar op. Dat kan hij niet aanvaarden. Dekker laat Havelaars wederwaardigheden vertellen door zekere Ernest Stern, om afstand te nemen jegens de held. Aan de ene kant wil Douwes Dekker niet dat zijn roman een schandelijke *roman à clef* wordt. Maar aan de andere kant wil Dekker ambtelijke genoegdoening en toch, zij het verdekt, de onnavolgbare held spelen zonder strafbaar te zijn wegens opruïing: Dekker kent de veel te ruime strafbepalingen van het Napoleontische Nederlandse Crimineel Wetboek. Dat wetboek heeft niet heel veel op met drukpersvrijheid of vrije meningsuiting. Dekker slaagt in beide doelstellingen gedeeltelijk. Maar blijft toch ontevreden over dit compromis, waarbij hij niet kan herrijzen als een geridderde en belauwerde topambtenaar die 's lands belang voorbeeldeloos heeft gediend. Want dát wil dit genie uiteindelijk tóch.

Hij veracht de mensheid. En toch wil hij van deze versmade meute hoogachting via medailles, gratificaties en handgeschepte certificaten. Stern vertelt, een ambtelijk relaas hertalend, over

twee Javaanse landskinderen die slachtoffer zijn van de uitzichtloze Java-oorlog waarin ze leven, have en goed kwijt raken en uiteindelijk elkaar óók: de natuurkinderen Saïdjah en Adinda die bloot gesteld worden aan de brute, niets onziende geweldplegingen van een koloniaal gezag dat hen niet eens als bezielde wezens wil zien die deel moeten hebben aan een rechtsorde. De autoriteiten beschermen hen niet, zij wenden het hoofd af en zien nieuwe schadeposten tegemoet. Het landsbelang eist het nu eenmaal. Dekker, de imperfectibiliteit van zijn verhaling vol wrevel overziend, onderbreekt abrupt zijn narrativiteitslijn en klaagt Willem III in persoon aan als leider van een roofstaat aan de Noordzee. Gevaarlijk, want de bepalingen over majesteitsschennis zijn in het Napoleontische strafrecht draconisch.

II.3.9 Wij zijn de overheerschers, zij de overheerschten

Het cultuurstelsel was door koning Willem I ingevoerd bij Koninklijk Besluit. Geheel buiten het gemeen overleg met de Staten-Generaal om. Dat was logisch, de Grondwet van 1814 wees de koning nu eenmaal exclusief aan als opperbestuurder van de koloniën en de overzeese bezittingen van het koninkrijk. Kroondomeinen, als gezegd. De koning, zou hadden Van Hogendorp en Van Maanen geconcludeerd, was privaat eigenaar van het koloniaal areaal. Zoals hij privaat eigenaar was geweest van het prins-bisdom Fulda, hem door Napoleon toegeschoven ter compensatie van het verlies der Nassause erflanden. Verantwoording over het administratief beheer aan enige volksvertegenwoordiging was inconstitutioneel. Het was niet te rijmen met de soevereiniteit van de koning. De koloniën waren de koning gegund door de Engelse kroon voor de uitvoering van een militaire alliantie met Londen en hoe de koning dat zou doen was eveneens een particuliere aangelegenheid. Van soevereinen. Alleen Willems wanbeheer noopte tussen 1840-1848 tot een andere opvatting: als de koning een staatsbankroet veroorzaakte, kon niemand meer volhouden dat dat beheer een hoogstpersoonlijke aangelegenheid was. Floris van Hall, beslist geen nieuwlichter, moest de aanzienlijke burgerij – waaruit hij voortkwam – dreigen met een enorme gedwongen lening. Daaruit bleek dat het onvermogen van de kroon de dragers van het nationaal crediet direct aantastte, op het gevoeligste punt. In de portemonnee, in het familiekapitaal. Erger kon men de hooggezetenen, de stedelijke regenten en patriciërs, niet treffen. Zij eisten een vinger in de koloniale pap. Met de representatieve democratie, zoals wij die ons heden ten dage voorstellen, had het niets te maken. De *grande bourgeoisie* voelde zich zwaar belazerd. De mensen die de rechtsorde samenstelden. De stemgerechtigden. Die er toe deden. De weldenkenden der natie. De deehebbers aan het *pays légal*. Zij vocht terug. Om haar stand te handhaven. En die stand alléén.[73] Als het bankroet had kunnen worden afgewenteld op de klassen daaronder door waanzinnige accijnsverhogingen, was die grote burgerij niet in actie gekomen. Maar zulks was, gelet op de staatschuld, niet meer mogelijk.

De grondwet van 1848 schreef voor de Staten-Generaal nu, in het vervolg daarvan, via wetgeving in formele zin bij het beheer van de koloniën te betrekken: de minster van koloniën zou voor zijn financiële beheer van deze wingewesten verantwoording dienen af te leggen aan de volksvertegenwoordiging. De inrichting van de staatshuishouding van de koloniën werd nu onderwerp van een aparte wet: de wet tot regeling van de staatsinrichting voor Oost-Indië. Deze wet komt hierna uitvoerig aan de orde. De Tweede Kamer was nu ineens gesprekspartner van de kroon, hoe er geregeerd zou moeten worden in deze wingewesten, zo eindeloos ver gelegen aan de andere kant van de wereld. De Kamer had dat ook steeds gewild, omdat de koning door zijn hoedanigheid van koloniale opperbestuurder elke keer weer in staat was gebleken de Kamer schaakmat te zetten voor wat betreft het algemene schatkistbeheer. Thorbecke, de premier van het progressief-liberale kabinet dat deze gedachte moest tenuitvoerleggen, is toen gaan praten met Jean Baud. Die had veel ervaring met de koloniale administratie in de Archipel. Wat, zo vroeg

[73] Zie voor de beleving dienaangaande in de betere burgerlijke Amsterdamse kringen: Ursula den Tex, *ERFGENAMEN, Het verhaal van een Nederlandse familie van aanzien en vermogen*, Uitgeverij Balans Amsterdam: Amsterdam, 2009. ISBN 978-90-5018-964-4 NUR 320, pp. 35-76.

Thorbecke, was nu eigenlijk het stelsel van beginselen waarop dat bestuur tot op dat moment gegrond was?

Baud was eigenlijk nogal verbaasd. Hij was ook terughoudend, want hij vond Thorbecke een studeerkamergeleerde, een soort professor *Zbygniew Prlwytzkofsky*. Die man is gemeentelijk fenomenoloog die door burgemeester Dickerdack eigenlijk alleen maar van stal wordt gehaald als de magistraat in de gemeente Rommeldam iets heeft uitgehaald wat volstrekt onwettig is. Uiteraard refereer ik weer aan een stripfiguur van Marten Toonder. De prof moet dan een rapport schrijven dat op wetenschappelijke grondslag bewijst dat de gemeente nooit onrechtmatig heeft gehandeld, dan wel dat er niets aan de hand is of dat er nog veel geteld of gemeten moet worden voordat "der Behörde endlich anstandig auf wissenschaftlicher Grundlage daadzakelijk ingrijpen kan". En dat is dus nooit. Tenzij "der Boml" het op zijn geweten heeft. Dan is iedereen uit de brand. Baud, gelooid van het liegen, was dus niet bereid erg openhartig te zijn tegenover Thorbecke die ook nogal wegliep met Duitse onbegrijpelijkheden. Na lang nadenkens heeft Baud toen eruit gebracht dat er maar één beginsel was. Namelijk dat de Nederlanders de overheersers waren. En de inlanders de overheersten. Dat had Thorbecke al gedacht en het bevestigde dus zijn ergste vermoedens. Ik kom daar strak op terug. In de constitutionele geschiedenis van deze moerasdelta komt te zelden naar voren, dat opzettelijke discommunicatie tussen tegengestelde karakters katalysatoren zijn geweest voor de meest verheven principes. Thorbecke kon de deftige heren niet luchten of zien en zeker niet Baud, die met een fraaie équipage met vier paarden zich door Den Haag liet rijden terwijl Thorbecke bemodderd met zijn gomelastieken overschoenen moest aansoppen vanaf het Station Hollandsch Spoor.

De Kamer kreeg maar geen overzicht over de rijksfinanciën, omdat de koning scheen te beschikken over fondsen die hij niet hoefde open te leggen, laat staan te rechtvaardigen ten genoege van de volksvertegenwoordiging. Met als hierna gedetailleerd en uitvoerig te bespreken desastreus gevolg dat de Kamer ineens wél betrokken werd bij het rijksbrede financiële beheer als een niet meer weg te moffelen deficit aan het barre daglicht trad. De Kamer was dus verheugd, dat zij eindelijk eens een volle stem in het koloniale kapittel kreeg. Want het financiële beheer van de Archipel was onmiskenbaar één van de kernpunten van de koloniale staatshuishouding: dat beheer moest dus jaarlijks besproken worden met de Kamer. Die zou dientengevolge niet meer overvallen kunnen worden met ineens opgedoken schulden terwijl ze steeds had gedacht dat de koloniale baten ze wel zouden dekken.

De koning had die gedachte ook steeds gevoed. Onmiskenbaar had hij de ministers van Koloniën en Financiën steeds weer bij deze toeleg tot verheimelijking betrokken. In hoeverre daarbij ook valsheden in boekhoudkundige geschriften begaan waren door de departementsambtenaren zou nog onderwerp van studie moeten gemaakt worden. In 1840 was de Tweede Kamer er in ieder geval van overtuigd dat iets dergelijks was geschied, want anders hadden bepaalde vage posten "diversen" en "overboekingen", prolongaties van kortlopende credieten of schulduitstellingen bij de tienjarige gewone rijksbegrotingen – de Tweede Kamer kon haar gewone budgetrecht maar om de tien jaar aanwenden – zeker bepaalde vragen opgeroepen: de Kamer bestond vooral uit juristen waarvan velen met ervaringen in de boekhouding die het Wetboek van Koophandel aan de private handelsbedrijven voorschreef. Er zijn ongetwijfeld dubieuze debiteuren weggeschreven, oninbare vorderingen weggeboekt naar het Amortisatiefonds of kruiselingse gelijktijdige overboekingen naar verschillende begrotingen gedaan, zo, dat de Kamer het overzicht moest kwijtraken. De parlementaire geschiedenis leert dat ná 1830 de Tweede Kamer bijzonder alert was bij de activering van haar budgetrecht: de koning bleek niet erg te vertrouwen en men wist dat de topambtenaren niet het statuur hadden om hun gebieder tegen te spreken. De enige was Van Maanen, de minister van Justitie, maar die vond het budgetrecht van het parlement een inconstitutioneel paskwil. De Tweede Kamer pikte het in 1840 echt niet langer om op deze wijze geschoffeerd en gepasseerd te worden. Zij wilde dat dan die ambtenaren, die de valse boekingen deden, zich niet langer zouden kunnen verschuilen achter de onschendbaarheid van de soeverein. En daaronder begrepen zij stellig mede de ministers die aan deze valsheden feitelijke leiding gaven

en zelfs opdracht per instructies plachten te formuleren, zij het, helaas mondeling. Vandaar dat de Kamer nu het beginsel van de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van de ministers in de grondwet wilden zien uitgedrukt. De aan de ministers ondergeschikte beleidsambtenaren waren dan hun noodzakelijke deelnemers. En zouden dus terecht moeten staan, met hun minister, bij de Hoge Raad der Nederlanden, op een door de Kamer geformuleerde tenlastelegging.

De nieuwe grondwet schreef in lijn met deze ontwikkeling ook een jaarlijkse verantwoording van dat beheer voor vanwege de minister van koloniën. Die zou, kon de Kamer niet instemmen met diens opgaven van begrotingsposten en de verantwoording van de rekening van het afgelopen jaar, de bewindspersoon kunnen wegzenden bij motie van wantrouwen. Het cultuurstelsel was één van de essentialia van dat staathuiskundig beheer. Dat stelsel zou dus gedefinieerd moeten worden in de wettelijke regeling van de Indische staatsinrichting. Dat zou dus niet meer kunnen bij dat reeds geslagen koninklijk besluit, dat eigenlijk was gericht tot Johannes van den Bosch als gouverneur-generaal in persoon.

II.3.10 De Tweede Kamer heeft geen Indische specialiteiten die de kroon tegenspel kunnen bieden

Om méé te kunnen praten over dat beheer was gedegen kennis nodig van het koloniaal regeringssysteem. Die kennis, daar kwam de Tweede Kamer plotseling met schrik achter, bezat ze niet.[74] Dat had ze ook niet gehoeven, want dat beheer, daar stond ze buiten. De Kamer wilde in 1854 weten, wat nu precies de beginselen waren bij de koloniale administratie. Wat waren de principes, waardoor de regering zich tussen 1814-1848 had laten leiden?

Zelf kon de Kamer geen principes opgeven, tenminste, niet beschrijvend, als uitgangspunten van het staand beleid. De Kamer gaf voor te willen weten wat de kroon tot dan toe voor leidraad bij dat beheer had gevoerd. De Kamer zou dan die leidraad nemen als grondslag voor haar beraadslagingen ten aanzien van het ontwerp-regeringsreglement, zodat die in ieder geval niet zouden uitlopen op oeverloos gezwam. De Kamer stuurde echt aan op een fundamentele gedachtenwisseling. Ze was van plan de staatsregeling punt voor punt door te nemen.

II.3.11 Op welke staathuishoudkunde was de Indische Staatsregeling eigenlijk gebaseerd?

Was er, in die regeling, sprake van een soort staatkunde van liberale aard, zoals in de grondwet van 1848 was verankerd? Gaf die regeling aan de inwoners van de Archipel bijvoorbeeld onvervreembare grondrechten zoals het recht op vrijheid van godsdienst, het recht op rechtsingang bij een onafhankelijke rechter, de vrijheid van gewetensovertuiging en drukpers, vereniging en vergadering? Was er, in beginsel, sprake van een soort machtenscheiding zoals in de grondwet voorzien? Wat was dan precies, in dit verband de rechtspositie van de inlander? En als die staatsregeling op deze punten afweek van het grondwettelijk systeem, waaraan ook de Kamer nog heel erg moest wennen, wat was dan daarvoor de rechtvaardigingsgrond? Deze kwesties komen hierna nog uitvoerig aan de orde in een juridiserend verhaal over de verhouding tussen grondwet en staatsregeling. Maar hier, in deze context, gaat het erom dat de Kamer voor het eerst de regering op dit punt ten principale bevraagt. Ze had er ruimschoots tijd voor gereseveerd. En ze heeft er ook twintig zittingsdagen aan gewijd. Juist, omdat dat toch betrekkelijk schimmige en onbekende cultuurstelsel sommige afgevaardigden dwars zat. Het leek op verkapte slavernij, dat stelsel. Was het echt het uitgangspunt van de regering, dat zoiets met de moderne liberale rechtsstaat verenigbaar was? Die vraag kon in 1830 nog niet gesteld worden:

[74] Zie: J.C.Boogman, *De conservatief-liberalen (doorgaans) aan het bewind, 1853-1862*, opgenomen in de serie: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Nederland en België 1840-1914*, eerste helft, Vol 12, *Nieuwste Tijd,* Uitgeverij Fibula-Van Dishoeck/UnieboekBV: Haarlem/Bussum, deel ISBN 90-228-38137 serie ISBN 90-228-3800-5, pp. 379-398 ihb. 384-386.

dan had de regering stomweg bevestigend geantwoord. De kamer had zich daarbij neergelegd en was tot de orde van de dag overgegaan.

Maar in 1854 kon dat eigenlijk al niet goed meer, tenminste, niet zonder veel omhaal en verhullend taalgebruik – van beide zijden. In deze zestiger jaren van de negentiende eeuw daagde in westelijk Europa wel het vage besef, dat er met de slavernij ethisch iets mis was. Ook conservatieven ontwikkelden een ethisch gekleurde koloniale ideologie waarin de inlander door de overheid een primitief menswaardig bestaan moest worden geborgd. Alleen de strikte liberalen waren keihard: die zagen de inlanders als factoren in een markt-economie gericht op winstmaximalisatie ten behoeve van het thuisland. Evenwel: de confessionelen, de behoudendende groot-protestanten voorop, en de progressief-liberalen-in-ontwikkeling, hadden daar toch moeite mee. De inlanders was toch óók een mens. Een onontwikkeld mens, zeker, met betreurenswaardige (Javaanse) gewoonten en tradities en een bevreemdend wereldbeeld, maar daar was de blanke nu juist voor om daarin de inlander beschavend op te voeden. Dus: wat wou de regering nu precies? Op dit punt van het koloniale beheer.

II.3.12 De illiberaliteit van de minister van Koloniën Pahud de Mortanges

De vragen werden gericht tot de net aangetreden minister van koloniën Ch. F. Pahud de Montanges[75]. Pahud was bekend als *conservatief* liberaal. Hij was voor vrijhandel. Maar niet voor democratie. En al helemaal niet voor politieke verantwoordelijkheid van ministers. In wezen was hij, wat men destijds noemde, *illiberaal*. Hij was minister van Koloniën geweest in het eerste kabinet Thorbecke. Zijn vader had als kostschool-directeur te Batavia en president van de Wees- en boedelkamer te Semarang echt behoord tot de blanke koloniale élite. En dat was ook de leefwereld die de bewindsman aan Koloniën bekend was. Hij voelde zich daarin, om zo te zeggen *senang*. Met de liberalere constititionele gedachten van Thorbecke had hij niet veel. Hij vond eigenlijk dat de koning nog steeds het exclusieve opperbestuur over de Archipel behoorde te hebben. Wel, natuurlijk met steun en assistentie van twee loyale agenten: de minister van Koloniën hier, in Nederland, en de gouverneur-generaal te Batavia. Pahud was dus niet zozeer een nieuwlichter.

Van Thorbecke moest hij dan ook niet veel hebben. Die was meteen begonnen alle oude topambtenaren op te ruimen die onder de oude bedeling vrienden waren geweest van het Huis van Oranje – vooral de commissarissen des konings in de provincie hadden het moeten ontgelden, en daar had Pahud veel vrienden onder – en daarom haalde Pahud opgelucht adem toen Thorbecke door koning Willem III aan de kant werd gezet op grond van de commotie, die de heroprichting van de oude katholieke bisschoppelijke hiërarchie in 1853 had veroorzaakt. Echt religieus was Pahud niet, maar hij schikte zich op dat moment onder de Groot-Protestanten.

[75] Charles Ferdinand Pahud, 1803-1873. Hij had al een glanzende carrière in Nederlandsch Indië achter de rug tussen 1814-1848. Hij was ontvanger van het recht van successie en overgang geweest te Batavia, waarnemend ontvanger van de in- en uitgaande rechten en inspecteur van Financiën. Daarna directeur der producten en civiele magazijnen en depots te Batavia. Hij ging in 1847 terug in patria om waarnemend secretaris-generaal van Koloniën te worden. Hij werd tevens Staatsraad in buitengewone dienst. Hij wilde de segregatie in de Indische samenleving in ieder geval via het Regeeringsreglement wettelijke grondslag geven door drie verblijfstatussen te onderscheiden waaruit de ingezetene zich niet anders zou kunnen bevrijden dan met medewerking van overheidswege: Europeanen, inlanders en “vreemde oosterlingen” waarbij de laatste categorie zou kunnen worden onderscheiden in verre oosterlingen (Chinezen en Japanners) en nabije oosterlingen uit Malakka en Brits Maleisië. Alleen de Europeanen zouden volkomen staatkundige rechten kunnen krijgen, zij het dan niet in de zin van direct inroepbare waarborgnormen zoals krachtens de grondwet in Europa. Geen vrijheid van vergaderingen van politieke aard, geen drukpersvrijheid, geen demonstratievrijheid of het recht van petitie, ook niet voor de Europeanen. DE gouverneur-generaal zopu voortaan door de Raad van Indië – de voormalige V.O.C.-beheersraad van commissarissen – worden bijgestaan via vrijblijvende adviezen, en de Raden zouden door de Kroon benoemd worden op voordracht van de gouverneur-generaal. Naar een scheiding van machten hoorde in Indië niet gestreefd te worden. De Staatsregeling hoorde dan ook de koloniale regeringsambtenaren niet in te delen naar rechterlijke, bestuurlijke en wetgevende macht.

Eigenlijk méér omdat die stiekum de poten onder de ministeriële zetel van Thorbecke uitzaagden dan omdat hij enige calvinistische leerstelligheid onderschreef, behoudens dan die, dat aanmerkelijke winst bewees dat de Here Here in de maker van dat gewin een bijzonder welbehagen had. Daarin stond Pahud in deze tijd bepaald niet alleen. Nóg niet, trouwens.

Pahud ging daarom, na de Aprilbeweging van 1853, naadloos over in het conservatief-liberale kabinet Floris van Hall-Donker Curtius. Dat moest de schade, die Thorbeckes omwenteling van 1848 had teweeggebracht in de ogen van Willem III zoveel mogelijk beperken. Hij vond in de onafgedane boedel van het departement van Koloniën een volledig uitwerkt concept-voorstel van wet voor een Regeeringsreglement voor Nederlandsch Indie. De grondwet schreef voor, dat dat er moest komen, bij wet in formele zin. Wat moest er nu eigenlijk precies in staan, vroeg Pahud zich af. Zo weinig mogelijk, natuurlijk, en dat weinige zo vaag mogelijk. Voldeed het concept daar eigenlijk wel aan? Wat zou dat weinige dan precies moeten zijn, om aan de grondwetteljke opdracht minimale lippendienst te bewijzen? Pahud had eigenlijk geen flauw idee. Het leek hem het beste, maar meteen in de memorie van toelichting een staatkundige intentieverklaring op te nemen: "*Nederlandsch Indië is een wingewest, dat behoudens de welvaart der inheemse bevolking aan Nederland moet blijven verschaffen de stoffelijke voordelen, die het doel waren der verovering*." Dat was, ook in het oordeel van zijn tijdgenoten van conservatieve snit, iets te kort door de bocht. Het trok dus kritiek aan van de Tweede Kamer. Die reageerde op deze bliksemafleiding met allerlei hoogdravende amendementen, zodat er werd toegevoegd: *"(dat) aangestuurd zal worden op een toestand van vrije cultuur. Als overgangsstadium wordt daarbij gedacht aan een tijdperk zonder gedwongen arbeid, doch waarbij het bestuur zijn tusschenkomst zal verleenen aan de totstandkoming van contracten en de particuliere ondernemingen*." Eigenlijk ging het hele verdere debat met de Kamer over de tekstdelen en bestanddelen van deze toevoeging, die eigenlijk niet zo veel verbeterde en geen gefixeerde doelstellingen definieerde voor het economisch beheer. Er werd niet gesproken in termen van resultaatsverbintenissen, maar inspanningsplichten--- en die zijn altijd molliger en wijkender dan concrete toezeggingen. Het was handig, alsof Pahud een matador was, die de stier afleidde met een flappering van het rode doek rechts van de heup, terwijl de rapier in de linkerhand verborgen bleef.

De vraag is wel, of Pahud zó goochem is geweest. Hij maakte eigenlijk daarvoor een te onbeholpen indruk. Maar ook dat kan met voordacht zijn gedaan. Hij kende het ontwerp-reglement alleen maar oppervlakkig. Het was ook ontworpen door zijn ambtsvoorganger, J.C.Baud.[76] Pahud liet zich

[76] Jean Chrétien Baud (1789-1859)/ Hij startte zijn loopbaan als Nederlands marine-officier en werd later minister van Marine, minister van Koloniën en luitenant-gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië. Baud was vanaf 1811 tot 1821 in Indië werkzaam geweest. Hij had het begin van de Java-oorlogen meegemaakt. Terstond had Baud ingezien dat dit enorme sommen gelds zou gaan kosten, terwijl de staat van 's lands schatkist nog steeds bedroevend was. In 1825 werd Baud benoemd als ambtenaar bij het ministerie van Koloniën. Hij rekende voor dat de schatkist nadeel leed van het koloniaal beheer. In 1830 was Van den Bosch vertrokken naar de Archipel om daar het cultuurstelsel op poten te zetten. In 1832 wenste Van den Bosch Indië te verlaten, maar hij verzocht een persoon te zenden om in zijn plaats het cultuurstelsel verder en breder in te voeren. Baud wilde gaan. Samen met Van den Bosch maakte Baud een rondreis door Java om de mogelijkheden van dat stelsel praktisch te inspecteren. Van den Bosch gaf hem vervolgens uitgebreide bevoegdheden. Op 2 juli 1832 werd Baud gouverneur-generaal. Willem I instrueerde hem het cultuurstelsel onbeperkt voort te zettten. Baud zag toen al de nadelen van het stelsel in. Hij vond dat het stelsel nodeloos de vorm van verkapte slavernij aannam. Het kon veel beter geregeld worden in overeenstemming met de oude volkstradities. De vorsten moesten niet te veel invloed hebben op de cultures, de beloning moest verbeterd worden en verder moest niet te veel arbeid geëist worden. Daar waar het stelsel niet kon aanslaan en alleen met overmatige dwang kon worden opgelegd, moest ervan worden afgezien. Het grootste bezwaar wat Baud had tegen de inschakeling van de vorsten was, dat deze altijd, buiten de resident om, toch voor eigen rekening zouden gaan werken. De resident kon dat nooit voorkomen, de controleurs alleen maar door zeer frequente inspectie. En daarvoor kon het koloniaal bestuur toch nooit de personen leveren. Baud ontried ten stelligste het cultuurstelsel te introduceren in Sumatra en op Banka. Dat zou daar alleen maar opstanden veroorzaken. Maar de instructies van Willem I waren klemmend en generiek en lieten hem deze nuanceringen of differentiaties naar regio, eilanden-groep, eiland of district niet toe. Er moesten, ter beteugeling van de opstanden in guerilla-vorm, strafexpedities op touw gezet worden. Die kostten weer geld. Willem, in Den Haag, achter zijn bureau, bleef op zijn ponteneur staan. Baud wist met vorsten tijdelijk wel overeenkomsten te sluiten. Maar hij wist dat de

als een schoothondje leiden door Baud, die in de Tweede Kamer zat. Pahud las eigenlijk diens memories voor, ter toelichting van het wetsontwerp.

II.3.13 De koloniale opstellingen van Baud dominant

Baud was soms niet in zijn zicht, dan zat Baud op de damestribune van de voormalige balzaal van stadhouder Willem V. Daar zat Baud waarachtig óók nog eens een soort oppositie voor te bereiden. Bezwaren, fundamentele zelfs, tegen het wetsontwerp. Dat had Baud ook destijds met tegenzin opgesteld. Het ontwerp léék het cultuurstelsel te sauveren, zelfs te billijken en aanvaarden. Maar nu gaf Baud toch ineens van een tegengesteld gevoelen blijk. Hij vond het niet te rijmen met een gezonde regeringspolitiek. Baud had zijn standpunt tevoren heel duidelijk geformuleerd jegens de jurist die de grondwetswijzigingen van 1848 op zijn geweten had: J.R. Thorbecke. Hij had gezegd:

"Wij hebben niets met de Javanen gemeen. Taal, kleur, godsdienst, zeden, afkomst, geschiedkundige herinneringen, alles is verschillend tusschen Nederlanders en Javanen. Wij zijn de overheerschers, zij de overheerschten. Die heterogeniteit sluit een kiem van ontbinding in zich. Zij zal eenmaal plaats hebben; door wijsheid en voorzigtigheid kan dat tijdstip vertraagd worden; door stelselzucht en roekeloosheid zal het worden vervroegd."[77]

Pahud heeft, wat harkerig, zich bij deze zienswijze aangesloten en tóch het cultuurstelsel zonder omhaal aanvaard. Het was voor de boedelberddering van het koninkrijk noodzakelijk, dat wisten de finaciële experts in de Kamer inmiddels óók wel. Daarom is het cultuurstelsen tot 1917 eigenlijk intact gebleven.[78] Ook al was overduidelijk dat Baud het onaanvaardbaar vond omdat het de inlander niet alleen zwaar belastte, maar omdat het op een economisch monopolie in het belang van het moederland neerkwam.[79] Het verlaagde de inlander tot slaaf van de vorsten. Pahud

---

sultans hem, zo gauw hij zijn hielen had gelicht, toch weer allerlei streken zouden leveren. Er moest een oorlogsschip aan te pas komen voordat de sultan van Lingga zich eindelijk onderwierp. De sultans hadden eigenlijk geen begrip voor de verdragen die Baud ze voorlegde, wat een souvereiniteitsoverdracht was, en waarom zij controleurs in hun rechtsgebied moesten toelaten. Baud kreeg er, ook gelet op de steeds kribbiger wordende toon van Den Haag schoon genoeg van. Hij wenste dus terug te komen in patria, hoezeer Van den Bosch, inmiddels minister van Koloniën geworden, hem trachtte te paaien om te blijven. Op 14 augustus 1836 arriveerde Baud in patria. Hij werd nu benoemd tot staatsraad in buitengewone dienst. Hij stelde vast dat de staatsschuld, mede door de Belgische opstand, inmiddels astronomische allures had aangenomen. Hij werd nu benoemd tot één van de commissarissen die tot taak hadden een financiële boedelscheiding met het koninkrijk België voor te bereiden. Hij werd nu op 1 januar 1837 i minister van Koloniën, voornamelijk om het daarheen te leiden dat toch weer batige saldi uit de Archipel in de schatkist zouden vloeien. Deze zorg zou hem blijven beheersen bij zijn verdere ministeriële beleid. Hij verafschuwde het cultuurstelsel, maar wist dat het voorlopig onontkoombaar was zolang het staatsbankroet aanstaande was. Vanuit deze overtuiging redigeerde hij het conceptvoorstel van een Staatsregeling voor Nederlandsch Indië.

[77] A.Alberts, *Baud en Thorbecke 1847-1851*, Uitgeverij NV A. Oosthoek's Uitgevers-Maatschappij, Academisch proefschrift, Utrecht 1939; als handelseditie uitgegeven in de serie: *Utrechtse bijdragen tot de geschiedenis, het staatsrecht en de economie van Nederlandsch-Indië, 1939*, deel VI, pp. 172 vv. Zie over deze connectie tussen cultuurstelsel en de Nederlandse financieel-economische politiek vooral: C. Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java 1840-1860*, Uitgeverij: Universitaire Pers Leiden: Leiden, 1975. Zie voorts: Fritjof Tichelman*, The social evolution of Indonesia, The Asiatic Mode of Production and Its Legacy* (translated from Dutch by Jean Sanders), Uitgeverij: Marinus Nijhoff Publishers/ The Hague/Boston/London, Kluwer Boston Inc./Kluwer Academic Publishers Group: The Hague, 1980, ISBN-13 978-94-009-8898-9/ DOI 10.1007/978-94-009-8804-5 e-ISBN-13 978-94-009-8896-5.

[78] P.J.Oud, *Honderd jaren, Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis, 1840-1940*, Uitgeverij: Van Gorcum & Comp. NV. (G.A.Hak & H.J.Prakke): Aan den Brink, Assen, 1946 pp. 72 vv.

[79] Baud zei in de Kamer thans (in weerwil van zijn eigen memorie van toelichting): "Ik zal niet herhalen, wat ik, meer dan eens, over het cultuurstelsel heb gezegd. Ik zal slechts kortelijk herinneren, dat ik de directe inmenging der regeering met de industrie der ingezetenen, welke in dat cultuurstelsel opgesloten ligt, niet overeenkomstig acht met gezonde regeeringsbeginselen; ik zal slechts herinneren, dat ik meer dan eens heb gezegd, dat wanneer de nood van het moederland het Indisch bestuur er niet toe gedwongen had, het naar mijn inzien wenschelijk en plichtmatig zou zijn geweest, in Indië het regeeringsstelsel te volgen dat onder alle hemelstreken, onder alle omstandigheden, het beste is, dat namelijk, waaronder de regeering zich bepaalt tot het verleeenen van bescherming, tot het maken van wijze wetten, tot het openen van middelen van

ontkende dat ook helemaal niet. Pahud ging er gewoon niet verder op in. Met veel masseren kreeg hij het concept-Staatsregeling door de Kamers. Pahud had vervolgens gezegd dat hij in het regeringsreglement de positie van de inlandse vorsten wenste te versterken. Dat zou noodzakelijk zijn ter veiligstelling van de Nederlandse gezagshandhaving. De Indische adel diende ervan doordrongen te worden dat met de val van het koloniaal gezag óók de maatschappelijke positie van die adel onomkeerbaar op het spel zou staan. Dat is de wat cynische, maar hoogst realistische zienswijze van Baud steeds geweest. Baud had het systeem juist precies daarom onwijs gevonden: het zou de ontvoogdingswil van de inlander slechts versnellen. De koloniale blanke zou zo eerder verjaagd worden dan hem lief was. Als iemand het al leuk vindt, verjaagd te worden. Wat de geloofwaardigheid van Pahud volkomen ondermijnde was, dat achteraf bleek, dat hij het er langere tijd op had toegelegd om gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indie te worden. De ambtelijke "hoofdprijs" van Den Haag zoals Louis Couperus het ambt noemt in zijn feuilletons in "Het Vaderland" en zijn "*De boeken der kleine zielen. De kleine zielen* (1901)" aan het begin van de twintigste eeuw. Pahud leek de Staatsregeling op eigen leest geschoeid te hebben. Pahud zou, helaas, niet de enige zijn die eigenbelang en het veelgeroemde landsbelang vooral via de koloniale portefeuille tot een eigenaardig mixtum wist te klutsen.

Baud heeft steeds ter dege ingezien dat het cultuurstelsel indruiste tegen de liberale principes van de Nederlandse grondwet van 1848. Maar, zo gaf hij ruiterlijk toe, "*de nood van het moederland*" vergde de instandhouding van dat stelsel. Baud lichtte dat niet verder toe. Dat kon hij ook bezwaarlijk, want dan zou hij zijn ambtsedig bezworen geheimhoudingsplicht die hij had aanvaard bij zijn eerste ambtelijke aanstelling geschonden hebben. Hij bedoelde stomweg: zonder cultuurstelsel zakt het koninkrijk als een plumpudding in elkaar.[80] Pahud heeft de vorenstaande

gemeenschap, tot het maken van wegen, kortom tot bevordering *middellijk* van de welvaart en de industrie der ingezetenen; met onthouding van alle *onmiddellijke* bemoeiingen daarmede, onder wat vorm of benaming ook. Omstandigheden naar mijn inzien van overwegende aard hebben de Nederlandsche regeering gedrongen om van die heilzame beginselen af te gaan en om op het productief vermogen van Nederlandsch Indië dien invloed uit te oefenen, dien men gewoonlijk begrijpt onder den naam van het *stelsel van cultures*. Wanneer ik dus over dat stelsel spreek, dan doe ik dit zonder blinde ingenomenheid; ik spreek er over met het oog op de gebreken, die het heeft, en op de verkeerde beginselen, waarop het rust. Maar ik spreek er tevens over met het oog op de eischen van het moederland, met den wensch om te behouden, wat eenmaal tot stand is gebracht, met de overtuiging, dat daarin van lieverlede die verbeteringen aangebracht moeten worden, waarvoor het vatbaar is, opdat*, zo mogelijk*, eenmaal worde teruggekomen op de heilzame beginselen, waarvan slechts de nood van het moederland gedwongen heeft af te gaan.". Zie: J.A. De Bruyne, *De geschiedenis van Nederland in Onze Tijd*, III Vols., Nieuwe Uitgave, Uitgeverij/Drukkerij J.F.Dupont: Schiedam, 1912, Deel II, pp. 183-187, 203-219; het citaat der kamerrede pp. 211-212.

[80] Al veel eerder had Baud dat ronduit in de Kamer erkend. Hij had steeds onderstreept dat daarom het cultuurstelsel niet verlaten kon worden. Toen hij als interim-gouverneur-generaal aantrad had de NHM een negatief saldo van 35 millioen gulden. De hele Indische cultuuroogst was op de voorhand aan de NHM in onderpand gegeven tot 1840. Daarnaast moest Baud nog geldleningen plaatsen ter financiering van voortgezette strafexpedities op Sumatra. Buiten de NHM om had hij daarom Sumatraanse percelen en oogsten in consignatie moeten geven aan geldschieters. Maar Koning Willem I en II wilden geen publiciteit: dat zou het staatscrediet finaal ondermijnen. Daarom hield Baud, tegen zijn zin, ook de Nederlandse Algemene Rekenkamer buiten de koloniale staatshuishouding, ook na 1840, met diverse gekunstelde beroepen op de grondwettelijke opdracht van het opperbestuur der Nederlandse koloniën en overzeese volksplantingen aan de Koning. Baud zag in, dat het soms de spuigaten uitliep, vooral omdat steeds weer beroep werd gedaan op Oorlog en Marine om delen van de Nederlandse vloot over te varen naar de Indische wateren voor troepentransporten. Buiten de gewone boekhouding om. Daarom, ook ter rugdekking – inmiddels waren ministers strafrechtelijk aansprakelijk geworden met hoofdelijke vermogensrechtelijke verantwoordelijkheid voor ongrondwettige uitgaven – stelde hij toch een geheime Kamercommissie in ter controle op de algemene rekeningen van de koloniën, die overigens steeds in commissie-generaal verband, dus steeds strikt geheim zonder extern kenbare verslaglegging, beraadslaagde. Dat was uiteraard niet in de lijn die Thorbecke voorstond. Want nu kreeg men een tweedeling van kamerleden van de eerste en de tweede rang. De eersten konden de comptabiliteit over alle departementen beoordelen, rijksbegrotings-breed, de tweeden niet. Daarom drong ook Baud, die steeds meer nattigheid voelde, er op aan dat de minister van Koloniën ook aan de kamerberaadslagingen deelnam bij de afhandeling van de rijksbegroting. Want daarbij werden sedert 1840 de administratieve handelingen van het koloniale bestuur wel degelijk op de korrel genomen. Baud was dan steeds bereid inlichtingen te geven. En drong de Kamer daar niet eigenstandig op aan, dan initieerde Baud dat als Kamerlid bij interruptie wel; ministers waren destijds tevens kamerlid. Althans, dat plachten zij te zijn. Slechts de generaals-ministers bij

frazen zo'n beetje in de Kamer nagestameld, want van de wanbeheersboekingen, de vervalsingen in diverse balansen en de ongerechtvaardigde afschrijvingen van de Willlems I en II wist Pahud echt niets af – een goed geconserveerd ambtelijk geheim was het in Den Haag destijds beslist. Maar Baud wist van de hoed en de rand. Baud wist als géén ander: als het cultuurstelsel niet voortgezet wordt – onder welke benaming dan ook – dan moet het belastingsysteem in Nederland op de schop. Je komt dan echt niet meer uit met een verhoging van de accijnzen. Dan moet je overgaan tot een progressief vermogens-belastingstelsel. Met een progressief inkomstenbelastingstelsel. Wie dat doet, tekent zijn politieke doodvonnis. De mensen die het actief kiesrecht uitoefenen honen die persoon weg. Maar handhaaf je het cultuurstelsel, dan kun je de accijnzen zelfs, op den duur, aanmerkelijk verlagen. Die connectie is nooit haarscherp aan de Kamer vóórgehouden in het publiek debat. Maar veel afgevaardigden vermoedden haar echt wel. Je mocht er alleen nooit een openbaar thema van maken. Wie dat deed plaatste zich buiten het denkend deel der natie. Dat wilde over dat thema gewoon nooit nadenken. Niet openlijk. Niet met verantwoordingsplicht. Daarin is zij geslaagd.

De Kamer heeft deze beschouwingen van Pahud, die overduidelijk óók maar gestuurd werd, betrekkelijk kritiekloos gedigereerd. Op acht augustus 1854 werd het regeringsreglement aanvaard. Achtendertig stemmen vóór, negentien tegen. Daarmee kreeg de regering wéér een redelijk blanco-volmacht om een oncontroleerbare financiële politiek voort te zetten in het Verre Oosten. Het reglement is wat gewijzigd in 1925. Het is blijven gelden tot de soevereiniteitsoverdracht van 1949, maar Soekarno heeft nadien bepaalde delen ervan gewoonweg geprolongeerd. Wanneer we nu willen weten: wat waren de *beginsel*en van Nederlands koloniale politiek, dan vinden we die haarscherp terug in de evengeciteerde boutade van Baud. Nadien is er eigenlijk nooit meer principeel gedebatteerd over die principes. Op ondergeschikte punten wel. Maar nooit systematisch. De intrinsieke samenhang van die politiek met de Nederlandse rijksbegroting is alleen maar verwoord in de slogan: "Indië verloren? Rampspoed geboren!". Die kreet is van 1920 wel steeds door partijen bij een regeringscoalitie aangeheven. De nefaste begrotingspolitiek, die in 1814 aanvangt met de enigmatige term "amortisatie-politiek", rechtvaardigt die kreet, die geen kabinet nadien uiteraard tot de zijne heeft willen maken, overigens wél. Betreden we thans dit spookhuis van defecte rekening en

---

Oorlog zagen van die combinatie in principe af. Men moet dus de *acta et gesta* van de Kamer ook bekijken vanuit het perspectief waarbij de aspecten van het *constitutioneel dualisme* – het kabinet is geen kamergroep (zoals in het Britse parlement) maar wordt door de Kamers voortdurend gecontroleerd – dat de verhoudingen tussen regeringsverantwoordelijkheid en controle door de volksvertegenwoordiging bepaalt, niet voldoende uitgekristalliseerd waren. Die verhouding tussen de Tweede Kamer en het kabinet was in deze tijd iedereen onduidelijk. Dat kwam vooral omdat de ministers lid bleven van de volksvertegenwoordiging. De kamerleden bepaalden per onderwerp hun politieke houding. Onderling was er afstemmingsoverleg. Maar niet met het kabinet, al was contact in de wandelgangen natuurlijk nooit uitgesloten. Pas gaandeweg is het dualisme tussen de Kamer en het kabinet ontstaan zoals we dat tegenwoordig min of meer kennen, maar destijds was dat dualisme duidelijk omdat er wel kabinetsakkoorden waren, maar geen regeringsakkoorden met kamerfracties. Als de regeringsakkoorden min of meer een kamermandaat gaan betekenen twen behove van het kabinet dat wil regeren, wordt het weer onduidelijk. De verantwoordelijkheid van het kamerlid wordt vertroebeld via de fractiediscipline. Het stemgedrag wordt tevoren geregisseerd. De relatie met de Kamer en het coalitieoverleg leidt to chardade-achtige debatten. De duidelijke lijn van Thorbecke is er niet meer. Het kabinet regeert niet alleen. Het coalitieoverleg regeert mede: de verhoudingen zijn onduidelijk. De kamer controleert niet meer achteraf. De politieke verantwoordelijkheden van de ministers worden diffuus. De aansprakelijkheden van de Kamer staan niet meer separaat van die van het kabinet, ze dat al ooit kunnen zijn, wanneer er gedetailleerde kabinetsakkoorden of regeringsakkoorden worden gesloten met kamerfracties of politieke kamerclubs. Dat was destijds nog allemaal niet in zwang. Daarbij was nog een extra complicerende factor, dat in Indië geen scheiding der machten bestond, en, naar Baud uitdrukkelijk stelde, ook voorlopig niet kon bestaan. Baud was van oordeel, dat de territoriale soevereiniteit van het koninkrijk over de hele Archipel een lachertje was. Hij had dat ervaren op zijn rondreizen, zeker op Sumatra en Soenda. Hij vond dan ook dat Den Haag dat onomwonden aan Londen moest duidelijk maken. Zeker voor de Grote Oost (Borneo, Celebes, De Molukken, Bali, Lombok en onderhorigheden) was zo'n claim volstrekt af te raden. Als het koloniaal bestuur zich dáár marginaal zou kunnen handhaven, dan zou dat al héél wat zijn. Hij meende dat hier het beginsel van non-interventie beslissend moest zijn: volkomen staatsonthouding door Den Haag. Een man van de praktijk, derhalve.

verantwoording. Met dezelfde onbestemde rillingen waarop we de gelijknamige kermis-attractie bezochten, de waarschuwing van een bezorgde moeder in de oren: dat spoken niet bestaan.

II.4 De amortisatie-politiek van Den Haag

II.4.1 Net als de V.O.C.: een vennootschappelijke uitoefening van soevereiniteit

Versneld de schulden delgen die op het Koninkrijk der Vereenigde Nederlanden drukten werd de primaire opdracht van de Naamloze Venootschap "*De Nederlandsche Handelsmaatschappij*" die koning Willem I bij Koninklijk Besluit oprichtte. Deze maatschappij kwam hiervoor al even aan de orde, toen behandeld werd dat Willems eerste gouverneur-generaal Van der Capellen de ene schuld na de andere aanging. De maatschappij trad daarbij op als geldschietster. Ze fourneerde dertig milioen voor reeds gemaakte onkosten. Maar dat was eigenlijk helemaal niet haar statutaire taakstelling die bij de oprichting was voorzien. Dat oprichten geschiedde op 29 maart 1824. Weer eens een keerje in de Haagse achterkamertjes. Volgens de statuten van de maatschappij ging het om de bevordering van de handel, de scheepvaart, de scheepsbouw, de visserij, de landbouw en het fabrieks- en nijverheidswezen van de staat, ondernomen sedert het tenietgaan van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën en de rechtsopvolging daarvan door de Bataafsche Republiek in 1795. De NHM zou functioneren als "grote hefboom, strekkende tot opbeuring en aanmoediging van de nationale welvaart" zo lichtte Willem toe. Het was inderdaad de bedoeling dat de NHM de *bedrijfspolitiek* zou uitlijnen waarbinnen het handelsmonopolie op het Verre Oosten zou worden geldig gemaakt.[81] De gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië

[81] Het was oorspronkelijk niet de bedoeling het monopolie-areaal te beperken tot het Verre Oosten. De NHM trachtte dat ook te verwerven over handelsbetrekkingen met Zuid-Amerika, Moxico en de Lavant: het oostelijk bekken van het middellandse Zeegebied. Maar daar kon de NHM niet terugvallen op de doorzettingsmacht van Willem I. In de Archipel kon ze dat wel. Willem gaf de NHM in 1827 zijn amfioen-monopolie in de Archipel, dus het monopolie op de import van opium. Dat ontleende het Oranje-Huis nog aan dat van de V.O.C. Terstond kon de NHM winsten boeken. Op basis daarvan kon de NHM investeren als credietverschaffer, handels- en transportonderneming ter ondersteuning van het in de hoofdtekst besproken cultuurstelsel. De NHM incasseerde de grondpachten van de inlanders en belegde de meeropbrengsten na verkoop op de algemene markt zoals hierna in de hoofdtekst beschreven. De NHM was echter niet opgewassen tegen de financiering van de militaire ondernemingen van Willem I ter gelegenheid van de beteugeling van de gevolgen van de Belgische Afscheiding in 1830-1839. Daardoor ontstond, omdat Willem steeds maar kortlopende credieten ten laste van de NHM-kas opnam zonder nadere verantwoording, een credietcrisis. Het monopolie op gedwongen cultures van thee, koffie, suiker en rubber in de Archipel kon deze credieten niet dragen. De NHM moest daarom weer door de belastingbetaler op de been gehouden worden via excessieve noodmaatregelen van de minister van financiën Van Hall in 1843. De NHM herstelde zich door "katoentjes" en masse te gaan exporteren naar de Archipel waarbij de Twentse textielindustrie de waren aanleverde. Dat bewerkstelligde toename van de volkswelvaart in Haarlem, Leiden en de streek Twente. Daar waren onder de boerenbevolking de goedkoopste en willigste arbeidskrachten te vinden die daar het industriële lompenproletariaat konden leveren. De NHM-secretaris Willem de Clerq wist Engelse katoenfabrikanten te bewegen tot investering via grootschallige weverijparken aangedreven door centraal stoomvermogen dat de snelschietspoelen over grote afstanden via assen en aandrijfriemen in constante draaiing kon houden, dag en nacht. Deze aanleg van weverijparken werd ook in Noord-Brabant, met name in het zuid-oostelijk deel daarvan, geïntroduceerd in steden als Tilburg, Eindhoven en Helmond. De NHM wist Engeland gaandeweg van de textielmarkt weg te concurreren. Uit de winsten bekostigde zij de particuliere plantages in Nederlandsch Indië, vooral nadat door de Agrarische Wet – zie hieronder – het landbouwareaal open werd gelegd voor particuliere ondernemingen en aanbestedingen. De goevereneur-generaal te Batavia had in 1824 al via de op 25 april 1824 gepubliceerde *Nederlandsch-Indische Lijnwadenverordening* aan de Nederlandse textielindustrie een importmonopolie gegund om de binnenlandse markt te vrijwaren van Britse concurrentie. Engeland kon katoentjes en andere textielsoorten, machinaal geweven, nu eenmaal aanmerkelijk goedkoper aanbieden dan de Nederlandse producenten. De verordening schermde nu de Nederlandsch-Indische markt volledig af op Java en Madura, waar de grootste vraag was naar katoentjes. Wederom ontstystond voor de NHM aldus een monopoliepositie die ze bekwaam uitbaatte. Zie Sven Beckert, *Empire of cotton: a global history*, (titel eerste druk: *King Cotton*) Uitgeverij Vintage: New York, 2015 ISBN 978-0375-713-965. Nederlandse vertaling: *KATOEN De opkomst van de moderne wereldeconomie*, Uitgeverij: Overamstel Uitgevers: Amsterdam, 2016, ISBN 978-9048-834600. Om fiscale redenen zette de NHM vervolgens in 1858 haar succursaalkantoor dat deze financieringen uitvoerde op in Singapore, in het immuniteitsgebied conform de regelingen betreffende de *Straits Settlements* zodat de NHM in Nederland over de renten geen belastingen hoefde te betalen. Uiteindelijk zou de NHM volledig gaan functioneren, via Singapore, in de bancaire sector en

zou binnen die politiek dat monopolie laten uitoefenen, *tenuitvoerleggen*, via zijn gouverneurs. Men hoeft geen hogere handelswetenschappen te hebben gestudeerd om te beseffen dat in theorie de onderscheiding tussen beleidspolitiek en tenuitvoerleggingspraktijk eigenlijk nogal illusoir is. Alleen bureaucraten zijn er gek op, op dat onderscheid. Om hun eigen aansprakelijkheid te kunnen ontduiken. Willem wilde de NHM aanwenden op dezelfde wijze als van Oldenbarneveldt de V.O.C. Dat is Willem gelukt. En zijn opvolgers. Totdat door wanbeleid van Cornelis van Aalst, de president directeur, de NHM in 1934 bijna bankroet sloeg. Alleen met overheidssteun kon minister-president Colijn de NHM redden. Dus wéér ten koste van de spreekwoordelijke Henk en Ingrid Modaal. De gewone doorsnee-belastingbetaler. Daarna functioneerde de NHM na een fusie met de Twentsche Bank ongehinderd door onder de naam Algemene Bank Nederland sedert 1964. Ze fuseerde met de Amsterdam-Rotterdam-Bank, droeg aanmerkelijk bij aan de credietcrisis van 2008 en werd wederom met aanmerkelijke staatssteun voortgezet als een semi-publieke instelling die de groot is om om te vallen. Ja, de gelijkenis met de V.O.C. is opmerkelijk. Precies zoals Willem beoogd had. Monopoliekapitaal met staatssteun zonder verantwoordelijkheid.[82]

Het is begrijpelijk, dat Willem I dat niet heel duidelijk op de voorgrond wilde stellen. Londen had juist gezegd, bij de koloniale gunning van 1814, dat het géén monopolies wilde. Londen wilde een door Willem gegarandeerde vrijhandelspolitiek. Willem ging dus iets doen, waarvan hij heel zeker wist dat Londen het niet wilde. Londen kón, als het daar achter kwam, alle crediet opzeggen. Dan zou Willem nog altijd kunnen zeggen, dat hem niets te verwijten viel. Hij zou kunnen zeggen, zoals Boorman, dat de NHM op eigen houtje had gehandeld en dat hij dat betreurde. Zoals Boorman ook Laarmans instrueerde om te zeggen tegen elke klagende of boze bezoeker van de burelen van het Wereldtijdschrift "*Ha, monsieur, cette administration, ne m'en parlez pas* !". Willem had al in 1824 beter moeten weten toen hij door Van der Capellen was genoodzaakt machtiging te verlenen tot een voor die dagen astronomische lening, die Willem rechtstreeks betrok bij de afwikkeling van de Java-oorlog. Maar Willem was en bleef een sluwe bureaucraat, die achter zijn papieren de werkelijkheid trachtte te begoochelen. Hij kwam nooit uit zijn bubbel of, zoals men ook tegenwoordig zegt, uit zijn *comfortzone*. Londen zou in deze trucs niet zijn meegegaan, zeker niet, toen het er achter kwam wat nu precies het cultuurstelsel inhield: een monolithisch gouvernementsmonopolie. Dat werd in volle omvang duidelijk in 1839 bij het vereffenen van de gouvernementsschulden van het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden aan de Londense *City* – toen de Belgen eigenlijk niet wilden betalen. Londen herkende te zeer de eigen gedragspatronen bij de wereldhandel. Uit de NHM-statuten kon het niet blijken, uit de bestuurspraktijken na 1830 wél. Dus het heeft nóg lang geduurd voordat Londen aan de bel ging hangen.

Ja, het was een vaag, vlottend en algemeen doel, dat van de NHM, zoals dat van "Het Wereldtijdschrift" van de onverlaat Boorman in Elsschots roman "Lijmen". En evenals Boorman had Willem het streven om onder deze doelstelling van allerlei weg te frotten wat het daglicht der openbaarheid niet kon verdragen. Willem zag veel in een privaatrechtelijke onderneming die zijn protolegale soevereiniteit in het verdokene zou uitoefenen. In dit opzicht dacht hij net als Johan van Oldenbarneveldt. Hij meende dat hij de soevereiniteit best gedeeltelijk kon uitbesteden. Aan een particulier lichaam. Ging er iets fout, dan waste de staat de handen in onschuld. Ging er iets goed – en dat kwam altijd neer op kennelijk baattrekking – dan kon de vennootschap die winst mooi uitkeren aan de oorspronkelijke soevereiniteitsgerechtigde.

II.4.2 De koloniën particuliere wingewesten

haar handel- en transportambities opgeven. Daardoor werd zij te meer vatbaar voor de gevolgen van de credietcrises die vervolgens, naarmate de conjunctuur meer gespannen werd, zich noodzakelijkerwijze moesten aandienen. Met die van 1934 als een van de voor de NHM meest ingrijpende. Zie hieronder.

[82] Zie: J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914: Staat, instituties en economische ontwikkeling*, Uitgeverij Balans: Amsterdam, 2000, ISBN 905-0185-193. Vergelijk: Ewald Vanvugt, *Roofstaat, wat iedere Nederlander moet weten,* Uitgeverij: Nijgh & van Ditmar: Amsterdam 2015, ISBN 978-90388-01278.

Aangezien de koloniën zijn particuliere wingewesten waren lag het dus voor de hand dat de Handelsmaatschappij, hierna ook: NHM , de verantwoordelijkheid nam voor de vruchten van de cultuurpolitiek zodra de oogsten buiten de territoriale wateren van de Archipel verzeilden. Vanaf de verlading vanuit de platbodems in de baai van Batavia aan de kaden van het eiland Onrust (zie hierboven) , waar de goederen op FOB-basis (*free on board*-basis) werden gestuwd, nam de NHM ze in consignatie. Zij deed ze naar het moederland brengen, op de condities die ze met de beurtvaarder of transporteur bedong. Dan regelde zij de openbare verkoop, meestal via veilingen. Die waren winstgevend. Dat kwam de NHM ten goede. En dat kwam weer ten goede aan de aandeelhouders waaronder, in belangrijke maar nooit geopenbaarde mate, het koninklijk huis. In feite had, in combinatie met het gedwongen cultuurstelsel, de NHM een monopolie op de beurtvaart met de Archipel. De constructie was dus zeer vergelijkbaar met de positie van de V.O.C. De NHM was gewoonweg een verkapt principaal staatsorgaan. Nu was bij de uitvoeringsregelen van het verdrag van Londen van 1814 in de annexen en uitvoeringsovereenkomsten zelfs uitdrukkelijk bepaald dat monopolies niet geoorloofd waren *in de vaart* op de geconcessioneerde Nederlandse koloniën. Er moest, integendeel, in zoverre een open deur-politiek gewaarborgd worden. Maar aan wie? Vooral aan Groot-Brittannië. Dat had ervaren in de zeventiende en de achttiende eeuw dat de Hollanders waarachtig binnen de vaarwegen en straten van de Archipel een *mare clausum*-politiek hadden durven opzetten gericht tegen de Engelse vlag. Dat wilde Groot-Brittannië niet nog eens meemaken, het had de grootste vloot ter wereld, het zou zich dat niet laten aanzeggen. Die vaart moest absoluut vrij zijn tot in de zeehaven van bestemming.

Maar wilde het óók zich bemoeien wat er achter de kusten gebeurde, in het *Hinterland*, zogezegd? Daar was Whitehall niet zeker van. Dat had eens bekeken wat er allemaal voor rotzooi geschiedde op de eilanden van de Archipel en vooral op Java en Sumatra. Het had daar na de bezettingen van Java en delen van Sumatra echt wel ervaring mee. Als je daar zo'n ideologisch aangeblazen bestuurder had als die Raffles, kon men aardig in de wespennesten geraken, want ook Raffles had zich met allerlei verdomde stammenoorlogen in de koortsbossen willen storten. Whitehall had vastgesteld dat het daarin niet nóg eens betrokken wenste te raken. Dat Willem I hebberig de hele Archipel zonder voorbehoud had willen claimen ter annexatie kwam eigenlijk goed uit, dat was in 1815 een *narrow* escape geweest voor Whitehall, want Raffles stond nooit te talmen met zijn bemoeizucht. Het begon vooral afstand te doen van zijn claims op noordelijk Sumatra. Het was daar voor geregeld internationaal handelsverkeer werkelijk geen doen. Het begon dus, mede in verband met de Java-oorlog, afstand te doen van eerdere claims zonder ze geheel op te geven. Eerst maar eens zien hoe de Hollanders zich uit die dalles wisten te redden. Er stonden enorme schulden uit bij de *City of Londen*, beter gezegd: de banken die daar geconcentreerd waren en die Willem I ruimhartig crediet hadden gegeven in 1814. De Engelse staat had dat gegarandeerd, maar alles wees erop dat Willem toch niet zo'n goocheme koopman was als geleken had.

II.4.3 Het amortisatie-syndicaat en de gigantische staatsschuld van 2200 millioen gulden

Willem kreeg die Archipel maar niet onder effectieve controle. Na 1830 had hij ook nog eens te maken met een soort burgeroorlog in zijn zuidelijke gewesten. En daar trok hij ook nog eens aan het kortste eind. Hij had zijn veldleger eindeloos in Noord-Brabant gemobiliseerd gehouden, wat ook weer kosten voor de schatkist had gegenereerd. In 1839 had hij dat veldleger maar in arren moede ontbonden toen bleek dat hij zich echt bij de afscheiding van de Belgische Nederlanden moest neerleggen. Hij had steeds gehoopt dat Londen hem nog te hulp zou komen. Tevergeefs. Die man was een beroerd militair. Kon hij eigenlijk wel administreren? Londen begon het te betwijfelen, Rothschild in Parijs ook. Tegen 1840 leek een staatsbankroet onafwendbaar. Er was in dat jaar een staatsschuld van 2200 millioen gulden per jaar, waarvoor jaarlijks meer dan 35 millioen aan rente betaald moest worden. Slechts een publieke inschrijving op staatsobligaties zou dat kunnen voorkomen. Maar dat stiet op weerzin van de gezeten burgerij, die toch al geen hoge dunk had van de soliditeit van de schatkist. De Tweede Kamer was hoogst geschokt. De koning had nooit opening van zaken gegeven over de totale financiële positie van het koninkrijk.

De koning had in 1814 een fonds gesticht, waarin de gelden werden gestort van de batige sloten van de Indische begroting.[83] Het amortisatie-fonds. Een zelfstandig doelvermogen, omschreven bij Koninklijk Besluit. Het was een rechtspersoon. Een stichting met een beheersbestuur, ingesteld voor ideeële doeleinden. Die stichting zelf streefde geen winst na, te eigen bate, maar voor doelen die het landsbelang veiligstelden. Willem I had de gelden die door een lening via de Londense succursaal van de Parijse Bank Rothschild waren verkregen voor het opzetten voor een volksleger, een oorlogsvloot en het aanleggen van liniën, stellingen en fortificaties aan de zuidgrenzen, erin gestort. Hoe groot dat het fonds was, waarin precies de gelden daaruit weer verder waren belegd, dat had Willem I nooit willen uiteenzetten aan de Tweede Kamer. Hij had steeds gezegd dat het beheer van dat fonds behoorde tot de beheersdaden van de opperbestuurder van de koloniën. De koning zelf. Het fonds zou mede dienen tot delging van de door de souverein als *privaat* persoon aangegane schulden *in 's lands belang*. De koning noemde dat de *amortisatiepolitiek*, die door dat fonds zou worden uitgevoerd.[84] Wij zouden, nu wij publiekrecht en privaatrecht in sterke oppositie tegenover elkaar stellen heden ten dage, in deze doelstelling een onoplosbare en onaanvaardbare rechtspolitieke antithese voelen, maar dat zag men in de eerste helft van de negentiende eeuw nog geheel anders. Het is trouwens de vraag of de actuele praktijk vandaag de dag nu écht wel zoveel anders is – wellicht kan men dit soort verstrengelingen of samentreffingen beter camoufleren. Het was, destijds, onder de regering van Willem I in ieder geval een onbetwistbare particuliere aangelegenheid, die amortisatiepolitiek.

Toen de koloniën in het Verre Oosten batige saldi gingen opleveren, dus rond 1830, had de koning die gelden in dat fonds gestort. Ze waren besteed aan de afwikkeling van de staatsschulden, de voldoening van de pensioenen van rijksambtenaren en beambten (een onoverzichtelijke post, na alle staatsopvolgingen) en het financieren van openbare werken, zoals grintwegen, kanalisaties, polderingen, droogmakingen, havenwerken, en mijnen. En de ambtenarenpensioenen. Ook die van de ambtenaren van de Bataafsche Republiek, het Bataafsch Gemeenebest, het Koningrijk Holland en soms zelfs van de ambtenaren bij het Franse Keizerrijk. Bij wet van 27 december 1822 had de koning een bestuur samengesteld: het *syndicaat*. Die wet gaf de bevoegdheden op van het syndicaat, de rekening en de verantwoording van de bestuurders tegenover het fonds, de belastingopbrengsten die het fonds ten goede zouden komen en de algemene bestedingswijze van deze gelden. Er was een vage toelichting bij het wetsontwerp gevoegd. De tolgelden, de renten van de kroondomeinen en de oogstopbrengsten daarvan, havenliggelden buiten gemeentegrenzen, kanaal- sluis- en versassingsgelden zouden het fonds ten goede komen. Die gelden waren genoemd als voorbeeld. Het gold hier geen limitatieve opsomming. Bij die wet was de Tweede Kamer betrokken geweest, er was immers gemeen overleg voorgeschreven bij wetten, maar de Kamer had eigenlijk het wetsbesluit voor kennisgeving aangenomen. Het was een buitengewone particuliere kas van de Kroon, die aangewend werd voor het nationaal belang, wederom een excessief vaag en poly-interpretabel begrip. De zuidelijke, Belgische, afgevaardigden hadden wel gezegd dat de koning daaromtrent jaarlijks verantwoording zou moeten afleggen aan de volksvertegenwoordiging. Maar ze hadden goed praten, een meerderheid hadden ze niet, de Hollanders vonden alles best. Wat de koning deed was immers welgedaan. Er was geen politieke verantwoordelijkheid voor wat de koning al dan niet ambtshalve deed. Dat was dan dat. De Kamer hoorde niets. Volgens het uitgangspunt: "geen bericht, goed bericht" werd ook niet dóórgevraagd. Het zou met het amoritsatiefonds ongetwijfeld goed gaan. De koning was immers een gedegen financierder en boekhouder.

---

[83] Zie voor de technische details: PARLEMENT.com: parlement.com/id/viq9dk77lsyc/minister_van_hall-voorkomt staatsbankroet, *Minister Van Hall voorkomt staatsbankroet*, geraadpleegd in de update van 17-11-2020.

[84] Zie: Hendrik Riemens, *De finantieele politiek onder Koning Willem* I, opgenomen in het tijdschrift De Gids, Jaargang 101 (1937), pp. 144-167. Zie van deze auteur tevens: *Het Amortisatie-Syndicaat, een studie over de Staatsfinanciën onder Willem I*, Academisch Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1935, Uitgeverij Paris: Amsterdam: 1935/Handelseditie: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij 1949: Amsterdam, 1935. Zie verder: G.H. Betz, *Financiële Beschouwingen,* opgenomen in: Bijdragen Staats-, Provinciaal- en Gemeente-bestuur, Deel IV, 's Gravenhage 1860.

II.4.4 Een passieve volksvertegenwoordiging met betrekking tot de staatsrekening

De Tweede Kamer had wel iets te zeggen over de financiën betreffende de uitvoering van de binnenlandse zorgtaken die de grondwet noemde. De uitvoering van de onderwijswetgeving van 1806, de fondsen voor de Armenwet, de onderhoudsvoorzieningen voor zeeweringen en de nationale, voornamelijk: territoriale, defensie konden vragen doen ontstaan betreffende de financieringswijze op Rijksniveau. Dus: het onderhoud van forten, stellingen, kazematten buiten de gemeentegrenzen. Of interprovinciale dijkages. Dat kon die kamer dan doen bij de rijksbegroting dienaangaande, bij de algemene beschouwingen. Maar de financiële consequenties van het koloniale beleid viel daar grondwettelijk buiten. De koning had doen zeggen dat hij dat fonds aanwendde voor de militaire defensie in verband met de algemene externe staatszelfstandigheid, juist de doelstelling waartoe Londen hem de koloniën als onderpand had gegund. Dus geheel in lijn met de afspraken die in Londen waren gemaakt in 1814-1815. Zie hierboven. De rijksbegroting werd destijds steeds voor tien jaar vast gesteld. In de loop van die tien jaar was het niet gepast de regering aan de tand te voelen. Dat stond wel nergens. Maar zo plachт men het te zien. Zolang de conjunctuur opwaarts gaande was, geen probleem. Maar na 1826 trad een recessie in. De Kamer werd kritischer. Ze stelde steeds indringender vragen, ook naar het syndicaat. Dat legde een rapport over dat duidelijk verfraaid was en meer vragen opriep. Het leek erop dat het syndicaat een beleid had gevoerd dat de staatsschuld aanmerkelijk had doen toenemen, niemand wist hoeveel. De aanvullende rijksbegroting van 1829 -- de regering had onvoorziene posten te financieren -- werd verworpen. De koning moest de syndicaatspolitiek maar eens concreter toelichten. De zuidelijke afgevaardigden drongen op opening van zaken aan. Die gaf de koning niet. Dat leidde mede tot de Belgische Revolutie van 1830.[85] De koning kon zich nu op krijgsverrichtingen dienaangaande terugtrekken. Dat deed hij dus. Hij gaf geen opening. Hij stelde alles maar uit. Zodat de kwestie tot onbeheersbare proporties uitwies.

De koning had geen suppletoire begrotingen ingediend voor de mobilisatiemaatregelen van het veldleger in 1831. De Tweede Kamer had daarnaar ook niet gevraagd. De golf van vaderlandsliefde die toen heerste had dat ook nogal bezwaarlijk gemaakt: het Nederlandse volk had immers destijds alles over voor koning en vaderland, nietwaar? Willem kon nu de schulddelging of amortisatie versnellen. Over de ruggen van de Javanen. En buiten iedere ministeriële verantwoordelijkheid om. De Kroon had tussentijds allerlei accijns-kunstgrepen ingevoerd om de legerkosten op korte termijn te dekken. Belasting op het gemaal, zeep, brandstoffen en verdere primaire levensbehoeften van het lagere volk. Dat veroorzaakte nooddruft, onwil en daarmede hadden de de per kiesdistrict opgekomen volksvertegenwoordigers persoonlijk mee te maken. Bij hén stonden de daggelders op de stoep, omdat het roggebrood en de mulkepap, de huisturf en de zuivel niet meer te betalen waren. Bij hén werden de ruiten ingegooid omdat de ingekwartierde dragonders geen meisje meer met rust lieten. Dat raakte de gekozenen direct. Dát deed ze in actie komen, niet het deerlijk lot van de Javanen, áls ze daar al van wisten.

II.4.5 Een hypercritisch rompparlement

Het parlement, dat ná de Belgische Revolutie in 1831 definitief een rompparlement was geworden, werd nu ineens obstinaat. Het zag dat de NHM plotsklaps tot leven kwam, zich overal mee ging bemoeien en dat Willem steeds de gelden kon vinden om de mobilisatie van zijn veldleger in Nederlands Brabant, nu: Noord-Brabant, te financieren. Hij bestemde die massa infanteristen, die maar rondhingen en zich mateloos verveelden, kennelijk als een strategische reserve. Maar waarom eigenlijk? Wat was het doel? Was hij dan toch van zins een oorlog te beginnen? Moest hij daarin dan de staten-generaal niet moeien? Waar haalde hij de centen vandaan? Uit de Archipel? Dat was toch te gek. Op die manier kon Willem eigenlijk de liberale

[85] J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914: Staat, instituties en economische ontwikkeling*, Uitgeverij Balans: Amsterdam, ISBN 90-5018-5193.

burgerij op den duur volledig negéren. Dat hij dat met het volk deed, dat was begrijpelijk. Maar het weldenkend deel der natie kon hij dat niet aandoen. Beter niet. Als hij koning wilde blijven.

In ieder geval: de Kamer had steeds gedacht dat dat amortisatiefonds zo ruim in zijn jasje was komen te zitten – mede door het cultuurstelsel – dat de koning geen ongedekte schulden had hoeven te maken. De regering had dat denkbeeld nooit betwist. Ze was steeds sussend opgetreden, als een zuidelijke afgevaardigde iets te indringend was gaan verhoren. En nu ineens, als donderslag bij heldere hemel, deze giga-schuld! Hoe durfde de kroon, hoe durfden de ministers daar mee aankomen? Want het amortisatie-fonds bleek helemaal geen financieel bufferpotje te zijn, zoals de geachte afgevaardigden hadden gedacht. Het bleek een deficit te hebben van 113 millioen gulden. Dat bleek pas bij de opheffing van het fonds. Dat deficit kwam ook nog eens bij de staatsschuld. De regering lichtte niets toe. En dan nog dreigen óók met dwangmaatregelen ten laste van de gegoeden in den lande, wellicht door een gedwongen lening op vermogensbestanddelen. De élite werd hier aangepakt. De middenstand en de lagere volksklassen werden ontzien. Die betere stand, waarmee de koning moest samenwerken in gemeen overleg, wilde hij tot algemene wetgeving kunnen komen: het *pays légal*. Zochten de oude en nieuwe koning soms een conflict? [86] Dit astronomische deficit gaat voor jaren achtereen de koloniale politiek bepalen. De cultuurstelsel-politiek blijft daarom tot 1917 feitelijk functioneren, want steeds weer duiken nieuwe schulden op.

II.4.6 Dan maar aansluiting bij de Duitse Bond

In de Kamer onstond nu een echte kankerstemming, zo is het achteraf wel genoemd. Niets wat de koning nog voorstelde kon goedkeuring dragen. Eerst moest hij maar eens met een goed saneringsplan komen. Stemmen gingen op, die bepleitten dat Nederland dan nog maar beter op kon gaan in de Duitse Bond. Dat was een Duitse confederatie, min of meer (maar meer min dan meer) de opvolger van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Naties, dat in 1806 was tenietgegaan.[87] De lage Landen waren daar immers, voor de Vrede van Westfalen van 1648 lid van geweest? Dat was toch een prima verwezenlijking van de legitimiteitsidee waar Whitehall zo gek op was? Die Bond kon dan de Indische koloniën overnemen, dan konden daarmee in alle openheid de schulden

[86] Zie J.G.Kikkert. *Geld, macht & eer, Willem I, Koning der Nederlanders en Belgen 1772-1843*, Uitgeverij Scheffers BV, Utrecht, 1995, ISBN 90-5546-004-4 NUGI 642/643, pp. 173-202.

[87] De Duitse Bond was een confederatie van Duitse staten met federale aspecten. Veertig Duitse staten waren er lid van. Oostenrijk en Pruisen waren er ook lid van, maar lagen enigszins buiten de Bondsgrenzen doordat Pruisen grote stukken van voormalig Polen had geannexeerd bij de verschillende delingen van het koninkrijk Polen, en Oostenrijk bezat grote stukken Roemenië, Hongarije en noordelijk-Italië. Die hadden nooit binnen de rechtskring van het Heilig Roomse Rijk der Duitse Naties gelegen. De Bond ontstond tijdens en door het Congres van Wenen van 1815. De Bond werd in de Pruisisch-Oostenrijkse *Brüderkrieg* van 1866 weer ontbonden, nadat Pruisen en zijn bondgenoten de Confederatie hadden verlaten. De Pruisen versloegen toen het Keizerlijk Oostenrijk verpletterend en namen de leiding van Centraal-Europa over. Bij de Vrede van Venlo van 1543 was het Bourgondisch rechtsgebied in de lage Landen inderdaad via de Habsburgse monarchie onder Keizer Karel opgenomen als afzonderlijke rechtskring in het Heilige Roomse Rijk. *Die Burgondische Kreits.* Die kring had de gewesten van de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën omvat. Men zou dus kunnen zeggen dat Holland, Zeeland,Utrecht, Overijsel, Gelderland, Groningen en Friesland aldus deel hadden uitgemaakt van het Roomse Rijk. Maar véél had dat niet voorgesteld. De Bond beoogde een gezamenlijke buitenlandse politiek te voeren. De Bond had de Bondsdag als centraal orgaan. Die zetelde in het Paleis Thurn und Taxis te Frankfurt am Main. Ze bestond uit afgevaardigden van de veertig staten. De Bondsdag was wetgever, uitvoerend orgaan en hoogste rechter in de Bondsaangelegenheden. Zie: Otto Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990,* Uitgeverij:Beck'sche CH Verlagsbuchhandlung Oscar Beck: München/Berlin, Beck'sche Reihe, 1993, EAN 978-340-6340-864. De grenzen van de Duitse Bond zouden bepaald zijn door de criteria, geformuleerd in het nationale eenheidslied van Ernst Moritz Arndt "*Was ist das Deutschen Vaterland?*", gecomponeerd en berijmd in 1813, toen de Volkerenslag bij Leipzig net was uitgevochten. Arndt laat zingen, dat dat Vaderland overal is, waar de Duitse taal als dagelijks gangbare spraak wordt gesproken, gedrukt, geschreven, gelezen en verstaan. Hij laat in voorgaande coupletten de staten, steden en gewesten bezingen waarin dat het geval kan zijn. De drie laatste coupletten geven aan, dat het taalcriterium bepalend moet zijn en dat het dus om een taalgemeenschappelijk verband gaat. Hij leidt in met : *Was ist des Deutschen Vaterland?/ So nenne endlich mir das Land!/ So weit die deutsche Zunge klingt/Und Gott im Himmel Lieder singt:/Das soll es sein! Das soll es sein! Das, wackrer Deutscher, nenne dein!".*

uitgesmeerd worden over de staten van die Bond, de Bondsdag kon een schema voor de delging opstellen en zo zouden ze vereffend worden. Oostenrijk, de leider van de Bond had dan ook ineens prima zeehavens. Rotterdam, Vlissingen en Amsterdam. In Duitslands handen waren die koloniën veiliggesteld, dan kon Londen tenminste zijn voortdurende financiële chantage niet verder voortzetten. Dat kon Whitehall toch alleen maar omdat het dat rottige mini-staatje aan de Noordzee kon wurgen, nietwaar? Dan kon die Bond een flinke bondsvloot ontwikkelen. Die de verbindingen met het Verre Oosten kon veiligstellen. Het was, zo zeiden velen in de Tweede Kamer, het enige doenbare alternatief. Dan kreeg Londen ook meteen de centen waar het al zo lang recht op had.

Het was een goed dreigement: Londen schrok er van. Duitsland, dat was Pruisen. En de Indische Archipel in de macht van Pruisen? Met alle Britse koloniale gebieden en protectoraten *à faire* daaromheen? De Pruisen waren al achterop gekomen in de wedloop om koloniale gebieden. Pruisen zou deze mogelijkheid graag benutten. De Nederlanders konden dan de Pruisische expeditionaire troepen in Berlijn bestellen. Die konden dan de *effective control* gaan afdwingen waar Whitehall al vijfentwintig jaar over jammerde. Londen temperde dus, maar eiste niettemin versnelde afbetaling van de leningen die in 1814 aan het Oranje-Huis waren gegund. Het koninkrijkje aan de Noordzee scheen ieder moment te kunnen omvallen. Haast was geboden. De druk op het Indische cultuurstelsel nam toe. Dus de pressie op de Javaan.

II.4.7 De invoering van vermogensbelasting als noodmaatregel

De staatschuld moest en zou op korte termijn gesaneerd worden, op de baten uit het cultuurstelsel leek niet langer gewacht te kunnen worden, wilde men met Londen geen heftig conflict krijgen. In 1839 diende de regering daarom een wetsvoorstel in om een buitengewone lening aan te gaan. De kroon had een enorme schuld uitstaan bij de NHM. 56 miliioen gulden. Voorschotten op verwachte batige sloten uit de Indische cultures die maar niet afkwamen. Waar, zo vroeg de verkleinde kamer, was die schuld precies voor aangegaan? Was dat weer voor defensiekosten? Of wat? Minister van Financiën Beelaerts van Blokland zei dat de koning de schuld was aangegaan als opperbestuurder van de koloniën. Het ging de Kamer niets aan, wat hij met het geld had gedaan. Hij kon over koloniale baten beschikken. Ook als onderpand. Aldus evenzeer de minister van Koloniën Van den Bosch. Deze keer pikte de Kamer het niet. Deze suppletoire begroting met de ondersteundende leningwet werd op 23 december 1839 verworpen. Nu traden de twee ministers af. Daarmee erkenden ze dus hun politieke verantwoordelijkheid jegens de Kamer. Daarom mede[88] trad Willem I vervolgens op 7 oktober 1840 ook af. Hij accepteerde die verantwoordelijkheid nu eemaal niet. Ze was inconstitutioneel, een inbreuk op zijn soevereiniteit, zoals al aangegeven. De opeenvolgende ministers van Financiën wisten de Kamer niet tot volledige meegaandheid te bewegen.[89] De minister van financiën, Floris van Hall[90], moest in 1844 dreigen met gedwongen leningen ten bedrage van

[88] Mede; zijn voorgenomen huwelijk met een katholieke Belgische Barones Henriëtte d'Oultremont, speelde óók een rol.

[89] De door koning Willem II als minister van Financiën benoemde J.J.Rochussen kwam met het voorstel tot opheffing van het Amortisatie-syndicaat en vroeg tevens om een lening van 18 millioen. Uit de koloniale baten zou dan 9 millioen ter schulddelging aangewend worden. Hij wist met de Belgen een gunstig akkoord te treffen over de voor 16/30e overgenomen openbare staatsschuld van het koninkrijk der Vereenigde Nederlanden naar de stand van 1831 en plaatste met succes een nieuwe staatslening. Hij trachtte daarom de openbare restschuld te converteren naar een lagere rente. Dat wees de Kamer af. Daarop kwam zijn opvolger J.A. van der Heim van Kattendijke met nieuwe belastingen op bezittingen zoals onroerend goed en effecten, maar dat wees de Kamer aanstonds af, evenals het voorstel tot verhoging van succesrechten. Van der Heim trad ook af. Zie over de gelukkige interventies van Van Hall: Jeroen van Zanten, *Koning Willem II 1792-1849*, Uitgeverij Boom: Amsterdam, 2013, ISBN 978-9461-051851, NUR 680, ihb. 464-469.

[90] Floris Adriaan van Hall (1791-1866) kwam uit de stand van de rijke Amsterdamse kooplieden en bankiers die al jaren hadden aangedrongen op grotere invloed van het parlement op de staatsfinanciën. Zie ook: PARLEMENT.com, www.parlement.com/id/vg09ll1dklye/f_a_baron_van_hall www.parlement.com *Mr F.A.*

totaal 127 millioen. Tegen een lage rente: 3%. De leningen heetten wel vrijwillig. Maar wanneer zij niet voltekend zouden worden, zou de regering een extra-vermogensbelasting in de vorm van grond- en inkomstenbelasting heffen. In aansluiting daarop zouden de openbare restschulden in een vrijwillige conversie tegen een aanmerkelijk lagere rente worden uitgezet, gepaard van een gedwongen heffing van anderhalf procent op bezittingen en goederen.[91] Verder voerde Van Hall bezuiningen door. Als de Kamer dat niet vrat, kwam die vermogensbelasting er[92]. Vermogensbelasting! De koning had doen weten, dat deze noodmaatregel een uitzondering zou zijn. Maar dat geloofde de Kamer niet meer. Was het principe aanvaard, dan zou de algemene regeling stellig volgen. Dat was nieuw, dat was revolutionair, dat was onaanvaardbaar in de nog overmatig conservatieve Kamer. Morrend keurde ze de wettelijke regeling voor de staatslening op 29 februari 1844 goed. Zo ook de Eerste Kamer op 6 maart 1844. De staatschuld daalde met 51,1 millioen en de rentelasten met 3,9 millioen. De staatsuitgaven gingen met 7 millioen omlaag. Maar nog altijd waren de Indische batige sloten absoluut noodzakelijk voor een bestendig begrotingsevenwicht.

De opstandige sfeer was nu in Nederland duidelijk op te snuiven. Willem II wilde eigenlijk toch op de valreep niet tekenen. “Het kan mij mijn troon kosten”, merkte de vorst op. “En mij mijn kop” antwoordde Van Hall, gevat als steeds. Het koninkrijkje kon wel eens ineenstorten. Het stoelde op de gezeten burgerij. Die zag dat staatje niet meer zitten. Londen kreeg het door. Pas eind 1844 kon de wettelijke regeling ook echt uitgevoerd worden. Het gaf tijdelijk soulaas. Maar de openstaande koninklijke schulden aan Rothschild waren nog steeds niet vereffend. Ook Willem II, sedert 1840 opvolger op de troon, moest daarom maar eens sneller gaan terugbetalen. Des te meer, omdat ook deze Oranje berucht was wegens financieel wanbeheer. Maar dan in de particuliere sfeer: de man had een gat in zijn hand en maakte aan de lopende band schulden. Voor dure paleizen, meubilair, snuisterijen, uniformen en equipages. En afkoopsommen voor merkwaardige erotische verwikkelingen: Willem II was van vele markten thuis. Hij was niet voor één gat gevangen.

II.4.8 Steeds sneller terugbetalen naarmate Nederlands grondgebied in Europa krimpt

Willem II kon helemaal niet met geld omgaan. Hij was Antwerpen en Gent kwijt. Daar ging ’s mans handelsimperium, waarin Londen in 1815 nog vertrouwen had willen stellen, want Amsterdam maakte er niet veel van. De Zuiderzee was aan het verzanden, het Noord-Hollands kanaal had niet voldoende capaciteit. Londen preste Willem dus tot versnelde schulddelging. Dus tot grotere winsten via het cultuurstelsel. Willem II kon de totale staatsschuld immers niet meer op de grotere populatie van het Vereenigd Koninkrijk van 1815 verhalen. De Belgen, moet men rekenen, hadden in 1814 de helft van de uitstaande schulden van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën

baron van Hall.Geraadpleegd op 17-11-2020. H.T. Colenbrander, *Willem II, Koning der Nederlanden,* Uit de reeks Nederlandsche Historische Bibliotheek, Deel XXII, Uitgeverij Meulenhoff: Amsterdam, 1938, pp. 196 vv.

[91] Jeronimo de Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830, Met aanteekeningen en onuitgegeven stukken*, V Vols. Uitgeverij Johannes Müller, Amsterdam, 1873-1882, vierde deel. pp. 203 vv.

[92] Van Hall trof regelingen voor de schuldaflossing aan de NHM en verkocht de “Belgische schuld”voor 80 millioen. Zo moest de staatsschuld tot 1850 kunnen worden gedolgen zonder tussenkomende belastingverhogingen. In 1847 kon door zijn ingrepen zelfs een overschot worden geboekt. In 1849 werd Van Hall lid van de Tweede Kamer. In 1853 werd hij in april na Johan Rudolph Thorbecke de kabinetsleider van het kabinet Van Hall-Donker Curtius. In 1860 werd hij voorzitter van het kabinet Van Hall-Van Heemstra. Zie over de financiële bemoeienissen van Van Hall: J.C. Boogman*, De periode 1840-1848*, opgenomen in de serie: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Nederland en België 1840-1914,* eerste helft, Deel 12, *Nieuwste Tijd*, Uitgeverij Fibula-Van Dishoeck/ Unieboek BV: Haarlem/Bussum, 1977, deel ISBN 90-228-3813-7 serie ISBN 90-228-3800-5, pp.306-332. Zie ook: Han van der Horst, *NEDERLAND, De vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu,* Uitgeverij Prometheus: Amsterdam, 2002 iSBN. 90-446-0164-4, pp. 295-317. Voorts over de familie van Hall als progressieve liberale groep: H.J.Scheffer*, Het volksdagblad. Arbeidersbeweging en dagbladpers,* uitgeverij Martinus Nijhoff: ’s-Gravenhage, 1981 SBN 90-247-9076-X. Zie daaruit hoofdstuk 2.

moeten overnemen. Daarbij waren de enorme schulden van de V.O.C. gekomen, omdat de Bataafsche Republiek die had overgenomen toen ze de vennootschap ontbond.

De Bataafsche Republiek had ze in de rijksbegroting geabsorbeerd van die Bataafsche Republiek die de goederen en zaken van de V.O.C. integraal had overgenomen. Ze had immers al de V.O.C. handelsposten, factorijen, fortificaties en annexaties willen behouden. De Bataafsche Republiek had haar schuldenlast aanmerkelijk vergroot door de bezettings- en legeringskosten van de steeds wisselende Franse legers te accepteren. Die last was vervolgens overgegaan op het Bataafsche Gemenebest. Toen had het Koningrijk Holland in 1806 de schulden, kosten en interessen weer overgenomen, en ook weer vermeerderd in verband met de steeds grotere actieradius van de steeds weer opnieuw losbarstende Franse oorlogen. De staatsschuld van het Koninkrijk Holland genereerde een jaarlijkse rentelast van 38 millioen gulden. De nationale belastingen van het rijkje leverde slechts 33 millioen op. Die gingen over op het Franse Keizerrijk in het jaar 1810, toen Napoleon dat rijkje helemaal annexeerde. Maar het deficit – waar de Keizer eigenlijk niets van af had geweten – was vele malen groter. Keizer Napoleon had de schulden daarom in 1811 met tweederden afgeschreven. Alleen over een derde van de staatschuld zou Frankrijk nog renten betalen. Hij was ook alleen nog maar bereid één derde van de uitstaande vorderingen te betalen conform de overeengekomen voorwaarden aan de schuldeisers, de beruchte *tiërcering*. Napoleons financiële experts rieden het de Keizer af. Zo zou Frankrijk nooit meer crediet kunnen krijgen op de internationale kapitaalmarkt. Dat kon de Keizer niet schelen. Als Europa aan zijn voeten zou liggen, zou hij voldoende crediet afdwingen. De bajonetten van zijn veteranen waren daar goed voor. Hoe, dat zou de Keizer nog wel zien. Even wat slagen winnen. Dan zou hij iedereen geven waar iedereen recht op had. Die twee-derde rest zou misschien wel eens met rente terugbetaald worden. Met Sint Juttemis. Men noemde dat een “achtergestelde lening”. Financiële deskundigen meldden dat die nog maar een bescheiden waarde had. Dat was een eufemisme. De crediteuren konden naar hun centen fluiten. Maar alleen zó kon het Nederlandse bankroet worden voorkómen. Uitstel daarvan. Geen afstel. Aldus de in het nauw gebrachte regering. De crediteuren hadden hun leningen via Londen laten verstrekken. Londen kon dit niet nemen: de betrouwbaarheid van het financiële wereldcentrum zou daardoor drastisch ondermijnd worden. De Britse regering zou dus iets moeten ondernemen. Overigens zaten veel van de gedupeerde beleggers in Holland, in Amsterdam, die, hun sleur getrouw, deze leningen hadden laten plaatsen door Londense banken.

Dat tiërceren was in het Londens verdrag van 1814 natuurlijk ongedaan gemaakt. Het nieuwe koninkrijk der verenigde Nederlanden had de uitstaande staatsschulden in volle omvang moeten overnemen. Logisch. Ze stonden via Londen met Britse garanties uit. Die schuld was in 1813, toen noordelijk Nederland zich tot onafhankelijke staat uitriep, 1, 25 milliard Rijnlandse Gulden, met een totale rente van 38, 4 millioen. Daar bovenop ging de Souvereine Vorst ook nog eens enorme leningen aan te Londen ter stichting van een nationale defensie, zoals uiteengezet. Hoeveel die leningen bedroegen, was onbekend. De koning had voorlopig rond kunnen krijgen dat hij nog van de tiërcering uit mocht gaan. Tijdelijk, o, hoogst tijdelijk. Hij bleef de achtergestelde schulden gaaf erkennen en stelde jaarlijks fictieve renten erover vast. Dat zou terugbetaald moeten worden, volgens een nog vast te stellen schema. Willem liet zich tot het vaststellen daarvan machtigen door de noordelijke volksvertegenwoordiging in 1814. Bij de Wet tot Herstel van de Nationale Schuld. De taakstelling was: versnelde delging volgens een strikt schema, alleen aan experts kenbaar, om de kapitaalmarkt niet te verontrusten. In het geheim, als het ware. Een deel van de uitstaande schuld werd ondergebracht in een geheime kas, beheerd door de Kroon. Die doorboeking werd “amortisatie” genoemd. Die term schiep verwarring. Ze kon worden uitgelegd als “vernietiging” van de schuld. Nullificatie. Het schuldbedrag bestond wettelijk niet meer. Dat was helemaal niet de bedoeling. De koning wilde alleen de doorboeking niet publiek maken, het was alleen maar een boekhoudkundige herrubricering. Hij verwijderde de schuld uit de openbare rijksboekhouding, dat wilde hij uitdrukken. Hij was stellig van plan als goed koopman de schuld volledig te betalen en dat was hem ook maar geraden óók. Londen eiste het. Zijn reputatie als financieel wereldcentrum, *The City*, was erin gemengd en Willem moest nog heel wat crediet van

Londen zien te krijgen. De noordelijke afgevaardigden in de Staten-Generaal hebben die amortisatie altijd begrepen als een finale afboeking, maar eigenlijk is dat te naïef voor woorden. Daarin hebben de Belgen destijds, in 1839 schuimbekkend van boerenbedrog reppend, volkomen gelijk gehad. Willem I wilde alleen de schuldomvang niet jaarlijks herhalen in de parlementaire stukken, omdat hij dan helemaal nergens meer crediet zou kunnen krijgen. Het was juist de bedoeling dat de amortisatiekas obligaties zou kunnen uitzetten in de internationale financiële wereld. Dat zou illusoir worden als de schuldenaar steeds weer met zijn schuldenlast te koop zou moeten lopen bij iedere jaarlijkse emissie.

II.4.9 De failliete boedel verdeeld over Belgen en Hollanders

De geamortiseerde schuld bleef, rentedragend, opeisbaar. Een fictief astronomisch bedrag in 1839. De Belgen hadden bij de staatkundige afsplitsing in 1831 de helft van die totale staatschulden niet willen meenemen. Waarom zouden ze? De V.O.C. had ze gemaakt. De Hollanders dus. De Amsterdamse regenten van vóór 1795, die hadden daarvan hun weelde beleefd. Ook nog tijdens dat Koninkrijk Holland. Ze hadden nooit hun V.O.C.-aandelen volgestort. Daarom hoefden de Belgen in zoverre niet te dokken. Ze eisten aanmerkelijke reductie in de schuldovername. Méér dan de helft, veel meer, moest maar door de kaaskoppen voldaan worden. Het was maar een gelukje, dat Londen op den duur flink geïrriteerd was geraakt over de weerbarstigheid van de Belgen, die eigenlijk héél Limburg en Luxemburg hadden willen hebben bij hun staat. Ze hadden geëist dat ze in ieder geval naast de volledige zuidelijke Westerschelde-oever ook de Maas volledig als zuidelijke grensrivier zouden mogen aanmerken binnen het gebied onder Venlo tot aan Maastricht. In 1839 hadden de Belgen nog garnizoen liggen in Venlo. Ze hadden Maastricht nog een tijd lang belegerd gelaten. Ze hadden Londen te kennen gegeven, dat als ze niet de territoriale eisen vervuld kregen, zij zich bij Frankrijk zouden aansluiten. Dat pikte Londen niet. Het bepaalde dat de Belgen Waals Luxemburg mochten hebben. Maar verder zou dat Groot-Hertogdom in personele unie met het Huis van Oranje verbonden blijven. Noordelijk Limburg ging naar Noordelijk Nederland, over de grensdelineaties ten westen van de Maas moesten België en Nederland verder maar uitvoerings- en delineatieovereenkomsten sluiten. Dat gesteggel zou duren tot 1868. België moest echter 16/30^{e} deel van de totale staatschuld betalen van het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden. Met een voorlopige rente van vijf millioen guldens ’s jaars. Dat was belangrijker ongunstiger dan de conferentie te Londen in 1831 had bepaald. Maar zo zette Londen de Belgen het “grootmachtje” spelen letterlijk betaald. En zo was Londen zeker van een zekere mate van finale schulddelging. Die Belgen zouden wel betalen. Aan de solvabiliteit van de Noord-Nederlanders ging Londen waarachtig twijfelen.

II.4.10 De credietwaardigheid van een koning

In de gunstige perspectieven van 1814 had Londen Willem zonder veel bezwaren wéér crediet gegeven en gegarandeerd. Ook begrijpelijk: Willem had immers nu een middelgroot rijk in westelijk Europa met een immens koloniaal achterland. In Wallonië had hij vervolgens met Brits geld enorm geïnvesteerd. In industriële complexen die onnavolgbaar modern waren. Daar kon Engeland voorlopig niet tegen op. De haven van Antwerpen had hij nieuwe diepe bassins gegeven. Gent en Brugge had Willem fantastische waterwegen gegeven naar de Westerschelde die bij het verdrag van Wenen in 1815 de status van internationale geprivilegieerde rivier had gekregen met doorvaartprivileges en immuniteitsrechten voor de vaartuigen die vanuit volle zee in één ruk doorvoeren naar Antwerpen, Gent of Brugge. Privileges jegens de Noordzee-oeverstaten in ruime zin. Rechten reikend tot de oorsprong van de Schelde, ook al zou die zelf door kunstwerken meer zuidwaarts komen te liggen. Het sluizensysteem op de watergangen was onovertroffen. Welnu. In 1830 was dat allemaal flink gevorderd. Dat betekende dat zijn credietwaardigheid ook aanmerkelijk was toegenomen. Hij heerste nu over een zeer solvabele natie. Willem zou nu maar eens wat moeten gaan delgen. En wat deed de vent? Hij stortte zich in een oorlog. Met de zuidelijke Nederlanden, moet je meemaken. Een agressie-oorlog met dat belachelijke pestlegertje van hem. Willem werd de wacht aangezegd. Terugbetalen was het parool. En geen oorlog voeren.

Willem gehoorzaamde aan de Londense druk al eerder, al in 1827. Toen was eigenlijk al gebleken dat de Belgen Willem niet zo'n goede koning vonden. Tenminste: de franskiljons onder hen, de franstalige liberalen. Londen had toen gezegd dat hij maar beter versneld kon aflossen: dat ging daar in dat zuiden fout. Willem gaf zijn persoonlijk amfioenmonopolie op en concessioneerde dat aan de NHM. Amfioen: opium en derivaten daarvan. Zie hieronder. Dat was goud waard. Het was gewilder dan zilveren pasmunt in het Verre Oosten. De verslaving eraan werd door de koloniale staten bevorderd: de inlanders bleven rustig en de accijnzen erop waren fabelachtig. Dat bracht het vliegwiel bij de NHM op gang. Het voerde de amfioen ook in consignatie uit naar West-Europa en scoorde daar hoge winsten. De NHM kon nu haar veilingen met geruster hart tegemoet zien. Ze kreeg nu wat meer tijd van de geldschieters. Ze kon nu haar neringen uitbreiden met staatsbancaire activiteiten, handels- en transportondernemingen voor wie zeer gunstige beurtvaartverdragen werden uitonderhandeld – door het ministerie van buitenlandse zaken – en kreeg consulaire bevoegdheden in een immens gebied als dat van Tsaristisch Rusland. Willems zoon, de koning Willem II, was nergens goed voor, maar hij was wel getrouwd met Anna Palowna, de zuster van de Tsaar. Dat opende deuren.

II.5 Artikel 60 van de Grondwet 1815

Artikel 60 van de Tweede Grondwet van het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden luidde: "De Koning heeft bij uitsluiting het opperbestuur over de volksplantingen en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen" was de vrucht van zeer langdurige beraadslagingen in een voorbereidende staatscommissie waarin vooral de zuidelijke afgevaardigden, de Belgen, zich deden gelden. Zij wilden óók naar de koloniën kunnen gaan en wilden weten of de Majesteit hen daartoe wel toelating zou geven. Ze hadden, anderd dan de Hollanders, geen enkele koloniale ervaring. Maar ze hadden nu juist wel veel ervaringen met mijnbouw, stoommachines en het delven van minerale grondstoffen in de Borinage, zoals tin-winningen. Tin, dat was in die tijd voor de aanmaak van musketkogels heel belangrijk: de kogels hadden een tinnen omhulsel en moesten eerst met een soort was bestreken worden om in de lange loop geduwd te kunnen worden om te worden aangestampd met een propje buskruit. Wie tin had, kon een wapenindustrie beginnen, daar lééfde Luik van. En de tin-aderen waar ze steeds zoveel naar hadden moeten zoeken lagen op Billiton bijna aan de oppervlakte. Willem, we zagen het al, vond katholieken maar niks. Die gasten waren destijd in de zestiende eeuw vóór de spaanse koning geweest en tegen zijn voorvader Willem de Zwijger. Hij zag die lui niet zitten in de Archipel waar de Hollanders toch al zo'n raar wankel gezag uitoefenden. Straks ginngen ze daar bisdommen oprichten net als in hun België en maakten ze dáár een apart koninkrijkje. Hij wilde dus zijn protolegale soevereiniteit daar boven alles veiligstellen. Vandaar de woordcombinatie "bij uitsluiting". Hij wilde niet dat de Staten-Generaal daar enige bemoeienis mee had. Verder waren op dat moment de onderhandelingen in Wenen nog niet afgerond: Willem wist nog niet hoeveel volksplantingen dat hij er uit zou kunnen slepen. En ook niet waar ze zouden liggen. Daarom zegt de grondwet niet, welke koloniën het hier precies geldt. De scheiding van de machten – wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende – was niet als rechtsbeginsel geldig in die volksplantingen. Vandaar het woord "opperbestuur". Dat was de onbepaalde soevereiniteit van de Nederlandse vorst. Die was onbeperkt. Die werd daarom niet nader omschreven. Hoe hij dat opperbestuur ambtelijk zou laten uitvoeren, staat er ook niet bij aangegeven. Hij moest maar zien. Dat was bij Willem niet aan dovenmansoren gezegd. Hij nam de V.O.C.-hiërarchie gewoon over. Toen waren er gouverneurs-generaal, gouverneurs en directeurs geweest. Dat nam hij helemaal over. Hij gaf ze een prachtig uniform. Met gouden lovers, op de manchetten, kraagspiegels, jaskleppen en achterpanden, waarin oranje-appels waren verwerkt, want het waren 's konings dienaren.

II.6 De grondwetswijziging van 1840

In 1840 wilde de Tweede Kamer het totaal anders omdat de koning, zoals gezegd, financieel eigenlijk een wanbeheer had gevoerd. Nederland bleek grote schulden aan Londen te hebben. Maar niemand wist hoeveel en waarom de schulden gemaakt waren. De koning had steeds uit de

koloniën flink geld weten te persen, en daarmee nipt de renten kunnen voldoen aan Londen. Het cultuurstelsel had tonnen goud opgeleverd. Maar in 1839 was dat allemaal toch niet genoeg geweest. Toen had de koning een lening willen uitschrijven ten laste van de notabelen. Daarop was niet voldoende ingetekend. De notabelen in den lande keken wel uit. Ze wilden eerst inlichtingen over de solvabiliteit van 's lands boedel. De Belgen waren uit het koninkrijk. Die betaalden niet meer mee. Wat had de koning precies uitgespookt dat er zoveel schuld was gemaakt? Waar kwamen die rentebedragen vandaan? Verder had de koning steeds gedaan of hij *niet bij wet* verantwoordelijk te maken was voor zijn koloniaal beleid. Daar was de Tweede Kamer het nu niet meer mee eens. Daar had de Tweede kamer, onbekend met het koloniaal beheer, niet moeilijk over willen doen. Zij had gedacht dat de koning dit beheer overduidelijk in het landsbelang zou doen. Zij had de koning inzoverre vertouwd. Dat bleek een dwaling. Dat noopte tot nieuw inzicht. Dat verplichtte tot herschikking van de bevoegdheden. De grondwet noemde het "opperbestuur van de volksplantingen" uitdrukkelijk. De grondwet had het over *bestuur*. Maar dat betekende niet dat de grondwet zei dat de wetgevende macht niets te maken had met de koloniën en het koloniale beleid. Integendeel. *Besturen* is niet: *wetgeven*. Over de wetgevende macht zei de grondwet in dit opzicht niets. De grondwet drukte aldus uit, dat de koning de koloniën bestuurde, maar dat de wetgevende macht wel kon bepalen hoe dat bestuur zou moeten plaatsvinden. Er stond in de grondwet dat de koning "bij uitsluiting" het opperbestuurder over de volksplantingen uitoefende, omdat de grondwet wilde zeggen, dat vennootschappen zoals de V.O.C. of de compagniën van verre niet meer mochten besturen. Dat had de V.O.C. wel gedaan, dat besturen, en dat was faliekant fout gelopen. Dáártegen, zei de jonge Thorbecke, reageerde de grondwet. Het mocht nooit meer voorkomen dat een private vennootschap de koloniën bestuurde en regeerde. De grondwet had nooit bedoeld de invloed van *de volksvertegenwoordiging* uit sluiten.

Maar die invloed moest dan bij wet worden uitgeoefend en niet, bijvoorbeeld, bij kamermotie. De grondwet van 1814 had gewoon de bewoordingen van de grondwet van 1806 overgenomen. Die grondwet ging er van uit dat de wetgever zeker beheersvoorschriften over de koloniën mocht geven. Dat volgde uit artikel 12 van die grondwet van 1806. Daarin stond: "De Regeering der hollandsche koloniën wordt door bijzondere wetten bepaald: de ontvangst en uitgave der koloniën zullen worden beschouwd worden, als uitmakende een gedeelte der ontvangst en uitgave van den staat." De tweede kamer sloot zich bij de redenering van Thorbecke aan. Zij had het recht zich bij wet te bemoeien met het koloniaal beheer. Dat stond in de memorie van toerlichting op de nieuwe redactie van artikel 59, maar niet in het grondwetsartikel zelf, eigenlijk, omdat Thorbecke het van zelfsprekend vond. De wetgevende macht, zo zei hij, is onbeperkt om aan zich te trekken wat haar zorg behoeft.

II.7 De grondwetswijziging van 1848

II.7.1 Een formeel-wettelijke regeling van de staatkundige verhoudingen met de koloniën

In 1848 vond men het nodig om het toch maar uitdrukkelijk in de grondwetsartikelen te zetten. Het was nu wel gebleken dat de koning erg ruimhartig met het begrIp "opperbestuur" was omgesprongen. Het openen van een oorlog viel er kennelijk ook al onder. Hier doelde men op de Java-oorlog maar ook op expedities tegen vorsten op Sumatra. Dat laatste was vooral link gebleken. Op Sumatra oefende Groot-Brittannië óók nog soevereine bevoegdheden uit aan de oostkust, náár de Straat Malakka toe. Voordat je het wist had straks de koning Nederland verwikkeld in een oorlog met Groot-Brittannië. De koning – Willem II – was gek op oorlogje voeren, dat was in de Tiendaagse Veldtocht tegen de Belgen wel gebleken toen hij veldmaarschalk was geworden van Nederlands operetteleger. Hij had allerlei vreemde dingen uitgehaald, ook met het sluiten van wapenstilstanden en capitulaties. De koning was wel erg eigengereid gebleken. Als die man dat ook in de Archipel zou gaan doen, kon men nog vreemde dingen beleven. Het was beter voortaan een regeringsreglement over de bevoegdheden in algemene

bestuursaangelegenheden *bij wet* te laten vaststellen. Bij wet: dan moest de kroon een gemeen overleg met de Kamers openen. Dan kon de volksvertegenwoordiging zich inhoudelijk met het koloniaal beleid ten aanzien van de staathuiskunde en het financiële beheer gaan bemoeien. Verder wilde de Tweede Kamer bemoeienis met de beginselen van het financiële koloniaal beleid. De koning kon goed schulden maken, maar met winsten sprong hij eigenaardig om. En verder was het beter te bepalen dat de tweede kamer ook bevoegd was de kroon om wetten te vragen over andere koloniale aangelegenheden. Dan bedoelde de kamer vooral de opstelling van wetboeken over burgerlijk recht, strafrecht, strafvordering en het muntwezen. De grondwet luidde nu:

Artikel 59. *De Koning heeft het opperbestuur der koloniën en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen. De reglementen op het beleid der regering aldaar worden door de wet vastgesteld. Het muntstelsel wordt door de wet geregeld. Andere onderwerpen deze koloniën en bezittingen betreffende, worden door de wet geregeld, zoodra de behoefte daaraan blijkt te bestaan*.

Art. 60. *De Koning doet jaarlijks aan de Staten-Generaal een omstandig verslag geven van het beheer dier koloniën en bezittingen en van den staat waarin zij zich bevinden. De wet regelt de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen*.

Deze twee artikelen gaven dus de marges weer voor het koloniaal bestuur. Dat bleven zij in wezen doen tot aan de soevereiniteitsoverdracht van 1949. Veel staat er niet. En wat er staat is voor vele interpretaties en toepassingen ontvankelijk.

II.7.2 De grondwet alleen toepasselijk op het rijk in Europa?

Dat was allemaal nog wel begrijpelijk. Maar de grondwet werd in 1887 wéér gewijzigd. En toen is er iets heel erg fout gegaan. Er is een nieuw artikel 2 in de grondwet toegevoegd.[93] Daarin stond een territoriale beperking van de ruimtelijke heerschappij van de Nederlandse grondwet opgenomen. Er werd nu gezegd, uitdrukkelijk, dat de grondwet alleen voor het rijk in Europa verbindend was. En dus niet voor de koloniën. Dat stond er weer niet uitdrukkelijk bij, omdat dat uit de eerste beperking al impliciet zou volgen. Vervolgens stond er bij, in een betekenisbepalende toevoeging, dat waar in de grondwet "het Rijk" werd genoemd, alleen het rijk in Europa werd bedoeld.[94] Het was volkomen duidelijk dat de grondwet, die in 1848 allerlei direct door de burger inroepbare waarborgnormen ging bevatten, een eigenaardig positief rechtsmachtconflict in het leven riep in de verhouding tot de koloniën, meer inzonderheid, de Indische Archipel. Dat kwam door artikel 59, tweede volzin, waarin een Indische staatregeling of een reglement op het regeringsbeleid werd voorgeschreven, bij wet vast te stellen. Op het karakter van die staatsregeling gaan we hieronder nader in. De vraag was nu, of die staatsregeling, die verplicht was om bij wet te worden geslagen, ook weer afbreuk kon doen aan alle positieve rechtswaarborgen die de grondwet ten behoeve van de ingezetenen van het rijk in het leven riep. Zo werd in de grondwet aangegeven dat Nederlanders niet uitgeleverd konden worden aan het buitenland[95]. Dat was een belangrijke waarborgnorm, want tevoren had dat juist wél gekund. Zo

---

93 Zie: T. Sybenga, *De grondwet van 1887, toegelicht, ook in verband met de praktijk,* vijfde, bijgewerkte uitgave, Uitgeverij Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage, 1913 pp. 23-25. Zie het principiële artikel daarover van C. van Vollenhove, *De wijzigingen, in de grondwet gewenscht met het oog op de Nederlandsche koloniën, (1906)*, opgenomen in de serie: *Mr. C. van Vollenhoven's verspreide geschriften,* III Vols., H.D.Tjeenk Willink & Zoon NV/Martinus Nijhoff Uitgevers: Haarlem/'s-Gravenhage, 1935, III Vols, Vol III (Hoofdstuk VII, de Indiën), pp. 3-10.

94 Er kwam nu letterlijk te staan: Artikel 2 ---"De Grondwet is alleen voor het Rijk in Europa verbindende, voorzoover niet het tegendeel daaruit blijkt. Waar in de volgende artikelen het Rijk wordt genoemd, wordt alleen het Rijk in Europa bedoeld."

95 Artikel 4, tweede lid, van de grondwet luidde sedert 1848: "De wet regelt de toelating en de uitzetting van vreemdelingen en de algemeene voorwaarden, op welke ten aanzien van hunne uitlevering verdragen met vreemde Mogendheden kunnen worden gesloten." Het is een hele indirecte garantie jegens Nederlanders, die hier gegeven wordt. Er staat immers geïmpliceerd dat ten laste van vreemdelingen uitleveringsverdragen kunnen worden gesloten. Dus ten laste van Nederlanders kan dat beslist niet. Waarom staat er dan niet: Nederlanders worden niet uitgeleverd? Wel, omdat heel veel staten—vooral die welke deel uitmaakten van

werd in de grondwet aan de ingezetenenen een soort universeel gelijkheidsbeginsel gegarandeerd[96]. Maar ook de vrijheid van drukpers[97]. En het beginsel dat ieder rechtsgeschil voorgelegd zou moeten kunnen worden aan de onafhankelijk rechter[98]. En nog veel meer uitzonderlijke privileges, die men elders in grondwetten in die tijd niet licht zou aantreffen. Zoals een betrekkelijk stellige garantie van het recht op de fysieke vrijheid van de persoon. Het recht om te gaan en te staan waar je wil, tenzij een rechterlijke uitspraak tot het tegendeel te jouwen laste is geveld.[99]

Thorbecke had dat allemaal in zijn concept tot grondwetswijziging opgenomen. En omdat de regering in 1848 nogal in paniek was omdat er wellicht een revolutie in Nederland zou uitbreken – koning Willem II geloofde daar stellig in – had niemand daarbij goed na gedacht. Men dacht kennelijk: laten we maar zoveel mogelijk vrijheden garanderen van overheidswege. Dan lijkt het echt heel erg progressief en liberaal, wat we doen, en dan gaat die revolutie niet door. Die revolte ging ook niet door, maar dan om een heel andere reden. Nederland is nu eenmaal geen land waarin de burger de postbode tegemoetloopt omdat er een nieuwe grondwet van kracht is geworden die ook in de kranten staat uitgespeld. Zeker niet in 1848, toen meer dan de helft van de bevolking volstrekt analfabeet was en de kranten onder een dure belasting vielen: het dagbladzegel, dat voor Jan modaal niet te betalen was. Wie een krant kocht, moest een zegel betalen dat op het voorblad werd geplakt als een postzegel. En dat zegel was duur.

Thorbecke was een van de weinigen die in 1840 al had doorgehad dat de grondwet eigenlijk al in 1814 een strikt territoriale Europese scoop had gehad: de heerschappij ervan was beperkt tot het

---

het Angelsaksische rechtsmassief – hun eigen nationalen juist wél wilden uitleveren. Nu óók nog wel, maar destijds, in de negentiende eeuw, helemaal. Engeland hechtte er aan dat Nederland Nederlanders uitleverde, juist omdat vanuit Nederland veel misdadige activiteiten werden ondernomen richting Engeland. Historisch stond Holland bekend als de vrijplaats voor politieke delinquenten die zich hadden gericht tegen de Engelse staatsorde, zoals de moordenaars van koning Karel I. Die liepen gewoonweg open rond in Den Haag. Daar heeft Engeland altijd grote problemen mee gehad evenals, in de twintigste eeuw, met het feit dat in Nederland IRA-terroristen stomweg konden rondkuieren zonder uitlevering te hoeven duchten. Nu heeft het dat soort problemen met het Nederlandse “gedoogdbeleid” ook nog wel. Maar nu vooral betreffende zware drugscriminelen. Het is, om Engeland niet meteen te tergen, daarom destijds in 1848 niet zo expliciet opgenomen, dat Nederland voortaan Nederlanders niet meer uitleverde aan Engeland zijn zijn koloniën.

96 Artikel 4, eerste lid, van de grondwet luidde sedert 1848: “Allen die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden, hebben gelijke aanspraak op bescherming van persoon en goederen.” Welnu: de Indische regelingen omtrent het inzetenenschap in de Archipel kende een puur discriminatoir onderscheid tussen (1) Europese Nederlanders, (2) Europeanen, (3) Indo-Europeanen, (4) inlanders of inheemsen en (5) vreemde [verre] oosterlingen [Chinezen en Japanners] en (6) daarmede bij wetsduiding gelijkgestelden. Alleen categorie (1) kende de volledige burgerschapsrechten die de Indische Staatregeling erkende, toeliet of vooronderstelde. De rest niet. Dat betekende voor het dagelijkse leven een van overheidswege bevorderde segregatie, een desbewuste apartheidspolitiek. Die natuurlijk vanaf 1920, toen de inlanders zich dat goed bewust werden – omdat zij zich politiek begonnen te organiseren – hemeltergend werd voor de intellectuele élite die dat soort regelingen kende en herkende in het verdere administratieve beleid, bijvoorbeeld bij het toelaten van inlanders tot het ambtelijk apparaat of organisaties met beambten. Zie hieronder verder nader.

97 Artikel 8 van de grondwet luidde sedert 1848: “Niemand heeft voorafgaand verlof noodig, om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders varantwoordelijkheid volgens de wet.”

98 Artkel 150 van de grondwet luidde sedert 1848: “1. Niemand kan tegen zijnen wil worden afgetrokken van den regter, dien de wet hem toekent. ---2. De wet regelt de wijze, waarop geschillen over bevoegdheid, tusschen de administratieve en regerlijke magt ontstaan, worden beslist.” Hieronder gaan we in op de zogeheten “exorbitante rechten” van de gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië, bestuurlijke dwangmaatregelen waartoe deze topambtenaar kon overgaan zonder uitdrukkelijke rechtsgrondslag in de Indische staatsregeling. Zoals internering voor onbepaalde tijd, externering verbanning, deportatie, stillegging van bedrijf, verbeurdverklaringen van zaken en goederen, onttrekkingen aan het verkeer. Daarbij was iedere rechterlijke tussenkomst van rechtswege uitgesloten.

99 Artikel 151 van de grondwet luidde sedert 1848: “---1. Buiten de gevallen in de wet bepaald, mag niemand in hechtenis worden genomen, dan op bevel van den regter, inhoudende de redenen der gedane aanhouding. Dit bevel moet, of zoo spoedig mogelijk na de aanhouding beteekend worden aan dengene, tegen wien het is gerigt. ---2. De wet bepaalt den vorm van dit bevel, en den tijd, binnen welken alle aangeklaagden moeten worden verhoord.”

territorialiteitsbeginsel waarbinnen de soevereine macht van de vorst destijds geldend te maken was, dus: het grondgebied van de Bataafsche Republiek plús eventueel de daaraan belendende territoria, liggend in het Rijnland of in de Oostenrijkse Nederlanden of België. Dat stónd wel nergens, die ruimtelijke beperkingsnorm van de heerschappij van de grondwet, maar die was zo overduidelijk geïmpliceerd dat daarvan geen uitdrukking behoefde te worden gegeven in een begripsbepalend slotartikel --- waar zulk een afrondend artikel waarin de heerschappij der wet wordt gedefinieerd ook echt thuis hoort. Daar was geen behoefte aan. Want dat Nederland in Europa bezat immers geen koloniën. Tenminste, niet in volkerenrechtelijke zin, waar het ook soevereine doorzettingsmacht kon claimen én uitoefenen. Het had wel "bezittingen ter kuste van Guinée" en "bezittingen te Demarary", maar dat waren toch echt private factorijen waarin Engeland op dat moment helemaal niet geïnteresseerd was. Coromandel in Voor-Indië, dat was ook zo'n factorij en later de handelsposten in het Congo-estuarium. Daar was geen Nederlands rechtshandhavingsprobleem te duchten, want daar pretendeerde Nederland geen publieke rechtsorde te kúnnen samenstellen. Het keek wel uit.

II.7.3 Onuitvoerbare grondwettelijke waarborgen in de koloniën

In 1848 was dat al anders: Nederland hád een claim gelegd op de Archipel. Engeland had die claim gegund. Als Nederland daarbij maar kon voldoen aan de Britse voorwaarde van *effective control.* Thorbecke wist heel goed, dat bepaalde grondrechtsgaranties die zijn gewijzigde constitutionele regeling zou borgen, in de Archipel maar ook op de Antillen en Suriname stomweg niet uitvoerbaar zouden kunnen zijn en ook niet geaccepteerd zouden worden door de spaarzame blanke kolonisatoren, die bezig waren zich een bestaan op te bouwen. Neem het recht op de vrijheid van de fysieke persoon. In de koloniën heerste nog slavernij. Daar wilden de planters en mijndirecteuren, blankofficiers en ambachtelijke nijveraars uiteraard niet van afzien. Het hierboven besproken cultuurstelsel zou zónder slavernij gewoonweg geen batige sloten kunnen afwerpen. De koning zou de verpletterende staatschuld niet versneld kunnen afdoen. Dus, dacht Thorbecke, zou iedereen ook wel begrijpen dat dat grondwettelijk geborgde recht om te gaan en te staan waar je wilt, in de koloniën, overzeese gebiedsdelen en bezittingen dáár niet toepasselijk zou zijn, evenals het recht op drukpersvrijheid of het recht om petities in te dienen bij de overheden, het recht van vereniging en vergadering en ga zo maar door. Iedereen zou die territoriale beperkte actieradius – alleen geldig binnen het in Europa liggende rijksdeel – als vanzelfsprekend aanvaarden. Helemáál gerust was de grote staatsman er niet op. Daarom zei hij bij alle toelichtingen op de organieke wetten die hij nog moest maken – de gemeentewet, de provinciale wet – steeds héél nadrukkelijk dat dat uiteraard zo was. Heel vaak. Zo vaak dat het opviel: hee, Thorbecke is er zelf niet helemaal zeker van.

Het wás ook helemaal niet zo glashelder.[100] Want soms had de Nederlandse wetgeving ook toen al extraterritoriale werking, zoals het soeverein besluit-1813 dat iedere vreemdeling verplicht om in het buitenland een machtiging tot voorlopig verblijf aan te vragen bij een Nederlandse consul, wil men toelating tot het koninkrijk kunnen genieten. Of de Uitleveringswetgeving. Die moet bij begripsbepaling wel een extraterritoriale scoop hebben naar geldingsbereik. Want er staat in, hoe de opgeëiste persoon – diegene wiens uitlevering wordt gevraagd – fysiek wordt overgedragen aan het buitenland, de verzoekende staat, en hoe de vrijheidsbeneming daarbij wordt toegepast.[101] De strafwetten waren sowieso ook al op Nederlanders toepasselijk, als zij in het

100 Dat is ook in de tweede helft van de negentiende eeuw duidelijk geworden. De praktijk was sterker dan de leer. Vooral omdat Nederland steeds meer handelsverkeer via zijn koloniën deed lopen en ook veel meer Europeanen in deze koloniën moest of kon gedogen dan wel toelaten. Zie, uitvoerig, voor deze positieve en negatieve jurisdictieconflicten: J. Greup, *De toepasselijkheid van de Grondwet op de Nederlandsche Koloniën onderzocht,* academisch proefschrift Leiden Uitgeverij & drukkerij Eduard IJdo: Leiden 1906. Zie voorts: Ph. Kleintjes, Weekblad van het Recht 2 augustus 1907, No. 8556.

101 Dat was de Uitleveringswet van 13 augustus 1849 Staatsblad no 39 tot nadere regeling van de algemeene voorwaarden, op welke, ten aanzien van de uitlevering van vreemdelingen, verdragen met vreemde Mogendheden kunnen worden gesloten, zulks ter vervanging van een gelijkluidend souverein besluit van november 1813 met gelijkluidende strekking en considerans. Zie over de geschiedenis van de totstandkoming

buitenland bepaalde misdrijven begingen – dat is nu nog zo – en bijzondere wetsvoorschriften van koophandel ingevolge het wetboek van koophandel eveneens. Bijvoorbeeld over wissels die, van Nederlandse orgine, in het buitenland ter betaling aan toonder worden aangeboden of cognossementen die afgegeven worden na bevrachting van een vaartuig dat op Nederland havent blijkens het ladingmanifest. Het zou onzinnig zijn als dat soort rechtsvoorschriften alleen maar een strikt territoriale heerschappij zouden hebben. Maar dán zou het gek zijn als de grondwet, krachtens welke dat soort extraterritoriaal werkende regelingen verbindende wetskracht hebben, strikt territoriale Europese heerschappij zou hebben. Dat zou gek zijn: omdat de op basis van die grondwet uitgevaardigde rechtsvoorschriften juist wél, en wel bij begripsbepaling, een extraterritoriale werkingsomvang zoudden hebben en soms zelfs een zuiver personele, zoals bij de strafbaarstellingen die de Nederlander juist in het buitenland in acht moet nemen. De strafbaarstelling van bigamie, bijvoorbeeld. Die norm is Nederland dierbaar. Die handhaaft het juist dáár waar bigamie van overheidswege aangemoedigd wordt, inzonderheid binnen Islamistische staten die vaak theocratische allures hebben. De grondwet had soms wel degelijk extraterritoriale gelding, maar dat was toch uitzonderlijk. Dat wist Thorbecke óók wel. Daarom had hij een uitleggend artikel 118 toegevoegd, waarin zoiets tersluiks werd bepaald.[102] Hij had erbij het volgende commentaar gegeven in zijn memorie van toelichting: “Dat eenig grondwetsartikel ook voor de koloniën geldt, kan blijken uit den inhoud daarvan of uit het onderling verband tusschen dat artikel en andere bepalingen.” Verder niets. De teneur ervan was duidelijk: er zal wel niemand zijn die zo stom is dit niet te begrijpen. Er werd dus inderdaad niet doorgevraagd. Want zo stom wilde inderdaad niemand gerekend worden, zeker niet door Thorbecke, die redelijk sarcastisch kon wezen, zeker in de vriendelijke omgang in de kamer als iemand hulpeloos stond te stotteren in zijn veel te smalle bankje van kamerlid. Hautainiteit loont. Soms.

II.7.4 De merkwaardige redactie van de Indische Staatsregeling van 1854

Bij de redactie van het Indisch regeringsreglement of de Indische Staatsregeling-1854 kwam die innerlijke tegenstrijdigheid juist heel navrant aan het licht. Want in het kader van de Staatsregeling, voorgeschreven bij artikel 59 van de grondwet, ging men zich afvragen waarom eigenlijk de grondrechtsgaranties die die nieuwe constitutie gaf, niet zouden gelden in de koloniën. Waarom zou nu juist de vrijheid van de fysieke persoon in de Archipel niet gelden? Waarom ook dáár niet de drukpersvrijheid, de godsdienstvrijheid en het onbeperkt recht om de rechter te benaderen met ieder rechtsgeschil dat zich zou kunnen voordoen? Je kon wel opwerpen: dan loopt daar de economie in de soep of dan wordt het een anarchistische bende, maar dat zeiden in 1848 bepaalde Nederlandse grootindustriëlen als Regout met zijn Maastrichtse aardewerkindustrie waarbij hij eigenlijk slavenarbeid noodzakelijk achte, óók. En Regout en zijn

van die wet: B. Hulshoff, *De Uitleveringswet en de door Nederland met vreemde Mogendheden gesloten verdragen tot wederkeerige uitlevering van misdadigers, voorzien van eenige aantekeningen,* Uitgeverij Gebr. Belinfante: ’s-Gravenhage: 1886.

102 Artikel 118 van de grondwet luidde sedert 1848 tot 1887: “--- De Grondwet en andere wetten zijn alleen maar voor het Rijk in Europa verbindende, tenzij het tegendeel daarin wordt uitgedrukt.” Het is een soort wetgevingstechnisch dooddoenertje lijkt het dat de kracht van natuurlijke evidentie heeft, zo schijnt het bij eerste lezing. Maar het tegendeel bleek al zeer snel. Het uitleggend artikel bleek een belangrijk principe te verhullen, toepasselijk op alle grondwetsbepalingen, namelijk het substantieve materiële en formele territorialiteitsbeginsel. Het eerste betekent dat de toepasselijkheid van de Nederlandse wet altijd beperkt is tot het Nederlands territoir tenzij er een volkerenrechtelijke machtiging tot het uitdrukkelijke tegendeel bestaat. Het tweede houdt in dat de Nederlandse doorzettingsmacht bij de geografische landsgrenzen ophoudt. Je mag als Nederlandse opsporingsambtenaar niet in het buitenland iemand arresteren, ook al heeft hij een feit begaan, dat een delict is naar Nederlands recht. Een machtiging om in het buitenland je eigen wetten toepasselijk te verklaren kan gegeven worden bij verdrag. Een voorbeeld daarvan is een consulair verdrag, waarbij het buitenland goed vindt dat de consul ambtshandelingen stelt binnen zijn consulaat en een Nederlands huwelijk sluit, een verklaring van overlijden opmaakt of een geboorteaangifte verwerkt. Of een beneficiaire aanvaarding van een erfenis relateert. Toeriste kunnen bij de consul vaak aangifte doen van delicten waarvan zij slachtoffer pretenderen te zijn.

slag lieden vonden geen gehoor. In Nederland. Maar waarom dan wél in Indië? Het ging hier toch om klassieke rechtsstatelijke universele waarden? Dat is niet zo'n makkelijke vraag om te beantwoorden, juist omdat ze zo voor de hand liggend is. Thorbecke deed dat dan ook maar liever niet. En zijn geestverwanten dus ook maar niet – voorzover Thorbecke die had – want roomser wezen dan de paus ligt de Nederlander al helemaal niet. Toch kwamen er in de Archipel grote moeilijkheden uit dit rechtsconflict tussen grondwet en de daarin opgegeven organieke wetten, waaronder die betreffende de Indische staatsregeling.

II.7.5 De innerlijk tegenstrijdige verheldering bij de Grondwet van 1887

In 1887 heeft men dit op hoogst primitieve wijze trachten op te lossen door in een nieuw artikel 2 te bepalen, dat de grondwet alleen verbindt in Nederland in Europa. Maar iedereen die daar even goed over nadenkt, begrijpt meteen dat dat een kul-bepaling is. Want als de grondwet alleen in Europa verbindt, dan geldt dat artikel 2 in de Archipel evenmin. Dan geldt daar dus de grondwet in zijn geheel. Behoudens artikel 2, wellicht, als men *a-contrario* interpreteert. Een breinbreker. Het betreft hier een sophistisch gesol met de rechtsmacht van de wetgever dat men overigens wel vaker aantreft in ad hoc-wetgeving. In 1887 was heel duidelijk hoeveel problemen het koloniaal gezag juist in Batavia had met alle fraaie waarborgnormen die de Nederlandse grondwet ten beste gaf. Daarom deze affreuze bepaling. Probeer daar maar niet teveel van te begrijpen. Maar ze maakte het begrip van de verhouding tussen grondwet en Indische Staatsregeling soms wel heel erg moeilijk.

II.8 De Indische Staatsregeling van 1854

II.8.1 Geen grondwet maar een instructie-boek voor de Indische ambtenaar

II.8.1.1 Een stelsel van stelselmatige stelloosheid

De Indische Staatsregeling of "Regeeringsreglement" kwam in 1854 tot stand. Uit de langdurige beraadslagingen in de Tweede Kamer ging ik hierboven al in. De Kamer wist niet zo goed, wat ze nu precies moest vinden van het wetsontwerp dat de regering ter uitvoering van de grondwet had voorgeschreven. Wat voor beleid dacht de regering nu precies in de naaste toekomst ten aanzien van de koloniën te wintwikkelen, dat was de vraag. Wat waren haar beginselen bij het uitzetten daarvan? De Kamer meende dat de regering, na dertig jaar intensief koloniaal beleid, dat soort principes onderhand wel had ontwikkeld. Ze had er nooit naar gevraagd, want de koning had steeds doen weten, dat dat geen zaak voor de volksvertegenwoordiging was. Goed, daar had de Tweede Kamer zich misschien te gemakkelijk bij neergelegd, maar nu wilde de Kamer weten wat voor eindtermen de regering eigenlijk al die tijd had nagestreefd. Zie hierboven: II.2.5. En wat was het antwoord van de minister van koloniën? Dat de regering ervan uitging dat de Nederlanders de inlanders zouden overheersen.

Nu, dat kon de Kamer zelf ook bedenken en bovendien was dat geen bestuurlijk principe. Dat was een opportunistische beslechting naar het moment van machtverhoudingen als constatering, nog niet eens in normatieve termen. Was het juist dat de inlanders slechts dienden als willoze werktuigen voor de welvaart van het Rijk in Europa? Was dat een juistheid in termen van moraal, ethiek of fatsoen of een juistheid naar het positieve recht? En was het dan vervolgens juist, als men die vraag in één van die opzichten bevestigend beantwoordde, dat daarvoor het cultuurstelsel het juiste beheersapparaat was in de Archipel? Was het cultuurstelsel ook bij de andere koloniale mogendheden in zwang? Kon koloniseren niet daarzonder? Waren er geen alternatieven? De regering had geantwoord dat dat stelsel noodzakelijk was. Dat had zij verder niet toegelicht. Was die noodzaak nu tijdelijk of was die blijvend? Was iedere emancipatie uit hoofde van die noodzaak uitgesloten ten aanzien van de inlander? Was die noodzaak alleen maar een financiële of economische? Was er een sociale, relgieuze of ideologische noodzaak? Die vragen werden wel – zij het in algemene, vage termen -- door de koloniale specialisten opgeworpen – het waren er weinig, de meest opvallenden waren Baud en Van Hoëvell, Pahud, de minister van koloniën telde in dit opzicht nauwelijks mee – maar de regering gaf er eigenlijk geen

antwoord op en Van Hoëvell en Baud spraken elkaar voortdurend tegen. De eerste vond het cultuurstelsel eigenlijk prima voor de inlander die kennelijk een soort keurslijf nodig had om niet in eindeloze inertie te vervallen, de tweede vond het stelselvanuit humanitair en vanuit economisch oogpunt eigenlijk onaanvaardbaar. De Kamer, nog niet gewend aan dit onderwerp, en ook niet vastbesloten betreffende haar controlerende bevoegdheid in koloniale zaken, had de zaak eigenlijk alverwege in misverstanden laten steken, al had ze het regeringsreglement wel aanvaard.

II.8.1.2 De Indische Staatsregeling een catalogus van administratieve instructienormen

Op 1 mei 1855 trad het in werking in de Archipel. Het is eigenlijk een catalogus met administratieve rechtsvoorschriften voor de ambtenaren die in de Archipel de staatsinrichting samen stellen en de staatshuishouding uitvoeren[103]. De grondwet, zoals gewijzigd in 1848, schreef haar nu eenmaal voor. Waarom, dat was niet iedereen in de Kamer duidelijk. Er was een verband met het financieel wanbeheer van de kroon, dat stond iedereen nog duidelijk voor ogen, maar wat dat verband nu precies was, dat waren velen vergeten. Het feit dat het op koninklijk bevel opgerichte cultuurstelsel van de gouverneur-generaal eigenlijk een absoluut heerser maakte, handelend als onbeperkt gevolmachtigd agent van de koning ontging de meeste kamerleden volledig. En óók dat de minister van koloniën vóór de grondwetswijziging van 1848 evenzeer gold als koloniaal agent van de kroon, zij het dan, om vanuit Nederland de koninklijke instructies aan de overzeese absoluut heersende agent over te brengen.[104] Het is, naar de toenmalige omstandigheden, begrijpelijk: wat het cultuurstelsel nu eigenlijk inhield, was maar weinigen bekend.

Dat werd opzettelijk ook zo gehouden door de ambtenaren die zich moesten verantwoorden voor de koning. Ook na 1848 bléef de ambtelijke top op het departement van koloniën bepaald achterhoudend jegens het parlement, vooral de Tweede Kamer. Daaruit zijn de vele misstappen te verklaren die minister van koloniën en gouverneur-generaal sedert dat jaar tot zeker 1870 bleven maken. De oude bureaucratische sleur was nu eenmaal hardnekkig. En wie extern te openhartig leek moest het zwaar bezuren. Ook als hij onloochenbaar handelde in overeenstemming met de grondwet van 1848. Men houde dat in het oog. Waaronder langere tijd ook Baud, de latere minister van koloniën en eigenlijk de opsteller van het Indisch Regeeringsreglement. Het reglement richtte zich tot de gouverneur-generaal en diens ambtelijke onderhebbenden. *Niet* tot de personen die feitelijk (hoe dan ook, illegaal of rechtmatig) zich in de Archipel ophielden. Zoals de grondwet zelf. Het doel van het grondwettelijk voorschrift om in een regeringsreglement te voorzien was kennelijk niet zozeer een reeks van staatkundige waarborgnormen in het leven te roepen voor de ingezetenen van de Archipel.

II.8.1.3 De ministeriële verantwoordelijkheid ten laste van de bewindspersoon van Koloniën

Neen, het oogmerk van het “regeeringsreglement” was de ministeriële verantwoordelijkheid te verankeren van de minister van Koloniën en zelfs van het gehele zittende kabinet voor het koloniale beleid dat door de gouverneur-generaal in de Archipel werd ontwikkeld of toegestaan. Verder was het zó geredigeerd dat het deze verantwoordelijkheid zoveel mogelijk scheen te beperken. Maar de grondwet wees nu eenmaal de Kamer als wederpartij aan bij de regeling der koloniale staatkunde. Daarover kon geen twijfel meer bestaan. Vandaar dat dit reglement voortaan moest worden vastgesteld bij *wet in formele zin*: de staten-generaal werden betrokken in een “gemeen overleg” over de totstandkoming van de staatsregeling en daardoor over de concrete toepassing ervan. De inspraak van de staten-generaal, daar ging het om: het controleren, achteraf, van de toepassing van de regels in dat reglement. Maar eigenlijk was het niet méér dan

---

[103] Zie: H.T.Colenbrander, *Koloniale geschiedenis,* III Vols., Uitgeverij Martinus Nijhoff: ’s-Gravenhage, 1926, Vol. III, *Nederland, De Oost sinds 1816*, pp. 44-48.

[104] Zie: A.D.A. de Kat Angelino, *Staatkundig beleid en bestuurszorg in Nederlandsch-Indië*, III Vols., Tweede Deel, *De Overheidszorg in Nederlandsch-Indië,* Uitgeverij Marinus Nijhoff, ’s-Gravenhage, pp. 49-50.

een reeks van *instructienormen* aan de koloniale ambtenaren in de Archipel hoe zij hun bevoegdheden die uit hun bediening voortvloeiden moesten aanwenden.

Het was, gelet op de redactie, óók geen regeling die een aantal *positieve waarborgnormen* garandeerden aan de *rechtmatig ingezetenen* van de Archipel, waarborgen in te roepen tegen de koloniale overheid. Waarborgen die ook meteen ingeroepen zouden kunnen worden bij de onafhankelijke rechter. De Indische Staatsregeling garandeerde dan ook een dergelijke rechtsingang bij die rechter niet, zeker niet in alle gevallen van mogelijke krenking en zulks onvoorwaardelijk.

Dat doet een echte klassieke grondwet nu juist wèl. Die formuleert een aantal grondrechten, die elke burger of ingezetene direct kan inroepen tegen de uitvoerende macht. Om dat te doen kan hij het grondrecht en de uitoefening daarvan inzet maken van een geding tegen die overheid bij de onafhankelijke rechter. Hij kan dan aanvoeren dat dat grondrecht of het recht op de uitoefening daarvan door de overheid is miskend. Heeft hij gelijk, dan is de overheid schuldig een aan onrechtmatige daad jegens hem. Dat verklaart de rechter dan. De uitvoerende macht moet dat onrecht dan wegnemen. Soms geeft de rechter dan ook nog aan, hoe die macht dat behoort te doen. De overheid moet zich daaraan houden. Zo niet, dan kan de ingezetene opnieuw naar de rechter. Essentieel voor een grondwet is, dat ze de machtenscheiding vooronderstelt, al kan ze deze zijdelings ook wel definiëren: de scheiding tussen rechtsprekende, uitvoerende en wetgevende macht.

II.8.1.4 Toch is het Indisch Regeeringsreglement een soort niet-inroepbare grondwet

Daarom is het van het begin af aan jammer geweest dat de indruk toch weer werd gewekt dat het regeringsreglement toch gold als een soort grondwet voor de Archipel.[105] Dat was nooit het doel van het regeringsreglement geweest. De opzet van het reglement is nooit helemaal los gemaakt van de oorspronkelijke regeringsreglementen die de Kroon opstelde sedert 1815. De eerste was die van 3 januari 1815. Maar daarna kwamen er veel meer, soms in één jaar tijd. Het waren eigenlijk een *soort administratieve overheidscirculaires*. Sommige waren vertrouwelijk, andere weer niet. De minister van koloniën gaf nadere aanwijzingen welke delen wel en welke niet ter algemene kennis mochten worden gebracht. De gouverneur-generaal moest ook per instructie maar kijken aan welke resident hij het doorzond, al dan niet met verdere distributie-aanwijzingen. De Kroon gaf in het eerste koloniale jaar, 1815, een overzichtelijke samenvatting van de vigerende instructies die de landsregering en later de kroon aan haar koloniale ambtenaren in de Archipel had gegeven sedert de V.O.C. geen soevereiniteitsrechten in de Archipel had mogen uitoefenen. Dus sedert 1796, toen de V.O.C. als rechtspersoon te niet was gegegaan en de Bataafsche Republiek haar bevoegdheden die uit het octrooi van 1602 voortvloeiden had overgenomen. Daarna kwamen er aanvullingen bij, maar moesten sommige instructies ook weer als vervallen worden beschouwd, dat was soms niet echt duidelijk. Veel méér dan een interne ambtsinstructie die ook wel publiekelijk verkrijgbaar gesteld werd, wás zij nu eenmaal niet. De ambtenaren moesten precies hun taakstellingen kunnen kennen, de daaraan verbonden bevoegdheden, de interne hiërarchie, de sancties en maatregelen die het over hen gestelde ambtelijk gezag zou kunnen uitoefenen en de eventuele rechtsvoorzieningen die zij – die ambtenaren – zouden kunnen aanwenden binnen de ambtelijke piramide waarin zij huisden.

II.8.2 Het Regeeringsreglement kent geen Indische scheiding der machten

Nooit was het reglement bedoeld als een soort van *universeel charter* van rechten en plichten tussen overheid en de onderdaan of ingezetenen. Laat staan een charter dat de inlander tegen de koloniale overheid zou kunnen inroepen. Daar wilden noch Den Haag noch Batavia iets van weten.

[105] Zie: N.S. Efthymiou, *De organisatie van regelgeving voor Nederlands Oost-Indië: stelsels en opvattingen (1602-1942)*, Universiteit van Amsterdam, 2005, PDF pure.uva.nl/ws/files/3818415/38002_UBA002001562_10.pdf.

De inlander heeft een verhoogde inspanningsplicht om de toepasselijke rechtsvoorschriften te traceren, omdat per eilandengroep andere uitvoeringsbepalingen gelden. Ze zijn wel publiek gemaakt. Maar per groep op andere wijze en soms via kranten of periodieken die daartoe niet erg voor de hand liggen. Dat komt nu eenmaal, omdat de Archipel zo groot is en omdat de inlanders niet echt een monolitische populatie willen vormen. Overal hebben ze weer ander Adatrecht en ze denken maar dat de kolonialen dat allemaal zelf ook heel best kunnen uitsorteren. Nu, mooi niet: daar kan Batavia niet aan beginnen. Daarom moest de ingezetene van de Archipel ook zelf maar bijzondere inspanningen verrichten als hij er achter wilde komen welk regeringsreglement in een bepaalde periode nu echt authentiek van kracht was binnen zijn gewest. Omdat de post per gewest soms erg laat dóór kwam, was dat ook weer een gok.

Soms ontving men op De Molukken helemaal geen aanvulling. Die waren dan gewoonweg tijdelijk te moeilijk te bereiken geweest. Batavia maalde er niet echt om. Het langdurige kamerdebat ging er vooral om, of de staatsregeling nu wél of niet het gedwongen cultuurstelsel moest verbieden. De kamerleden die naar de batige sloten keken en zagen dat *in Nederland* zo'n beetje alle interregionale spoorwegverbindingen, met bruggen, sluizen, accessen, spoordijken, duikers, remises met wateropslaginstallaties, reparatieloodsen en draaischijven seininsallaties en taludsverzekeringen werden betaald uit de "Indische baten" vonden van niet. De mensen die gedachtig waren dat de Javaan dat allemaal uiteindelijk betaalde – en die zou er echt nooit iets aan hébben, zover was het toerisme nog niet – vonden van wel. Die waren een minderheid, zij het een geruchtmakende. Maar ze konden geen kwaad: het conservatieve kabinet-Van Hall zat voorlopig muurvast in het zadel. Deze idealisten kregen dus alle tijd van de wereld terwijl de conservatieven achter het rookgordijn een echte Javaanse lange corona genoten. De minderheid verloor, maar omdat ze zo bewogen waren kwam er in de bepaling waarin het cultuurstelsel officieel werd erkend als een rijksaangelegenheid de zinsnede dat, na een overgangstoestand, alleen "vrije cultuur" zou bestaan. Het befaamde artikel 56 uit de staatsregeling. Baud had dat artikel zelf geredigeerd toen hij minister van koloniën was. Het was zó gesteld dat eruit af te leiden was, dat de regering er naar behoorde toe te werken, dat het cultuurstelsel afeschaft zou kunnen worden. Een nobel streven! Er stond uiteraard niet bij, wat er rechtens gebeuren zou, als de regering overduidelijk dat streven had losgelaten. Ik zei al: Het regeringsreglement had niet anders dan de strekking, de reikwijdte, de allure van een interne circulaire. Jammer, dat ze dan tóch geopenbaard werd in het Nederlands en Indisch Staatsblad[106], dat laatste tijdelijk als bijlage van de Javasche Courant.

De scheiding van de machten past de Oosterling eigenlijk niet, decreteert De Kat Angelino in zijn onvolprezen handboek in 1929.[107] Het gezag van de soevereine heerser is voor hem één en ondeelbaar. Rechtspraak, uitvoering en regelgeving zijn steeds emanaties van één en dezelfde publieke macht. Men kan wel zekere onderscheidingen aanbrengen tussen die functies dier macht. Maar absoluut kunnen deze niet zijn. Het geldt hier bijzondere accentueringen die steeds tot elkaar herleidbaar moeten zijn. De rechter dient, bijvoorbeeld, toch vóór alles volksopvoeder te zijn en vaderlijk de ingezetene te tuchtigen voor wat hij als leerachterstand heeft opgebouwd. Uieraard ligt het daarbij voor de hand dat de leraar zich richt naar de inzichten van de rector der schoolinstelling en diens uiteindelijke bedoelingen in het welbegrepen belang van de inheemsen, zelfs als dat belang nergens gecodificeerd staat. De Oosterling wil niets liever. Een echte scheiding van de machten kende het regeringsreglement, ook toen dat uiteindelijk in een wet in formele zin was gegoten, daarom niet. De gouverneur-generaal bleef 's konings opperambtenaar. In hem vloeiden wetgevende en uitvoerende macht binnen het Indisch grondgebied samen. Dat is tot het

[106] Eigenlijk: Staatsblad van Nederlandsch-Indië. Gedurende langere tijd vanaf 1815 had de koloniale regering geen zelfstandige landsdrukkerij. De Javasche courant drukte het Staatsblad van Nederlandsch indë als algemeen verkrijgbare bijlage vanaf 1825. De Javasche Courant had min of meer de status van een Staatscourant voor geheel Nederlandsch Indië.

[107] *Staatkundig Beleid en Bestuurszorg in Nederlandsch-Indië, Tweede Deel, De overheidszorg in Nederlandsch-Indië*, a.w. (editie-1930, uitgave Martinus Nijhoff 's-Gravenhage), a.w., pp. 141-215.

eind, tot aan de soevereiniteitsoverdracht, zo gebleven. Dat betekent dat één orgaan zijn eigen executieve bevoegdheden bepaalde. Het orgaan – het oppergouvernement – bepaalde zelf zijn uitvoeringsbevoegdheid. Het oppergouvernement maakte ook de wetgeving over de aanwending van die bevoegdheid, tenzij de Nederlandse wetgever die wetgeving, naar onderwerp, echt uitdrukkelijk aan zichzelf had voorbehouden. Bij het muntstelsel had die wetgever dat in 1848 gedaan.

II.8.3 De bevoegdheid om de eigen bevoegdheid vast te stellen

Het oppergouvernement kon daarom ook die uitvoeringsregelingen onbeperkt aanpassen, uitbreiden of inkrimpen. Het had geen tegenwicht binnen de administratie dat zulks kon tegenhouden of zelfs verbieden. Daarom was er eigenlijk ook geen echt machtsevenwicht binnen het bestuursapparaat, en vroeg het als het ware om steeds meer vérgaande bevoegdheidsaanmatigingen. De gouverneur-generaal bepaalde zijn eigen competenties en paste die vervolgens, uiteraard naar eigen inzicht, ook weer toe. Hij had zijn eigen *Kompetenz-kompetenz* – de bevoegdheid om zijn bevoegdheid te bepalen – volledig in de hand. Het regeringsreglement van 1815 bepaalde zelfs dat de gouverneur-generaal, als de nood echt aan de man kwam, zélf het regeringsreglement maar moest aanpassen of wijzigen. “Uit krachte van het gezag door den Koning in hen gevestigd en naar aanleiding van den last hen door Z.M. gegeven”, luidde het. Een soort blanco volmacht.

Heel begrijpelijk, als men bedenkt dat het soms twee maanden kon duren dat het eerstvolgende zeilschip weer de baai van Batavia aandeed met de nieuwe rijkspost. Alles bij elkaar kon het vier maanden duren voordat Den Haag liet weten wat besloten was naar aanleiding van ernstige calamiteiten zoals het ernstig financiële wanbeheer onder de gouverneur-generaal Van der Capellen tijdens de Java-oorlog, toen Batavia eigenlijk ophield de rijksschuldeisers te betalen in 1825. De oorlog was in Den Haag nog onbekend. Het begreep volstrekt niet aan wat voor buitensporigheden Van der Capellen zich vergaloppeerd had. Er komt dan een regeringscommissaris naar Java om polshoogte te nemen. Die vraagt, als hij bemerkt in een totale toestand van gewapende opstand terecht te zijn gekomen om een duidelijke instructie, ter aanvulling op het regeringsreglement.

Bij instructie van 13 september 1835 krijgt commissaris-generaal Du Bus de macht “om, behoudens zijne verantwoordelijkheid, al datgene te verrigten wat door Ons zelf, op de plaats zijnde, zoude kunnen worden verrigt.” Vanuit de invalshoek van de moderne democratische rechtsstaat is dat hoogst bedenkelijk. Maar vanuit die invalshoek bekeek men het koloniale rechtsbedrijf nu eenmaal niet. Het zou wat anders zijn, als er een volksvertegenwoordiging van de Archipel was geweest jegens wie die gouverneur-generaal politiek verantwoordelijk zou zijn geweest voor de aanwending van die *Kompetenz-kompetenz.* Die was er niet. Die is er ook nooit gekomen. In 1919 heeft het er heel even op geleken dat er zo’n parlementair systeem zou komen.

II.8.4 Geen parlementaire representatieve volksvertegenwoordiging

Er zou een Volksraad komen, die een echte volksvertegenwoordiging zou worden voor de Archipel. Die zou echt gaan gelden als mede-wetgever, en ook allerlei parlementaire rechten kunnen uitoefenen zoals het recht om de regering het hemd van het lijf te vragen – het recht van interpellatie – het recht om zelf met een wetsvoorstel te komen – het recht van initiatief – en het recht om eigenstandig aan waarheidsvinding te doen betreffende de wijze van nakoming van een overheidstaak – het recht van parlementaire enquête. De gouverneur-generaal uitte zich bij de opening van de Volksraad in 1919 op een wijze die die richting scheen in te gaan. Maar een golf van reactionaire tegenkrachten heeft aan die verwachting in de jaren tussen 1925-1930 een definitief einde gemaakt. Die krachten kwamen uit de blanke bovenlaag. De inlanders waren wel bereid zich te voegen naar de westelijke normen betreffende die politieke verantwoordelijkheid, als er evenredige verkiezingen met algemeen stemrecht zouden komen en als de volksvertegenwoordiging de gouverneur-generaal de laan uit had kunnen sturen. Zulks bij een motie van wantrouwen. Daar wilden de blanke overheersers niets van weten.

II.8.5 De rechterlijke macht in Indië

Wel voorziet de Indische staatsregeling in een onafhankelijke rechterlijke macht. De gouverneur-generaal draagt de leden van de rechterlijke macht voor, maar de kroon benoemt. De benoeming geschiedt voor het leven, de rechter is voor zijn bediening niet afhankelijk van de instemming van een hogere macht. Niettemin, uiteraard is in de praktijk de voordracht bijna alles bepalend. In theorie kan de kroon van de voordracht afwijken. In de praktijk zal dat zo goed als nooit gebeuren. Gebeurt het tóch, dan is de heibel doorgaans niet te overzien. Dat hield in, dat de gouverneur-generaal te Batavia toch een aardige greep op de rechterlijke macht hield. Ook al via het promotie- en plaatsingsbeleid. Dat is, overigens, altijd wel het geval. Ook in het hedendaagse Nederland.

II.8.6 De kleine kolonialistische wereld

Maar er was één groot, niet te onderschatten verschil. In de Archipel was de Nederlandse populatie topambtenaren -- en een rechter blijft een ambtenaar – buitengewoon klein. Iedereen kende iedereen, vooral in Batavia. Men hield elkaar wederkerig wel zeer in de ban. Een rechter die maatschappelijk méé wilde doen kon zich niet te veel verwijderen van de meerderheidsgevoelens van de blanke sociale bovenlaag. Die laag was overigens, gek genoeg, tussen 1850 en 1920 in levensbeschouwelijk opzicht redelijk divers. Er liepen kleurrijke en rare kwanten tussen, maar vrijdenkerij had een boventoon. Er was nauwelijks een monolithische christelijke cultuur – een soort “christendom boven geloofsverdeeldheid”, zou Thorbecke zeggen -- in die laag en van verzuiling was al helemaal geen sprake. Verzuiling: de organisatorische opsplitsing van de samenleving naar levensbeschouwelijkheden zoals protestantisme, humanisme, katholicisme en socialisme. Dat heeft zich in de Archipel zo goed als nergens voorgedaan, óók niet in De Molukken, al waren die wellicht daar een heel eind mee op weg. Op De Molukken had merkwaardigerwijze de Nederduytsch-Gereformeerde religie diep wortel geschoten en, van de weeromstuit, hadden zich daar toch vrij hechte orthodoxe rooms-katholieke enclaves gevormd. Zulke overduidelijke groepsgebonden denominaties hadden zich elders niet of nauwelijks in het publieke domein gemanifesteerd. Dat komt wellicht omdat het Islamisme dat in de Archipel beleden werd toch buitengemeen *syncretistisch* was geworden en tal van Hindoeïstische en Boeddhistische dimensies moeiteloos had geabsorbeerd, met meteen nog een groot aantal animistische trekken. Van de weeromstuit vormden zich ook geen spijkerharde gereformeerde of katholieke geloofszuilen. Iemand kon heel best soms een naar een katholieke mis gaan en dan weer eens een gereformeerde donderpredicatie aanhoren zonder schade voor de onsterfelijke ziel. Er was niet zozeer een christendom boven geloofsverdeeldheid maar meer een soort ambulant christendom, dat ook trekken bij Ahasverus, de wandelende jood, weghaalde als dat zo eens uitkwam. Er waren heel veel blanke alleenstaande mannen, die zich wel mengen moesten met de inlandse bevolking. Al was het maar om aan hun erotisch divertissement te komen. De sociale verbinding met de inheemsen werd niet snel volledig verbroken. Na 1920 gebeurt dat wel. Dat heeft twee oorzaken.

II.8.7 De veranderende Indische samenleving

Steeds meer Nederlandse vrouwen kwamen, ter gezinsvorming binnen huwelijksverband, na 1920 naar de Archipel. Dat kon nu beter dan vroeger nu luxe mailboten het Suez-kanaal makkelijk konden passeren. Vóór 1914 – het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog – was die overtocht geen pretje. Er waren geen koelingsmechanieken op de stomers die voor aangename ventilatie zorgden en voor diepvries-voedsel. De stomers, met hun grote kolenbunkers, zinderden al van de hitte, stofdampen en condensafzettingen. Na de passage door het Suezkanaal begon de oversteek via de Rode Zee, langs de Golf van Aden, naar de Indische Oceaan. Dat was afzien zonder eind. Blakke zee, hoge temperaturen, teisterende zon op het stalen scheepscasco. Vrouwen stelden zich daar niet aan bloot. De retourvaart was ook nooit verzekerd op korte termijn. Wie ging, was jaren weg, vacantie in het moederland kwam bijna niet voor. Vrouwen stonden daarom in de Archipel bloot aan grote sociale isolatie terwijl hun mannen hun werkzaamheden buitenshuis hadden. Voor Eurpese vrouwen was leven in de archipel niet echt aantrekkelijk. Tussen 1914-1920

was de Archipel bijna zo goed als onbereikbaar. Maar ná 1920 werden moderne turbine-aangedreven mailschepen ingezet die ronduit luxe waren. Toen was de overtocht prettiger en de retourtocht ook makkelijker te verkrijgen. Vrouwen kwamen dus huishoudingen op poten zetten en hielden hun echtgenoten in hun vrije tijd thuis, binnen het gezin. De blanke samenleving isoleerde zich meer. Ze zorgde voor eigen diverissement. Die was via radio, tijdschriften en informatiedragers ook makkelijker verkrijgbaar. De sterke segregatie begon toen pas echt een systeem te worden.

II.8.8 De segregatie in het publieke domein

De inlander begon bewust te worden van zijn tweederangspositie. Hij nám dat vaak toch niet. Er kwam meer politieke agitatie in het publieke domein. De rechter werd steeds vaker ingezet bij politieke processen ter instandhouding van de koloniale maatschappij. Daardoor raakte hij zelf ook gepolitiseerd. En daardoor werd hij steeds meer teruggeworpen op de sociale verbanden van zijn blanke elite. Die werd conservatiever, uit tegenweer tegen de politieke emancipatie van de inlander. En uiteindelijk werd die elite reactionair. De rechters gingen daar in mee. Ze gingen zich veel meer associëren met “het gouvernement”. Dat was een kwestie van overleven. Voor het functioneren van de Indische Staatsregeling was dat een doodsteek. Het laatste tegenwicht tegen de gouvernementele almacht sleet volledig uit.

Wie de rechterlijke beslissingen, beschikkingen en proceshandelingen leest uit deze periode 1920-1940 krijgt niet het gevoel dat de rechterlijke macht erg onafhankelijk in opstelling is. Hun rechtspositie noopt ze daartoe niet, tot die gouvernementele opstelling. De positie is sterk. Maar hun sociale positie niet. En de sociale werkelijkheid waarin zij moesten verkeren wankelt. De blanken voelden zich bedreigd na 1930 – daar vindt de lezer aanstonds voorbeelden van – en de rechters dus óók. De negentiende eeuw heeft die dreiging minder actueel gekend.

Tussen 1830-1900 was, het moge gek klinken, de blanke bovenlaag wat minder afgesloten voor de Indische cultuur en ’s lands eigenaardigheden. De beambten, ambtenaren en ondernemers namen Indië méér zoals het was. De rechters, hun exponenten ex officio, hadden daar ook meer ontvankelijkheid voor. Ze hadden meer gevoel voor de werking van het aanvullende Adat-recht. Al kenden ze doorgaans geen Maleis. Voor de uitleg ervan, van die inlandse gewoonten, frequenties en animistische duidingen, waren ze ontvankelijker. En waar die rechters uiteindelijk de staatsregeling beslissend toepasten, klonk in hun jurisprudentie over grondrechten en levensomstandigheden, overmacht, noodtoestand en eerbaarheid ook meer bereidheid door ook Indïë zelf ruimere armslag binnen die regeling te gunnen.

II.8.9 De grondrechten-kwesties

De staatsregeling erkende grondrechten van de ingezetenen. Maar de staatsregeling noemt ze niet, definieert ze niet, zelfs niet bij oppervlakkige benoeming zoals “drukpersvrijheid”. De staatsregeling vooronderstelt zekere grondrechten, toevalligerwijze – schijnt het – die welke in de Nederlandse grondwet ook, maar dan uitgespeld, vermeld staan. Ze impliceert het bestaan ervan, omdat anders bepaalde artikelen niet goed te begrijpen zijn. Maar geen enkele regeling *garandeert* op enigerlei wijze aan hen die in de Archipel verblijven deze grondrechten, het genot en de uitoefening ervan. Wolter Robert baron van Hoëvell vond dat een hemeltergend euvel. En als dominee wist hij precies waneer de hemel getergd werd. Op 22 mei 1848 leidde de ZeerEerwaarde baron een vergadering over dit defect in de grote zaal van de Sociëteit “De Harmonie” te Batavia. Hij constateerde dat in Nederland zelf een nieuwe liberaal geredigeerde grondwet in werking was getreden. Binnen het Europese grondgebied van dat Nederland waren nu diverse grondrechten op modernere wijze geformuleerd – het kon natuurlijk altijd nog beter – maar de grondwet was uitdrukkelijk zó opgesteld dat die grondrechten hun waarborgende werking alleen uitstrekten over dat kleine geografische gebied van de moerasdelta in het estuarium van Schelde, Rijn en Maas. Vrijheid van onderwijs, van vereniging en vergadering, van geweten en godsdienst, van de fysieke persoonlijkheid: ze golden in Europa maar niet in de koloniën. Respectvol beleed Van Hoëvell dat zulks aan de universaliteit dier rechten afbreuk deed.

En omdat de baron ook een meeslepend schrijver van pittige artikelen was en voorzitter van het Bataviaasch genootschap dat hij tot nieuwe vitaliteit wist te wekken, besteedde hij in een artikelenreeks in het "Tijdschrift van Nederlandsch Indië" ruime aandacht aan de grondrechten van vereniging, godsdienst en vergadering mitsgaders drukpers. Van Hoëvell meende – steeds in respectvolle termen omzwachteld -- dat die grondrechten nadere regelingen voor de Archipel behoefden. Hij vond de wettelijke voorzieningen daaromtrent in Indië niet bevredigend. Hij adstrueerde dat beeldend. De "vrijheid van drukpers" is er een goed voorbeeld van. Ik zal dat hieronder uitwerken. Batavia moet in die tijd niet alleen een broeinest zijn geweest van malaria-muskieten. Maar ook van achterklap en roddels. Dat komt in ambtenaarssteden, waar men zich doorgaans niet overwerkt, méér voor, zoals in Den Haag. Want de lichtontvlambare, ijdele en altijd op zijn strepen staande gouverneur-generaal Rochussen richtte zich tot het bestuur der Protestantsche kerk in Nederlandsch Indië. Met een gebod. Het gebod om Van Hoëvell in zijn bediening van dominee bij dat genootschap te ontslaan. Hij zou vanaf de kansel tot opruïing tegen het wettig gezag hebben aangezet op zondag 21 mei na afloop van de godsdienstoefening. Vermoedelijk bij het handen-schudden aan de deuropening, waar reeds de blakerende zon de verveling der zondagmiddag te Batavia verbeidde in de verder zo ongerepte dag des Heren. Het bleek laster. Die beschuldiging. Van Hoëvell kon aannemelijk maken, en wel terstond, dat hij die zondag gepreekt had aan boord van een ter rede voor anker liggend Nederlands oorlogschip in de baai van Batavia Hij had er tientallen getuigen van, zelfs diegenen die waren weggesluimerd gedurende de homilie. Het gewaagt eens te meer ervan hoe een op de voorgrond tredend beambte destijds in dat stadje op zijn tellen moest passen. De bevolking van Venlo op het eiland Terschelling.

Rochussen maakte er natuurlijk toch een prestige-vertoning van. Hij eiste toch de censure van een berisping omdat Van Hoëvell zich onvoegzaam had gedragen. En hij voegde een bedreiging "met meer gestrenge maatregelen" eraan toe. Van Hoëvell trad niet in ijdele discussie, nam ontslag, boekte retourpassage en wijdde zijn leven aan het doorwrocht dwarszitten van de Nederlandse regering bij het doorontwikkelen van haar nefaste koloniaal beleid. Hij werd daartoe lid van de tweede kamer. En liet Rochussen in diverse hoedanigheden beurtelings een eierdans en spitsroeden lopen in die kamer. De man was alles, iedereen en nergens, maar bij Van Hoëvell voornamelijk nergens. Het was een waarlijk volksvermaak voor diegenen die in Nederland het dagbladzegel konden opbrengen. Want die belasting had Thorbecke, niettegenstaande zijn heilige huiver voor de drukpersvrijheid, dan toch maar mooi laten voortbestaan.

Ze waren en bleven vaag, die grondrechten in de Archipel. En er kon door de regering vrij makkelijk inbreuk op gemaakt worden. Maar de vrijheid van de fysieke persooon werd erkend, de vrijheid van meningsuiting óók, evenals die van vereniging. Het gouvernement kon censuur toepassen op de pers. Maar deed dat liever niet. Was een journalist of redacteur echt lastig, dan werd hij weggepest. Dat gebeurde vaak. Maar, dat in aanmerking genomen, was er toch persvrijheid. De gouverneur-generaal kon bij ordonnantie er inbreuk op maken in het belang van de openbare orde, rust en veiligheid. Dan kwam die maatregel in opspraak. Dat was vervelend. Hij liet dat dus meestal na, maar liet de redacteur kapittelen. Die mocht een tijd niet meer verschijnen op de soos "De Harmonie". En bovendien kon hij gebruik maken van zijn *bestuurlijke exorbitante rechten*. Een gouverneur-generaal kon met de ongelukkigen die in zijn jurisdictie vervaarden, heel wat ongerijmds uithalen. Zonder enige duidelijke wettelijke grondslag en op betrekkelijk willekeurige wijze. Deed hij dat, dan bleef er van de grondrechten niet veel over. Daarover hieronder ook nader. Overigens was er in de periode van de ontplooiing van de Nederlandse koloniale macht niet veel belangstelling voor grondrechten. Het was geen thema.

II.8.10 De vrijheid van drukpers als voorbeeld

Neem nu eens de "vrijheid van drukpers". Dat was een grondrecht dat in de hele negentiende eeuw een grote rol speelt bij de ontwikkeling van het ideaal van de rechtsstaat. Wàs er nu in de Archipel vrijheid van drukpers, ja of neen? Als het regeringsreglement-1854 echt een "Indische Grondwet" zou zijn geweest – en nogmaals: zo werd het reglement bepaald wel, ook van

overheidswege, geaffichieerd – dan zou het die vraagstelling niet onbehandeld hebben kunnen laten. Maar dat dééd het dus wel. Voordat het reglement van kracht werd was er de gewoonte geweest dat voor de uitgave van dagbladen, periodieke geschriften, tijdschriften, brochures en gedrukte staatkundige beschouwingen "toestemming" moest worden gevraagd aan het gouvernement. Let op de onbepaalde uitdrukkingen die in deze weergave van de "gewoonte" staan. Was er nu een algemeen uitgaveverbod op dergelijke geschriften, behoudens uitdrukkelijke ontheffing van overheidswege, of was er vrijheid om meningen via de drukpers te openbaren, behoudens toestemming voor bepaalde vormen van drukpersreproductie? En: was er een ontheffingenbeleid en een vergunningenbeleid te dezen, en zo ja, hoe kon men daar dan van op de hoogte raken? Op beide vragen kon men nooit antwoord krijgen. Er wás een soort uitvoeringsregeling van het overheidstoezicht op de drukpers en de drukwerken, vastgesteld bij koninklijk besluit van 8 april 1856. Dat reglement was beroerd geredigeerd. Het nam aan dát de overheid het recht had tot toezicht op de vruchten van de drukpers. Of dat toezicht vóóraf of achteraf werd uitgeoefend, werd eigenlijk aan de inventiviteit van de lezer van de verordening overgelaten. En óók wat het gevolg van dat toezicht kon zijn: verbeurdverklaring van het drukwerk, onttrekking aan het verkeer ervan, stillegging van de drukapparatuur, onbruikbaarmaking van het persmechaniek, uitwijzing van de auteur? In Nederlandsch Indië kon de bestuurlijke administratie in dit opzicht zich héél wat permitteren. Wat het doel van dat toezicht was, was ook weer wezenloos geformuleerd.

II.8.11 Wederom: Een beoogd stelsel van stelselmatige stelloosheid met blanco-normen

Het wemelde van de onnauwkeurig geredigeerde strafbaarstellingen van meningsuitingen via de drukpers. Maar ook bestuurlijk was tegen drukkers, uitgevers, boekhandelaars, uitventers van leesportefeuilles en auteurs *tevoren* van alles mogelijk. Het hing echt helemaal van de persoon van de gouverneur-generaal af. Duymaer van Twist vond veel goed. Rochussen niet. Van Limburg Stirum gaf overal wel toestemming voor, tenminste, zo leek het en De Jonge vond eigenlijk drukken zonder meer een smerige bezigheid waarbij zelfs ontheffingen de bedrijver niet konden baten. Er zat dus geen lijn in. Dat wilde men vooral zo houden, al was een bestendige rechtsonzekerheid daarvan het gevolg. Zo waren "advertentiebladen" in beginsel toegestaan maar niet als in de kolommen "staatkundige beschouwingen en twistgeschrijf" voorkwamen. Men kon ze uitgeven "met onthouding van gisping der handelingen van het bestuur in Nederlandsch Indië of van het opperbestuur in Nederland, als zijnde zoodanige gisping onvereenigbaar met het bestaande stelsel der Regering".

Daar heb je dus als enigszins tot polemische toonzetting geneigde journalist zoals de hierna nog vele malen te noemen Baron van Hoëvell helemaal niets aan, aan zo'n leidraad. Want wanneer is iets een "gisping"? En wat in vredesnaam is "het bestaande stelsel der Regering"? Van Hoëvell had heel duidelijke staatkundige inzichten over het koloniale regeringsstelsel – hij vond het waardeloos – maar bediende zich van een gestileerde kanselarijtaal bij het openbaren van zijn grieven. Dat deed hij in zijn blad *De Indiër,* in de Bataviaase wandelgangen meer gemeenzaam "het ondier" geheten. Hij kreeg er dus moeilijkheden door. Werd hij nu strafrechtelijk vervolgd? Nee, hij werd vakkundig de Archipel uit gepest. Was er dus geen vrijheid van meningsuiting in Nederlandsch Indië? Dat ligt er aan, hoe je het bekijkt. *De Indiër* werd niet verboden. De redactie kreeg alleen geen papiertoewijzingen meer. Wel zo effectief. Verder was het "gewoonte" om te drukken opiniërende artikelen of geschriften aan te bieden ter landsdrukkerij. Daar maakte zich een chef-zetter meester van het desbetreffende in drukproef klaarliggende document, ging bij twijfel naar zijn superieuren en kegelde desgevallend de gezette loodpagina tot pastei, zodat de geplande editie in ieder geval niet tijdig en regelmatig bij de abonnees besteld kon worden. Ook heel effectief.

Bij de parlementaire tot stand koming van de wet omtrent de Indische staatsregeling is de kwestie van de drukpersvrijheid natuurlijk ter tafel gekomen. Dat kon niet uitblijven. Maar een kamermeerderheid, hoe liberaal ook, vond tóch zonder veel argumenteren, dat Nederlandsch

Indië natúúrlijk niet geschikt was voor de erkenning van zulk een vèrstrekkend grondrecht. Veel te instabiel, die bevolking daar, ook veel te beïnvloedbaar door buitenlandse krachten, de regering was daar gewoonweg veel te kwetsbaar. Men zei er nog nét niet bij: die regering klungelt maar wat aan. Maar men dacht het wel. En daar was ook, helaas, alle reden toe. Men besloot daarom geen klare wijn te schenken en de zaak voor zich uit te schuiven. Er zou een "toezicht op de drukpers" komen. Dat zou bij algemene verordening worden geregeld, dat toezicht. Dat betekende in de praktijk zo goed als zeker dat de gouverneur-generaal die verordening zou slaan. Vast stond dat niet, want de kroon zou die verordening óók aan zich kunnen trekken en de wetgever – de kroon, raad van state gehoord, in gemeen overleg met de staten-generaal – in theorie óók. Dat beviel Thorbecke niet. Die stelde nu een amendement voor waardoor preventief toezicht van overheidswege op de drukpers uitdrukkelijk uitgesloten zou worden.

Dat was overigens erg raar. Want Thorbecke had als minister kort te voren juist voorgesteld om zulk een preventief perstoezicht mogelijk te maken voor de gouverneur-generaal. Maar ja, Thorbecke was net het regeerkasteel uitgepest door een kamermeerderheid, hij had zich voorgenomen flink dwars te liggen, ware het slechts om zijn opponenten vindingrijk te sarren en te treiteren, want zo was hij nu ook wel weer. Zijn amendement stelde de zaak in een scherp licht: wie er niet vóór stemde, was dus tegen drukpersvrijheid in Nederlandsch Indië. Want die vond dat preventief toezicht op de drukpersvrijheid best door de beugel zou kunnen. Niet altijd. Maar als de nood aan de man kwam. En nog wel bij een wellicht lágere regeling dan een wet in formele zin, waar de wetgever zijn licht over had kunnen doen schijnen van alle kanten. En hoe zou men dát nu toch eigenlijk willen rechtvaardigen? Dat was zo *illiberaal* als het maar zijn kon. En illiberaal zijn, dat was het ergste wat een mens maar kon zijn, in die dagen. Die illiberale regeling kwam nu tóch weer via de kroon tot stand via een koninklijk besluit dat eigenlijk een algemene maatregel van rijksbestuur bevatte. Met strafbedreigingen tegen bepaalde meningsuitingen via de drukpers.

Maar het aanvullend Indisch drukpersreglement bléép hardnekkig een *uitvoerings*regeling heten, ook al werden er draconische strafbaarstellingen in voorzien die de Nederlandse wetgeving niet kende[108]. En daarin, in die uitvoeringsregeling, bléép een preventief toezicht mogelijk. Daaraan hechtte een kamermeerderheid bij het aannemen van de Indische staatsregeling. Het was nu een principekwestie, dus dat moest en zou er in, vooral omdat Thorbecke er zo tegen was.

II.8.12 Het compromis-Mackay inzake de plaats van het drukken van het geschrift

Er kwam dus een compromis-amendement van het Anti-Revolutionaire tweede kamerlid Ae. Mackay op het ontwerp-regeringsreglement, de zogeheten grondwet voor Nederlandsch Indië. Daarin stond tóch een soort garantie van drukpersvrijheid. Een hele beperkte weliswaar, waarbij werd bepaald dat *in Nederland* gedrukte stukken onbelemmerd in Nederlandsch Indië moesten

---

108 Reglement op de drukwerken, Koninklijk Besluit van 8 april 1856 no. 54 Staatsblad van Nederlandsch-indië van 10 november 1856, no. 74. Het reglement was al klaar en afgezegend door de Raad van State vóór dat het eigenlijke wetsontwerp voor een Indische Staatsregeling de tweede kamer bereikte. De regering was tóch in allen gevallen van plan zich preventieve en repressieve censuur voor te behouden. Wat er ook in de Indische staatsregeling zou staan. Daarom spoort ook het taalgebruik van het drukpersreglement beslist niet met dat van de uiteindelijke Indische staatsregeling die veel later, en dan nog bij formele wet, werd vastgesteld. Rochussen meende nu eenmaal dat het principe van het allesoverheersende overheidstoezicht veilig gesteld moest worden of de liberale kamer dat nu vrat of niet. Vandaar dat hij er ook zo aan hechtte om het drukpersreglement te presenteren als een uitvoeringsregeling --- van de Indische staatsregeling. Strafrechtelijk deugde van de drukpersdelicten die bij deze lagere uitvoeringsregeling bij koninklijk besluit in het leven werden geroepen reeds daarom niet veel, omdat zij niet waren te herleiden tot enige wet in formele zin. Het strafrechtelijk legaliteitsbeginsel vergt dat. Ook in het toen gangbare Napoleontische strafrecht, vervat in de Code Pénal. Zie: Mirjam Maters, *Van zachte wenk tot harde hand: persvrijheid en persbreidel in Nederlands-Indië, 1906-1942,* Uitgeverij Verloren: Hilversum, 1998, (proefschrift Utrecht), ISBN. 90-6550-596-2, ihb. pp. 36-80. Inzonderheid pp. 45-53. Zie verder: Cees Fasseur, *Indische persperikelen 1847-1860,* opgenomen in: Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, jaargang 91, (1976), pp. 56-76; J. R. Couperus, *De geest van artikel 110 van het Nederlandsch-Indisch regerings-reglement, beschouwd als wettelijke grondslag voor de aanstaande Indische drukpers-wet,* Den Haag: 1863.

worden toegelaten --- weinig principeel dus, een wat vreemde zwalkende tussenvariant tussen volstrekte drukpersvrijheid en een stelsel van preventieve overheidscensuur op alle drukwerk. Wat heeft nu de plááts waar iets gedrukt wordt te maken met de inhoud en strekking van het gedrukte? Als je aanzet tot haat tegen homo's via een quasi-wetenschappelijk artikelen gedrukt in Amsterdam, maar dat geschrift verkoopt, verspreidt of tot verkoop in voorraad hebt in Batavia, dan zou het toch raadzaam wezen om al bij het lossen van de kratten met de brochures waarin die standpuntbepalling verdedigd wordt aan de kade te Tandjung Priok de vracht geheel in beslag te nemen en eens te kijken hoe ver de auteur is gegaan met zijn aanhitsingen en hoe duidelijk dat voor drukker, uitgever en vervrachter al in Nederland moet zijn geweest? Waarom zou je zeggen: nee, het is in Amsterdam gedrukt, bestuurlijke maatregelen van preventieve aard zijn geoorloofd, maar strafrechtelijke repressie alleen achteraf? Ook al weet je: als dit geschrift op Java wordt verspreid, waar weer eens onder de Islamieten een anti-homohetze gaande is, kunnen daar gewelddadigheden uit voortvloeien tegen mannelijke vrijgezellen die uit de commune toon vallen? Dat soort acties vanuit Nederland waren beslist niet ongebruikelijk destijds, bijvoorbeeld via christelijke zendinggenootschappen. Sommige protestanten achtten de homofiele sexuele georiënteerdheid strijdig met de christelijke openbaringsleer. Ze droegen dat graag uit in Islamistisch gebied, waar ze een zendelingenpost hadden, zodat het christendom ook voor Islamieten aanvaardbaar leek – tenminste, in dát opzicht.

Er zat echt geen consequente visie achter en dus geen beleidslijn. Van alles wat zo ongeveer. Een beetje vrijheid. Maar ook een beetje censuur. Het Indisch regeringsreglement was derhalve niet volkomen illiberaal, die triomf gunde men Thorbecke nu ook weer niet. Dat wérd het dus in een samenstel van regeringsreglement mét aanvullend drukpersreglement: een verhaspeld beginselloos compromis. Wel werd in de formeel-wettelijke staatsregeling nog bepaald, dat de verordening, waarbij toezicht op de drukpers zou worden ingesteld, alleen beperkingen op de verspreiding per drukpers van stukken mocht stellen "ter verzekering van de openbare orde". Maar ja: ook dát is weer een buitengewoon vaag en arbitrair begrip. Tevóren dus te hanteren, dat beperkend criterium, op basis van prognoses die toch nooit uitkomen. Kortom: stukken in *Nederland* gedrukt, alleen onderworpen aan *repressief* toezicht, dus achteraf, en wel uit te oefenen door de strafrechter; voor alle overige stukken per drukpers vermeeerderd en verspreid: *preventieve* censuur toegestaan. Dat was vooral noodzakelijk voor in het Chinees gestelde drukzaken, verhelderde de toelichting nog. Terwijl iedereen wist dat de koloniale Nederlanders misschien een wat kromsprakig dagelijks Maleis konden uitbraken, maar geen Chinese karaktertekens konden lezen, geen denken aan, en zeker niet in die dagen. Hoe zou nu een ambtenaar in Batavia er achter kunnen komen dat in een advertentieblad dat gedrukt werd in het Chinees te Singapore verboden wapens werden aangeboden in Bandung, die gestransporteerd zouden worden in dozen bestemd voor porceleinen Chinese vazen, die zo decoratief staan? Geen touw aan vast te knopen, stelselloze systematiek, onmogelijke bewijsopdrachten --- precies wat de bedoeling was. Menige drukkerij in Nederland had dus op het eerste schutblad van zijn gangbare boekenformats alvast staan: gedrukt in Amsterdam/Batavia/Antwerpen/Bandung. En dan verschepen maar, die schutbladen, naar de Gordel van Smaragd. En daar door de socialist J.J. van Kol of de vrijdenker P.A. Daum[109] laten bundelen tot de meest ophitsende anarchistische lectuur. Gericht tegen de Indische koloniale staatsvorm. Zo kwam Jan Splinter door de winter.[110]

II.8.13 Het fundamentele, op etnische herkomst gebaseerde onderscheid in Europeanen, inlanders en oosterlingen

---

109 Gerard Termorshuizen, *P.A. Daum. Journalist en romancier van tempo doeloe,* Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar: Amsterdam, 1988 (academisch proefschrift).

110 Zie voor de buitengewoon onsamenhangende casuïstiek en jurisprudentie waartoe dit alles aanleiding gaf: Cees Fasseur, *Een martelaar voor het vrije woord,* opgenomen in: *Indischgasten,* Uitgeverij Ooievaar: Amsterdam, 1999, ISBN. 90-5713-334, pp. 86-112. Er was werkelijk geen touw aan vast te knopen, zeker niet op de voorhand, wanneer strafrechtelijk zou worden ingegrepen ten aanzien van drukkers, uitgevers, verspreiders, auteurs en deelnemers.

II.8.13.1 De noodzaak van de indeling ter instandhouding van de rechtsorde in de Archipel

Bij de introductie van de grote staatkundige beginselen van de Franse Revolutie binnen de Bataafsche Republiek --- de principes van "vrijheid", "gelijkheid" en "broederschap" – was door de grondwetgevende vergadering in de Staatsregeling van 1798 aangenomen dat deze principes uiteraard ook toepasselijk zouden zijn op de koloniale bezittingen overzee. Ze waren toegepast op Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en Staats-Limburg, de Europese wingewesten die gedefinieerd waren bij de Vredes van Münster (1648) en Utrecht (1713) onder het aanroepen van de gelijkheid, de gelijkwaardigheid van alle mensen op aarde. Dus golden ze óók, aldus de founding fathers, voor de kolonieën die de Bataafsche Republiek pretendeerde nog te hebben in Zuid-Amerika, In Afrika en in het Verre Oosten. Welke gebieden daarmee precies bedoeld werden was voorlopig nog onduidelijk, omdat Stadhouder Willem V bij zijn brieven van Kew had toegelaten dat de Engelsen voorlopig de koloniale gebieden waarover de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën had beschikt min of meer genaast hadden. Ik ging daarop in het eerste deel van deze serie *Nederland en het Verre Oosten*, *Deel I: VOC* al uitvoerig in. Zie in dat deel het hoofdstuk gewijd aan de *verklaringen van Kew Gardens, de volkerenrechtelijke implicaties daarvan, Engelse naastingen die eruit voortvloeiden* en *het standpunt van de Nederlandse of Bataafsche volksrepresentanten dienaangaande,* pp. 256-260.

De grondwetgevende vergadering besloot te blijven doen alsof de Archipel nog onverkort viel onder de territoriale rechtsmacht van de Bataafsche Republiek. Ze besloot dus tot uitvoeringswetgeving door een rechtsvaststellende verklaring op te stellen over deze principes in de Archipel. De beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap moesten onverkort gelden op de nietsvermoedende inlanders en inheemsen van Aziatische herkomst waarbij men vooral diende te denken aan de Chinezen, de Voor-Indiërs, de Arabieren en de Japanners. In art. 296 van de staatsregeling van 1798 werd bepaald: "De wijze, waarop de republikeinse beginselen in de bezittingen en koloniën der Republiek geregeld zullen worden ingevoerd, wordt door de wet bepaald." Er moest dus, in gemeen overleg met de vergadering van volksvertegenwoordigers in Den Haag een uitvoeringswet worden opgesteld, hoe aan die beginselen in Nederlandsch-Indie precies handen en voeten te geven. Dat daarbij, ondanks alle gelijkheid en broederschap, de inlanders en inheemsen in dat Indië geen enkele inspraak zouden uitoefenen, werd kennelijk als van zelfsprekend aanvaard. Niemand dacht verder dat de staatsregeling zelf direct uitvoerbaar zou worden verklaard binnen de Archipel. Er zou wel degelijk een soort administratieve vertaling en accommodatie moeten plaatsvinden van de hooggeprezen revolutionaire principes. Via die voorgeschrevben uitvoeringswet. De koloniale administratie ontving voorlopig de instructie het bestuur, de rechtspraak en de politie of rechthandhaving onverkort op deze principes af te stemmen bij krachte van het *Charter voor de Aziatische Bezittingen* van het Bataafsche Gemeenebest[111] dat op 27 september in 1804 werd afgekondigd[112] --- in die Republiek in Europa. De voornaamste gedachte was dat er één rechtssysteem moest gelden voor alle ingezetenen van die Republiek. Men zou dus toch alsnog verwachten dat de staatsregeling van 1798 ten principale toepasselijk werd verklaard op de Archipel, want daarin stonden die drie fundamentele beginselen en hun toepassingen immers uitgespeld, met alle consequenties voor de borging van

[111] De opvolger van de Bataafsche Republiek na enige staatsgrepen, waarbij het revolutionaire elan uit de beginperiode zoveel mogelijk werd teruggedrongen. Het charter werd opgesteld door een staatscommissie, die vooral moest kijken naar het financiële gewin dat men uit de Aziatische bezittingen zou kunnen trekken. Dus: de ideologie van de revolutie werd welhaast geheel losgelaten. Met emancipatoire regelingen ten behoeve van de inlander, waaraan het lid Dirk van Hogendorp veel aandacht had willen besteden, wilde die commissie niet van doen hebben. Van Hogendorp had aan de Javaan in ieder geval particuliere grondeigendom willen toestaan en alle herendiensten voor de vorsten willen afschaffen. Daar wilde de commissie niets van weten. Van Hogendorp nam, gebruskeerd, ontslag en werd gezant te Sint Petersburg. Zie verder: H.T. Colenbrander*, Koloniale geschiedenis*, III Vols., Uitgeverij Martinus Nijhoff, 's Gravenhage 1925, Vol II, *Nederland, De West-De Oost* tot 1816, pp. 308-318. Zie voorts: Willem Baron van Goltstein*, Koloniale politiek*, opgenomen in het tijdschrift De Gids, Jaargang 43 (1879) pp. 237-285.

[112] Zie het Nationaal Archief, invoernummer 2.01.27.02, Raad der Aziatische Bezittingen en Etablissementen, 1800-1806, Raad der Aziatische bezitting, archiefstuk invoernummer 396d (gedrukt stuk).

de daarmee verbonden staatstaken op het gebied van onderwijs, volksgezondheid, armenzorg, waterstaat, politie, godsdienstvrijheid en ga zo maar door. Maar niets daarvan. Artikel 86 van het Charter verklaarde doodleuk dat “de regtspleging onder den Inlander zal blijven geschieden volgens hunne eigene Wetten en Gewoonten”. Alles moest maar blijven zoals het ongeveer was. Er waren overigens in Nederland wel heethoofden[113] die dat anders wilden. Maar zij bleven een minderheid. En een naar wie niet geluisterd werd, al is dat lang niet met alle minderheden het geval. Zeker in Nederland. Geen “Reformes” in Indië. Dat was het parool. Gek was dat niet. Het drong in Indië nauwelijks door, dat de VOC was teniet gegaan en dat haar vermogen geliquideerd moest worden, ook in de Archipel. Nog in 1805 wordt in officiële staatspublicaties vanwege de gouverneur-generaal in Batavia melding gemaakt dat uitvaardiging geschiedt vanwege de Bataafsche Republliek en de generale Nederlandsche Geoctroijeerde Oost-Indische Compagnie.

Realistisch was het wél. De staatsregeling vergde de opstelling van algemene rechtsregelingen voor het commune strafrecht, de strafvordering, het militaire straf- en tuchtrecht, de koophandel, het burgerlijk recht in de breedste zin van het woord, mede omvattende de burgerlijke rechtsvordering. Daarmee was men in Den Haag druk bezig, al zou er voorlopig niet veel van terecht komen. Iedereen, bekend met de binnenlanden van de Archipelgroepen, haar bevolking en de differentiatie van rechtsgewoontes per eiland, de (h)adat, de religie en de inculturaties daarvan en de strijd tussen de verschillende godsdienstmassieven kon gissen dat van zulk een uniforme toepassing van het positieve recht in de Archipel niets terecht kon komen. Zelfs tot adequate vertalingen van de rechtsregelingen in de verschillende vormen van het Maleis en de officiële hoftalen per vorstendom was de Indische administratie niet in staat. Al ging de staatsregeling uit van een hecht staatkundig monisme wat rechtspraak, rechtspleging en regelgeving betreft en de uitvoering van de zorgtaken van de staat, in de practijk zou men moeten besluiten tot een wat verkrampt dualisme: voor de Europese ingezetenen en onderdanen binnen de Archipel zou ander recht gelden dan voor de inlanders en andere inheemsen die niet gelijk te stellen waren met Europeanen. Een dualisme in dit opzicht was onontkoombaar. In dit opzicht zou de Franse revolutie niet gelden voor de laatse groep, hoe jammer dat wellicht voor de bevlogen theoretici van het revolutionaire recht was. De reeds genoemde Daendels, goeverneur-generaal ad interim. was hartgrondig voorstander van het dualisme, hoeveel lippendienst hij overigens ook aan de Fransen en hun steeds onstuimiger volksleger wilde bieden. Zo zag het ook Raflles, ook al genoemd.

Voor de Europese bevolkingsgroep zou recht gelden volgens westerse rechtsbeginselen, wellicht zelfs Bataafsch recht, maar voor de andere groepen niet. Welk recht dan op die andere groepen toepasselijk zou zijn, wist Daendels ook niet. Raffles evenmin. Ze achtten beiden aangewezen dat de Europeanen toezicht zouden houden op de rechtspleging onder die inlanders, inheemsen en vreemde onderdanen, maar hoe precies, dat was ook nog niet duidelijk. Onder inheemsen en vreemde onderdanen verstonden beiden voorshands degenen die van buiten de Archipel herkomstig waren in oorsprong, ook al waren zij al langere tijd rechtmatig ingezetenen van de Archipel. Dus: de Arabieren, de Voor-Indiërs, de Chinezen, soms Afrikanen en de enkele Japanner die zich hardnekkig staande hield binnen de Archipel en al langere tijd verstoken was van contact met Japan zelf, daar dat de grenzen eigenlijk gesloten had voor emigranten. Wat in dit opzicht moest gebeuren op wetgevingstechnisch niveau was niet duidelijk. Er was ook geen tijd voor. De Vrede van Amiens[114] werd al ras na het sluiten ervan door Groot-Brittannië gebroken, maar de Archipel bleef voorlopig nog in het feitelijk bezit van de Nederlanders, al garandeerde Londen

[113] Onder de heethoofden kon men scharen: de gebroeders Groll, Spengler, verder Ondaatje, Fennekol, Kreyts en de Wijs, alle rabiate Jakobijnen.

[114] Men zal zich herinneren, dat deze vrede eigenlijk een wapenstilstand was, totdat de partijen zich voldoende hersteld hadden om de strijd te hervatten. Het Bataafsch Gemeenebest, opvolger van de Bataafsche Republiek sedert 1801, was vertegenwoordigd door Rutger Jan Schimmelpenninck. Nadat Londen in 1803 weer vijandelijkheden was begonnen tegen Parijs, groeide de oorlog uit tot een wereldoorlog in de Derde Coalitie-oorlog van 1805.

niets. Ceylon, daar liet Whitehall geen twijfel over bestaan, bleef van Groot-Brittannië, maar de Kaap de Goede Hoop kreeg de Bataafsche Republiek terug. Maar in 1803 verklaarde Londen toch weer de oorlog aan Frankrijk. De blokkade door de Britse vloot van de wereldzeeën werd hervat. Den Haag kon geen gezag effectief uitoefenen over de Archipel en Daendels schoffelde in die tussentijd naar zich toe wat hij kon. Het evengenoemde dualisme sudderde op het laagste pitje voort. Ook toen de Engelsen in 1811 Java innamen en bezetten. De kwestie van de dualistische rechtsbedeling raakte naar de achtergrond.

II.8.13.2 Europeanen, Nederlanders, Indo-Nederlanders en Nederlandse Indo's, inheemsen en vreemde oosterlingen

In 1814 scheidde Londen de Archipel aan het nieuwe Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden toe, zoals we zagen. Tot dan toe had de gouverneur-generaal te Batavia maar voortgemodderd met het Charter van 1804 dat min of meer bij wege van analogie werd toegepast, want in werking was het niet getreden. Het was een soort model van regeringsreglement, met die introductie van het verder niet uitgewerkte dualisme tussen Europeanen enerzijds en inheemsen en inlanders anderzijds. De gouverneur-generaal Van der Capellen had op 22 december 1818 maar op eigen gezag voorzien in een nieuw regeringsreglement, dat ook weer voortborduurde op het Charter, maar waarbij de groep niet-Europeanen nu wat duidelijker wordt onderscheiden en onderverdeeld wordt in hen die door het territorialiteitsbeginsel – dus door het feit van de geboorte op een plaats binnen de Archipel – geacht moesten worden inheems te zijn tenzij uit enige andere regeling het tegendeel zou kunnen volgen en hen die oorspronkelijk van elders herkomstig bleken. Tegenover de inheemse kwamen aldus de "inlanders" te staan en diegenen die op enige nationaliteit van elders konden bogen. Die laatsten zouden later "vreemde oosterlingen" worden genaamd bij het Regeringsreglement-1854 dat met enige modificaties is blijven voortbestaan tot 8 maart 1942. Het werd niet opgeheven bij de souvereiniteitsoverdracht in 1949. Integendeel, Soekarno gebruikte het nadien om bepaalde exceptionele noodtoestandssituaties te kunnen uitroepen via de in dat reglement voorziene uitzonderingstoestanden "staat van oorlog" en "staat van beleg".

Het regeringsreglement werd geheel vastgesteld bij koninklijk besluit. De Koning was immers de opperbestuurder van de koloniale gebieden, zoals we zagen. Hij was het exclusieve regeringsgezag in de Archipel. De gouverneur-generaal was slechts zijn uitvoerend agent. In hem kwamen in die hoedanigheid alle regeringsbevoegdheden samen: er kon geen sprake van zijn dat in de Archipel iets zou bestaan als een scheiding der machten, klassiek bekend als de "trias politica"of de onderscheiding tussen de wetgevende, rechtsprekende en uitvoerende macht. Het regeringsreglement heette officieel: het Reglement op het Beleid van de Regering, het Justitiewezen, de Cultures en den Handel in 's Lands Asiatische bezittingen, opgenomen in het Staatsblad van het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden 1818, nr 87. De koning schreef hier aan de gouverneur-generaal voor wat voor (sub)categorieën hij zou moeten aannemen ten aanzien van de bevolking in de Archipel. Zo is het reglement formeel geredigeerd.[115] In wezen zette de residerend voorzitter van de commissarisen-generaal die tijdelijk het bewind voerden namens de koning de koning der Nederlanden, zelf lukraak wat gangbare onderscheidingen op papier: die welke Raffles, zijn onmiddellijke voorganger, ook al had gehanteerd in de tijd dat Groot-Brittannië Java bestierde met het voornemen het weinig lucratieve eiland na de eindeloze wereldoorlog met Napoleon op te geven aan een andere staat waarvan Londen weinig te duchten zou hebben.

[115] Zie verder: A.D.A. De Kat Angelino, *Staatkundig beleid en bestuurszorg in Nederlandsch-Indië*, Tweede Deel, *De overheidszorg in Nederlandsch-Indië*, uitgeverij Martinus Nijhoff, 's Gravenhage, 1930, pp. 36-44. De Kat gaat uit van de legitimteit van het dualisme omdat daarzonder gewoonweg geen hanteerbare koloniale bestuursadministratie op te bouwen was. En omdat hij die koloniale administratie noodzakelijk acht, besteedt hij er verder niet veel aandacht aan of dat dualisme rechtens verder, in "hoogere wijsgeerige zin" wel juist was. Hij stelt het dus ook niet ter discussie. Hij schreef zijn administratieve trilogie in de dertiger jaren van de vorige eeuw. Het werk zou zo goed als onverkoopbaar zijn geweest als De Kat die discussie wel zou zijn aangegaan. Nu waren de delen reçu in de Leidse en Utrechtse indologische faculteiten.

Raffles was uitgegaan van het dualisme dat het Charter van 1804 ook al hanteerde en het reglement nam het over. De voorzittend-commissaris-generaal, de hierboven al geïntroduceerde Baron Van der Capellen[116], zichzelf ziend als interim-landvoogd, benadrukte dat hij hier een bloot feitelijk onderscheid maakte tussen inheemsen en anderen en dat daaraan géén rassenonderscheiding ten grondslag lag. Hij wilde geen differentiatie in de Indische bevolking aanbrengen naar etnische criteria en daaraan rechtsgevolgen verbinden. Omdat dat overduidelijk juist wél zo was en iedereen die op de hoogte was van de koloniale werkelijkheid dat direct doorhad, besteedde Van der Capellen veel tijd en moeite aan de verdediging van het uitgangspunt dat hier *geen* racisme werd bedreven. Hij nam gewoon over wat feitelijk ook in de Britse tijd zintuigelijk waarneembaar voor de hand had gelegen, op basis van het bij het Charter van 1804 voorgeschreven dualisme. Van der Capellen kwam zo tot een onderscheid van bevolkingsgroepen naar Europeanen, Nederlanders, Indo-Nederlanders en Nederlandse Indo's, inheemsen of inlanders en (vreemde) oosterlingen.

Nederlanders zouden ongeveer dezelfde staatkundige grondrechten hebben als de Europese Nederlanders en de rest niet. Dat was het idee. Dat stond niet in het reglement. Maar de uitvoeringsarrangementen bij ordonnantie vanwege de gouverneur-generaal maakten dat uiteindelijk tot aan 1840 wel min of meer duidelijk. De invoering van het reeds besproken cultuurstelsel was daarzonder ook gewoonweg niet mogelijk geweest. Van der Capellen werd die gouverneur-generaal, zond zijn wetsbesluit tot bekrachtiging toe aan de koning en vernam met dat Willem I het terugwerkende kracht ratificeerde. Dat ratificatiebesluit mét, als bijlage, het aldus goedgekeurde en vastgestelde reglement, is dat van Staatsblad 1818, nr 97. Beiden, Van der Capellen en koning Willem I zagen niet direct wat het dualisme te weeg moest brengen. Zij hadden geen idee van de bevolkingssamenstelling in de Archipel. Van der Capellen had weinig gekwalificeerde topambtenaren in zijn omgeving. Hij duchtte, dat als hij niet snel met een op papier bevredigend bestuursstelsel zou kunnen komen ten genoege van Whitehall, de Britten zouden besluiten, dat zij de Archipel zouden overdoen aan een andere staat: kapers genoeg op de kust. Raffles was nog niet weg. Feitelijk beheerste hij Sumatra's westkust. Hij kon de overdracht aan de Nederlanders in 1814 van de Archipel niet verkroppen en rukte aan de teugels van Whitehall, dat voor zijn inblazingen niet ongevoelig scheen, als een beter commercieel beheer ten gunste van de Britten uit anderen hoofde gewaarborgd leek.[117] De Britten hadden een sterk protectionistisch beleid gevoerd in de archiepgroepen. Zouden de Nederlanders dat beleid wel loyaal aan Londen voortzetten? De Britse regering betwijfelde het. Het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden zou best wel eens zich kunnen ontpoppen als een geduchte handelsconcurrent, gelet op de industrialisatievoornemens in zuidelijk Nederland, het latere België. Afzetgebied was immers alles, daar waren de koloniën voor bedoeld. Handelsconflicten in de regio lagen voor de hand. Daarom zag Raffles alsnog een kans. Raffles sloot daarbij privaat beheer van de archipelgroepen beslist niet uit. Er waren Britse avonturiers genoeg met voldoende bancair crediet die best wel eens sultan of radja wilden spelen op een van de Indische eilanden in het archipelrijk. Raffles was er wellicht één van. Maar anderen waren ook niet vies van een gokje. Het Nederlands gezag in de Archipel was bepaald op dit moment weinig anders dan een dagdroom van Amsterdam en Den Haag. Een koloniale mogendheid was het polderland geenszins. Die status heeft het eigenlijk ook nooit kunnen bereiken. Willem I zag in Java een goudmijn en niet veel anders. Hoe het met de bevolking stond intereseerde hem bar weinig. Willem moest zijn schulden

[116] Zie hierboven ad I.9.4.1. Van der Capellen was van zijn positie staatkundig niet zeker en had daarom een afkeer van nieuwigheden.

[117] Zie: E.B.Kielstra, *De vestiging van het Nederlandsche gezag in den Indische Archipel,* Uitgeverij: de Erven Bohn, Haarlem 1920. Zie vooral het hoofdstuk: Sumatra's Westkust van 1819-1825. Zie de bachelorsscriptie van Joost Joris Marten van der Biezen, *De weg naar het Sumatraverdrag, De invloed van het Sumatraverdrag van 1871 op de positie van Nederland in het statensysteem aan het einde van de nergentiende eeuw*, Utrecht 2015, pdf https://dspace.library.uu.nl>bitstream>handle.

aan de Rothschildbank in Londen aflossen. Hij had er vele. Hoe gigantisch ze al waren, zou veel later blijken.

Er was een soort quasi-grondwet nodig voor het koloniale administratieve beheer. Hier wás er een. Een beproefde, want Raffles had er zijn voordeel mee kunnen doen. De achterliggende gedachte was verder dat de inheemsen het bestuursapparaat zouden moeten betalen, inclusief de daarbij behorende miltaire weerbaarheidsinstellingen. En verder, dat zij de batige saldi die de Britten de koning in het vooruitzicht hadden gesteld zouden moeten opbrengen. Daar was haast bij, want tot op heden had de Archipel eigenlijk alleen maar geld gekost. Londen wenste afbetaling van de schulden. Van Willem I persoonlijk.

II.8.13.3 Een fundamentele rechtsongelijkheid wordt staatkundig principe

Wat "Nederlanders" waren, scheen Van der Capellen overduidelijk. Daaraan waagde hij zich niet, reeds omdat dat een onderwerp moest zijn van wetgeving in het gloednieuwe en nog steeds instabiele koninkrijk der Vereenigde Nederlanden. Dat was een voorwerp van Nederlandse rechtsmacht in Europa, waarin het nationaliteitsbeginsel tot ontluiking aan het komen was. Daar was stellig een wet omtrent het Nederlanderschap in de maak.[118] Deswege was het ook eerder een voorwerp van zorg voor die wetgever in dat rijk in Europa om te komen tot een definitie van wat "Europeanen" eigenlijk waren. Het was niet de taak van een Indisch gouverneur-generaal om typisch Nederlandse juridische noties uit te werken voor een overduidelijk niet-Europese samenleving. Van der Capellen meende dat ook niet nodig te hebben. Hij bleek achteraf daarin volkomen gelijk te hebben, want toen het Nederlandse ministerie van Kolonieën in 1848 de onzalige gedachte kreeg om stomweg het Nederlands Burgerlijk Wetboek direct in Indië toe te passen, ook op inlanders, bleek hoe ongelofelijk moeilijk het was om die laatste groep te definiëren zonder etnische kenmerken te hanteren --- zoals Van der Capellen iedere Indische regeerder adviseerde te doen, zij het maar voor *the sake of windowdressing*. De in die periode residerende gouverneur-generaal Rochussen, die dientengevolge tussentijds het regeringsreglement zou moeten aanpassen kreeg gigantische definitorische problemen. Hij ried de hele onderneming dus aan Koloniën met klem af. En het Plein luisterde. Naar Rochussen wél. Hij hechtte aan het dualisme, reeds om overwegingen van staatkundig prestige. Gelukkig lichtte Rochussen dat niet nader toe.

De harde kern van de koloniale Indische samenleving werd gevormd door deze Europeanen en Nederlanders die konden gelden als perfecte dragers van civiele rechtssubjectiviteit in de gehele Archipel. Zij genoten aan hen immanente grondrechten, niet ongelijk aan die, welke de grondwet geldend voor het Rijk in Europa opsomde. Deze grondrechten golden als "immanent", omdat uitgangspunt was, dat het Indisch Regeringsreglement deze rechten niet *toekende*, maar *erkende* als vóórgegeven aan iedere nationaal-wettelijke regeling. Deze rechten waren protolegale privileges die de Indische regering stomweg te respecteren had en die ze deswege niet kon

[118] Een tijdelijke regeling was voorzien in 1838 in een inlas in het Nederlands Burgerlijk Wetboek. Die inlas was noodzakelijk geworden door de afsplitsing van de zuidelijke Nederlanden als zelfstandige staat in 1831, het koninkrijk der Belgen. Voorlopig werd bepaald dat iedereen die in Nederland of in de Nederlandse koloniën was geboren uit daar gevestigde ouders de Nederlandse nationaliteit zou genieten. Aangezien voorzienbaar was dat de Nederlandse regering onder pressie van Londen het koninkrijk der Belgen zou moeten erkennen, was deze regeling inderhaast tot stand gekomen. Maar ze was veel te ruim. Ze kwam erop neer dat bijna de hele bevolking van de Archipel van rechtswege het Nederlanderschap genoot, als de ouders van de boreling maar in de Archipel "gevestigd" waren. Dat sloeg dus onbedoeld ook op inheemse ouders. Vrijwel allen die in de koloniën gevestigd waren was bij wetsduiding ineens genaturaliseerd. De Nederlandse nationaliteit bleek bijna een bloot feitelijk begrip. Dat werd gecorrigeerd bij de Nationaliteitswet van 1850 waarbij de Nederlandse nationaliteit slechts toekwam aan diegenen die geboren waren uit ouders die op dat moment in Nederland waren rechtmatig waren gevestigd of van deze personen direct afstamden. De doelgroep in de Archipel werd dus belangrijk verkleind. Beslissend was of de vader kon aantonen dat hij afstamde van ouders die voordien in Nederland in Europa gevestigd waaren geweest. Hij had dan via het territorialiteitsbeginsel het Nederlanderschap verworven. Het door hem erkende kind was dan ook Nederlander ongeacht of de moeder een blanke was of een kleurlinge. Daarbij sluit het Indisch Regeeringsreglement-1854 naadloos aan.

afnemen bij nadere wetttelijke regeling of wetsbeschikking. Batavia moest wel. Die protolegaliteit vloeide voort uit de verplichting van de Indische regering om aan alle Europeanen binnen de Archipel hoe dan ook “effective control” te bieden tegen de inlanders of inheemsen voor wat betreft de integriteit van lijf, have, eerbaarheid en goederen van de individuele Europeaan. Bij deze Europeaan moest de koloniale regering vooral afstemmen op de Britse onderdaan. Batavia moest deze onderdaan kunnen garanderen dat hij dezelfde rechtsbescherming van overheidwege zou kunnen krijgen vergeleken met die onderdaan, verblijvend binnen de rechtsmachtkring van het Britse Rijk. Alleen onder die conditie had Londen aan het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden het rechtsgebied van de Archipel – nog steeds niet bevredigend in kaart gebracht – als territoriaal souverein gebied willen concessioneren, zoals we hierboven zagen. Zie I. 6.3. *De eis van de effectieve publieke rechtshandhaving*. Dat is de eis van de “*Hinterland-doctrine*” die bij de concessionering van Centraal Afrika voor alle westerse koloniale mogendheden zal gelden, zoals we ook al vaststelden. De beide hierna te bespreken Sumatra-tractaten, gesloten tussen Nederland en Groot-Brittannië gaan van die doctrine uit. De Europeaan zou moeten worden gevrijwaard tegen willekeurige inbreuken op die grondrechten van overheidwege bij de toepassing van strafprocessuele dwangmiddelen als voorlopge hechtenis, bevelen tot huiszoeking, onderzoek van papieren, inbeslagnemingen ter ontttrekking aan het verkeer of verbeurdverklaring van goederen, stillegging van bedrijfsondernemingen, gijzelingen en bewaring ter deportatie, uitzetting, terugleiding, externering of internering. Tegenover inheemsen of inlanders zou de Europeaan te allen tijde een effectieve rechtsbescherming van overheidswege mogen inroepen. En zou hij die niet te zijnen genoege kunnen krijgen, dan zou hij mogen terugvallen op consulaire interventie van de overheid van zijn Europese nationaliteitsstaat. Deze twee privileges golden niet voor in inheemse of inlander, zelfs als deze wellicht bijzondere banden zou kunnen vertonen met een dergelijke staat door aanstelling of familiale betrekking. Dat betekende: fundamente rechtsongelijkheid. Het regeringsreglement-1818 was van die ongelijkheid uitgegaan als tijdelijke werkhypothese bij de staatkundige inrichting van het immense koloniale Archipelgebied. De Indische Staatsregeling van 1854 maakte nu van deze werkhypothese een bestendig rechtsnormatief beginsel voor de doorontwikkeling van de koloniale staatkunde in de Archipel. Aanstonds worden de consequenties daarvan op middellange termijn besproken.

Uiteraard werd dit dualisme primair doorgevoerd uit eigenbelang en oogmerken van machtsconcentratie bij de blanke. Maar natuurlijk was het ook een practisch beginsel. Het was veel makkelijker de niet-Europese massa over te laten aan een “eigen” rechtsbedeling, of die nu gebasseed heette te zijn op de (h)adat, het plaatselijke onbegrijpelijke gewoonterecht of niet. Batavia had gewoon niet voldoende juridisch personeel beschikbaar om het Europese recht overal in de Archipel te verspreiden, toe te passen en desegevallend af te dwingen. Dat Europese recht was ingewikkeld, zeker, als het om de privaatrechtelijke normen ging betreffende de schadeplichtigheid wegens onrechtmatige daad en wanprestatie of eenvoudige contractbreuk. Was de eiser daarbij dan ook nog eens een niet-Nederlander, dan kon het zijn dat in de procedure internationaal privaatrecht zou moeten worden toegepast, zeker, als een Brit erbij bretrokken was die een rechtsbetrekking was aangegaan op basis van diens *common law*. Batavia had daarvoor de juridische expertise niet in huis en de balie was er evenmin van voorzien. Niettemin eiste de conditie van *effective control* dat de eiser in dit opzich het commen law-systeem inroepend niet te kort zou worden gedaan in eerste aanleg. Het was in de negentiende eeuw zo goed als uitgesloten dat een inlander zou deelnemen aan een rechtsbetrekking van privaatrechtelijke aard met een Europeaan als tegenpartij. Dus was het wel zo eenvoudig die inlander verder over te geven aan dat (h)adatrecht, als dat recht maar niet in strijd was met “de algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid”, zoals artikel 75 van het Indisch Regeeringsreglement-1854 kortheidshalve formuleerde. De inlander zou zich daartoe kunnen wenden tot de Landraad, de rechtbank van eerste aanleg voor inheemsen. Die raad zou het conflict kunnen definiëren en de daaruit voortvloeiende rechtsvragen kunnen vaststellen. Zij zou dan deze conflicten als preae-judiciële vragen kunnen doen voorleggen aan de resident, de Nederlandse administrator binnen het regentschap. Die zou kunnen vaststellen of het

jurisdictieconflict inderdaad onoplosbaar en precedentloos was. Was dat onverhoopt het geval, dan kon de rechtsmacht van het koloniaal gezag ingeroepen worden ter correctie. De veronderstelling die aan art. 75 van dat Regeeringsreglement ten grondslag lag was, dat alsdan de benadeelde inlander ter hoofde kon gaan bij de resident, om het jurisdictieconflict via hem te doen oplossen. Eventueel met hoger beroep op Batavia. Dat de inlander daarvan zo goed als nooit gebruik zou durven maken, wist het koloniale gezag ook heel goed. Dat drama van de Max Havelaar toont het genoegzaam aan.

II.8.13.4 Inlanders of inheemsen

Inlanders of inheemsen zijn diegenen die geboortig zijn uit in de Archipel gevestigde ingezetenen en die geen Nederlanders of Europeanen zijn. Op hen zijn de Indische wetboeken op het burgerlijk recht, de koophandel, de burgerlijke rechtsvordering, de strafvordering, de rechterlijke organisatie niet toepasselijk. Zij zijn overgelaten aan het locale Indische gewoonterecht, de (h)adat tenzij de Indische regering op hen *Inlandse Reglementen* toepasselijk heeft verklaard. Voor Javanen en Madoerezen heeft deze regering dat in 1848 gedaan betreffende de burgerlijke rechtspleging en de strafvordering. Voor wat het familierecht, daaronder begrepen het erfrecht, het contractsrecht in het algemeen, het algemene strafrecht en het agrarisch recht geldt de (h)adat, voorzover deze ten genoege van het koloniaal gezag vaststelbaar is. In hoofdstukken 6 van het Indisch Regeeringsreglement wordt het “ingezetenschap” van Nederlandsch-Indië definitief geregeld. In artikel 109 wordt het dualisme gecodificeerd. Het onderscheidt tussen “Europeanen en met hen gelijkgestelde personen” enerzijds en “inlanders” anderzijds. De toelichting op de eerste groep behelst niet meer dan dat hier de nationaliteitenwetgeving van de Europese staten van herkomst beslissend is: het Indisch recht is hier volgend. Nederlanders zijn Europeanen, al zijn lang niet alle Europeanen Nederlanders. Verder worden bepaalde groepen met Europeanen gelijk gesteld: de inheemsen, die een christelijke godsdienst belijden. Wie, met in achtneming van de gelijkstelling, géén Europeaan is, is inheems. Met inheemsen worden gelijk gesteld: Chinezen, Arabieren, Japanners en anderen, die later worden aangeduid als “vreemde oosterlingen”.

De groep “inlanders” werd dus een soort restcategorie voor imperfecte rechtssubjecten, al waren ze wellicht wel rechtmatig toegelaten tot de Archipel. Want ook onder dezen, van niet-Indonesische herkomst, waren veel Aziaten die zich irregulier toegang verschaft hadden tot het eilandenrijk. Vanaf de totstandkoming van het Regeeringsreglement gaat het verschil tussen “toelating” en “toegangverschaffing” een grote rol spelen in het inlandse vreemdelingenrecht --- want daarover gáát het hier eigenlijk. Bij “toelating” heeft de koloniale overheid bewust ingestemd met het feit dat de vreemdeling toegang heeft verkregen tot de Archiepel of zich deze toegang heeft verschaft. Zijn verblijf is rechtmatig. Maar bij dit enorme eilandenrijk komt veel vaker voor, dat de Aziatische vreemdeling zich buiten medeweten van de koloniale overheid toegang heeft verschaft soms ter gezinshereniging, familievorming of gezinsstichting, al dan niet via een huwelijk. Al deze Aziatische vreemdelingenzijn dus illegaal. En zij gaan, naar mate het eilandenrijk beter op westerse voet ontwikkeld wordt en meer perspectieven bestaan op een menswaarig en soms welvarend bestaan in getal uiteraard geweldig toenemen. De koloniale overheid heeft er geen greep op, uiteraard, ze heeft geen benul van hun aantallen en hun subculturele infrastructuren die soms uiterst goed ontwikkeld zijn en een gedegen vangnet vormen voor deze subgroepen. Vanaf 1880 heeft de Archipel te maken uit dien hoofde met het probleem van een multiculturele samenleving, die het koloniale gezag des te bedreigender ervaart, naarmate ze zelf zich zwakker weet.

In de Archipel bestaat voorlopig geen sluitend systeem van een burgerlijke stand. De koloniale overheid zal dat ook niet tot stand weten te brengen. Dat kan bij een doorgaans ongeletterde bevolking, die zo ver mogelijk op afstand blijft van de blanke bovenlaag, geen verwondering baren. Wat een “inlander” in nationaliteitsrechtelijke zin is, blijft afhankelijk van puur feitelijke omstandigheden die als bij toeval ter kennis komen van deze overheid, meestal via de controleur, dan wel de plaatselijke beambte belast met de handhaving van de openbare orde en rust, dan wel

via de manisee, de politionele marechaussee van Batavia, die soms bij expeditionaire acties ter pacificatie uitzwermt over desa's, kampongs en soms nog onbekende binnenlanden. De "inlander" is diegene die opgeeft zulks te zijn, verwijzend naar zijn plaats van geboorte en zijn subdialect, dat hij wisselt met bloed- en aanverwanten. Hij is gekleurd en vertoont Indonesische raskenmerken.

Bij de Indo's of mestiezen is dat ook het geval. Zij zijn de vrucht van een rassenkundig gemengd huwelijk of samenlevingsverband, ongeacht de wettiging door de Europese vader. Ze gelden als Europeaan. Zij gelden echter als imperfecte Nederlanders. Zij hebben deel aan de Europese rechtsbedeling, tenzij daarop te hunnen laste explicite uitzonderingen zijn gemaakt bij of krachtens wetsbesluit. Dat zal zo goed als nimmer het geval zijn in de Archipel, maar dat neemt niet weg, dat de mesties of Indo toch een tweede rangs-Nederlander zal blijken ongeacht aanleg, opleiding en certificering. De koloniale samenleving reduceert ze spontaan daartoe. Ook bij hen is de gelaatskleur en gelaatsopbouw doorslaggevend, eventueel in samenhang met de eigenaardige dialectische tongval bij het spreken van Nederlands. Zie nader hieronder. De mesties of Indo zal slechts bij hoge uitzondering benoemd worden in een hogere positie bij het Nederlandse bedrijfsleven of in de koloniale ambtenarij. Zijn kleur verraadt hem, wat hij voor achtergrond of talenten moge hebben.

Daarop gaan de lagere koloniale beambten zondermeer af bij de classificatie, die het koloniale hoger gezag zonder aarzelen overneemt. Dat gezag kijkt bij de registratie van de bevolking beslist eerst naar "de kenmerkende gelaatskleur" en, eventueel, de schedel- en gelaats(op)bouw. Daarvoor zijn in de gangbare registratieformulieren ook aparte rubrieken ontworpen die worden ingevuld als de overheidstussenkomst door de inlander wordt ingeroepen. Criteria op grond waarvan kan worden bepaald wanneer iemand Europeaan is of niet zal men in geen Indisch wetsbesluit vinden, dus ook niet in het Regeeringsrglement, niet dat van 1854 en evenmin dat van latere jaren. De zintuigelijke feitelijkheid van de indeling blijkt uit de wetsbepaling van 1886 waarbij Batavia bepaalt, dat wie zich steeds de staat van Europeaan heeft aangemeten die staat mag blijven voeren en daaraan aanspraken mag ontlenen tenzij bewijs aangevoerd kan worden dat de staat ten onrechte geclaimd werd. Wie dat bewijs mag aanvoeren (geldt het hier wellicht een *action publique* die iedereen mag hanteren?) , wat voor sóórt bewijs het moet zijn, wat de bewijsredenering minimaal moet zijn , tot wie die bewijsvoering gericht moet zijn en welke consequenties ze moet hebben, en wat rechtens is als de aantijging ten onrechte geschiedde, laat het wetsbesluit volledig in het midden.

De koloniale regering kan geen rechtsvaststellende verklaring afgeven dat iemand officieel Europeaan is. Terwijl daarvan toch zovele staatkundige privileges kunnen afhangen. Pas in 1920 wordt de mogelijkheid geopend om rechterlijke tussenkomst in te roepen om geldig te doen vaststellen tot welke bevolkingsgroep men nu eigenlijk behoort. Dat heeft dan te maken met het overstelpend aantal Indo's dat de Archipel dan rijk is, die allemaal maar moeizaam aan een geregeld betaald bestaan kunnen geraken. Tot de overheidsdienst kunnen ze wel geraken, maar steeds in een ondergeschikte positie en steeds bij tijdelijke aanstelling. Voor het bedrijfsleven geldt mutatis mutandis weinig anders. Hoe verschillend is dan het Britse stelsel in (Voor)Indië. De Britse wetgeving garandeert de Indiërs gelijke behandeling bij de aanstelling in overheidsdienst van de Britse majesteit. Onderscheid naar ras, geloof, herkomst, landaard of levensovertuiging is ongeoorloofd en wordt men toch geweigerd op basis van dergelijke criteria dan levert dat "tort" op, een onrechtmatige daad, met dienovereenkomstige aansprakelijkheden voor de dader deswege.

Daarom is het merkwaardig, dat de Nederlandse koloniale overheid alles eraan doet om te ontkennen dat de bevolkingsregistratie er een is naar rassenkenmerken. De officiële instructies luiden echter dat de Indische staatkunde er geen is van raciale dualiteit. Men leest bij De Kat Angelino bladzijden lang beschouwingen over het feit dat overheden altijd al onderscheid hebben gemaakt in bevolkingsgroepen, naar mate zij overgingen tot territorialle expansie. De Kat refereert aan de Romeinen, de Grieken en vooral de Ottomanen. De eersten hebben bij de referte

aan rechtvaardigende precedenten verre de voorkeur: zij kenden een differentiatie naar barbaren (*barbari*), romeinse staatsburgers (*cives romani*) en toegelaten vreemdelingen (*peregrini*) – en was hun rechtssysteem geen oermodel voor het westerse staatsrecht? Was het Romeinse recht niet hét voorbeeld voor het Rooms Hollands Recht uit de zestiende eeuw waarop ook de VOC voer? Moeten de koloniale overheden daarvan afwijken? Het antwoord moet, dat is duidelijk, ontkennend zijn[119].

II.8.13.5 Oosterlingen of vreemde oosterlingen

De wetgever van het Regeeringsreglement-1854 had de Vreemde Oosterlingen aanvankelijk eenvoudigheidshalve ondergebracht bij de "inlanders". Het was een rare beslissing, want de inlanders werden vaak grotendeels berecht volgens de (h)adat. Wat had in vredesnaam een Chinees, Japanner of een Arabier daarmee van doen? Waarom zouden deze nationaliteiten – als men deze groepen al alszodanig zou willen classificeren – terecht moeten staan voor de inlandse Landraad? Waarom daar hun rechtgeding aanhagig gemaakt? Hier ging het nu juist om groepen waarmee de Europese ondernemers in de Archipel op grote schaal handelscontracten plachten af te sluiten. Bij de niet-nakoming daarvan was het westerse internationale privaatrecht het enige toepasbare referentiekader voor alle partijen. De Nederlandse ondernemers liepen daarom storm. Zij wensten hier toch echt een driedeling: deze groep moest onderworpen worden aan het westerse burgerlijke en handelsrecht. Dus ook aan het westerse faillisementsrecht en het westerse zeetransportrecht. Batavia moest wel toegeven. In 1855 werden deze Vreemde Oosterlingen dus inzoverre toch weer aan een apart rechtssysteem onderworpen. Dat was dus al heel snel. De Indische wetgever had hier overduidelijk niet echt goed nagedacht. Dat euvel bleek echter zich veel te vaak voor te doen.

Dat kwam duidelijk tot uiting naarmate de handelsactiviteiten met China en Japan intenser en ingewikkelder werden, met alle arbitrageclausules van dien, vooral voortvloeiend uit assurantiekwesties. De Japanners, het meest voorlijk en steeds geduchter concurrenten, brachten Batavia steeds meer in een beprangde positie. Zij hadden niets tegen de toepasselijkheid van het westerse recht, wel integendeel. Op nationaal niveau copieeerden zij steeds vaker Duits recht, bijvoorbeeld in de burgerlijke strafwetgeving en in het militaire straf- en tuchtrecht. Welk een onzin was het, om hen nu toch binnen de Archipel wat de strafrechtpleging betreft, maar ook in het bestuursrecht in principe gelijk te stellen met de Indonesische inlander. Tokio, dat steeds sterker aandrong om het principe van rassengelijkheid toe te passen in het commune volkerenrecht eiste volledige gelijkstelling met Europeanen en dus met Nederlanders. Ook in het nationaliteitsrecht van de Archipel. Aangezien Japan door de Britten al lang was aanvaard als gelijke partner in volkerenrechtelijke zin – zie hieronder – moest Batavia, zij het morrend, toegeven bij de Japannerwet van 1899. Japan had net China verpletterend verslagen in een gewapend conflict dat zijn machtsontplooiing in het Verre Oosten overduidelijk als onstuitbaar aankondigde. Batavia vleide zich met de gedachte dat de schade, uit nationale prestige overwegingen begroot, beperkt bleef: er waren tenslotte maar weinig Japanners actief in de Archipel. Ongeveer een krap duizendtal.

II.8.13.6 Het prangende Chinezen-vraagstuk

Maar juist dát maakte, net als in de dagen van de gouverneursgeneraal Valckenier en Van Imhoff[120], de zaak alleen maar navranter voor de Chinezen, enkele tienduizenden in de Archipel. Wanneer zo weinigen die volledige gelijkstelling gegund werd, waarom dan ook niet de van oudsher veel actievere Chinezen in het eilandenrijk? De Chinezen begonnen publieke pressie uit te oefenen op Batavia. Ze hadden beslist een drukmiddel: hun (tussen)handel was inmiddels voor

[119] Zie: De Kat Angelino, *Staatkundig beleid en bestuurszorg in Nederlandsch-Indië*, a.w., Eerste Deel, Eerste Gedeelte, pp. 382-468.

[120] Zie: *Nederland en het Verre Oosten*, *Deel I: VOC*, II.1.7. *Corruptie endemisch systemisch*, II.1.8. *Van Imhoff vertelt hoe het zit en laat blijken dat hij nog méér weet*, II.1.10 *De rechtszaak tegen Adriaan Valckenier*.

het moederland Nederland buitengewoon belangrijk geworden. En als de Chniees voor het burgerlijk recht in principe al gelijk gesteld werd met de Nederlander, waarom dan niet eigenlijk ook in alle andere opzichten? Dat kon toch geen kwestie van principe meer zijn? Wat bezielde Batavia nu eigenlijk om hen als tweedrangs burgers te blijven behandelen? Batavia en Den Haag aarzelden, omdat China overduidelijk als mogendheid op zijn retour scheen te zijn. Het keizerrijk wankelde op zijn grondvesten. Bij alle invasies van Japan diende het te wijken. Het kon ook de Europese kolonisaties niet tegenhouden aan de kusten. Daar vestigden Fransen, Italianen, Duitsers en Engelsen belangrijke immuniteit genietende handelsfactorijen. Ze brachten hun eigen onderscheidenlijke rechtssystemen mee. Bij de Boxer-opstand van 1902 trokken de westerse mogendheden aan het langste eind. Bij een hele reeks van consulaire capitulaties wisten zij uitgestrekte exterritorialiteiten te verkrijgen voor de eigen nationalen en hun personeel, bloed- en aanverwanten. China moest een groot aantal enclaves toelaten op eigen grondgebied. China was niet in staat op te komen voor de eigen nationalen, niet in het binnenland en niet in het buitenland.

Waarom zou Batavia dan de Chinezen in de Archipel tegemoetkomen? Maar niettemin had Nederland overduidelijk baat bij de handelsbetrekkingen met China via de Archipel. Het besloot weer eens tot een concessie. Het zou Chinezen die in de Archipel wwaren geboren net als andere Vreemde Oosterlingen gaan beschouwen als Nederlands onderdaan niet zijnde Nederlander. Dat geschiedde bij Indisch wetsbesluit van 1910. Het maakte de zaak alleen maar meer gecompliceerd. De bedoeling was duidelijk. De Chinees zou voortaan het westerse internationaal privaatrecht kunnen inroepen. Als een chinees dan met alle geweld méér wilde, moest hij zich maar tot Nederlander laten nationaliseren. Voor veel Chinezen was dat onaanvaardbaar. De Nederlandse nationaliteitswetgeving acceptteerde geen polypatrititeit, meerdere nationaliteiten op één hoofd verenigd. Wie Nederlander werd, gaf zijn Chinese nationaliteit onherroepelijk op. En dat terwijl China veel langer bestond dan Nederland en een veel rijkere culturele traditie had! De Chinees bleef dus achtergesteld bij de Indo en de Japanner. Deze interm-oplossing hief de wrok onder de Indische Chinezen niet op. Integendeel.

II.8.13.7 Het klemmender Japanners-vraagstuk na 1900

De belangrijkste katalysatoren voor een volledige juridische gelijkstelling van alle landsaarden bleven de Japanners. Omdat hun nationaliteitsstaat overduidelijk een militaire mogendheid van de eerste klas aan het worden was. Tokio kon daarom Beijing ander effectieve druk zetten en uiteraard was Batavia daarbij vergeleken een makkie. Tokio kon bij de uit te oefenen druk te Londen een gerede partner vinden nadat Tokio en Londen in 1902 verenigd waren in een defensieve alliantie van maritieme strekking. Tokio kon Whitehall vragen om druk te Den Haag uit te oefenen. Dat deed Whitehall zonder omwegen, want veel kosten hoefde het daarbij niet te maken. Den Haag wist te goed dat het maritiem volledig afhankelijk was van de Britse admiraliteit. Het gaf dus steeds meer toe. Zodat van de nationaliteitswetgeving in de Archiep op den duur nauwelijks meer chocolade te maken was wat de Vreemde Oosterlingen betreft. De totale overwinning van Tokio op de Russche vloot in 1905 zou deze ontwikkeling duchtig versnellen. Zie hieronder. Na de sluiting van de Vrede van Versailles in juni 1919, ter beslechting van de Eerste Wereldoorlog, zal de druk op Nederland om aan het hier beschreven dualisme een einde te maken, internationaalrechtelijk steeds groter worden. Dat dualisme wordt een uitgangspunt, dat Nederland het lidmaatschap van de Volkenbond zal kunnen gaan kosten. Een lidmaatschap waaraan het tot 1936 buitengewoon hecht.

II.8.13.8 De protesten van nationalistische zijde tegen iedere wettelijke discriminatie hoe dan ook

De privilegiëring van de Japanners en Chinezen moest wel grote ergernis doen ontstaan met de Indonesische nationalisten die zich ná 1910 steeds duidelijker begonnen te manifesteren. Moesten zij nu werkelijk gedogen, dat zij in hun eigen land een inferieure positie innamen in vergelijking met de Vreemde Oosterlingen? Met name de Chinese agitatie inspireerde deze nationalisten tot navolging. Na 1920 hadden zij zich voldoende georganiseerd om zulks ook met vrucht te gaan doen. De Chinezen hadden daarbij sterke papieren. Ze konden zich eigenlijk direct

beroepen op de standpunten die president Woordrow Wilson had geformuleerd bij de vooronderhandelingen tot de wapenstilstand van 11 november 1918, waarbij een einde kwam aan het wapengeweld van de Eerste Wereldoorlog. Wilson had veertien dwingende punten opgegeven. Waaronder het principe van de gelijkheid van staten in het volkerenrechtelijk verkeer, de gelijkheid van volken en de het recht op zelfbestemming van naties.[121] Het ging hier, zo had Wilson gezegd, om dwingende beginselen van het volkerenrecht. Niet iets, wat staten konden negeren. Zelfs niet als ze met de wereldoorlog nooit iets te maken gehad hadden als oorlogvoerende partij. En oook niet, als ze beweerden strikt neutraal te zijn geweest. Dat sloeg uiteraard mede op Nederland. Het leek wel, of Wilson dat nu juist als koloniale mogendheid op het oog had gehad. Zo'n mogendheid moest, ook al nam het zo op het oog niet deel aan de vredesonderhandelingen in 1919, begrijpen dat zij had in te stemmen met het principe van rassengelijkheid voor wet, verdrag en de algemene supranationale regels van ethiek, moraal, fatsoen en interstatelijke hoffelijkheid. Wat kon dat anders inhouden, zo voerden de Indonesische nationalisten nu openlijk hartstochtelijk aan, dan dat Nederland alle discriminerende regelingen naar ras terstond in nationaal ressort moest opheffen? Was eigenlijk daarmee de Indische Staatsregeling-1854 niet onverbindend geworden? Deze vraag stelde de Nederlandse gezant te Peking (Beijing) jonkheer Frans Beelaerts van Blokland al in november 1916, daarbij doelend op de groeiende Chinese bevolkingsgroep in de Archipel, die zich zwaar achtergesteld voelde door de nationaliteitsregelingen in dat Reglement[122]. Als Nederland nog wilde meedraaien en meetellen als koloniale mogendheid in de wereld ná de oorlog, moest het dan in dit opzicht niet toegeven? Zou het anders zich niet onmogelijk maken in het Verre Oosten, waar Japan zondermeer als overwinnaar uit de Wereldoorlog tevoorschijn zou komen? Zou Nederland halstarrig blijven, dat zou het zeker ruzie krijgen met het immense China[123]. De minister van Koloniën, Th. B. Pleyte[124], was er toch wel van onder de indruk.

---

[121] Zie: G.A.M.Strijards, *Versailles 1919-1920, Een wrede vrede, De natiestaten en het beginsel van rassengelijkheid*, Uitgeverij: Wolf Legal Publishers (WLP), Nijmegen 2020, ISBN 978-946240-5851, pp. 115-128. Op de enorme betekenis van deze veertien punten voor het ontluikend nationalisme in het Verre Oosten en vooral in de Archipel ga ik hieronder uitvoeriger in.

[122] Over de eigenaardige volkerenrechtelijk hybride positie van Beelaerts van Blokland in de Eerste Wereldoorlog in China: Rutger Mathias Vijgen, *SCHEMERING IN DE GEZANTSCHAPSWIJK, Frans Beelaerts van Blokland en de Duitse & Oostenrijks-Hongaarse belangenbehartiging te Peking tijdens de eerste Wereldoorlog*, Universiteit van Amsterdam, Masterscriptie Faculteit der Geesteswetenschappen, Geschiedenis van de Internationale Betrekkingem, Amsterdam, 2017, pp 47-76. https://scripties.uba.uva.nl>document.DOC

[123] De gezant van China te Den Haag, Lu Tsing Siang (ook wel: Lou Tseng Tsiang) speelde in deze periode van 1908-1919 daarbij een geduchte rol. Hij ageerde vooral tegen de wettelijke gelijkstelling in de Archipel van Chinezen met de inlanders. Dit zou een miskenning zijn van de economische betekenis van de Chinese bevolkingsgroep, vooral op Java voor Nederland als geheel. Op 11 november 1908 zond de Chinese Handelsvereniging te Batavia een telegram naar het Chinese ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel om daartegen officieel te protesteren. De nationaliteitsregeling zou Chinese ingezetenen van de Nederlandse koloniën degraderen tot Nederlandse onderdanen, niet zijnde Europese Nederlanders. Dat zou afbreuk doen aan de sedert eeuwen verworven maatschappelijke positie van de Chinezen in de Archipel. De Indische Chinezen eisten een apart Chinees consulaat op Java dat een nationaliteitswetgeving van Chinese herkomst zou moeten komen handhaven op basis van de bloedverwantschappelijke herkomst van de Indische onderdanen, het *ius sanguinis*. De Chinezen zouden juist gelijk gesteld moeten worden aan Europese Nederlanders, mede gelet op hun enorme fiscale afdrachten aan het koloniaal bestuur, ondermeer uit hoofde van inkomende douanerechten. Wie betaalde, had ook recht op staatkundige invloed binnen het land dat hij aldus subsidieerde. Maar deze Chinezen zouden ook in de Archipel hun staatkundige rechten die ze naar Chinese wetgeving zouden hebben moeten kunnen geldend maken, door actief en passief aan Chinese verkiezingen te kunnen deelnemen in China. Lu Tsing Siang representeerde China bij de vredesonderhandelen te Parijs in 1919 van februari tot en met mei 1919 en ageerde regelmatig tegen Nederland. Zie: G.K.N.Liem, De rechtspositie der Chinezen in Nederlands-Indië 1848-1942, LUP Dissertations, Leiden University Press (LUP), Leiden, https://hdl.handle.net/1887/13509
scholarlypublications.universiteitleiden.nl/access/item%3A289071/view

pp 494-498 (*Institutional Repository of the University of Leiden*), bezocht op 24 september 2021.

[124] Pleyte (1864-1926) was minister van Koloniën in het exptraparlementaire kabinet-Cort van der Linden 1913-1918. Hij was lid van de Vrijzinnig Democratische Bond en gold als voorstander van de ethische politiek in de

Het koloniale gezag wist zich steeds meer bedreigd. Maar toegeven, dat wilde het niet. De hakken gingen steeds meer in het zand in Batavia naarmate de roep om een unificatie van het Indonesische nationaliteits- en verblijfsrecht hoorbaarder werd. Het bléef de dualistische tendenzen in het publieke recht met steeds schrillere stem verdedigen, ook al werd gaandeweg duidelijker dat dat echt wel op racistische criteria steunde en ook al kenden de Philippijnen, Brits-Indië, Malakka en Indo-China een dergelijke dualiteit niet meer in het binnenlands rechtsbestel. Nederland isoleerde zich. Maar het zag dat niet in. De vruchten zouden wrang zijn. We gaan er uiteraard hieronder uitvoerig op in.

II.9 De Indische muntwet

Terug naar de eerste helft van de negentiende eeuw. De Grondwet van 1848 verplichtte tot een wet op het in de Archipel gangbare pasmuntstelsel. Die kwam er in 1854. Ingevolge deze muntwet werden de Nederlandse standaardpenningen – rijksdaalder, gulden en halve gulden – en de gouden negotiepenningen – dubbele, enkele en halve gouden willem alsmede de enkele en dubbele dukaat -- ook in Nederlandsch Indië gangbaar. In 1877 werden daaraan het gouden tien-guldenstuk en in 1912 het gouden vijf-guldenstuk toegevoegd. De aanmunting geschiedde in Nederland. De aanmunting van het kopergeld gebeurde in Indië door een particuliere onderneming. De gangbare Indische ropijen werden buiten omloop gesteld. Daardoor onstond een monetaire unie met het moederland. Het betekende een dichtere economische aaneensnoering. Nederlandse devaluaties hadden ook invloed op het Indische ecomomische klimaat, dat zou in de dertiger jaren van de twintigste eeuw blijken. De bezuiningspolitiek van Colijn had direct betekenis voor het Nederlandsch-Indische ondernemingsklimaat.

II.10 De Agrarische wet

II.10.1 Een wijziging van de Indische Staatsregeling: vijf grondverkavelings-principes

In 1870 werd de Agrarische wet ingevoerd.[125] Zij werd een omkeerpunt in de Indische legislatieve politiek. Het parlement in Nederland rukte steeds meer op in de Kompetenz-Kompetenz-strijd met de Indische gouverneur-generaal. Zij trok nu ineens de sanering van het Javaanse cultuurstelsel aan zich. De Agrarische wet had uiteindelijk ten doel het verkapte monopolie dat de NHM had gekregen via het cultuurststelsel te ondermijnen. Particulieren konden voortaan onontgonnen gronden in erfpacht verwerven en naar eigen inzicht bebouwen. Het reeds geregistreerde inlandse grondbezit werd nu wettelijk als onvervreembaar gewaarborgd. Het doel was de bescherming van de inlandse bevolking en beëindiging van het cultuurstelsel.

Maar doordat particulieren nu zelfstandig zonder voorafgaand verlof de woeste gronden mochten verwerven in erfpacht, trok dat grote kapitaalbeleggers aan. Per aankoop was er een maximum hectares vastgesteld dat in gebruik genomen mocht worden. Niets echter verhinderde dat grote vennootschappen tegelijkertijd meerdere perceelaankopen deden zodat immense agrarische arealen verworven konden worden, waartegen de inlander nooit op kon concurreren. Het hierna te bespreken schandaal van het Nederlandsch-Indisch Landbouwsyndicaat is er weer een sprekend voorbeeld van. Steeds weer bleek het particulier initiatief via multilateraal geplaatste vennootschappen die over buitenlands kapitaal konden beschikken de inlander te kunnen wegconcurreren. Het koloniaal gouvernement deed er weinig aan: dat was het hoogtepunt

Archipel, waarbij de inlander gaandeweg geëmancipeerd moest worden tot gelijkwaardige van de Europeaanse nederlander, ook wat betreft de uitoefening van staatkundige grondrechten. Hij sprak maleis en las Javaans, iets uitzonderlijks. Hij bracht in 1916 de wet tot stand tot instelling van de Volksraad voor Nederlandsch-Indië, een soort prefiguratie van een Indische volksvertegenwoordiging, al kon hij voorlopig slechts niet-ambtelijke adviezen uitbrengen. Zie hieronder. Voorts: Fasseur, *De weg naar het paradijs en andere geschiedenissen*, a.w., pp. 159-169.

[125] Zie: De Kat Angelino, *Staatkundig beleid en bestuurszorg in Nederlandsch-Indië*, a.w., Eerste Deel, Eerste Gedeelte, pp.21-31.

immers van de klassieke liberale marktwerking. Die moest ook in de Archipel haar heil en genezende effect kunnen krijgen. Dat immers was ook de betekenis van de verplichte economische open deur-politiek, gegarandeerd bij het Verdrag van Londen van 1814.

De Agrarische wet is geen zelfstandig wetsbesluit. Het is een amendering van de Indische Staatsregeling door een uitbreiding van artikel 62 ervan met vijf leden, die vijf beginselen vestigen voor de eigendom, de eigendomsverwerving en het bezits- en beheersrecht van oppervlakten agrarische grond, zowel de woeste als de onontgonnen gronden. De minister van koloniën, J. de Waal, hiervoren reeds genoemd, bevorderde deze wetteljke amendering. De Nederlandse volksvertegenwoordiging werd dus, net als bij de Indische Staatsregeling zelf, in gemeen overleg bij deze beginselen betrokken. De beginselen zijn:

- *De grond is nog steeds van de koning*.[126] Maar het koloniale gouvernement kan gronden in erfpacht uitgeven voor de tijdsduur van maximaal vijfenzeventig jaar.
- De gouverneur-generaal waakt ervoor dat de rechten van de inlandse bevolking, zoals deze zijn op het moment van de inwerkingtreding van deze Agrarische wet, onaangetast blijven. Men noemt dat het “eerbiedigingsbeginsel”. Het betekent dus dat erfpacht alleen mogelijk is op onontgonnen of woeste gronden. De gouverneur-generaal slaat een wetsbesluit waarin hij opgeeft volgens welke regels hij zich van deze taak zal kwijten.[127]
- Verhuur van grond door inlanders aan niet-inlanders is toegelaten. Maar op deze verhuur zijn nadere regels toepasselijk ter bescherming van de inlander. Deze regels worden vastgesteld bij een koninkijk besluit dat een algemene maatregel van rijksbestuur omtrent die voorwaarden behelst. Dat is een zogeheten kroon-ordonnantie.[128] Die kan de

---

126 Dat dwingend beginsel staat weer, merkwaardigerwijze, in het uitvoeringsbesluit van 1870, in artikel 1, houdende de zogenaamde *domeinverklaring.* Deze komt neer op de vaststelling bij lager wetsbesluit: “Alle grond waarop niet door anderen recht van eigendom bewezen is, is domein van den Staat”. Natuurlijk had dit grondbeginsel uitdrukkelijk in de tekst van het gewijzigde artikel 62 van de Indische Staatsregeling opgenomen moeten worden. Alleen op basis van dit beginsel is te verklaren waarom de gouverneur, de koning representerende, alle woeste gronden in erfpacht kan uitgeven. Maar waarom dat dan niet ruiterlijk erkend in de Agrarische wet zelf en dus vastgelegd in het gewijzigde artikel 62 van de Indische Staatsregeling? Omdat de meeste kamerleden niet wisten dat Willem I al die tijd vanaf 1815 de Archipel als zijn persoonlijk eigendom had beschouwd. Op basis van zijn protolegale soevereiniteitsthese. Als dat in het het wetsontwerp-Agrarische wet had gestaan, was die these inzet geworden van een principieel en voor de kroon uitermate genant debat. De kamermeerderheid zou het er naar alle waarschijnlijkheid niet mee eens zijn geweest. En zou de ministers die die these tot beleidsuitgangspunt hadden genomen alsnog hebben gedesavoueerd. Inclusief De Waal, op dat moment achter de regeringstafel zittende. Dat zou een kabinetscrisis hebben teweeggebracht. Vandaar dat De Waal koos voor de optie om de gouverneur-generaal dat beginsel wettelijk te laten formuleren. De kamerleden plachten het Indisch Staatsblad niet uit te spellen. Alleen dominee Van Hoëvell was daartoe in staat, maar gelukkigerwijze was hij wel een geoefend rhetoricus, maar geen jurist. De domeinverklaring zelf in het wetsbesluit is uiterst ongelukkig geformuleerd. Zoals het er staat “zou dus feitelijk alle grond, zelfs de akkers en erven der Inheemse bevolking domeingrond zijn. Immers, hoe men ook de velerlei grondrechten der bevolking moge omschrijven, met Westerschen “eigendom” zijn deze niet gelijk te stellen”. Aldus De Kat Angelino, in zijn *Staatkundig Beleid en Bestuurszorg in Nederlandsch-Indië*, a.w. Tweede Deel, *De Overheidszorg in Nederlandsch-Indië*, Martinus Nijhoff, ’s Gravenhage 1930, p. 515. De Kat vaart dan voort met erop te wijzen dat de Domeinverklaring in dit opzicht maar een parafrase is. Zij heeft slechts ten doel woeste gronden een min of meer actieve eigenaar te bezorgen die er feitelijk iets mee doet. Ze doelt dus met deze volzin, de domeinverklaring, alleen maar op de woeste gronden en niet op die welke op enigerlei wijze bij de inlanders rechtmatig al in gebruik zijn. De bevolkingsrechten zelf wil zij eerbiedigen. Dat moge zo zijn. Maar zo stáát het er niet. Het is dus een staaltje slechte wetgeving. De Argarische wet zelf had een definitie moeten geven van het zogeheten “vrije domein” enerzijds en het “onvrije domein” anderzijds en verder moeten bepalen dat de uitvoeringswetgeving alleen op dat “vrije domein”, onbelast door inlandse rechten hoe ook genaamd, zakelijke of personele, zou slaan. Inheemse rechten wilde de wetgever te Den Haag eerbiedigen. Maar dan ware beter geweest op te sommen welke rechten dat dan precies waren. Daarvoor zou kennis van de Adat nodig zijn geweest. Die had Den Haag niet.

127 Dat is het eerste Agrarisch Besluit van 1870 voor de gouvernementslanden op Java en Madoera. Daarna volgden de besluiten van dienovereenkomstige strekking voor Lombok (1906) en Sumatra’s Westkust (1915). Men noemt deze wetsbesluiten ook wel agrarische reglementen.

128 De eerste is die van 1871, de zogeheten grondhuurordonnantie, gewijzigd in 1895 en 1900.

gouverneur-generaal voorstellen, maar de kroon stelt haar vast. Dat betekent dat de plaatselijke politieke emoties, zo virulent aanwezig in de Archipel, geen directe vat krijgen op die ordonnantie. Is een vervreemding van grond, hoe ook genaamd, strijdig met zo'n kroonordonnnantie dan is deze handeling nietig. Van rechtswege zelfs. Maar de inlander die deze nietigheid direct aangaat, kan haar laten vaststellen door de ambtenaar die op de naleving van deze Agrarische wet ambtshalve moet toezien.[129]

- De inlander mag nieuwe rechten verwerven op door hem reeds in bezit gekoesterde grond. Dat recht wordt, verwarrenderwijs, een agrarisch eigendomsrecht genoemd. Maar ook hier moeten nadere regels worden toegepast die bij wetsbesluiten door of vanwege de gouverneur-generaal worden vastgesteld. Hij doet dat bij enkelvoudige ordonnantie of wetsbesluit. De kroon hoeft daarin niet betrokken te worden. Maar het mág wel.

De wet is geïncorporeerd in de Indische Staatsregeling en geldt dus reeds daarom voor héél de Archipel.[130] Dat heeft een geweldige uniformerende werking op de bezits- en genotsregelingen van agrarische gronden. Dat moet ook, want het eerbiedigingsbeginsel verwijst rechtstreeks naar het locale gewoonterecht, de *adat.*[131] De adat verschilt per eilandengroep en soms zelfs per eiland of per gewest of provincie op een eiland. De adat wordt vastgesteld, uitgelegd en toegepast door de regenten. Maar ingevolge het tweede beginsel doet de regent dat steeds onder controle van de Nederlandse koloniale ambtenarij. De resident, die dat overlaat aan de assistent-resident en die weer aan de controleur. De adat zelf brengt natuurlijk een geweldige territoriale differentiatie teweeg ten aanzien van de agrarische bezits- en gebruiksrechten. Omdat de Nederlandse ambtenaar het overgangsrecht bepaalt te dien aanzien volgens het gangbare Europese intertemporele recht – het recht betreffende de opvolging van rechtsregels – heeft zo de koloniale overheid een aardige greep op het agrarisch recht. En dat moet ook, want dáár spelen zich nu juist de knevelarijdelicten en de corruptieve handelingen van de regenten – de vorsten – zich bij uitstek af. Daarover gáán de meeste inheemse twistgedingen, de *perkara's*, waarvan Max Havelaar al zo'n last had als assistent-resident te Lebak. Vanuit Den Haag, maar ook vanuit Batavia bekeken bleef het Indisch Argrarisch recht een lappedeken van rechtsvoorschriften en rechtsregels waarin nauwelijks systematiek was te onderkennen. Dat kon ook eigenlijk niet anders. Een gemeenschappelijk rechtsgevoel te dien aanzien was nimmers ontwikkeld door de inlandse bevolking van de Archipel. Het was bijna ondoenlijk om een uniforme definitie te

---

129 Zie de kroonordonnantie van 1875 ter uitvoering van artikel 62 van het Indisch Staatsreglement, Indisch Staatsblad No. 179.

130 Zie: De Kat Angelino*, Staatkundig beleid en Bestuurszorg in Nederlandsch-Indië*, a.w. Tweede Deel, De *Overheidszorg in Nederlandsch-Indië*, Martinus Nijhoff, 's Gravenhage 1930, pp. 480-553 ihb. pp. 507-509, 514-531. (NB. Het Eerste Deel uit deze serie is van 1929).

131 Die adat was bijna onbegrijpelijk voor de Europese jurist. Het inlandse bezitsrecht van gronden was een religieuze, bijna animistische, aangelegenheid waarbij ook sacrale riten bij de inbezitneming een belangrijke rol speelden. Het bezitsrecht kon verder erfelijk, individueel of communaal zijn. En ook dat scheelde weer per regio. In West-Java, Oost-Java en op Madoera overheerste – en overheerst vermoedelijk nog steeds – het individueel bezitsrecht. In Midden-Java weer het communaal bezitsrecht. Bij dat communaal bezitsrecht moet men onderscheiden naar:
Bezit met een periodieke verwisseling of verdeling van de landbouwvelden;
Bezit met vaste aandelen.

De deelgerechtigde heeft het recht levenslang het hem toegewezen stuk grond te bewerken zolang hij tot het feitelijk desa-verband behoort. Sterft hij of verlaat hij voorgoed de desa dan valt het bezitsrecht terug in de communaal in genotsrecht bezeten grond. Is het gebruiksrecht bij vaste aandelen erfelijk, dan komt het aardig in de buurt van een erfelijk individueel vruchtgebruikersrecht, Europeesrechtelijk gesproken. Maar dan moet dat bezitsrecht onafgebroken feitelijk zijn voortgezet en niet gestuit zijn, geschorst of opgeschort door omstandigheden, waarvan de Europese jurist zou zeggen dat zij van de wil van de gebruiksgerechtigde toch volledig afhankelijk zijn. Dan gaat het om religieuze verhinderingen waaraan de inlander heel makkelijk een einde zou kunnen maken. Tenminste, naar westers inzicht. Hier komen de "stille kracht"-tendenzen van de adat weer heel sterk naar voren. Reden voor de controleur om zich er vooral buiten te houden.

In de desa's met overwegend communaal bezit van agrarische velden zijn de woonerven toch onderwerp van particulieren bezitsrechten. Die vallen dus buiten de reikwijdte van de Agrarische wet.

destilleren uit het gewoonterecht betreffende het zo belangrijke centrale begrip “gemene weide”of “gemene gronden”. Bij ordonnantie heeft het centrale gezag dat wel geprobeerd. Maar dan bleek dat in sommige regio’s gemene gronden altijd werden gebruikt door meerdere dorpen, kampongs of gemeenschappen en in andere juist niet: daar was er altijd maar één gemeenschap gerechtigd tot dat gebruik. Dat gold evenzeer voor de gronden, wel tot een dorp behorend, maar steeds tot het uitsluitend gebruik van één familie of gezin in dat dorp. Een woonerf, een weg, een overpad, een plank dienend tot bruggetje tussen scheisloten. Daarop had een inlander dus een gebruiksrecht. En die gronden waren dus niet onontgonnen, al hadden ze geen agrarisch doel *per se.* Problematisch bleef ook eenduidigheid te verkrijgen over gewijde grond, begaafplaatsen, ervan van moskeeën, pleinen en plaatsen voor openbare manifestaties, nutsinstellingen – zoals een dorpspomp- en wasplaats, afvalverzameling en verbranding, onderhoud van gemeenschappelijk dorspvuur – en wat nu precies kon gelden als de “kom der gemeente”. Uiteindelijk volstond dat gezag dan maar met een groot aantal ordonnantieën, verschillend voor Madoera, Soenda en nog allerlei andere eilanden en archipelgroepjes. Het abstracte West-Europese wetsbegrip kreeg hier dus nauwelijks een voet aan de grond. Dat veranderde ook niet nadat Nederland zich van de Archipel had teruggetrokken.

II.10.2 Geen openlijke afschaffing van het cultuurstelsel

Het cultuurstelsel van Van den Bosch is nooit officieel bij wetsbesluit afgeschaft. Daarvan is afgezien, omdat anders – een wetsbesluit zou immers gelden voor de hele Archipel – de regering in één klap verstoken zou worden van alle inkomsten die het cultuurstelsel, dat inmiddels ook op andere eilanden was ingevoerd conform het systeem dat op Java was ontwikkeld, plact op te leveren. De gouverneur-generaal wilde, in samenspraak met moederland, de dwangcultures geleidelijk aan afschaffen, genuanceerd naar product, regio en eilandengroep. Uitganfgspunt zou zijn dat de gedwongen koffiecultuur het eerst zou worden aangepakt, en vervolgens die in suiker, kleurstoffen en andere produkten. Het is goed mogelijk, dat bij deze keuze van produkten toch de Max Havelaar van Multatuli een zekere rol heeft gespeeld. Daarin gaat het vooral om de wantoestanden bij de koffie-afdrachten in dat stelsel. Daarover laat Multatuli zijn Batavus Droogstoppel de meest ten hemelschreiende huichelachtigheden verkopen. Dat boek was inmiddels Kamerbreed ingedaald, de afgevaardigden kenden het bijna allemaal, en, al zullen natuurlijk velen Multatuli’s vertellingen overdreven en te zwaar aangezet hebben gevonden, de schrijver had inmiddels te veel indische experts aan zijn zijde gekregen die zijn verhaal grosso modo als redelijk waarheidsgetrouw beaamden.

De koloniale regering liet de verplichte koffiecultuur beetje bij beetje verlopen. Het particulier initiatief werd steeds meer toegestaan, ook in de suikkerriet-aanplantingen. Dat kreeg in 1870 redelijk de overhand. De regering had toen inderdaad kunnen besluiten de gedwongen cultures radicaal te verbieden. En het veld vrij te geven aan de particuliere ondernemingen --- waarmee, het zij benadrukt, nog niet was verzekerd dat de arbeidsomstandigheden voor de inlanders direct zouden verbeteren. Als principële stellingname had het de koloniale regering gesierd, maar er was inmiddels op Sumatra een destabilisatie opgetreden die haar verhinderde deze klaroenstoot te slaken. Immers: dat gouvernement deed dat op een moment dat in Atjeh de strafexpedities aanvingen ter onderwerping van de inlandse bevolking, waarvoor de overheid weer geld nodig had. Dat geld trachtte zij te krijgen door de belastingen op de vrije – dus: particuliere – suikerculturen. Maar toch ook nog door de opbrengsten in natura ingevolge de resterende dwangcultures. Al gaf zij de voorkeur op aan accijnzen op de suikerriet-oogsten. Die namen inderdaad na 1870 sterk toe. En daarmee werd ze ook een belangrijke fiscale inkomstenbron. Dat liet toe de gouvernements-koffiecultuur gaandeweg te vermindern, soms met druk van de residenten. In 1891 kwamen noch gedwongen gouvernements-koffie-cultures noch gedwongen suikercultures officieel meer voor. Bij motie-van Houten werd in 1892 door de Tweede Kamer aangedrongen op volledige afschaffing van alle gedwongen gouvernementscultures.

Die motie werd breed ondersteund. Wel werd daarbij bepaald dat, als overgangsmaatregel, de inlander die afdrachten doet van zijn oogst alsof het cultuurstelsel nog bestaat, een geldelijke

bijslag zal worden verleend waarbij de bijslag zodanig zal zijn, dat de inlander een som ontvangt naar de op dat moment gangbare marktprijs. Er is aan die bijslag een maximum aangegeven: de bijslag moet zodanig zijn, dat de oogst de koloniale overheid niet méér kost dan ze op de markt kan opbrengen. Maar dat betekent finaal het einde van de batige sloten uit dwancultures voor het moederland. Ingevolge de motie-van Houten wordt het cultuurstelsel achtereenvolgens afgeschaft in Bantam, Krwang, Japara, Rembang, daarna in de afdeling Pamanoekan van de residentie Besoeki. Daarna stoppen de redresseringsmaatregelen ten opzichte van de dwangcultures. Ze worden hervat in 1898 te Menado, in 1908 op Sumatra's westkust, en in Tananoeli. Ze blijven nog bestaan in de Preanger, in Cheribon, Madioen en nog andere residentiën op Java. Pas bij gouvernementeel wetsbesluit van 8 mei 1915 wordt het voorschrift, vervat in art. 56 van het Regeeringsreglement over de dwangcultures buiten werking gesteld. In dat artikel staat dat de Gouverneur-Generaal zorg draagt dat de op hoog gezag ingestelde cultures "zooveel mogelijk doenlijk" in stand worden gehouden[132]. Kennelijk meent de Gouverneur-Generaal dat die in standhouding niet langer doenlijk is. Tenminste, zo wordt deze beslissing verstaan. Vermoedelijk is deze oplossing gekozen, omdat de Gouverneur-Generaal op dat moment – hartje Eerste Wereld-oorlog – in zijn telegrafische communicaties met het moederland zodanig gestoord wordt dat hij niet wil aandringen op een gemeen overleg met de Staten-Generaal om bij formeel-wettelijke voorziening de Staatsregeling in dier voege te wijzigen, dat daarin ronduit de gedwongen cultures verboden worden. Dat zou dan een positieve waarborgnorm hebben kunnen opleveren voor de inlandse bevolking. Die zou deze norm aan de directeuren van de landsdepartementen hebben kunnen voorhouden, want dwangarbeid in andere sectoren dan die door het cultuurstelsel van Van den Bosch werden bestreken kwamen nog steeds in zeer ruime mate voor. Bij de rechter zou de inlander al helemaal niet hebben kunnen aankomen: die zou in deze wijziging van het Regeeringsreglement beslist zo'n waarborgnorm niet hebben willen zien. Dat gaf ik al aan. In de Prenager kwam zo met ingang van 1 januari 1917 aan de gedwongen koffiecultuur een eind. Echt haast met het opruimen van het cultuursysteem is dus bepaald niet gemaakt. In 1891 was de suikeraanplant al volledig "vrij". Die werd onderhouden door vrije ondernemers die de planters in dienst namen op contractsbasis --- maar daarbij maakten deze planters nog steeds misbruik van de ondergeschiktheid, voortvloeiend uit de lokale feitelijke verhoudingen, van deze arbeidscontractanten. Die bleven slafelijke arbeid verrichten. Al kwamen daarbij de excessen die Multatuli geselde vermoedelijk niet of minder voor --- zekerheid daaromtrent kan men niet meer krijgen.

De Gouverneur-Generaal zal dat – een wettelijk verbod van dwangcultuur en dus eigenlijk ook van dwangarbeid – in het algemeen niet hebben aangedurfd. De blanke koloniale bovenlaag keek toch al met argus-ogen naar de gouverneur-generaal, waarvan men bléék vinden dat hij veel en veel te toegevend was tegenover de inlandse bevolking. Dat was A.W.F.Idenburg, die ook als minister van koloniën in het kabinet-Kuyper van 1901-1905 zich sterk had gemaakt voor de irenische richting, die de inlander zedelijk wilde opheffen --- tot het niveau van de christelijke, beschaafde Nederlander uit Europa, lid van de Anti-Revolutionaire Partij. Dat is nooit door die bovenlaag gevreten. De onherroepelijke opheffing van de dwangcultures bij dat wetsbesluit heeft deze steeds geafficheerd als symptoom van overgeacheveerde sentimentaliteit. De inlander hád dwang nodig. Anders kwam hij tot niets. En de overheid hoorde voor die dwang te zorgen.

II.10.3 De Suikerwet

Ook de Suikerwet is geen zelfstandige wettelijke regeling, maar komt neer op een formele amendering van de Indische Staatsregeling. Ze beoogt de gedwongen suikerrietcultures tegen te gaan, door steeds meer economische vrijheid toe te staan aan het particulier initiatief. Ze sluit aan bij de Agrarische wet. Voor deze teelt staat ze vrije vestiging toe aan alle nationaliteiten mits

[132] Zie: H.T. Colenbrander, *Koloniale geschiedenis*, III Vols., Derde Deel, *Nederland, De Oost sinds 1810*, Uitgeverij Martinus Nijhoff, 1926, pp. 61-62. Colenbrander geeft de afnames in pikoels op jaarbasis per hectare aan bij de koffiecultures. Veel commentaar is daarbij van Colenbrander niet te verwachten.

deze aan nadere voorwaarden voldoen op te geven door het koloniale bestuur. De amendering leidde er wel toe dat een termijn zou worden bepaald waarin de gedwongen rietsuikercultures bij ordinnantie zou worden verboden. Die termijn werd later op twintig jaar gesteld. De bestaande cultures moesten vanaf 1879 jaarlijks met 1/13^{e} verminderen. De vrijgekomen gronden moesten in het bezt gesteld worden van de inlanders. Voor eventuele aangenomen arbeid moest een redelijke vergoeding worden betaald. Hierbij zullen de controleurs de redelijkheid hebben bepaald. Frabrikanten moesten nu belastingen betalen over hun suikerprodukten. De Suikerwet heeft verder geen stimulerende werking gehad op de suikerrietcultuur. De Javaan kon de aan hem teruggevallen dorpsgronden die hij in bezit kreeg vrijelijk verhuren voor deze cultuur mits aan Europeanen, een vrij duister begrip. Verder konden alle nationaliteiten voor de rietsuikerteelt inschrijven op de verwerving van woeste gronden en deze in erfpacht krijgen vanwege de gouverneur-generaal. Met de term “Suikerwet” wordt eigenlijk méér gesuggereerd dan er expliciet mee gegelegd is, want aan de overheid wordt bepaald niet opgedragen om de suikercultuur actief te bevorderen. In de suikercultuur hebben zich sedertdien op basis van deze regeling ondernemers uit Zwitserland, Duitsland, België, Frankrijk, Groot-Brittannië, maar ook uit Singapore, China en de USA in Indië gevestigd. Na 1930 zullen dezen vrijwel alle weer verdwijnen wegens de vooral op de rietsuikercultuur sterk ingrijpende economische depressie die dat in de Archipel op haar hoogtepunt is. Van een steunregeling van gouvernementswege zal geen sprake zijn. Colijn zal dat verhinderen.

II.10.4 Was rechtsbescherming van de inlander het primaire wettelijke doel van deze regelingen?

Ging het bij deze Agrarische wet nu vooral om de bescherming van de inlander die slachtoffer werd van de hand over hand toenemende corruptieve samenspanning tussen regent en resident bij de eisen betreffende de cultuur-afdrachten, de fixatie van het afdrachtloon (ook weer in natura) en de herendiensten die steeds weer volgens het Adatrecht geëist werden door de regenten, die aan de cultuurwetgeving een sterke ambtelijke positie wisten te ontlenen. De herendiensten – het aanleggen van wegen, het bouwen van kunstwerken voor de sultan, het onderhoud van de kraton, het leveren van trekkrachten – waren onbepaald, de controleurs vonden ze excessief, maar alleen de resident kon trachten ze te matigen. De regent stelde daar tegenover steeds vast dat het koloniaal gezag ook werkzaamheden oplegde bij de bouw van irrigatiewerken, publieke gebouwen, de aanleg van parken en plantsoenen en het onderhod daarvan, de activiteiten ten behoeve van het in ontwikkeling komen spoorwegnet. En dat de inlander daar óók niets voor betaald kreeg, een soort merkwaardige personele belasting. Meestal hád de inlander er niets aan, want het kaartje voor de locaalspoorweg, de stoomtram, kon hij niet opbrengen. En de plantsoenen en parken waren voor de blanken.

Gaven de beginselen van de Agrarische wet de inlander een betere rechtspositie als werknemer, arbeider of staatsburger? Ook hier geldt weer dat de litteratuur dat pretendeert, althans de in Nederland gangbare. Ik zou dat willen tegenhouden: Groot-Brittannië had al vele malen doen weten, dat in de Archipel nu eindelijk eens een vrijhandelsstelsel moest worden gevestigd, zó, dat Britten zich vrij konden vestigen voor de uitwisseling van goederen en diensten. Herinner dat onder die conditie aan Willem I de koloniën waren gegund als kroondomein. Het cultuurstelsel was echt een monopoliestelsel voor het koloniaal gouvernement en het effect was systemische concurrentievervalsing. Londen had er altijd bezwaar tegen gemaakt, totdat het met het bankroet van de Nederlandse staatskas werd geconfronteerd in 1839: de beruchte 2200 millioen gulden defict. Het wilde de centen terug, met de renten waaronder geleend was in 1814. De bank Rothschild eiste het, het staatscrediet van Groot-Britttannië vooronderstelde het. Het cultuurstelsel werd, omdat het batige salidi garandeerde, daarom geduld. Door Londen. Maar toen dat kiet gespeeld had met de crediteuren van Rothschild, wilde het dat er aan dat monopolie een einde werd gemaakt en dat nu eindelijk de “open deur-politiek” werd ingezrt die Willen I in 1813 al beloofd had. Zie hierboven.

Het Nederlandse parlement heeft dat na 1850 nog even weten te rekken omdat het het koloniale bestuur nog steeds niet op orde had. Het kon nog steeds geen begin van *effective control* garanderen op Java. Zelfs dáár niet. In 1870, toen het het Nederlandscxh Indisch Leger geconcentreerd hield voor de strafexpedities die het tegen Bali, Lombok en Atjeh voor ogen had, meende het, dat het dat wel kon. Dat bleek een vergissing. Maar dat kon het niet echt weten. De prognose scheen niet onredelijk. Dus permiitterrde het zich de Agrarische wet. Ten faveure van Londen. Niet van de inlander. Die had er wel enige baat bij, maar die moet niet overdreven worden. De litteratuur stelt het anders voor, omdat het altijd goed riemen snijdt van andermans leder. Dat van de inlander. Het zal nog decennia vergen voordat het koloniaal bestuur wetsbesluiten gaat slaan ter versteviging van de rechtspositie van de inlander. Dat gaat gebeuren ná 1920. Maar door een mislukte operette-revolutie van kameraad Troestra die in november 1918 de Tweede Kamer tracht een staatsgreep aan te zeggen. Ook hier is het de politiek in Nederland die de versnelling van de polsslag van het sociale geweten van de koloniale bestuurder in Indië teweegbrengt. Om een revolutie te voorkòmen. Niet ter verheffing van de inlandse massa.

II.11 De Indische corruptie-schandalen

Op basis van deze nieuwe “Indische wetten”, voorgeschreven door de gewijzigde grondwet wanneer de staten-generaal ze nodig vond, moest nu de Nederlandsch-Indische gouverneur-generaal zijn *Kompetenz-kompetenz* gaan bepalen. De wetten waren gemaakt in gemeen overleg met de Nederlandse staten-generaal. Die hadden heel duidelijk gemaakt wat ze met de wetten wilden en óók waarom ze nodig waren. Het Indisch gouvernement proefde daarin terecht verzwegen kritiek op de wijze waarop de koninklijke topambtenaar bij uitstek, de gouverneur-generaal, tot voortdien met zijn bediening was omgesprongen. De Nederlandse volksvertegenwoordiging vond kennelijk dat hij met het munt- en bankbiljettensysteem dat gangbaar was niet goed was omgesprongen. Anders was niet goed voor te stellen waarom de nieuwe muntwet noodzakelijk was geweest in grondwettelijke zin.

De debatten, geopend binnen het gemeen wetsgevingsoverleg met de kroon, werden nu verholen moties van wantrouwen jegens de koninklijke topambtenaar daar in het Verre Oosten. Tenminste, de uitlatingen van de opposanten van diens beleid konden die strekking krijgen, tenzij de minister van koloniën heel handig was in het wegmasseren daarvan. Was het mogelijk, dat een gouverneur-generaal die gewantrouwd werd door een kamermeerderheid blijkens de meerderheidsopstelling van de volksvertegenwoordiging tijdens die debatten gewoonweg bleef zitten? En als die topambtenaar dat deed, kon de minister van koloniën dan die meerderheid blijvend trotseren? En als hij dat deed, wat waren dan daarvan de staatsrechtelijke gevolgen, nu de minister blijkens die grondwet tóch politiek verantwoordelijk was jegens die volksvertegenwoordiging? Als hij bleef zitten, kon de koning dan de kamer ontbinden en nieuwe verkiezingen uitschrijven? Kijk: dat wilden de liberalen, die in de kamer de meerderheid kregen en die ook steeds bestendigden, wel eens weten. Ze wilden wel eens weten wat die politieke verantwoordelijkheid precies betekende. Want daar had ook Thorbecke niet zo’n welomlijnd idee van. De kamer ging op zoek naar Indische corruptie-schandalen in de ambtelijke hogere regionen om dat eens te beproeven.

In 1855 besloot het conservatief-liberale kabinet-Van Hall dat er behoefte was, in aanvulling op de Indische muntwet, kleine Indische pasmunt in circulatie te brengen binnen de Archipel. Nederland had nu op Java wel voldoende *effective control* gekregen om dat eens te proberen. Het was voor de economie in de Archipel noodzakelijk dat die pasmunt – kopergeldstukjes – autonoom kon worden geslagen en uitgebracht onder controle van de lokale centrale bank, de Java-bank. Wéér een nieuw orincipaal orgaan van het Indisch gouvernement, hoewel niet als zodanig benoemd in de Indische Staatregeling. De minister van koloniën, Charles Pahud[133] had

[133] Charles Ferdinand Pahud de Mortanges, 1803-1873. Hij was minister van koloniën in een aantal kabinetten. Hij was oorspronkelijk Indisch ambtenaar. Op 1 november 1852 werd hij opgenomen als minister van koloniën in het eerste kabinet-Thorbecke. Dat kabinet zou ook zorgen voor de organieke wetten, voorzien bij de

voor die optie gekozen. De standaardmunten, de guldens, rijksdaalders, gouden tientjes werden in Nederland geslagen. Dan werden ze verscheept naar de Archipel. Maar de in omloopbrenging ervan en de aanmaak van de aanvullende koperen en tinnen pasmunt gebeurde buiten de Muntwet om in de Archipel. Daar werd ook voor de in circulatiebrenging gezorgd, maar weer niet via de Java-bank.

Vervolgens werd Pahud gouverneur-generaal in de Archipel. Hij ging waarachtig zijn eigen muntwet en de bijbehorende circulatieregelen toepassen. Hij was medeaandeelhouder in het bedrijf dat die pasmunt sloeg en deed circuleren. Dat was belangenverstrengeling. Dat was niet de schijn ervan, dat wás het. Waar was de wettelijke grondslag voor de pasmunten-aanmaak? Dat was toch een wettelijk betaalmiddel? Waar was die wet? Pahud liet zich nu machtigen tot het slaan van de pasmunt door zijn opvolger als minister van koloniën, Pieter Mijer. Die stelde een contract waarin Pahud een opdracht mocht geven voor het slaan van de pasmunt onder toezicht van de Java-bank. Daarbij zou hij zich richten naar de munthervormingen die eerder door de gouverneur-generaal J.J. Rochussen, met wie Pahud bevriend was, waren doorgevoerd, nog buiten de staten-generaal om, in 1845. Dat mócht toen nog, was het parool. Pahud, Mijer en Richussen behoorden tot een Indische côterie die “De Witte” frequenteerde te Den Haag, de Groote of Littéraire Sociëteit. Het heette dat daarbij mooie Indische banen verloot werden. En verrek, dat leek er nu wel veel op. Het leek op een cluster schandalen.

grondwetswijziging 1848. In 1853 ging Pahud over in het kabinet Van Hall-Donker Curtius. In 1854 kreeg hij de in de hoofdtekst genoemde Indische Staatsregeling in het Staatsblad. En ook de bijbehorende Indische Muntwet. Het wetsvoorstel daartoe was in 1852 door de tweede kamer verworpen. Maar de politieke samenstelling van die kamer was inmiddels drastisch veranderd. Op 21 november 1855 werd Pahud vervolgens gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië. Hij ging nu zijn eigen muntwet en de bijbehorende uitvoeringsregelingen toepassen. Hij bleef gouverneur-generaal tot 2 september 1861.

II.12 Baron van Hoëvell komt op.

De positie van de gouverneur-generaal kwam meteen in het geding toen de liberale volksvertegenwoordiger W.R. Baron van Hoëvell ronduit stelde dat Pahus bij de aanbestedingen van het contract tot het slaan van de pasmunt niet de gunstigste offerte had geaccepteerd, maar die waarbij de portemonnee van Mijer, Pahud en Rochussen werd gespekt. Maar om nu Mijer te interpelleren, leek Van Hoëvell zinloos. Die was een van de schuldigen. Die ging zichzelf natuurlijk niet belasten. Die ging uiteraard voor Pahud staan. Van Hoëvell wilde nu een interpellatie aanvragen om een parlementaire enquête te houden. Dat middel was de enige manier om achter de waarheid te komen: de regering zou die niet openbaren. In die enquête zou gehoord kunnen worden onder eedsverband.[134] Strafvervolging wegens meineed zou mogelijk zijn, gijzeling van onwillige getuigen óók. Zou blijken, dat inderdaad Pahus met zijn vrienden had samengespannen uit winstbejag, dan kon Pahud niet op zijn troon te Buitenzorg blijven zitten. Maar dan moest ook Mijer gaan. En dan was er een kabinetscrisis. Dan zou eindelijk het *old boy's network* waarin "De Witte"excelleerde ook eens bloot gelegd kunnen worden, dat wilde Van Hoëvell al jaren. Dan bestond er waarachtig tóch een midddellijke politieke verantwoordelijkheid ten laste van de Indische gouverneur-generaal. Niet in Batavia. Maar in Nederland.

Daar voelde de kamer niet voor. De kamer oordeelde dat als Van Hoëvell vond dat de bewindsman Mijer corrupt was, hij maar een aangifte moest doen bij het Openbaar Ministerie. Dat zou dan kunnen beoordelen of er bewijs was dat een "redelijke verdenking" zou kunnen rechtvaardigen. Dan zou dat Openbaar Ministerie een gerechtelijk onderzoek kunnen openen, rechtsingang kunnen vragen en verder de commune strafvorderlijke procedure kunnen volgen. Maar dat beviel Van Hoëvell niet. Het moest iedereen duidelijk zijn dat het hier een ambtsmisdrijf betreft van een minister. Dus een politiek misdrijf gericht tegen de constitutie van de staat. Daar was de commune rechter niet bevoegd voor. Een directe rechtsingang bij de burgerlijke rechter – zonder voorafgaande goedkeuring of bevestiging van de tenlastelegging door de volksvertegenwoordiging – zou in strijd zijn met de scheiding van de machten, de *trias politica.* De rechter zou gaan bepalen hoe die volksvertegenwoordiging de politieke verantwoordelijkheid van ministers behoorde te verstaan. De rechter zou het parlement instrueren hoe het het primaat van de politiek moest verstaan en toepassen. De rechter zou de grenzen van de ministeriële verantwoordelijkheid toepassen. Dat vond Thorbecke ook. De enquête was ook in Engeland een middel om het belang van de publieke zaak tegen corruptie te vrijwaren. Dat moest de enquête in Nederland óók zijn.

De kamermeerderheid wou daar niet aan.[135] Misschien kwamen Van Hoëvell en Thorbecke nu te dicht bij haar zelf, want die meerderheid hield óók borreltafels in "De Witte". Ze had geen bezwaren tegen een *old boys-network.* Ze zag geen ethische, morele en staatkundige bezwaren. Ze had zelf nooit anders gedaan. De meerderheid vond dat het enquêterecht alleen maar bedoeld was om technische feitelijke gegevens te verzamelen ter voorbereiding van een wetsontwerp van technische aard, zoals een algemene spoorwegwet of algemene waterstaatswet. Een kabinet kon soms onverklaarbaar talmen met het bevorderen van wetsontwerpen met dergelijke technische onderwerpen. Welnu: dan kon de kamer via het enquêterecht onderzoeken of het kabinet dat terecht deed. Maar het was niet bedoeld om de kamer strafvorderlijke waarheidsvinding te laten doen. Van Hoëvell kreeg zijn interpellatie niet. De gouverneur-generaal Pahud kwam met de schrik vrij. Het was een precedent, dat richting zou geven aan volgende gevallen. Er waren nog voldoende Indische schandalen in omloop die daarvoor aanleiding konden geven. Eens kijken of de parlementaire enquête geen substituut zou kunnen zijn voor de ministeriële

---

134 Zie: D.B.R. Kroeze, *Een kwestie van politieke moraliteit, Politieke corruptieschandalen en goed bestuur in Nederland, 1848-1940,* academisch proefschrift Vrije Universiteit Amsterddam, 2013, onuitgegeven typoscript, pp. 44 vv.

135 A. Dölle, *Het recht van parlementaire enquête,* monografie III, Serie Nederlands Parlementsrecht, Groningen 1985, pp. 22 vv.

verantwoordelijkheid voor de daden van een gouverneur-generaal. Dan zou 's konings topambtenaar toch het primaat van de Nederlandse politiek moeten erkennen. Dan zou het Nederlands parlement de *Komptenz-kompetenz* van de gouverneur-generaal kunnen vaststellen. Het zou het rechtsstatelijk gehalte van het koloniale bewind kunnen versterken. Inlanders zouden ook petities kunnen richten tot de tweede kamer.

II.13 De Indische persvrijheid: het geval Busken Huet

Johannes Josephuns Jerphaas Hasselman (1815-1895) had een prachtige Indische carrière achter de rug. Hij wilde al gaan rentenieren toen hij ineens in 1867 Trakranen kon opvolgen als minister van koloniën in het kabinet-Van Zuylen van Nijevelt/Heemskerk. Hasselman was voorstander van de Javaanse cultuurstelsel. Hij was tegen de Agrarische wet. De Archipel was wingewest. Het ging om de belangen van het moederland. Hasselman aasde op een tweede ministerschap van koloniën. Hij wilde de cultuurpolitiek verlengen. Dan moest het kritische geschrijf daartegen uit zijn in allerlei Indische schendblaadjes. Vooral de publicaties van Multatuli deden daar veel kwaad. Hij wilde daarom een actieve perspolitiek, maar dan zonder officieel een perswet te hoeven maken. Dat riep maar vragen op: wat had het Indisch gouvernement allemaal te verbergen? Hij zag zijn kans toen Conrad Busken Huet (1824-1886), een geducht polemist, in Nederland volledig was vastgelopen.[136] Huet had te veel vijanden gemaakt. Hij wilde naar Indië. Opnieuw beginnen[137].

Huet kon de kosten van de overtocht niet betalen. Hij wendde zich in het geheim tot Hasselman. Kon die geen geld losmaken? Dan zou Huet gaan schrijven ten behoeve van de Indische regering. Vóór de breideling van de Indische liberale oppositiepers. Hij zou het pleit gaan voeren voor preventieve censuur. Daar voelde Hasselman alles voor. In Indië hoorde geen drukpersvrijheid te bestaan. Dat was op Java gewoonte. Al sedert 1815. Aan die gewoonte werd sedert 1848 getornd. Thorbecke was zo iemand. Die vond dat preventief perstoezicht wettelijk uitgesloten moest zijn.[138] Dergelijke gevaarlijke theoretici liepen er ook in de Archipel rond. Huet kon nu mooi zijn steentje bijdragen. Die was journalist. Dus een rakker van het vrije woord. Als die Hasselman nu ineens bewogen in vlammende artikelen bijviel, zou dat prachtig zijn. Dan moest natuurlijk geheim blijven dat Hasselman Huet had ingehuurd. Omdat het Indisch gouvernement zo lek was als een mandje, mocht ook de gouverneur-generaal er niets van weten. Huet zou verbonden worden aan de Java-bode. Daarin zou hij de door Hasselman gewenste perspolitiek verdedigen. Aldus werd beklonken. Huet ging scheep. Hasselmann benadrukte dat Huet heel duidelijk flink tekeer moest gaan tegen de vrijheid van drukpers. Dat was niet liberaal. De Java-bode was een liberaal blad, maar als Huet nu maar handig was, dan hoefde dat niet zo erg op te vallen.

Hasselman had óók bedenkingen tegen Mijer, de residerend gouverneur-generaal. Piet Mijer was eigenlijk ook een deugniet. Dus zou het niet verkeerd zijn, als Huet Hasselman goed op de hoogte hield van wat die Mijer allemaal mispeuterde. Huet deed het allemaal keurig. Hij hekelde de vrijheid van drukpers prachtig, in hooggestemde tonen. Hij haalde Mijer onderuit. Dat was een soort revolutionaire oproermaker. Mijer was de koning ontrouw. Mijer deed het alleen maar voor de poen. Mijer was een hypocriet. Mijer was een zakkenvuller. Huet kon prachtig schrijven. De concurrenten van de Javabode hadden er niet van terug. Maar ze schreven er wel tegen in, al

---

[136] Zie het oordeel van Huets tijdgenoten: J.B. Meerkerk*, Conrad Busken Huet*, Uitgeverij H.D. Tjeenk Willink, Haarlem, 1911. Zie de bezwaren van C.G.N. de Vooys, opgenomen in het tijdschrift De beweging, Jaargang 8 (1912) pp. 332- 340 in de recensie: *Een levensbeschrijving van Conrad Busken Huet*, Conrad Busken Huet door J.B.Meerkerk (Haarlem-HD Tjeenk Willink-1911)..

[137] Ik volg hier het feitenrelaas weergegeven door Rob Nieuwenhuys, Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden, Em. Querido's Uitgeverij: Amsterdam, 1978, pp. 175 (Hoofdstuk VII, Conrad Busken Huet).

[138] Thorbecke had dan ook op het ontwerp-Indisch Regeringsreglement een amendement voorgesteld waardoor preventief toezicht op de drukpers, evenals in Nederland, werd uitgesloten. Zie voor de uiterst gecompliceerde verhoudingen te dezen: Cees Fasseur, *Een martelaar voor het vrije woord,* opgenomen in zijn bundel: *Indischgasten, Indische levensgeschiedenissen,* Uitgeverij Ooievaar: Amsterdam 1999, pp. 80-112.

bleef de gedachte nazinderen, dagen lang: deugt die Mijer eigenlijk wel? Mijer was er niet blij mee. Er was nu eenmaal geen vrijjheid van drukpers in de Archipel. Mijer besloot Huet uit te zetten. Terug naar Nederland. Dat viel Huet rauw op het dak. Hij bond in. Hij had spijt. Hij gaf toe dat hij te ver was gegaan. Maar dat kwam door Hasselman. Die had hem dat bevolen. Die had hem omgekocht. Huet beleed het. Mocht hij nu blijven?

II.14 De interpellatie-Lenting

Waar kwamen nu zaken op neer? De minister van koloniën had een spion afgevaardigd om zijn eigen gouverneur-generaal in Indië in de smiezen te houden. Die minister, zich liberaal voordoende, had die spion ook nog opgedragen een anti-liberale politiek te doen voeren waar het conservatief-liberale kabinet, waar die minsister deel uitmaakte, niets van af wist. De grondwet bepaalde dat de gouverneur-generaal onderhorig was aan de regering. Maar dat hield dan toch meteen óók in, dat de minister die voor het koloniaal beleid uiteindelijk verantwoordelijk was, een open en oprechte correspondentie voerde met zijn eigen onderkoning te Buitenzorg. Verder was in de tweede kamer al meermalen, onder meer zeer nadrukkelijk door Thorbecke, principeel bepleit dat in Nederlandsch Indië toch tenminste vrijheid van drukpers moest heersen. Thorbecke had bepleit het regeringsreglement in die zin aan te passen. Dat had de regering aanvaard. Het had in ieder geval de wettelijke verwoording ervan in dat reglement in overweging willen nemen, al had die regering óók gezegd dat iemand uiteraard strafrechtelijk verantwoordelijk moest blijven voor opruiing tegen het regeringsgezag, haatzaaien of het opzetten tot het omverwerpen van de grondwettige regeringsvorm.

Wat moest men nu hiervan denken? Hasselman die een soort geheim agent-provocateur inhuurde om die vrijheid onderuit te halen? Al had Hasselman aanvankelijk ontkend dat Huet ingehuurd was als zo'n agent, natuurlijk kwam de oppositie in de tweede kamer achter de lastgevingen die Hasselman zijn agent had gedaan. En die waren gesteld in zo'n gepointeerd proza dat Hasselman als een lelijke leugenaar was ontmaskerd[139]. Minister Heemskerk vreest dat de tweede kamer lont ruikt. Hasselman gaat een zware pijp roken! Hasselman echter kan niet in die kamer ter verantwoording worden geroepen. Hij is geen minister van koloniën meer. Het kabinet is demissionair. Maar Hasselman zal er niet zo maar van afkomen, voorspelt Heemskerk. Hij zal in de pers kapot geschreven worden, als hij zich niet goed verdedigt. Daarom moet Haselman een goede verdediging voorbereiden in persartikelen of brochures, als hij politiek nog een leven wil leiden. Opmerkelijk is, dat Heemskerk en Hasselman aannemen dat ze het in de media moeten klaren en niet in de kamer. Het kabinet is gevallen. Dan kan een minister zich niet meer verdedigen voor kabinetshandelingen[140].

Kennelijk is nog niet bij de politieke spelers ingedaald dat in 's lands vergaderzaal dit soort publieke zaken moeten worden besproken, ook al is een kabinet demissionair. Ook dán is er een residuerende politieke verantwoordelijkheid. Is het zó duidelijk, dat Hasselman iets heeft gedaan dat staatkundig onverantwoord en onbehoorlijk is? Neen. De tijd is nog niet lang geleden dat

---

139 G. Termorshuizen, *Busken Huet en het "geval Hasselman" na honderd jaar,* opgenomen in: De Gids, jaargang 132, Stichting De Gids: Amsterdam, 1969, pp. 139 vv. De in de hoofdtekst gebruikte citaten komen uit deze De Gids-bijdrage, die weer steunt op het Algemeen Rijksarchief.

140 Hasselman bedient zich bij zijn pers-offensief van het Dagblad van Zuid Holland en 's-Gravenhage dd 16 oktober 1868. Daarin stelt Hasselman dat Huets artikelenreeks in de Java-bode een zaak was en is gebleven tussen de redactie, directie en uitgever van dat blad en Huet. Lenting, hierboven in de hoofdtekst nader te noemen, heeft ter gelegenheid van zijn interpellatie bij de minister van koloniën om bepaalde stukken gevraagd, die gewisseld zijn tussen Hasselman als minister en Huet, die zekere gunsten verlangde. Lentiing eist openbaarmaking van die briefwisseling. Hasselman antwoordt dat hij dat niet mag doen. Die brieven zijn privé. Bovendien waren Hasselman en Huet nog in onderhandeling. Huet heeft uitvoerig zijn financiële bekommernissen uiteengezet. Zijn persoonlijke levenssfeer is in het geding. Het zou niet betamelijk zijn dergelijke explorerende gesprekken te openbaren, immers er "gaat aan menige zaak, vóór dat zij tot rijpheid of beslissing komt, eene breedvoerige min of meer vertrouwelijke briefwisseling vooraf, die niet ontijdig publiek behoort te worden gemaakt."

minister van justitie Van Maanen journalisten inhuurde om in private kranten de regering te verdedigen en opponenten zwart te maken, te lasteren zelfs en eerroof te doen plegen. Als de regeringspolitiek maar verdedigd werd. En als maar niet aangezet werd tot strafbare feiten. Van Maanen vond dat zo vanzelf sprekend dat hij de posten daarvoor nog op de begroting liet zetten. Zijn de tijden nu anders? Dat wil de afgevaardigde Lenting inderdaad wel eens weten. Op 2 oktober 1868 interpelleert hij de regering. Hij richt zich tot de nieuwe minister van koloniën De Waal. Hasselman heeft overheidsgelden gebezigd voor “eene particuliere zaak”. En wel voor iets wat strijdt met de grondwettelijke verhoudingen tussen Indische regering en de verantwoordelijke minister. Wat denkt De Waal daar van? En wat denkt hij daaraan te doen? Ontkent De Waal het? Is Lenting verkeerd voorgelicht? Het is, geeft Lenting toe, ingewikkeld. De Waal kan toch niet optreden als plaatsvervanger voor Hasselman? Er moet toch iets gebeuren. Zijn de feiten juist? Daarover kan de Waal toch het zijne zeggen. Hij heeft het archief van het departement van koloniën tot zijn beschikking. Is daar een dergelijke briefwisseling voorhanden? Kan hij die stukken overleggen? Staan daar aantekeningen op van Hasselman? Zijn die publicabel? Zo niet, waarom niet? Zo ja, waarom heeft De Waal die dan niet eerder aan de kamer kenbaar gemaakt: de zaak loopt al lang. Er is veel over geschreven in de vrije pers, die aanstoot neemt aan de lichtvaardigheid waarmee het kabinet om denkt te springen met de vrijheid van drukpers.

II.15 Het regeringsstandpunt

Hasselman is in de pers uitvoerig geciteerd. Er moet iemand gelekt hebben. Hasselman schreef immers: “Aangezien UwEdg. voornemens is zich naar Indië te begeven en, volgens Uwe verklaring, met mij de wenschelijkheid, ja, de noodzakelijkheid er van in ziet, dat de drukpers daar te lande op beter terrein worde geleid, wenschte ik Uw verblijf te Indië, zoo u daartoe genegen mogt zijn, te benuttigen om het evengemeld doel, ook bij het Indische bestuur, te helpen bevorderen.” Hasselman heeft vervolgens een opdracht gegeven: “zich in zoo verre ter beschikking van den Gouv.Gen. te stellen, dat UwEdg. na zich ook in Indië zelf met de journalistiek bekend te hebben gemaakt, dien landvoogd diene van consideratiën en advies nopens de vraag: welke maatregelen er daar te lande, van bestuurswege worden vereischt om zich van de behoorlijke werking van de drukpers te verzekeren zonder de vrijheid om zijn gedachten en gevoelens te uiten en openlijk mede te deelen, te zeer te belemmeren, en aan de anderen kant zonder het algemeen belang te veel in de waagschaal te stellen.” Over de beloning is Hasselman duidelijk. Dat is een gratis overtocht voor Huet en zijn gezin[141]. Die overtocht zal betaald worden via het departement van koloniën en daarvoor is een ambtelijke reisopdracht nodig. Die behoeft motivering en daar moet Huet bij helpen.

Het is er dus verre van dat één van beide partijen zou hebben kunnen menen dat de subsidie die op de reis toegelegd zou worden niet uit de schatkist van het rijk zou komen. Hasselman belooft dat op voorhand. Achteraf, toen hij in opspraak kwam, heeft hij er een iets andere draai aan gegeven. Hij had bewondering voor Huet. Het was een dwarsligger, maar een principiële. Hij wilde

141 “Voor het uitvoeren van een zoodanige kommissie zoude ik UwEdg. wenschen in aanmerking te brengen tegen toekenning van het genot van vrijen overtogt met den zoogenaamde overlandweg voor U en Uw gezin.” Kortom: Hasselman geeft aan Huet een kommissie, een opdracht van dienstwege, een reisopdracht. Neemt hij die aan, dan krijgt hij de reiskosten vergoed. De relatie tussen beide prestaties is niet voor betwisting vatbaar. De kommissie is: pleiten voor invoering van censuur. Door polemische artikelen die daarvoor pleiten. Huet moet ze zelf redigeren, Hasselman doet dat niet voor hem. En later, na audiëntie bij de gouverneur-generaal, op basis van aan deze door Huet uit te brengen adviezen. Die moeten uiteraard ambtelijk gesteld zijn. Natuurlijk heeft Huet later ook weer ontkend dat hij dat wist of had moeten begrijpen. Hij dacht dat Hasselman hem wilde helpen en dat Hasselman dacht dat Indië zulk een uitstekend journalist goed zou kunnen plaatsen. Ter betere voorlichting tot nut van het algemeen. Dat Huet in die toeleg niet slaagde en ook niet slagen kon, zeker niet via de Java-bode met haar liberale abonnee-bestand, doet niet ter zake. Al heeft Huet dat uitdrukkelijk steeds gesteld: als ik preventieve overheidscensuur wilde verdedigen, dan toch zeker niet via een liberaal blad als de Java-bode dat steeds het tegendeel nastreefde. Huet heeft gesteld dat het koloniaal gezag zo zwak stond, dat hij inderdaad dacht dat persvrijheid in Indië onmogelijk was. Het aantal oppositionele bladen was erg groot en men was ronduit rellerig en hyperkritisch.

Huet helpen. Die reis wilde Hasselman zelf betalen. Maar toen vertelde Huet dat hij Nederland gehéél zou verlaten. Hij dacht er niet meer terug te komen. Hij was uitgekotst. Hij zou dus zijn gezin meenemen. Daar kwam Hasselman achter toen Huet al zijn schepen achter zich had verbrand. Hij had zijn huishuur opgezegd, zijn boedel verkocht, passages geboekt, zijn rekeningen opgezegd. Toen had Hasselman er maar een reisopdracht van gemaakt. Daar was een koninklijk besluit voor nodig geweest. De reissom was geen kleinigheid. Hasselman moest eerst bij het kabinet van de koning een ontwerp-besluiit indienen met toelichting.[142] Huet wordt ingelicht. Het duurt even. De koning moet tekenen en Hasselman contrasigneren. Pressie is niet te motiveren. Huet begrijpt ten volle dat hij deze tegemoetkoming krijgt omdat hij de regeringspolitiek moet steunen. Hij moet immers ook het cultuurstelsel verdedigen en de prolongatie ervan ná 1870. Het geldt hier niet een vrijblijvende subsidiëring van een bevlogen scribent. Het gaat niet om een soort gift om een beheerser van de moedertaal de gelegenheid te geven in Indië eens te etaleren wat in deze taal allemaal niet fraai uitgedrukt kan worden. Verder begreep Huet dondersgoed dat Hasselman particulier in allerlei Indische factorijen geïnteresseerd was die bij de prolongatie van het cultuurstelsel baat hadden. Hasselman putte uit ’s lands kas uit privaat winstoogmerk. Natuurlijk mocht niemand dat weten. Dat kon niet door de beugel, immers, Dat vond men toen óók.

Wat vindt De Waal daar van? Wel, het is in strijd met de wet. Beiden handelden ongeoorloofd. Hasselman schond zijn ambtelijke bediening. Door overheidsgeld uit te geven – via de reisopdracht -- om journalistieke leugens en kwaadsprekerij te gaan plegen. En Huet haalde hem over om dat te doen door te beloven ook tegen Piet Mijer te schrijven en tegen de hinderlijke liberale opvattingen van het Bataviaasch Dagblad. Wat denkt de minister eraan te gaan doen? Zijn voorganger was politiek verantwoordelijk. Zeker. Maar daar heeft men nu niets meer aan: Hasselman is geen minister meer. Kan hij dan strafrechtelijk niet aangepakt worden? De Waal piekert er in ieder geval niet over dit te entameren. Als iemand moet optreden, dan is het Piet Mijer. Die is gouverneur-generaal en Huet zit nog in Indië. Laat Mijer Huet maar onder druk zetten. Huet moet terug betalen. Het gaat om een bedrag van drieduizend gulden. Dat is ten onrechte uitgekeerd. Mijer kan ook de ontbinding eisen van de overeenkomst Hasselman/Huet. Maar dat is niet de zaak van De Waal.

Dat is geen houdbaar standpunt, zou ik zeggen. De Waal is verantwoordelijk voor Mijer. Als die nalaat Huet aan te pakken is De Waal verantwoordelijk als hij dat laat passeren. Hasselman is strafrechtelijk vervolgbaar en aansprakelijk in de zin van de wet op de strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid. Dus via het huidige artikel 355 van het Wetboek van Strafrecht, al was het destijds anders geplaatst en genummerd. Hasselman was immers erop uit om artikel 59 van de Grondwet te schenden. Dat geeft de koning het opperbestuur over de koloniën. Dat wordt uitgewerkt in een aantal wetten. Daaronder het regeringsreglement-1854. Dat is de belangrijkste wet hier. De zogeheten grondwet van de Archipel. Die grondwet gunt de ingezetenen van die Archipel persvrijheid, maar zonder dat nu héél duidelijk te zeggen, behoudens iedere verantwoordelijkheid voor de strafwet. Die verantwoordelijkheid via de strafbaarstelling van drukpersdelicten is ruim. Maar je moet met je geschrijf dan wel beoogd hebben je lezers op te zetten tot gewelddadigheden jegens het openbaar gezag. Of tot haatzaaien. Of je moet een omwenteling hebben beoogd gericht tegen de grondwettige regeringsvorm. Of een aanslag op de staatszelfstandigheid van het koninkrijk.

Maar dat heeft Huet niet gedaan. Hij heeft allerlei aanvallen gedaan op de persóón van de gouverneur-generaal: Piet Mijer deugt niet, hij heeft een integriteit van niks, zijn moraliteit past in een spanen doosje. Hij rommelt met overheidsgeld, hij is een zakkenvuller. Piet moet weg. Dat is als belediging strafbaar of als smaad, maar dan moet Piet een aangifte doen bij het Openbaar Ministerie. Maar dát doet Piet niet. Voor preventieve overheidscensuur is in dit geval geen plaats.

---

142 Voordracht aan koning Willem III op 10 maart 1868. Koninklijk besluit geslagen op 12 maart daaraanvolgend. Het reisbedrag is begroot op drieduizend gulden. Dat was destijds een immense som.

Dat kan immers alleen maar ten aanzien van stukken die buiten het koninkrijk zijn geschreven, en dan nog: niet in het Nederlands. De Chinees die in Sjanghai stukken in het Chinees laat stellen en drukken waarin hij illegale vuurwapens te koop aanbiedt op Java. Het reglement gaat voorts uit van de hiërarchische bevoegdheid van de minister van koloniën jegens de gouverneur-generaal. Die is verplicht de wetten van het rijk in Nederlandsch Indië te handhaven. Via zijn ambtenaren. En wel met in achtneming van de wederzijdse ambtelijke goede trouw. Dat staat in de ambtenarenwetgeving, ook die over koloniale ambtelijke verhoudingen. Wel, Hasselman zendt nu iemand naar die topambtenaar om hem te bespioneren en over te halen een onwettige perscensuur in te voeren. Dat is strijdig met "de wetten" van de staat, die artikel 355, eerste zinsnede, en sub 1 van het Wetboek van Strafrecht bedoelt. Hasselman is er op uit om Piet, die zijn ondergeschikte is, via slinkse wegen zwarter te maken dan de nacht. En dat is niet te rijmen met een integere ambtsbediening door Hasselman, die met zijn onderhebbenden moraliter open kaart moet spelen. Hasselman wil een andere, plooibaarder, gouverneur-generaal zonder eigenwijzigheid, maar hij durft dat tegen Piet niet ronduit te zeggen. Dat moet Huet maar zien te bereiken, dat Mijer aan zichzelf gaat twijfelen, en ontslag aanvraagt. Hasselman heeft daartoe een reisopdracht opgesteld, de koning laten tekenen en die contra-gesigneerd, hij geeft het zelf toe. Dat zijn precies de strafbaarheidsvoorwaarden die artikel 355 opsomt.

Hier zou dus via artikel 355 van het Wetboek van Strafrecht wel degelijk de politieke verantwoordelijkheid van de minister gere-activeerd kunnen worden, al is de minister Hasselman demissionair. Wellicht zou De Waal hier kunnen gelden als noodzakelijke deelnemer aan het feit, want hij is minstens verwijtbaar nalatig geweest. Ook op deze manier zou Indië dus iets hebben aan de parlementaire controle die het Nederlands parlement over feitelijkheden die in Indië gebeuren kán uitoefenen. Kan. Want ook de *Kompetenz-kompetenz* van dat parlement lag nergens vast. De kamer was welingelicht. En uit hun beider – Hasselmans en Huets uitvoerige -- brieven valt af te leiden dat ze met boze opzet hebben samengespannen.

II.16 De opstelling van de Tweede Kamer

Lenting kreeg zijn interpellatie. De regering moest antwoorden. Lenting krijgt gelijk: wat Hasselman en Huet hebben bekookstoofd is illegaal, wederrechtelijk, onrechtmatig, onstaatkundig, onzedelijk, woorden schieten te kort, Ook in de kamer en in de pers. De Waal laat het er bij zitten. Hij zegt: laat Piet Mijer het maar bekijken. Dat kán de kamer toch niet pikken? De corruptie is aangetoond. De ambtsbediening is geschonden – die van Hasselman. Het winstoogmerk is duidelijk bij beide contractanten. Hier zou zelfs een parlementaire enquête, gericht op waarheidsvinding geen zin hebben: de feiten zijn erkend. Ze staan vast. Voor geen betwisting vatbaar. Lenting had materiaal genoeg om aan de kamer te vragen gebruik te maken van de mogelijkheid de minister te vervolgen bij de Hoge Raad, Dat stond toen in artikel 159 van de Grondwet, nu in artikel 119. Het is hetzelfde artikel. Iets verkort, en hernummerd.

Is er een vervolgingsbeletsel omdat Hasselman geen minister meer is? Natuurlijk niet, wie haalt het in zijn hoofd. Later is dit nog een heel nadrukkelijk in de grondwetstekst gezet, maar nodig was dat, gelet op de wetsgeschiedenis van artikel 159 Grondwet, echt niet. Steeds heeft vastgestaan: artikel 355 van het Wetboek van Strafrecht bestraft misbruik van bevoegdheden voortvloeiende uit de ministeriële bediening, óók als men geen minister meer is. Dat is bij de andere delicten, waarvoor men een bepaalde officiële hoedanigheid nodig heeft zoals arts, notaris, opsporingsambtenaar, voogd óók zo. Daar zou ook niemand bij vragen, of het verval achteraf van die hoedanigheid te dezen zou uitmaken. Lenting zou dus de bal in open doel kunnen trappen.

Maar hij kijkt wel uit. Hij gaat mee met De Waal. De gouverneur-generaal moet inderdaad Huet maar eens flink aanpakken. Huet moet de gelden restitueren. Of de overeenkomst met Hasselman nakomen en positief over het cultuurstelsel schrijven. Dat is immers nog niet zo verkeerd. Lenting gaat daar uitvoerig op in. Het zittend kabinet heeft dat toch ook steeds gevonden? En Hasselman heeft er grote ervaring mee: hij is dan ook een algemeen geachte Indische specialiteit. Dat vindt

nu de kamermeerderheid toch ook. Huet heeft het gedaan, dat is wáár ook. Huet moet betalen. Hij moet maar gegijzeld worden. Het water stroomt nu eenmaal naar het laagste punt: Huet. Maar Huet héέft het geld niet. Dat laat hij Mijer weten. Goed, hij had geen zaken mogen doen met Hasselman. Huet heeft de integriteit van de journalist geschonden, dat wil hij wel toegeen. Maar wat kan hij op dit moment anders doen dan zijn schuld hartgrondig belijden? Mag hij van Mijer instructie ontvangen?

Mijer is niet gek. Die is zelfs Oost-Indisch doof. Hij gaat daar die Huet instructies geven! Die staan de andere dag al in de Java-bode. En wodt Huet later alsnog strafrechtelijk aangepakt, dan zal het heten dat hij gehandeld heeft op ambtelijk bevel! Huet mag ten paleize langskomen. Mijer wil hem voor zijn eigen bestwil wel onder vier ogen vertellen wat Huet moet doen, natuurlijk. Daar voelt Huet niets voor. Hij heeft nu wel begrepen dat wat hij officieus te horen krijgt achteraf glashard wordt ontkend. En dan is hij nog érger de pineut. Mijer bericht aan De Waal: met Huet vallen geen zaken te doen. Wat nu? Toch burgerlijkrechtelijk die drieduizend gulden invorderen? Daar volet Mijer niet voor: dat levert publieke commotie op, laat dat maar aan Huet over. En de Hollanders op Java zijn tuk op relletjes, ze vervelen zich te pletter. Op elkaar zijn ze allang uitgekeken. Mijer stelt De Waal voor om de zaak aan te zien. Laat maar doodbloeden. Daar is De Waal het mee eens. Huet wordt nog jarenlang achtervolgd door het geval-Hasselman. Al heeft ook Hasselman zijn démarche moeten bekopen. Minister wordt hij niet meer. Maar Huet die zo graag als moralist en ethicus poseerde kon die belerende en apostische rol óók beter vergeten. Nog in 1878 wijst hij een uitnodiging om een voordracht te komen houden van de hand. Hij is een voorwerp van publieke minachting geworden. In Indië. En in Nederland.

II.17 Een geopolitieke factor: de opening van het Suez-kanaal

II.17.1 De internationalisering van deze vitale waterweg naar en van het Verre Oosten

In 1869 wordt het Suezkanaal eindelijk na veel tegenslagen geopend. Het tweeëntwintig meter brede kanaal verbindt de Middellandse Zee met de Rode Zee tussen Port Saïd en Suez. Het kanaal wordt beheerd door een internationale commissie die voorziet in een internationaal vaartreglement dat wordt gehandhaafd door beambten die een speciaal immuniteitsstatuut hebben. De kanaalzone zelf is een exterritorialiteit, die verhindert dat de bij de doorgraving betrokken mogendheden het kanaalbeheer specifiek afstemmen op hun eenzijdige nationale belangen. Overtredingen van het vaartreglement zijn strafbaar in internationale valuta. De vlaggenstaten van de doorvarende vaartuigen kunnen de herzieningen van het reglement onderwerp van internationale arbitrage maken evenals het strafvorderlijk vervolgingsbeleid, zodat de vrijheid van doorvaart verzekerd blijft, ook als de mogendheden onderling in conflict komen. Dus óók in oorlogstijd. En aan oorlogstijden zal het niet ontbreken in de naaste toekomst.

Breekt oorlog uit tussen de vlaggenstaten die van het Suezkanaal gebruikmaken, dan wordt het kanaal tussen deze mogendheden geneutraliseerd zolang de kanaaldoorvaart gaande is. Natuurlijk moeten de gezagvoerders en schepelingen dan tijdens die vaart van vijandelijke daden afzien. Lading, bemanning en passagiers mogen niet bemonsterd noch gevisiteerd worden en de vaartuigen moeten tegen beslag gevrijwaard worden. Het zal allemaal veel zelfbeheersing vergen van de oorlogvoerende partijen. Zeker als de doorvaart wordt betracht door oorlogsschepen. De Conventie van Constantinopel van 1888 regelt dat. De belangrijkste vlaggenstaten van dat moment zijn er partij bij[143] en hebben gelijke herzieningsrechten die ze eventueel via

[143] Groot-Brittannië, Keizerlijk Duitsland, Frankrijk, Spanje, Nederland, Oostenrijk-Hongarije, Rusland, Het Ottomaanse Rijk en het Koninkrijk Italië. Keizerlijk Duitsland ontstond pas na de ommekomst van de Frans-Duitse oorlog in 1870 en kon aan de kanaalakte van 1869 nog geen rechten ontlenen. Het Ottomaanse Rijk omvatte bijna alle oeverstaten van de Middellandse Zee in Noord-Afrika en het oostelijk Zeebekken daarvan tot in De Balkan. Het gold dus een grote verdragsfamilie. Het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië verbond zich de vrije doorvaart ook militair af te dwingen en had daarvoor Britse garnizoenen in de Kanaalzones gelegerd. Zie: Salomon Anton Suter, *Het Tractaat van Constantinopel van 29 October 1888*

internationale arbitrages aan elkaar kunnen afdwingen. Het is allemaal, zij het met de nodige wijzigingen vanwege het onderwerp, dus: *mutatis mutandis,* zoals de mistige volkerenrechtelijke term luidt, afgekeken van de Internationale Rijnvaartakte van Mannheim van 1861, waarbij de vrijheid van de internationale Rijnvaart op vergelijkbare wijze aan de Rijnoeverstaten verzekerd is, met een eventueel beroep op de Internationale Rijnvaartrechter te Straatsburg[144]. De Rijnvaartakte met dat aparte vervolgingsbeleid en aparte Rijnvaartrechters is sedert 1815 door langdurige intensieve ervaring beproefd. Zulk een hoger beroep is ook voorzien bij de Rechterlijke Kanaalcommissie van deze gegraven waterweg die van immens belang blijkt voor de ontsluiting van het Verre Oosten voor de westerse wereld. De handelsroutes met het Verre Oosten voor de koopvaardij worden aanmerkelijk verkort. De schepen hoeven immers niet meer helemaal om Afrika heen te varen om het Verre Oosten te bereiken. Voor de mogendheden die in dat Verre Oosten hun koloniale bezittingen hebben is deze verkorting van aanmerkelijke betekenis. Hun koloniaal bezit wordt aanzienlijk waardevoller.

II.17.2 Groot-Brittannië en Nederland als belanghebbende mogendheden bij het kanaalbeheer

Dat geldt met name voor Groot-Brittannië en Nederland. Hoe kijken beide koloniale grootmachten – zo kun je Nederland in deze periode nog wel beschouwen, al is het een reus op lemen voeten – tegen deze kanaalaanleg aan? Londen is er geen voorstander van. Nooit geweest ook.[145] De reden daarvoor lag weer, zoals zo vaak, in Parijs. Je wist, geopolitiek bekeken, nu nooit eens, zo dachten de Engelse staatsmannen, wat Frankrijk nú weer van plan was ter vergroting van de nationale glorie. De Franse kabinetten konden ieder moment de kolder in de kop krijgen en de meest waanzinnige expedities op touw zetten ter vergroting van Frankrijks greep op de wereld --- die overduidelijk tanende was, reeds omdat er zich niet één politieke richting één aaneengesloten kabinetsperiode in het regeerkasteel wist te handhaven. Frankrijk wisselde ook doorlopend van constitutionele regeringsvorm sedert 1830 alsof het seizoensgebonden kleding gold en definieerde nou nooit eens duidelijk wat de mondiale ambities waren. Als het eens wat lijnen uitzette binnen supranationale gremia, dan bleken het niet meer dan onwerkbare kreten te zijn. Fraaiklinkend, sonoor geslaakt, maar van iedere praktische zin voor logistiek en militaire spankracht verstoken.

(Academisch Proefschrift 1890), Uitgeverij S.C. van Doesburgh: Leiden 1890. Zie: Staatsblad 1889, Nr 105 houdende het Besluit van de 2e Augustus 1889 tot plaatsing in het Staatsblad van de op 29 October 1888 te Constantinopel gesloten internationale overeenkomst, bestemd om ten allen tijde en aan alle Mogendheden het vrije gebruik van het Kanaal van Suez te verzekeren.

144 Het grote verschil is natuurlijk dat het Suezkanaal een gegraven kunstwaterweg is en vervolgens, dat het geheel liep binnen de territoriale soevereiniteit van het Ottomaanse Rijk. Groot-Brittannië had de fysieke controle over de Kanaalvaart, ook omdat het garnizoenen had mogen leggen in de kanaalzones bij de zwaaikommen. De internationalisering van het vaartregime hing dus af van de welwillendheid van Londen. Frankrijk had nog wel de meerderheid van de aandelen in de vennootschap die het kanaal had doen aanleggen maar miste eenvoudigweg de maritieme overmacht die Londen tot zijn beschikking had. De Britse Vloot was oppermachtig. In de praktijk respecteerde Londen de vrijheid van de Kanaaldoorvaart redelijk goed. Iets wat van Parijs niet echt te verwachten zou zijn geweest. Nadat tussen Londen en Parijs een defensieve verstandhouding was opgetreden, de zogeheten *entente cordiale* van 1904, waren er feitelijk met het eigenlijk kanaalbeheer geen problemen meer, zelfs niet jegens Keizerlijk Duitsland. Londen legde zich er op toe Egypte te ontmoedigen zich met dat beheer te bemoeien, hetgeen de vaartfacilitatie alleen maar ten goede kwam. Den Haag profiteerde daar optimaal van. Zelfs tijdens de Eerste Wereldoorlog bleef de vrije kanaaldoorvaart zelf, theoretisch besproken, intact, maar de Britse Vloot kon uiteraard de toegangswegen naar de kanaalmonden blokkeren. Dat deed zij dan ook. Zie wat het doorvaarregime betreft: Thomas Barclay, *Problems of International Practice and Diplomacy, with special reference to the The Hague Conferences and Conventions and Other International Agreements,* Sweet & Maxwell Publishers Ltd: Londen 1907. Zie voorts Joseph A.Obieta, *The International Status of the Suez Canal,* eBook, Springer Science & Business Media: Dordrecht, Print ISBN 978-94-015-0384-6 Online ISBN 978-94-015-0973-2.

145 Ik volg in deze passus hoofdzakelijk H.L. Wesseling,*Verdeel en heers, De deling van Afrika, 1880-1914,* Uitgeverij: Bert Bakker, Amsterdam: 2012, ISBN 978-90-351-3251-3201-6 pp. 59-76.

Welnu, dat kanaal, dat gold als een typische Franse, patriottische onderneming. De bedenker van deze waterstaatkundige kunstgreep was echt zo'n Frans prototype, Ferdinand de Lesseps[146]. Een ongeneselijk romanticus, mijnheer! Een luchtfietser. Een fantast. Die man had dichter moeten worden. En blijven. Dat kanaal van hem bracht het Verre Oosten dichter bij Parijs dan bij Londen. Het bracht dat gebied dichter bij Marseille en Genua dan bij Liverpool, waar dan tenminste nog een behoorlijk geëquipeerde koopvaardijhaven lag met voorzieningen voor de modernste stoomschroefschepen. Wat, in 's hemelsnaam, wilden de Fransen precies in dat Verre Oosten gaan uitspoken? Zie: dat wilde Londen eerst wel eens weten. Groot-Brittannië heeft namelijk in het Verre Oosten behoorlijk wat geïnvesteerd. Het heeft nu eindelijk flink wat gebied onder effectieve controle, het heeft daar nationale doorzettingsmacht, de Britse beurtvaart begint er eindelijk eens soepel te te functioneren met positieve saldi. Dat Franse kanaal, dat gooit nu roet in het netwerk van de zorgvuldig opgebouwde, doch openlijk ontkende en vakkundig verheimelijkte Britse handelsmonopolies. Als dat kanaal onder Frans beheer komt – dat risico is er altijd, gelet op de instabiliteit van het gekkenhuis dat zich Egyptische regering noemt -- kan Frankrijk Engeland handelstechnisch de dampen aan doen. Het kan Engeland afknijpen van zijn immense koloniaal gebied daar. Het weigert Britse schepen stomweg de vaart. Dan krijgt Parijs een enorme voorsprong op de Britten. Naar het Verre Oosten. Een soort concurrentievervalsing via de Franse beheersmaatschappij.

II.17.3 De Franse pogingen zich koloniale preferentie te verschaffen

Natuurlijk verzekert Parijs, dat het daartoe de intentie niet koestert, geen denken aan, maar wie vertrouwt er nu in deze barre en onzekere tijden een Fransoos? In Londen in ieder geval niemand, zeker niet in de omgeving van Whitehall. Weet de wereld wel dat die De Lesseps het Franse Volkslied, de *Marsaillaise,* opnieuw heeft doen toondichten door de oorspronkelijke componist van dat slagerslied, Rouget de l'Isle? De eerste zinsnede van dat volkslied, beginnend met het omineuze *Allons enfants de la patrie* is nu vervangen door *Allons enfants de l'industrie*. Bij de opening van zijn geprojecteerde nationale doorgraving zal dat nieuwe volkslied juichend door het zangkoor en de harmonie van de kanaalmaatschappij worden aangeheven, voor dat soort details

146 Graaf Ferdinand Marie de Lesseps, 1805-1894. Hij was vanaf 1828 consul te Caïro, Rotterdam, Málaga en Barcelona en consul-generaal te Madrid. Hij ontwierp de plannen voor de aanleg van het Suezkanaal tijdens zijn verblijf als Frans consul te Caïro en toonde aan dat het niveauverschil tussen Rode Zee en Middellandse Zee niet onoverbrugbaar was, mits het kanaal goed besluisd en besasd werd. Hij ging dus wél van dat niveauverschil uit. Latere berekeningen zouden aantonen dat dat verschil gemiddeld op jaarbasis verwaarloosbaar was. Lesseps kreeg de financiering rond en begon de feitelijke aanleg van de doorgraving in 1859. Op 15 augustus 1869 was de doorvaart technisch verantwoord. Maar de veligheid ervan kon niet genoegzaam worden gegarandeerd, zeker niet door de Ottomanen, die toen nog de suzereiniteit bezeten over Egypte dat zij oorspronkelijk volledig effectief gekoloniseerd hadden. Frankrijk kon het op zijn eentje óók niet en de Egyptische regering was meer fictie dan werkelijkheid, al waren er wel krijgsheren die de Fransen bij de handhaving van policie, rust, veiligheid en openbare orde wilden terzijde staan. De Fransen waren daarvoor te porren. Maar de Britten vonden dat niet goed, want dat waren evenzovele aanslagen op de suzereiniteit van de Ottomanen met wie de Britten nog altijd een defensieve alliantie hadden. Dat wilde Londen zo houden, mede gelet op het feit dat de Ottomanen destijds nog steeds in staat waren de Russen de doorvaart door de Bosporis, de Zee van Marmora en de Darnanellen volledig te beletten. De Britten wilden geen Zwarte Zee-vloot op de middellandse zee hebben, want dan zou Sint Petersburg wel degelijk kunnen ingrijpen op de beurtvaart die de Britten met Indië onderhielden. Sint Petersburg was beslist niet van plan Afghanistan en het Indische achterland zomaar aan de Britten te laten. Dat heeft Moskou ook nadien nooit willen toelaten, óók niet na 1945. De Fransen waren maritiem tot weinig in staat. Koloniale beurtvaart zou op het op het Verre Oosten nooit zelfstandig kunnen borgen gelet op de overweldigende overmacht van de Britse vloot op de oceanen. Inzoverre kon Londen de Parijse aspiraties via het Suez-kanaal alleen maar als onberekende doelstellingen misprijzen. Pas onder effectief Brits beheer – zij het op de achergrond – werd het Suezkanaal het economische succes dat De Lesseps beoogde. Van 1855 tot 1894 was De Lesseps president van de Suez Canal Company, ook in wezen een Britse onderneming, zij het, dat het, ook al had het een meerderheidsbelang, toch maar tien stemmen mocht uitbrengen bij bedrijfsbeslissingen van de directie. Het had echter buitenom zoveel mogelijkheden om die beslissingen te sturen, dat Londen daar nooit echt een punt van heeft gemaakt. Het maakte van prestigekwesties alléén nooit een echt probleem. Niet in het diplomatieke verkeer. Dat deed Parijs wel, en helaas, Berlijn later óók.

lopen de Franse heethoofden natuurlijk altijd warm. Maar is dat kanaal er, dan kunnen de Fransen het natuurlijk niet beheren, onderhouden en verdedigen en dan kan Londen zijn spreekwoordelijke Tommy Atkins er weer op afsturen. Want dan moet het zich wel met de Egyptische waterstaat gaan bezighouden.

Terwijl Londen al een goede spoorweg heeft van Suez naar Alexandrië die volkomen beantwoordt aan de eisen die Liverpool stelt. Nee, de Fransen komen alleen maar spugen in de pap die Londen in Brits-Indië bereid heeft en die nu juist geschikt is voor consumptie en distributie. Dat Suez-kanaal, dat moet eigenlijk niet. Maar is het er, dan moet Londen wel morrend aanschuiven bij de beheerscommissie die in de zone een gemeenschappelijke soevereiniteit uitoefent. Als dat maar goed gaat. En het gáát niet goed. Alle vrezen van Londen met betrekking tot de slagvaardigheid die Parijs bij zo'n onderneming bij voorraad moet bezitten, komen volledig, op de kop af, nauw berekend uit. Nederland moet zich niet bemoeien met de doorgraving en afwachten. Ook al zou het als waterstaatkundig expert héél wat kunnen bijdragen aan de Franse plannen. Wie gezond wil blijven, blijft er buiten. En als Londen dat vindt, dan vindt Den Haag dat dus óók. De Lesseps hoopt op technische en diplomatieke tussenkomst van de Nederlanders bij de verankering, voltooiing en uitvoering van zijn kanaalplannen. In 1852 speelt De Lesseps open kaart met de Nederlandse consul-generaal in Egypte, de heer Ruyssenaars: kan hij wellicht De Lesseps helpen bij het aanboren van de juiste Egyptische contacten? Ruyssenaars voelt nattigheid. Dat voelen diplomaten altijd en overal. Hij vraagt rugdekking in Den Haag.

Daar consulteert men de Britse ambassadeur. Dat is daar een geconditioneerde reflex. Den Haag weet aan welke kant zijn boterham besmeerd is en wie dat toestaat. En het weet dus, wat Londen vindt van de doorgraving. Het confirmeert zich onmiddelijk aan de zienswijze van Londen. Is het kanaal er, dan zal Nederland er gebruik van maken, maar alleen en indien en voorzover Londen het goed vindt. Daarom komt de vaart op Nederlandsch-Indie pas vrij laat volledig op gang via dat Suezkanaal. Als de kusten tussen Suez en Alexandrië echt vrij zijn. Tot 1880 prefereert Nederland meestal toch maar veiligheidshalve de klassieke route via de Kaap in Zuid-Afrika. Vooral omdat de situatie in een Egypte in toenemende mate blijft destabiliseren. De Ottomanen zijn daar machteloos op de terugtocht, maar in het machtsvacuüm dat zij de Egyptenaren laten, weet zich geen Egyptische regering te handhaven. Eigenlijk komt Egypte in een soort condominium terecht waarin Engeland en Duitsland de dienst uitmaken: twee mogendheden die elkaar met toenemende argwaan bespieden.

II.17.4 De Franse koloniale claims in en rondom Indo-China en het Parise centralisme

Frankrijk heeft in Indo-China ook wel koloniale bezittingen. Maar echt floreren doen deze nog niet. Zo ze dat al zullen doen. Voorlopig lijkt het er niet op. De Fransen gaan daarvoor, om zo te zeggen, veel te robuust te werk. De plaatselijke bevolking van de door Frankrijk beoogde gebieden moet vrijwel volledig de missie van Frankrijk erkennen als beschaafster en brenger van de onnavolgbare Franse cultuur. Dat lukt in Tunesië en Algerije maar moeizaam, maar in Azië al helemáál niet, vooral waar de *mission civilatrice* met de bekende Gallische arrogantie gebracht wordt, aangestuurd door een nog steeds in Napoleontisch centralistische termen denkend ministerie van koloniën. Voor elke poep en scheet moet de gouverneur van een kolonie overleg voeren met Parijs, dat bureaucratisch reageert en alleen maar kan denken in abstracte termen die in de tropen verdampen en vervliegen in de moessonregens. De Fransen laten het lokaal bestuur niet echt in zijn waarde, laat staan dat ze bereid zouden zijn, zoals de Britten en de Nederlanders, een soort verdragen te sluiten met de lokale inlandse gezaghebbers. Die daardoor toch een soort autonome status krijgen en een eigen, zij het subsidiare rechtskring. Dat lokale gezag moet zich inscharen, volledig, in de Franse administratieve structuur. Tot en met de aanvraagformulieren voor vergunningen, ontheffingen en identiteitsbewijzen. Respect voor het lokale gewoonterecht hebben de Franse kolonisatoren al helemáál niet. Ze voeren direct het recht in, vervat in de wetboeken van de ontzagwekkende veldheer uit Corsica, zoals deze dat ook placht

te doen in de door hem eenvoudigweg geannexeerde gebieden in westelijk Europa. Nederland heeft er van mee kunnen genieten, van dat centralisme.

Toen het Koningrijk Holland in 1810 opgeveegd werd en de gewesten boven de grote rivieren ineens een departement van het Keizerrijk van de kleine korporaal bleek te zijn, van de ene dag op de andere. Dat werkte niet in de moerasdelta in noordelijk Europa, dat werkt evenmin in het gebied dat Parijs claimt als Frans-Indochina of de Unie van Indochina. Met de modaliteiten van het boeddhisme die in deze rijken dominant zijn, héέft het Franse koloniale gezag al helemaal niets. Anders dan in Nederlands-Indië "mengen" kolonisatoren en inlanders in de regel niet of nauwelijks in Frans-Indochina --- al moet men er ter dege voor waken de demografische situatie in Nederlandsch Indië àl te rooskleurig voor te stellen en de "Indo" gelijk te stellen aan de "Europese blanke" met dezelfde maatschappelijke privileges en perspectieven. Dáár is ook in Nederlandsch Indië nooit echt sprake van geweest.[147] Die Frans-Indochinese unie bestaat uit de koloniën Tonkin, Annam, Cochin-China en Cambodja. De plaatselijke cultuur is de kolonisatoren wezensvreemd. Het gezag verdiept er zich ook niet in. Parijs beschouwt het als een maatschappelijk irrelevante levensbeschouwing die nauwelijks militante trekken kan vertonen. Anders dan de Islam. Juist daarom ruimen daar de westerse kolonisatoren wel degelijk een respectvolle ruimte in, ook de Nederlanders. Niet uit principe. Maar uit noodzaak. Wel nu, oordeelt Parijs, die noodzaak doet zich binnen de Unie van Indochina niet voor. In 1893 komt daar Laos bij. Gevolgd door de concessie in Keizerlijk China in 1898: Kouang-Tchéou-Wan[148]. Die sluiten cultureel, godsdienstig en sociaal niet aan bij de rest van de Unie. Maar dat is een kleinigheid. De Fransen zien eigenlijk geen wezenlijk verschil tussen annexatie en kolonisatie. En dat zal ze opbreken. De plaatselijke bevolking gaat gewoon ondergronds, negeert de Franse machtsaanspraken zoveel mogelijk en tracht guerilla's te organiseren wanneer de Franse koloniale troepen trachten hun *effective control* te verfeitelijken. Om dit bewind te kunnen uitoefenen is een dichte militaire bezettingsmacht nodig, bemensd met gemotiveerde en goed opgeleide soldaten. Maar die heeft Parijs nu weer niet ter beschikking.

II.17.5 De afstandelijke koloniale positionering van Washington en Keizerlijk Duitsland

De Verenigde Staten van Noord-Amerika zijn in 1869 nog helemaal niet van plan koloniale expansie op touw te zetten. Zij liggen nog op apegapen van hun burgeroorlog die hun interne

147 Zie: Liesbeth Rosen Jacobson, *Hoe keken de Fransen naar het Nederlandse koloniale project in de Oost,* artikel op de HISTORIEKsite historiek.net/hoe-keken-de-fransen-naar-het-nederlandse-koloniale-project-in-de-oost/80916/ laatste update: 16 september 2020. Zie van deze schrijfster eveneens: *""The Eurasian Question", The colonial position and postcolonial options of colonial mixed-ancestry groups from British india, Dutch East Indiens and French Indochina compared,* Uitgeverij: Verloren, Hilversum, 2020, ISBN 97-890870-47313.

148 Op papier zijn deze gebieden met Frankrijk verbonden geweest tot 1954, totdat Parijs na de eerste Indo-china-oorlog instemde met hun onafhankelijkheid. Parijs droeg toen het gezag over Vietnam aan de regeringen van Noord-Vietnam en Zuid-Vietnam. Ook het koninkrijk Laos en het koninkrijk Cambodja werden toen officieel onafhankelijk; Kouang-Tchéou-Wan werd in 1946 "teruggegeven" aan de Volksrepubliek China. Van 16 november 1887 tot 9 maart 1945 werd de unie van Indochina bestuurd door gouverneurs, die niet veel autonomie bezaten. Na de Japanse overheersing – Tokio heeft Frans Indochina formeel nooit bezet – vertegenwoordigden hoge commissarisen het Franse gezag ter plaatse. Frankrijk veroverde Vietnam in 1859; Neder-Cochinchina werd in 1861 geannexexeerd, in 1863 kocht Parijs Cambodja van de koning van Siam, in 1873 werd Hanoi Frans bezit. Een burgerlijk bestuur over de Unie kwam in 1879 tot stand. Het bestuur bleef ondergeschikt aan het Parijse departement van koloniën. Het keizerrijk Annam werd in 1883 een Frans protectoraat. Het totaal aantal Fransen in Indo-China was gemiddeld 20.000 uitgezonderd de gelegerde koloniale troepen. Andere Europeanen dan Fransen placht Parijs niet toe te laten, van een wezenlijk vrijhandelsgebied wilde het niet weten. Op het hoogtepunt van het Franse koloniale gezag waren er hoogsten 800 Europeanen in Indochina bestendig toegelaten. De Chinese invloed was in de Unie van Indochina blijvend zeer sterk. Sterker, uiteindelijk, dan de Franse. Parijs spande zich niet echt daarvoor in; de missionaire afdelingen van de Rooms-Katholieke Kerk deden dat wel degelijk, maar Parijs, het revolutionaire secularitеitsbeginsel van 1798, 1848 en 1871 steeds gedachtig, werkte dat weer krachtig en effectief tegen. Ik verwijs naar het interssantie en instructieve artikel van Rudy Kousbroek, *Het dagelijks leven in Frans Indo-China,* opgenomen in het tijdschrift *Indische Letteren,* jaargang 17, 2002, pp. 41-49.

federale systeem ontredderd heeft. En Duitsland bestaat nog niet. Pruisen bereidt zich voor op zijn oorlog met zijn erfvijand Frankrijk. Het beoogt nu eindelijk voldoende overwicht te krijgen binnen de Noord-Duitse Bond opdat het op het West-Europese Continent eindelijk de hegemonie kan claimen. Daarvoor is noodzakelijk dat het zich als leidende Duitse staat in een statenbond zal kunnen verenigen met de Noord-Duitse staten en met Beieren, Württenberg en Saksen. Die laatsten moeten bitter weinig van het militairistische Pruisen hebben. Ze vinden Bismarck een schreeuwlelijk, een ongeletterde houwdegen, die steeds met sabelgekletter genuanceerde politieke controversen tracht op te lossen. Hij grijpt steeds maar naar oorlog als middel om zijn aspiratie – Pruisen, de machtigste staat binnen het voormalig Teutoonse Rijk -- er dóór te drukken. Daarom heeft hij tegen het goede, brave Roomse Oostenrijk met zijn Habsburse Keizer in 1866[149] een krachtige en nietsontziende broederoorlog gevoerd: om Habsburg op de knieën te krijgen en het Huis de teugels over het eerzame Duitse Rijk voorgoed te ontrukken uit de gehandschoeide met tact mennende koetsiershand.

Dat is gelukt: na een verpletterende nederlaag heeft Oostenrijk het primaat van Pruisen erkend binnen de Duitse Bond. Bismarck wil de boerenkinkels, die nog naar mest stinken, uit het Junker-Huis Hohenzollern op de troon van de Duitse Keizer. Want de koning uit dat Huis die in 1862 resideert, Wilhelm, steekt Bismarck in zijn zak, die kan hij bijna alles wijsmaken, dat is een willoos

149 Deze oorlog staat bekend als de Duitse Broederoorlog of Duitse Oorlog (ook wel: de Zevenweekse Oorlog, de Eenmakingsoorlog, de Duits-Duitse Oorlog, de Oostenrijks-Pruisische Oorlog of de Broederoorlog). De staten die tot 1806 verenigd waren in de bond van het Helig Roomse Rijk Teutonischer Natie bestreden elkaar de hegemonie op het vasteland en binnen de bond op leven en dood. De Duitse Bond onder leiding van het keizerrijk Oostenrijk en zijn Duitse bondgenoten – voornamelijk de zuidelijke Duitse staten vochten een de ene zijde, het koninkrijk Pruisen en zijn Duitse bondgenoten en Italië (het noorden daarvan, althans) vocht aan de andere zijde. De kwestie was: wie heeft het primaat binnen het politiek en taalkundig-culturele Duitse massief dat oorspronkelijk was gevorm binnen het Heilig Roomse Rijk onder Keizer Barbarossa? Pruisen won bij de slag bij Sadowa of Königgratz in het voormalig koninkrijk Bohemen. Het Pruisische leger onder Helmuth von Moltke was veel beter georganiseerd, geëncadreerd en bewapend. Bovendien kon het razendsnel en adequaat mobiliseren. Hiertegen was het Oostenrijkse leger in het geheel niet opgewassen. Oostenrijk, van achteren aangevallen door de Italianen in Noord-Italië waar het grote gebiedsdelen al eeuwen bezet hield. Kon het Italiaanse leger nog wel verlaan. Dat gebeurde bij de slag bij Custoza. Verder wist de Oostenrijkse Middellandse zeevloot de Italiaanse marine nog wel verslaan in de zeeslag bij Lissa. Maar het moest capituleren voor het Pruisische veldleger na Sadowa. Het moest daarop Venentië afstaan aan Italië. Bismarck wist, dat deze overwinning een Pyrrhus-overwinning was. Veel Duitse staten uit de Bond vreesden het steeds agressiever wordende Pruisen, dat tactloos optrad tegen de zuidelijke staten. Om de hegemonie te bewaren voor Pruisen moest het afzien van iedere annexatie ten laste van het eigenlijk Oostenrijkse teritoir. Want anders zou Oostenrijk stellig vervallen tot revanchisme. De wapenstilstand werd daarom gevolgd door het voor Oostenrijk milde verdrag van Praag van 23 augustus 1866. Daarbij werd de gehele Duitse Bond ontbonden en Pruisen mocht overgaan tot de annexatie van de staten Sleeswijk-Holstein, Hannover, Hessen-Kassel, Nassau en Frankfort. Pruisen kreeg nu de hegemonie binnen het Duitse massief (waaronder Oostenrijk) maar Beieren, Württenberg, Baden, Hessen-Darmstadt alsmede Saksen vonden dat maar niets. Zij bleven zich verzetten tegen de aanmatigingen van Pruisen, ook bij de inrichting van het buitenlandse politieke beleid binnen de Duitse Bond. Bismarck vormde nu een militaire alliantie tussen de 22 voorheen onafhankelijke staten van Noord-Duitsland, alles bijelkaar goed voor dertig millioen inwoners. Hij noemde die, verwarrenderwijs, de Noordduitse Bond. Het was in wezen een federale Duitse staat onder leiding van de premier van Pruisen, Bismarck, die nu bondskanselier ging heten. Hij liet de wederstrevende Zuid-Duitse staten Beieren, Württenberg, Baden en Hessen-Dramstadt buiten deze bond. Deze staten waren nog veel te veel pro-Oostenrijk. Zij hadden dan ook niet aan de Broederoorlog tegen Oostenrijk willen meedoen. Zie voor de bebronning van de hoofdtekst: uitgebreid: Helmut Böhme, *Deutschlands Weg zur Grossmacht: Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit, 1848-1881* Uitgeverij: Kiepenheurer und Wisch, Köln u.a. 1966, thesis in handelseditie, 2 drukken 1972/1974, ISBN 3-462-00874-9; alsmede Hajo Holborn, *Germany and Europe: Historical Essays,* Uitgeverij: Anchor, First Softcover Edition, januari 1971, New York, ASIN: BOOOFLSSWQ, hardcover: ASIN BOOO6BQFOC, zomede van dezelfde: *A History of Modern Germany, 1840-1945,* derde zelfstandig deel uit een driedelige serie van dezelfde auteur, Uitgeverij; Princeton University Press, Princeton/New York, eerste druk 1969. Nieuwe paperbackeditie december 1982 EAN 9780-69100-7977 . Verder: Martin Kitchen, *A Histrory of Modern Germany, 1800-to the present,* Uitgeverij: John Wiley and Sons Inc.,: Hoboken, New Jersey, tweede druk, april 2011, EAN 9780-4706-55818.

werktuig voor de IJzeren Kanselier[150]. Daarvoor is nodig dat alle voormalige keurvorsten die Wilhelm bij acclamatie kiezen als hun opperhoofd, als Duits Keizer. Unaniem. Dat was zo in de tijd van het Heilig Roomse Rijk. Dat moet nu, in de tweede helft van de negentiende eeuw, precies zo weer herhaald worden, om de magie van dat Rijk te revitaliseren. Aldus Bismarck, die heel goed weet hoe hij zijn politieke zaakjes moet verkopen[151]. Om maximale legitimatie te krijgen voor dit drieste plan moet hij dus die drie weerbarstige staten méékrijgen. Maar Saksen heeft gezegd dat te verdommen, het koninkrijk Beieren reageert niet eens: het aloude Huis Wittelsbach verwaardigt zich niet antwoord te geven op de kirrende toenadering van de lomperik die ten onrechte het kurassiersuniform van een bereden majoor durft te dragen van de Pruisische Cavalerie zonder ooit een benoeming te hebben verkregen.

Die Wilhelm van Pruisen, zo meent de verfijnde Ludwig II van het Huis Wittelbach, heeft zijn eigen hoogste staatsbeambte duidelijk niet voldoende onder de duim. Bismarck kent zijn plaats niet. Die gaat brokken maken. Dat wordt niks met die man. Nee, Beieren doet niet mee met die grootsheidswaanzin, al heeft Ludwig zelf ook moeite om zijn romantische megalomanie enigszins te bedwingen. Hij is nu eenmaal, het is publiek geheim, eigenlijk Egidius de Zwaanridder. Als Beieren niet mee doet, dan doen Saksen en Württenberg al helemáál niet mee. Zij zijn het nasale snuivende en snauwende commanderen van de Pruisen meer dan zat, die kazernetoon, waarbij iedereen maar “Rindvieh!” genoemd wordt. Die tegenstand zal Bismarck eerst moeten bedwingen.

II.17.6 Bismarck wil expansie in Afrika maar eigenlijk niet in Azië

Pas als dat is gebeurd en geborgd, zal het nieuwe Duitse Rijk mee gaan doen in de wedkamp om nog koloniaal gebied te verwerven. De Pruisische Kanselier Otto Bismarck weet in 1869 nog niet zo net, of dat wel verstandig is. Héeft dat nieuwe Duitse Rijk echt wel behoefte aan koloniaal bezit? Zal het de handen niet vol hebben aan zijn interne consolidatie? Bismarck is geneigd die vraag bevestigend te beantwoorden. Hij wil, mocht Frankrijk eindelijk verpletterd zijn, eerst zekeren dat Pruisen binnen de nieuwe bondsstaat het primaat zal hebben. Bismarck wil zich eerst richten op een Duitse Grondwet en op het dienovereenkomstig op te zetten nieuwe confederale bestuursapparaat. Dat zal de externe soevereiniteit voor dat Duitse Rijk moeten claimen: het bestuur van de buitenlandse betrekkingen, de handelspolitiek en de daaraan verbonden financiële politiek. Zeker: Beieren zal dwarsliggen. Als typisch *bieder* Rooms-Katholiek Land heeft het steeds goede betrekkingen gehad met de van katholicisme doordrenkte mogendheden Spanje en Portugal, maar ook met Frankrijk en Oostenrijk. En al helemaal met het Vaticaan, wiens opperhoofd de Paus steeds bijzonder voorrechten aan Beieren heeft gegund.

München zal niet tolereren dat Berlijn dwars door het ragfijne spinnenweb van diplomatieke betrekkingen die het Varticaan voor Beieren heeft gesponnen als de spreekwoordelijke molensteen héénrolt. München zal dus sterk gemasseerd moeten worden. Het Duitse Rijk kan wellicht nog wat claims uitbrengen onder de equator in Afrika, aan de westkust of de oostkust. Daar is, wat Bismarck betreft, niet veel tegen. Maar ook weer niet zoveel vóór. Het schijnt in de tweede helft van de negentiende eeuw vooral een kweste van interstatelijk prestige te zijn, dat een mogendheid koloniën heeft. Ze telt dan méé. Ze doet er toe. Daarom is Bismarck, nadat op het congres van Berlijn in 1885 overduidelijk gebleken is dat er nog veel braak Afrikaans land ligt, zuidelijk onder de equator waarin geen Europese staat nou echt heel veel heeft gezien, bereid om in Londen eens te informeren of er bezwaren tegen bestaan dat Keizerlijk Duitsland hier en daar ook eens de nationale kleuren met de rijksadelaar doet hijzen. Londen reageert niet. Het doet wel

---

150 Voorlopig volg ik hier in de hoofdtekst: Fritz Stern, *Goud en ijzer, Bismarck, Bleichröder en het ontstaan van het Duitse Rijk,* Uit het Engels vertaald door Roelof Manning), Uitgeverij: Uitgeversmaatschappij Agaon BV, Amsterdam: 1992, ISBN 90-5157-117-8/CIP, pp. 121-138.

151 Jonathan Steinberg, *Bismarck, A life,* Uitgeverij: Oxford University Press: Oxford, 2011, ISBN 978-0-19-9599901-1 en 978-0-19-964242-7, ihb. pp. 259-311.

en passant blijken, dat het er niet van houdt dat Berlijn zich óók nog eens op die hoogte in de koloniale wedren stort en dat het eventuele permissies slechts node zal verstrekken.

Dat wordt Bismarck toch te gortig. De wereld is verdomme toch niet van Whitehall? Tenminste: toch niet helemáál? Hij laat dus die vlag wel degelijk ontplooien op de west- en de oostkust. Naar wel zo, dat Berlijn zich van die gesties ook weer onmiddellijk kan distantiëren door te stellen, dat het eigenlijk van niets wist en dat private avonturiers de kolder in de kop hebben gekregen onder de tropenzon. Een echte oorlog met Londen heeft Otto, de IJzeren kanselier, er niet voor over. Hij weet zich logistiek veel te kwetsbaar. Hij weet ook dat Keizerlijk Duitsland nog lijdt aan de gevolgen van de moeizame bevalling te Versailles waarin het met een keizersnede in stuitligging gehaald moest worden. De baby ontwikkelt zich stuipachtig en laboreert aan toevallen. Als dat maar geen epileptica wordt, hij vindt dat de oogjes raar staan en teveel dwalend rondzoeken. Het zal lang gebakerd moeten worden door de min, die heel voorzichtig moet zijn na de voeding. Het zal zorgvuldig opgevoed moeten worden tot ver na de fasen der jongelingschap en puberteit, want evenwichtig oogt het wicht in dit stadium in genen dele. Prudentie zal daarbij zeer te pas komen.

Dat zal decennia kosten. Daarom is Bismarck niet echt commercieel, voor de Groot-Duitse handelspolitiek, geïnteresseerd in dat Suez-kanaal. Wat hem betreft heeft dat nieuwe Duitse Rijk in het Verre Oosten niet veel te zoeken. Daarom hecht de IJzeren Kanselier niet veel militair geopolitieke waarde aan dat Suez-kanaal. Niet voor Duitsland. Dat de waterweg van groot belang is voor Groot-Brittannië en Frankrijk, Portugal en Spanje ziet hij wel. Maar acute en onvermijdelijke conflicten met Duitsland, zoals hij dat projecteert binnen het Europees Concert van 1815, ziet hij daardoor voorlopig niet ontstaan. Het enige wat Bismarck meteen inziet is, dat daardoor de Indische Archipel die Londen goedgunstig heeft gelaten aan Nederland, dat landje bij de Noordzee, veel waardevoller wordt. Dat staatje krijgt daardoor meer economische potentie. Daarom zal annexatie ervan binnen het nieuwe Duitse Rijksverband wellicht nog belangrijker worden dan het nu al is, gegeven het feit dat Rotterdam Rijnhaven zal zijn voor het te stichten Duitse Rijk. Dat verwerft dan immers een geweldig economisch afzetgebied in het Verre Oosten dat meteen rijk is aan specerijen en delfstoffen. Dat kán de verhouding met Londen op scherp zetten. Omdat Bismarck geen herrie wil met Londen, zal het dus zaak zijn heel voorzichtig op te treden jegens Nederland en voorlopig iedere annexatiedrift achterwege te laten. Het machtsevenwicht op het West-Europees Continent wordt door deze kanaalopening wel degelijk in gevaar gebracht, Berlijn, Londen en Parijs zien dat terdege in. Ziet Den Haag dat óók? En Batavia?

Bismarck meent nu ééns te meer, dat hij geen koloniale claims moet trachten door te zetten in het Verre Oosten. Londen kan op ieder gewenst moment het Suez-kanaal sluiten voor de Duitse koopvaardij. Daar zal Berlijn niets aan kunnen doen: Keizerlijk Duitsland heeft nu eenmaal geen oorlogsvloot van enige betekenis. Er zijn wel smaldelen te vormen ter convooiering van kustvaarders-groepen langs de Afrikaanse kusten. Maar de Britse admiraliteit kan deze oorlogsbodems op ieder gewenst moment praaien, aanhouden, opbrengen en in beslag nemen. Doet zij dat, dan is de Britse verhouding met het onstuimig voorwaarts dringende, innerlijk onzekere, Keizerlijk Duitsland voor decennia verstoord. Noch Berlijn, noch Londen willen dat, integendeel. Zij zien, terecht, Frankrijk nog immer aan voor de eerste rustverstoorder van het moeizame menuet dat gedanst kan worden op de tonen van het in 1815 aangeheven Europees concert. Nog altijd heeft Parijs niet in de gaten dat zijn veldleger niet onoverwinnelijk kan zijn, zelfs niet na de gruwelijke debakels rondom Sedan van 1870. Het eigenbeeld van de Fransman blijft maar irrealistisch. De *Gloire de la France* blijft een schuimende chimère. Van deze begoocheling krijgen de Fransen maar geen genoeg. Dat weet Londen óók. Daarom zou Berlijn nu moeten intomen en Londen niet in de armen van de Franse wulpse Marianne stuwen, ter aanvaarding van een weemoedig wiegende, daarna drieste en uiteindelijk woeste bacarolle die stampend in een onbeheersbaar Armagaddon moet eindigen.

Daarom moet Berlijn dus ook aanvaarden dat het het Verre Oosten aan Londen moet laten. Tenminste: voor de komende decennia. Kan Berlijn Den Haag zó in het nauw drijven dat het

toelaat, dat Nederland in Europa een deelstaat-status aanvaardt binnen het indrukwekkende Keizerrijk der Hohenzollerns, dan kan Willem III, net als de Wittelsbachs, binnen de kring van de Duitse vorsten een vooraanstaande rol krijgen, eventueel met mogelijke hernieuwde aanspraken op de Nassauer Erflanden links van de eeuwige Rijn gelegen. Verenigd op die dynastieke wijze met het Huis Hohenzollern waarvan het familiehoofd tenslotte óók "prins van Oranje" is – het heeft dezelfde heriditaire rechten op die titel als de huidige Oranjes – kan deze keizerlijke confederatie uiteindelijk met beleid verinnigd, vernauwd en aaneengesnoerd worden door Nederland nog meer douane-privileges te gunnen en een eigen consulaire politiek toe te staan.

Dan valt, als Berlijn maar geduld heeft, die immense Indische Archipel rondom 1900 vanzelf binnen de feitelijke *effective control* van Berlijn. Dan kan er in Soerabaja een behoorlijke Germaanse *Hochseeflotte* geankerd worden, onder opperbevel van een Hollander die de maritieme eigenschappen van de legendarische Michiel Adriaenszoon de Ruyter in zijn genen zal blijken te hebben. Nederland en Duitsland zullen dan op een koopje de drietand hoog kunnen houden in de Indische en Pacifieke Wateren. En Duitsland heeft dan een koloniaal rijk met een areaal van ongedachte schier onuitputtelijke bodemrijkdommen waarvan Londen achterover zal slaan. Als Berlijn maar geduld heeft. Als het maar zorgvuldig de troeven uitspeelt. Als het maar niet gaat schreeuwen en op de kaarttafel slaan.

Dat geduld heeft Berlijn niet. Niet, als een onverbeterlijk blaaskakige, voortdurend sabelrammelende en slechtopgevoede Keizer Wilhelm II ineens, als een *Orlando Furioso*, de kans krijgt om de forsontwikkkelde rechterhand naar de teugels van de regeermacht des Rijks uit te strekken. De invalide Keizer, onverwacht jeugdig tot de troon geroepen, trekt onmiddellijk het bit rukkerig aan van het zware Friese stamboekpaard – het prille Rijk -- dat nog niet aangelijnd de staatskaros heeft leren trekken en slechts onwillig de dissel aanvaardt. Het trekt het rijtuig aanstonds tegenstrevend scheef, verbreekt het lamoen en versplintert het wagenschot en gareel. De koetsier zal het gerij, ogenschijnlijk aarzelloos, de afgrond in voeren in juli 1914.

II.18 De betekenis van de Straat Malakka

II.18.1 De verlegging van de gangbare handelsroutes na de opening van het Suezkanaal

II.18.1.1 Nieuwe Nederlandse publieke rechtshandhavingsplichten ten gunste van Britten op Sumatra

Vóór het eiland Sumatra loopt langs de oostkust de Straat Malakka. Dat is de belangrijkste verbindingsroute met het Oosten van Oost-Azië. Wie vanuit West-Europa naar Japan wil of naar Wladiwostok moet door die vaarweg. Wie naar Singapore wil eveneens. Daar liggen de belangrijkste handelshavens in dit gebied. Op de Noordelijke kust van Sumatra ligt Atjeh. Dat is in 1870 een onafhankelijk Sultanaat. Het is een roversstaat die leeft van de kaapvaart en zeeroof in de Straat Malakka. Véél kon het Batavia niet schelen. Want de handelsvaart naar Java en terug naar het vaderland placht zich niet door die Straat te ontwikkelen. Dat gebeurde, nadat het stoomschroefschip zich in deze contreien had laten zien, voornamelijk via Straat Soenda[152], die

[152] Niet te verwarren met Straat Soemba, de zeestraat tussen de eilanden Flores en Soembawa. Die zeestraat communiceert met de noordelijk gelegen Straat Sape die de Bali- en Floreszee met elkaar verbindt en dan overgaat, zuidwaarts, in Straat Soemba. Jan Huygen van Linscho(o)ten beval aan om steeds Java aan te naderen via Straat Soenda, tussen zuidoostelijk Sumatra en noordoostelijk Java lopend. Bij Baai Varkenshoek voor eiland Sebesi kon een vaartuig ligplaats innemen ter repararaties, bebunkering, en wisseling van schepelingbestand, om daarna de vaart op Batavia te hervatten, vooral ter voorkoming van vertragingen bij het innemen van de de ligplaatsen. De zogeheten "*demurrage*". Die kostte geld. De vaart die het beste de bereikbaarheid van de havenbekkens in de baai van Batavia ongeacht de seizoenswinden borgde was de geul vanaf het eiland Kroë, de Krakatau noordelijk houdend voorlangs eiland Calmeijer, met stilliggen in de Varkenshoek, in de blakte van de bank Dwars in den Weg, Anjer oostelijk passerend vóór de geulen naar Port Sint Nicolas langs en dan rechtstreeks naar Eiland Onrust. Bij Dwars in den Weg waren lichters ter beschikking voor te zwaar beladen beurtvaarders.

ook nog eens beter bezeilbaar was. Ook al werd een koopvaardijschip voortgestuwd door stoomvermogen, het durfde toch echt transoceanische tochten niet aan zonder te kunnen vertrouwen op het hulpzeilvermogen dat het kon ontwikkelen via drie ranke masten, met volledige opgetuigde dubbele raa's. Op deze hoogten hadden de tropische temperaturen het ingewikkelde zuigermechanisme van de machine en de stoomketel zelf wel zodanig aangetast dat de lekkages en ontzettingen in de overbrengingsdelen de stokers en machinisten tot dagelijks toenemende wanhoop brachten. In Straat Soenda was het vaak blak weer. Dan kon op *dead slow ahead* doorgevaren worden, om de herstellingen aan te brengen die noodzakelijk waren bij het manoeuvreren voor beloodsing, invaren, afmeren en vastmaken aan de kades bij Soerabaya en Batavia.

Londen gaf ook in dit stadiium nog niet heel veel om de bedreigingen voor de beurtvaart door de Straat Malakka vanuit Atjeh want véél stelde die op jaarbasis niet voor. Was een Brits vaartuig De Kaap De Goede Hoop gepasseerd, dan voer het doorgaans niet door die Straat, maar hield veel zuidelijker de Stille Oceaan. Was Brits Indië zijn bestemming dan kwam het niet bij de Straat, voer het op Singapore of Ceylon dan koos het doorgaans evenmin die Straat, maar zocht zich een route door de andere Archipel-straten zoals Straat Lombok en Straat Bali, een geliefde vaart die de Nederlanders al decennia wisten te beveiligen. Maar na de opening van het Suezkanaal wordt dat anders.[153] De Malakka-vaart wordt dan voor Londen veel belangrijker, ook al, omdat steeds meer Britten hun geluk denken te moeten gaan beproeven in Azië, in de Britse kroonkolonies en handelsenclaves, waarvoor Londen steeds vaker uitgebreide consulaire capitulaties weet af te dwingen bij het Chinese gouvernement. De echte passagiersvaart wordt dan voortvarend aangevat door Engelse rederijen, maar die willen tevoren heel zeker hebben dat piraterij op deze lijnen uitgesloten is. De passagiers hebben immers hun hele have en goed aan boord van die lijnschepen, waaronder buitengewoon begeerlijke westerse bijzonderheden. Daar hebben de Atjehse rovers echt wel belangstelling voor. Dan gaan die rederijen druk uitoefenen op Whitehall om daar iets tegen te laten doen. Dat speelt dat door aan de ambassadeur te Den Haag. Die belet aanvraagt bij de minister van Buitenlandse Zaken: is er nu nog steeds niets ondernomen tegen dat onduldbare Sumatraanse roversnest?

II.18.1.2 Drie tractaten die eigenlijk niets met elkaar te maken hebben

De Britse handelsvaart op het Verre Oosten verlegde na de passage van de Rode Zee integraal haar routes, de kusten van Brits Indië houdend, door die Straat van Malakka. Alleen als de gelden voor besluizing en beloodsing te hoog waren in verhouding tot de waarde van de lading werd nog voor de route om de Kaap gekozen. Bij passagiersvaart geschiedde dat dus nauwelijks meer. Die nam na 1870 enorm toe. De eerste stoomvrachtvaarders met zelfverladend vermogen hadden al passagiersaccomodatie, waardoor de private reizigers afgezonderd van de bemanning de tocht konden maken. Echt luxe waren die hutten niet. Zeker niet in onze verwende eenentwintigste eeuwse ogen. Maar ze waren toch voorzien van eigen lampettafels, hadden eigen luchtverversingssystemen en hadden eigen meubiliair. En ze lagen hoog in de opbouw. Ver van de immer stampende machines. Maar gaandeweg nam het comfort binnen die accommodatie toe. Eigen sanitaire voorzieningen, er kwamen koelaggregaten, er kwamen electrische lichtarmaturen, fans, verbindingen met de marconist, mogelijkheden tot telegraafverkeer. Zelfs complete gezinnen konden op den duur over langere afstanden behagelijk, veilig en eigenlijk toch wel snel vervoerd worden. Koloniale ambtenaren konden dus die gezinnen laten overkomen. Dat was duur. Dus alleen de top deed dat. En de directieleden van de handelsfirma's.

Maar na 1890, toen de stoommachines tot in perfectie doorontwikkeld waren en zeilvermogen niet echt noodzakelijk meer was als hulpmiddel bij de verplaatsing, de tocht steeds korter tijd vergde en de westerse leefomstandigheden in het Verre Oosten aanmerkelijk beter waren

[153] Zie mede: M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperailisme, Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902*, Uitgeverij de Bataafsche Leeuw, Amsterdam/Dieren, 1985, ISBN 90-6707-085-8, ihb pp. 26579.

gewaarborgd, was de eenling die geheel op eigen initatief of gedreven door het thuisfront zijn geluk maar eens ging beproeven in het Verre Oosten al een opmerkelijke uitzondering aan het worden. De Nederlanders en Britten gingen voortaan rekenen op blijvende ambtenaren, die in ieder geval hun pensioen met tropenjaren wilden opbouwen. Zij ontwikkelden een bestendig uitdijen ambtelijk apparaat, met steeds meer experts en specialisten die een op de inheemse samenleving afgestemde opleiding hadden kunnen volgen. Die ging zelfs op die schepen door, totdat de bestemming was bereikt. Frankrijk deed na 1870, zij het met enige vertraging en minder investeringen hetzelfde op weg naar zijn koloniën in Frans Indo-China. Nederland leert te onderscheiden naar de eilandengroepen en hun differentiaties. Het ondervindt dat wat op de ene groep makkelijk haalbaar is, op de andere onmogelijk is. Het stationeert dienovereenkomstig de ambtelijke staven en de bijbehorende specialisten, ook bij de publieke rechtshandhaving. De Britten hebben deze evolutie al langer doorgemaakt. Zij bezetten daardwerkelijk. Ze willen annexaties. Ze stichten zelfs een mystiek Indisch Keizerrijk. Met daarbij behorende militaire divisies vol specialisten, vaak gerecruteerd uit inlanders.

Ze eisen van de Hollanders hetzelfde. Ze zijn immers altijd redelijk tegen elkaar opgewassen concurrenten geweest, ook in vuile streken en arglist tegen de inheemsen. Daardoor wordt het Nederlands koloniaal gezag óók, via het Tweede Sumatra-tractaat, direct, zelfs buiten de geëigende diplomatieke kanalen om, aansprakelijk voor de beveiliging van de Malakkaanse Straat-doorvaart vice versa. Vaak worden jurisdictieconflicten afgeregeld op consulair niveau, tussen twee of drie borreltafelkameraden. Die letten op de eigen commerciële handelsbelangen van de regio, waarbinnen ze zelf agentschappen vertegenwoordigen bij handelsfirma's. Hun afspraken binden echter de bovenbazen op hun verre hoofdkwartieren ook. Dat geldt voor wat de consul-generaal van Groot-Brittannië te Singapore en zijn Nederlandse vriend aan de overwal te Atjeh bekokstoofd heeft. Daarin staan heel concrete arrangementen, soms op vaartuig, lading, vaarschema en bemanning afgestemd. Dat houdt mede in dat Batavia op ieder niveau zelfstandig moet zorgen dat er een eind komt aan de Atjehse kaapvaart en zeeroof. Londen spreekt Den Haag daarop aanstonds aan. Het brengt de dwingende principes van die arrangementen nog maar eens aan Batavia iin herinnering. Nieuw zijn die niet. Ze komen neer op een resultaatsverbintenis. Londen héέft Sumatra gegund aan de Nederlanders in 1815, maar met de rechtsplicht om "*effective control*" te borgen aan West-Europese onderdanen. Is die er niet, dan heeft Batavia een probleem.

- Groot-Brittannië erkent nu de Nederlandse territoriale soevereiniteit over Siak en die gebiedsdelen die het koloniaal gezag in Batavia uitdrukkelijk als binnen zijn soevereiniteit vallend op Sumatra zal claimen. Londen zal dan voor die delen alle handels- en scheepvaartbelemmeringen voor Britse beurtvaart in deze streken of sectoren opheffen.
- Tegelijkertijd wenst Londen de territoriale soevereiniteit van Nederland over de kuststreek ter westkust noordelijk boven de equator die men voordien kende als "*De Nederlandsche bezittingen ter Westkuste van de Bocht van Guinée*" gaaf over te nemen. Er zit een delineatiie-annex bij deze afspraak. Londen wil de geografische ruimtelijkheden heel precies opgegeven hebben van Den Haag. Men noemt de eerste uitvoeringsovereekomst het Siak-tractaat. Het tweede noemt men het *El Minas*-tractaat, want deze fortificatie (fort *Elmina*), genoemd naar enige Portugese mijnschachten in de buurt, ligt midden in de door Londen opgevorderde kuststreek.
- Ten derde wordt de Nederlandse regering toegestaan op uitgebreide schaal in Brits-Indië contractsarbeiders te ronselen voor de Nederlandse kolonie Suriname, gelegen aan de noordelijke kust van Zuid-Amerika. Het is een rare deal. Ze heeft betrekking op drie onderwerpen die op het eerste gezicht niets met elkaar van doen hebben. Of toch wel?

Beide staten erkennen de territoriale claims van elkaar die in uitvoeringsregelingen bij annexen nader cartografisch gedefinieerd zullen worden. Beiden staten zeggen elkaar toe dat zij voor hun staatsburgers bijzondere publieke rechtsbescherming zullen borgen. Een Brit, die op Sumatra aanwezig is en daar wederrechtelijke aanrandingen van lijf, eerbaarheid of goed van Sumatranen

heeft moeten verduren of te duchten heeft, kan zich direct tot het dichtstbijzijnde koloniale gezagskantoor van Nederland wenden. Daar kan hij aangifte doen van deze aantasting. De Nederlandse regering verplicht zich over te gaan tot adequate maatregelen.

II.18.1.3 De effective control-verplichtingen van het Nederlandse koloniale bestuur jegens de Britten

Daaronder zal behoren dat een opsporingsonderzoek zal worden ingezet tegen de verdachte van dit wanbedrijf. Is een verdenking redelijkerwijs gerechtvaardigd, reeds omdat er bewijsmateriaal is dat *prima facie* niet onaannemelijk lijkt, dan zal overgegaan worden tot gerechtelijke vervolging. De Nederlandse overheid zal toestaan dat de dichtstaanwezige Britse consulaire post op de hoogte gesteld wordt van deze reactie en de consul inspectie en supervisie gunnen ten genoege van de benadeelde partij. De maatstaf zal dezelfde zijn, als die welke aangelegd zou worden ten aanzien van een rechtmatig ter plaatse verblijvende Nederlander. De al genoemde Afrika-conferentie te Berlijn van 1885 zal dat heel precies weer in annexen uitwerken, deze maatstaf. De alsdan als voorzitter en gastheer optredende Bismarck hoort oplettend toe. Want dit gaat een bron van jurisdictieconflicten worden. Dat voorziet hij. Dit is de tijd dat Groot-Brittannië een kruiser laat opduiken in de haven van een Afrikaanse, Braziliaanse of Aziatische mogendheid, in wier rechtsgebied een Brit onrecht is aangedaan of zelfs is gegijzeld, ontvoerd of mishandeld. Op de rede de schimmen van een volledig smaldeel. Londen eist onmiddellijke genoegdoening zonder nader onderzoek. Die wordt vrijwel steeds, zonder morren gegeven. Frankrijk gaat dat óók doen. Met minder succes. Duitsland gaat dat na 1900 óók proberen. Bijna altijd met een zeperd. In alle gevallen stelt de Europese vlaggestaat de wereld bloot aan een gewapend conflict, dat na 1900 alles in zich heeft een wereldoorlog te worden. De Europese staten vinden dat de abstractie “eer van de vlag” dat eist. Sedert 1870 heeft Londen daarop geoefend. En daarop stemmen die andere staten hun gedrag ook af. Nederland zal dat óók moeten gaan doen. Het zal dat nooit kunnen waarmaken. Maar het doet net, of het dat zou kunnen. Vanaf het Tweede Sumatra-tractaat over Siak. Een prententieuse houding. Londen zal Den Haag deswege meermalen flink op het vestje spugen. Maar nu is dat kledingstuk nog betrekkelijk onbevlekt. Omdat Nederland niet weet waaraan het begint.

De Nederlandse koloniale regering zal Den Haag op de hoogte stellen van aangifte en afdoening en verder, mocht het nodig zijn Londen toestaan desgevallend ambtenaren te zenden om te bezien of Nederland zich adequaat van de rechtshandhavingsplicht ten gunste van de Britse onderdaan heeft gekweten. Zie hierboven Hoofdstuk I.5.3 (*De eis van de effectieve publieke rechtshandhaving: de “Hinterland-doctrine”van 1885)* en I.5.4. (*De definiëring van de eis van “effective control” in de negentiende eeuw*).

Londen breidt die plicht nu uit over de helft van de Straat Malakka tot aan een lijn noordoostelijk lopend, volgend de kustlijn van Sumatra, getrokken in het midden van de Straat. Vanaf de laagwaterlijn van die kust tot aan die denkbeeldige scheidingslijn, een marine-middellijn, moeten de Nederlanders voorts zorgen voor veilige doorvaart vice versa aan handelsschepen en oorlogsbodems waarmede Nederland niet in gewapend conflict is. Aan de andere kant van de lijn, tot aan de overwal op Malakka, zal Londen gelijke verplichting op zich nemen.[154] Dat het Londen hierbij gaat om de uiteindelijke overweldiging van het zo hinderlijke roversnest te Atjeh, steekt Whitehall niet onder stoelen of banken. We bespreken deze tractaten in onderlinge samenhang, ook al heeft Den Haag steeds ontkend, officieel althans, dat die samenhang er was. Ze zijn illustratief betreffende de typische grondhouding die koloniaal expanderende West-Europese staten jegens elkaar en jegens de inwoners aannemen. De mogendheden bedrijven ruilhandel, waarbij de rechtspositie van inheemsen inzet is. Wat deze inlanders daarvan vinden, wat hun lotsbestemming uiteindelijk zal zijn en wat de consequenties van deze handel zal zijn voor de inlandse familiale betrekkingen en maatschappelijke leefomgeving is betekenisloos. Nederland

[154] Zie over de inhoud van de twee hierbij betrokken verdragen: Bijlagen bij de Handelingen van de Tweede Ksmer, zitting 1870-1871, pp. 125 vv.

acht de economische perspectieven op Sumatra op korte termijn gunstig. Het ruilt dus de Westkust ter hoogte van de Bocht van Guinée uit met Londen, zonder dat de bevolking rondom Elmina, die daar zich gevestigd heeft ten verzoeke van de Hollanders, daarbij iets in te brengen heeft. Londen wil Elmina hebben als maritiem steunpunt. Nederland wil de vrije hand op Sumatra. Dus reorganiseren de mogendheden op dsze basis de koloniale verhoudingen: Londen uit imperialistisch motief, Nederland uit economisch. Dat geeft het kabinet in de Tweede Kamer ook ruiterlijk toe. Niemand vindt dat eigenlijk vreemd.[155]

II.18.1.4 Het Siak-tractaat en de uitvoeringsregelen

Siak ligt als regentschap in de provincie Riau op het eiland Sumatra aan de oostkust. De heerser is de Sultan van Siak die echter niet in staat bleek enige publieke rechtshandhaving te organiseren. Zijn rechtsgebied wemelde dan ook van Europse gelukszoekers van allerlei garnituur, zijn teritoriale wateren van Boeginese zeerovers. Met de Sultan hadden de Nederlanders al een rechtshandhavingsregeling in een soort van volkerenrechtelijke overeenkomst. Maar erg veel deden de Nederlanders niet ter uitvoering daarvan. Er waren weinig Nederlandse handelsposten, en die er waren zorgden voor eigen private milities, meest samengesteld uit inlanders, die aldus een centje bijverdienden en zo ook makkelijk aan vuurwapens konden komen met bijbehorende munitie.

Niettemin bleken steeds meer Nederlander geïnteresseerd in agrarische gronden rondom Deli. Zij vestigden daar volksplantingen ten behoeve van koffiecultures. Die trokken weer Britten aan, ook vanaf de overwal. Die koffiecultures waren nog in ontwikkeling. Het gouvernement te Batavia was nog niet heel erg geïntereseerd wat daarmee precies gebeurde. De handelfactorijen breidden zich aan de oostkust steeds meer uit. Men zat uiteindelijk over de grens met het sultanaat Atjeh. Dat was daar niet van gediend. De Atjehers vochten de blanken terug, waarbij ook Britten sneuvelden. Dat kon Londen uiteindelijk niet op zich laten zitten. Het verweet Batavia dat het weer eens teruggevallen was op de tradfitionele onthoudingspolitiek van De Kumpenie.

Dat kon het doen, maar niet als Britten daarvan het slachtoffer waren. Toch wilde Londen zelf na 1860 geen annexaties meer op Sumatra. Het kende de weerbarstigheid van de fanatieke moslimstrijders goed genoeg. De Verenigde Staten van Noord-Amerika maar ook Pruisen – Keizerlijk Duitsland bestond nog niet – hadden echter wel zin in deze streek rondom Siak. Maar dat convenieerde Londen niet. Die staten waren militair erg sterk, konden militaire expeditionaire troepen zenden, en wanneer Londen toch weer eens van mening zou veranderen nopens de begeerlijkheid van het Siak-regentschap, zou Londen deze staten niet zonder grote verliezen kunnen wegjagen. In 1870 was De Straat van Malakka voor de Britten een te belangrijke doorgangsroute. Singapore lag daar als lonkend eindpunt op een strategisch belangwekkende positie.

Dus waren de Britten bereid de Nederlanders de rechtshandhaving te gunnen over heel Sumatra. Maar dan onder de voorwaarde dat deze *effective* zou zijn, *ter controle van Whitehall*. Dat is de essentie van het Siaktractaat. Let wel: dat is niet het tractaat dat in 1858 was gesloten met de Sultan. Dat ging de Britten niets aan. En daarin waren ze ook niet belangstellend. Neen, het gaat hier om het Tweede, voor Nederland eigenlijk nefaste, Sumatra-tractaat, waarbij de Britten de lusten van Siak wel kregen, maar de lasten van de rechtshandhaving over heel Sumatra doorschoven naar Den Haag. Eigenlijk een rumboon met een voor de Hollanders vergiftigde vloeibare vulling. Maar dat zag destijds in Den Haag eigenlijk nauwelijks iemand in.

---

[155] Het tripartite setje van tractaten is voorgesteld door de minister van Koloniën E. de Waal. Hij heeft later in extenso toegelicht dat deze combinatie aangewezen was wegens de aanmerkelijke financiële verlichting ervan te bate van de Nederlandse schatkist, al liep dat mede via een gedeeltelijke ontlasting aan personeelskosten op de Indische staatsbegroting. E. De Waal, *Onze Indische Financiën, Nieuwe Reeks Aanteekeningen*, X Vols., 's-Gravenhage, 1876-1907, Hereditie in het Engels bij Nabu Uitgeverij Book Depository, Naturschutzbund Deutschland (NABU) e.V., Berlin: E-book, ook in paperback-vorm, ISBN 978-12718-37922, Deel I, pp. 67-73.

Whitehall huurde dus eigenlijk de Nederlandse koloniale politionele troepen voor een grijpstuiver in. Den Haag was graag bereid. Het kon deze overeenstemming intern, voor het naar heldhaftige imperialistische daden hunkerend parlement, boeken als een belangrijk pluspunt in zijn consolidatieprogramma. Maar die consensus hield ook in, dat het de onthoudingspolitiek definitief moest verlaten, nog wel onder controle van Londen. Londen had al veel ervaring met moslim-guerilla's, Den Haag eigenlijk nog niet. Dat had de moslims altijd eigenlijk wel met rust gelaten, al had het er niet veel respect voor. Met de Sumatraanse variant van het Islamitisme op de Archipel waren bijna nooit goede handelsovereenkomsten te sluiten. De Hollanders werden altijd verneukt. Dat de fanatieke moslims de militaire macht van Batavia voor jaren zou gaan binden kwam niet bij de minister van Koloniën op. Eigenlijk zou de Lombok-expeditie van 1894 dat de Hollanders pas definitief leren. Maar toen kon Batavia niet meer terug.

II.18.1.5 Het Elminas-tractaat en de uitvoeringsregelen

De Hollanders hadden bij hun eerste schipvaarten naar het Verre Oosten dringend behoefte gehad aan een ravitailleringssteunpunt halverwege de kusthoudende vaart langs de westelijke zee-oever van Afrika. Liefst in de wat luwere Bocht van Guinée, later ook bekend als De Goudkust. Daar stond mindere zeegang, daar waren de onderstromen in de watergangen die volgens het Iterinarium van Jan Huygen van Linscho(o)ten gevolgd moesten worden minder heftig. De groenten- en fruitvoorzieningen, al aan boord aangelegd na aandoening van de Kaap-Verdische eilanden, konden dan met verse tropische citrusvruchten worden aangevuld. Er konden nieuwe dierlijke en plantaardige oliën en vetten ingenomen worden. Varkentjes konden aan boord gehesen worden. Een inheems timmerman kwam een hok timmeren voor die beesten. Manden kippen kwamen er bij. Er kon ruilhandel worden gepleegd in delf- en ertsstoffen, waaronder inderdaad goud, gedolven in de door de Portugezen aangelegde mijnen in de tweede en eerste helften van de zestiende en zeventiende eeuw. Daar, bij die mijnontginning, was een primitieve fortificatie verrezen, eveneens opgetrokken door de Portugezen, ter bescherming van de mijnschachttorens en de mijningangen in de ommelanden, waarmede deze begeerde ertsen werden aangenaderd door slaven, aangevoerd uit de binnenlanden van Centraal Afrika.

Die slaven werden afgeleverd door de zo geduchte Ashanti-stammen die zich in deze transporthandel gespecialiseerd hadden. Het ging om negers, die als "transport-eenheden" in consignatie werden aangeboden door de slavenhalers te Zanzibar, die daarin een groothandel hadden. Ik moet nu het woord "negers" gebruiken. Ik weet wel, dat deze term tegenwoordig niet goed bruikbaar is. Ze heeft een negatieve lading, eigenlijk ongeacht de context waarin ze gebezigd wordt. Het klinkt racistisch. Maar ja: ik probeer uit te leggen hoe destijds, tussen Hollanders, Portugezen en Ashanti's werd gecontracteerd. En in de transportovereenkomsten staat nu eenmaal, dat het om "negers" ging. Dat woord komt ook in de assurantiepolissen terug van de Londense Lloyd, ook nadat handel in negers verboden is en geen zedelijk onderwerp meer kan zijn van burgerlijke overeenkomsten. Is dat onderwerp er tóch, als "oorzaak" van wederzijdse verplichtingen, afspraken, verbintenissen – en dat blijft, laten we niet huichelachtig zijn, tot na 1900 het geval – dan is die overeenkomst wel "nietig wegens een onzedelijke oorzaak" op basis van artikel 1371 van het Oude Burgerlijk Wetboek van Nederland, maar ondertussen gaat die handel stomweg alsof er niets aan de hand is toch door. Wie zich op artikel 1371 van dat burgerlijk Wetboek zou beroepen bij een rechter – en dat zou zeker bij Elmina geen rechter zijn uit de Nederlandse rechterlijke macht – zou zijn handelsrelaties snel kunnen vergeten. Als hij het er al levens af zou brengen.

Men had trouwens geen goede alternatieve aanduidingen voor deze handelsobjecten of transport-eenheden. "Zwarte Afrikaan", dat kwam bij niemand op. Dat waren de Ashanti's en de Fanti's óók. Dat waren de geduchtste slavenhalers aller tijden. Stammen-aanduidingen zoals Etna's, Zela's, Zoeloe's, Wa's, Twa's, Hutu's, Tutsi's, Kaffers, Hottentotten waren voor de kwaliteit van de specifieke transporteenheden, de verzorging en verzekeringspremies niet relevant. En dan: is spreken over "Kaffers" niet nog erger dan spreken over "negers" als het om vervoersverplichtingen gaat? Zijn er "witte of blanke Afrikanen" in de etnische zin van het woord?

Er zijn “Boeren”, maar dat is een gans andere soort-aanduiding. Dat is zelfs geen nationaliteits-praedicaat. Dat is een aanduiding naar religieuze Noord-Europese stamverwantschap die nooit bestaan heeft, maar mythische verbindingen heeft met een protestantse denominatie. Dus. De auteur is door de omstandigheden van het verhaal genoodzaakt het woord “neger” te bezigen. Hij bepleit geen rascische onderscheidingen te maken naar huidskleur. Het ging destijds nu eenmaal om handelscontracten en vervoersverplichtingen met risico-bepalingen als *Free on Board* of *Costs, Insurance, Freight Free* bij massa-transporteringen van negers voor transoceansische lading-geadresseerden. Daarin staat “neger” voor “transporteenheid”. In de *Asiento*-vergunnigen en de onderverpachtingen staat dat ook. Daarom is de auteur in de moeilijkheid dat hij “niggers, “negros” en “nigros” beschrijvenderwijs als ladingcomponenten moet aanduiden, ter omschrijving van de strekking van de overeenkomsten, de ontheffingen voor export, import, de differentiële rechten en de meestbegunstigingclausules bij overdracht van het *Asiento* naar buitenlandse handelaren die op de cognossementen ook nog toonderwissels afgeven. Hij geeft een feitelijke situatie weer. De handelaren waren niet geïnteresseerd in wel-of-niet zwarte Afrikanen, maar sterke duldzame trekkrachten, onuitputtelijke gewillige dragers, slepers, sjouwende labberdanen alsmede smalheupige duikers met een grote longcapaciteit mitsgaders albino-pygmeeën, die gewild waren in de mijngangen van de gouddelfcentra in Brazilië en tegen een stootje konden ook al stonden ze tot in de heupen in het wassende water. Daar wisten de Ashanti’s alles van, ook waar ze te halen waren tegen gereduceerd tarief en hoe ze kalm te houden waren zonder dat ze dood geslagen moesten worden tijdens barre tochten. De Ashanti’s zagen hun toegevoegde waarde als experts te dezen en gooiden er guldens boven op.

Deze Ashanti-stammen hadden zich bij deze mijnen bij dat fort van de Hollanders gevestigd, metterwoon, en daar een soort kampen ingericht waarin zij hun koopwaren – binnenlandse krijgsgevangenen – in bewaring hadden en onderhielden. Vandaaruit onderhielden zij ruiltransitverbindingen naar Zanzibar, waar de Sultan een monopolie had op gespecialiseerde slaven uit Azië. In dit monopolie deelden de Ashanti. Zij namen de Aziatische slaven van de sultan in consignatie. Pelotonsgewijs brachten de Ashanti deze verhoudingsgewijs vrij kostbare slaven naar de westkust, naar hun nederzettingen bij die kampen, in afwachting van de Portugese oceaanvaarders die ze doortransporteerden op dezelfde consignatievoorwaarden naar Brazilië en het Caraïbisch gebied.

Tijdens de zware trektochten van oost naar west dwars door Donker Afrika vermeerderden de Ashanti het getal van hun koopwaar aanzienlijk door van de negerstammen wier territoria zij doortrokken weer krijgsgevangenen, gegijzelden en overtollige wezen te kopen of wederom in consignatie te nemen. Ook deze namen zij in bewaring ter doortransportering naar het Nieuwe Amerika. Maar deze onderweg verworven negerslaven waren doorgaans minder waardevol. Zij werden dan ook in bewaard onder een aanmerkelijk minder gekwalificeerd regime. De Ashanti bedienden zich op deze doortochten van dragers, oppassers, fourageurs en bediendes van allerlei slag die zij soms betaalden, maar die nog vaker op eigen risico de moordende tocht meemaakten om maar, onder de veilige bewaking van de krijgshaftige Ashanti’s, aan de westkust te geraken, aan de stranden van de bevrijdende oceaan. Daar dachten zij in te kunnen schepen op overtochten naar wenkende werelden met toekomst. Donker Afrika was geen aards paradijs.

Zo brachten de Ashanti’s verschillende volkeren bijeen bij Fort Elmina. De Ashanti’s waren niet geliefd bij de agrarische en sedentaire bevolking rondom Elmina. De Ashanti’s toch waren krijgvoerende nomaden, die plachten te roven wat voor plundering in aanmerking kwam. Zij hadden weinig deernis met de landbouwcultures waar zij doorheentrokken en leefden soms van het ter oogst staand veldgewas. Maar ook de veestapels lieten zij onderweg en aan de kust niet met rust. De Ashanti’s werden gevreesd. Ze kwamen om te incasseren, ladingen aan te nemen en nieuwe ruilafspraken te maken. Zij kwamen niet ter blijvende vestiging. Zij legden verder beslag op wat ze nodig meenden te hebben of wat zij waardevol dachten, zonder te ruilen of anderszins te betalen. En keerden dan weer teruig met retourvracht naar Zanzibar. Uiteraard haatten de sedentaire stammen die hun agrarisch areaal regelmatig verwoest en verbrand zagen, hen meer

dan zij onder woorden konden brengen. De Portugezen, die missiestaties vestigden en zelf soms ook langer verblijf hielden bij de mijnen, waarover zij de directie voerden, hadden echter een soort capitulaties ingesteld ter handhaving van de orde, rust en veiligheid ter plaatse. Daaraan plachten de Ashanti's zich wel te houden, omdat zij met de Portugezen zaken wilden blijven doen bij de transporten naar Brazilië. De Elminezen, zo worden de volken die zich nedergezet hadden rondom het Portugese fort, wisten terdege van de capitulaties. Handelden de Ashanti's in strijd met deze capitulaties, dan kon de Elminees naar de Portugese Fransiscaan gaan, aalmoezenier bij het fortgarnizoen. Vond die de klacht aannemelijk, dan nam hij het op voor in klager bij de militaire gouverneur. Die kon geen gedonder hebben. Hij liet een hoofdman komen van de Ashanti's. Die moest een standje slikken. Wat gejat was, moest worden geteruggegeven, soms moest schade gecompenseerd worden. De Ashanti's zagen in de Portugezen handelspartners, die ze niet voor het hoofd konden stoten. Ze deden onderling goede zaken, wat kon hen de al te teerhartige folklore van die pater bommen? Ze gaven genoegdoening. En vermeden conflicten. Die hadden geen nut. Daarom werd op den duur gezegd dat de Elminezen de Ashanti's als *vrienden* begroetten. Dat is overdreven. Ze duldden elkaar. Ze waren ook afhankelijk van elkaar: de Elminezen gaven de Ashanti's verse leeftocht mee voor de moordende reis terug naar Zanzibar en verrichten soms diensten. De Ashanti's zagen de wederkerigheid in deze gedoogsituatie. Ze hielden zich dus in. Hun aanwezigheid was in zekere zin een schutse voor de doorgaans weerloze Elminezen.

De Fanti's uit het gebied waardoor de Ashanti's trokken bij hun oost-westwaartse karavanen waren in hetzelfde stiel gespecialiseerd als de Ashant's: de leverantie van slaven, ook weer buit uit stammenoorlogen. Ook zij boden de waar aan bij Elmina. Zij waren zondermeer de Ashanti's vijandig gestemd. En hun lontjes waren korter. Ze trokken zich niets van de capitulaties aan. Dat wil zeggen, ze hadden geen gevoel voor de langere termijn-effecten van het schenden van deze capitulaties. Ze sloten ze wel. Maar als het zo uitkwam, beroofden ze de Elminezen van alles wat los en vast zat. Ze hadden, om zo te zeggen, geen langere termijn-frustratietolerantie. Vergelijkenderwijs hadden ze daarvoor nog niet voldoende organisatiecultuur binnen hun stamverband opgebouwd. Daarom waren de Elminezen altijd vijandig jegens de Fanti's. Dat was in de negentiende eeuw goed merkbaar. Beiden waren aangewezen op de afnamebereidheid van de mannen mret de geheimzinnige oceaanvarende schepen. Portugal had een slavenmonopolie doorgeconsessioneerd gekregen krachtens het Tordesillassysteem. Daarop berustte de winstgevendheid van hun transoceanenische slaventransporten. Het *General Asiento*. Ik besprak het al in Deel I van deze serie. Bij de Vrede van Utrecht van 1713 hadden de Britten dat begeerlijke *Asiento* verworven. Het luidde de ondergang in van de West-Indische Compagnie. Ik vermeldde al, hoeveel verwondering het destijds baarde dat de Republiek deze overdracht van dat *Asiento* zonder al te veel morren verdroeg.

In 1637 waren de Hollanders ter kuste van Guinée opgedoken ter *blijvende vestiging*. Ze waren al eerder aangeland. In 1596 waren zij opgedoken om een steunpunt te vinden voor hun schipvaart naar het Verre Oosten. Ter ravitaillering van de schepen, om de doem van de scheurbuik halverwege de vaart door de Indische Oceaan te voorkòmen. De Portugezen hadden de geuzen weten te weerstaan. In 1630 waren de kansen voor de Hollanders definitief gekeerd: zij hadden Portugees Brazilië veroverd. Ze waren daar lucratieve suikerrietplantages begonnen. Daar waren slaven bij nodig. Die waren te halen bij fort Elmina. Tussen 1630 en 1637 deden de Hollanders nog goede zaken met de Portugese bezetting bij dat fort, hun *Asiento* respecterend. Maar uiteraard rees de vraag: waarom dat Asiento gewoonweg niet afgepakt en het fort veroverd? In 1637 geschiedde zulks. De Hollanders streken neer. Metterwoon. Gouden handel. Terwijl de perspectieven die de vaart op het Verre Oosten kon bieden op dat moment nog bepaald twijfelachtig waren. Zouden de Hollanders daar de Engelsenm wel kinnen terugdringen? Het was een moeilijk te beantwoorden vraag. Blijven bij Elmina en daar slapend stinkend rijk worden, dat was een veiliger optie. De Hollanders herbouwden het fort volgens de nieuwste inzichten van stadhouder Fredrik Hendrik die een genie gold in fortificaties en belegeringen. Het fort Elmina kreeg nu de faam onneembaar te zijn, voorzien als het was van diverse moderne batterij-

stellingen op de forttorens. In de omgeving konden de Hollanders vervolgens de inrichtingen voor de slavenaanvoer en tijdelijke opvang verbeteren en nieuwe regelingen treffen met de Ashanti's. Die spinden daar aanmerkelijke baat bij, want de Brazilliaanse suikerrietplantages absorbeerden veel arbeidskrachten. De vraag naar de zoetstof steeg aanmerkelijk. De wereld verkeerde in hoogconjunctuur. Elmina werd een gerenommeerd centrum van slavenhandel. Ook de Sultan van Zanzibar voer er wel bij. Maar er bleek toch één groot verschil met de goede, oude Portugese tijd.

De Hollanders vestigden zich na 1648 tóch niet metterwoon en voerden ook geen zendelingstaties in. De Hollanders kwamen om te graaien. Dat deed de bemanning van een Hollands convooi een aantal ligmaanden achtereen totdat de passaat gunstig was gekeerd. Daarna voer het contingent met de hoofdmacht naar Brazilië of naar het Verre Oosten. Daarna arriveerde een nieuw convooi. Maar ook dat bracht geen blijvers. De Ashanti's kregen dus steeds met wisselende kooplieden en cargadoors te doen, met wie zij geen bestendige verstandhouding opbouwden. Er werden soms kortlopende afspraken gemaakt, maar van bestendige capitulaties zoals de Portugezen die opgesteld hadden, kon geen sprake meer zijn. Er waren wel inspecties door Hollanders of het in de kampen soms niet uit de hand liep, maar waren dezen vertrokken, dan waren er weer andere die niet konden controleren of de Ashanti zich wel hielden aan de penitentiaire en detentie-regimes die hun Hollandse voorgangers hadden gemaakt.

Dat hadden de Ashanti's uiteraard best in de gaten. Zij vestigden derhalve toch een waar schrikbewind. Zolang dat geen ongunstige effecten had op de lading of de transporteenheden, kon dat de passerende Hollanders niet schelen. De kust van Guinée kreeg door heel Donker Afrika een wangunstige roep: de neger uit de binnenlanden was er nog minder dan een hond. Er kwamen uiteraard opstanden en onlusten van, maar die wisten de Ashanti's doeltreffend af te dempen voordat de Oost-Indische retourvaart in zicht kwam. Die retourvaart hing af van de kentering van de passaatwinden. En aangezien de Ashanti's die kenteringen óók precies wisten te voorspellen wisten zij, wanneer zij moesten ophouden met hun terreur en wanneer zij daarmee weer konden starten. De locale boerenbevolking betreurde het heengaan van de Portugezen zeer.

Deze wisseling van regimes in de publieke rechtshanhaving werd in 1815, toen de Archipel weer gegund werd aan de Nederlanders, geprolongeerd. De Ashanti's boorden nu een nog winstgevender verhandelingstraject aan: de werving en transportering van de door de blanke kolonialen zozeer gewaardeerde kaffers, de *Orang Orang Blanda Itam*, de Zwarte Hollanders. Ik vermeldde al in Deel I hoezeer de Hollanders te Batavia deze kaffers inzetten bij de rechtshandhaving in de woelige havenbuurten met als uitvalsbasis het eiland Onrust. Deze kaffers hadden de status van beambten, waren hondstrouw en deserteerden nooit in de zo ondoordringbare binnenlanden van Java. Allicht. Deze kaffers konden immers nergens terecht: ze vielen alleen al door hun huidskleur op. De inheemsen sloegen ze onmiddellijk in de boeien en brachten ze terug, met een aardige beloning voor bewezen diensten. Op Onrust hadden deze kaffers hun waarde overduidelijk bewezen. Het Nederlandsch Indisch Leger meende dus na 1816 deze *Orang Blanda Itam* heel goed te kunnen inzetten als hulpmiliciens bij strafexpedities. Daarin werd het niet bedrogen. Wederom op dezelfde gronden: de negersoldaten konden niet weg. Ze konden alleen bestaan bij de troep. Wederom gold fort Elmina als centraal werfdepot en wederom deden de Ashanti's goede zaken. De *Orang Orang Blanda Itam* konden tal van privileges verwerven, zelfs opklimmen tot onderofficier, zolang het maar niet de adjudant-chévrons waren die nu eenmaal waren voorbehouden aan de als gekazerneerde marechaussees buitengewoon gewaardeerde protestantse Molukkers. Bij deze gedrilde vechtersbazen legden ook de *Orang Orang Blanda Itam* het af. De ronseling van deze negersoldaten rondom Fort Elmina bracht daar wederom veel leven in de brouwerij. Maar echt rustiger werd het er daar niet door.

Ter inleiding van de uitruil van Sumatra's oostelijke kusten aan de noordpunt bij Atjeh met Londen, kwam Londen op de brilliante gedachte de Hollanders te verwijten dat zij in slaven handelden, daarbij doelend op de ronseling van de *Orang Orang Blanda Itam*. Aan deze schandelijke practijken wenste Whitehall een einde te maken. Nu gebleken was dat de Nederlanders de daarvoor vereiste doorzettingsmacht misten, was Londen bereid in dit opzicht

de *white man's burden* op zich te nemen. Vandaar de beoogde versnelde uitruil van de landstreek rondom Elmina met die zoëven genoemde regentschappen en sultanaten rondom het radiatiepunt Siak. Het was een gunst, die Londen de Hollanders hier gunde en die zou strekken tot aanmerkelijke vermindering van hun rechtshandhavingsplichten: de slavernij immers was kort te voren officieel bij verdrag afgeschaft. De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Gericke had Londen voor dit uiterst schijnheilig argument de munitie verschaft.

Gericke[156] toch had in de Tweede Kamer een uitvoerig betoog opgehangen over de gruwelijke misstanden ter kuste van Guinée waar oorlogen, stammenconflicten, slavenhandel, plunderingen en gedwongen prostitutie welig tierden.[157] Dat had Gericke gedaan om een rechtvaardiging te geven van de door velen in den lande sterk becritiseerde uitruil tussen Engeland en Nederland van de Siaklanden tegen de "Hollandsche bezittingen ter Kuste van Guinée". Gericke was iets te snel akkoord gegaan met Whitehalls voorstelling dat Nederland door deze uitruil nu de vrije beschikking kreeg over héél Sumatra. In het kader van de door Gericke voorgestane territoriale consolidatiepolitiek leek dat inderdaad een geweldig voordeel. Totdat de minister van Oorlog, Weitzel, de minister van Kolonieën ontsteld informeerde dat zulks de werving van een aanzienlijk contigent KNIL-militairen op korte termijn dringend noodzakelijk maakte. Want Sumatra had Batavia nooit in de hand gehad. Hier en daar aan de kusten, zeker. Maar nooit in de binnenlanden en zeker niet in de ommelanden rondom Atjeh. De uitruil was echter volledig tot in detail voorbereid. Nederland zou voor de opstallen en de bewerkte terreinen een schadeloosstelling krijgen van zevenenveertigduizend guldens. De chèque was al in handen van de Britse ambassadeur. Vandaar dat Gericke nu zwaar leunde op de kostenposten vanwege de legering van soldaten in Elmina en de rechtshandhaving in de ommelanden. Dat het daar een chaos was, dat

[156] J.L.H.A. Gericke van Herwijnen, minister van Buitenlandse Zaken in het laatste kabinet van Thorbecke, van 18 januari 1871 tot 27 augustus 1874. Gericke stond, wat betreft de volkerenrechtelijke overdracht van de Goudkust aan Groot-Brittannië voor een voldongen feit. De onderhandelingen waren sedert 1867 door Londen slepend gehouden omdat het zich nog steeds moest beraden of het wel juist was de Engelsen op Sumatra min of meer toe te vertrouwen aan het gebrekkig handhavingsapparaat van het Nederlandse koloniale gezag. Toen Gericke de portefeuille aanvaardde waren de koopprijs en de voorwaarden al bepaald en ook dat die overdracht onderdeel zou zijn van de ingewikkelde samengestelde deal, waaraan Den Haag belang hechtte, omdat gaandeweg was gebleken dat de bezittingen in de Bocht van Guinée bij het kiezersvolk dierbaarder waren dan gedacht. E. de Waal had deze onderhandelingen gevoerd met als veronderstelling dat Nederland niet veel belang had bij de Goudkust. De bezettingen rondom het fort Elmina kostten jaarlijks veel, het klimaat was er moordend en de handelsfacorijen kwijnend. In 1872 pas kwam de Firma Kerdijk & Pincoffs met de prognose dat de Afrikaansche Handelsvereeniging grote winsten zou kunnen boeken, mits het Nederlands gezag de Goudkust maar stabiliseerde en daar consulaire posten zou uitzetten. Daaraan begonnen nu meerdere Rotterdamse handelshuizen belang te hechten. Dat had De Waal niet kunnen voorzien. De voorstelling van zaken door Pincoffs was trouwens ook niet juist. Pincoffs zag toen al dat zijn Afrikaansche Handelsvereeniging, waar hij steeds zo hoog van had opgegeven, eigenlijk niet goed liep. Hij duchtte een financiële déconfiture van grote omvang die zich in 1879 ook realiseerde. Hij kon dat in 1872 niet toegeven uit prestige-overwegingen. Dus zocht hij de oorzaken van deze terugloop van de retourvrachten uit de Congo-delta te wijten aan het gebrekkig beheer van Nederland aan de westkust. De andere firma's verwachtten juist op dat moment grote winsten te kunnen maken, juist vanwege Pincoffs eerdere glunderende berichten. Zij werkten dus in 1872 de deal die Gericke moest verdedigen tegen. Londen wilde alle onderhandelingen wel heropenen, maar dan op voor Nederland veel ongustiger voorwaarden waarmede Gericke niet bij de Tweede Kamer kon aankomen. Hij stelde daarom voorliggende de transactie veel te gunstig voor. De Tweede Kamer bespeurde dat ook wel, maar wilde toch niet doorvragen. De waarheid kwam bijna niemand uit, zoals meestal: Handelingen van de Tweede Kamer, 1870-1871, 5-6-7 juli 1871 , ihb. 6 juli, pp. 1107 vv. De Kamer concentreerde zich maar op het slechte volkskarakter van de Atjehers.

[157] Handelingen van de Tweede Kamer, zitting 7 juli pp. 1128 vv. Zie over de Britse zienswijze betreffende de ontwikkelingen aan de Goudkust: *D. Coombs, The Gold Coast, Britain and the Netherlands 1850-1874*, Oxford University Press, (O.U.P. Uitgevers): Londen, 1963, pp 44-98 vv.; J. Woltring (Ed*.), Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919, Tweede Periode, 1871-1898,* VI Vols., opgenomen in de serie; Rijks Geschiedkundige Publicatieën, Grote Serie, Nr 132, Uitgeverij Martinus Nijhoff, heruitgaven 1970, 's-Gravenhage 1962-1972, Vol. II, docnrs. 199, 288, 331; voorts: Kruitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme*, a.w., pp. 39-40; pp. 54-57.

klopte. Maar dat kwam omdat de Hollanders er van oudsher nooit iets aan hadden willen doen. Ze bleven slechts in transit en dat alleen om te graaien. Dat zei Gericke er niet bij.

Voor de sedentaire bevolking was het inmiddels hartverscheurend de Hollandse vlag naar beneden te zien gaan. Soms waren de Hollanders, in hun eigen belang, toch tussenbeide gekomen ter verzekering van bepaalde minima in de handhaving van de openbare orde. De Engelsen daarentegen waren zowel bevriend met de Ashanti's en de nog vijandiger Fanti's die óók in slaven handelden en nog ongeremder te keer gingen op de plaats van vervrachting. De Elminezen zonden zelfs een soort diplomatieke missie naar Den Haag om toch om te zien naar hun deerlijk dagend lot. Het mocht niet baten. Zij dienden een petitie in bij de Staten-Generaal. Zij hadden als Nederlandse onderdanen toch óók recht op elementaire rechtsbescherming?[158] Zij kregen steun van de conservatieven in de Tweede Kamer. Hun spreekbuis werd de Utrechtse hoogleraar G.W. Vreede, die zelfs een adresbeweging startte.[159] Hij wees op de benarde positie waarin de

[158] Zie over het drama: R. Baesjou (ed), *An Asante embassy on the Gold Coast, The Mission of Akyempon Yaw to Elmina, 1869-1872*, African Social Research Documents, Vol XI, Uitgevers Leiden Afrika-studiecentrum/Cambridge:African Studies Centre, 1979, ISBn 90-70110-25-3: Leiden 1979, pp. 43-44. De Ashanti's hadden bezwaren tegen de overdracht van handelsposten aan de Afrikaanse westkust zonder enig overleg met hen, als machtige militaire stam. De koning van de Ashanti's zond een aanzienlijk legercommandant van een van zijn expeditionaire korpsen, omdat hij zijn wereldhandel in geconsigneerde slaven bedreigd zag en zich minstens compensatiegerechtigs achtte. Akyempon Yaw, betiteld als "Groot-Vaandrig van den Koning van Ashantijn" verscheen in Elmina om tegen de voortzetting der onderhandelingen te protesteren bij de Nederlanders. Het ging deze Vaandrig niet direct om de belangen van de Elminezen. Het ging hem om de handelsbelangen van zijn koning. Maar de Elminezen waren toch al tegen de soevereiniteitsoverdracht aan de Engelsen. Met de Asnati's waren ze tenminste niet doorlopend op vijandelijke voet geweest, met de Engelsen eigelijk wel en met de Fanti's zondermeer. De Groot-Vaandrig werd tenminste door de Nederlande gouverneur ontvangen, de Elminezen als volk kregen geen belet. Het lag voor de hand de Groot-Vaandrig te vragen om dan meteen ook de belangen van de Elminezen in de onderhandelingen méé te nemen, zoals de Tsjechen aan de Britten vroegen bij de overdracht van Tsjechisch Sudetenland in 1938 aan de Duitsers, die steeds ronduit de pest hadden gehad aan die Tsjechen. Chamberlain was er stomweg niet toe bereid. Hij wilde de Tsjechen eenvoudig niet zien en niet horen. De Nederlandse gouverneur van Elmina verkeerde in 1869 in vergelijkbare positie, juist omdat hij vond dat de Elminezen schandelijk onrecht werd aangedaan. De keuze voor de Groot-Vaandrig als hun belangbehartiger was ongelukkig: de Ashanti's hadden een slechte naam. Ze golden als te arrogant, te hegemoniaal en te miliaristisch. Maar de Elminezen hadden niemand anders in de buurt, zoals de Tsjechen dat óók niet hadden: Daladier verwaardigde zich, als premier van Frankrijk, niet eens een nota van de Tsjechen in ontvangst te nemen. Daarom wendden de Tsjechen zich in uiterste wanhoop tot de schoonzoon van Mussolini, die weer om andere redenen de pest had aan de Duitsers. Weer: een slechte, doch begrijpelijke keuze. Graaf Ciano, die schoonzoon dus en tevens minister van buitenlandse Zaken van Italië zag in München in één oogopslag waarop Hitler uit was. Oorlog, ook met Groot-Brittannië en Frankrijk. Maar bij de Engelsen en Fransen was hij inmiddels *persona non grata*. Hij kon niet gelden als aanvaardbare bemiddelaar wegens de inval van Italië in Abessinië. Akyemon Yaw maakte in Elmina de gebruikelijke onaangename indruk van een Afrikaans strijder die zich niets gezeggen liet door Europeanen en zeker niet door Hollanders. Maar hij bracht graag elk argument naar voren om de Hollanders van de soevereiniteitswisseling af te brengen en daar konden die van de Elminezen ook wel bij. Yaw heeft daarover documenten ingebracht. Die zijn ter kennis gekomen van de Tweede Kamer, die geen lust had zich echt te verdiepen in de beschouwingen van een hoofd van een wrede en genadeloze krijgsstam. Deze documenten worden nu door Baesjou in onderling verband besproken. Het gaat vooral om de documenten onder de nrs. 46, 65, 117. De pers destijds was tegen de Ashanti's. Tegen de daaraan ten grondslag liggende vooroordelen was destijds niet op te tornen. Geen politicus zou zich daaraan wagen. De Elminezen, slachtoffer van dit spel der mogendheden, dienden separaat vanuit Elmina toch een petitie in, zoals in de hoofdtekst aangegeven. De petitie werd echter in persoon te Den Haag overhandigd door een speciale afgezant. Elminezen werden op dat moment nog met Nederlandse gelijkgesteld. De gezant was dus een Nederlander die in Nederland petitioneerde. Maar omdat het recht van petititie grondwettelijk was *gedefinieerd* naar uitoefeningsrecht werd het request buiten behandeling gesteld: de grondwet had immers, het is in de hoofdtekst al meermalen besproken, slechts territoriale werking in Europa. Tenminste, dat werd in 1867 nog ronduit aangenomen. De jurisdictionele heerschappij ervan was die van het strikte territoraliteitsbeginsel. Niet in de koloniën of overzeese volksplantingen. Elmina gold als zulk een planting. Daarmee ging de Tweede Kamer toch akkoord. Zie de merkwaardige afhandeling: Handelingen van de Eerste Kamer dd 17 januari 1872, 220 en 18 januari 228-230.

[159] Zie: G.W. Vreede, *Hoofdartikelen van wijlen professor Vreede, overgedrukt uit het Utrechts Dagblad, jaargangen 1869-1880*, uitgegeven door zijn zoon prof. Dr. A.C. Vreede, zonder jaar, pp. 104-105, waarschijnlijk in eigen beheer, Leiden 1906. Te kennen via www.gahetna.nl, inventarisnummer 2.17.171, Inventaris van het archief

Elminezen zich door toedoen van de Hollanders hadden gewrongen: ze waren, in de ogen van de belendende stammen ellendige coöperanten van een vreemd gezag. Ze hadden zich hopeloos gecompromitteerd in de loop der eeuwen, vertrouwend op loze beloften van bescherming door de Hollandse gouverneurs. Ze hadden, dat ware toegegeven, de slaventransporten door nooddruft gedrongen, gefaciliteerd. Ze hadden juist daarom recht op consideratie en een bijzondere rechtspositie in een overgangstijd – het pleidooi gaat hier lijken op dat ten gunste van de Molukkers in de zestiger en zeventiger jaren van de vorige eeuw die ook als collaborateurs werden gezien door Soekarno's nationalisten en ook te lang op de blauwe ogen van de Hollandse kolonialen hadden vertrouwd.. Het Lot van de Elminezen was dienovereenkomstig. De Haag liet ze barsten. De petitie werd niet in behadeling genomen, als zijnde afkomstig uit een Afrikaanse volksplanting. De Nederlandse grondwet was strikt beperkt, wat de waarborgen van klassieke grondrechten betreft, tot het grondgebied des rijks in West-Europa, hadden het kabinet en de kamervoorzitter bedacht. Het recht van petitie was zulk een grondrecht. Dat gold niet in Elmina. Het bekende Hollands egocentrisch legalisme van Johan van Oldenbarneveldt.

De botsende publieke opinies nopens de gewenstheid van de uitruil was tot in het zenith gestegen. Het was voor de regeringen aan weerszijde van de Noordzee een prestigekwestie geworden. Maar wel wist Den Haag te Londen te bewerkstelligen dat het aandacht aan deze kwestie zou besteden. Dat deed Londen weer op averrechtse wijze. Het verweet nu de Elminezen dat zij buiten Whitehall om waren gaan klagen over de Engelsen in Den Haag. Dat was ongehoord. Een expeditionaire macht werd gereed gehouden om de Elminezen te tuchtigen, mochten zij na aanlanding moeilijkheden maken. Die kwamen er diensvolgens toch. De Britten straften de Elminezen geducht in 1873 voor hun wederspannigheid tegen de Britse Kroon terwijl Koningin Victoria toch goedgunstig had beschikt op hun verzoek tot toelating tot *Her Majesties Realm*. Daarna begonnen de Engelsen een niet-aflatende oorlog ter vernietiging van Ashanti's en Fantí's. Want ook dezen handelden niet zoals van trouwe onderdanen van de meest Brittannische Majesteit verwacht mocht worden. Ze hadden zelfs private weerkorpsen op de been. En dat terwijl nu het *effective control-mechanism* in handen was van die Kroon. Dat wees op ontoelaatbare wederspannigheid. Deze expeditionaire bestraffingstochten leidden tot nieuwe bloedbaden. Dat gaf Nederlandse conservatieve kringen aanleiding tot interpellaties waarbij het kabinet verwijten kreeg wegens de verzaking van zijn elementaire plichten jegens de bevolking in de voormalige West-Afrikaanse Hollandse kolonie. Maar tevens noteerde de liberale pers opgelucht dat men nu af was van de aanmerkelijke kosten van de verplichtingen die Den Haag jegens de Elminezen had gehad. Niet, dat de regering zich daar voordien veel van had aangetrokken.

II.18.1.6 Het Indisch ronseltractaat en de uitvoeringsmaatregelen

In Nederlands Suriname zou in 1873 het tien jaar durend staatstoezicht eindigen over de in 1863 geëmancipeerde slaven, doorgaans daar op de plantages te werkgesteld. De plantagehouders vreesden nu tekort aan arbeidskrachten. Zij duchtten toch dat hun voormalige slaven hun dienstverrichtingen op de plantages niet zouden voortzetten. Zij vroegen nu, net als in de dagen van de goede, gouwe oude tijd, de befaamde V.O.C.-tijd (toen de Hollander gewoon kon doen wat hem uitkwam), om vergunningen in Den Haag. Vergunningen om op de Voorindische en Chinese kusten over te mogen gaan tot massale ronseling van contractarbeiders – zo werd dat eufemistisch tenminste benoemd in het request. Het zou de massale immigratie van arbeidskrachten borgen die deze ondernmemers nodig hadden voor de herinrichting van hun plantages en het opzetten van industriële mijnbouwontginningen. De aanvragers wilden een extraterritoriale gunning van de ronseling, buiten de Archipel om. Buiten het grondgebied van het

van de familie Vreede, 1783-1988; www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.21.171?open=c01%3A2. Bezocht op 10 februari 2021, Archiefstuk IV Professor Mr George Willem Vreede, 1809-1880, als boek in dat archief opgenomen.

koninkrijk der Nederlanden, dus. Daarom hadden zij de tussenkomst van het ministerie van Buitenlandse Zaken nodig. De plantagehouders wilden immers optreden op Brits grondgebied.

De reden was dat zij duchtten dat deze ronselingen op Java problemen zouden veroorzaken onder de inlandse bevolking. Zij hadden nog herinnering aan de dagen van Valckenier en Van Imhoff, toen dergelijke ronselingen onder de Chinezen op Java een collectieve opstand had veroorzaakt. Men brenge zich te binnen dat destijds, in het midden van de achttiende eeuw, die onlusten, die inderdaad de samenleving destabiliseerden en waaraan de Javaanse Chinezen nog onzalige memories hadden, hun aanleiding niet zozeer vonden in de werving als zodanig, maar aan de toeleg om de over te brengen Chinezen over boord te zetten. Maar de menselijke herinnering is van nature gebrekkig. En dat euvel wordt te merkbaarder naarmate het een kwalijke dimensie geldt van de herinneringsinhoud. Want de toeleg van Valckenier was destijds onloochenbaar geweest en ook dat Van Imhoff daaraan niet onschuldig was gebleken. De vergunningaanvragers kwamen voort uit dezelfde kringen als die waarin de Heeren XVII destijds verwijlden. En niemand wordt graag aan zijn minder gunstige familiehistories herinnerd. Zoe Boek I in de serie *Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten*, II.1.7. (*Van Imhoff vertelt hoe het zit en laat blijken dat hij nog méér weet*) en II.1.9. (*De rechtszaak tegen Adriaan Valckenier*).

De aanvragers ontveinsden zich niet dat zij de contractarbeiders zouden willen onderwerpen aan de poenale sanctie.[160] Zou de arbeider het opgedragene niet naar behoren willen verrichten of zelfs deserteren, dan zou de werkgever eigenrichting mogen plegen via bestraffing. Bij wanprestatie geen burgerrechtelijke sanctie via schadeloosstelling of gijzeling, maar directe opzettelijke leedtoevoeging met vergeldingsoogmerk. Slagen met de rotan, detentie in een schuur, kettinggang, hongerregiems, enfin, dat soort werk. De aanvragers verwachtten daarvan generaal-preventieve werking. De arbeider zou immers in den vreemde bij onttrekking aan zijn contractsverplichtingen nergens heul kunnen vinden. Zulks vooral niet, wanneer hij ook nog eens belijder zou zijn van een ter plaatse volstrekt onbekende religie of levensbeschouwelijkheid, zoals het Boeddhisme of het Hindoeïsme. Deswege mede vroegen de aanvragers die ronseling te mogen concentreren in die gebieden waarin deze bovenzinnelijke overtuigingen de bovenhand hadden. De contractsarbeider zou geen kant op kunnen. De werkgever zou de lonen deswege laag kunnen houden en de secundaire arbeidsomstandigheden primitief en zelfs ontoereikend.

Dat men aldus, hoezeer de *inkomende slavenaanvoer* reeds in 1814 officieel bij tripartite overeenkomst tussen de Britse, Nederlandse en Amerikaanse marines als misdrijf tegen het menselijk ras was verboden, wederom een vorm van verkapte slavernij introduceerde, waaronder de destijds verboden invoer ervan binnen de handelshavens die genoemde marines beheersten of beheersen konden, ontkende niemand. Zeker de aanvragers niet, die hun request lieten opstellen door Amsterdamse handelskantoren. Suriname dreigde een verliesgevende kolonie te worden. En hier leek een doeltreffend remedium aangeboord. Contractsarbeid onder geronselde Chinezen, illegaal geworven in China zelf, was sedert 1853 lonend gebleken: de suikerrietplantages gingen waarachtig weer floreren. Het betrof hier de aanvoer van ongeveer zesentwintighonderd Chinezen. Dat moest grootschaliger aangepakt worden. De concurrentie op de mondiale markt voor suikerriet was moordend.

De Britten hadden al eerder veel Hindostaanse contractsarbeiders weten te ronselen voor de revitalisering van de plantages In Brits-Guyana. Kon het Amsterdamse verzoek nu niet worden ingewilligd op gelijke voet voor alle gebieden in het Verre Oosten waar de Britse vlag *effective control* borgde? Londen was niet genegen. Maar omdat het op dat moment, sedert 1867, wel interesse had in het steunpunt Elmina aan de Bocht van Guinée, kon Gericke een gunstig ronselverdrag afsluiten als hij deze drie onderwerpen – de beveiliging van de volksplantingen rondom Siak tot Atjeh, de uitruil van Elmina én dat ronselcontract op verdragsbasis -- in één aanbieding door de Kamers in Nederland zou weten te loodsen. Whitehall zou dat waarderen. Het

[160] Zie; J.H. Adin, *De immigratie van Hindostanen en de afstand van de Goudkust*, opgenomen in: de Nieuwe West-Indische Gids, 41e jaargang, 1961-1962, Uitgeverij Brill, Leiden, pp. 4-13.

zou dan de Britse gouverneurs de juiste uitvoeringsmaatregelen aanzeggen wat de ronseling betreft, waarbij de Nederlanders nog steun zouden kunnen krijgen van de fanatieke Britse moslimsoldaten die op locatie gegarnizoeneerd waren. De Tweede Kamer sputterde, we zagen het, wel tegen, maar kon zich uiteindelijk in deze koehandel vinden. En zo geschiedde. Veel zou afhangen van de concrete uitvoering van deze contracten.

De Hindostani zouden in Suriname moeten worden behandeld als Britse onderdanen van de Kroon. Op papier was dat heel wat: ze zouden Brits-consulaire bescherming mogen zoeken tegen wanbehandeling. Ze zouden hun verplichte arbeidstijd slechts voor vijf jaar aaneengesloten moeten uitdienen. Daarna zouden ze mogen gaan en staan waar ze wilden. Wilden ze blijven, dan hadden ze recht op een verblijfsvergunning en een stukje landbouwgrond en honderd Surinaamse guldens. Maar ze zouden ook mogen kiezen voor gratis terugreizen naar hun land van herkomst. Ze konden óók kiezen voor contractsverlenging met vijf jaar. En daarna zouden ze opnieuw voor de alternatieven al opgesomd mogen opteren. In Paramaribo werd een Brits consulaat opgericht waar de Hindostani zouden mogen klagen over gebrekkige sanitaire voorzieningen in hun kampementen, defecte gezondheidszorg, beperkingen in hun religieuze belijdenissen en verslechtering van arbeidsomstandigheden hoe ook genaamd. De Britten zegden toe dat zij deze klachten zouden inleiden te Den Haag en Batavia. De Britten zouden steeds bewaken dat aan deze klachten het passende gevolg zou worden gegeven. De ultieme sanctie bij nalatigheid van Den Haag was dat de immigratie van Hindostani zou worden stopgezet totdat aantoonbare verbetering op de klachten was geconstateerd. De Britten namen deze consulaire toezichtstaak hoog op. Het is altijd goed riemen snijden van andermans leer. Want de Nederlanders moesten dit geprivilegieerd regime uiteindelijk betalen. En dat kon gunstig uitwerken voor de Britse concurrentie in hetzelfde mondiale marktsegment. Het geprivilegieerd regime bleek inderdaad een belangrijke *pulling factor* te zijn die de arbeidskrapte in Suriname aanmerkelijk verminderde. In vijftig jaar vanaf 1873 immigreerden bijna vijfendertigduizend Hindostani naar Suriname. Maar een beperkt aantal keerde terug naar het land van herkomst. De anderen bleven en lieten zich uiteindelijk naturaliseren tot Nederlandse ingezetenen. Zo werkte de koehandel toch in enig opzicht gunstig uit.

Uiteindelijk bleek het Nederlands koloniaal gezag in 1890 ook bereid Javaanse contractsarbeiders te laten werven om naar Suriname te worden overgebracht als plantage-arbeiders. Batavia zocht nu de Britse consulaire dienst in Singapore aan om daarbij dezelfde bemiddeling te verrichten als Londen de consulaire dienst had opgedragen te Paramaribo. Het zou toezicht houden op de werving, en verder contact leggen met de dienst in Paramaribo ter voortzetting van een vergelijkbaar toezicht. De werving werd niettemin overgedaan aan de private emigratiekantoren op Java. Deze kantoren wilden aan deze rol van tussenpersoon uiteraard ook weer verdienen. Ze vroegen dus wervingsprovisie van de uiteindelijke ondernemers in Suriname. Ze namen Javaanse wervers in dienst, die per geworvene een kopgeld konden vangen van tachtig Javaanse guldens. Een verschil met de werving van Hindostani was echter in dit geval wel, dat de transporten zich bleven afspelen onder *Nederlands* overheidsgezag. Het was immers een soort van binnenlandse volksverhuizing. Niettemin kon de werving soms een verderfelijke dimensie krijgen, omdat de wervers de Javanen, die meestal in hoge geldnood zaten wegens woekerleningen bij Chinezen, verkeerde inlichtingen gaven over de loonsommen in Suriname. Het Nederlandse overheidstoezicht voorkwam echter wel, dat deze ronselingen uitliepen op verkapte slavernijverhoudingen, al bleven de Javanen toch vaak wegens die leningen in de macht van de emigratiekantoren die borg stonden voor de terugbetaling aan de Chinese geldschieters. Tot 1939 vertrokken op deze grondslag drieëndertigduizend Javanen naar Paramaribo. Van de poenale sanctie kwam in Suriname na 1920 niet veel meer terecht. De Nederlandse gouverneurs lieten de tenuitvoerlegging daarvan niet meer toe. In dit opzicht schreed het humanitair inzicht sneller voort dan binnen de Archipel, waar Delimaatschpappij tot 1942 deze sancties bleef toelaten.

II.18.2 Het Atjehse Sultanaat moet aangepakt worden ter beveiliging van de Europese straatvaart

Het trapartite koehandeltje dat Den Haag met Londen bedreef tussen 1867-1873 – toen waren de laatste uitvoeringsarrangementen rond – verried, dat Den Haag toch de steun van Londen zocht. Want de drie tractaten waren overduidelijk meer in het voordeel van de Engelsen dan van de Nederlanders. De Frans-Duitse oorlog was daarvoor de aanleiding. Duitsland, deze keer als een verenigde militaire macht van de belangrijkste vorstendommen binnen de Duitse Bond optredend, wist Frankrijk opvallend snel en doeltreffend verpletterend te verslaan. Deze slagkracht was vooral toe te rekenen aan het welberaamde gebruik dat het koninkrijk Pruisen wist te maken van de spoorwegverbindingen naar het westen. Die waren net voltooid. Bismarck had ze weten aan te leggen via illegale fondsen, ter beschikking gesteld door de Berlijnse bancair Bleichröderer, die een verkapt filiaal dreef van het hoofdkantoor Rothschild te Parijs. Deze kosten bleven buiten de Pruisische rijksbegroting. Bismarck legde daarvoor dus geen parlementaire verantwoordelijkheid af. Het gold eigenlijk een private onderneming, waarbij een aanmerkelijke reeks rangeervoorzieningen waren aangelegd vlak in de nabijheid van de Nederlandse oostgrens en parallel daaraan zuidelijk verlopend in de richting van de Franse Ardennen.

De Zuidspoorweg dwars door Noord-Brabant was net, eind 1866, in volle omvang gereed gekomen. Zij voorzag in aansluiting via de Moerdijk-spoorwegbrug, een hoogwaardig staaltje van Delfts ingenieursvernuft, in toegang tot een direct accès binnen de Vesting Holland. De Pruisen hoefden maar enkele wissels om te draaien in westwaartse richting op de reusachtige emplacementen ter hoogte van Venlo om Pruisische militaire transporttreinen via Venlo, Roermond en Eindhoven te laten oprazen naar deze bruggen. Zulk een treinbestand stond al snuivend op Station Rotterdam Delftsche Poort, nog voordat de infanterist Pieterse D. te Woerden zijn puttees om het magere linkerbeen zou hebben gewikkeld, besefte Thorbecke, op dat moment voor het laatst kortstondig premier, met schrik en afkeer. Daar had niemand bij de in werkingtreding van de Spoorwegwetten van 1860 aan gedacht. De flanken van Holland lagen voor de Pruisen open. En Pruisen was nu nabuurstaat geworden van Nederland op basis van het Weens verdrag van 1815. Dit veranderde het machtsevenwicht van westelijk Europa alweer, ontijdig en ongewenst. Frankrijk was geen grote mogendheid meer en Nederland werd in de hoogste mate bedreigd, want het nieuwe Keizerlijk Duitsland van 1871 bleek agressief.

Dat verklaart de inschikkelijkheid van Den Haag bij de Sumatra-tractaten en de daarop volgende uitruil. Het zou toch weer steun in bange dagen moeten zoeken bij Engeland. Dat wilde in dit opzicht zich ook wel van een iets betere kant laten zien, als Nederland nu ook maar iets wilde doen, op voor Londen acceptabele voorwaarden, aan de veiligheid van de Straatvaart bij Malakka. Die voor Londen steeds belangrijker werd. Integenstelling tot Den Haag. De roverijen en maritieme anarchie moest nu met militair geweld onmiddellijk worden aangevat.

Kortom en heel concreet: de Sultan van Atjeh moet eens flink aangepakt worden. Atjeh moest door Nederland effectief geannexeerd worden. Ook al had het zelf daar geen direct belang bij. Het moest dat krachtig doen, maar Londen wilde zich daarin niet committeren, ook niet via militaire waarnemers. Een Sultan is een Islamitisch heerser. Met Islamieten is het kwaad kersen-eten, daar wisten de Britten alles van, nadat ze te maken hebben gehad met de heftige sepoy-opstanden in Indië.[161] Dat heeft Londen veel gekost. Daarom moet Londen buiten de militaire

[161] Een serie militaire muiterijen door de Indische huurlingen vanaf begin 1857 in diverse garnizoenssteden tegen de koloniale machthebbers in Brits Indië. Het was een bijna onbeheersbare insubordinatie in de rangen die in Bengalen begon. De opstand sloeg over naar alle legeringsplaatsen met islamitische legerafdelingen, samengesteld uit private contractshuurlingen, de sepoy's. De sepoy's waren voorzien van musketgeweren met roerslag, waarbij de kogel werd ingevet bij de fourageurs, kort voor uitgifte aan de troepen, om de kogel via de loop in de vuurkamer te krijgen. Het ging om voorladers. Voordat de kogel via een dompstok in de loop werd geduwd moest de sepoy de kogel "bijten" en aldus ontdoen van de kartonnen huls aan de onderkant. Het gerucht liep al jaren dat het vet afkomstig was van varkensspek. Van een onrein dier. Dus. Daardoor werden hindoes en moslims in hun religieuze gevoelens aangerand. De moslims besloten als eersten tot een revolte en bleken daarbij in hoge mate fanatiek. Met de hindoe's kon nog wel geconcilieerd worden, met de moslims niet, die gingen een gevecht op leven en dood aan met hun Britse commandanten. Het Britse centrale gezag werd meerdere malen serieus bedreigd.

expedities tegen Atjeh blijven. De Nederlanders moeten dat zelf klaren. Londen moet zich ervan kunnen distantiëren. Zodat de Sultan niet de jihad kan uitroepen tegen de westerlingen in het algemeen. Daartoe laat Londen Den Haag de vrije hand over heel Sumatra. Het weet waaraan het Den Haag nu bloot stelt. Den Haag beseft dat zelf niet. Deze strafexpeditie zal vermoedelijk een maximale inzet vergen met kostbare lange afstandstransporten. Want Batavia zal daartoe troepen moeten kunnen verplaatsen vanaf de oostelijke punt van Sumatra naar het noordelijke. Dat betekent een aanmerkelijke concessie ten behoeve van Londen. Maar Den Haag denkt nog, dat Nederland hier eigenlijk een prestigieuze gunning van Londen krijgt. Londen erkent immers zo het Indische imperium van Holland, is het niet? Londen geeft dus Den Haag weer heel wat toe. Daar hoort toch wat tegenover te staan. Daarom juist moet Den Haag alle handelsbezittingen op de Afrikaanse Westkust opgeven. Zo weet *perfidious Albion* de Hollandse kluit te belazeren. Het gaat ook om de factorij Elmina, maar vooral ook om de veelbelovende handelsposten aan de Banana-rivier.

De Britten kopen deze gedeeltelijk mede voor de al genoemde 47.000 gulden. Het is een koopje. De handelsstad Rotterdam, net geïntereseerd in het Congo-estuarium, protesteert dan ook. Krachtig. Maar te vergeefs. Den Haag heeft op dat moment nog meer oren naar wat Amsterdam wil. Dat ziet niet veel in Afrika. Rotterdam is nog in opkomst. Pas na 1880 blijkt dat de Congodelta een goudmijn kan zijn. De Nieuwe Rotterdamsche Afrikaansche Handelsvereeniging blijkt wel degelijk zeer goede resultaten te kunnen boeken. Maar daarvoor is eerst nodig, dat de stad zich bevrijd van de deconfitures die het wanbeheer van Lodewijk Pincoffs heeft veroorzaakt in de Rotterdamse credietwereld. Pincoffs heeft jarenlang valsheid begaan in de boeken van koophandel van de oude Afrikaansche Handelsvereniging. Daar is uiteindelijk strafvorderlijk niet tegen opgetreden. Het koninklijk huis was bij de beheersverrichtingen binnen die Afrikaanse Handelsvereeniging betrokken. De beroemde broeder van Koning Willem III, Hendrik de Zeevaarder geheten wegens zijn zwerftochten als officier van de Nederlandse marine, heeft als ere-voorzitter van de vereniging veel kapitaal tot de vennootschap weten te trekken, waaronder aanzienlijke kapitaalplaatsingen op de namen van koning Willem III zelf en, merkwaardig genoeg, Leopold II van België. Die heeft dan al interesse in de overname van de factorijen, ter schraging van zijn reeds besproken Congo-claims. Zie hierboven in dit Boek II in de serie *Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten*, Hoofdstuk I.5.5. en I.5.6. (*De Congo-Vrijstaat als particulier bezit van een koning* en *Het optreden van de Rotterdamsche Afrikaansche Handelsvereeniging*).

Londen verplicht zich Den Haag op Sumatra verder militair en politioneel terzijde te staan mocht de wegruiming van dat Atjehse Sultanaat daartoe nopen, maar het hoeft de Sultan nu ook niet direct de oorlog te verklaren. Heeft de Sultan ingestemd met détente-onderhandelingen met Batavia, dan zal Londen aanschuiven als waarnemer. Tot dat moment wacht Londen af. Een echte oorlog is onwenselijk. Breekt een gewapend conflict uit, dan ware dat tot de noordelijke punt te localiseren. Meer hoeft van Londen niet. Het hoeft niet te weten wat het krijgsplan van de koloniale Nederlanders is.

Den Haag hoeft dat evenmin. Het koloniaal gezag moet feitelijk alle handelsbelemmeringen wegruimen en de vrije Straat-vaart garanderen aan alle Britse onderdanen in het Verre Oosten[162]. De gouverneur-generaal moet naar eigen inzicht bepalen hoe hij dat flikt. Den Haag wacht op diens verklaring dat de Siakstreken gepacificeerd zijn, ook ten gunste van Britse onderdanen. Dat zal Den Haag meteen doorgeven aan Londen. Dat zal dan berichten of het nadere inspecties daarop wenst. Dan zal het militaire inspecteurs zenden. Maar liever natuurlijk niet. Dat is de strekking van het *Tweede Sumatra-tractaat* van 1871. Het *Eerste Sumatra-tractaat* dat in 1824 te Londen werd gesloten was, zoals al uiteengezet, een uitvoeringsovereenkomst van het

[162] Daarom moet Nederland ook het rekruteren van Indiërs uit Brits Indië voor contract-arbeid elders garanderen, waarbij aan Suriname, Brits Guyana en Demerary gedacht moet worden. Daarvoor denkt Londen vooral aan Hindoestaanse arbeiders – die zijn gezeglijker dan de Mohammedanen -- die en masse naar Suriname komen. Dat zijn de voorouders van de Surinaamse en Nederlandse Hindoestanen. De Nederlandse verplichtingen zijn uitgewerkt in een annex bij dat Tweede Sumatratractaat dat in november 1871 wordt geratificeerd.

Vredesverdrag van Wenen van 1815. Zie Hoofdstuk I.5.8. (*De randvoorwaarden om Hinterland te claimen*). Whitehall gunde de Nederlanders de vrije hand op Sumatra als wingewest, mits deze interne soevereiniteit maar zou leiden tot de zekering van de veiligheid van Britse onderdanen die zich op Sumatra van handelsposten zouden willen voorzien. Dat is de essentie van het reeds meermalen genoemde vereiste van de zogeheten *effective control* over het Sumatraans binnenland voor wat betreft de publieke rechtshandhaving van de orde, rust en private veiligheid van *westerse* onderdanen. Londen beperkt dat voorlopig tot Britten. Aan Fransen, Duitsers, Amerikanen en, godbetere het, Italianen, heeft het geen boodschap.

II.18.3 Een Nederlandse onthoudingspolitiek in Britse ogen onvoldoende

De Nederlanders lieten zich daarbij aanvankelijk wederom van de zuinigste kant zien. De schrieperigheid die achteraf zo kostbaar blijkt. Zij beperkten zich voorshands tot een *onthoudingspolitiek* in de binnenlanden en concentreerden zich op de handelsfactorijen langs de oostelijke kuststreek en de haven van Oleh-Leh. Verder zou het Sultanaat Atjeh nog steeds intern onafhankelijk blijven. Zoals in het Eerste Sumatra tractaat bepaald. Heel duidelijk was dat Tractaat niet. Het verwees naar een memorandum of understanding. Daarin heette het dat Nederland verplicht was "*to regulate its relations with Acheen in such a manner, that the State, without losing anything of its independence, may offer both to the sailor and the merchant, that constant security, which can only be estabished by the moderate exercise of European influence*." Daar kon men eigenlijk alle kanten mee op[163]. De externe souvereiniteit, aanvankelijk onschendbaar genoemd, wordt nu wel degelijk aan beperkingen onderworpen. De vaarwegen, geulen en riviermondingen vallen niet zondermeer onder het gezag van de Sultan. Daarop, op dat externe gezag, komt dat Tweede Tractaat terug.

Atjeh moet onder zódanig feitelijk Nederlands beheer komen, dat het aan Britten vrij verkeer van goederen en diensten moet garanderen. Voor de import en export. Is Britse import voltooid, dan is dat verder geen onderwerp van zorg voor Londen meer. Wat de Nederlanders verder nog uitspoken, interesseert Londen niet zo. De Britten moeten zich landinwaarts kunnen vestigen en geen last hebben van de inlanders. Dat dat hen gewaarborgd is en blijft, dient Nederland Londen steeds te kunnen garanderen. Londen zal daarop nauwlettend toezien en reageren op de klachten die Britten doen via de consulaire posten. Vindt Whitehall ze gegrond, dan wenst het bevredigende actie van het Nederlandse koloniale gezag.

Het Tweede Sumatra-tractaat leidt de intensieve pacificatie-oorlogen met Atjeh in, waartoe Batavia aldus door Londen wordt gedwongen. Deze oorlogen zullen tot 1942 duren. Tot 9 maart van dat jaar. Wanneer het KNIL zich aan de Japanse invasiemacht overgeeft bij akte van capitulatie. Zie Hoofdstuk XIX.3. (*Het regeringsoverleg over de termen van overgave*). Het tractaat noopt tot een voortgezette *geconcentreerde consolidatiepolitiek* door de Indische Regering onder de politieke verantwoordelijkheid van de Minister van Koloniën vanuit Den Haag.

Die consolidatiepolitiek begint dan ook vanaf 1871 en duurt tot die capitulatie van 1942 voort. Deze consolidatiepolitiek komt dus niet uit de koker van de Nederlanders zelf. Londen prest hen ertoe. Zij is wezensvreemd aan de Nederlandse handelspolitiek. De Nederlanders beginnen er node aan. Zij willen zich beperken tot een onthoudingspolitiek, waar het gaat om de binnenlandse rechtsorde en de steeds weer herlevende stammenconflicten of ideologische botsingen. Die tegenzin blijft kenmerkend door de Nederlandse koloniale politiek. Deze consolidatie eist militaire investeringen die de batige saldi uit het wingewest beduidend minderen. Den Haag probeert deze investeringen te ontduiken. Zijn vlootpolitiek zal er symptomatisch voor zijn. Maar Londen geeft weinig draad. Al is het niet bij machte de Nederlanders daadwerkelijk steeds weer bij de les te houden, komt het op defensie aan. Dat geeft de Nederlandse koloniale politiek iets schizofreens. Nederland wil de immense Archipel uitbaten zonder de interne, dus: territoriale, soevereiniteit

[163] Zie: H.J. Marks, *The first contest for Singapore, 1819-1824*, Uitgeverij Martinus Nijhoff 's-Gravenhage, 's-Gravenhage, 1959, pp. 64-261 vv. (*The negotations in Londen in 1820*).

erover te claimen terwijl het de externe soevereiniteit eigenlijk overlaat aan Londen. Wel de lusten. Niet de lasten.

II.19 Het uitvoeren van het Sumatra-tractaat met Groot-Brittannië

II.19.1 Jurisdictieconflicten tussen de oeverwallen van Straat Malakka

De twee oeverwallen van Straat Malakka werden door de vaart via het Suezkanaal belangrijk voor de vestiging van vooral Europese handelsfactorijen en bunkerplaatsen. Londen begon op Malakka zelf met een geïntensiveerde settlements-politiek. Het wees gebieden aan, waarbinnen de Britse administratie gevestigd en uitgeoefend zou worden naar Engels recht. Deze *straits settlements* vormden juridische enclaves binnen Maleisië waarover de Britse Oost-Indische Compagnie in Zuid-Oost Azië oorspronkelijk namens Engeland de soevereiniteit had uitgeoefend, zo ongeveer als de V.O.C. dat ook gedaan had namens de Republiek der Zeven Vereenigde Provinciën tot 1796. In het Eerste Sumatra-tractaat, ook wel het Verdrag van Londen van 1824 genoemd, waren deze nederzettingen direct onderworpen aan de soevereiniteit van de koloniale zendstaten zonder de tussenlaag van de genoemde vennootschappen. Maar die oorspronkelijke vennootschappelijke organisatie bleef lang merkbaar, ook in het handelsverkeer, eenvoudigweg omdat de vennootschappen bleven voortbestaan via hun schulden die door die zendstaten waren overgenomen en die nog steeds, zij het steeds weer met uitstel, gekweten moesten worden. De zendstaten moesten met de omringende staten[164] op het Maleisisch Schiereiland steeds weer

[164] Dat waren de staten Perlis, Kedah, Siam, Kelatan, Terengganu, de Federatie van Maleisische staten, en Johor. Deze staten baseerden hun staatsinrichting op een onverbrekelijke band tussen de onderdaan en het staatshoofd. Overal waar de onderdaan gaat, neemt hij zijn interne publieke recht mee. Gaat hij een overeenkomst aan, dan is dat recht op dat feit, in het buitenland voltooid, toepasselijk en ook op de aan dat feit door dat recht verbonden rechtsgevolgen. Is hij slachtoffer van onrechtmatig handelen of een delict, dan geldt dat recht eveneens. De oorspronkelijke staat van herkomst zou zichzelf verloochenen als hij de onderdaan zou ontslaan van die toepasselijkheid van dat nationale recht. Dat zou onverenigbaar zijn met de interne soevereiniteit van dat rechtssysteem. De Angelsaksische opvatting is, dat die toepasselijkheid een inbreuk is op de territoriale dominantie van het recht van de staat waar het contract tot stand komt, uitgevoerd wordt of juist niet nagekomen wordt. Bij misdrijven geldt dat óók. Daarop kan buitenlands recht niet toepasselijk zijn, als ze binnenslands voltooid worden. De dader van het misdrijf kan doorgaans niet weten, dat het slachtoffer onderdaan is van een andere staat en dat het staatshoofd daarvan zijn beschermende hand uitstrekt over extraterritoriale feiten. Hoe kon de Londense straatrover weten dat hij met een Siamees te doen had? En dat hij te rekenen had met toepasbaar Siamees recht? Dat kon hij niet of bijna nooit. In de negentiende eeuw werden bijna nooit paspoorten uitgegeven en vreemdelingen konden onbeperkt in- en uitreizen. Ze hoefden doorgaans niet eerst om permissie te vragen voor die toegangsverschaffing. Veroorzaakte de vreemdeling problemen – bijvoorbeeld contractbreuk of een misdrijf tegen een persoon – dan kon de territorialiteitsstaat uitzetten. De benadeelde partij kon daar tegen opkomen bij die staat, en eisen dat voorzien werd in zekerheidsstelling voor betaling van ontstane kosten, schaden en interessen. Dat kostte procesgelden. Die konden een beletsel zijn om dat verhaal te verzekeren. De staat was daarvoor niet aansprakelijk. Bij weinig intensief vreemdelingenverkeer leverde dat doorgaans voor de territorialiteitsstaat ook weer niet zoveel problemen op. Voor de benadeelde of het slachtoffer wel. Maar dat was toch geen reden voor de staat om zich daarvoor aansprakelijk te stellen. Bij hevig geïntensiveerd interstatelijk handelsverkeer waarvan de actoren zich ook van de ene staat naar de andere bewegen is het absolute primaat van het territorialiteitsbeginsel geen toereikend richtsnoer voor de beslissing over de toepasselijkheid van nationaal recht. Het internationaal privaatrecht heeft het ook losgelaten en genuanceerd. Daarbij is echter een complicerende factor dat Aziatische staten en Islamitische Staten in het Midden-Oosten nog steeds geen duidelijk onderscheid weten te maken tussen publiek recht en privaatrecht, waarbij het laatste toepasselijk is op de burgers in hun rechtsverkeer onderling. Een volkerenrechtelijke schets van deze rechtsontwikkeling vindt men bij Dietrich Oehler, *Internationales Strafrecht, Geltungsbereich des Strafrechts, Internationales Rechtshilferecht, Recht der Gemeinschaften, Völkerstrafrecht,* Carl Heymans Verlag KG, Köln/Berlin/Bonn, München, 1983, pp. 155-280. Het grote probleem bij het westerse territorialiteitsbeginsel is, dat ook de westerse staten geen universele, uniforme en eenduidige definitie hebben van wat nu precies het staatsterritoir is en wanneer een feit zich op dat territoir heeft voorgedaan. En als zij dat niet hebben, kan men het van Islamitische of Aziatische staten, die het primaat van het territorialiteitsbeginsel niet met de kracht van een natuurlijke evidentie aanvaarden, al helemáál niet verwachten. Zie Henri F. A. Donnedieu de Vabres, *Les principes modernes du droit pénal international,* Uitgeverij Sirey: Paris 1928 over dit spanningsveld tussen de staten die daarom regelmatig in een positief jurisdictieconflict kwamen en komen. De Vabres schetste daarin de problemen die ontstonden tijdens de

aparte consulaire afspraken maken over de status van diegenen die de factorijen en de bunkerplaatsen dreven. Deze Westerlingen – dat waren het doorgaans – moesten geheel onttrokken worden aan de rechtsmacht van die omringende staten, die in tegenstelling tot Groot-Brittannië en Nederland niet uitgingen van het *territorialiteitsbeginsel* maar van het *personaliteitsbeginsel*. Zowel Groot-Brittannië als Nederland gingen beiden uit van het *primaat* van het territorialiteitsbeginsel. Het feit, dat een gedraging plaats vindt binnen het staatsterritoir is eigenlijk de enige dragende rechtvaardigingsgrond voor het claimen van rechtsmacht of jurisdictie over die gedraging. Groot-Brittannië en Nederland deelden de opvatting dat staten altijd *territoriaal* bepaalde rechtsorganisaties zijn. Aziatische staten zagen – en zien – staten als *personee*l bepaalde rechtsorganisaties. Het grondgebied is de verzamelingsplaats voor dat personeel, maar een noodzakelijke voorwaarde voor het claimen van jurisdictie is dat grondgebied niet.

II.19.2 De Aziatische personele staatsopvatting

Het Aziatische staatsbegrip hangt samen met de religieuze staatsideologie, verwoord in de staatsgodsdienst: de Islam, het Boeddhisme, het Hindoeïsme en het Confucianisme[165] of het Shintoïsme. Een staat is in dit opzicht per definitie, zo is de Aziatische staatsopvatting, niet neutraal. Scheiding van staatkunde en religie is onmogelijk. Dát inzicht had de Westerse staatkunde juist in de Franse Revolutie definitief willen loslaten. Daarom die Westerse territoriaal bepaalde staatsdefinitie en daarom dat primaat van het territorialiteitsbeginsel binnen de settlements-enclaves in Maleisië. Het beginsel houdt in, dat een feitelijk gebeuren geheel wordt beheerst door het recht van de plaats waar het feit plaatsvindt of voltooid wordt. Alleen dát is *rechtsnormatief* juist. Een contract valt onder Engels recht als het wordt getekend door partijen binnen een Engelse enclave. Een misdrijf dat in die enclave wordt begaan valt dus ook onder Engels recht, ook al is de dader of het slachtoffer geen Brit of Engelsman.

Dat was uiteraard onverenigbaar met het door de Aziaten doorgaans beleden absoluut of onbeperkt personaliteitsbeginsel, dat inhoudt dat de herkomst van de contractanten de verbindendheid van de toepasselijke rechtsregel bepaalt wat het contract aangaat, de uitvoering ervan of de wanprestatie dan wel de herkomst van dader of slachtoffer in geval van een delict. Is de eerste contractant onderdaan van Siam, dan kan dat inhouden dat het in de Engelse enclave afgesloten contract naar Siamees recht moet worden uitgelegd, toegepast of beëindigd. De soevereiniteit van de Koning van Siam impliceert dat, want waar zijn onderdanen ook gaan, die Koning blijft hun rechtsgebieder. Dat was voor de Britten onaanvaardbaar ná de verlegging van de vaartroutes via het Suezkanaal, want hun Straat-nederzettingen werden steeds vaker ook de plaats van contractsafsluitingen of geschillen over wanprestaties jegens de overeenkomst. Zij wilden, daar waren de nederzettingen tenslotte voor, dat hier het Brits recht als enige zou gelden, tenzij uitdrukkelijk het tegenovergestelde werd overeengekomen. Bij een onrechtmatige daad – een aanvaring in Brits territoriaal water bij een nederzetting bijvoorbeeld-- zou eveneens iets dergelijks moeten gelden. De herkomst van schipper, kapitein of schepeling zou hier betekenisloos moeten zijn. Dat hield mede in dat de geografische delineatie of territoriale omschrijving van deze nederzettingen voor Londen van groot belang werd. Een op het

pogingen van de Volkenbond om tot unificatie van het internationaal jurisdictierecht te komen. Deze klassiek geworden beschouwingen zijn nog steeds actueel. Het volkerenrecht heeft in dat opzicht nauwelijks evoluties van grote betekenis doorgemaakt.

165 Confucius (551 voor Christus - 478 voor Christus), Chinees levensbeschouwelijke filosoof. Hij schreef een levenswijze voor waardoor mensen op een hoge moreel plan zouden kunnen komen door een bewust nagestreefde ontzelving in harmonie met de anderen met wie men in aanraking komt. Confucius schreef zelf geen leer uit in een leerstellig betoog. Zijn leerlingen schreven de gesprekken die zij met Confucius hadden uit en gaven er commentaren op. Daaruit is een bepaalde morele doctrine ontwikkeld, die men Confucianisme zou kunnen noemen. Deze doctrine heeft een bepaalde sociaal bindende betekenis gehad in China, die voor de westerling moeilijk is na te voelen. Maar vermoedelijk is dat met het christendom voor de oosterling ook zo.

personaliteitsbeginsel gegronde jurisdictie claim van, bijvoorbeeld, de Siamese koning was voor de Britten onaanvaardbaar. Dat was altijd een inbreuk op het Britse recht. Dus in strijd met een fundamentele norm van het Angelsaksisch begrepen volkerenrecht. Dat nám Siam uiteraard niet. Dat ging wringen, naarmate de handelsrelaties met Maleisië inniger en intenser werden.

II.19.3 Het primaat van het territorialiteitsbeginsel als onderdeel van het dwingend volkerenrecht

Tevens hield dat territorialiteitsprimaat in, dat ook de Britten de monetaire standaarden bepaalden, waarnaar de contracten en de schadestaten zich zouden bepalen bij de vaststelling van de wederzijdse geldelijke verplichtingen. Voor de Britse nederzettingen werden de waardebepalingen naar de Spaanse dollar, die oorspronkelijk in het handelsverkeer golden, na 1867 vervangen door die naar de *Straits dollar* die uitgegeven werd door een private commissie voor de circulatie van munten en bankbiljetten in de Britse nederzettingen aan de Straat. Private banken mochten niet langer munten en bankbiljetten in omloop brengen. In overeenstemming met de Bank van Engeland werd de *Straits dollar* in waarde gefixeerd naar het Pond Sterling. De Britten verwachtten dat de Nederlanders dezelfde waarde zouden toekennen aan het territorialiteitsbeginsel, het primaat ervan en dus aan hun nederzettingen, op Malakka of het Maleisisch schiereiland en zeker op Sumatra. Zij verwachtten dat de Nederlanders op Sumatra dienovereenkomstig een vergelijkbaar monetair stelsel in het leven zouden roepen, in overeenstemming met de Bank van Java.

II.19.4 De consulaire capitulaties

In het Tweede Sumatratractaat worden daarvoor nadere afspraken bij uitvoerings-overeenkomsten in het vooruitzicht gesteld. De Britten hechtten in dit opzicht uniformiteit in het contractenrecht, mede omdat zij steeds meer zaken met de Nederlanders dachten te gaan doen. Dat impliceerde dus uniformiteit in de consulaire afspraken met de Aziatische buurlanden over de status van de enclaves, de inwoners en hun toepasselijke nationale recht én over de delineatie van de nederzettingen zelf, alsmede over de strekking van het primaat van het territorialiteitsbeginsel. De regelingen die de consuls, die de handelseconomische betrekkingen moesten beschermen van de onderdanen die zij vertegenwoordigden, moesten daarom modelovereenkomsten sluiten met de Aziatische regeerders, de zogeheten *consulaire capitulaties*. Ze hadden daar een soort formulierboekje van. Den Haag zat er achter heen. Ze waren mede op het Britse handelsrecht afgestemd. Een zee-assurantie via een Nederlandse verzekeraar werd toch in lijn gebracht met de standaardvoorwaarden van de Londense Lloyd. Verzekeringsbedrog werd afgedaan volgens het Britse strafrecht, zelfs als de procedure gevolgd werd ten overstaan van de Nederlandse rechter. Bij valsheden tegen zegels, merken, modellicenties en intellectuele derdenrechten – in Nederland in deze periode niet goed wettelijk beschermd en verder uitvoeringstechnisch afgeregeld – werd weer Angelsaksisch recht toegepast. Engeland, thans in de derde fase van de industriële massaproductie met mondiale export terecht gekomen, had daarmede veel meer ervaring en had er ook veel meer belangen in. Nederland hobbelde daar maar wat achter aan: de Nederlandse industrieel trok zich van internationale octrooien en licenties vaak niet veel aan, de strafbare aansprakelijkheden waren in Nederland niet in delictsomschrijvingen vastgelegd. Daarin zou Nederland, met opzet zelfs, traag blijven. Het had er nog niet veel in te verliezen. Vanuit Aziatisch oogpunt leverden die exempties de Nederlanders en de Britten een soort van exceptionele absolute immuniteit op: zij waren onttrokken aan de Aziatische rechtsmacht of jurisdictie, ook al krenkten zij Aziaten of Aziatische belangen. Dat zijn de zogeheten consulaire *exempties*. Zij leidden tot ernstige jurisdictie-conflicten in het Verre Oosten. Te lang bleef Europa gokken, dat de Europese staat wel aan het langste eind zou blijven trekken. Het trok veel onheil naar zich toe.

Op die Europeanen was Brits of Nederlands recht exclusief toepasselijk, ook als zij misdrijven gericht tegen het leven, de eerbaarheid of de goederen van Aziaten begingen. Ze konden vervolgd worden of aangeklaagd, maar de eis, de tenlastelegging, de aangifte en de dagvaarding werd

voorgebracht aan een westerse rechter. De Britten en de Nederlanders vielen nog al gauw terug op deze exempties. Dat was vaak nodeloos. En daarom in hoge mate provocatief voor de territorialiteitsstaat. Dus de staat op wiens grondgebied die Europeanen zich bevonden, want het Aziatisch recht bleef daar toepasselijk. Maar de naleving ervan was niet direct afdwingbaar. De consul moest daarvoor uitdrukkelijk toestemming geven. Daar moest de oorspronkelijke nationaliteitsstaat aan te pas komen, ook al was de Europeaan met een inheemse getrouwd en had hij daar kinderen bij. Vaak ging het om strafbare feiten tegen het bloed- en aanverwantschappelijk recht van de territorialiteitsstaat, diens erfrecht of echtscheidingsrecht. De Europeaan beging bloedschande met stiefkinderen, onthield hun bepaalde erfopvolgingsperspectieven, weigerde echtscheiding of beging juist kwaadwillige gezinsverlating in de ogen van de inheemse omgeving. Maar ook handelsbedrog, bedriegelijke bankbreuk, kinderprostitutie, vrouwenhandel, ontuchtigheden met minderjarigen, valsheden en knevelerijen kwamen vaak voor. De nationaliteitsstaat bleef de Europeaan beschermen en die lachte de inheemsen nog uit, op de koop toe.

In Aziatische ogen was dat onduldbare rechtsongelijkheid, waar de inheemsen zich tandenknarsend bij moesten neerleggen. In deze periode zonden Europese staten al gauw een kanonneerboot uit, die tartend in de haven nabij bleef liggen, zo nu en dan een losse flodder lozend. Voor De Europese staten was juist het onvoorwaardelijke primaat van het personaliteitsbeginsel in dit soort gevallen een natuurlijke, evidente vanzelfsprekendheid. Aziatisch recht was eigenlijk een innerlijke tegenstrijdigheid, placht Europa te zeggen. Het was een soort atavistische folklore.

Daar kon je een Europeaan al zondermeer niet aan bloot stellen. De territoraliteitsstaat werd meteen op het vestje gespuugd, diens ambassadeur zelfs ontboden en verder werden geen gerechtelijke vooronderzoeken ingesteld om te bekijken of de nationaliteitsstaat toch geen aanleiding moest vinden om plaatsvervangende rechtsmacht te claimen --- en uit te oefenen. Op het Maleisisch Schiereiland werden nu Britse en Nederlandse consulaire zones nauwkeurig gedelinieerd en daarna werden exemptieve gebieden, ruimtes of gebouwelijkheden uitgewisseld. Havenbekkens, entrepotzones en opslagterreinen, handelsfactorijen met opslagplaatsen, kantoorcomplexen en toeleidingswegen. Nederland gaf Nederlands Malakka in 1867 aan het Verenigd Koninkrijk in ruil voor het Sumatraans Benkoelen. En dat Britse Koninkrijk kreeg de interne soevereiniteit over Singapore. Deze Brits-Malakkaanse Nederzettingen (*Straits Settlements*) werden kroonkolonies en vielen nu onder het directe gezag van Londen. Niet meer onder dat van de regering in Calcutta in Brits-Indië. Die Indiase koloniale regering was wat voorzichtiger met het uitoefenen van consulaire rechtsmacht via een exemptie.

Die had geleerd dat veel Britten in Aziatische streken aan hoogmoedswaanzin waren gaan lijden en zich niets meer van inheemse gevoeligheden plachten aan te trekken, vooral wanneer winstbejag en sexuele motieven een rol speelden. Tropenkolder in het blinkend witte smetteloze uniform van de koloniaal. Om de fluit en om de duit bedreven feiten, daar keek Calcutta toch wel zorgvuldig naar, voordat ze een exemptie, ongeacht aangiftes en overgelegd bewijsmateriaal, perfect generiek bleef sanctioneren. Generiek: omdat het een Europeaan was die ervan beschuldigd werd. Londen keek daar niet zo goed naar. Dat liet Calcutta de klap opvangen. En loochende uiteraard achteraf dat dat het Calcutta in de steek had gelaten. Als er weer eens een onbedwingbare haat-eruptie losbarstte tegen een godvergeten koloniaal. Zo borgde Groot-Brittannië aan zijn onderdanen dat zij binnen de nederzettingen Penang, Dinding, Malakka en Singapore steeds aan Brits recht onderworpen zouden zijn, tenzij het daarvan tevoren uitdrukkelijk afstand had gedaan – iets, wat in geval van misdrijven uitgesloten zou zijn. Londen vergde nu dat Batavia dat zelfde zou borgen op Sumatra --- anders kon de handel op het Verre Oosten niet doorontwikkeld worden. Dan zou Groot-Brittannië de overwalcommunicaties alsnog treiterig afknijpen. Dan zou het Batavia nooit uit de brand helpen, als een Sultan *mataklap* werd. Helaas zei Batavia dat te gretig toe. Het keek niet beter naar de problemen die Londen uiteindelijk

had gekregen door al te royaal de exempties aan eigen onderdaden te blijven garanderen. Londen kon dat nog doen. Maar Batavia kon dat niet. En zeker niet op Sumatra.

II.20 De Atjeh-pacificatie

II.20.1 De Nederlandse strategie om de zeeroof van Atjeh te bestrijden

De noordkust van Sumatra vormt de overwal zuidwestelijk van de Straat van Malakka. Bij het Eerste Sumatratractaat van 1824 had Nederland zich al verbonden jegens Groot-Brittannië die Straat tegen de zeeroverij en kaapvaart vanuit het gebied Atjeh, een Sultanaat, te beveiligen. En wel volgens de meergenoemde "effective control-doctrine" die inhield dat de veiligheid voor vaartuig, lading, schepelingen en belanghebbenden feitelijk gewaarborgd was. De Sultan had met die beloftes niets te maken. Na de opening van het Suezkanaal werd de zeeroof steeds lucratiever. De Nederlanders hadden beloofd de onafhankelijkheid van het Sultanaat steeds te eerbiedigen. Londen spoorde Den Haag nu in het Tweede Sumatratractaat aan, om Atjeh de zeeroverij onmogelijk te maken. Hoe het dat deed, moest het maar zien: dat was een interne aangelegenheid die de Nederlanders zelf maar moesten klaren. Maar het was, dat maakte Londen ook duidelijk, een resultaatsverbintenis. Londen drong niet aan op oorlog en ook niet op onderwerping van Atjeh, maar met de roverij moest korte metten gemaakt worden. Als dat kon door onderhandelingen dan was het fijn. En anders maar anders.

Hoe het nu precies is gekomen, dat Batavia dacht dat het noodzakelijk was, Atjeh in 1873 de oorlog te verklaren, is niet erg duidelijk. Nederland had een overijverige consul-generaal in Singapore, die steeds maar alarmerende berichten zond aan Batavia, dat Atjeh internationale steun zocht elders, om zich tegen Nederland te kunnen richten. Die consul suggereerde dat Italië, de USA of Engeland zelf wel bereid zouden zijn een defensieverbond te sluiten met de sultan van Atjeh. Wat daar van zij, op een gegeven moment heeft de gouverneur-generaal Loudon dat geloofd. Hij begon met het sabel te rinkelen nog voordat Dan Haag de situatie in Singapore, waar dergelijke onderhandelingen zouden zijn gevoerd, precies had kunnen peilen. Inmiddels was er een militaire expeditionaire macht onderweg naar Atjeh. De kranten hadden zich daarop gestort. Iedereen bemoeide zich er daarna mee. De koloniale bovenlaag te Batavia was klein. Er werd veel gezwamd. Iedereen wist overal van. En iedereen wist het beter. En iedereen wist dat het gezag er weer eens niets van begreep. En vooral déze gouverneur-generaal niet. Loudon zette een borst op. Hij liet alvast troepen bijeenbrengen. Opperofficieren draafden te paard manhaftig af en aan. De schoorsteentjes van de gouvernementsmarine-scheepjes rookten op de rede. Een pantserdekschip snoof grommend aan. Hoge Pieten wezen vanaf de wal met goudbeladen manchet-omslagen, de glinsterende sabel in de wijzende rechterhand, omdat de rechterarm ineens te kort was, posities aan in een flotille. Iedereen had het over oorlog. Dus kwam er oorlog. Om prestige-redenen dacht Loudon dat hij de expeditie niet meer kon terugfluiten. De eerste expeditie was een mislukking. Maar veel Atjehers werden gedood. De rancune aan beide kanten nam toe. Een spiraal van geweldpleging kwam op gang.

II.20.2 De oorlogsverklaring aan de Sultan van Atjeh

Voor Batavia betekenden de instructies vanuit Den Haag in ieder geval de non-interventiepolitiek die het gekoesterd had verlaten moest worden[166]. Batavia stuurde in 1873 een ultimatum aan de Sultan. Die verkoos eerst niet te antwoorden, later weer wel, maar in uiterst dubbelzinnige bewoordingen. Een militaire expeditie volgde. De Atjehers waren te sterk. De opperbevelhebber

166 In de hoofdtekst wordt de zienswijze gevolgd van Paul van 't Veer, *De Atjeh-oorlog,* Uitgeverij De Arbeiderspers 1969. Ik volg alleen niet de suggestie dat er eigenlijk vier zelfstandige Atjeh-oorlogen zijn geweest. Verder meen ik dat in dit standaardwerk niet voldoende aandacht wordt gegeven aan de voortdurende druk vanuit Whitehall op het beleid van Batavia. Batavia was in dit opzicht eigenlijk steeds reactief. Zie: Antony Reid, *The contest for North-Sumatra: Atjeh, the Netherlands and Britain 1858-1898,* Oxford University Press, London, 1969 ASIN: B000N7A5FU. Dezelfde, *An Indonesian Frontier: Acehnese and Other Stories of Sumatra,* Oxford University Press, 2005.

van de expeditionaire macht sneuvelde. Dat kon Batavia niet op zich laten zitten. Een nieuwe expeditie volgde. Die richtte ook weer slachtpartijen aan. Zonder een duidelijk doel. Afschrikking natuurlijk, vreesaanjaging, maar wat het strategisch eindpunt zou moeten zijn van de politionele acties was niet duidelijk. Onderwerping van Atjeh? Dat kon men gerust vergeten. De gijzeling van de sultan? Dat was een onnozele knaap die van zijn santé niet afwist. Offensieven werden steeds weer uitgesteld, maar de druk op Batavia nam vanuit Den Haag toe. Londen had er genoeg van. Veldtochten werden nu opgezet op klassieke wijze, met massale deployering van de troepen. In 1881 scheen de klus geklaard. Rondom de steden van het Sultanaat werd een stoomtramlijn aangelegd vanaf de haveninstallatie bij Olehleh naar Koetaradja, de hoofdstad.

Daar was een vertakking zuidwaarts, naar het binnenland, eindigende bij een Nederlandse fortificatie, waar de lijn in een T-splitsing vertakte, noordwestwaarts naar het stadje Lam Djamoe en zuid-oostwaarts naar Lam Ara, fort Mibouw, Lam Reng, fort Ajar Ajar Missigit, noordwaarts terug naar Koetaradja via diverse fortificaties. Vanuit de tramlijn die als een halve maan naar Kota-Radja toe lag waren radiaalverbindingen van het locaalspoor met wisselplaatsen. Alles bij elkaar zestien forten, waarin garnizoenen van het Nederlandsch Indische Leger werden gekazerneerd. Achter de dijk van de stoomtramlijn waren loopgraven aangelegd. Aan de Sultan werd bericht dat Batavia trachtte te komen tot ontsluiting van de binnenlanden via een commerciële locaalspoorlijn. Die werd de Atjeh Tram genoemd. Maar duidelijk was, dat het hier in wezen een defensieve stoplijn gold tegen uit het binnenland steeds weer oprukkende inlandse guerillatroepen. Deze lijn werd de geconcentreerde linie genoemd. Die linie werd tot 1893 gebruikt. De tram reed van fort naar fort ter troepenverplaatsing. Buiten de geconcentreerde linie werd soms gepatrouilleerd door politionele troepen. Dat was voor het Nederlandsch Indische Leger steeds levensgevaarlijk. Het kón goed gaan. Maar meestal werden op zo'n patrouille klewangaanvallen uitgevoerd die met de veel te lange geweren niet gekeerd konden worden.

Kortom: alles werd in het werk gesteld om te verheimelijken dat feitelijk tussen Sultanaat en Batavia een oorlogstoestand bestond. De tram was natuurlijk een kwetsbaar doelwit voor de Atjehse strijders. Een deraillement was zo veroorzaakt en de garnizoenstroepen zaten dan vast in de ontzette en omgeslagen wagons. Lang duurde de belegeringen van de verwrongen wagens doorgaans niet: de schroeihitte maakte de gepantserde wagons tot helleplaatsen. Maar daarbuiten loerde de onmiddellijke dood. De Atjehers gaven nooit kwartier. Binnen de geconcentreerde linie kon het Nederlandsch Indisch Leger de orde doorgaans wel bewaren, maar dat maakte nog geen einde aan de gewraakte zeeroverij. Zo nu en dan vroeg de Engelse Ambassadeur in Den Haag bij de Minister van koloniën aan Het Plein belet om te informeren hoe het nu toch met die roof stond. Het juiste antwoord zou zijn: vanuit het standpunt van de sultan goed. Heel goed. Het wachten was nu op een aanranding van een belangrijk Brits schip zodat de zaak op scherp zou komen te staan. Voorlopig wachtte Batavia zich wel voor massale troepeninzet buiten de geconcentreerde linie: de vraag is of die de Britten uit de brand had geholpen.

II.20.3 Het Nisero-incident breekpunt

Uiteraard liet de aanranding door Atjehse zeerovers van dat Britse schip niet lang op zich wachten. In 1883 liep het Britse koopvaardijschip de Nisero brak op de Atjehse riffen buiten de Nederlandse controlezones. De zeerovers enterden. De bemanning en de schepelingen[167] werden aan land gebracht en gegijzeld volgens het lucratieve Atjehse tarief. Londen trok natuurlijk in Den Haag aan de bel. Hier had je nu een mooie casus belli – een grond voor oorlogsverklaring – en kwam er nog

[167] De totale bemanning bedroeg achtentwintig koppen, waaronder negentien Britten en twee Nederlanders. Ze werden diep in het binnenland van Atjeh gedetineerd gehouden onder weinig verheffende omstandigheden. De Radja van Teunom richtte de eis om losgeld tot Singapore en de gouverneur van Atjeh. De stranding vond plaats in de nacht van 8 op 9 november 1883 op de Westkust van Atjeh op de vaart van Soerabaja naar Europa. De Nisero had niet voldoende kolen gebunkerd en de kapitein besloot af te draaien naar de haven van Oleh-leh de hoofdhaven aan de noordwestpunt van Atjeh. De kapitein was onbekend met het rifverloop. Zie: W.Ph.Coolhaas, *De Nisero-kwestie, professor Harting en Gladstone,* opgenomen in: Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, Deel 78 (1964) pp 271-325.

wat van? Batavia moest erkennen dat het machteloos was, waarop een gezamenlijke Brits-Nederlandse expeditie werd georganiseerd. In de Strait-Settlements was de verontwaardiging groot: de Nederlanders konden kennelijk geen deuk in een pak boter slaan. Maar toch deden zij, alsof zij de veiligheid van de Straatvaart konden garanderen! Het Britse gouvernement in Singapore protesteerde bij Whitehall. Wat hád je aan al die arrangementen met Den Haag als men nog niet eens de veiligheid van een strander wist te verzekeren in de eigen wateren. Na tien jaar oorlog voeren tegen dat Atjeh-rovershol was Batavia nog steeds niet in staat de veiligheid van de Straat Malakka waar te maken hoezeer Londen ook steeds bijsprong. Daarbij vroegen de Nederlanders steun bij lokale potentaten waaronder zekere Teukoe Oemar. Een soort krijgsheer. Dat was helemaal belachelijk. Die Teukoe gold als sympathiserend met de Nederlanders – achteraf wist eigenlijk geen mens waarom, zoals het meestal gaat – maar die gaf toch niet thuis. De Radja van Teunom – nota bene een beambte, onderworpen aan het Nederlands koloniaal gezag -- verhoogde onmiddellijk zijn eis tot losgeld: aanvankelijk vijfentwintigduizend daalders, maar nu driehonderdduizend daalders. Deed hij soms samen met die Teukoe?

Teukoe Oemar, hou die naam in gedachten, want deze wordt een thematisch motief voor het Atjeh-drama omdat deze Oemar “verraad” gaat plegen. Dat “verraad” wordt breed uitgemeten in de steeds weer oplaaiende strijdepisoden van deze Atjeh-oorlog tot maart 1942. Steeds als het Nederlands gezag onmachtig blijkt om ten behoeve van Londen bevredigend te voldoen aan de eis van “effective control” die bij het aanvaarden van het koloniaal gezag over de Archipel door Londen is gesteld in 1815, komt een dergelijk of vergelijkbaar “verraad” geredelijk om de hoek kijken --- voor de diplomatieke Bühne, naar het lijkt. Zie hieronder over zulk een “verraad” bij de Lombok –pacificatie. De Sultan van Atjeh gelastte de vrijlating van de gegijzelden tegen losgeld, dat de Britten voorschoten. De Sultan gebruikte dat voor zijn leger. En Londen gebruikte de betaling om Den Haag weer eens extra in gebreke te stellen. Zo dat al nodig was.

Aan Nederlandse zijde vielen natuurlijk weer ambtelijke koppen – de frustratie moest tenslotte ergens heen -- en Batavia zocht naar onorthodoxe methoden om de zaak zonder voortgezet gezichtsverlies onder controle te krijgen. Het hád immers in 1874 al publiek kenbaar gemaakt dat Atjeh geannexeerd was en dat de consolidatiepolitiek een succes was geweest. Een van die methodes was: toch weer terugvallen op die Teukoe Oemar. Een geducht krijgsheer waar je van op aan kon, mits je hem maar goed bespeelde. Dat kon Batavia heel goed, dacht het, en Teukoe speelde mee. Er was dus weer tijdelijk adempauze: Oemar kon je om een boodschap sturen. Daar komen we op terug, nadat we de ethische politiek van Abraham Kuyper hebben ingeleid. Maar eerst Bali en Lombok. Waar het Nederlands gezag ook geen grip op krijgt.

II.21 De Lombok-pacificatie

II.21.1 Steeds intensievere en uitgebreidere pacificatie-expedities

De door Londen geëiste consolidatiepolitiek van het Nederlandse koloniale gezag vereiste steeds de inzet van militaire expedities op de diverse eilandengroepen die de Indische Archipel samenstelden, iets wat Batavia eigenlijk zoveel mogelijk trachtte te vermijden, niet zozeer uit principe maar uit overweging van kostenbesparing. De consolidatie was niet strikt noodzakelijk voor de handelspolitiek. Voor de sluitende uitoefening van het Nederlandse gezag uiteraard wél, maar eigenlijk zag Den Haag dat niet als een zelfstandig doel. De noodzaak van consolidatie kon gevoeld worden als onderdeel van *de buitenlandse politiek* van Nederland als koloniale mogendheid. Een *externe* ontwikkeling noopt tot wijziging van het koloniale beleid. De Atjeh-pacificatie was daar een typisch voorbeeld van. Die werd noodzakelijk doordat de internationale scheepvaart haar routes ging verleggen, zoals we zagen, waarvan de beveiliging werd geëist door andere koloniale mogendheden waarmee Den Haag in goede verstandhouding wenste te blijven verkeren, mede vanuit het oogpunt van de handhaving van het zo precaire machtsevenwicht tussen de staten in West-Europa.

De noodzaak van consolidatie kon ook ontstaan doordat er *binnenlandse* tribale conflicten uitbraken binnen een eilandengroep. De Archipel bleek bevolkt door groepen inlanders die elkaar niet verdroegen. Dat was doorgaans te wijten aan ideologische, culturele of religieuze verschillen of geschillen zoals die tussen Hindoes en Islamieten, een veel voorkomend euvel dat zich ineens kon manifesteren. Batavia trachtte die conflicten zoveel mogelijk te negeren. Ervaring had geleerd dat de daaraan ten grondslag liggende verschillen en strijdpunten voor de Westerling nauwelijks begrijpelijk of invoelbaar waren. Daaraan werkte machtig mede dat het koloniale gezag er zich ook niet echt in wenste te verdiepen. Het kocht er letterlijk niets voor. Bemoeienis impliceerde doorgaans dat het koloniale gezag partij koos. Dat was stellig niet de intentie van dat gezag, maar zo werd het door de conflicterende partijen altijd wél uitgelegd.

Daarmee werd dat gezag óók partij in het conflict. Het werd óók een vijand en werd als zodanig bestreden. Dat ondermijnde de gezags- en westerse rechtshandhaving en ondermijnde het publiek vertrouwen, dat onontbeerlijk was voor het handelsverkeer. Markten verliepen, handelsroutes werden ondermijnd, het betalingsverkeer via ruilmiddelen stagneerde, kortom, het bij het conflict betrokken gebiedsdeel bleek geen wingewest meer maar een kostenpost. En omdat het in de ogen van Batavia bij alles moest gaan om de positieve baten, moest Batavia uiteindelijk, na lang aarzelens, besluiten tot demping van het originaire conflict met brute geweldpleging. Juist omdat Batavia van de strekking van de geschillen niets wist en ook niet wilde weten. In wezen was dat de kern van de voortgezette politiek van *koloniale non-interventie of staatsonthouding*, waar Den Haag bij zwoer. De conflictueuze situatie op Lombok, één van de Soenda-eilanden, was er exemplarisch voor. Batavia sloeg toen dóór, willens en wetens, want het moest maar weer eens afgelopen wezen. Dat was dan ook het geval. Voor kortere tijd. En dat zou men een pacificatie kunnen heten.

II.21.2 De huwelijkspolitiek van Radja Agung

Meestal begon zulk een conflict met de erfopvolging in een vacante vorstentroon, waarin de Archipel grossierde. Een Balinese Radja[168] – afkomstig uit het veelkoppige vorstenhuis van Ampenan- Mataran-Cakranegara[169] -- was sedert 1891 (of daaromtrent) met Balinese troepen een veroveringsoorlog begonnen op Lombok, ter compensatie van een beweerde verkorting van zijn erfdeel na een troonswisseling op Bali[170]. Het gaat hier om radja Ratu Agung Agung Gde Ngurah Karangasem. Hij was berucht om een soort huwelijkspolitiek, gericht op territoriale expansie via vererving. Hij doet wel denken aan de Oostenrijkse Habsburgers die ook naar machtsuitbreiding via huwelijkssluitingen streefden, waarbij ze gebruikmaakten van het ingewikkelde Salische erf- en leenrecht, waarvan uiteindelijk ook geen mens meer iets recht begreep. Vrouwen konden geen territoriale soevereiniteit erven, daar kwam de kern ervan op neer. De oudste zoon kon deze

168 Een lid van een van de op één na hoogste Indiase kasten, verantwoordelijk voor de rechtshandhaving en de sociale harmonie. Het is een oorspronkelijk Indiase titel die wijst op wat wij noemen interne territoriale soevereiniteit. Men zou de titel gelijk kunnen stellen aan die van prins. Deze titel wijst ook op een zekere rechtsbevoegdheid binnen een territoir, maar wat de strekking ervan is pleegt per land en per adeldomsysteem te verschillen. De term Radja komt uit het Hindi.

169 De vorst van Lombok was oorspronkelijk afkomstig van Bali. Hij woonde met zijn zoons, dochters en dozijn vrouwen en hun kroost verspreid over drie Hindoe-enclaves: Ampenan, Mataram en Cakranegara ook wel gespeld als Tjakranegara. Ampenan was ingericht als havenstad met Nederlandse investeringen. Negentig procent van de bevolking bestond destijds uit Sasak-moslims.

170 Op Bali was een erfenisconflict uitgebroken tussen de vorstendommen Karangasem en Klungkung. Dat had oorlog tussen deze vorstendommen opgeleverd. Over Karangasem oefende een regent van de Radja van Lombok de interne soevereiniteit uit. Dat was een soort beloning voor de militaire alliantie die die Radja had willen sluiten met Batavia in 1849 bij een expeditie ter beteugeling van onlusten op Bali. De Radja had weer Lombokse troepen gezonden naar Bali ter assistentie van de regent bij zijn oorlog tegen Karangasem. Dat waren Sasak-moslims, die klaagden dat de regent ze slecht behandelde. Dat leidde op Lombok tot een opstand tegen de Radja. Die vroeg weer assistentie aan ter beteugeling van die revolte bij de regent, een bloedverwant van de Radja. Deze zond op zijn beurt weer troepen naar Lombok, samengesteld uit Balinese miliciens, want Sasaks vochten nu eenmaal niet tegen Sasaks.

territoriale soevereiniteit als enige erven – het beginsel van de progenituur – maar trouwde een erfdochter, dan kon haar man dat beginsel toch claimen. De Salische wet uit het begin van de zesde eeuw, de Lex Salica, definieerde principe en uitzonderingen en die laatste weer bij de vleet. De radja had óók een dergelijk wetboek tot zijn beschikking en buitte de hermeneutische bandbreedte ervan tot het uiterste uit. Deze politiek lijkt op het eerste gezicht vreedzaam – dat is het verneukeratieve ervan – maar leidt tot het ene gewapende conflict na het andere, omdat de door de beweerde erfgenaam gehanteerde hermeneutiek uiteraard niet door de erven gedeeld wordt. Uiteindelijk valt de eerste toch terug op militaire doorzettingsmacht. Kan hij die niet adequaat ontplooien dan moet hij zijn heil zoeken bij militaire allianties die lak hebben aan de hermeneutiek.

Het erfrecht in de Archipel werd beheerst door gewoonterecht, de Adat, dat per eiland verschilde. Bij een groot eiland of een grotere eilandengroep deed zich ook nog een aanmerkelijke differentiatie van dat Adatrecht voor naar locatie. Het Hindoestaanse erfrecht was niet te volgen voor een Islamiet en omgekeerd. Dat was in commune familiezaken al zo. Maar deed zich een erfrechtelijk geschil voor bij troonopvolgingen, dan was er al helemaal geen touw meer aan vast te knopen, zeker niet voor een Westerling. De bewuste Radja, herkomstig van het eiland Bali, per definitie een Hindoe, had een soort expeditionaire macht gezonden naar het platteland van Lombok om daar gronden te naasten. Allemaal ter compensatie van een inbreuk op de legitieme portie van de Radja. De oorspronkelijke bewoners, de Sasaks, hadden zich verzet tegen deze invasiemacht. De Sasaks beleden een variant van de Islam, alleen begrijpelijk voor Sasaks. De Balinese milities waren een soort guerilla begonnen. Lombok dreigde tot anarchie te vervallen. De Sasaks vroegen bescherming aan Batavia. Dat had daar in het geheel geen zin in. Er was bij deze soort vetes nooit garen te spinnen. In 1843 had het Nederlands-Indische gouvernement dan ook een verdrag gesloten met de voorganger van de Radja. De Radja en zijn opvolgers zouden de suzereiniteit[171], de interne hegemonie, van het Nederlandse koloniaal gezag erkennen. Batavia

[171] Suzereiniteit is een typische negentiende eeuwse term uit de tijd van het imperialisme. Het betekent dat een andere staat zódanig een staat binnen diens grondgebied domineert qua doorzettingsmacht, dat van diens interne soevereiniteit heel weinig overblijft. Onder interne soevereiniteit verstaat men de interne bevoegdheid binnen het grondgebied zelf de publieke rechtsorde samen te stellen voor wat betreft de handhaving van de openbare veiligheid, rust en openbare orde. De soevereine staat hoeft daarbij geen macht boven zich te dulden: de staat is absoluut competent om dat op zelf gekozen wijze te doen. De soevereiniteit is een absoluut en onbepaald begrip: het is de *plenitudo potestatis.* Dat wil zeggen: de volstrekte aardse zeggensmacht. De term is ontleend aan het canonieke recht betreffende de definitie van de pauselijke jurisdictie in wereldse zaken, zoals omschreven in de bulla *Unam Sanctam* van Bonefacius VIII van 18 november 1302. De soevereine staatsmacht is daarvan een analogie. Deze macht is ondeelbaar en kan niet door een extern hoger gezag beperkt of gecontroleerd worden. De soeverein of soevereine staat maakt dus uit, wat strafbaar is en wat niet, wat de straffen zullen zijn en hoe vervolgd wordt. Hij maakt uit wie als vreemdeling toegelaten wordt, wat de verblijfsstatus en duur is, wanneer er uitgezet wordt en hoe, en wat precies het vreemdelingentoezicht en de grensbewaking zal zijn. Hij bepaalt uitsluitend de publieke gezondheidszorg en beslist welke grondrechten zullen gelden, hoe deze uitgeoefend kunnen worden en wat de overheidszorg daarbij zal zijn. Nu kan het soms zijn dat een andere staat militair of economisch zó machtig is, dat die andere staat daarbij de territorialiteitsstaat als het ware onder curatele of supervisie stelt. Hij stelt de randvoorwaarden voor diens staatszelfstandigheid op en kan daartoe militair ingrijpen. Die dominante supervisie heet “suzereiniteit”. De soevereine staat is daaraan onderworpen, meestal via een capitulatie-overeenkomst maar soms ook op basis van een multilaterale overeenkomst met buurstaten. De status van Bosnië-Herzegowina op De Balkan was tussen 1878 en 1908 een erkend voorbeeld van een suzereiniteitsuitoefening door het Keizerrijk Oostenrijk-Hongarije ten laste van het Ottomaanse Rijk, waarvan Bosnië en Herzegowina gewesten waren. Het Ottomaanse Rijk bleef territoriaal soeverein over deze gewesten. Daar gold Ottomaans recht, de Islam was er staatsgodsdienst. De Ottomaanse Sultan te Constantinopel bleef er staatshoofd van. Maar Oostenrijk-Hongarije bepaalde hoe deze soevereiniteit zou worden uitgeoefend voor wat betreft de staatszelfstandigheid en staatsonzijdigheid bij gewapende conflicten. Hoe het dat mocht doen, was bepaald in het Verdrag van Berlijn van 1878. Daartoe mocht Oostenrijk-Hongarije een beperkte militaire bezetting via garnizoensplaatsen leggen. Dat werd verder uitgewerkt in uitvoeringsovereenkomsten tussen het Habsburgse Rijk en het Ottomaanse. Verder mocht dat Keizerrijk voorzieningen treffen ter waarborging van de uitoefening van de Rooms-Katholieke godsdienst en de vrijheid van lager onderwijs en betreffende het vreemdelingenbeleid, de grensbewaking bij bepaalde doorlaatposten zomede het vreemdelingentoezicht. De Britten gunden buiten de Straits Settlements (zie nader hierboven)

zou, in ruil daarvoor, een onthoudingspolitiek voeren betreffende Lombok, wat er ook gebeuren mocht, want het boterde nu eenmaal niet tussen de Balinese Radja's en de Sasaks. Dat was traditie. Nederlanders zouden zich ook niet op Lombok mogen vestigen. Er viel ook niets te halen, dus dat leek geen probleem. De Radja vroeg óók om militaire assistentie vanwege Batavia, maar dat weigerde zulks. Op de eerste plaats omdat de voorganger van de Radja in 1843 een verdrag had gesloten waarbij Batavia zich tot non-interventie zou bepalen (wat er ook gebeurde) en op de tweede omdat de Radja óók nog eens de militaire interventie van de Britten had gevraagd, helemaal in strijd met het verdrag van Wenen van 1815. Men herinnert zich dat de Britten de Archipel in beginsel overlieten aan de Nederlanders, mits zij intern de orde maar effectief handhaafden. Het opportunisme van de Radja op Lombok kende kennelijk geen grenzen.

II.21.3 Hongersnood onder de Lombokse Sasaks

Batavia vond nu dat het allemaal veel te veel uit de hand aan het lopen was ook al omdat de Sasaks door de guerilla blootgesteld werden aan de hongerdood. Toch aarzelde het nog. Was het de moeite waard om het non-interventie-beginsel definitief los te laten? De koloniale regering wist heel goed dat zij zich dan in wespennesten ging steken die tot onoverzichtelijke zwermen kon leiden. Bovendien wás zij al geruime tijd verwikkeld in de Atjeh-oorlog. Ook die kostte klauwen met geld. Steeds wanneer Batavia dacht dat het die oorlog gewonnen had, flakkerden de weerstandshaarden weer op, steeds op andere plaatsen, steeds op andere wijzen, steeds door andere groepen, steeds in andere conflicten waarbij steeds weer andere aanleidende oorzaken bleken te bestaan, waaraan de Westerling geen touw kon vastknopen – de oosterse geest bedacht steeds weer andere. Dat gedoe op Lombok begon er aardig op te lijken.

Batavia dreigde dat lek maar niet boven te krijgen. Iedere vorm van interventie bracht weer andere gevaarzettingen mede voor het toch al zo wankele gezag van de belanda. De gouverneur-generaal Cornelis Pijnacker Hordijk[172] wist het maar al te goed. De Minister van Koloniën, W.K. Baron van Dedem[173], was er politiek verantwoordelijk voor en de Tweede Kamer bléép maar interpelleren. Beroerd spreker als hij was en weinig slagvaardig debater liep de Baron steeds weer spitsroeden – het kwam de verstandhouding met Batavia niet ten goede. De Lombok-expeditie werd uiteindelijk afgewikkeld door Jonkheer Carel Herman Aart van der Wijck als gouverneur-generaal. Hij vestigde een beurtvaartmonopolie ten behoeve van de Koninklijke Paketvaart

---

aan bepaalde Aziatische staten interne soevereiniteit onder beding van Britse suzereiniteit. De Nederlanders deden precies hetzelfde ten aanzien van door hen binnen de Archipel erkende vorstendommen zoals Atjeh, Lombok, Bali en de Javaanse Vorstenlanden tot 1910. De suzereine staat – Nederland – oefent dan zogeheten protectoraatsrechten uit, bijvoorbeeld ten behoeve van Westerse nationalen die voor handelsdoelen verblijf kiezen binnen het gebied dat aan de suzereiniteit is onderworpen. De suzerein heeft effectieve doorzettingsmacht jegens de soeverein (in de Archipel: de Vorst, de Sultan, de Radja) of de soevereine staat. In zekere zijn is het dus een bloot feitelijk begrip: de soevereine mogendheid moet die feitelijke hegemonie door de suzereine staat door nooddruft aanvaarden op basis van diens geweldsoverwicht. Zij vermag er niets tegen. De uitoefening van de suzereiniteit kan echter onderworpen zijn aan verdragsnormen. Het Volkenbondsstatuut van 1919, Bijlage bij de Vrede van Versailles tussen Duitsland en de westelijke geallieerden Groot-Brittannië, de Republiek Frankrijk, het Koninkrijk Italië en het Keizerrijk Japan is daar een voorbeeld van. Ook de uitoefening van suzereiniteit kan dus een rechtsnormatief begrip zijn. Bij het Eerste Sumatratractaat van 1824 was dat stellig het geval ten aanzien van Atjeh. De volkerenrechtelijke begrippen "soeverein" en "suzereiniteit" zijn ontwikkeld door Jean Bodin ter bepaling van de verhouding van de absolute macht van de Franse Koningen en de Pauselijke jurisdictionele macht. Bij hem gaat het niet om de volstrekte competentie van een territoriaal bepaalde rechtsorganisatie als de moderne staat, maar om die van een persoonlijke functie. Zie: Howell A. Lloyd, *Jean Bodin, This Pre-Eminent Man of France, An Intellectual Biography,* Oxford University Press, 2017, ISBN 97-8019-8800-149.

172 Cornelis Pijnacker Hordijk 1847-1908, van 1888 tot 1893 gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië.

173 Willem Karel Baron van Dedem 1839-1895, Minister van Koloniën in het Kabinet Van Tienhoven 1891-1894. Van Dedem probeerde een eind te maken aan de vérgaande centralisatie van het koloniale gezag te Batavia. Hij erkende de merkwaardige eigenaard van de diverse Archipelgroepen en vond dat daarom de Buitengewesten meer autonomie moesten krijgen. Mede daarom was hij terughoudend met militaire interventies en stond hij ze alleen in uiterste noodzaak toe. Wel wijzigde hij de organisatie van het wapen van de infanterie van het Nederlandsch Indische Leger, waardoor de sterkte met vierduizend man toenam.

Maatschappij die op Lombok al etablissementen had gesticht. Dát was weer strijdig met de verdragen die met Groot-Brittannië waren gesloten door Den Haag sedert 1815. Nederland zou binnen de Archipel monopolieposities geen kans geven en ze zeker niet begunstigen.

II.21.4 Lombok concentratiepunt interinsulaire paketvaart

Maar Lombok was sedert niet al te lange tijd in de tweede helft van de negentiende eeuw concentratiepunt geworden van stoompaketvaart binnen de Archipel en op Japan en China. Er waren in de havenplaats Ampenan aanlegplaatsen met kranen en havenbekkens voorzien, opslagplaatsen en bunkervoorraden voor de beurtvaart op Soerabaja, Denpasar, Makassar en Jogjakarta, maar ook veel verder noordelijk richting Japan, China en Rusland. De Koninklijke Paketvaart Maatschappij had belangrijke investeringen gepleegd. Verder waren Chinese smokkelaars van opium actief die het gouvernementsmonopolie op deze drug ondermijnden via deze haven-installaties. Militaire interventie werd nu noodzakelijk. Afdelingen van het Nederlandsch Indisch Leger werden in 1894 herwaarts gestuurd ter tuchtiging van de strijdende partijen, maar toch vooral van de radja's die kennelijk maar raak deden en eigenrichting niet schuwden. Er moest maar eens flink met de klewang op geslagen worden, besloot Batavia. Dat was een kolfje naar de hand van de prille luitenant Hendrikus Colijn – de latere minister-president -- die aldus de finesses van deze vaardigheden geducht leerde beheersen, een opmaat voor een glanzende militaire, koloniale en politieke carrière. In 1894, in de lente, beval Batavia een strafexpeditie op Lombok via een invasie vanuit zee aan de noordkust.

De expeditiemacht landde voorspoedig in juli 1894. Er had dus een vertraging plaatsgevonden. Batavia schrok steeds weer terug voor de moeilijkheden waarin het Nederlands koloniaal gezag onvermijdelijk zou komen. Het zond eerst toch nog twee commissarissen[174]: kon er nu niet bemiddeld worden? Waren de pijnpunten onoverkomelijk? Maar de commissie moest berichten dat de Sasaks ten einde getergd waren, dat genocide dreigde en verder dat de Radja Agung Agung een loopje nam met Batavia en smerig spel speelde met Londen waar hij wapens dacht te betrekken. Aan ingrijpen was niet te ontkomen, wilde Batavia zich nog serieus nemen. Dat ongewenst rapport moest eerst verteerd worden en dat duurde lang. Vermoedelijk was dat mede te wijten aan de logistieke voorbereidingen, want Batavia pakte het niet kinderachtig aan. Een aanzienlijke strijdmacht[175] werd ontplooid, met een ondersteuningsmacht vanwege de koninklijke marine waaronder een pantserschip, een korvet en twee kruisers. Daarbij elf troepentransportschepen van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij. Batavia keek nu ineens niet meer op een paar knaken.

II.21.5 Het verraad van Lombok

---

174 De resident M.C. Bannenbargh en controleur J.H. Liefrinck. Hij was de broer van de Bali-expert en controleur der Eerste Klasse F.A. Liefrinck (1853-1927) die goed bekend was met de wespennesten op Bali en Lombok. Hij publiceerde over de Balinese vorstenhuizen verschillende studies, die steeds de vermaning behelsden dat het Nederlands gezag wel gek zou zijn als het zich zou mengen in de dynastieke problemen die de radja's steeds weer wisten te veroorzaken. De godsdienst, de cultuur en de maatschappelijke gelaagdheid op Bali leek werkelijk in niets op die te Java, aldus F.A., en de koloniale ambtenarij deed zeer verkeerd als het de Javaanse adat trachtte te prolongeren op Bali --- de neiging daartoe bestond kennelijk heel sterk, ook al, omdat vrijwel niemand van die ambtenarij de Balinese taal ook maar in de grondbeginselen machtig was. J.H. zal daarvan wel diep doorgrond zijn geraakt door zijn broeder die hem in alle opzichten naar de kroon stak. Een rapportage dat Batavia dus militair moest interveniëren zou carrièrematig beslist desastreus voor J.H. uitpakken. De commissarissen aanvaardden hun onderzoek in mei/juni 1892. Zie: H.G.C. Schulte Nordholt, *The Spell of Power,* Uitgever: Koninklijk Instituut voor Taal- Land- en Volkenkunde: Leiden, 1996, ISBN 90-6718-090-4, pp 198-201.

175 De eerste expeditionaire macht bestond uit 108 officieren, 2270 minderen, aangevuld met 1782 dwangarbeiders bij de transporttros, 386 paarden en 37 muilezels. Bevelhebber generaal-majoor J.A.vetter. Het eigenlijk invasieleger bestond uit drie bataljons infanterie, een half escadron cavalerie en een detachement genie. Artillerie: tien kanonnen en zes mortieren. Bij de tweede expeditie werden duizend man extra gezonden met 650 dwangarbeiders bij de transporttros. Daaraan werden op 13 november 1894 1200 militairen en 900 dwangarbeiders toegevoegd.

De radja's openden onderhandelingen. Hangende deze besprekingen werden de invasietroepen overvallen in augustus 1894. Dat resulteerde in een slachting. Publicitair werd dat "het verraad van Lombok" genoemd. De vraag was of de Radja een wapenstilstand had aangeboden. Had hij een vrijgeleide aangeboden? Waren parlementairs uitgewisseld? Dat is nooit echt duidelijk geworden. Tenslotte waren de koloniale troepen Lombok binnengevallen in strijd met eerdere afspraken, waarin de autonomie van de Radja werd gegarandeerd. Waaruit bestond dan dat hemelschreiend verraad waarvan de pers gewag maakte? Geklaagd werd dat de Radja gevechten steeds uit de weg ging, en dat hij niet "eerlijk" vocht – zó er al iets bestaat als een "eerlijke agressie"—en dat de Radja capitulatie had aangeboden. Van enig document waarin een capitulatieverzoek is gedaan is in ieder geval nooit gebleken. De Nederlandse militairen hadden de indruk, dat de Radja eigenlijk wel zou gaan toegeven. Zij eisten vervolgens dat de Radja de kosten voor de hele expeditie van het Nederlandsch-Indische leger zou betalen. De besprekingen daarover werden gevoerd in het Maleis. Maar, en daarop was door de twee commissarissen die eerst de situatie waren komen sonderen, uitdrukkelijk gewezen: Maleis lijkt zelfs niet op Balinees, waarvan de hofhouding van de Radja alleen de plechtige variant meester was. De kosten waren niet kinderachtig, die de militairen dachten in rekening te brengen: één millioen gulden. De Radja en zijn regering zou voor jaren bij de Nederlanders in de schuld komen te staan, van zijn onafhankelijkheid zou weinig overblijven en de Saskas zouden tóch het gelag moeten betalen. Dit was geen interventie. Dit was een militaire bezetting! Dat was een verkapte annexatie, in strijd met de verdragstekst van 1843, waaraan de Nederlanders zegden zich te willen houden. Dus waren de wapenstilstandsbesprekingen afgebroken. Wat was daar verraderlijk aan? Enfin. Het gesputter was niet van de lucht. Op Java en in Nederland werd om wraak geroepen. Nieuwe afdelingen werden naar Lombok gezonden. Colijn maakte daar deel van uit. Het verraad riep om wraak. En wraak eiste wreedheid. En Colijn bleek daarvoor de bevelsverantwoordelijkheid te willen dragen. Vrouwen en kinderen werden aan de bajonet geregen door de soldaten onder zijn leiding[176]. De integrale capitulatie volgde op 19 november 1894.

II.21.6 Een paketvaart-monopolie gevestigd

Deze pacificatie – men spreekt ook van de Lombok-oorlog[177] -- heeft duizenden doden en gewonden gekost. Tweeëndertig Nederlandse soldaten van het Nederlandsch Indische Leger werden geboekt als gesneuveld bij het gevecht voorafgaand aan de capitulatie. Hoeveel Balinezen sneuvelden is niet geboekt, maar omdat er voor het eerst door de Nederlanders massaal met handgranaten werd gegooid, moeten er aanzienlijk veel Balinese slachtoffers zijn geweest, waaronder vrouwen en kinderen. De familie van de Radja zelf beging zelfmoord door elkander wederzijds te krissen[178]. Colijn maakte daarvan geen geheim. Hij vond het wel verschrikkelijk, maar het was nu eenmaal noodzakelijk. En dus gerechtvaardigd. Hij zag er geen probleem in. De Koninklijke Nederlandse marine legde een effectieve blokkade rondom Lombok. De Balinese milities dienden immers niet bevoorraad te kunnen worden vanuit zee. Jegens Londen werd deze blokkade voorgesteld als een tijdelijke politionele maatregel. Nederland had heel wat uit te leggen aan de Britten, want eeuwen lang had het blokkades voorgesteld als onrechtmatige daden volgens het internationale zeerecht. Een blokkade was niet te rijmen met het door Hugo de Groot zo ruimhartig verdedigde beginsel van de vrijheid van de volle zee. Het *Mare Liberum-principe,* dat de Staten van Holland zo dierbaar was.

---

176 Zie: Herman Langeveld, *Hendrikus Colijn 1869-1944,* II Vols., Uitgeverij Balans: Meppel, tweede druk juni 1998 ISBN 90-5018-399-9 NUGI 642, Deel een, *Dit leven van krachtig handelen,* pp 58-59, waarin passus worden geciteerd uit Colijns brieven aan zijn vrouw.

177 Deze oorlog kent twee fasen: die van de Eerste en de Tweede Lombok-expeditie beide voltooid in 1894. Colijn nam alleen aan de tweede deel.

178 Dat wil zeggen: bij elkaar de kris – een steekwapen -- in de hartstreek te drijven. De overblijvenden liepen opzettelijk in nederlands geweervuur.

Alleen de Nederlandse Koninklijke Paketvaart Maatschappij mocht de haven van Lombok binnenlopen. Nadat de pacificatie was voltooid, bleef die maatschappij dat privilege behouden. Daarmee kwam het zeetransport tussen Bali, Lombok en Singapore, ook wanneer onderweg tussenhavens werden aangedaan in handen van deze maatschappij, waarin de koloniale topambtenaren te Batavia meerderheidsbelangen bezaten. Londen protesteerde. Tevergeefs. Ook dit monopolie werd een duchtig consolidatie-instrument. De gouverneur-generaal Van der Wijck was jaren commissaris geweest bij de Paketvaartmaatschappij[179]. Ratu Agung Agung Gde Ngurah Karangasam, de aanstoker van de Lombok-oorlog, werd gevankelijk naar Batavia gebracht en daar tot aan zijn dood geïnterneerd, tezamen met twee kleinkinderen die wellicht ook erfpretenties zouden kunnen gaan ontwikkelen. Batavia nam de hofschat van de radja in beslag, waaronder de kolossale Lombokdiamant, gezet in een zware ring. Lombok werd nu direct onder Nederlands koloniaal gezag geplaatst onder een assistent-resident. Lombok werd verdeeld in drie gewesten, steeds onder bestuur van een Nederlands controleur.

II.21.7 De mythe van territorale consolidatie in heel de Archipel

Colijn achtte deze Lombok-pacificatie een mooi voorbeeld voor de ultieme consolidatie die uiteindelijk ook in de Buitengewesten of De Grote Oost – men bedoelt daarmee de eilandengroepen oostwaarts van Java gelegen binnen de Indische Archipel -- wel haalbaar zou moeten zijn. Colijn ondernam daartoe een dienstreis door de hele Archipel voor en aleer weer naar het vaderland terug te keren in 1910. Zulk een aanpak was stellig voor herhaling vatbaar, vond Colijn, en dat daarmede iets miszegd werd wilde er bij deze stoere krijgsman niet in. Hij zag er geen graten in. Zijn biografen later wél. Zij achtten het een dissonant voor Colijns christelijke reputatie. Maar zij schreven in een tijd toen de consolidatiepolitiek voltooid scheen. Nederland had de interne soevereiniteit over de Archipel bestendig en onbetwist veroverd, mede door de staatsman Colijn, en diens blazoen moest deswege onbezoedeld worden voorgesteld ter stichting van latere generaties die daarvan de vruchten tot in de verre toekomst zouden blijven plukken, zeker nog wel een eeuw of wat. Zo heeft onder meer de laatste Gouverneur-Generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer erover gedacht. Hij was beslist niet de enige.

Nimmer heeft Nederland de territoriale consolidatie van zijn Indische Archipel kunnen voltooien. De mythe dat het daartoe wél in staat was is ontstaan tussen 1930 en 1941, het toppunt van de Nederlandse koloniale macht in de Indische Archipel. Voordien was men wel wijzer. Vanaf 1910 slaagde Batavia er min of meer in, Java administratief te beheersen via het beroemde “Binnenlands Bestuur”. Dat kon het alléén doordat het daarbij de lokale Adat bleef respecteren als subsidiaire bron, zonder overigens de finesses ervan te doorgronden, van verbindend gewoonterecht. En dát kon het alleen doen via de inlandse vorsten, de Regenten, op wie het zwaar bleef leunen. Het onoverwinnelijke Nederlandse gezag was niet veel meer dan een effectieve façade die met enige trappen ook makkelijk tot instorten gebracht kon worden --- de Japanse invasie in maart 1942 zou het duidelijk maken. De voorlaatste Gouverneur-Generaal Bonne de Jonge, een onzegbare aartsreactionair, heeft er alles in geïnvesteerd om publicitair die mythe in stand te houden via eveneens aartsreactionaire Nederlandstalige bladen die op Java in omloop waren. De Jonge is zelf in die mythe gaan geloven. Zelfkritiek was hem daarbij wezensvreemd. Van Starkenborgh heeft die fakkel aarzelloos overgenomen. Maar zelfs in Bonnes glorietijd had één enkele blik op de personeelslijst van het door het koloniaal gezag geëmployeerde apparaat van beambten, ambtenaren en tijdelijk aangestelden beter moeten doen weten. Op de civiele lijst daarvan prijkten hoogop tweehonderdvijftigduizend in ambtelijke bediening aangestelden. Op de militaire – de marine uitgezonderd – ongeveer het zelfde getal. Daaronder mede begrepen de vrijwilligers in de diverse (hulp)korpsen tijdens de mobilisatie vanaf 7 december 1941. Op een geschatte bevolking van minstens zeventig millioen in de hele Archipel. Die verhouding had al in 1945 de Kumpenie moeten doen aarzelen over de haalbaarheid van haar terugkeer.

---

179 Ewald Vanvugt, *De schatten van Lombok: Honderd jaar Nederlandse oorlogsbuit uit Indonesië,* Uitgeverij Jan Mets en schild, Amsterdam, 1994, ISBN 97-890-5330-1609/1321/1326, pp. 52 vv.

II.22 De ethische politiek ingezet

II.22.1 Toenemende kamerbemoeienis met de koloniale consolidatie-politiek

De Atjeh-oorlog lijkt te kunnen worden beëindigd, als de sultan van Atjeh bereid is zich over te leveren aan het “oppergezag” of de “opperhoogheid” van Batavia en dus van de staat der Nederlanden, dat mistige rijk daar ver weg in het noorden, in dat vreemde werelddeel Europa. Dat is onderwerping aan *Nonja belanda Maharadja Maharadja Besar*, de grote blanke koningin wier gebiedingsmacht over de zeeën geldt. In 1903 is de sultan daartoe bereid, want de soldaten van deze oppermachtige vrouw branden bijna geheel noordwestelijk Atjeh plat, vermoorden vrouwen en kinderen massaal in de kampongs en schieten hun knetterende mitrailleurs leeg op de Atjehers die nu aan hun klewangs weinig meer hebben. Dat gebeurt onder leiding van overste Van Daalen die van de stapels lijken ook foto’s laat maken terwijl hij welgevallig ernaast poseert als een jager op grootwild. Die foto’s vinden gretig aftrek in de pers en in geïllustreerde fototijdschriften, want noch van Daalen noch Batavia zelf vinden dat deze manier van pacificatie “de toets van de kritiek niet kan doorstaan” – de ambtelijke terminologie die in staatscommissierapporten wordt gebruikt bij het omschrijven van onduldbare misstanden die geen rechtspositionele repercussie hebben --- ook toen, evenals nu. Toch gaat de Tweede Kamer er zich mee bemoeien onder druk van de geselende interpellaties van Victor de Stuers, een geharnast katholiek die zich normaliter alleen opwindt over restauraties van middeleeuwse stadswallen.

Het is iets nieuws dat de *confessionelen* zich bemoeien met wat er in Nederlandsch Indië zoals gebeurt. Tot voor heen was dat iets waar de liberalen of conservatieven zich over opwonden, maar een voorwerp van zorg voor de politici die een positief staatkundig christendom willen bedrijven was het beslist niet. Zeker niet voor katholieken die traditioneel zoveel mogelijk van de Archipel worden geweerd – in dit opzicht is nog steeds te merken dat De Kumpenie soms bereid was de zending door de Nederduyts Gereformeerde kerk te begunstigen in deze contreien, maar niet aan de katholieken ruimte wilde gunnen om op hun beurt daar katholieke missieën uit te dragen. De Portugezen hadden dat gedaan en De Kumpenie had er juist veel op ingezet dat de rudimenten daarvan uiteindelijk waren vernietigd al had ze dat in de binnenlanden nooit helemààl voor elkaar kunnen krijgen. Omdat de Kumpenie niet bij machte was daarin dóór te dringen tenzij de inlanders dat zelf bevorderden --- en dat was zo goed als nooit.

II.22.2 Het hooggestemde program van de Anti-Revolutionaire Partij

Maar in 1874 treedt een zevendertigjarige dominee toe tot de Tweede Kamer, die vindt dat er een christelijke partij moet komen die zich sterk moet maken voor de gelijkstelling van christelijk lager onderwijs met het openbaar lager onderwijs wat financiële ondersteuning betreft. Hij heet Abraham Kuyper[180]. Hij bepleit confessionele partij-organisatie voor staatkundige doeleinden. Hij schrijft daarvoor een program. Hij vindt dat de staat aansluiting moet zoeken bij de grondtoon

[180] 1837-1920. Hij werd in 1874 gekozen in de Tweede Kamer. Hij vond daar als geestverwanten Groen van Prinsterer en de koloniale expert Keuchenius. Kuyper vond dat de protestants-christelijke kiesgerechtigden – er was nog steeds een censuskiesrecht met betrekkelijk hoge drempel – zich moesten organiseren in het parlement tegenover de liberalen en conservatieven die volhielden staatkundig neutraal te zijn. Hij vond dat die these strijdig was met de werkelijkheid: in wezen waren deze politici anti-christelijk, het waren eigenlijk heidenen of paganisten. Zij dienden een stoffelijke mammon van utiliteit, geloof in technische vooruitgang en marktdenken. Hun verzet tegen subsidiëring van een confessionele lagere school die tenminste betaalbaar bleef voor de mindere standen toonde dat aan. Zonder politieke concentratie zouden de confessionelen nooit bereiken dat de jeugd effectief met de openbaring in het publieke domein in aanraking zouden komen. Hij richtte in 1879 de eerste politieke “kamerclub” op. Een politieke partij. De katholieke stemgerechtigden stemden in deze tijd conservatief of liberaal, naargelang hun maatschappelijke herkomst. Kuyper meende dat de katholieken niet voldoende staatkundige eenheid konden ontwikkelen om zelf een partij op te richten. Pas in 1901 lukte het Kuyper katholieken en protestanten te winnen voor een confessioneel meerderheidskabinet. De geestverwant van Kuyper, Alexander Idenburg, werd daarin minister van koloniën. Hij kon de eerste aanzetten geven tot de hierna nog verder te bespreken “ethische politiek”.

van Nederlands volkskarakter dat calvinistisch zou zijn. En wel in orthodox-gereformeerde zin. Eigenlijk moet de staat een christelijke staat zijn in die zin. Haar armenzorg, haar justitiewezen, haar gezondheidstaken, haar defensieplichten, haar inspanningen op het stuk van het waterstaatswezen en de bevordering der nijverheid moeten in die zin uitgelegd en toegepast worden, maar ook haar koloniale ambitie. Aan die koloniale staatkunde is artikel XVIII[181] uit het program gewijd. Het is een wat bezwerend artikelen, zoals heel het program een moraal-theologische leerstelligheid vertoont, waar steeds gerept wordt over de "grondtoon van ons volkskarakter onder invloed der Hervorming". Een kern-frase. Waarin heel wat verscholen zit. Gelukkig is er uitleg bij[182]. Die koloniale staatkunde van zedelijke roeping moet afgestemd zijn op de opheffing van de inlanders tot het christendom als geloofsbeleving in die evengenoemde zin. Dus: Hervormde zin, zoals begrepen in artikel 1 van het program. De inlander is niet in staat zelf tot die beleving te komen. Hij is onmondig. Hij heeft hulp nodig van de staat. Zoals de staat de arbeidersklasse tot rust, reinheid en regelmaat moet brengen, zoals de staat de stoffelijke welvaart van de onderdanen moet bevorderen, zoals de staat de sociale verhoudingen moet verbeteren, zo moet zij de inlander brengen tot een staat waarin ontvankelijkheid mogelijk is voor de inzichten die de openbaring herbergt. De staat moet dus in zoverre een voogd zijn. Daaruit vloeien drie gevolgtrekkingen voort:

- De inlander moet zedelijk opgevoed worden.
- De inlander moet daardoor een zelfstandiger positie kunnen innemen.

---

181 Artikel XVIII luidt: "---Voor zooveel het koloniale vraagstuk aanbelangt, dankt zij God [zij= De Anti-Revolutionaire Partij, (toevoeging mijnerzijds GAMS)], dat de aloude baatzuchtige neiging, om de koloniën voor de kas van den Staat of van den particulier uit te buiten, mede onder den drang van het Antirevolutionaire staatsbeleid, almeer plaats heeft gemaakt voor een staatkunde van zedelijke roeping. Deze sedelijke roeping leide er de Regeering steeds meer toe, om tegelijk met de deger verzorging der stoffelijke welvaart en de verbetering van de sociale verhoudingen, ook de autonomische ontwikkeling der inlandsche bevolking te bevorderen, en doe haar niet slechts op Java, maar allengs in heel onzen Archipel, tot krachtige bestuurscentralisatie overgaan. Aan de inlanders moet niet uit Europa een hun vreemde cultuur worden opgedrongen, maar mede door onzen steun behoort hun Aziatische geaardheid tot hoogere ontplooiing te geraken. Onze Archipel vraagt niet alleen om een militaire politiemacht, die ons in staat stelt het gezag en de orde te handhaven, maar evenzoo om een vloot en leger, die elken vijandelijken inval kunnen afkeeren. De vloot moet, zooveel mogelijk los van die van het moederland, voor herstel en aanvulling van haar uitrusting, in Nederlandsch-Indië vinden, wat ze behoeft. Ook het leger moet zich in den Archipel zelf, zooveel mogelijk van het noodige kunnen voorzien. Voor de versterking van beide in manschap kan ook op de weerkracht der inlandsche bevolking worden gedaan.

De Kerstening van Indië blijve roeping van het Christenvolk in het moederland, maar vinde, alsook uit staatkundig en maatschappelijk oogpunt van overwegend belang, bij de koloniale Regeering, tegemoetkoming, beide in het verleenen van volle vrijheid en in het geldelijk steunen van onderwijs en krankenverpleging. Ook van de bestrijding van het concubinaat en het opiummisbruik worden niet afgelaten.

In de West-Indische koloniën zij het beleid gericht op financieele zelfstandigheid bij de voorziening in de huishoudelijke behoeften en op economische verheffing van de bevolking. Hierbij worde aan het vrije onderwijs de voorrang gelaten."

182 Daarover is natuurlijk in Anti-revolutionaire kring heel veel geschreven, omdat de partij hier trachtte de regering een ommezwaai te laten maken tegenover de tot dien toe gevolgde liberale "positieve baten-politiek en non-interventie". De verheffingspolitiek was noch met neutraliteit noch met non-interventie te verenigen. Zij zou ook in de internationale verhoudingen doorwerken: het was maar de vraag of Engeland met een dergelijke christelijke inmengingspolitiek akkoord zou gaan. De voor de Archipel zo kenmerkende mengvariant van de Islam (ik sprak daarom ook van "Islamitisme") zou beslist reageren en zich te weer stellen. Dat is ook gebeurd tussen 1920-1942. Engeland had alle belang bij rustige verhoudingen tussen de westerse kolonisatoren en de inlandse Islamitische bevolking binnen zijn Britse rijk in het Verre Oosten, dat het toen al niet te best in de hand kon houden. In India gistte het al, in Afghanistan ook. Dat moest niet overslaan naar Bengalen of Malakka. Daarom was interne rust in de Archipel een groot Brits ideaal. Zie de toelichtingen bij artikel XVIII: A.W.F. Idenburg, *Ons beginsel voor koloniale politiek,* opgenomen in: H. Colijn/G.M. Den Hartogh, *Schrift en Historie, Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde Antirevolutionaire Partij 1878-1928, In opdracht van de dr A.Kuyper-Stichting*, Uitgave van J.H. Kok te Kampen: Kampen, 1928, pp. 203-222; J.A. de Wilde/C.Smeenk, *Het volk ten baat, De geschiedenis van de A.R.-partij*, Uitgeverij Jan Haan NV: Groningen, 1949, pp. 84-96; pp. 460-473.

- De inlander moet zijn stoffelijk bezit kunnen beheren en vermeerderen.

Deze taken moet de staat mogelijk maken. Zelf hoeft de staat deze taken niet aan zich te trekken. Niet direct. Het is zelfs beter dat de staat hier terughoudend is.[183]

II.22.3 De uitleg van de christelijke zedekunde een zaak van de kerkgenootschappen

Want wat de christelijke zedekunde inhoudt is een zaak van uitleg van openbaringsteksten in onderling systematisch verband. En die uitleg is niet primair een staatstaak. Dat moet de staat alleen maar doen, als geen maatschappelijke instellingen bestaan die deze taken beter kunnen verwezenlijken. De christelijke kerk is zulk een instelling. De staat moet deze instellingen dan daartoe in staat stellen. Het gaat bij de drie taakstellingen om de overdracht van christelijke inzichten, bekwaamheden en vaardigheden, christelijk, omdat de heilsboodschap die de Bijbel brengt aangeeft hoe deze taakstellingen precies verstaan en vervuld moeten worden. Allereerst moet hier dus de erkende christelijke zending de gelegenheid gegeven worden om deze plicht ten behoeve van de staat te vervullen. Schiet deze daarin te kort of is zij er niet toe in staat – er zijn bijvoorbeeld geen zendelingen beschikbaar – dan zou de staat wellicht, altijd tijdelijk, plaatsvervangend kunnen optreden. De staat kan dan zelfs besluiten andere geloofsdenominaties daartoe in staat te stellen – de katholieke, bijvoorbeeld – maar dat moet uitzondering blijven, omdat de historie nu eenmaal de christelijke Republiek – de Nederduytsch Gereformeerde, dus – naar het Goddelijk bestel de taak heeft opgelegd de onmondige volkeren uit deze Archipel ten voogd te zijn. Daarom doet het innerlijk tegenstrijdig en enigszins hypocriet aan dat artikel XX[184] van het programma verklaart dat het niet de bedoeling is dat er een “staatskerk” komt in de kolonieën. Dat was het wèl. Die kerk moest die van Kuyper zijn, dus de *gereformeerde kerk*. Dat zou juist in de twintiger jaren van de twintiger eeuw gaandeweg blijken. En dat zou weer bij de nationalistische inlanders de neiging bevorderen de Islam fanatiek in het publieke domein te gaan promoten. Soekarno zou daar geen doekjes om winden.

II.22.4 De ethische humuslaag van de koloniale expansie

Zo wordt de ethische koloniale politiek officieel ingezet. Maar Kuyper was beslist niet de eerste die vond dat de Indische regering zich behoorde te houden aan hogere ethische beginselen bij de inrichting van de koloniale staatshuishouding. Het Tweede Kamerlid Baron van Hoëvell[185] had dat

---

[183] Zie: A.E.F.Idenburg, *ONS BEGINSEL VOOR KOLONIALE POLITIEK*, opgenomen in: *SCHRIFT EN HISTORIE*, *GEDENKBOEK bij het vijftigjarig bestaan der georganiseerde Antirevolutionaire partij 1970-1928*, in opdracht van de Dr A. Kuyper-Stichting, Uitgave van J.H. Kok te Kampen, 1928, pp. 203-222 met uitvoerige littartuurrreferenties. J.A. De Wilde en C. Smeenk, *HET VOLK TEN BAAT, De geschiedenis van de A.R.Partij*, Uitgeverij Jan Haan NV: Groningen, 1949, pp. 66-70; 138-144; 183-197; 265-274.

[184] Artikel XX uit het programma luidt: “---Zij [de Anti-revolutionaire Partij (toevoeging mijnerzijds, GAMS)] verklaart, dat noch voor het Rijk in Europa noch voor de Koloniën, door de Overheid eene staatskerk, van wat vorm of naam ook, mag worden in stand gehouden of ingevoerd; dat het den Staat niet toekomt, zich met de inwendige aangelegenheden der kerken in te laten; en dat, ter bevordering van een meer dan dusgenaamde scheiding tusschen staat en kerk, de verplichting uit art. 168 der Grondwet voor de Overheid voortvloeiende, na uitbetaling aan de rechthebbenden van het rechtens verschuldigde, dient te worden opgeheven.”

[185] Wolter Robert baron van Hoëvell, 1812-1879. Predikant en kerkelijk bestuurder te Nederlandsch Indië en na 1848 lid van de Tweede Kamer voor de liberalen. Hij gold als koloniaal specialist. Hij zag nauwkeurig toe op de uitvoering via organieke wetten van de grondwettelijke koloniale artikelen. In 1862 werd hij lid van de Raad van State. Ruchtbaarheid verwierf hij zich naast zijn eloquent gebrachte parlementaire interpellaties door zijn publicaties over de slavenhandel in de westelijke en oostelijke koloniën van het koninkrijk. Hij was medeoprichter van het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië en stelde de gebrekkige uitvoering van de grondwettelijke opdracht aan de Kroon om de principes van de koloniale beheersadministratie vast te leggen in een organieke wet, die dus in gemeen overleg met de Staten-Generaal tot stand moest komen en in zulk een overleg steeds herzien zou moeten worden, mede gelet op de steeds wisselende verdragspositie van het koninkrijk. Op dit aspect van de grondwetswijzigingen van 1815, 1840, en 1848 werd hierboven onder hoofdstuk V al ingegaan. Een van zijn belangrijkste werken is de tweedelige monografie *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche* wet, Uitgeverij Joh. Noman en Zoon: Zaltbommel, 1855 (Tweede Druk)

al lang eerder gedaan, mede op basis van de nieuwe staatkundige verhoudingen die waren ontstaan tussen moederland en wingewesten na de grondwetswijzigingen van 1848. Hoewel de grondwet uitdrukkelijk stipuleerde dat ook Nederlandsch Indië hoorde tot het grondgebied van het koninkrijk der Nederlanden leek het er toch op dat de redacties van de verschillende organieke wetten zich beperkten tot de onderdanen in het grondgebied, gelegen in West-Europa. Hoe kon het, dat kennelijk de wet op de kerkgenootschappen van 1855 alleen zag op de organisaties van een godsdienstige bediening binnen dat grondgebied en de armenwet van 1854 eveneens een dergelijke impliciete territoriale beperking kende? Om nog maar niet te spreken van de regelgeving betreffende het lager, middelbaar en hoger onderwijs. Hier ging het toch om universele grondrechten als de vrijheid van godsdienst, het recht op maatschappelijk hulpbetoon en het recht op vrij onderwijs?

De Indische Staatsregeling van 1854 ging er ook vanuit dat er kennelijk eerste en tweede klasse onderdanen waren. Nederlandse onderdanen buiten het Europese grondgebied en die daarbinnen waarbij de eersten weer ingedeeld werden in grondwettelijk niet erkende subcategorieën, want de grondwet had het slechts over “ingezetenen des Rijks”. Alleen de Nederlanders binnen het Europese Nederland hoorden tot de eerste klasse, want alleen hen werden de klassieke grondrechten direct gewaarborgd. Had de Grondwet bij haar garanderende paragrafen dan toch strikt territoriale werking? Zo ja, waarom stond dat dan nergens? Die grondwet kende geen persoonlijk onderscheid bij de rechtswaarborging als bijvoorbeeld Europese inwoners, Vreemde Oosterlingen en Indo’s. Zie hierboven nader onder Hoofdstuk V, waarin nader wordt ingegaan op het begrip “onderdanen of verblijvenden” in de Archipel.

Van Hoëvell had kunnen wijzen op de Java-oorlogen van 1825-1830 waarbij hongersnood door het gouvernement als natuurverschijnsel was aanvaard, evenals de “mindere welvaart van den Javaan”. Een gangbaar eufemisme voor de toestand waarin iemand nog net niet sterft aan voedseltekort. De Armenwet was dus hier op Java niet toepasselijk? Op het eerste gezicht een absurde vraag. Omdat niemand ooit gedacht had dat iemand ze serieus zou kunnen stellen. Maar op het tweede gezicht: waarom zou de vraag eigenlijk niet gesteld worden? En dan was het antwoord eigenlijk niet eens niet zo heel erg voor de hand liggend. Wat te denken van het verschijnsel slavenverkoop? Hoe was dat te rijmen met de borging van de vrijheid van de fysieke persoonlijkheid zoals in de grondwet vervat? In tal van bewogen interpellaties zette Van Hoëvell het regeringsbeleid in dit opzicht af tegen beginselen van een hogere rechtswijsgerige orde die toetsstenen voor de onwaarde van staatkundige handelingen biedt, ook als ze niet bij of krachtens de wet voorzien zijn. En zo deed ook het liberale kamerlid C. van Deventer[186] die in 1897 in een Gids-artikel[187] stelde dat Nederland een “*Eereschuld*” jegens Nederlandsch Indië had van bijna honderdnegentig millioen gulden[188]. Zo hoog schatte Van Deventer de totaalsom van de batige saldi, die Nederland inmiddels had weten te vergaren uit de opbrengsten van het cultuurstelsel-Van den Bosch sedert 1830. Zie hierboven verder.

Een zedelijke schuld te voldoen in de vorm van openbare werken (spoorwegen, kunstwegen, waterstaatkundige werken, irrigatieprojecten) om zo Nederlandsch Indië bij de tijd te brengen en

186 Conrad Theodor van Deventer, 1857-1915. Hij was voor de vrijzinnig liberale richting in de Tweede Kamer de koloniale specialist en gold als zodanig als exponent van de ethische richting, waarbij Nederland zou moeten streven naar uiteindelijke zelfstandigheid van Nederlandsch Indië al of niet in een nog resterende staatkundige verstandhouding met het moederland.

187 De Gids was een spraakmakend tijdschrift ten behoeve van weldenkend Nederland in de negentiende en twintigste eeuw, dus een liberaal periodiek. Het artikel staat in Tijdschrift De Gids, Jaargang 63 (1899), pp. 205-255.

188 Om precies te zijn: 187 millioen gulden, gerekend vanaf 1 januari 1867. Daarbij verrekent Van Deventer de door de Indische baten vermeerderde welvaart van een groot deel van de bevolking in Nederland, te danken aan de verbeterde infrastructuur die uit die Indische baten is bekostigd. Het was natuurlijk toch een enorm bedrag om in één begrotingsjaar op tafel te leggen, en dat had boekhoudkundige rechtvaardiging nodig, waarvoor Van Deventer dan ook geruime plaats in ruimt.

te ontsluiten voor de westerse cultuur – naar de inlandse behoefte. De terugstorting zou een uitredding betekenen uit de financiële impasse waarin de kolonie verkeerde, nu ten gevolge van een internationale recessie de belastingopbrengsten op Java sterk gedaald waren. Van Deventer was in zijn spraakmakende periode lid van de Vrijzinnig Democratische Fractie in de Tweede Kamer. In die tijd kwam die Bond niet voor regeringsdeelname in aanmerking. Dus Van Deventer kon zijn gang gaan, al waren zijn beschouwingen niet zo meeslepend als die van Van Hoëvell.

II.22.5 De Bijbelse openbaring vóórgegeven rechtsbron

De christelijk-ethische koloniale politiek verwijst ook naar een dergelijke, aan verdragen en wetgeving vóórgegeven normatieve orde. Een orde die Bijbels gefundeerd is. En alléén conform een bepaalde exegese die gangbaar is in de orthodoxe christelijk-gereformeerde gemeenschap. De handelingen van de Indische regering in Batavia moeten steeds getoetst worden naar de bovengenoemde, in geen wetgeving bevredigend gedefinieerde, drie taken. Zij vervult haar bediening niet naar behoren als deze taken daarbinnen niet vervuld worden op een wijze die overeenstemt met Gods ordinantiën. Verstaan op Anti-Revolutionaire wijze. Taken die nooit gemeengoed kúnnen zijn. Want deze geloofsrichting vindt in haar isolement haar kracht[189]. Het is per definitie een minderheidsopvatting. Lijkt een zienswijze te tenderen naar een meerderheidsovertuiging, dan heeft men vermoedelijk met een dwaling te doen. Want velen zijn geroepen, weinigen uitverkoren. Deze benadering van koloniale beheersvraagstukken is iets nieuws. Dat is een breuk met de traditionele opstelling van De Kumpenie die altijd voorgaf geen christelijke vennootschap te willen en te kunnen zijn en geen bekeringsdoelen te hebben. De Indische regeringen tussen 1815 en 1870 leken in dit opzicht wel op De Kumpenie.

Deze nieuwe staatkundige dimensie in het koloniale beleid noopt tot kritische reflectie over termen als “zedelijk” en “verheffing”. Als een dessa platgebrand wordt, hoe zedelijk is dat dan precies? En als dat onzedelijk mocht zijn, wat zijn dan de consequenties voor de milicien die de blikken petroleum aanvoerde, de militair die ze uitgoot en de marechaussee-korporaal die de brand erin stak? Verder: “christelijk” is dat “orthodox-gereformeerd” of “hervormd”? En wat houdt het dan in als de koloniale politiek erop gericht is om exclusief die modaliteit van het positieve christendom te begunstigen? Hoe is dat te rijmen met het idee dat de staat neutraal moet zijn bij de publieke rechtshandhaving – koloniale staatkunde impliceert die toch altijd mede? Is dat wel te rijmen met de vooronderstelde onzijdigheid van de grondwet in dit opzicht? Is hier niet een achterdeur gevonden om alleen Kuypers christelijke kerk toelating te gunnen tot de Archipel en niet de katholieken, lutheranen, doopsgezinden en de joden? Laat staan de Islamitische denominaties? Voert hier Kuyper niet de idee in, dat er in de Indische Archipel één “heersende” kerk zal zijn, namelijk de kerk die hij, Kuyper, christelijk belieft te noemen, dat wil dus zeggen, die kerkorganisatie die Kuyper bevoegd genoeg acht om Gods ordinanties aan Zijn mensheid te verstaan?

II.23 De ethische politiek en de nietsontziende politionele pacificaties van Atjeh na 1884

II.23.1 Een nieuwe strategie van luitenant-generaal Weitzel

Na 1884 zag de Indische regering weinig heil meer in massale militaire operaties in Noordelijk Sumatra. De minister van koloniën Weitzel dacht dat het beter was dat het veldleger zich maar weer terugtrok áchter de geconcentreerde linie rond Kota Radja. Die linie moest maar flink

189 *In het isolement ligt onze kracht*, was het devies van de protestants-christelijke staatsman Guilliaume (Willem) Groen van Prinsterer. Abraham Kuyper zag Groen graag als de vader van de Anti-revolutionaire partij. Hij zou haar alleen maar niet opgericht hebben omdat hij nog geen vaste groep politici had kunnen verzamelen die zulk een organisatie zouden kunnen dragen. Zie: H.W.J. Mulder, *Groen van Prinsterer, staatsman en profeet*, Uitgeverij T. Wever: Franeker 1973 ISBN 90-6135-212-6 ihb. pp. 72-97. Groen was echter zo’n Einzelgänger dat dat toch een pure speculatie blijft van Kuyper. Over de koloniale verhouding van de Archipel met het moederland had Groen niet zulke uitgesproken gedachten als Kuyper.

versterkt worden, nieuwe troepen moesten worden aangevoerd over zee achter die linie, maar grote uitvallen met uitwaaierende afdelingen in de jungle was in het algemeen af te raden. De marine blokkade rondom Atjeh's kusten moest verdicht worden. Het moest de smokkelaars naar de Malakkaanse overwal duidelijk worden dat ze er niet dóór zouden komen en omgekeerd. Tegelijkertijd moest de inlandse opstandelingen zonneklaar worden dat echte onafhankelijkheid niet meer aan Atjeh zou worden toegestaan. Een zekere autonomie, goed, maar geen interne soevereiniteit. Verder: de oorlog had nu verschrikkelijk veel geld gekost. De manier waarop Nederland steeds weer klop had gekregen was vernederend geweest. Londen, Berlijn en Parijs hadden er zelfs vermaak in geschept. Daarom was nu risicomijdend gedrag voorgeschreven. Dat was de nieuwe politiek. Even tevoren was de Nisero gestrand – zie hierboven – de afhandeling van dat incident had maanden gepalaver en goudgeld gekost en wederom Den Haag volstrekt belachelijk gemaakt, nu zelfs in de ogen van een kunstmatige nieuwkomer als Italië dat pas sedert 1870 zich had durven beroepen op staatszelfstandigheid. Men herinnert zich dat er één armzalige Italiaan onder de bemanning was geweest van het ongelukkige schip. Het Capitool te Rome had er een drama van gemaakt, de Italiaanse ambassadeur had, een opera van Verdi waardig, de minister van Buitenlandse Zaken Van der Does de Willebois aan het Plein allerlei verwijten naar het hoofd geslingerd over het rampzalig lot van deze schepeling – waarvan Zijne Excellentie naam noch functie wist te reproduceren – en zelfs de gezant van de Verenigde Staten van Noord-Amerika had klachten durven uiten dat het toch zo lang geduurd had, dat de USA-staatsburger zo ver de rimboe was ingesleept, zijn medicamenten niet op tijd had gekregen en zo beroerd te eten had gehad. Weitzel had maar één parool voor de nieuwe gouverneur-generaal van Indië, Otto van Rees: rust in de tent.

Weitzel kreeg dat natuurlijk niet. Men krijgt nooit rust, wanneer men er om vraagt. Er waren gerede redenen waarom Weitzels politiek niet lukte.

II.23.2 Het verblijf binnen de geconcentreerde linie van Atjeh

Het voortgezet verblijf binnen de geconcentreerde linie was voor de soldaten niet uit te houden. Er was alleen maar zinderende hitte afgewisseld met geselende hoosbuien. Er was geen vertier van enig belang – een paar Chinese hoerenkasten, maar daarop moest een fuselier emotioneel toch gebouwd zijn – en verder was het werk geestdodend. Er was één Japans bordeel voor officieren. Wachtlopen, graven, wachtlopen, graven. Vers voedsel was niet te krijgen. Beri-beri heerste dan ook alom. Het is een variant van chronische a-vitaminose. Jenever zuipen was het parool. Maar zelfs daarvan krijgt de gehardste krijgsman de zakken vol. Op den duur.

De blokkade was een farçe. De Nederlandse vloot was een opgevaren bonk oud roest. Er was maar één volwaardig schroefstoomschip, de Tromp. Maar dat lag midden in de haven van Olehleh als vlaggenschip van de marinecommandant. Het was vastgekoekt in het slibbig afval en had zeeslepers nodig om uit zijn bedding te worden gesleept. Er waren twee monitorschepen met electrische zoeklichten. Die platluizen waren notoir instabiel – dat zijn monitors altijd – dus bij de minste deining misten de zoeklichten het object dat aangelicht moest worden ter praaiing of om vuur uit te brengen. De lichten schenen niet zelden op Nederlandse fortificaties die dus door smokkelaars op de korrel konden worden genomen. Verder waren er kleinere blokkadeschepen en stoombarkassen, maar daar lachten de smokkelaars om: zij gingen harder en waren wendbaarder.

II.23.3 De inzet van stormbrigades buiten de linie

Weitzel meende dat zo nu en dan kleine maar effectieve uitvallen gedaan moesten worden door gemotiveerde stormtroepen. Geen echte patrouilles door bataljons, dat mislukte toch, maar een kortstondige, bijtende raid door een keurtroep. Die moest geen enkele binding hebben met de lokale inlandse bevolking zodat er geen onderonsjes zouden worden gepleegd waarvan de legerleiding toch weer slachtoffer zou worden, omdat ze belazerd werd. De manisee zou dat kunnen doen, de marechaussee, vaak samengesteld uit de uiterst fanatieke Ambonese miliciens die eigenlijk aan alle Archipelbewoners lak hadden – een lang door De Molukken gekoesterde

traditie. Dat bleek geen gekke inval te zijn. Die manisee, daar waren zelfs de meest door eigenwaan bevangen Atjehers nog wel bang van.

Maar de combinatie van die stormtroepen met de idee dat buiten de geconcentreerde linie tegelijkertijd steun zou worden gezocht bij plaatselijke krijgsheren – een gedachte van de militaire gouverneur achter de linie – was natuurlijk weer ondoordacht. De manisee zocht in het isolement haar kracht. Net als de Anti-revolutionaire partij. Maar dan anders. Ze kwam uit andere delen van de Archipel en stond per definitie op gespannen voet met de lokalo's van het gebied waarop ze opereerde. In Nederland was dat altijd nagestreefd met het Koninklijk Wapen van de Marechaussee: je zond protestantse kleistampers uit Groningen naar het Brabantse Oss om daar de katholieke zwijnenstal uit te mesten, zonder pardon, omdat de opperwachtmeester sowieso roomsen niet kon luchten of zien. Nu had de gouverneur een man als vertrouwensman op het oog die de incarnatie was van alles waar de manisee de pest aan had: ene Teuko Oemar. Die stond garant voor alle verraad die een Ambonees maar kon verachten. Die prins – Teuko staat voor zo'n soort rang – zou de Hollanders voor duur geld gaan helpen bij het onderdrukken van zijn eigen volk. Hij kreeg een smak centen en werd met praal geïnstalleerd door het Hollandse gezag. Oemar kreeg voor zijn politietroepen een gigantische logistieke ondersteuning[190]. En verried vervolgens de Hollanders. Dat wil zeggen: hij verdween in de rimboe en begon later met de wapens die de Hollanders hadden verstrekt een contra-guerilla, die behóórlijk effectief was --- Batavia had dat ook mogelijk gemaakt.

II.24 Het optreden van Van Daalen 1896-1904

II.24.1 De familie-Van Daalen in Indië

Op Java, meestal in de buurt van de bestuurscentra binnen Batavia, was een wijdvertakte familie Van Daalen. Meestal waren mensen van die naam officieren in het Nederlandsch-Indische Leger met betrekkelijk belangrijke commando's. Vooral troepen-officieren, maar ook journalisten of civiele ambtenaren op posten die er toe deden. De familie had een sterk Nederlands-Indische onderlinge bloedverwantschap. Indo's of "blauwen" genaamd, wier pigment verried dat er veel "blank" of "Europees" bloed vermengd was met "inlands" bloed. Deze beambten, ambtenaren of betere middenstanders hadden een afkeer van de volbloed inlander die bijna pathologisch was. Niets lieten zij na in de maatschappelijke omgang om hun verachting voor die categorie te doen blijken, uiteraard vooral wanneer de betrokkene ook nog hun ondergeschikte of mindere was. Een inlander kon niet met humaan respect bejegend worden, dat was hij niet alleen niet waard, daarop reageerde hij steevast met achterbakse streken en valsheden die natuurlijk, als ze uitkwamen, met vurigheid ontkend werden. De inlander moest daarom ruw, tactloos en zonder mededogen tegemoet getreden worden. Wie dat niet deed zou dat bezuren. Uit deze familie kwam een zekere majoor G.C.E. van Daalen[191] voort en juist deze kreeg als opdracht, na alle zoëven geschetste gebeurlijkheden, "tuchtigend" op te treden via politioneel geweld in de binnenlanden van Atjeh zuidwestelijk van de geconcentreerde linie. Daarbij kreeg hij een blanco volmacht met consigne vooral niet kinderachtig te zijn bij de vergeldingsmaatregelen. Nu, dat dééd deze Van Daalen dan ook niet, dat was hij ook nooit van plan geweest. Van Daalen kende de

190 380 moderne Beaumont achterlaadgeweren, 500 voorladers, 25.000 patronen, 500 kilo kruit, 120,000 slaghoedjes, 5000 kilo lood om zelf patronen te maken, een flinke voorraad opium en 18.000 Spaanse daalders. Van 't Veer, a.w., p. 201.

191 Gotfried Coenraad Ernst van Daalen werd op 23 maart 1863 te Makassar geboren als oudste zoon van Gotfried Coenraad Ernst van Daalen en Jacoba Wilhelmina Weijergang. De Van Daalens waren een echte Indische officiersfamilie. Hij studeerde af aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Hij doorliep de in Nederland gangbare bevorderingen tot en met de kapiteinsrang. In 1895 keerde hij terug naar Nederlandsch Indië. Hij nam deel aan de Atjeh-oorlog. Hij werd ridder in de Nederlandse Willemsorde in 1890, kreeg in 1897 de eresabel, werd bevorderd tot officier in de Militaire Willemsorde in 1898 en kreeg uitmuntende beoordelingen en dagordervermeldingen. Hij maakte geen geheim van zijn verachting voor de inlanders en eigenlijk ook voor Indo's. Bij zijn tuchtigingsexpeditie in 1904 vonden 2900 Atjehers de dood waaronder 1150 vrouwen en kinderen.

binnenlanden van Atjeh goed. Hij sprak de landstaal vloeien. Die taal leek zelfs niet op het Maleis. Het was heel moeilijk om de sisklanken bij de consonanten goed uit te spreken en bijna alle klinkers hadden een “eu”-achtige bijklank. Kota Radja klonk in de landstaal als Keuteua Reuadjeua, zo ongeveer.

II.24.2 De adviezen van Christiaan Snouck Hurgronje

Van Daalen had de streek al militair in kaart gebracht. Hij kende de “verzetshaarden”, wist de meest begaanbare modderwegen goed aan te kruisen, was op de hoogte van de agressieve en fanatieke dimensie van de Islam-modaliteit ter plaatse. Hij kende de weerzin die de Atjeher had tegen de Javaan, die hij beschouwde als een soort collaborator jegens het gezag van Batavia. En Van Daalen was geboortig te Celebes, iets wat hem, als Indo, bij zijn beoordeling van de andere eilandbewoners binnen de Archipel al eerder parten had gespeeld. Er was tegen de man gewaarschuwd. En wel door niet de geringste. De Indische regering bediende zich van de polyglot en Islamkenner bij uitnemendheid Christiaan Snouck Hurgronje[192] bij het beramen van de beheersmaatregelen waartoe de anarchie te Atjeh de Indische regering noopte. Snouck stond bekend als een geniaal man – iets, waar hij zelf als eerste overtuigd was – die als een der weinigen niet alleen vloeiend Maleis sprak maar ook nog vrij veel subdialecten van het Atjehs, die óók bekend was met de binnenlanden[193] en onder de orthodoxe Islamieten groot gezag had. Snouck had bepleit om krachtig in te grijpen via harde, snelle en krachtige kortstondige acties tegen verzetshaarden, liefst via een keurtroep als de manisee. Hij had erbij gezegd, dat overreactie uit wraakmotief volstrekt uit den boze was. Vooral geen tactiek van verschroeide aarde toepassen, geen gijzelingen van vrouwen, kinderen en weerloze dessabewoners – bejaarden, invaliden, zieken – en vooral niet de indruk wekken dat men de Islam als levensbeschouwing met wortel en tak wilde uitroeien.

De Islamiet is duchtig onder de indruk van doeltreffende, overmachtige sancties, die striemend toegebracht worden. Direct, zonder omwegen, en zonder veel uitleg. De Islamiet gaat uit de weg voor overheidsgezag dat overmacht oplevert voor de onderdaan of onderworpenen. Dan is het Allahs wil dat dat gezag onwederstandelijk is. Om het gereformeerd uit te drukken. Dat aanvaardt de Islamiet, als de overheidsdienaar dan maar niet, achteraf, genuanceerd gaat rechtvaardigen waarom de sanctie toch echt in alle redelijkheid noodzakelijk is. De Atjeher ervaart dat als zwakheid, twijfel of het geweld eigenlijk niet beter nagelaten had kunnen worden, blijk van remming en gebrek aan vitale doortastendheid. Snouck had de streek doorreisd. Al was hij niet samengesmolten met de inlanders (dat had hij ook niet geprobeerd), hij meende de volksgeest ter plaatse te doorgronden.

Van de eigenaardige variant van de Islam had Snouck in ieder geval begrepen dat die vol zat met locale en Hindoïstische bijmengsels zodat een Arabisch schriftgeleerde er weinig van begrijpt. Gek was dat niet. De Atjeher kon niet lezen en schrijven. De Koran bleef voor hem een gesloten boek. Mondelinge traditie was beslissend. Maar die was óók weer onlogisch en grillig, voor de blanke niet te volgen. Probeer dat dan ook niet. Kijk naar de praktische toepassing van alledag en de versimpeling in de omgangsvormen die toch op deze levensbeschouwing gebaseerd zijn. Mededogen, respectvolle aanvaarding van andermans cultuur horen er niet bij: de Atjeher is xenofoob. Er is een basismoraal. Die is hard, onverzettelijk, maar toch recht door zee en open. Dus: slaat men een Islamitische verzetshaard, doe het doeltreffend, keihard, maar ga dan over tot de orde van de dag, alsof er verder niets aan de hand is.

II.24.3 Teukoe Oemar en de zijnen deugen niet

192 Zie: Philip Dröge, *Pelgrim, Leven en reizen van Christiaan Snouck Hurgronje*: Uitgeverij Unieboek/Het Spectrum: Houten, tweede druk 2017, ISBN 978-9000-3530-88 NUR 320. Zie ihb pp. 255-286.

193 Snouck had het Gajoland verkend en in kaart gebracht en aan de toenmalige gouverneur van Atjeh een officieel rapport uitgebracht: *Het Gajoland en zijne bewoners. Met een overzichtskaart van de Gajo- en Alaslanden,* Uitgegeven ter Landsdrukkerij: Batavia, 1903.

En nog wat anders, had Snouck gezegd: mensen als Teukoe Oemar deugen gewoon niet. Eigenlijk vindt de bevolking van Atjeh iedere inlandse notabele die bereid is met de bezetter samen te werken een verachtelijk persoon, of hij nou wel of niet van adel is. Zoekt het Nederlandse gouvernement bij dergelijke lieden steun, dan zoekt haar handpalm steun bij de rietstok die haar doorboort. En vooral: de familie Van Daalen is erfelijk belast met een zekere rascistische zelfhaat, zoals, helaas, bij veel personen die Indisch bloed hebben[194]. Dergelijke Indo's voelen zich minderwaardig, omdat ze niet van "zuiver" bloed zijn. Ze zijn geen waarlijke blanken. Dat maken anderen hen niet wijs. Dat doen ze zelf. Het heeft niets te maken met intelligentie. In tegendeel, hoe intelligenter deze mensen zijn, hoe sterker ze zich depreciëren om juist een fysieke bijmenging, waarvan anderen zouden zeggen dat ze niet alleen de zelfstandigheid der zaak aantast, maar zelfs dat ze er niet toe doet. Hoe méér men ze daarvan tracht te doorgronden, hoe dieper de zelfhaat zich nestelt. De ervaring leert dat ze tot bijzondere prestaties in staat zijn en tot grote hoogte kunnen stijgen, maar dat dit biologisch defect (zoals zij de bloedmenging ervaren) hen teistert. Deze familie heeft er de pest in dat je meteen ziet dat een Van Daalen géén geboren Volendammer is, en die onlust vieren ze bot op hun inlandse omgeving. De Van Daalens krijgen, komen ze op dreef, "tinka's", onberedeneerde woede-aanvallen, waarin ze geheel buiten zichzelf raken en iedere verhouding komen te missen.

De Javaan noemt dat *meta-glap* ("matteklap') slaan. Hij maakt *amok*. De Javaan herkent dat, hij heeft er zelf óók last van. Hij onderdrukt de neiging met moeite en kan niet velen dat een beambte of ambtenaar kennelijk permissie krijgt om aan die kwalijke aandrift breidelloos toe te geven. Dus laat Van Daalens geen vitale functie uitoefenen bij de zogeheten pacificatie-acties, dat loopt gierend uit de klauw. Snouck kreeg meer gelijk dan hij zich ooit zou hebben kunnen voorstellen. En hij was er de man niet naar om niet de houding aan te nemen van ik-heb-het-altijd-al gezegd. Daarvoor was hij eigenlijk ook weer te veel gefnuikt in zijn hoogstpersoonlijke ambities. Waar die precies lagen, dat wist hij ook niet precies, maar in ieder geval niet in het kankerend na-hobbelen van een op hol geslagen Indo in de Atjeh-vallei – want zo zag hij nu eens precies de reeds tot luitenant-kolonel bevorderde Van Daalen. Snouck heeft vermoedelijk minister van koloniën willen worden. En nooit ingezien waarom hem telkens weer de ministeriële goudgegalonneerde frak ontging. In Nederland is het duidelijk: geniale figuren worden niet geduld als minister. Vooral niet als ze van hun genialiteit overtuigd zijn. En dat was Snouck in de hoogste mate.

II.24.4 Excessieve geweldpleging noodzakelijk geacht

Het spoor van excessief geweld dat Van Daalen in de eerste helft van 1904 trok door de binnenlanden van Atjeh is uitvoerig in kaart gebracht[195]. In korte acties bracht Van Daalen duizenden Atjehers om, juist uit de categorie waarvan Snouck had gewaarschuwd ze in bescherming te nemen en in ieder geval niet, ook niet indirect, te tuchtigen. Daarbij gebruikte Van Daalen ook nog eens repeteergeweren, waarmee een manisee-brigade salvo-vuur van massale omvang kon uitbrengen. Hij brandde daarna de dessa plat en de wijde omgeving. De resultaten liet hij op de gevoelige plaat vastleggen met zichzelf trots naast de stapels lijken. Die foto's zond

194 Zoals ook gold ten aanzien van de grote familie Rost van Tonningen en Roëll. De "tinka's" die deze families frequenteerden waren berucht. Zie de hoofdtekst.

195 Van 't Veer, a.w., pp. 267-272. Zie de hele expeditie beschreven bij: J.C.J. Kempees, *De tocht van overste van Daalen door de Gajo, Alas- en Bataklanden, 8 Februari tot 23 Juli 1904,* Uitgeverij J.C.Dalmeijer: Amsterdam, 1905 (265 pp) met illustraties, waaronder de in de hoofdtekst genoemde fotografiën. Daarvan vindt men bij Van 't Veer er ook enkele terug. Zie de foto van een slachtpartij in de kampong Koeto Reh in de Alaslanden tegenover bladzijde 257 van het aangehaalde werk met een foto van Van Daalen naast de stapels lijken. De hele bestormingactie van de kampong duurde nog een anderhalf uur. Toen waren 313 mannen, 189 vrouwen en 59 kinderen doodgeschoten. De aanvallende manisee telde twee doden. De bewoners reageerden op belegering en bestorming met gebed en gezang. De manisee bracht vanachter de bewalling geconcentreerd salvovuur uit. Bij telling van de buitgemaakte wapens bleek dat de mannen in de kampong tezamen 75 geweren hadden gehad van het ouderwetse voorladertype, dat moeilijk te herladen was.

hij ruimhartig rond. Hij liet er nog nét geen prentbriefkaarten van maken met de goudopdruk “Groeten uit Atjeh”.

Van Daalen gaf ook uitgebreide en niets-verhullende interviews, dus eigenlijk is nog verbijsterend dat later Den Haag nog ruimte zag om een onderzoek te laten verrichten naar wat er werkelijk gebeurd was. Noch Van Daalen, noch zijn superieuren hebben er ooit doekjes om willen winden. Later heeft de minister van koloniën toch geprobeerd het optreden van Van Daalen milder voor te stellen dat deze zelf eigenlijk ooit heeft willen voorgeven. Maar dat moest toch echt, want dat alles was gebeurd onder de verantwoordelijkheid van de generaal van Heutsz die door die minister inmiddels benoemd was tot gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië. Juist omdat Van Heutsz poseerde als pacificator van Atjeh. Als inderdaad de Tweede Kamer een parlementaire enquête had willen instellen, had iedereen meteen gevraagd – na de inleidende onderzoeksronde – hoe is het toch mogelijk dat deze Van Heutsz, die ter dege voor Van Daalen was gewaarschuwd, tóch gouverneur-generaal is geworden? Was de minister dan ziende blind?

II.25 De morele afrekening in de twintigste eeuw

II.25.1 De voordracht van Van Heutsz als gouverneur-generaal

De kampioen van de ethische koloniale richting was de minister van koloniën Idenburg. En juist hij droeg de houwdegen Van Heutsz voor als gouverneur-generaal. Wilhelmina, die de tactische operaties in Atjeh ademloos had gevolgd, had de krijgsman graag benoemd en ten hove met alle eer ontvangen. De man was met decoraties overladen. Maar hij had ook Van Daalen de opdracht gegeven tot de tuchtigingstocht. Tegen het advies van Snouck in. En Snouck hield zijn mond niet. Het trok de aandacht van de Tweede Kamer. Victor de Stuers liet zich niet onbetuigd. De Stuers was een beroepskatholiek, verdediger van de roomse neogothiek en van de Nederlandse middeleeuwse kunstschatten. Nu was het zo dat Van Heutsz bevelhebber was geweest van de strijdkrachten van het Nederlandsch Indische leger te Atjeh. Van Daalen had als onderhebbende van Van Heutsz gerapporteerd aan Van Heutsz en wel heel gepointeerd en precies. Zijn rapporten hadden vrijwel geen gruwelijk detail onvermeld gelaten: de foto’s zaten in de bijlage en Van Heutsz had alles weer doorgezondenm naar Batavia, dat er evenmin graten in had gezien. Per mail waren de pakken papier geëxpedieerd naar Nederland met goedkeurende randbemerkingen van de gouverneur-generaal van destijds. Die had alleen getracht duidelijk te maken dat hij niet had kunnen weten dat Teuko Oemar niet te vertrouwen was geweest en ook niet dat het niet echt verstandig was geweest om deze Oemar zo’n geweldige voorraad wapens en munitie toe te vertrouwen. Want ook deze landvoogd zag in dat daar parlementair gedoe over zou komen. Dat kwam er ook. Maar dat had iedereen verwacht.

Wat niemand echt had verwacht was, dat De Stuers zo los zou branden over de concrete oorlogsmisdrijven die Van Daalen had begaan. De Stuers was de man van de uitvoering van de Monumentenwet, die hij zelf als referendaris nog in concept had geredigeerd. Hij was de expert betreffende zaken van openbaar kunstbezit. Hij was de deskundige op het gebied van stedelijke historische integriteit betreffende grondplan, gebouwelijk aanzicht en uitbreiding buiten de wallen. Maar hij was géén scherpslijper op het gebied van het internationale humanitair oorlogsrecht. En juist op dat segment trok hij van leer, in niet mis te verstane bewoordingen. Dat was pijnlijk. Zeer pijnlijk. Om de volgende redenen.

II.25.2 De vèrstrekkende betekenis van de interpellaties-De Stuers

Den Haag was gaststad geweest van de eerste Haagsche Vredesconferentie in 1899 waarin getracht was de grondbeginselen van de wetten en gebruiken van de landoorlog te codificeren, waarbij met name de normen ter bescherming van de burgerbevolking in verdragsartikelen waren geredigeerd, onder meer door de Nederlandse delegatie. Er was niet veel van terecht gekomen, dat is waar, maar daarvoor kon men vooral beschuldigend wijzen naar de tegenwerking door de grootmachten die het ene voorstel na het andere naar de prullenbak hadden verwezen. Maar hier gold het een binnenlandse oorlog binnen het koloniale rechtsgebied van Nederland. En het waren

Nederlandse miliciens en militairen die de wanbedrijven hadden begaan. Hun superieuren hadden deze gebillijkt en aanvaard. Uit hun rapportage bleek niet dat de onderhebbenden achteraf ter verantwoording waren geroepen.

De feiten hadden gelegen binnen de kring van de *command responsibility* van hun militaire meerderen. Dat werd ook zonder meer erkend, ook door de minister van koloniën. Het was een moordpartij geweest op de civiele bevolking van een versterking, die nauwelijks als militaire vesting kon gelden. De strafbaarheid van zulke daad werd erkend in het Landoorlogreglement 1907, resultaat van de Tweede Haagsche Vredesconferentie in 1907, maar die strafwaardigheid was al breed voorzien in de commentaren op de grenzen van de militaire immuniteiten die in de eerste conferentie waren bepaald. Men had toen alleen geen conceptcodificatie ervan willen vaststellen omdat dan tot stemming zou moeten worden overgegaan, wat men, om de deelname aan de tweede conferentie te verzekeren van in ieder geval de grote mogendheden, voorlopig wilde vermijden. Het was geen zaak van principe geweest maar van opportuniteit. De Nederlandse delegatie had bij deze concept-voorstellen een belangrijke rol gespeeld, maar als gastland niet te veel op de voorgrond willen treden, mede in overleg met Keizerlijk Rusland. Hoe was daarmee nu te rijmen dat kennelijk het kabinet het rapport over het militaire beleid te Atjeh kennelijk voor kennisgeving had willen aannemen en het eigenlijk stilzwijgend langs de Kamers had willen geleiden?

De Stuers was een belangrijk confessioneel kamerlid. Achter de regeringstafel zat het eerste confessionele parlementaire meerderheidskabinet om verantwoording af te leggen over het koloniale beleid. Kuyper was de *primus inter pares* ervan. Kuyper, de bedenker van de christelijk ethische opheffingspolitiek voor de koloniën. Maar aan de tafel zat ook Idenburg, niet minder begeesterd voorstander van die ethische opheffing. En nu minister van koloniën. Hoe was deze inhumanitaire politionele pacificatie te rijmen met die christelijke ethiek? Het was hier geen kwestie van méér of minder. Het gold hier een kwestie van principe. Het feit dat De Stuers geen goed woord over had voor de verdediging van het kabinet, óók niet in tweede termijn, sprak boekdelen[196]. Het idee dat de christelijke ethiek pas toepasbaar was als de openbare orde, rust

196 J.A.C. Tillema, *Victor de Stuers, Ideeën van een individualist,* Uitgeverij Koninklijke van Gorcum BV: Assen, 1982 ISBN 97-8902-3219-378 NUR 645. De Stuers wees de hele Atjeh-oorlog af. Hij stond in dit verband op het zelfde standpunt als de socialist Van Kol die destijds senator was voor de Sociaal Democratische Arbeidspartij in de Eerste Kamer en de liberaal Thomson, lid van de Vrijzinnig Democratische Bond lid van de Tweede Kamerfractie van de VDB. In de hoofdtekst werd dat al aangegeven. Het uitzonderlijke voor De Stuers was te dezen, dat hij door zijn stugge bestrijding van Idenburg – de verantwoordelijk minister, die de Atjeh-oorlog bléef verdedigen – inging tegen de fractie-discipline van zijn katholieke kamerclub onder leiding van mgr W.H. Nolens, die met de protestantse fracties was overeengekomen dat de katholieken niet zouden opponeren tegen het koloniale beleid dat door Kuyper en Idenburg zou worden ingezet. Nolens' voorganger, mgr Herman Schaepman, had nooit zo'n punt gemaakt van regeerakkoorden en zeker niet van fractie-discipline. Nolens wilde echter de homogeniteit van de katholieken in de kamers vergroten, op weg naar één monolithische Rooms-Katholieke Staatspartij. Daarbij was traditioneel het koloniale beleid een probleem, reeds omdat de protestanten katholieken eigenlijk niet wilden toelaten tot Nederlandsch Indië en zeker geen katholieke missiën wilden laten vestigen aldaar. De protestanten, De Kumpenie indachtig, vonden nog altijd dat de Archipel een exclusieve zaak was van de calvinisten, althans de protestanten. De eigen katholieke kamerclub moest zich daarom steeds weer van De Stuers distantiëren tegenover de woedende protestanten met wie de katholieken immers voor het éérst in een echt confessioneel kabinet zaten op parlementaire grondslag via een akkoord. De Stuers kwam flink onder vuur. Maar eigenzinnig als steeds sterkte hem zulks alleen maar in zijn oppositie. Hij was afgevaardigde voor Weert, dus hij zette zijn district op de tocht. Het ging De Stuers inderdaad om de schending van humanitaire minima bij de expansie-oorlog. Dat deze oorlog onvermijdelijk was en nodig, dat gaf hij wel toe. De Stuers was beslist niet tegen kolonisatie of imperialisme. De familie De Stuers had twee generaals bij het Nederlandsch Indische Leger gehad en Victor De Stuers mocht dat gaarne memoreren. Mede in verband met het feit dat deze generaals altijd voorstander waren geweest van humane gezagshandhaving. Geen veroveringszucht ten koste van alles, was het parool geweest van deze opperofficieren. En dat was ook wat De Stuers bewoog. Dat Van Kol en Thomson alles uit de kast haalden om Kuyper en Idenburg onderuit te halen, lag voor de hand. In 1904 was Kuyper in hoge mate gehaat bij "links". Daar hoorde de VDB toe. Kuyper was een man, die ook als regeringsleider partijpolitiek bleef voeren en sterk polariserend werkte. De oppositie oordeelde Kuyper te bestaan uit "heidenen" die geen begrip konden hebben voor christelijke politiek. Hij joeg steeds weer de toch niet echt homogene linkse partijen flink op de

en veiligheid was zeker gesteld was niet te rijmen met de universaliteit van de normen waarvan de koloniale paragraaf in de regeringsverklaring van 1901 gewaagde. Geen liberaal of conservatief kabinet had tevoren een dergelijke hooggestemde paragraaf in de Troonrede durven opnemen. En nu gebeurde het wel, maar wilde het kabinet Van Daalens eindrapport als hamerstuk behandelen.

Was het kabinet het eens met de idee die Kuyper als dominee en kerkelijk leider had verdedigd dat de Islam per se een minderwaardige levensbeschouwelijkheid vertegenwoordigde dan het christendom, zelfs dat "boven geloofsverdeeldheid", zoals Thorbecke dat geloofsgoed had willen typeren bij de liberale onderwijswetgeving van 1857? Zo ja, kon dat kabinet dan wellicht een rangvolgorde geven van de verschillende geloofsmassieven die mondiaal te definiëren waren? Met welke detailleringsgraad zou die orde dan gespecificeerd moeten worden? Zou men het katholicisme en het Lutheranisme erin moeten onderscheiden, de remonstrantse en contraremonstrantse variant van het protestantisme, het Anglicaanisme of het methodisme, het Shiíetendom en het Shoennitendom? Waarop zou dat antwoord steunen – geen wetstekst was immers voorhanden om van verdragsartikelen maar niet te reppen? Wa de regering het eens met de visie van Snouck dat de koloniale overheerser niet moest trachten de Atjehse variant van het Islamisme te begrijpen, óók niet ter waardering van de verzetshandelingen van de Atjehse krijgsheren en hun religieuze opperhoofden? Zou dat, mutatis mutandis, dan ook gelden voor bijvoorbeeld de varianten van de leerstellingen van de wederdopers? Was een christelijk kabinet hier de bevoegde autoriteit?

II.25.3 De capitulatie van de Sultan van Atjeh een farce

Van Heutsz zat nu op de Buitenzorgse troon bij Batavia als landvoogd. Hij was uitbundig gevierd en geridderd. Voor van Heutsz was in 1904 in de behuizing van de gouverneur van Atjeh en onderhorigheden een wat slungelachtig persoon geleid. Dat was de pretendent-sultan van dat oord. Die kwam zich overleveren ter capitulatie, aldus werd duidelijk gemaakt door de begeleidende Nederlandse officier. Dat was vervolgens ritueel gestalte gegeven. Van Heutsz had de bijbehorende gesties gemaakt en de knaap was heengeleid. De Atjeh-oorlog was ten einde. Eervol. Voor het Nederlands gezag. Daaraan was ruchtbaarheid verleend, het kabinet had allen die daaraan bijgedragen had eer bewezen en bevorderingen, onderscheidingen en gratificaties uitgedeeld. Vooral veel Militaire Willemsordes maar er was waarachtig óók nog een commandeurskruis in de Orde van de Nederlandse Leeuw[197] uitgedeeld.

Wilhelmina had persoonlijk haar hoogste waardering voor Van Heutsz en zijn staf uitgesproken in het openbaar. Wás de oorlog afgelopen? Helemaal niet. Het pacificeren was gewoon door gegaan, met als culminatie die tuchtiging tijdens de Van Daalen-expeditie. Dat was allemaal eigenlijk aanvaard, vooral toen Van Heitsz terugkwam en chalereus ontvangen werd in Den Haag, ten hove en elders in den lande. En nú, ineens, allemaal die vervelende vragen, die bijna niet te beantwoorden waren. Kon Idenburg nu toch nog vergen dat de zittend gouverneur-generaal zijn

---

rotsen, zodat zij tezamen bij de verkiezingen alles op alles zetten om een tweede kabinet-Kuyper onmogelijk te maken. Dat lukte best, ook omdat Kuyper zichzelf steeds vaker in diskrediet bracht.

197 De Nederlandse Consul-Generaal te Singapore, William Read, een Engelsman, was bevorderd tot commandeur in de orde van de Nederlandse Leeuw in 1874 op voordracht van de minister van Buitenlandse zaken J.L.H.A baron Gericke van Herwijnen voor Reads rol bij het ophelderen van "het verraad van Singapore". Dat kwam erop neer dat de sultan van Atjeh te Singapore had laten informeren of Italië, Engeland of de USA geen defensie-alliantie wilden sluiten met het sultanaat te Kota Radja. Volgens Batavia mócht de sultan dat niet onderzoeken. Dat ware in strijd met de overeenkomsten van vrede, vriendschap en handel tussen Atjeh en Batavia van 1857. Achteraf was gebleken dat de sultan nooit die informaties had doen inwinnen, maar dat sommige vertrouwden aan zijn hof voor eigen rekening hadden gevraagd of zo'n verstandhouding niet mogelijk was. Read hield er als Engelsman wel van om Batavia nodeloos de stuipen op het lijf te jagen en had "explorative talks" voorgesteld als verdragsonderhandelingen op basis van een tekst die Londen ook gebruikt had om met de koning van Siam tot een dergelijke alliantie te komen. Gericke had het nooit vertrouwd en steeds aangenomen dat Read bezig was zich belangrijker te maken dan hij ooit kon zijn. Van 't Veer, a.w., pp. 41-42, pp. 59-68.

ontslag aanbood, en dat de benoeming van zijn opvolger heroverwogen werd als ware noch geen conceptvoordracht geredigeerd? Kon dat, zonder de constitutionele onschendbaarheid van het staatshoofd in het geding te brengen? Van Heutsz had zijn marsorders persoonlijk uitgeschreven voor Van Daalen. Hij had geen afstand genomen van zijn onderhebbende, ook niet hangende het parlementaire debat, ongeacht de uitkomst daarvan.

De vraag was ook of dat nog mogelijk was, nu Van Heutsz de expeditie had toegelaten en achteraf gebillijkt, zonder in details te treden over incidenten. Hij had alleen, in vage termen ontkend, dat het zo erg was geweest als kennelijk rancuneuze figuren hadden willen aandikken. Dus: gewoon maar Van Heutsz benoemd? Wat bleef er dan over van de politieke verantwoordelijkheid van minister Idenburg, indien hij Van Heutsz zou sauveren --- want dit was duidelijk: het was niet de nieuw voor te stellen gouverneur-generaal die de ultiem verantwoordelijke en strafrechtelijk aansprakelijke krijgsoverste zou kunnen ontslaan. Dat zou altijd al moeilijk zijn geweest. Daar ging de Kroon over. Maar nu waren krijgsoverste en landvoogd ook nog één. Was een kabinetscrisis niet ontontkoombaar?

II.25.4 Het huwelijksleven van Van Heutsz publiek thema

Deze probleempunten kwamen bij de debatten in de Tweede Kamer echt wel duidelijk naar voren. Idenburg hád Van Heutsz voordragen als opvolger van de zittend landvoogd Van der Wijck. Die was eerder al hogelijk geprezen voor zijn aanpak van de expedities naar Bali, Lombok en Atjeh en daarbij was het militaire beleid ook in volksvertegenwoordiging aan de orde geweest. Alleen: toen was er nog niet iemand als Van Daalen geweest die zó duidelijk had laten blijken, ook bij de schriftelijke verslaglegging achteraf, dat hij maling had aan allerlei humanitaire minima bij de handhaving of wederinstelling van het Nederlands koloniale gezag. Dat wist Van Heutsz. Hij had daarin geen probleem gezien. En nog niet. Hij zou zich niet terugtrekken als aspirant landvoogd. Mogelijk was het waarachtig zeker geweest. Mijnheer en mevrouw Van Heutsz hadden huwelijksproblemen. Dat was in Batavia algemeen bekend. Lichamelijke omgang was er al lang niet meer. Van Heutsz zocht zijn heil in dat opzicht elders. Zijn bijzitten en matressen waren bekend, in Batavia en Den Haag. In Den Haag werd de roddel uit Batavia gretig uitgemeten. Majesteit kwam er achter. Majesteit deed navraag. En Idenburg kon het niet ontkennen dat het geen botertje tot de boom was bij de Van Heutszen thuis. Majesteit was van oordeel dat een landvoogd, door haar benoemd, een huwelijksleven zonder smet moest leiden, hoe hij dat ook organiseerde. Mevrouw van Heutsz had laten blijken dat ze er niet over piekerde met haar echtgenoot samenleving te praktiseren, zelfs niet ruimtelijk op dezelfde kamer. Toch werd Van Heutsz benoemd. Het Koninklijk Besluit werd op 20 juli 1904 geslagen.

II.25.5 De inlander een rechtssubject van de tweede rang

Dat kón in de Archipel onder deze omstandigheden niet anders uitgelegd worden dan dat de humanitaire minima die de eerste Haagsche Vredesconferentie had weten te formuleren niet voor Indonesische inlanders golden. Dat kon niet anders impliceren dat Den Haag het onderscheid tussen *pays chrétiens* en *pays hors de chrétinité* aanvaardde als uitgangspunt bij de samenstelling van de volkerenrechtelijke rechtsorde. Dat moest wel betekenen dat de Archipel behoorde tot de tweede categorie, op dezelfde gronden als waarop Tordesillas de jurisdictionele tweedeling van de aardbol had gerechtvaardigd. Dat kón niet anders verstaan worden dan in die zin dat de Islam inderdáád, zoals Kuyper wilde, behoorde tot een levensbeschouwing van de mindere garnituur zoals ook Snouck al axiomatisch had willen accepteren. En dat kon niet anders dan leiden tot een positieve heroriëntatie op het Islamitisme binnen de Archipel als fermentatiepunt, bij uitstek samenbindende en identiteitverlenende hoofdfactor binnen de Indische, of beter Indonesische, samenleving. Die etnische en morele afrekening kon het koloniaal gezag nu tegemoetzien.

Idenburg maakte het niet beter tijdens de debatten, door te stellen dat het niet opruimen van de verzetshaarden tot gevolg zou hebben gehad dat alle Gajo- en Alaslanden zich tegen het Nederlands gezag zouden hebben gekeerd. Ook Snouck had gezegd dat die haarden uitgedoofd moesten worden. Maar óók, dat niet iedere methode daarbij geoorloofd was. En zeker geen

methodes die toen al overduidelijk strijdig waren met de normen uit het supranationale humanitaire recht in gewapende conflicten[198]. Vooral niet die, waarover in de eerste vredesconferentie substantieel overeenstemming was bereikt al was daarover niet gestemd. Daarop ging Idenburg niet in. Van Daalen kreeg daarna de onderscheiding van Commandeur in de Militaire Willemsorde. Iets uitzonderlijks. Dat was sedert de tiendaagse veldtocht uit 1831 niet meer vertoond in die rang (luitenant-kolonel). Dat betekende: die methodes zijn tóch aanvaardbaar. Het doel heiligde de middelen. Het waren toch maar Atjehers. Zo ging de koloniale samenleving onder Oranje de twintigste eeuw in.

II.25.6 De merkwaardige opstelling van zending en missie

Wat was nu de opstelling van de christelijke zending en de katholieke missie binnen de Archipel met betrekking tot deze niets-ontziende geweldplegingen, de degradatie van de inlander tot tweede rangs mens en dat alles toch in het kader van de zedelijke verheffingspolitiek die toch van overheidswege aangevangen zou zijn in 1901. Tenminste, die inzet was in de troonrede van dat jaar aangekondigd. Beide instellingen trachtten zorgvuldig enige standpuntbepaling te vermijden. Dat door de pacificatie-expedities de christelijke humanieit werd geschonden op flagrante wijze was onloochenbaar: vooral de Britse kranten kloegen de staat der Nederlanden daarvoor aan. Daar was een geduchte reden voor: de Nederlandse kabinetten hadden steeds Groot-Brittannië ter verantwoording geroepen voor de wijze waarop het de Boeren-oorlogen had doen voeren.

Daarbij had het toegelaten dat de Boeren-burgerbevolking was bijeengedreven in concentratiekampen, waarbinnen de gedetineerden onderworpen werden aan een regime dat afgestemd leek op genocide. Het leek er wel op, dat de Britse legerleiding deze concentratiekamp-bewoners bezigde als een soort collectieve gijzelaars om de Boeren-strijders, die ongelooflijk hardnekkig bleven, vernuftig streden en uitermate handig gebruik maakten van de hen zo bekende terreingesteldheden, tot een wapenstilstand te forceren. Sommige Engelse opperofficieren ontkenden het niet eens. Dat deze taktiek indruiste tegen de elementaire minima van humaniteit tijdens een oorlogstoestand, werd algemeen toegegeven, behalve door Whitehall. Maar de dominions Australië en Nieuw-Zeeland, die zelf te maken hadden met een wederspannige inlandse bevolking, die zo nu en dan om strafexpedities schenen te vragen, lieten in Londen wel merken dat ze niet akkoord konden gaan met de brute aanpak ondernomen door lieden als Baden-Powell. Wat in Atjeh gebeurde, was vele malen erger. Veel erger. En het gebeurde in de buurt van zendelings- en missieposten. Was dit de manier om de inlander zedelijk te verheffen naar de christelijke openbaringsprincipes? De vraag kon slechts retorisch zijn.

Toch zwegen deze instellingen in het algemeen: ze wilden hierin geen positie kiezen, óók niet als ze vér van het strijdtoneel gevestigd waren. Zoals de missie te Madioen of Soerabaja. Of de zendelinggenootschappen in de ommelanden van Batavia. De reden was, dat het voortbestaan van deze lichamen voortdurend aan een zijden draad hing. En zulks op basis van artikel 177 van de Indische Staatsregeling-1854. Dat luidde:

"—1. *De Christenleraars, priesters en zendelingen moeten voorzien zijn van eene door of namens den Gouverneur-Generaal te verlenen bijzondere toelating, om hun dienstwerk in eenig bepaald gedeelte van Nederlandsch-Indië te mogen verrichten.*

---2. *Wanneer die toelating schadelijk wordt bevonden, of de voorwaarden daarvan niet worden nageleefd, kan zij door den Gouverneur-Generaal worden ingetrokken*."

Het artikel was geformuleerd vlak na de brisante april-beweging van 1853, toen gans protestants Nederland te hoop was gelopen tegen de aanmatiging van Rome om in Nederland een

198 Zie over deze controverse: H.L.Zwitzer, *Daalen, Gotfried Coenraad Ernst van (1863-1930),* opgenomen in: *Biografisch Woordenboek van Nederland,* URL: http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/daalen [12-11-2013]. Zie verder: J.C. Witte, *J.B. van Heutsz, Leven en legende,* Bussum, 1976.

bisschoppelijke hiërarchie in te voeren. Het was een kamermeerderheid destijds volkomen duidelijk, dat de ontplooiing van katholieke organisaties, onderstands-instellingen, scholen en seminaries eigenlijk onderworpen zou moeten worden aan een ontheffing of vergunning van overheidswege. Bij een ontheffing ging men er van uit, dat het katholicisme eigenlijk een ontoelaatbare levensbeschouwing impliceerde op het Nederlandse staatswezen. Bij een vergunningstelsel zou dat anders zijn. Dan zou dat katholicisme alleen een bijzondere voorzorg vanwege de – protestantse – overheid behoeven. Aanvragen om katholieke instituties op te mogen zetten zouden in beginsel moeten worden ingewilligd – er was nu immers godsdienstvrijheid – maar daaraan konden bijzondere voorwaarden worden verbonden. Floris van Hall had de gemoederen via zijn wet op de Kerkgenootschappen inzoverre weten te bedaren, dat het van dat ontheffingstelsel in het geel niet gekomen was en van een vergunnigssysteem alleen in bepaalde uitzonderlijke gevallen. Niettemin: zo'n geval wás de Archipel eigenlijk per definitie. Dáár kon men waarachtig niet toestaan dat katholieke zeloten missioneringsactiviteiten ontplooiden zonder toelating. Reeds daarom niet omdat er nog altijd door de Portugezen opgezette missieposten actief waren, op oostelijk Timor, bijvoorbeeld, Soemba, Bali, Fak-fak, Ambon, Minahassa en Celebes, en waarachtig ook nog op Sumatra's westkust ter hoogte van Padang – Vooral Fransiscanen hadden zich daar verschanst – en die waren van oudsher berucht als handlagers van Rome, de erfvijand van de goede, oude Republiek. Artikel 177 richtte zich vooral tegen de katholieken, ook al stónd het er niet met zoveel woorden.[199]

Gaandeweg waren bepaalde dominees echter ook obstinaat geworden tegen de Nederlandse consolidatie-politiek – denk even aan de roemruchte dominee Van Hoëvell, die het de gouverneur-generaal zo zuur had gemaakt – en daarom was artikel 177 een noodzakelijk instrument. De priesters en zendelingen wachtten zich er deswege wel voor om zich openlijk tegen de pacificaties te richten. Die werden door de gouverneur-generaal op touw gezet, en voor dat je het wist, stond je op de retourboot naar Amsterdam. Het ligt dus voor de hand dat de Indonesische nationalisten deze hybride meegaandheid van de bedienaren van het christelijke geloof opmerkten en later inzetten in hun strijd. Voor de emancipatie van in Indische inlander moest je het van de missie of zending niet hebben. Integendeel. Zij predikten slechts deemoedige berusting, onder verwijzing naar Petrus' brief aan de Romeinen XIII, waarin gezegd wordt, dat de overheid het zwaard niet te vergeefs draagt.

II.26 De betekenis van petroleum en delfstoffen binnen de Archipel

II.26.1 De uitzonderlijke bodemrijkdommen in de Archipel

Inmiddels was reeds lang gebleken, na 1850, dat de Archipel bijzonder rijk was aan delfstoffen, en aardoliën die een buitengewone waarde hadden in het handelsverkeer. Uiteraard daaronder petroleum. De ontploffingsmotor had naast de stoommachine zijn intrede gedaan. Zij was voor de ontwikkeling van de maritieme transportmiddelen en vaartuigen van bijzondere betekenis, mede in verband met de bijzonder dynamische ontwikkeling van de oorlogsvloten, zowel de oppervlakte- als onderwaterschepen. Een viertal mogendheden betwistte Engeland de

[199] Zie: Jac Stolte*, R.K.S.P. pro of contra Missievrijheid?,* opgenomen in: Tijdschrift De Gemeenschap, jaargang 6, 1930, pp. 280-286. Uiteraard was dit artikel een steen des aanstoots voor de Roomsch-Katholieke Staatspartij in de jaren, dat de katholieke emancipatie naar haar voltooiing reikte, 1920-1040. Maar de protestanten, met name die in de Christelijk Historische Unie, waren waren er niet voor te porren het artikel te schappen of althans in het tweede lid te nuanceren. Omdat zonder die Unie de confessionele coalitie geen kamermeerderheid kon vinden bleef het artikel steeds weer gehandhaafd. Mét steun van de katholieken dus, vooral onder druk van hun fractie-voorzitter Mgr W.H. Nolens. Een paradoxale situatie. Zie: Michel van der Plas, *Uit het rijke Roomsche Leven, een documentaire over de jaren 1925-1935, met een nawoord van Kees Fens*, Uitgeverij Ambo-boeken De Fontein'Westland: Utrecht/Merksem, vijfde druk, pp. 259-267. Zie ook: Carel Gerretson (Geerten Gossaert), *Het rijk en zijne aangelegenheden*, opgenomen in het tijdschrift leiding, Jaargang 1, 1930, pp. 62-87, waarin hij het typische Christelijk Historische uitgangspunt verdedigt in een "rede, den 12en December 1929 op uitnoodiging van den Senaat der Keizer Karel Universiteit in de aula dier hogeschool gehouden".

beheersing der wereldzeeën waarop deze mogendheid ná de slag bij Trafalgar gedurende meer dan een eeuw een onbetwist beroep had kunnen doen. De Verenigde Staten van Noord-Amerika was ter gelegenheid van de Spaans-Amerikaanse oorlog overgegaan tot de ontwikkeling van een grotere oppervlaktevloot van meerdere smaldelen en kreeg de behoefte aan marinebases in de Stille Zuidzee, De Atlantische Oceaan en steunpunten voor de kusten van Zuid-Amerika, in de Caraïbische Zee en in het noordelijke kwadrant van de Atlantische Oceaan. Keizerlijk Duitsland besloot dat het nimmer een plaats zou kunnen innemen in de Areopaag van de grote mogendheden zonder een eigen nationale oorlogsvloot, gelijkwaardig aan die van Groot-Brittannië met strategisch verspreide marine steunpunten over de gehele aardbol, mede in verband met het verlangen evenals de Britten in ieder continent buiten West-Europa koloniale gebieden te ontwikkelen.

Keizerlijk Japan scheen behept met een vergelijkbaar streven, zij het, dat het haar territoriale ambities, naar het scheen voorlopig, beperkte tot het Verre Oosten. Beider ambities waren onbepaald, vaag, geheimzinnig en hardnekkig en schenen daardoor des te bedreigender voor de Engelse suprematie ter zee. Ook Keizerlijk Rusland stortte zich in die wedloop, zich vooral concentrerend op de eis een voortdurend door het seizoen aannaderbare handelshaven te hebben in het zeer Verre Oosten en in de noordelijke IJszee, zulks gepaard aan de zekering van een servituut op de Bosporus, als blijvende toegang tot de Middellandse Zee. Keizerlijk Oostenrijk-Hongarije schaarde zich laat in deze competitie, maar ging haar toch aan met een claim op de oostelijke zee-oever van de Adriatische Zee, zulks, kennelijk met het doel de vaart op het Suezkanaal ook voor haar zeker te kunnen blijven stellen. Daarnaast streefden ook Frankrijk, Italië en Turkije naar een zekere marine machtspositie, maar deze staten ontveinsden zich niet dat zij te laat aan de wedloop waren gaan deelnemen.

De verdere doorontwikkeling van een geduchte oppervlaktevloot vereiste enorme technische investeringen, de opleiding van zeer gespecialiseerd personeel, het stichten van een apart departement voor de marine binnen de nationale regeringsorganisaties en een rijksbegroting die deze aspiraties kon financieren. Want winstgevend was een oorlogsvloot die zich kon doen gelden bepaald niet, en zeker niet op middellange termijn. Ze kon het zijn, als men een duidelijke koloniale geopolitiek had geformuleerd, maar bij de staten die aan deze uitputtingsslag deelnamen ontbrak het daar eigenlijk aan, ook al kwam vermoedelijk Groot-Brittannië nog het verst. Dat had zijn Empire het best kunnen definiëren op de wereldkaart, sedert 1815 was dat Empire een soort ervaringsonafhankelijk gegeven voor de andere naar wereldmacht strevende mogendheden en dat had een economische en monetaire unie kunnen ontwerpen die het van een groot afzetgebied verzekerde, toereikende grond- en delfstoffengebieden en een netwerk van lucratieve handelscontracten op interstatelijk niveau. Maar dat ingewikkelde apparaat moest worden onderhouden en steeds opnieuw worden doorontwikkeld. Hier dreigde het aanmerkelijk gevaar van de *imperial overstretch* eigenlijk sedert het diamanten jubileum van de grootmoeder van de monarchen in de Oude Wereld, Koningin en Keizerin Victoria. Teveel verplichtingen, te veel belangen overal ter wereld, te veel daarbij noodzakelijke investeringen.

II.26.2 De opkomst van de superdreadnought

De algemene doctrine voor een maritieme effectieve beheersing van de oceanen en zeeën hield in, dat voor een strategisch opererende oorlogsvloot een harde kern van slagschepen onontbeerlijk was. Dat was een onafwendbare eis. Onder “slagschip” verstond men een gepantserd, zwaar bewapend oorlogsschip tussen de 18.000 en 65.000 ton dat uit acht of twaalf kanons minstens massaal artillerievuur kon uitbrengen met een dracht van in ieder geval twintig tot dertig kilometer voor projectielen tussen de 305 en 460 mm. Aanvankelijk vuurden deze kanons nog baks uit de scheepswanden, al konden ze daar in beide richtingen draaiend vuur uitbrengen en daarbij verschillende elevaties aannemen. Sedert 1850 waren daarbij soms midscheeps draaiende torens aangebracht die dat vuur konden uitbrengen, maar wegens de belemmerende middenopbouw van het vaartuig vrijwel nooit onbeperkt over de lengterichting van het vaartuig. Om dat euvel van de blinde vuurhoek weg te nemen concentreerde men de

zware kanons in dubbeltorens, separaat op voor- en achterdek. De torens werden van verdiepingen voorzien.

En al spoedig kon een schip vuren met minimaal tien kanons uit vier of vijf dubbeltorens. Om deze van granaten te voorzien, moesten munitieliften worden aangebracht tussen de granaatopslagplaatsen diep in de buik van het vaartuig – mede gelet om het ontploffingsgevaar bij treffers zoveel mogelijk te minimaliseren – terwijl de vereiste elevatie alleen nog maar mogelijk was via pneumatische druk, al bleven hydraulische druksystemen nog voorkomen. Het vuur kon alleen dekkend worden uitgebracht als de schepen op grote afstand al begonnen in te schieten en verder vereisten de zware granaten dat die druk uit de richtsystemen ook overgebracht werd op de laadmechanismen van de kanons. Handmatig de granaten inbrengen was bij kanons van dit kaliber onmogelijk. Dit alles vereiste mechanische kracht waartoe stoomleidingen doorgaans niet voldoende waren. De druk moest afgeleid worden uit turbines. Deze turbines konden aanvankelijk ook nog aangedreven door de stoomkracht uit de voortbewegingsmachines, maar vereisten later een ingewikkelder toeleiding door een of meer centraal geplaatste ontploffingsmotoren direct aangedreven door olie. Het superslagschip of de *Dreadnought* was geboren.

Maar Het superslagschip kon niet meer functioneren in volle vaart met de traditionele kolenbunkers aan boord. Zij kon, via de turbines, grote snelheden ontwikkelen, snelheden die uitgenut konden worden via bewegelijke, ja, agiele, wendingen die de slagvloot in staat stelde abrupt te reageren op de bewegingen van de vijand. Bij grote bunkers ging op dat moment de kolenvoorraad schuiven. Het superslagschip was, door de centrale torenopbouw midden op het schip met soms zelfs drie zelfstandig draaibare geledingen, hoger boven de zeesoppervlakte gaan uisteken. De ideale metacenterhoogte was geheel anders geworden. Het vaartuig was ranker. Het was daarom vatbaarder voor de enorme zijdedruk bij het massaal vuur dat het uitbracht. Het reageerde als het ware spastischer op de enorme terugslag wanneer de zes kanons per toren vuur uitbrachten.

Bovendien wilden de gebruikers van het superslagschip ook bij massaal vuur enorme snelheden blijven ontwikkelen en sterk blijven manoeuvreren van bakboord naar stuurboord en omgekeerd. Het slagschip raakte dan in gevechten makkelijk uit balans, bleef doorhellen als de bunkervoorraden gingen verschuiven, kon zelfs kapseizen en moest, om dat gevaar te minderen, de snelheid terugnemen. De aangebrachte snufjes waren evenwel juist op die snelheid gericht. Alleen dán kon de *Dreadnought* bewijzen wat ze waard was. Daarom raakte het oorlogsschip, varend op aanmerkelijke kolen voorraden, langzamerhand uit de gratie. Het moderne slagschip *moest* varen op stoomturbines via oliestook. Centrale turbines, die ook de ingewikkelde machinerie voor de artillerie, de munitieliften, de vuurleiding en de koersbepaling direct of indirect moesten aandrijven. Wat een moderne slagvloot nodig had was: olie, olie, olie. Aardolie.

De genoemde vlootmogendheden, al of niet in ontwikkeling, eisten dus olie in enorme hoeveelheden. Ze begonnen, nadat de eerste *Dreadnought* in 1906 van stapel was gelopen in Engeland, vergelijkbare op oliegestookte stoomturbines voortbewogen slagschepen in de vaart te brengen. De bediening van deze superslagschepen eiste soms een bemanning van achthonderd tot negenhonderd koppen, waaronder veel machine-technische specialisten en vuurleiders. De bouw van het superslagschip was ontzettend duur. Het in de vaart houden ervan nog duurder. De oorlogsbegrotingen kraakten onder de aanwending van deze monsterachtige vaartuigen die voor velen slechts speeltjes golden voor megalomane vlootvoogden. De parlementariërs in de democratische staten werden steeds argwanender of deze schepen nu echt wel noodzakeijk waren en of ze de investeringen die voor decennnia de begrotingen voor de marines vastlegden – zodat de volksvertegenwoordigers weinig meer hadden aan hun budgetrechten – eigenlijk wel wáárd konden zijn.

En, wrang genoeg voor Jan Publiek dat thans aangeraakt werd door de *rage du nombre* van de immer maar groeiende vloot oppervlakteschepen, nationale marinestaven startten tegelijkertijd, als om de volksvertegenwoordiging óók nog eens te tarten, met de verwijdering van de

kolengestookte oorlogsvaartuigen die de *Dreadnought* smaldeelsgewijs begeleidden. Die waren onherroepelijk verouderd. Schroot. Opgevaren oudroest. Terwijl het op het oog nog prachtige vaartuigen waren die best méé konden komen. De admiraals haalden ze achteloos toch maar uit de vaart. Ze telden niet meer mee, deze pre-dreadnoughts. Al waren ze nog niet afgeschreven. En al had de belastingbetaler krom gelegen. En al waren de staatsobligaties die voor de bouw uitgezet waren nog bepaald niet gedolgen. De zware kanons van de superslagschepen moesten voortaan zeeslagen beslissen. Secundair uitgebracht vuur door begeleidingsvaartuigen was voortaan afgestemd op dat hoofdvuur: de pantserkruisers, pantserdekkruisers, slagkruisers, kanonneerboten en monitoren hadden afgedaan op middellange termijn al kon niet iedere vlootmogendheid zich permitteren ze snel uit de vaart te nemen. Maar ze belemmerden de slagkracht van de centrale *Dreadnoughts.* Strategisch-technisch gesproken had Engeland zich weer eens met de tewaterlating van dit scheeptype in de voet geschoten, net als bij de eerste industriële revolutie in de eerste helft van de negentiende eeuw.

II.26.3 De mondiale vlootwedren tussen de maritieme mogendhedem

Engeland had een type toegevoegd aan zijn immense oorlogsvloot dat alle andere oorlogsbodems in de schaduw stelde. Maar dat gold vooral óók voor haar eigen kolen gestookte oorlogsbodems. Die waren niet echt waardeloos, ze bonden zelfs vijandelijk vuur, maar effectieve barrages brachten ze niet meer uit. Niet bij slagen. Dat reduceerde de Engelse suprematie tegenover de geduchte Duitse *Hochseeflotte* die bestemd was om de *Homefleet* te binden, te tarten en af te schrikken aanmerkelijk. Zinderend Duitsland was midden in zijn uitvoering van zijn eerste vlootwetten. Het had al afgekeken wat er schortte aan het eerste Dreadnought-ontwerp en was doende met verbeterde typen op de helling te brengen. Voor Japan gold dat óók. Tot de verbijstering van Whitehall was dat land doende met de ontwikkeling van vlootplannen die op die van Duitse ontwerptafels leken. Een nieuwe vlootwedren dreigde, maar nu was wel de vraag of Engeland deze keer zijn voorsprong zou kunnen houden. Experts betwistten het. Op goede gronden.

In die sfeer van dreiging besefte Londen ineens dat in de Archipel, die het zo goedgunstig aan de Nederlanders had overgelaten in 1815, enorme aardolievoorraden voorhanden lagen. Dat had men zich wel gerealiseerd sedert 1880, maar toen had dat strategisch minder relevant geleken, gelet op de kolenstook van de oppervlakteschepen met mechanisch voortdrijvingsvermogen. Dat lag nu heel anders. Het Atjeh-drama, dat Londen met veel belangstelling had gevolgd bewees overtuigend dat de Hollanders nog steeds geen effectieve controle hadden over hun Archipel. Was het voor Londen niet tijd om de bakens eens te verzetten en Den Haag te doen weten dat het nog steeds niet kon voldoen aan de gunningsvoorwaarden van 1815? Dus: was het nu niet geraden in het verre Oosten te komen tot een herschikking van het koloniale machtsbereik in directe zin van het Britse Empire? Die vraag begon rond 1904 zich aan de Engelse kabinetten op te dringen. De ambassadeurs van *perfidious* Albion gaven het op de Haagse *soirees*, *diner dansants* en door schitterdende luchters doorglansde recepties en passant, als het ware huns ondanks discreet, o, uiterst discreet te kennen. Ze werden ook maar gestuurd, gaven ze ook maar even mee.

III. De Russisch-Japanse oorlog

III.1.1 De tegengestelde expansieve aandriften van een westerse en een oosterse grote mogendheid

Tussen de Keizerrijken Rusland en Japan boterde het aan het eind van de negentiende eeuw helemaal niet[200]. Beide rijken hadden voor hun expansieve driften precies hetzelfde exercitiegebied gekozen: het enorme gebied in het Verre Oosten boven de Koerilen naar het Siberisch vasteland toe en daaronder, meer zuidwaarts de regio Mantsjoerije alsmede Korea. Beide landen wilden koloniseren. Maar beide landen begonnen daar erg laat mee: Frankrijk en Engeland hadden de aantrekkelijkste stukken In Afrika en het Midden-Oosten al genaast. China was een enorm land. Het had grote potentie. Maar het was al decennia in een burgeroorlog verwikkeld. Daardoor was het bijna verlamd, veel defensieve krachten extern kon het niet vrijmaken. Het gold als een achterlijk land. Moderne wapens bezet het bijna niet, de oorlogsvloot mocht geen naam hebben. Hier hadden Rusland en Japan nu eens een terrein dat kon gebruikt worden als een soort imperialistisch oefenveld.

Rusland had lang niets om Siberië gegeven. Maar het was er nu tóch in aan het investeren. Overduidelijk als uitvalsbasis voor troepenbewegingen zuidwaarts, met het oogmerk Mantsjoerije uiteindelijk te annexeren. Maar verder was Sint Petersburg er op gebrand ijsvrije havens te hebben aan de Grote en Indische Oceaan. De haven van Wladiwostok was vaak maanden door zware ijsgang onbereikbaar. Rusland had militaire bezettingen in deze regio's gelegd. Het had de haven Port Arthur met omringend toegangsgebied volledig geannexeerd. Japan wilde Korea en Mantsjoerije als koloniale invloedssfeer. Dat moest dus botsen. Rusland had zijn gigantische veldleger gemoderniseerd. Het had de infanterie de nieuwste vuurwapens gegeven en de artillerie, vooral de zware, voorzien van het meest geavanceerde vérdragende geschut, mét de bijbehorende ammunitietreinen.

Maar nu was het bijna blut. Zijn vloot moest ook dringend vernieuwd worden, vooral gelet op de hierboven geschetse *dreadnought*-ontwikkelingen. Het echte turbine-slagschip is er nog wel niet, maar de rivaliserende naties weten waar Engeland mee bezig is. En ook zij experimenteren en gooien bakken geld over de balk. Geld dat Petersburg even niet heeft. De Russische vloot moet opnieuw georganiseerd worden, wil Rusland in het Verre Oosten een vuist maken. Dat kon het daarom beter vergeten, voorlopig. De Russische oppervlakte-vloot bléef voorlopig kolengestookt en zijn kanons bleven baks vanuit de scheepswand vuren. Er waren wel turbineschepen, maar modern waren die niet.

III.1.2 De maritieme inbraak van USA-commodore Perry in 1853

In het land van de rijzende zon lag dat anders. In 1853 had de haven van Tokio te maken gekregen met een woeste actie van de Amerikaanse commodore Perry, die gewoon het Japanse binnenland had opengebroken met een oorlogsflotille samengesteld uit stoomschroefschepen. Perry had een paar stunts uitgehaald met een schroefschip en de Japanners geïmponeerd met de kracht van de recent opgerichte USA-vloot. Hij had vrije toegang geëist voor de Noord-Amerikaanse handel. De Japanse regering had mokkend toegegeven. Maar zij had besloten zo spoedig mogelijk te verwesteren, koste wat het koste mogen. Vooral voor wat betreft de inrichting van de nationale defensie. En vooral de oorlogsvloot. Het ontgaat Londen niet, dat in de Japanse dokken de stoomhamers beuken op de klinknagels en dat van de hellingen de ene kruister na de andere afrolt. Het besluit met Japan een vlootverdrag te sluiten. Een overeenkomst gericht tegen Tsaristisch Rusland. Want Londen wil Japan aan die natie binden. Het vreest dat Japan zich anders wel eens zou kunnen gaan interesseren voor Malakka, Ceylon, Brits-Indië, de Bengalen en

---

200 Zie: Richard Storry, Het rommelt in het oosten, De Achtergrond van de Japans-Russische oorlog (1904-1905), opgenomen in de serie 14-18, De Eerste Wereldoorlog, Uitgeverij Amsterdam Boek: Amsterdam, 1975, V Vols., Vol. 1, pp. 37-42.

Singapore. Daar had Londen nu net veel in geïnvesteerd, het Britse gezag was er betrekkelijk stabiel, maar Japan was dichtbij, had dus korte aanvoerlijnen en begon al iets te mompelen over het ideaal “Azië voor de Aziaten”. Als Japan met Rusland in oorlog zou komen, dan zou Londen in ieder geval welwillende neutraliteit betrachten. Het zou niet dulden dat westerse mogendheden, waar het iets over te zeggen had, Rusland in die oorlog zou begunstigen. Dat was de essentie van het concept-verdrag. Zouden de verdragsluitende partijen zelf ergens in het Verre Oosten aanvallende partij zijn, dan zouden zij elkaar militair te hulp komen. Het verdrag werd in 1902 geratificeerd door beiden.

III.1.3 Het Brits-Japanse vlootverdrag de implicte erkenning van rassengelijkheid

In de politiek bewuste bovenlagen van Azië was dat verdrag iets geweldigs. Daar had je nu de machtigste maritieme staat ter wereld, westers, nota bene, die op voet van gelijkheid met een Aziatische mogendheid een alliantie sloot gericht, dat was nog het meest interessante, tegen een ándere westerse grootmacht. Want Rusland gold in het Verre Oosten als westers, al dacht Londen daar beslist anders over. Kennelijk zagen de hooghartige Britten Japan zitten! Ze kozen voor de Aziaten in dit geval. Wie had dat óóit kunnen denken.

In Indië viel al meteen de neutraliteitsclausule op. Londen zou niet dulden, dat een westerse mogendheid hulp verleende aan Rusland mocht het in de regio tot oorlog komen tussen dat land en Japan. Wie kon het daar nu toch mee bedoelen? In de Archipel lagen vele kolenstations voor de internationale vaart. De Russische vloot stookte kolen. Dan kon Londen toch eigenlijk alleen maar bedoelen, dat Nederland geen bunkerplaatsen aan de Russen ter beschikking mocht stellen, mocht het conflict in de regio uitbreken? Goed, toegegeven: academisch gesproken kón ook Frankrijk bedoeld worden, dat kolenstations had in Indo-China. Waarschijnlijk was dat niet. In 1904 was de verhouding tussen Frankrijk en Groot-Brittannië niet al te best. En men kon zeker niet zeggen dat Londen iets over Frankrijk te zeggen had, dat het daarmee een verdragsrelatie had, die betrekking had op maritieme rechtshandhaving of de aanwending van defensiemiddelen. Dat had Londen met Den Haag wél. Londen hield toezicht op de wijze waarop Batavia zijn zeemacht hanteerde in de zeestraten van de Archipel zelf en tussen die Archipel en de oeverstaten overwal.

Dat kon het doen op basis van het verdrag van Wenen uit 1815. Die bevoegdheid was regelmatig hernoemd en vernieuwd in aanvullende uitvoeringstractaten gewisseld tussen Whitehall en het Binnenhof. Het Sumatratractaat van 1871 was er een treffend voorbeeld van: daarom had Londen ook druk kunnen uitoefenen op Den Haag om nu eens flink op te treden tegen dat roversnest te Atjeh, daarom had de Britse ambassadeur steeds weer bij de minister in het Logement van de Heren van Amsterdam aan het Haagse Plein kunnen compareren om deze fijnzinnig te berispen dat de Nederlandse rechtshandhaving ten behoeve van het internationaal handelsverkeer naadje was. In dit verdrag met Japan zette Londen eigenlijk Den Haag publiek te kakken, dat was hier aan de hand. Whitehall beloofde Tokio dat het Batavia zou instrueren de Russen niet te faciliteren in tijd van oorlog tussen Japan en Rusland. En dát terwijl de Oranjes geparenteerd waren aan het Huis Romanow! Want was Koning Willen II niet gehuwd geweest met Anna Palowna Romanow? Beriep Wilhelmina zich niet steeds op haar Russische *roots*? En had dat niet ter dege een rol gespeeld in Nederlands buitenlandse politiek, of wat daar voor mocht doorgaan?

III.1.4 De overmeestering van Port Arthur zonder oorlogsverklaring

In 1904 brak de Russisch-Japanse oorlog uit.[201] Japan versloeg Rusland verpletterend. Het overviel de Russische Stille Oceaan-vloot in de haven van Port Arthur, sloot haar op en wat nog buitengaats

[201] Op 5 februari 1904 brak Tokio ineens de onderhandelingen over een vredebrengend compromis met Rusland af. Op 9 februari daaraanvolgend opende het zonder oorlogsverklaring massaal vuur vanaf zijn oorlogsvloot op Russische slagschepen op de rede van Chemulpo en Port Arthur. Het Engelse publiek kreeg via de kranten aan Fleet Street te horen dat deze actie gewaagde van de juiste agressieve oorlogsgeest en dat de Mikado geloofd moest worden vanwege diens bijzonder vernuftige strategische toeleg. Het is navrant, dat Tokio precies het

was, werd de grond in geboord. Een belegering van de havenstad ving aan. De Tsaar zond de Baltische vloot in arren moede uit ter ontzetting van het veldleger dat in de ongelukkige havenstad was opgesloten[202]. Die vloot zou dan helemaal óm moeten varen, onder Afrika langs, Kaap de Goede Hoop passerend, en dan vervolgens de klassieke route aanvaarden dóór de Stille Oceaan op Straat Soenda aan om via de straten in de Archipel in de Chinese Zee te kunnen komen. Bunkeren zou die vloot bijna nergens kunnen doen. Frankrijk zou er niet happig op zijn. Het had wel een onduidelijke defensieverstandhouding met Sint Petersburg, maar Londen was dichterbij, en dat de Britten zwaar zouden tillen aan royale ondersteuning van de steunende Russische kruisers en slagschepen, op weg naar hun noodlottige slag in de Chinese Zee, dat was niet te loochenen.

Parijs verbeet zich. Het gaf de Baltische vloot kortstondig bunkerfaciliteiten op Madagaskar, maar véél hadden die niet om hakken. Slecht brandende, snel vergruizende bruinkolen konden worden ingenomen om de sprong naar Straat Soenda te doen, dwars over de Stille Oceaan. De Baltische vloot was niet veel soeps. Verouderde schepen, ongeoefende bemanning, ketels die op deze afstanden en deze vaartsnelheden niet berekend waren, veel afgeleefde monitoren zelfs, die diep lagen, weinig gangboordhoogte, instabiel en traag. Maar de Tsaar hád niets anders. De Zwarte Zeevloot kon niet door de Bosporus, de Turken wilden het niet, en al zou dat door een godswonder wél lukken, dan zouden de Russische vaartuigen door de Britten bij Malta in de grond geboord worden. Voorbij Gibraltar, ook door de Britten beheerst, zouden de Russen niet komen. Niet vanaf de Dardanellen.

III.1.5 De Russische verwachtingen jegens Nederland als koloniale grootmacht

Dus. Nederland zou helpen. De Nederlandse koningen waren immers geparenteerd, dat werd te Petersburg sterk op de voorgrond geplaatst, aan het Huis Romanow, de Tsaren-dynastie van de negentiende eeuw. Via die Anna Palowna, de vrouw van koning Willem II. Dat was voor de Russen een bloedverwantschappelijk plechtanker geweest in de onbegrijpelijke, liberale, ingewikkelde westerse maatschappij. Op die bloedband zouden de Tsaren altijd aanspraak kunnen maken en door hen, met hen en in hen het volk van moedertje Rusland. De Oranjes en de Romanows zouden elkaar onvoorwaardelijk trouw blijven, dat was ook op handslag beloofd op de slagvelden die zij hadden betreden ter bekamping van agressief Frankrijk. Dat was de met bloed bezegelde belofte geweest waarop de Huizen wederkerig hadden durven vertrouwen. Bij de Belgische Opstand had Willem I er een beroep op gedaan in 1830. Bij de Krimoorlog had de Russische Tzaar erop vertrouwd. Zelfs bij de voortdurende Balkan-oorlogen had die belofte een rol gespeeld. Tegenover de burgerlijke kabinetten in Sint Petersburg hadden de Tsaren de hele negentiende eeuw bezworen dat ze één hechte dynastie vormden met het Nederlandse Oranje-Huis, ook bij dreiging van gewapend conflict of oorlog. Dat ze gemeenschappelijke belangen hadden.

Nog in 1831 was de Tsaar bereid geweest om zijn Nederlandse zwager met troepen te hulp te komen toen zijn onderdanen in opstand waren gekomen tegen hun rechtmatige heerser, tronend bij de gratie Gods. Dat waren die Belgen geweest, die zich vermaten de soevereiniteit van Oranje te loochenen. Goed, de hulp was niet verleend wegens de zoveelste Poolse opstand. Maar Petersburg had weer eens zijn loyaliteit getoond. Bij de Krimoorlogen hadden de Nederlanders zich afzijdig moeten houden, maar jegens Sint Petersburg waren ze effectief welwillend neutraal geweest. Nu mocht dat Den Haag eindelijk eens iets echt doen. Iets waar Nicolaas II daadwerkelijk wat aan hád. Het kon bunkering voor de afgepeigerde Baltische vloot garanderen van hoogwaardige kolen. Petersburg wist ook precies wáár dat makkelijk kon gebeuren: op het eiland Poeloe Weh aan de Oostkust van Sumatra. Daar lag, gedeeltelijk in een natuurlijke baai, de haven

tegenover gestelde te horen kreeg toen het op 6/7 december 1941 de overval uit de lucht pleegde op de USA-oorlogshavens te Hawaï in Peral Harbor, ook zonder oorlogsverklaring terwijl onderhandelingen over een handelsakkoord met Washington nog gaande waren.

202 Zie over dit maritiem drama: Richard Hough, *De vloot die tot ondergang was gedoemd (*The fleet that had to die, vertaling: Ton Beers), Uitgeverij Nieuwe Wieken NV: Amstelveen, zonder jaar, ihb pp. 93-121.

van Sabang. Die haven was echt het hartelapje, het prijsstuk van de Nederlandse stoomvaartmaatschappijen die de Indische wateren in beurtvaart plachten te frequenteren.

Met name de Koninklijke Stoombootmaatschappij Nederland had hier menige diepte-investering gedaan en wereldwijde reclame gemaakt voor de moderne faciliteiten ter bunkering van dóórgaande stoomvaarders[203]. Hier kon het Nederlandse commerciële vernuft nu bijna alles garanderen binnen de haveninrichtingen aangelegd en verder aan te leggen op het eilandje Poeloe Weh ten noorden van Sumatra met de beschutte baai Sabang. De organisatie werd direct vanuit Amsterdam geleid om als kolenstation de snelste service te bieden en snel te bevrachten wanneer overscheephaveninstallaties werden aangevraagd voor schepen die al lang onderweg waren geweest. De nieuwste spoorwegverbindingen belendend aan de zwaar versterkte kaden waren breed geroemd nadat omvangrijke verbouwingen waren gebeurd aan de aanvankelijk bescheiden inrichtingen. Uiteraard had die Koninklijke Stoombootmaatschappij daarbij het oog gehad op de commerciële vaart op Deli en Atleh. Die vaart wilde zij monopoliseren. Daarvoor spaarde zij kosten noch moeiten en zij ging conflicten met de reeds aanwezige Nederlandse handelsposten – waaronder de firma De Lange & Co. – en Batavia, het bestuurscentrum, met de bijkantoren van de Nederlandsche Handelsmaatschappij beslist niet uit de weg. Zij kreeg daarbij hartelijk steun van de agent van die Nederlandsche Handelsmaatschappij in Singapore die schuldeiser was ten nadele van De Lange & Co., de heer Van Aalst, die met het Haagse departement van koloniën een goede verstandhouding had.

Van Aalst wist voor de Handelsmaatschappij "Sabang" allerlei privileges te verkrijgen van dat departement, zodat die Handelsmaatschappij bijna de allures kreeg van een subsidiair orgaan van het koninkrijk der Nederlanden, onder meer door de gunning van een vrijhandelszone ten behoeve van het havenbekken. Deze intense activiteiten trokken de aandacht van Londen, Berlijn en Sint Petersburg. De eerste twee reageerden met wrevel. Londen meende dat Den Haag wel goed diende te beseffen dat de Straat Malakka eigenlijk een Engelse vaarweg was, waarop niet-Britse handelvaarders wel geduld werden, maar node. Als de Nederlanders dan zo graag centrale bunkeringsstations wilden exploiteren, moesten zij het verderop zoeken, ter hoogte van Straat Soenda, tussen Java en Sumatra in gelegen. De Britten suggereerden dat Nederland de Emma-haven aan de Westkust van Sumatra maar moest doorontwikkelen. Maar géén Nederlands centraal bunkerstation bij Straat Malakka, zeker niet in de nabijheid van de overwal van de grote haven Singapore die Londen had voorbestemd als centraal concentratiepunt voor de Britse oorlogsvloot in het Verre Oosten. Duitsland was net bezig beurtvaart te organiseren op dat Verre Oosten. Het wilde ministens toezeggingen van Den Haag voor de aandoening van het bekken van Sabang, ook voor Duitse oorlogsschepen, gelet op de bijzondere en uitstekende strategische ligging van dat bekken juist aan die overwal. De Britten moesten begrijpen dat zij niet de enige maritieme mogendheid waren met vergaande aspiraties.

De Duitse verhoudingen met Nederland waren in deze periode vanaf 1900-1905 niet best. De Duitsers vonden dat Nederland niet genoeg deed aan de kustverdediging aan zijn Noordzeestranden om Britse aanlandingen te voorkómen.[204] Het was, zo oordeelde Berlijn, overduidelijk pro-Brits. De Nederlandse minister-president Abraham Kuyper was Berlijn daarin bijgevallen. Hij had een wetsontwerp tot aanleg van kustfortificaties aan de Noordzee bevorderd. Het was wel aangenomen. Maar met de uitvoering ervan was getalmd. Berlijn zag daarin een kwalijk opzet, vooral de nalatigheid om Vlissingen te voorzien van een pantserfort met vérdragend geschut dat de Westerschelde geheel zopu kunnen bestrijken. Berlijn achtte de verbeteringen te

[203] Zie de uiteenzettingen van de directeur van de Koninklijke Stoombootmaatschappij Nederland, Ernst heldring, in zijn door Joh. De Vries bezorgde dagboek, getiteld: *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954*), III Vols., Wolters-Noordhoff NV Uitgeverijen: Groningen, 1970, ISBN 90-01-92335-6, Vol. I, pp. 174-177. Aldaar uitvoerige litteratuurverwijzingen en bebronningen via archivalia.

[204] Zie: C. Smit*, Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919*), Eerste deel: *Het Voorspel* (*1899-1914*), opgenomen in de zesdelige serie met gelijke titel, Uitgeverij Wolters-Noordhoff NV: Groningen, 1957, ISBN 90-01-80284-2, pp. 82-98.

Sabang ook weer een typische Hollandse streek om de Britten te steunen bij maritieme acties, waarbij hun oorlogsschepen snel bebunkerd zouden kunnen worden via installaties die in Singapore nog in de verste verte niet voorhanden waren. Wat Berlijn betrof, gold Nederland nog altijd als tersluiks pro-Brits. Het eiste bewijzen, dat Nederland daadwerkelijk de neutraliteit effectief zou kunnen handhaven, mocht het conflict tussen Rusland en Japan niet gelokaliseerd kunnen blijven in de Chinese zee ter hoogte van Korea en verder oostwaarts in het Verre Oosten.

Het vergde deswege dat Sabang zodanig werd voorzien van militaire versterkingen dat Engeland het havenbekken aldaar niet ineens zou kunnen innemen bij een overvalsactie vanuit Singapore, dat tenslotte vlak bij was. Het was allerminst zeker dat Engeland niet de maritieme bondgenoot zou worden van Japan. Inderdaad had de Britse gouverneur van de Straits Settlements al instructie gekregen om verkenningen te doen met betrekking tot de potionering van de kustbatterijen rondom het bekken van Sabang en vooral de kades waaraan het kolenstation lag. Op 16 januari 1904 was een Britse officier in het geheim met dat oogmerk te Sabang gearriveerd. Hij had geconstateerd, dat die militaire afscherming volstrekt onvoldoende was. De batterijen moesten nog afgebouwd worden. Het smaldeel dat door Batavia voor de havenmonding op stroom was gelegd achtte deze officier volstrekt onvoldoende. Zouden Russische oorlogschepen met geweldsdreiging tot in het bekken willen doordringen, dan waren de Nederlandse tegenweermaatregelen volkomen onvoldoende.

Om die precies reden was Sint Petersburg ernstig geïnteresseerd in de haveninstallaties te Sabang. Ook de Russische marine wilde privileges van de Nederlanders bij de bebunkering, mocht inderdaad, god verhoede het, een oorlog uitbreken met Japan dat inmiddels een suffisante zeegaande vloot had. Sint Petersburg wist alleen nog niet hoe suffisant. Maar het nam voorzorgsmaatregelen. Het pleit niet voor het geopolitieke besef van het Haagse departement van Buitenlandse Zaken, dat het in deze periode helemaal niet doorhad, welk een twistappel dat Sabangse havenbekken aan het worden was bij een eventuele maritieme oorlog in de Indische en Chinese zeeën. Het zag de commerciële ontwikkelingen in noordelijk Sumatra met welgevallen aan. En het liet de Koninklijke Stoombootmaatschappij deswege haar goddellijke gang gaan. Sint Petersburg meende dus, dat Den Haag stellig niet onwelwillend zou staan tegenover bunkercontracten met de Russische marine. De Hollanders dachten aan geldelijk gewin. Daaraan zouden zij hun neutraliteitspolitiek zeker ondergeschikt willen maken – anders had Den Haag de Stoombootmaatschappij Nederland stellig teruggefloten of met Sint Petersburg overeenstemming gezocht.

III.1.6 De Russische onderhandelingen over bunkercontracten

De Russische maritieme attaché te Londen had reeds op 3 september 1903 (!) met de NV Zeehaven- en Kolenstation Sabang, een dochteronderneming van de Nederlandsche Handelsmaatschappij, een kolenleverantiecontract gesloten. Daarin was bepaald dat het Kolenstation Walesantraciet zou leveren aan schepen van de Russische vloot arriverende te Sabang tussen 1 oktober 1903 en 30 september 1904 voor tenminste vierduizend ton. De aard, de omvang en de technische details van de oorlogsbodems waren aangegeven. Achteraf kon dus niet gezegd worden aan Nederlandse zijde, dat niet duidelijk was dat hier ondersteuning werd gevraagd aan een Russische militaire operatie.

Daar, in de Sabangse verdiepte havenbekkens, waren voor de handelsvaart hecht verankerde kolensteigers ver in zee gebouwd, daar waren aannaderbare vaargeulen, daar was antraciet van consistente kwaliteit in ruime voorraad, daar waren railverbindingen en daar waren stoomlieren voor de overslag. Daar kon de koloniale zeemacht ook verhinderen dat bij de bunkering spionage zou plaatsvinden ten behoeve van Japan. Tokio hoefde niet *en detail* te weten hoe de vloot was samengesteld, en zeker niet hoe de toestand van de vaartuigen was. Die was niet best. De Russische bemanning was uitgeput, ze kon niet tegen de zinderende hitte, de officieren waren ronduit in een Slavische ondergangsstemming, met Admiraal Rhodohzsvenski (ook wel: Rodjestwenski) voorop. Die had de staf gezegd dat ze de ondergang en totale vernietiging

tegemoet voeren en dat de eer van de vlag dat vergde. Dat moedigt niet aan. Niet écht. De Nederlanders hadden in de Sabang-havens gouvernementsvaartuigen op stroom liggen, buiten hadden ze de barkassen liggen voor de afhechting van de blokkade náár de Straat van Malakka. Dus konden ze vanuit Batavia alle maatregelen nemen om de bunkerende Russen te vrijwaren voor spionage. Hoe moeilijk kon dat zijn.

Heel moeilijk. De Engelsen beheersten Straat Malakka. En die wilden deze acties niet hebben. Londen wond er geen doekjes om. Hierover viel niet te praten. De Russen bekeken het maar: de straten in de Archipel moesten ze in één ruk nemen, aanleggen en bunkeren was uitgesloten. Als Batavia daartegen geen voorzieningen trof, had Den Haag een ernstig probleem: de Nederlandse regering had een neutraliteitsproclamatie uitgevaardigd terstond nadat het Russisch-Japanse conflict als oorlog ruchtbaar was geworden. Het had opvallend de reikwijdte van deze proclamatie óók over het rechtsgebied van de Indische Archipel uitgestrekt. Dat dat neutraal zou worden verklaard in de Russisch-Japanse oorlog, dat had iedereen wel verwacht, maar niet, dat ten aanzien van de neutraliteitshandhaving door Nederland precies dezelfde eisen en doelstellingen zouden worden gesteld. De interne geheime instructies aan de koloniale autoriteiten weken wel degelijk af van de algemene neutraliteitsbeginselen die de proclamatie bevatte. Kon dat nu echt zomaar?

Een neutraliteitsproclamatie is een rechtsvaststellende verklaring jegens allen: *erga omnes.* Jegens *alle* staten. En jegens hen allen *dezelfde* voorwaarden waartoe die beginselen nopen. Nederland had in het verleden wel verschillende neutraliteitsverklaringen afgegeven voor overzees koloniaal gebied, afhankelijk van hun geografische positionering met betrekking tot het gewapend conflict. Eiste het volkerenrecht thans, dat een staat slechts één neutraliteitsverklaring aflegde voor al het staatsgrondgebied, waar het ook ter wereld gesitueerd was en dus ongeacht de afstand tot en de verhoudingen met de oorlogvoerende partijen? De juristen bij de Raad van State, daaromtrent geraadpleegd, konden in de Eeerste Haagsche Vredesconferentie geen aanknopingspunt vinden dat tot die opvatting zou nopen, ook al was de staatsonzijdigheid daar onderwerp van debat geweest. Was de omvang van de Indische Archipel hier een beslissende factor geweest voor deze redactionele uniformiteit? Omdat er, om zo te zeggen, meer Nederland in het Verre Oosten lag dan in Europa? En omdat zeker te duchten was dat het telegraafverkeer wel eens met de Archipel zou kunnen worden onderbroken? Londen was er niet te beroerd voor. Maar wat zou het er aan hebben? Den Haag kon het manipuleren, wat het wilde, dat was nu ruimschoots gebleken. Vanuit Den Haag zou het Batavia kunnen aansturen. Zou het die mogelijkheid willen laten varen? Wilde het dat Den Haag de Archipel zou abandonneren onder druk van Rusland of Japan? Dat was dan een breuk met zijn koloniale politiek.

Die breuk lag ook helemaal niet voor de hand. Japan en Rusland lagen dichter bij die Indische Archipel dan bij het Rijk in westelijk Europa. Japan had interesse in de Archipel. Dat was niet iets wat Londen aanstond. De Russen hadden daarvan nog niet gewaagd. Die hadden hun handen vol op het Chinese continent. Whitehall wilde dat Nederland nu eens eindelijk effective control zouden tonen. Maar dan tegenover beide partijen. Het was waarschijnlijker, dat Japanse of Russische oorlogsbodems zouden doordringen in de zeestraten tussen de Archipelgroepen dan dat zij dat zouden doen in de Noordzee, al zou de Baltische vloot van de Russen daar nu juist wel doorheen stomen, op weg naar het Verre Oosten. Maar dat was in februari 1904 nog echt niet voorzienbaar en die tocht leek ook op dat moment volkomen onzinnig. Op 11 februari 1904 en 12 februari daaraanvolgend verscheen precies dezelfde proclamatie onderscheidenlijk de Javasche Courant en de Nederlandse Staatscourant.[205] Deze identiteit van plichten was echter schijn. Aan de maritieme en burgerlijke autoriteiten werden aanvullende, niet openbare, instructies gegeven, en die verschilden onderling wel degelijk in redactie. De regering behield zich nog het recht voor

[205] Zie uitvoerig over het ambtelijk gehaspel met deze neutraliteitsproclamatie van 1904: Paul Moeyes, *DE STERKE ARM, DE ZACHTE HAND, Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek, 1839-1939,* Uitgeverij De Arbeiderspers: Amsterdam/Antwerpen, 2006, ISBN 978-90-295-64168/NUR 680, pp. 80-85.

ze onbeperkt tussentijds op ad hoc-basis te veranderen. Dat was stellig in strijd met het volkerenrechtelijke neutraliteitsrecht. Al was het volkomen begrijpelijk dat de Nederlandse koloniale autoriteiten deze armslag wilden hebben: ze waren uiteindelijk banger voor de Japanners dan voor de Russen.

In de proclamatie stond een apart bunkeringsartikel. De bunkering ten behoeve oorlogvoerende partijen werd toegestaan “om de naastbijgelegen haven van den staat, waartoe het vaartuig behoort, of van een zijner bondgenooten in den oorlog te bereiken”. Als nu in Sabang door de Russen gebunkerd zou mogen worden, en nog wel met de uitnemende antracietkolen van de Koninklijke Stoomboot Maatschappij Nederland, kon een Russisch eskader daarmee inderdaad makkelijk Port Arthur bereiken. Maar ook, en wel net zo makkelijk, de Japanse territoriale wateren, waar het een bombardement zou kunnen inzetten op de Japanse kusten. Het hing mede af van de kwaliteit van de gebunkerde kolen. En die was voortreffelijk, daarmee was wereldwijd geadverteerd. Was een dergelijke bunkering ten behoeve van de Russische vloot eigenlijk nog wel neutraal? Was dergelijke bunkering geen ondersteuning van de oorlogvoerende partij *tegen Japan*? Dus daarvan, gelet op de Nederlandse proclamatie, kon geen sprake zijn. Eventueel was Londen bereid daarin een *casus belli* te zien, een reden om Nederland oorlog aan te zeggen. Maar zover zou Batavia het vast niet laten komen.

III.1.7 Het Sabang-incident en de Nederlandse weigering van bunkering

Zo was het. Nederland schikte zich en liet de Baltische Vloot barsten[206]. Sabang werd versterkt aan de zeezijde. De haven van Poeloe Weh werd weliswaar in de monding beschermd door kustbatterijen, maar zelfs aan de betonnen fundering van sommige daarvan werd nog volop gewerkt. De afbouw was nog lang niet klaar. Geen vuurmond zou in actie kunnen komen, ook al had Groot-Brittannië regelmatig gewaarschuwd dat de haven door vérdragend geschut naar de zeezijde afgeschermd zou moeten worden. De gouverneur van de *Straits Settlements* had ruim tevoren, nog in volle vredestijd zoals opgemerkt hierboven, een officier naar de haven gezonden ter inspectie. Die had moeten vaststellen dat de batterijen gedeeltelijk bestonden uit mortierberggeschut uit Atjeh. Krombaangeschut. De man vroeg zich af, of dat eigenlijk wel doeltreffende dekking zou kunnen geven aan de haveningang, als de Russische slagschepen zouden naderen. Want deze waren bijzonder zwaar gearmeerd met een dracht van meer dan twintig mijl. Zouden die mortiertjes uit de bergen dáár wel tegen opgewassen zijn? Den Haag telegrafeerde met Petersburg om de vloot in godsnaam weg te houden van Sabang, al mocht de nood hoog zijn.

De Baltische Vloot koerste daarom toch rechtstreeks, zonder bebunkering, door de Straat van Malakka, ook al werd dat vaarwater bestreken door Brits kustgeschut. Ze nam dus geen kolen in te Sabang, hoewel ze dat wel aan de Nederlandse regering had aangezegd, en volstond met protesten te Den Haag, omdat dat had gedreigd de totale Archipel ontoegankelijk te zullen maken voor de Russen. Dezen hadden immers laten blijken tóch Straat Soenda te willen nemen en dan op volle zee, althans niet binnen de Nederlandse territoriale wateren, maar wel binnen de Archipel via kolenlichters de Baltische vloot te laten bijbunkeren vanuit commerciële transportvaarders. De gedachte was dat de oorlogsbodems hun sloepen zouden strijken en die dan op de stroom handmatig zouden laten fungeren als een soort kabelponten, volgeladen met kolen, tussen de kolenschepen en de oorlogsbodems, ten zuiden van de Foekianstraat, dus bezuiden 24o Noorderbreedte. Japan had al aangezegd dat onacceptabel te vinden.

Het zou dan tot een treffen komen op die hoogte. Met andere woorden: Nederlands Indië zou oorlogsterrein worden, waarbij Nederland zich teweer zou moeten stellen, hetzij tegen de Japanners (zodat Nederland Groot-Brittannië als vijand zou krijgen) hetzij tegen de Russen (zodat

---

206 Zie de diplomatieke stukken gewisseld tussen Den Haag, Londen, Parijs en Tokio bij: C.Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919), Eerste Deel: Voorspel (1899-1914),* Uitgeverij Wolters-Noordhoff NV Groningen: Groningen 1971 ISBN 90-01-80284-2 pp. 83-98.

het oorlog zou krijgen met Frankrijk, omdat dat met Petersburg een defensie-alliantie had)[207]. In beide gevallen, zo had Londen gezegd, zou Nederland geen voldoende militaire kracht hebben om inderdaad de Archipel effectief naar alle zijden te verdedigen, en dan zou er een echte wereldoorlog zijn uitgebroken, waarbij ook Duitsland partij zou worden. Berlijn zou dan gestipuleerd hebben dat het preventief moest ingrijpen om zijn koloniën te Shantung te verdedigen, die dan vanuit de Archipel overvallen zouden kunnen worden door één van de belligerenten. De Baltische vloot rondde zonder incidenten Singapore op 5 en 9 april en hernam haar koers noordwaarts naar de Chinese Zee. Maar voor Nederland was het kantje boord geweest, dat gaf iedereen wel toe. Meer geluk dan wijsheid. De Baltische Vloot wist de Chinese Zee ongehinderd te bereiken. Die vloot voer, dat had haar admiraal goed bekeken, inderdaad haar ondergang tegemoet.

III.1.8 De slag bij Tushima en de Russische militaire capitulatie

Bij Tushima werd deze vloot door de Japanners in mei 1905 in een kortstondig treffen de zee uitgeblazen. Petersburg moest om vrede vragen. Dat resulteerde in het Verdrag van Portsmouth, New Hampshire, in de Verenigde Staten, van 5 september 1905. De Amerikaanse President Theodore Roosevelt is mediator.[208] Het verdrag erkende de Japanse aanspraken op het schiereiland Liaodong, het zuidelijk deel van de Transmansjoerische spoorlijn, op Korea, Mantsjoerije en de Sachalin-eilanden. Maar de soevereiniteit over Mantsjoerije moet het weer gunnen aan Keizerlijk China. De Japanse visserij mag de betwiste gronden voor de kusten van noordelijk Rusland bevissen.

Rusland moet diep door het stof. Het raakt door deze internationale knieval extern veel prestige kwijt en wordt intern gedestabiliseerd. Een Aziatische mogendheid was superieur gebleken aan een westerse grootmacht. Die gebeurtenis had wereldwijd een opmerkelijke invloed. Het oosten begon te ontwaken. Het begon zich te realiseren dat verzet tegen westerse overheersers mogelijk was. Het ervoer dat streven naar onafhankelijkheid een haalbaar idealisme was. De exploitatie door het gewetenloze westen kon eindig zijn. Als men maar wilde. Als men als inlanders of inboorlingen zich maar politiek wist re organiseren, uitstijgend boven stamverbanden. Ja, het Verre Oosten kon zich uit zijn lethargie door zelfbestemming bevrijden[209].

III.1.9 Het immens effect op de Aziatische volksgeest

Een schok voer door Batavia. Want dit zou, dat kon niet anders, gevolgen hebben voor de verhouding tussen de kolonisatoren en de gekoloniseerde inlanders. En dat had het. Langzaam aan, maar onmiskenbaar. Het duurde lag voordat de mare van de Japanse overwinning op de

---

207 Op 27 december 1904 had de minister van koloniën Idenburg reeds aan gouverneur-generaal Van Heutsz geseind: “Japan heeft volgens officiële mededeling het voornemen om elke levering van brandstof aan Russische oorlogsschepen, zelfs in onze havens, met geweld te beletten, zonder te letten op schending onzer neutraliteit. Toestand ernstig. Krachtig gewapende handhaving onzer neutraliteit is noodzakelijk. Voorkom zoveel mogelijk partiële vernietiging onzer vloot door te grote verspreiding. Volgens bericht van onze gezant te Tokio loopt het gerucht dat Japan spoedig een aanslag zal ondernemen tegen kolenschepen vermoed voor Rusland te Sabang.” De Nederlandse regering was dus bereid tot totale brandstofweigering, ook voor de vaart op een verderop gelegen neutrale haven van een andere mogendheid.

208 Zie: Enne Koops, *Russisch-Japanse Oorlog (1904-1905) --- Oorzaken, tijdlijn, gebeurtenissen en gevolgen*, opgenomen in HISTORIEK, historiek.net/russisch-japanse-oorlog-tijdlijn-gevolgen/133695 laatste update: 11 april 2020. Zie over de lange termijn gevolgen voor Rusland: Dominic Lieven*, Oorlog & revolutie, De ondergang van tsaristisch Rusland*, Uitgeverij Het Spectrum: Utrecht/Amsterdam, 2015, ISBN 978-90000-340477

209 Zie: Geoffrey Barraclough, *De wereld, 1900-1914, Imperialisme en nationalisme,* opgenomen in: *Standaardgeschiedenis van de 20e eeuw, Foto’s, feiten en figuren,* VI vols, Uitgeverij Standaard Uitgeverij: Antwerpen/Utrecht, 1969, ISBN 90-0211124X, Vol I, pp. 283-288. Op de specifieke uitwerking van het Russisch debacle in de Archipel hieronder nader. Zie daarover in nauw verband met de Tweede Wereldoorlog: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel 11a, Nederlandsch-Indië,* eerste helft, Staatsuitgeverij: ’s-Gravenhage, ism het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1984, pp. 99-117, pp. 155-193.

Russische kolos ingedaald was in het publieke bewustzijn op de diverse eilandgroepen in de immense Indische Archipel. De meeste inlanders konden niet lezen en schrijven. De Nederlandstalige kranten vermeldden de capitulatie door Rusland natuurlijk wel op de voorpagina. Het was ontstellend wereldnieuws. Maar de dóórwerking ervan op de koloniale verhoudingen was niet meteen duidelijk.[210] Natuurlijk niet. De Nederlanders zelf begrepen niet aanstonds welke schokgolf deze overwinning zou teweegbrengen in de bevolkingslagen der inlanders. Ze waren alleen maar blij dat deze oorlog hun Nederlandsch-Indië bespaard was gebleven. Dat dat meer geluk dan wijsheid was geweest, dat de regering te Batavia onhandig was opgetreden te Sabang, dat de vloot opgevaren en niet paraat was geweest, dat beseften maar weinigen. En die weinigen wilden dat niet uitdragen en nog minder verder in hun bewustzijn digereren.

Want dat hun Indische existentie zo wankel was, dat wilden ze maar liever niet aan de bittertafel nader fileren. Gaandeweg kwam het militaire debakel dat Sint Petersburg had geleden ook in de inlandse kranten, in het Maleis. Daarin werd de nederlaag bij Tushima niet in mondiaal perspectief gezet. Wederom: natuurlijk niet. In die termen dachten de inlandse redacteuren niet en de ongeletterde inlanders al helemáál niet. De Maleise kranten werden in de desa's voorgelezen door de dorpsintellectuelen. De plaatselijke notabiliteit becommentarieerde het bericht uitvoerig. Die commentaren lichtten de rassenkant van het militaire samentreffen wel toe, in dier voege dat Aziaten kennelijk de onoverwinnelijke westerlingen toch konden overmeesteren. Maar wat daarvan de middellange consequenties zouden kunnen zijn werd veel later pas uitgesponnen in mondelinge hertalingen door geestelijke leiders, van desa tot desa. Die gaven steeds per subdialect andere kanten van het maritieme gebeuren weer. Een zeeslag, waarbij de inlander, die nooit de zee had gezien en de oorlogskolossen die haar in vlootverband doorploegden, zich ook weer niet zoveel bij kon voorstellen.

Maar gaandeweg werd het toch duidelijk dat de Aziatische wereld zich kon te weerstellen tegen de koloniale pretenties en aanmatigingen van het westen. Dat besef werd een contraal fermentatiepunt in de volksvertellingen, de mythen en sagen over een fantastische figuur als Diponegoro. Het wajangspel leende zich bij uitstek om het gebeuren steeds weer opnieuw uit te beelden in romantische messiaanse termen waarbij de Ratoe Adil als een aanstaande figuur wiens komst al eeuwen verbeid was kon worden voorgesteld. Die messias was dan niet de Japanse Keizer, diens hofmeier of de Japanse admiraal, maar een man uit het Indonesische volk, voortgekomen uit talloos veel millioenen, onbekend, onverwacht, wel verbeid maar niet herkend. Het was een langzaam opkomend bewustzijn dat de geesten doordrong.

Hoeveel er doordrong, in welke richting, met welke strekking, hoeveel afkeer er tegen de Nederlanders door werd verwekt, wat voor politieke aspiraties dat alles in inlandse kring deed wassen, dat alles kon niet goed tot de koloniale regering doordringen, want De Kumpenie sprak nog steeds geen Maleis en ze verstond het ook steeds minder. De V.O.C. had al geen Maleis willen beheersen, maar de ambtenaren van deze vennootschap waren ook nooit blijvertjes geweest. Die ambtenaren hadden hun pensioen in Holland willen genieten. De Nederlanders die vanaf 1900 zich vestigden in de Archipel, hadden wel steeds meer de intentie om te blijven, maar leerden toch geen Maleis. Ja, een beetje, om bevelen te kunnen geven en bestellingen te doen. Maar verder trokken zij zich na 1910, niettegenstaande de "ethische opheffingspolitiek" steeds meer terug in hun blanke welvoorziene enclaves.

Er komen na 1910 steeds meer inlandse, in het Maleis gestelde, gedrukte krantjes, advertentieblaadjes en periodieken, soms met een verrassend kleine oplages. Die blaadjes zijn geredigeerd door Indo's – dus: redacteuren met één Europese ouder of voorouder – en door echte inheemsen. Ze zijn vaak volkomen subdialectisch. Ze hebben een verbluffend brede spreiding omdat ze in de desa's worden voorgelezen en uitgebreid toegelicht door

[210] Zie: G.A.M.Strijards, *Versailles 1919-1920, Een wrede vrede, De natiestaten en het beginsel van rassengelijkheid*, Uitgeverij Wolf Legal Publishers: Nijmegen, 2020, ISBN 978-946-240-581, ihb. pp. 60-66.

gezaghebbende inlanders: de dorpsoudste, de onderwijzer, de geestelijk leider.[211] Daarin heeft de overwinning van de Japanner op de westerling als nieuwsfeit gestaan. Heel kort, niet technisch toegelicht, en zeker niet in termen van staatkundige veranderingen. De Nederlandse koloniaal wist van hun bestaan. Maar hij las ze niet.

Hij kon dat niet. Hij wilde het niet. Teveel moeite, Maleis was geen belangrijke taal, Nederlands wel. Een onzinnig standpunt, destijds al. Alleen al als je naar het aantal Nederlandstaligen destijds kijkt, valt de dwaasheid daarvan direct in het oog. Maar het was het standpunt van de regering, de welgezeten koloniaal en meestal ook van de Indo zelf, die niets naliet om het Indisch bestanddeel van zijn persoonlijkheid te verloochenen en zelfs in een kwaad daglicht te stellen. De Indo sprak vaak wel Maleis, verstond het dus ook, maar pretendeerde het nimmer te schrijven. Doorgaans. Van Nederlandse zijde werd bijna nooit volstrekte tweetaligheid gepromoot, zeker niet in ambtelijke regeringsdienst. Pas in 1938 wordt in de Volksraad – daarover hier nader meer – naast Nederland ook in het Maleis gedebatteerd. Een succes was dat niet. De Nederlanders plachten het niet te verstaan, de aanzienlijken van Java en Sumatra gaven de voorkeur aan het Nederlands, dat zij trouwens beter bleken te beheersen dan het Maleis van hun volksgenoten en dan het Nederlands van de Europeanen in de Raad.

De djongos, bij de Hollander thuis, in tuin en keuken, moest maar Hollands verstaan. Daarom is nooit goed door het koloniale bestuur in kaart gebracht wat de Japanse overwinning van 1905 te weeg bracht in inlandse kringen. De ambtelijke rapporten van de officiële inlichtingendiensten geven op, dat die overwinning besproken werd, steeds weer. Maar wat er precies uitgewisseld werd, dat bleef deze diensten meestal verborgen. Dat de inlanders het een machtig thema vonden, dat was duidelijk. Dat was een indruk. Daar bleef het bij die diensten bij. Ze wisten niet zo goed, wat ze daarmee moesten doen. Het gerucht over de overwinning rakelde emoties op, het scheen de inlanders te verenigen. Maar dat was dan ook, wat de blanke meende te weten. Dat was hem genoeg. Het is opmerkelijk dat aan Nederlandse zijde verder aan die emoties geen aandacht werd besteed, ook niet in afsluitende historische studies, ook niet in onze dagen.[212] Die emoties waren een feit. Het feit had allereerst een revitalisering van de voor de Archipel zo typerende syncretistische Islam tot resultaat: de Islam, doordesemd met Boeddhistische, Hindoeïstische en ondefinieerbare animistische dimensies. Snouck had er al op gewezen, dat de

[211] Zie: Gerard Termorshuizen, *Realisten en reactionairen, Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse pers 1905-1942,* Met medewerking van Anneke Scholte, Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar/KLIV Uitgeverij: Amsterdam/Leiden, 2011 ISBN 978-90-388-9428-7/978-90-6718-383-3 NUR 680. Er waren honderden Maleise krantjes, steeds weer in de Maleise subdialecten van de regio van uitgave. Het koloniaal gouvernement hield deze blaadjes wel degelijk nauwlettend in de gaten, zeker in de tijd van B.C. de Jonge en A.W.L. Tjarda Van Starkenborgh Stachouwer tussen 1930- maart 1942. Dan moet dat gouvernement daarvoor een uitgebreide tolkendienst hebben bijgehouden. Van de integriteit van die tolken hing dus alles af, en zeker moet dat gouvernement rekening hebben gehouden met de beheptheid van tolken om zo te vertalen dat de opdrachtgever er wat aan heeft. De tolk tracht zijn opdrachtgever tegemoet te komen en vertaalt conform diens verwachtingspatroon. Bij gerechtstolken is dat een immer toenemend euvel in een multiculterele samenleving, gelijk de Indische er destijds een was. De vraag blijft dus: hoe wist het gouvernement hoe de overwinning van Japan ingedaald was in het inlandse bewustzijn? De Nederlandstalige kranten in Indië wisselde nauwelijks nieuwsfeiten en wederwaardigheden uit met de Maleise pers, die zij steeds als minderwaardig, tweederangs en onbetrouwbaar zag. Het omgekeerde – de Maleise bladen namen nieuwsfeiten over uit de Nederlandstalige – kwam veel voor, vooral omdat deze maleise blaadjes geen buitenlandse persdiensten raadpleegden en niet aangesloten waren bij de dure nieuwsvoorziening van het bureau Aneta te Batavia dat wereldnieuws verzamelde en tegen hoge kosten beschikbaar stelde. En vrijwel nooit in het Maleis.

[212] Opmerkelijk weinig aandacht geeft L. de Jong aan deze uitwerking van de overwinning bij Tsushima in zijn: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel 11a Nederlands-Indië, I, eerste helft,* Staatsuitgeverij: 's-Gravenhage, 1984, ISBN 90-12-04368-9, pp. 463-464; voorafgegaan door een algemene verwijzingsopmerking op p. 194. Daarbij moet de taalbarrière een doorslaggevende rol hebben gespeeld. Ook van den Doel beperkt zich tot de vaststelling dat de inlanders "verrukt"waren van de Japanse overwinning, maar citeert geen Maleise bronnen. Zie: Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde*, a.w., p. 200. Zie mijn: *NEDERLANDS ONTVOOGDING IN HET VERRE OOSTEN, De Verenigde Oostindische Compagnie: de V.O.C., opgang en ondergang van een vennootschap*, I.24.11, De Kumpenie sprak geen Maleis.

Indonesische Islam eigenlijk maar weinig (meer) weg had van de Arabische. Maar juist daarom was het een verbindende kracht onder de Archipelbewoners geworden, een onherleidbare zingeving voor hun vaak zo wrakgeslagen bestaan onder de overheersing van de Europese Nederlander. Die, het zij nog eens benadrukt, nog steeds geen "*effective control*" had over een van de eilanden, in geen enkel opzicht. Ook niet op Java. Iedereen wist het. Behalve, kennelijk, die Nederlander zelf.

III.2 De Nederlandse neutraliteit

III.2.1 Britse suzereiniteit over de Archipel?

De vloot in de Archipelwateren was in 1905 gemobiliseerd, het landleger was de kustversterkingen gaan bemannen, de *toewans belanda's* waren nerveus geweest, want het gerucht was, dat er oorlog zou komen met de Engelsen of met Japan. Dat was een vreemde combinatie, dat laatste, maar duidelijk was op het Koningsplein in Batavia dat de mannen in de witte pakken zichzelf niet waren en dat ze kennelijk moesten gehoorzamen aan aanwijzingen van de Engelsen. Heel in de verte hadden de mensen aan de Bantammerkusten eindeloze roetvegen zien langskomen aan de verre horizon, het scheen dat daar aan de kim grote zware schepen voeren van een mogendheid, op weg naar een beslissende slag met de kleine mensen uit het Land van de Rijzende Zon. Die hadden kolen en vers voedsel willen innemen, grote hoeveelheden, de bestellingen waren al gedeeltelijk uitgevoerd door de *belanda's*. Maar de andere *belanda's*, de Engelsen, hadden die aankopen niet gewild.

Ze hadden dat verboden, de Engelsen, en dat had de *toewan besar* uit het Grote Witte Paleis moeten goedvinden. Er was geen handel en geen bedrijvigheid van gekomen. Maar dan waren die machtige ploertjes in hun stralend witte pakki brani met de glinsterende knopen en de gouden galons dus ook niet echt oppermachtig in het land dat zij zegden te beheersen via die geheimzinnige *Nonja Maharadja Maharadja Besar* waarvan je overal grote ingelijste portretten kon kopen en die overal hingen in de grote paleizen, stations en kantoren waarin de belanda's hun geheimzinnige werk zaten te doen. Dan was er een macht boven hen uit, die hun aanzei wat ze mochten doen en wat ze moesten laten. Dan waren die rook uitbrakende schepen met hun grote vuurgevende buizen die de *belanda's* zo behendig door de golven deden klieven dus ook weer instrumenten in het spel van anderen, de *Inggres* die ooit op Java de dienst hadden uitgemaakt, maar nu weg waren naar de overkant. Naar het land van de Maleisiërs en nog veel verder. De belanda die soms de gouden *pajong*[213] boven het nobele hoofd deed voeren, ten teken van de oppermacht die hij belichaamde, was toch niet soeverein.

En zo was het en dat bleek steeds vaker. De Engelsen gaven uiteindelijk de toon aan, in de Archipel en bepaalden het buitenlandse beleid van de gouverneur-generaal steeds duidelijk rechtstreeks zonder eerst te sonderen met Den Haag. Londen ervoer te vaak dat de Hollanders maar geen greep kregen op de Archipel en op de zeestraten daartussen. Dat was bedenkelijk nu enorme olievelden ontginbaar bleken op Sumatra en op Borneo. In 1905 concentreerde de zorg van Londen zich op de regio rond Djambi op Sumatra. Daar waren petroleumbronnen aanboorbaar gebleken, gelegen in aardlagen gedeeltelijk onder de Straat Malakka op betrekkelijk korte afstand van de gigantische Engelse vlootbasis Singapore. Die petroleum bleek makkelijk te raffineren en leverde olie op van hoge kwaliteit. Verder leverde de raffinage een interessant bijproduct op: benzine. Dat was eerst een eenvoudig gewonnen bijproduct met beperkte huishoudelijke bruikbaarheid geschenen, maar bij de verdere ontwikkeling van de ontploffingsmotor bleek het een brandstof die een geweldige aandrijvingskracht kon ontwikkelen met hoge temperaturen. Die

213 Een gouden parasol die sommige inlandse vorsten mochten voeren volgens het hofceremonieel, ter symbolisering van hun heersersmacht. Sommige residenten en assistent-residenten namen dat gebruik over. De Javaan schijnt dat als uitermate ridicuul te hebben aanvaard, de heren maakten zich onsterfelijk belachelijk, als voerden zij de pauwenveren flabella van de Paus gezeten op de draagstoel. Zoals Keizer Jean-Bédel Bokassa deed in de Centraal-Afrikaanse Republiek in 1976-1979.

velden waren daarom van uitzonderlijk groot militair strategisch belang nu Singapore de thuishaven diende te worden voor een Aziatische slagvloot ten behoeve van de Britse belangen in het Verre Oosten[214]. Een slagvloot met *dreadnoughts*, de Britse werven draaiden dag en nacht om de Duitsers voor te blijven. En daar liepen ook de ene na de andere *dreadnought* van de helling. Te gevaarlijker, die ontwikkeling, omdat net een kanaal was gegraven van Kiel naar Brunsbüttel aan de monding van de Elbe[215]. Duitsland kon zijn superslagschepen nu makkelijk vanuit de thuishaven naar de Noordzee brengen. Waardoor de Engelse *homefleet* eigenlijk voortdurend paraat moest zijn. In de Noordzee, wel te verstaan.

Die *homefleet* kon niet meer deels overgebracht worden naar Singapore. Daarom moest daar een superslagschipvloot worden gelegd. Japan was nu nog een bondgenoot van Londen. Maar Tokio had vergaande ambities, het wilde een groot-Aziatische welvaartssfeer waarbij Tokio overduidelijk de integrale hegemonie opeiste, óók ten laste van China dat nog steeds verwikkeld was in interne onlusten die geen einde schenen te nemen. Londen en Tokio zouden op den duur in een conflict komen in die regio. Dat kón niet uitblijven. Het net van Engelse kolenbunkerstations over de gehele wereld was er nog steeds, het was nog steeds belangrijk voor de koopvaardij, maar de evoluties in de slagkracht van de oorlogsvloten liet zien dat de oliegestookte turbinemotor voor die vloten uiteindelijk voor de maritieme monopolies doorslaggevend zou zijn. De Verenigde Staten van Noord-Amerika hadden dat voorlopig niet alarmerend gevonden: ze hadden zelf uitgebreide olievelden.

Maar die bleken niet die omvang te hebben die de Djambivelden hadden en ook niet dergelijke hoogwaardige olie op te leveren. Londen vond het daarom noodzakelijk Den Haag ervan te doordringen dat Whitehall voortaan bij de exploitatie van dat soort velden in de Archipel een doorslaggevende stem wilde hebben. En dus ook bij de exploitatie van de toeleveringsbedrijven en de olietransporteurs. Sumatra en Java zouden, al zou Londen dat nooit openlijk zeggen, vallen onder de suzereiniteit van het Britse Rijk. Almacht van Batavia? Dat was er nooit geweest. Maar thans was de claim zelfs nauwelijks meer schone schijn. Omdat Batavia dat maar niet tussen de oren kreeg, trok Whitehall de petroleumexploitatie steeds strakker naar *the City* toe. Henry Deterding en zijn paladijn Hendrikus Colijn zouden daarbij dienstbare schildknapen zijn. De oorlogsjaren 1914-1918 en die van de *roaring twenties* zouden het duidelijk demonsteren.

III.2.2 De gevechtskracht van de Nederlandsch-Indische vloot discussiepunt

De slag bij Tsushima toonde overduidelijk aan dat de Indische Militaire Marine in geen enkel opzicht voldeed aan de eisen waaraan een oorlogsvloot in 1905 zou moeten voldoen. Tenminste, een vloot die effective control zou moeten borgen over het hele ruimtelijke rechtsmachtgebied dat de Indische Archipel uitmaakte. De hieronder nader te bespreken gouvernementsmarine was niet veel meer dan een kustwachtapparaat in de zeestraten tussen de eilenandengroepen. Ze was ook voor niet veel anders opgezet. Ze kon de gouvernementscommunicaties onderhouden, marinierseenheden en politiële troepen verplaatsen en inzetten ter orde-handhaving, zeeroverij en piraterij bestrijden. Maar dat was het dan ook echt wel. Voor grotere troepenverplaatsingen ter inleiding van KNIL-expedities was ze niet toegerust. Daarvoor waren marine-troepenschepen nodig. De Indische Marine bezat geen enkel modern slagschip. De supervechtschepen zoals die van het dreadnoughttype waren nog nergens in de vaart – de snel vaartmakende

214 W.J. van de Woestijne, *De positieve bestrijding van het oorlogsgevaar,* opgenomen in: Tijdschrift De Gids, Jaargang 95 (1931), pp. 218-249.

215 Thans: Noord-Oostzeekanaal of Kielerkanaal (Nord-Ostsee-Kanal), destijds Kaiser-Wilhelm-Kanal, genoemd naar de eerste keizer van Duitsland in 1870, keizer Wilhelm von Hohenzollern. Het Kanal werd aangelegd van 1887 tot 1895. Het was duidelijk bedoeld voor slagschepen, gelet op de sluislengte en sasbreedte van onderscheidenlijk 125 meter en 22 meter. Al in 1911 en 1914 werden nieuwe en grotere sluizen aangelegd met een sluisdrempel van veertien meter. Dat was voor de koopvaardij echt niet nodig in die dagen. Het ging overduidelijk om de *dreadnoughts* die Duitsland in buitengewoon tempo aanbouwde en die de Rijksbegroting overbelastten. Over het kanaal werden zeer hoge spoorbruggen aangelegd, om tegelijkertijd de mobilisatie van het veldleger veilig te stellen ter afdekking van de vlootconcentratie in de monding van de Elbe.

stoomturbineschepen met draaibare dubbelgelede middentorens die verdragende artillerie-monden bevatten die ook baksvurend in bijna alle richtingen snel en doelreffend granaten konden wegkeilen onder dirigentschap van een centrale vuurleiding. De Japanners hadden evenwel bij deze slag zes op dat moment moderne slagschepen kunnen inzetten, gesecundeerd door torpedobootjagers, kruisers, pantserschepen, flottilleleiders en ravitailleringsvaartuigen.[216] De kern van de Baltische vloot bestond uit zwaar verouderde slagschepen zonder turbineaandrijving met kolenbunkers.

Maar zelfs daarbij vergeleken was de Indische Marine weinig waard. De gevechtsschepen daarvan waren langzaam, weinig manoeuvrabel en de bewapening was ouderwets. De kanons waren ingewikkeld, de munitie-aanvoer moeizaam (er waren geen liften en alle granaten moesten getakeld worden) waarbij het vuren een groot aantal handelingen eiste, terwijl er geen centrale vuurleiding was. Zelfs tegen het Baltisch eskader had de Indische Marine het zonder meer moeten afleggen. Gesteld al, dat het tot een treffen was gekomen. Experts rieden destijds al, om in dat geval tevoren de vlag maar te strijken. Een overwinning op dat eskader zou schier uitgesloten zijn, ook al was dat eskader een gedemoraliseerd, afgepeigerd en opgevaren antiek rommelzootje waar de wodkafles in alle rangen ruimhartig werd rondgegeven, ook tijdens gevechtsacties. Daaraan zou snelle overtocht van de zwaardere marineschepen uit de Nederlandse Noordzee-havens niet veel bijdragen. Had het eigenlijk nog wel zin om een dergelijke Indische Marine paraat te houden?

De Nederlandse regering vond van wel, de Indische Archipel moest maritiem adequaat verdedigbaar worden. De staat der Nederlanden zou zonder het Indische wingewest eenvoudig geen zelfstandig volksbestaan kunnen borgen, economisch gezien. Zij besloot dus alles op alles te zetten om aan deze eis van effective control alsnog te voldoen. Tot zolang zou ze blijven vertrouwen op de protectie van Groot-Britttannnië als maritieme oppermacht als heerser over de wereldzeeën. Verder was in 1909 besloten dat het zware marinematerieel overgevaren zou worden naar Nederlandsch Indië, zij het stukje bij beetje. Er werd, om nu in deze adeqate maritieme defensie te voorzien een vlootcommissie benoemd. Die beviel van een vlootplan in 1913 voor een samenhangend smaldeel van acht slagschepen, plus één reserveschip. De slagschepen zouden ieder 21.000 ton groot zijn. En daarnaast zouden nog een aantal secundaire vlootondersteuningschepen moeten worden gebouwd. De eerste vier slagschepen met het reserveschip zouden in 1921 in de vaart kunnen komen. Maar die zouden dan permanent in Nederlandsch Indie gestationeerd moeten blijven.

De commissie sprak van een machtige vloot. Maar de voorgestelde slagschepen konden nadat de Engelse Dreadnougt van stapel gelopen was in 1907 al echt niet meer aan de eisen van het moderne slagschip voldoen. Men zou ze pantserskruisers kunnen noemen. Experts betwijfelden al in 1913 of ze als zodanig zouden kunnen worden erkend, mocht het komen tot een defensie-alliantie met de Angelsaksische staten die in de Stille Zuidzee operabel zouden zijn in 1921. Men sprak destijds van een Zuizee-entente, gericht tegen het steeds agressiever en expansiever Japan. Daaraan zou Nederland nooit op voet van gelijkwaardigheid deel kunnen nemen, serieus te nemen door de partners in die entente. Had het wel zin om op deze wijze te blijven voortmodderen? Was het niet beter de gouvernementsmarine verder uit te bouwen tot een maritieme politie- en kustwacht? De kabinetten na 1913 zouden die vragen steeds gesteld krijgen. En het antwoord steeds weer uitstellen. En het Indische gouvernement instrueren dat het steeds de pretentie van effective maritime control moest uitdragen in de Indische Oceaan. Die taak, zou moest zij volhouden, kon het koloniaal beheersapparaat met aanvulling uit Europa vervullen – eenm slagzin ten behoeve van de Nederlandse ingezetenen van de Archipel. Niet ten behoeve van Londen en Washington. Die wisten beter. Dat gaven de Nederlandse marine-attaché's aldaar

[216] Zie de digitale site MARINESCHEPEN.NL onder marineschepen.nl/dossiers/Slag-bij-Tsushima-deel-1.html over de samenstellingen van de Russische en Japanse eskaders en de vergelijking met de Indische Militaire Marine. De gegevens werden laatstelijk aangepast op 23 april 2013 door Onno de Meer/Jomini.

desgevraagd ook ronduit toe. De Nederlandse kolonialen geloofden het. Er zat voor hen ook weinig anders op.

III.3 Boedi Oetomo/ De Sarekat Islam

III.3.1 De staatkundige betekenis van de religie in Indië

De Islam begon nu een bepaalde staatkundige betekenis te krijgen in het publieke domein van de Archipel, als het ware als een gemene noemer voor allen die een politiek zelfbestemmingsrecht nastreefde voor de inlander zonder te kunnen komen – voorshands – tot een nationalistisch programma waarin concrete staatkundige doelen werden gesteld. Voorshands ging het om de vereniging van de Javaanse bevolking die zich op een of andere manier zou moeten laten gelden tegenover de koloniale overheerser die ongrijpbare oogmerken had van staatshuishoudelijke aard[217]. Ongrijpbaar, omdat daarbij allerlei westerse abstracties een rol speelden, afgeleid van de merkwaardige geschiedenis van het avondland dat nog altijd zocht naar een bevredigende rechtvaardiging van de absolute staatssoevereiniteit – het enige, wat de gemoederen bij het zoeken naar een internationaal machtsevenwicht op dat continent nog scheen te verenigen als een axioma. Een gebrekkig en nefast axioma dat de Europeanen meezoog naar het Armageddon van 1914-1918. Waarin het blanke ras zich bijna uitroeide. Een onloochenbaar feit, dat de pretenties van het superieure blanke ras voortaan net zo ridicuul zou maken als de gouden pajong die de assistent-resident met zich durfde mee te doen voeren op statiebezoeken. Toen iedereen het zag. En niemand er iets van zei.

Op 20 mei 1908 werd de vereniging *Boedi Oetomo* – “Het Schone Streven”-- opgericht. Het doel was: “de aaneensluiting van Inlanders zoo algemeen mogelijk te maken, teneinde zoo doende te geraken tot de verwezenlijking van een Algemeen Javaschen Bond, waarvan zij dus de voorloopster is, en wiens eigenlijke taak het zal wezen de juiste middelen te beramen ter erlanging eener meer harmonische ontwikkeling van land en volk van Nederlandsch-Indië”. Het oprichten van de vereniging was als feit van belang. Het was een duidelijk symptoom van bewustwording dóór inlanders dat zij zich in het publieke domein tegenover de kolonisatoren moesten opstellen en zelfstandig eisen moesten stellen over de autonomie van het Javaanse volk dat een zelfbestemmingsrecht zou moeten ontwikkelen. Van de ambtenaren in Batavia zou men in dat opzicht geen initiatieven moeten verwachten. Verder zou die streving naar eigenheid niet kunnen lopen via de ethische opheffingspolitiek de in Nederland beleden werd. Die politiek was er vóór alles op gericht om het christendom uit te dragen in de Archipel, wát Kuyper en de zijnen ook mochten beweren, en wel het gereformeerde christendom.

Dat was wezensvreemd aan de Javaan, zo hij al vatbaar was voor de dogmatiek daarvan. Daarom koos de vereniging ook voor de Islam. Dat was, met al de eigenaardige vermengingen met Boeddhisme, Hindoeïsme en animisme die al eerder waren vastgesteld, ook door Arabische schriftgeleerden, een levensbeschouwelijkheid die voortkwam en afgestemd was op het levensgevoel van de Javaan. Die transcendente zienswijze op ’s mensen levensgang kon de autonomie van die Javaan bevorderen, het overgeplante christendom beslist niet. Wanneer binnen Boedi Otomo gerefereerd werd aan de Islam, bedoelde men veeleer: “niet westers”. Maar niet zozeer de profetieën van Mohammed. Boedi Otomo richtte zich op de Javaan. Niet op de Archipel zoals de Engelsen die in 1815 aan de Hollander hadden willen laten. Het was geen massabeweging, geen beweging met vitale politieke punten en ze was niet confronterend of polemisch. De oprichting van Boedi Oetomo kan gezien worden als de geboorte van een

[217] In deze hoofdtekst van deze subparagraaf volg ik nu vooral de uiteenzettingen en verhaallijn van: H.W. van Den Doel, *Het Rijk van Insulinde, Opkomst en ondergang van een Nederlandse Kolonie,* Uitgeverij Prometheus Amsterdam: Amsterdam, 1996, ISBN. 90-5333-374-6, ihb. pp. 200-228. Citaten komen uit hoofdstuk 8 van Van den Doels boek, tenzij uitdrukkelijk anders aangegeven.

nationalistische partij op Java. Zo wordt ze ook wel gezien. De datum van haar stichting wordt gezien als de “Dag van het Nationale Ontwaken”. Het is een officiële feestdag in Indonesië.

III.3.2 Staatkundige samenwerking met niet-christelijke confessionele blokken

Het gouvernement zag in, dat hier de inlanders blijk gaven van politieke zelfbewustwording. G.A.J. Hazeu, de adviseur voor inlandse zaken, erkende dat. Gouverneur-generaal Idenburg, een christelijke opheffer, stond er sympathiek tegenover. Hij meende dat Boedi Otomo wellicht met de Indische regering zou willen samenwerken. En inderdaad, dat sloot zij niet uit. Juist die bereidheid maakte Boedi Otomo tot een te lauwe club, die beslist de barricades niet zou bestijgen. En politieke hervorming zou zij niet bewerkstelligen.

Dat was wel het doel van de Sarekat Islam, al was ook deze seculier van organisatorische strekking. Zij wilde de sociaal-economische positie van de inlander uit de gehele Archipel versterken. Tegenover de opdringende westerlingen en vooral de handelsagressie van verre vreemde oosterlingen uit China en ook wel uit Japan. Zij wilde scholing voor de inlander, om te kunnen concurreren, vakvereniging-achtige organisaties, eigen vormen van beroepsonderricht en politieke bevoegdheden tegenover het gouvernement, zoals het recht tot petitie, politieke partijvorming, gemeen overleg bij het landsbestuur. Deze organisatie wilde zich liever niet in westerse termen uiten en ook niet de indruk wekken dat ze zich wilde inscharen in of adapteren aan het huidige westerse staatkundig model. Vandaar de referte aan de Islam. Bedoeld werd: de eigenstandige Indonesische cultuur en beschaving, van vreemde smetten vrij. Maar men kende nu eenmaal geen ander samenbindend woord daarvoor dan dat, wat samengebald scheen in de uitdrukking “Islam”.

Men wilde de blanke buiten houden, men wilde beslist geen samenwerking met regeringsinstanties en men wenste verre oosterlingen buiten. Xenofobie was haar niet vreemd, en ook niet een zekere radicale uitdrukkingswijze in het Maleis. Men schuwde, zoals iedere beginnende politieke partij, de verbale geweldpleging niet. Zo kwam men dan onontkoombaar terecht in interne vetes en ruzies die eveneens het kenmerk plegen te zijn van iedere beginnende, wat radicale, partij. Men denke aan de LPF (Lijst Pim Fortuyn) en haar perikelen gedurende de kortstondige periode dat zij regeringsverantwoordelijkheden droeg in het kabinet-Balkenende I. De Sarekat Islam preekte ook geweldpleging tegen de Chinezen. Die waren van oudsher goed georganiseerd. Zij hadden eigen beschermingstroepen en waren voorzien van duchtig wapentuig. De nieuwe samenleving, waarin de inlander zich autonoom een positie zou bevechten, leek wel een uiterst gewelddadige te worden. De doelstellingen van de Sarekat Islam schenen met die geweldplegingen samen te vallen. En de vereniging distantieerde zich er niet eenduidig en niet onherroepelijk van. Dat heeft een radicale partij doorgaans ook nog nooit gedaan, ook niet in het westen. De Sarekat Islam miste echter een gezaghebbende persoon, die naar buiten kon uitdragen, dat geweld ook in deze kringen géén geoorloofd middel was en dat zij dat ook niet bepleitte.

III.3.3 Bestuurlijke koloniale verharding

Uiteraard voelde de blanke koloniale samenleving zich bedreigd. Idenburg begon zich zorgen te maken over de schreeuwers binnen de Sarekat Islam en begon preventieve en repressieve maatregelen voor te bereiden. Toen de Sarekat Islam echt een massabeweging was geworden die in de Archipel voet aan de grond kreeg drongen de kolonialisten in de Javaanse samenleving achter de gouverneur-generaal krachtig op en noopten hem tot een verharding tegenover de Sarekatisten die eigenlijk nog lang niet noodzakelijk was en die tot wederzijdse vervreemding en argwaan moest leiden. Hij weigerde de vereniging Sarekat Islam iedere rechtspersoonlijkheid naar Indisch recht. Hij maakte het lidmaatschap illegaal, zodat hij ook de ongebreidelde “exorbitante rechten” zou kunnen toepassen als de Sarekisten zich bleven manifesteren op een wijze die gevaarzettend zou kunnen zijn voor de openbare orde, rust en veiligheid. Onbepaalde bestuurlijke maatregelen, waarbij een persoon verbannen of gedeporteerd werd, zelfs op onbekende plaatsen en voor onbepaalde tijd. Idenburg zelf voelde er niets voor. Maar de gezeten burgerij, verenigd in

Sociëteit “De Harmonie” zag dat anders. Zo kwam er tweespalt tot uiting in een samenleving die toch al niet al te harmonieus was, in spijt van de benaming van even gemelde deftige herenclub voor de gegoede stand. Idenburg gebruikte de exorbitante rechten nog niet echt, maar de remmingen die hij nog voelde waren later bij militante regeerders als Bonne de Jonge, maar eigenlijk toch óók bij Tjarda van Starkenborgh Stachouwer niet echt aanwezig. De kolonialisten wensten in hun benardheid niet meer te spreken met de inlanders. En dezen van de weeromstuit ook niet meer met hen. De taalkloof – Maleis en het in Indië gebezigde Hollands Nederlands – bewees daarin thans onvermoede en uiteindelijk desastreuze diensten.

III.4 De Indische vloot en het leger

III.4.1 Geen adequate zelfstandige gouvernementsmarine

De Russisch-Japanse oorlog had overtuigend de ontoereikendheid aangetoond van de Nederlandsch-Indische gouvernementsmarine. Het was die marine, dat gaf Van Heutsz in 1905 ronduit toe, niet gelukt de neutraliteit van Nederlandsch-Indië gewapenderhand af te dwingen, indien Japanse flottilles de zeestraten binnen de Archipel binnen zouden dringen om de Russen de bunkering ten behoeve van de Baltische vloot te beletten. Er was eigenlijk niet véél meer paraat dan een interinsulaire patrouilledienst met een politionele taakstelling. Vanaf 1868 had men daarop de samenstelling van de Indische gouvernementsvloot ook afgestemd. Men was toen gouvernementspatrouilleschepen gaan bouwen met stoomvermogen en geringe diepgang, voortgestuwd door schroeven die een kustvaart dicht onder de wal mogelijk maakte. De schepen moesten zeesoldaten snel kunnen laten debarkeren en dekkingsvuur kunnen uitbrengen bij de tocht landinwaarts, maar eigenlijk verder niet. Deze militaire gouvernementsvaartuigen voorzagen in transport-, beurtvaart- en flottilledienst. Permanente formaties bestonden eigenlijk niet. De vaartuigen waren bewapende en omgebouwde koopvaardijschepen en verouderde kanonneerboten. Het standaardtype was 16 meter lang, 4 meter breed en de diepgang niet meer dan 1, 4 meter, zodat ook de ondiepe zeestraten, bijvoorbeeld die tussen Bali en Lombok, op volle snelheid bij eb genomen konden worden.

Daaraan konden als secundaire begeleidingsschepen bewapende schoeners worden toegevoegd. De residenten op de eilanden bepaalden de vaartdienst. Er was dus geen zelfstandige gouvernementsmarine die een eigen mobilisatieschema kende in tijd van oorlog. Er waren ook geen marinestaf en geen aparte commandant zeemacht. De gouverneur te Batavia kon een concentratie van deze patrouilledienst gelasten met het oog op het bedwingen van onlusten en opstanden binnen de Archipel. Het was als het ware een landelijke politiedienst te water of een soort koloniale kustwachtdienst. In 1866 kwam er weliswaar een Indische Militaire Marine. Die zou de maritieme defensie zelfstandig, los van het moederland moeten vervullen. Dat was alleen een papieren werkelijkheid. Het moederland had er nooit in willen investeren. Het onderhoud was voor Batavia. Dat hield de schepen in de vaart. Maar méér ook eigenlijk niet. Ook deze zeemacht was niet veel meer dan een politionele patrouilledienst, uitgevoerd door wat grotere zeewaardige schepen, vooral gericht tegen zeerovers en kaapvaarders. Ze had achttien stoomvaartuigen in dienst en vijf bezeilde vaartuigen. Deze vloot was onsamenhangend.

Ze bestond uit stoomvaartuigen die in Nederlandse dienst al opgevaren waren. Dan werden ze, afgeleefd en verouderd, overgeboekt in het beheer van de Indische militaire marine om daarin de laatste jaren van de sloop te slijten. Veel verschil met de taakstellingen van de gouvernementspatrouilledienst bestond er eigenlijk niet. Dreigde oorlog in de regio dan werden Nederlandse marineschepen overgevaren naar de oost en toegevoegd aan het marine eskader dat in de Archipel was gevormd met het oog op die oorlogstoestand. Axioma was, dat dat overvaren vanuit de Noordzee naar de Indische wateren altijd wel mogelijk zou zijn, onder bescherming van de Britse vloot. Er waren geen overvaarschema’s, er was geen gemeenschappelijk plan met de Britse admiraliteit ten behoeve van dat overvaren in convooi, men vertrouwde op improvisatie zoals in de dagen van Tromp en De Ruyter. Maar ook deze vlootvoogden hadden ervaren dat de Engelse oorlogsvloot van de ene dag op de andere van

vriend tot vijand kon worden. Ten aanzien van de oppermachtige Britse oorlogsvloot had het Nederlandse kabinet tot zijn schrik en ontsteltenis in 1904 en 1905 hetzelfde moeten ervaren. Het had een haar gescheeld of het had de Britten tegen zich gekregen als maritiem oorlogvoerende partij bij het Sabang-incident. Toch herzagen de opvolgende kabinetten het overvaar-axioma niet.

Meestal voer de Indische Militaire Marine in de zeestraten tussen de buitengewesten van het eilandenrijk. Alleen zij kwam rechtstreeks ten laste van de Indische begroting, de overvaart en inzet van Nederlandse marineschepen werden volgens een ingewikkelde verdeelsleutel gedragen door het ministerie van koloniën, dat van marine en dat van de Indische Militaire Marine. Zoals eigenlijk ook het Nederlandsch-Indische leger niet méér was dan een politioneel rechtshandhavingsapparaat dat incidentele onlusten kon bedwingen. Het was beslist géén behoorlijk geëquipeerd mobiel veldleger, dat de staatszelfstandigheid voor de eilandengroepen kon waarborgen naar alle kanten toe wanneer er meer vijandelijke invallen dreigden en zeker niet wanneer die afkomstig zouden zijn van meerdere belligerenten.

III.4.2 Mogelijk samentreffende invasies in de Archipel een toekomstperspectief

En in 1905 was er een moment geweest, dat meerdere partijen op het punt hadden gestaan Nederlandsch-Indië van verschillende zijden binnen te vallen. Alle mogendheden hadden laten blijken, dat Nederland de territoriale integriteit van de Archipel in een dergelijk geval niet zou kunnen garanderen. Vanuit het oogpunt van de neutraliteitsverplichtingen die een natie die zich onvoorwaardelijk onzijdig had verklaard op zich nam, was dat onaanvaardbaar. In ieder geval zou de Nederlandse regering moeten tonen dat het haar ernst was met de opbouw van een slagvloot die die garantie zou kunnen waarmaken. Nu lag de Archipel als het ware ontbloot te grijp voor iedere natie met een behoorlijke oorlogsvloot. Die hoefde daarvoor zelfs geen kern van superslagschepen te hebben.

De Nederlandse regering erkende dat dit alles niet in de haak was. Talloos waren dan ook sedert 1850 de vlootwetsontwerpen geweest die aan de Archipel een zelfstandige vloot moesten gunnen, die tot een autonome marine-strategie in staat zou zijn, met een zelfstandig mobilisatieschema en een verdedigingsplan dat uitgevoerd zou kunnen worden, óók als de verbindingen met het moederland verbroken zou zijn. Deze ontwerpen drongen nimmer door tot de eindfase[218]. Er was in Den Haag geen politiek draagvlak voor een coherent marineplan ter beheersing van het koloniale rijk dat Nederland bezat. En dat er zulk een strategisch beredeneerd plan zou moeten zijn, dat de opbouw en de samenstelling van de Nederlandse zeemacht zou moeten omvatten, was vanaf 1815 eigenlijk duidelijk. Men herinnert zich dat toen Londen de Archipel gunde aan het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden, maar onder voorwaarde van een

---

218 G.Puchinger geeft de lijdensgeschiedenis van al deze plannen en wetsontwerpen weer in zijn Colijn en het einde van de coalitie. Deel I. De geschiedenis van de kabinetsformaties 1918-1924, Uitgeverij H.J.Kok: Kampen 1968; Deel II, De geschiedenis van de kabinetsformaties 1925-1929, Uitgeverij H.J.Kok: Kampen 1980; Deel III, De geschiedenis van de kabinetsformaties 1933-1939,Uitgeverij J.J. Groen en zoon: Leiden 1993. De rode draad is steeds, dat de confessionele kabinets- of regeringsakkoorden geen standhouden in de Tweede Kamer, de akkoorden waarop de coalitie tussen Anti-revolutionaire partij enerzijds en de Christelijk Historische Unie en de Roomsch Katholieke Staatspartij zou kunnen steunen of daadwerkelijk steunt, omdat alleen de eerste mordicus blijft staan achter het wetsontwerp dat voorziet in een moderner, slagvaardiger smaldeel van de Nederlandse vloot bestemd voor de dienst in de Indische Archipelwateren. De andere coalitiegenoten haken toch af, ook al hebben zij zich wellicht gecommitteerd. De kabinetsinformatie strandt erop, het regeerakkoord of het kabinetsakkoord wordt uiteindelijk daardoor ondermijnd of alsnog getorpedeerd of het kabinet is alsnog genoodzaakt de portefeuilles ter beschikking van de kroon te stellen. De reden is steeds dat zulk een aanbesteding er een voor jaren is, veel langer dan de vier jaar van een maximale kabinetsperiode en dat aldus de Tweede Kamer het recht van budget daarmee uiteindelijk opoffert. De uitvoering van de wet zal decennia vergen, de kamer regeert dan dus over haar graf. Het is een ingewikkelde manier om onberedeneerde onwil te betonen om te komen tot “effective control” in de Indische wateren. Want het argument dat het budgetrecht voor jaren gefixeerd wordt door zo’n kaderwet, die moet leiden tot onvoorziene aanbestedingen, geldt óók voor een uiterst kostbare wet als de Zuiderzeewet. Die vergde ook aanbestedingen over tientallen jaren die steeds weer uit de hand liepen. Toch liepen daar de partijen niet collectief tegen te hoop.

volstrekt *effective control* van het immense overzeese rijk. De gunning werd aanvaard, de voorwaarde niet. Zo'n welberedeneerde effectieve macht was gewoon te duur. Eigenlijk wilde men er niet eens echt over nadenken. Dat was steeds de teneur van de politieke overwegingen. In 1923 zou het weer blijken bij de afstemming van het zoveelste, redelijk gematigde, vlootplan[219], vervat in een wetsvoorstel. Indië was het niet waard. Op Java werd dat goed begrepen. Zo was van den aanvang af de *imperial overstretch* van het Nederlandse koloniale rijk als grondkarakteristiek ingebouwd. Dat bleek nu maar steeds weer. Zo zou het tot februari 1942 waarachtig ook blijven. Na de Slag in de Javazee wás er geen Nederlandse Marine meer. Ook al gaf het Londense oorloskabinet dat nimmer toe.

Zo nu en dan voegde men een Nederlandse oorlogsbodem uit de Europese vloot toe aan de Indische militaire marine, maar van planmatigheid was geen sprake. De bodem gold vaak als overtollig en verouderd. Dan was overboeking naar de Indische begroting een voor de hand liggende oplossing. Java, daar kwam het eigenlijk op neer, ging dan de afgeleefde kruiser of het fregat verder ten eigen koste onderhouden en suppleerde zelf de toeslagen op de gage van het Europese marinepersoneel.

III.4.3 De codificatie van neutraliteitsplichten op internationaal niveau

De Tweede Haagse Vredesconferentie van 1907 besteedde ruime aandacht aan de verplichtingen van een staat die zich neutraal zou verklaren bij een gewapend conflict waarin andere partijen dreigden betrokken te raken of reeds waren betrokken. De staat die neutraal wilde zijn, moest een neutraliteitsproclamatie uitbrengen, gericht tot alle staten. Daarin moest tot uitdrukking gebracht worden over welk grondgebied die neutraliteit zich zou uitstrekken en vervolgens welke verplichtingen de proclamerende staat zich in dit opzicht zou aantrekken. Gelet op dit uitgangspunt kon het ontzagwekkend koloniaal gebied in het Verre Oosten van Nederland niet onbesproken blijven. Omdat de territoriale onschendbaarheid van de Archipel daarbij aan de orde moest komen, kon het niet uitblijven of de desolate toestand van de Indische militaire vloot kwam daarbij ter sprake. Nederland kon de imperfecte toestand van die vloot niet ontkennen, maar wees op de wetsvoorstellen die in de maak waren: wat nog niet was, kon komen.

Maar dat het een werk van langere adem was, kon de regering niet ontkennen, want dat er eigenlijk geen echte oorlogsvloot paraat was in de Archipel was waarachtig niet meer een kwestie van juridische hermeneuthiek. Vooral de gewoonte van Nederland om zo nu en dan oorlogsbodems uit de Nederlandse marine over te varen naar de Archipel, waar inmiddels de marinebasis Soerabaja ingericht was, stiet bij de experts op grote bezwaren, omdat dat geen consistente opbouw van een oppervlaktevloot kon garanderen, zeker niet tijdig en regelmatig. De

---

219 De afstemming geschiedde op 26 oktober 1923 in de Tweede Kamer met 50 tegen 49 stemmen. Het pijnlijk was dat tien leden van de Roomsch Katholieke Staatspartij tegenstemden, waaronder het eerste vrouwelijke fractielid mevrouw S.C.C. Bronsveld-Vitringa. De fractievoorzitter van de Staatspartij had tevoren de fractieleden bijeengeroepen. Hij had ze gewezen op het feit dat een kabinetscrisis het onvermijdelijk gevolg zou zijn en ook vermoedelijk het einde van de confessionele coalitie. Zonder een autonoom opererend smaldeel in de Indische wateren zou de Archipel niet te verdedigen zijn tegen het immer expanderend Japan, dat was de reden, waarom de Antirevolutionaire partij van het vlootwetsontwerp zulk een springend punt bij de formatie had gemaakt. Bronsveld had toegezegd vóór te zullen stemmen. Maar deed dat in hoge gewetensnood ineens toch niet. Zie verder: P.J. Oud, *Het jongste verleden, Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1918-1940, VI Vols*. Uitgeverij Van Gorcum & Comp. NV (G.A.Hak & H.J.Prakke): Aan den Brink, Assen, 1958, Vol II, pp. 107-137. Eigenlijk gold het hier geen echte wettelijke investeringsregeling voor een nationale oorlogsvloot. Het ging om een wetsontwerp voor de financiering van een smaldeel, alleen bestemd voor de Indische wateren. De financiering van de uitvoering ervan zou dan ook volledig ten laste van de Indische begroting komen. Dat wil zeggen: de Javanen gingen het betalen. Dat maakte de agitatie van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij ook zo onrealistisch. Zij stelde het voor alsof de Nederlandse arbeider hier het gelag gingen betalen voor een kolonialistische herbevestiging van de Nederlandse machtsaanspraken in de Archipel: de arbeiders zouden geen goed onderwijs meer krijgen, hun werkloosheidsvoorzieningen zouden teruggeschroefd worden, de gezondheidszorg zou ontoegankelijk worden. Eén blik in de financieringspagaraaf van de memorie van toelicht leerde aanstonds anders. De Indische inlander kon ieder "meerdere welvaart" voor decennia vergeten.

overvaart vergde daarvoor te veel tijd en de bijstand van te veel bunkerplaatsen waarover Nederland niet altijd zou vermogen te beschikken. Ook dat had het incident betreffende de haven van Sabang in 1905 de mogendheden inmiddels geleerd. In de marge van de Noordzeeconventie-onderhandelingen kwam deze kwestie in 1907 andermaal aan de orde[220].

III.4.4 De Noordzeeconventie en de verplichtingen van de oeverstaat

Duitsland, wetend dat Nederland en België bereden werden door de – terechte – vrees dat Keizerlijk Duitsland ze op den duur wilde annexeren vanwege de zeehavens Antwerpen, Vlissingen en Rotterdam, was op de onzalige gedachte gekomen om de territoriale integriteit van alle Noordzee-oeverstaten te garanderen aan alle staten (waar ook ter wereld) maar in ieder geval ook aan die oeverstaten. Een rare manoeuvre. Want die integriteit hóórde vanzelfsprekend te zijn. Waarom dan dat garantieverdrag? Toch alléén maar omdat Duitsland eigenlijk die expansiedriften wel degelijk koesterde. Om aan de vreemde opstelling van Keizerlijk Duitsland te dezen toch een werkzame en vruchtbare draai te geven stelde Nederland voor de garantie op wederkerigheidsgrondslag te geven, daarmee de doelgroep van de garanties verengend tot de staten die inderdaad aan de Noordzee oeveren. De zogeheten *riparian states.*

De reactie van Engeland was voor de hand liggend. Indien Nederland de status quo van de zee-oeverstaten aan de Noordzee mede wilde garanderen moest het daartoe een geëquipeerde vloot onderhouden op de samenstelling waarvan die staten konden vertrouwen. Dat hield dan mede in, dat die staten ervan uit zouden moeten kunnen gaan dat aan die vloot – hoe weinig samenhangend die ook mocht zijn en hoezeer haar vuurkracht onder de maat bleef – in ieder geval bij oorlogsdreiging geen vaartuigen ontfutseld zouden worden ten behoeve van de Archipel, waarvan de maritieme kwetsbaarheid in het conflict tussen Rusland en Japan eens te meer was gebleken. Maar nu was het Duitsland dat Nederland als koloniale mogendheid aan het jasje trok. Duitsland mocht, kwam het tot een oorlog tussen Frankrijk en Duitsland, waarbij de eerste Groot-Brittannië tot bondgenoot zou hebben, rekenen op de neutraliteit van de Archipel. Den Haag moest in staan voor de territoriale integriteit ervan, óók in geval van een maritieme aanval door Engeland vanuit diens oorlogshaven Singapore.

De Duitse Keizer, geverseerd in de maritieme strategie die noodzakelijk was voor de beheersing der wereldzeeën – hij kende Mahans magnum opus *The influence of seapower upon history*[221] bijkans uit het hoofd – had er meermalen op gewezen dat Keizerlijk Duitsland zich zorgen maakte over de inertie van de Nederlandse regering om de Indische vloot aanmerkelijk op te schalen. Dat had hij ook tijdens zijn staatsbezoek gedaan aan Nederland. Was het Den Haag niet duidelijk dat het uit die neutraliteitspositie die het in een komen wereldconflict dacht in te nemen de plicht moest afleiden om de slagvaardigheid van de Indische militaire marine op korte termijn zodanig in te richten dat het aan overvallen op de olievelden en raffinaderijen op Sumatra en Borneo een onmiddellijk en finaal einde kon maken? Hoe dacht Den Haag dat te doen zonder superslagschepen, gelet op de samenstelling van de Britse vloot? Deze keer kwam Den Haag er niet op een koopje af. Dacht Berlijn.

III.4.5 Een Indische artillerievloot

De minister van marine J. Wentholt[222] kwam in 1912 met een antwoord: in de Indische wateren zou een artillerievloot worden gepositioneerd rond een kern van slagschepen. Dus wie zei daar

---

220 Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, Eerste Deel: Het Voorspel, a.w., pp. 153-162.

221 A.T. Mahan, *The influence of sea power upon history, 1660-1783,* Little, Brown & co: Boston, twelfth edition. Eerste druk 1890. Dit boek over maritieme geopolitiek beïnvloedde de opbouw van de Britse, Duitse en Japanse oorlogsvloten.

222 Jan Wentholt, 1851-1930, Nederlands vice-admiraal en politicus. Wat hij slagschip noemde, was een pantserschip met verdragend geschut van 7 cm. Er wás al een pantserschip in de vaart ten behoeve van de Europese wateren, *De Zeven Provinciën,* eigenlijk van 6.530 ton. Wentholt hoopte een eskader van vier nieuwe pantserschepen te kunnen samenstellen, met de bijbehorende dekkingsvaartuigen. Dan zou *De Zeven*

dat Nederland de integriteit van Indië niet wilde verdedigen? Het slagschip dat Wentholt voor ogen had, het "schip van Wentholt" bleek echter een vaartuig te zijn van 7600 ton, waarvan de geschutstorens met kanons nog niet echt in details waren ontworpen. Die tonnage was alleen al een lachertje. Een béétje superslagschip, opgewassen tegen die van Japan, Groot-Brittannië of Duitsland – alle drie hadden smoel op het olierijke Indië – zou 18.000 ton minstens moeten bedragen Wentholt had zich laten leiden door de maximumcapaciteit van de Amsterdamse rijkswerf. Leuk, maar experts wisten waarom de tonnage van een echt slagschip nooit die van het "schip van Wentholt" kon zijn: die zou de terugslag van de 12-inch[223] artillerie bij salvo-vuur nooit kunnen compenseren en subiet kapseizen bij het eerste commando van een volle laag uit een vierling-toren. Of Wentholt had geen echte kanons van een *dreadnought* op het oog. Dat kon natuurlijk óók. Maar waarom had hij het dan over slagschepen?

Colijn werd minister van marine. Hij stelde nu wel degelijk grote slagschepen voor, echte, in tegenstelling tot Wentholts scheepjes, en wel negen. Een tonnage van 21.000 werd nu genoemd. Daaraan zouden zes torpedobootjager worden toegevoegd van 1200 ton, met een groot aantal destroyers, onderzeeboten, torpedoboten en twee mijnenleggers[224]. Voor Nederland een reusachtige vloot. Met die nieuw aangebouwde entourage van torpedoboten, kruisers en onderzeeërs. Nederland zou dus eindelijk eens niet eerst smaldeelonderdelen helemaal opvaren. Wie zou dát nu toch allemaal gaan betalen? Indië mocht immers toch niets kosten? Ja, aldus Colijn: aan Nederland niet. Dat zou dus ook niet gebeuren. De kosten van deze vloot van 93 vaartuigen zouden ten laste van de Indische begroting gebracht worden. Hoeveel dat zou zijn, ware nog te bezien.

Daarvoor zouden vermogensbelastingen, winstbelastingen, inkomensbelastingen en successiebelastingen op progressieve schaal moeten worden ingevoerd in de hele Archipel. Dat zei Colijn er niet bij. Dat kon hij aan zijn Indische achterban en de belanghebbenden bij de grotere industriën in Nederlandsch Indië – de aandeelhouders in de oliemaatschappijen, mijnen, delfstoffenverwerkers, paketvaartmaatschappijen en grootschalige aanplanterijen – niet verkopen. Dus zei hij het niet. En bleef de Indische regering voorlopig aanmodderen met indirecte belastingen, verhoogde accijnzen op de primaire levensmiddelen van de inlander. De Javaan, die daardoor in "mindere welvaart" scheen te kunnen leven. Maar die Javaan was dan ook met weinig tevreden. Het was goed voor hem. Dat stond in de Java-bode. Dus was het waar.

In dit verband gelde dat Colijn commandant was geweest van de verdediging van de baai van Sabang in 1905. Hij had dus kunnen zien wat de Japanse vloot had kunnen aanrichten, was de Russische bunkering daar gewoon dóór gegaan. Deze vlootwet-Colijn was voorlopig in ieder geval

---

Provinciën als begin kunnen gelden. Van Heutsz, gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië had al eerder beredeneerd dat pantserschepen beneden de 16.000 ton weinig waard waren: ze zouden nooit tot de superslagschepen die zij zouden moeten weerstaan kunnen doordringen. Van Heutsz kende de slagkracht van de *dreadnought* heel goed. Zie: Jaap Anten, *Navalisme nekt onderzeeboot: de invloed van internationale zeestrategieën op de Nederlandse zeestrategie voor de defensie van Nederlands-Indië, 1912-1942,* Amsterdam University Press/Pallas Publications, Amsterdam 2011 ISBN. 978-90-5260-0 NUR 680, pp. 42-46; 126-127. Daarom is het bevreemdend dat Wentholt toch dacht met zijn voorstel weg te komen. Zijn wetsvoorstel om op basis daarvan een smaldeel te componeren werd met 63 tegen 26 stemmen verworpen. Hij trad af en werd vervangen door Colijn.

223 Dat kaliber was op dat moment het minimum om tot de klasse superslagschip gerekend te kunnen worden. Dat kaliber was het uitgangspunt voor een plan voor het nieuwe marineschip dat als superslagschip geboekt zou mogen worden volgens de eisen, opgesteld door admiraal Jacky Fisher, in 1904 *the First Sea Lord* van de Admiraliteit van Engeland. Het superslagschip kwam in de vaart in 1906, dus Wentholt had beter kunnen weten.

224 G, Teitler, *Anatomie van de Indische defensie. Scenario's, plannen, beleid 1892-1920,* Uitgeverij van Soeren: Amsterdam, 1988, pp. 77, 463-464. Zie ook: Maartje M. Abbenhuis, The Art of Staying Neutral, The Netherlands in the First World War, 1914-1918, Amsterdam University Press: Amsterdam: 2006, ISBN-10 90-5356-818-2 en ISBN-13 978-90-5356-8187 NUR 689, pp. 52-55. Het kabinet-Cort van der linden trok het wetsontwerp in: het was onuitvoerbaar en te duur. Het lag niet aan het feit dat inmiddels de wereldoorlog was uitgebroken, zoals Abbenhuis meldt.

een adequaat antwoord op de interventies van Londen en Berlijn. Het uitgangspunt was dat de integriteit van Indië geheel zou afhangen van de beheersing van de omringende zeeën. Het was géén zaak van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger meer. Dat hield eigenlijk in, dat Colijn toegaf dat wanneer de voltallige Japanse vloot zou aanvallen, Nederland zijn Indïë ook meteen kwijt zou zijn. Londen zou als bondgenoot van Japan immers niet ingrijpen. En van Frankrijk viel in deze wateren niets te verwachten. In zulk geval zou een Japans landingsleger onstuitbaar zijn. Nederland kon nooit een vloot in de Archipel bijeenbrengen, die de Japanse *dreadnoughts* zou kunnen weerstaan.

Colijn ging van één nationale oorlogsmarine uit, niet meer van twee gescheiden opererende en gefinancierde zeemacht. Maar ook dan zouden de kosten van een oppervlakte vloot van superslagschepen niet op te brengen zijn, ook niet bij de aanmerkelijkste belastingverhogingen. Tegelijkertijd stelde Colijn als werkhypothese voor, dat Indië het grootste deel van de kosten zou dragen. In de toenmalige verhoudingen betekende dat toch echt, dat de Javaan uitgeknepen ging worden. En dan nóg was Indië verloren. Tenzij Nederland de USA als maritieme partner zou kunnen krijgen in een defensiealliantie. Want de USA-vloot was in 1912 al wél aan de Japanse gewaagd. De koloniale politiek jegens de eilanden van de Archipel zou hierop gebaseerd moeten zijn. Dat was nogal een ommezwaai. Het zou hierbij niet gaan om internationaal recht. Alleen technische factoren van militair-strategische aard zouden beslissen.

III.4.6 Een Indische Oceaanconventie zoals de Noordzeeconventie

Het is niet mogelijk dat deze uitgangspunten aan Londen onbekend bleven. Het zweeg tijdelijk in de richting van Den Haag. Misschien onthutst. Want echt pro-Engels was dit uitgangspunt nou óók weer niet, dat had men van Colijn niet verwacht. Ook Tokio keek er van op. Want in de plannen-Colijn werd Japan overduidelijk aangemerkt als de vanzelfsprekende agressor. Tokio stelde daarom voor een garantieverdrag te sluiten met Nederland conform de bewoordingen van de Noordzeeconventie[225]. Dat was pijnlijk. Want dan zou Nederland óók op wederkerigheidsbasis de territoriale integriteit van de Japanse Archipel moeten garanderen. En dat kon het nooit beloven, dat wist iedereen. Het slagkruiserplan in de Archipel was juist geboren uit de onmacht van Nederland om zijn koloniaal bezit adequaat te verdedigen. Dan Haag masseerde Tokio's voorstel maar van tafel. Dit was de marine-strategische visie waarmee de Nederlandse regering de Eerste Wereldoorlog tegemoet slofte, veel heldhaftigheid en bravoure ging er niet vanuit.

En dat terwijl Wilhelmina persoonlijk een Indische oorlogsvloot had geëist bij de formatie-Heemskerk in 1907[226], een vloot die er zelfstandig toe kon doen. Terwijl de commissie-Colijn eigenlijk iedere marine-investering doelloos oordeelde. Wát de Nederlandse regering ook bereid zou zijn in een slagvloot te investeren, ter borging van de integriteit van de ganse Archipel zou deze vloot nooit toereikend kunnen zijn. De loop van de koloniale geschiedenis zou er niet door gewijzigd worden. Dit zou in 1942 inderdaad de defensiestrategie van Batavia blijken te zijn. Leidend tot een totale abandonnering van de Archipel, eigenlijk ten behoeve van de USA. Daarop,

---

225 Smit, Nederland in de eerste wereldoorlog, Deel I, Voorspel: 1899-1914, a.w. pp. 206-208.

226 Jan de Bruijn, *Wilhelmina formeert, De kabinetscrisis van 1907-1908,* Boom Boeken: Amsterdam, 2011, ISBN 978-94-6105-300-8 NUR 680. Wilhelmina had een schriftelijke formatieopdracht gegeven met elf punten, waarbij uitvoerig op het defensiebeleid werd ingegaan. Toch bevatte het eigenlijke kabinetsprogram, dus het kabinetsakkoord over de Indische marine geen afzonderlijke technische doelstelling, alleen dat het "laatstelijk gevoteerde pantserschip voor Indië" zou moeten worden afgebouwd. Dat was "het schip van Wentholt". Maar dat dat schip de kern moest worden van een artillerievloot voor de Indische wateren, dat stond er weer niet in. Zie De Bruijn, a.w., p. 153.Het vlootplan-Colijn van 1913 was ambitieus, maar over de aard van de slagschepen was het zeker niet echt gedetailleerd. Het zouden geen pantserschepen zijn, die slagschepen, en ook geen *superdreadnoughts*, maar wat dan wél, dat was ook weer niet duidelijk. De gangbare vaagheden in het defensiebeleid werden voortgezet, alleen was duidelijk, dat Den Haag niet langer aan de leiband wilde lopen van Londen als het ging om de garantie van de integriteit van de Indische Wateren. Duco Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland, De Nederlandse rol in de wereldpolitiek*, Uitgeverij Spectrum: Utrecht, ISBN-13: 978-90-274-2415-0, ISBN-10: 90-274-2415-2 NUR 697, pp. 66-70.

aldus Colijn al in 1913, zouden ook de investeringen van het moederland gericht moeten zijn. Of liever: het nalaten van dergelijke investeringen. Nederland zou de Archipel tóch niet kunnen houden. Vanuit de Anti-revolutionaire partij bekeken – en die bepáálde eigenlijk de Indische koloniale politiek, laten we nu wél wezen – hield dat in, dat de regering ook eigenlijk nou niet zó hoog hoefde in te zetten op de christelijke ethische politiek.

We zouden "ons Indië" sowieso kwijt zijn. Niet uit eigen verkiezing. Maar de USA zou ons er toe forceren. Door ons niet te helpen. Dát zou het uitgangspunt zijn van een toen ingezette *dekolonisatiepolitiek.* Verkapt, dat is waar. Maar het stond er snoeihard, verstopt in de rapportage van de regeringscommissie voor de vlootwet-1913. Even een voorschot: zó zou het precies gaan tussen 1945-1949[227]. Maar het wetsontwerp-1913 werd niet parlementair behandeld. Bij de verkiezingen van 1913 leed "rechts" een enorme nederlaag. Links kwam aan zet. Het grootse vlootplan was van de baan. Indië mocht het wederom zelf uitzoeken. De Eerste Wereldoorlog stond voor de deur. Java nam van deze zoveelste Haagse uiting van onwil de Archipel doeltreffend te verdedigen in den brede kennis. Colijn had gezegd dat het realistisch was om met een verlies van Indië gewoonweg te gaan rekenen. Colijn, de man van de partij van christelijke "opheffers". Dat was de boodschap. Niet mis te verstaan. Daar stonden de kranten van Batavia, ook die in het Maleis geredigeerd, wel borg voor. Het bevorderde de gevoelens van trouw bij de inlanders in ieder geval niet.

III.5 De neutraliteitsproclamatie van 1914 en Indië

III.5.1 De verdragsmatig voorgeschreven bewoordingen van de neutraliteitsverklaring

Geheel volgens het boekje bracht Nederland tijdig en regelmatig een neutraliteitsproclamatie uit, op 4 augustus 1914 augustus 1914, opgenomen in de Buitengewone Nederlandsche Staatscourant nr 180 van dezelfde datum. Anders dan de proclamatie die de Nederlandse regering in 1904 had uitgebracht over haar staatsonzijdigheid, was deze keer de proclamatie een directe uitvoering van een verdrag, namelijk het Landonzijdigheidsverdrag van 1907, een van de verdragen die voortkwamen uit de Tweede Haagse Vredesconferentie van dat jaar, voluit het Verdrag nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige mogendheden en personen in geval van oorlog te land, opgenomen in Staatsblad nr 73 van 1910[228]. In 1904 was deze codificatie van

---

227 Zie: Jaap Anten, *Navalisme nekt onderzeeboot*, a.w., pp. 128-136. Als men zich dit realiseert worden de pogingen van de Nederlandse regering vanaf 1946 om de dekolonisatie van Nederlandsch-Indie tegen te gaan eigenlijk erg vreemd. Die reconsolidatiepolitiek wordt dan nogal navrant: men zette Nederlandse dienstplichtige militairen en masse in, maar wist eigenlijk tevoren al, dat zij voor niets zouden gaan sneuvelen. Wat Colijn hier voorrekende, in 1913, zou feitelijk ook gaan gebeuren, want uiteraard traden de USA niet op als militaire maritieme defensie-geallieerden van Nederland. Daaraan deed het feit dat de Japanse vloot verslagen was eigenlijk óók niet meer ter zake. Zie verder: Langeveld, *Hendrikus Colijn 1869-1944, Dit leven van krachtig handelen,* a.w. pp. 172-174. Langeveld besteedt hier weinig aandacht aan de standpunten die Colijn uitdraagt in zijn subrapport: te weten, dat Indië hoe dan ook reddeloos verloren zou zijn. Begrijpelijk, want Colijn is in de twintiger jaren wéér op de ketting gesprongen voor de aanbouw van een Indisch smaldeel. Als die aanbesteding dan toch zinloos was, waartoe daar dan een kabinetscrisis geforceerd, zoals Colijn in 1923 zou doen? Hij veranderde wel vaker van mening. Zijn visies op de nationale defensie wisselden nog wel eens.

228 Zie: C. van Tuinen, *De militaire handhaving van neutraliteit en gezag,* opgenomen in: H. Brugmans (red.), *Nederland in den Oorlogstijd*: Uitgeversmaatschappij "Elzevier": Amsterdam 1920, pp. 63-102.Het is opvallend dat Van Tuinen zich concentreert op de nationale uitvoeringsmaatregelen die de proclamatie met zich medebrengen en niet zozeer direct op de verdragsverplichtingen die uit het Landonzijdigheidsverdrag zelf voortvloeien. Het ligt voor de hand, dat hij dit doet: het Verdrag zelf richt zich, zo moet hij hebben aangenomen, tot de staten zelf. Niet tot de onderdanen of nationalen van de staat die het verdrag goedkeurden of er aansluiting bij zochten. Het verdrag verplicht die staten echter, de plichten die het verdrag codificeert voor een staat die zich onzijdig heeft verklaard, precies te "hertalen" en te transformeren in nationale uitvoeringsmaatregelen, in Nederland doorgaans regels bij of krachten de wet gesteld. Maatregelen die zo concreet mogelijk moeten zijn en die ook de verantwoordelijke beambten en ambtenaren aanwijzen. Daarom concentreert Van Tuinen zich op de interneringsmaatregelen die Nederland moet treffen ten laste

het neutraliteitsrecht nog niet verdragsmatig gefixeerd toen Nederland zich neutraal verklaarde in het conflict tussen Rusland en Japan. Deze keer volgde de proclamatie angstvallig de redactie van het Landonzijdigheidsverdrag. Toereikend kon dat niet zijn, gelet op de koloniale positie van Nederland. De redactie van het verdrag was overduidelijk afgestemd op de landoorlog. Dat had Groot-Brittannië ook beslist gewild: het wilde niet dat in de Ridderzaal aan het Haagse Binnenhof een codificatie beproefd werd van het neutraliteitsrecht ter zee. Londen had de hele zaak verwezen naar een aparte conferentie over het universele zeerecht, niet toevallig te houden en af te ronden in Londen.

Whitehall wilde nu eens echt een thuiswedstrijd spelen. Dat had geresulteerd in *de Londense Zeerecht-declaratie van 1908*. Die had een conceptueel rechtsvaststellend karakter gehad. De echte verdragsvorm was vermeden: het was een soort aanbeveling geworden over het positieve universele zeerecht dat alle beschaafde zeeoeverstaten hoorden te erkennen. Uitvoeringsverplichtingen waren in de slotacte niet opgelegd, al kon concretisering in de nationale rechtssfeer natuurlijk nooit kwaad. Het belang van de declaratie was evenwel, dat ze toch enige primaire uitgangspunten formuleerde omtrent het recht van de neutrale staten op volle zee. Ze erkende dus het neutraliteitsbeginsel wel. Frankrijk en Duitsland hadden de Zeerechtsdeclaratie geratificeerd, Engeland had terstond aangegeven dat het dit niet zou doen, maar dat het zich door de Declaratie wel gebonden achtte.

In die tijd was een verklaring van Whitehall hoe Engeland zich meende te gedragen in de interstatelijke betrekkingen, nog bindend voor de dominions, protectoraatsgebieden en mandaatsgebieden verenigd binnen het Empire van Groot-Brittannië: Australië, Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika en India zouden dus zich in beginsel houden aan de principes van de Declaratie. Dat was voor Nederland, gezien de routes die de vaartuigen moesten nemen om vanuit de Noordzee in de Archipel-vaarstraten te komen, dus niet onbelangrijk. Het kabinet-Cort van der Linden gaf dan ook aan Londen te kennen dat het de Declaratie zou bezigen als toetssteen voor de vraag of Groot-Brittannië zich hield aan het internationale zeeneutraliteitsrecht[229].

III.5.2 De dominantie van Groot-Brittannië als zeemogendheid andermaal

Groot-Brittannië hád, voorlopig, nog de grootste oorlogsvloot van alle staten. Het was daarom in staat om zijn desiderata omtrent bijna ieder aspect van het universele zeerecht voor te stellen als principes van dwingend volkerenrecht. Zelfs als het ging om zoiets fundamenteels als de vrijheid van de volle zee. Die vrijheid wist het steeds weer zó te definiëren dat Londen bepaalde wat die vrijheid in een concreet geval wel of niet meebracht, daarbij de subtiliteit van de Angelsaksische terminologie ten volle uitbuitend: het bedreef hier, zoals meestal, een linguïstisch imperialisme dat zelfs de Fransen niet konden evenaren. Zo was het er een meester in voor zijn vloot het immanente recht van onvoorwaardelijke blokkade te reserveren ook buiten tijd van oorlog, waarbij het eveneens meesterlijk simultaan speelde met de taalkundige elasticiteit van de naamwoorden “blokkade”, “oorlog”, “contrabande” en woordcombinaties als “aangrenzende oorlogszones”, “onschadelijke doorvaart”, “voortgezette reis”, “voorwaardelijke contrabande[230]”,

van miliciens en militairen herkomstig uit de oorlogvoerende partijen, mochten zij in de rechtsmacht van Nederland geraken. In samenhang daarmee bespreekt hij de inbeslagneming van vaartuigen, vliegtuigen en luchtvarende transportmiddelen als zeppelins, observatiebalonnen, zweeftoestellen en springschermen behorende tot een van de oorlogvoerende partijen.

229 W.J. van Welderen baron Rengers, Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland, van 1849 tot 1891, vierde bijgewerkte uitgave, Vierde Deel, Nederland 1914-1918, door Prof. Mr C.W. de Vries, Oost-Indië 1891-1918; West-Indië 1849-1918, door W.H. Vermeulen, Martinus Nijhoff: ’s-Gravenhage, 1955, pp. 30-31.

230 De Londense Declaratie kende het begrip “absolute contrabande”. Dat zijn “oorlogsbenodigdheden, vervoerd voor de vijand”. Het gaat om een dubbelledig begrip. De objectieve aard en strekking van de lading: die bestaat uit stoffelijkheden, die noodzakelijkerwijze alleen voor oorlogvoering bestemd zijn. Ten tweede: de bestemming van die stoffelijkheden: de geadresseerde moet de vijand zijn van de partij die de lading wil in beslagnemen. Onvoorwaardelijke contrabande kan overal in beslag genomen worden, overal, waar hij er de hand op weet te leggen, ongeacht of de bestemming pas bereikt kan worden door overlading via een neutrale

“onzijdige lossing” en “onplichtmatige convooidienst”. De interpretaties van Londen zouden beslissend zijn, ook al was er nóg zo veel op af te dingen. Arbitrage was hier volgens Londen uitgesloten, al heeft Den Haag er vaak op aan gedrongen. Dat gold met name voor het punt of een blokkade, die noodzakelijkerwijs mede het handelsdebiet van een neutrale mogendheid moest omvatten --- Nederland lág nu eenmaal tussen Noordzee en Duitsland in -- verenigbaar was met het neutraliteitsrecht van die mogendheid, recht, dat het Landonzijdigheidsverdrag voorstelde als een absoluut privilege.

En dat Landonzijdigheidsverdrag had Londen wél geratificeerd. Cort van der Linden was als raadadviseur bij de onderhandelingen te Londen geweest, waar de Zeerechtsdeclaratie was tot stand gekomen. Daar was de kwestie nogmaals aan de orde geweest of “blokkade” een oorlogsmisdrijf kon zijn als zij gericht was tegen de burgerbevolking van een neutrale staat. Londen had sedert de jaren dat de Britse vloot de absolute suprematie ter zee had gewonnen die vraag ontkennend beantwoord zonder reserves. Cort wist toen al dat Londen bij een oorlogstoestand waarbij Keizerlijk Duitsland betrokken zou zijn, van plan was de Noordzee te blokkeren. Nederland zou daardoor gegijzeld worden maar zijn Indische Archipel óók. Men zou altijd deze blokkade moeten breken om vanuit die zee in Indië te komen. Het was dus zaak om de neutraliteitsproclamatie die in augustus 1914 de deur uit zou moeten zo te redigeren, dat duidelijk was dat Nederland de voortzetting van de vaart op de Archipel beoogde als vanzelfsprekend gevolg van de onschendbaarheid van zijn geografische territoir.

III.5.3 De onschendbaarheid van alle Nederlandse territoria, waar ook ter wereld

De neutraliteitsproclamatie opende dan ook met de mededeling dat de integriteit van het grondgebied van Nederland onschendbaar was. Dat omvatte mede alle grondgebied in de Indische Archipel. Daarover kon, gelet op de definitie van het grondgebied van het Koninkrijk der Nederlanden zoals die in de grondwet was gegeven geen misverstand bestaan. Maar weer wél – en daar begonnen de aanknopingspunten voor twistgedingen al – over de aangrenzende wateren en doorgaande natuurlijke zeestraten of vaartwegen die via territorialiteitsficties wel of niet zouden kunnen behoren tot de Indische Archipel of juist tot de territoriale actieradius van zee-oeverende buurlanden. Er waren in het verleden al heel wat scheidgeschillen geweest over de status van atols, riffen, banken en drempels, verdoken eilandjes die zich verplaatsten óók nog, tussen Australië, Portugal, Groot-Brittannië en Nederland zulks niet zelden in combinatie met het recht van “eerste ankering” dat genoemde staten soms wél en soms niet claimden of erkenden. Omdat Japan nu toch echt een imperialistische zeevarende mogendheid was geworden in het Verre Oosten terwijl Groot-Brittannië zich onverhoeds bleek te openbaren als mogelijk vijandelijk aan Nederland, zaten hier problemen verscholen voor de Nederlandse neutraliteitshandhaving in die regio.

Maar hét probleem zat natuurlijk in de vaart op Indië zelf, vanuit de Noordzee. Nederland moest uiteraard kunnen blijven communiceren met Batavia gelijk voorheen. Via gouvernementsvaartuigen maar ook via de commerciële maildiensten zoals Stoomvaart-maatschappij Nederland die placht te onderhouden. Die vaart werd via het Suezkanaal onderhouden, maar viel die vaart nu óók onder de onschendbaarheid van het grondgebied zoals geproclameerd? Moest Londen deze routes, waar het Nederlandse vaartuigen betrof, nu wél of niet respectvol neutraal verklaren? En wat hield dat dan precies in? Dat was uiteraard niet gecodificeerd en zelfs niet voorzien in de Londense Declaratie. Nu kon je bij wege van analogie

staat of vervoer over onzijdig grondgebied. Bij “voorwaardelijke contrabande” gaat het om een stof die oorlogsdoeleinden maar ook een vredesbestemming kan hebben. Salpeterzuur bijvoorbeeld. Dat kan bestemd zijn voor de aanmaak van kunstmest. Maar ook van explosieve stoffen. Hier was volgens Londen alléén de bestemming doorslaggevend. Vrij goed, indien bestemd voor een private persoon. Maar niet-vrij als de geadresseerde een oorlogvoerende was, dus: een vijandelijke strijdkracht of een vijandelijk regeringslichaam. Hiermede, met het oprekken van de bestemming tot “uiteindelijk *bedoelde* bestemming”(zodat er een subjectief element ging domineren) ging Londen, naar mate de oorlog duurde, tot het uiterste.

aan het Landonzijdigheidsverdrag onschendbaarheden voor die vaart claimen, via ficties. Zoals: gesteld dat deze mailboot van Stoomvaartmaatschappij Nederland grondgebied van Nederland was, zou de Britse luitenant ter zee die het vaartuig praaide buiten de golf van Bengalen aan boord mogen komen ter inspectie van een Indisch beambte zonder diplomatieke status die van spionage verdacht werd voor Berlijn? Of zou hij de lading mogen bemonsteren omdat hij berichten had dat de cargo kleurstoffen bevatten van Duitse herkomst die ontploffingen zouden kunnen teweegbrengen na bijmengingen? Mocht hij daartoe het vaartuig doen stoppen omdat de lading verplaatst moest worden? Of kon Nederland zich dan beroepen op het aloude beginsel: schip is territoir (*navis est pars territorii*)?

Dat wou Whitehall ook beslist niet. Waarom zou het vrijheid van handelen opgeven, als Den Haag uiteindelijk toch geen wederkerige sancties kon treffen? Dat introduceerde grote onzekerheid op de beurtvaart van Nederlandse gouvernementsambtenaren, hun gezinnen, de Nederlandse militairen en miliciens, hun krijgsvoorraden en hun gouvernementsgoederen met emballages en toebehoren. En die onzekerheid zou ook de retourvaart omvatten. Londen zegde in dit opzicht niets toe. Het kón de Indische regering afknijpen. Het kón dat ook nalaten. Waarom zou het daarover bij voorraad en in blanco verklaringen doen. Nederland moest zich goed gedragen en dan zou het wel goedkomen. Meer wilde Londen er niet van zeggen. Inmiddels proclameerde het een blokkade van de Noordzee met een uiterst nauwe veilige doorvaartroute zuidelijk Kanaalwaarts, dus door het Nauw van Calais. Bij een vaart om de noord werd de veilige route steeds weer verlegd, met het oog op mogelijke uitbraken van de Duitse *Hochseeflotte*. Als de Nederlanders dat niet wilden moesten ze maar wat meer mijnen leggen, dat konden ze best.

III.5.4 De Noordzeeblokkade en de Indische convooivaart

De hele wereldoorlog bleef dit een heikel punt dat de Nederlandse regering het klamme zweet deed uitbreken. Londen had bij vaagheid en inconsistent beleid baat. Net als bij de onverwachte inbeslagnemingen van vaartuigen op dit traject, van vitaal belang voor het moederland. Uiteraard maakte dit het geven van de regeringsinstructies aan Batavia buitengewoon lastig, ook al omdat Londen de kabelverbindingen met Indië hier en daar stomweg had afgekapt. Met als rechtvaardiging dat in Indië verblijvende Duitsers die kabels misbruikten om telegrammen door te geven via Den Haag of Rotterdam aan Berlijn, om maar eens iets te noemen. Vooral Rotterdam, toch de Duitse Rijnvaarthaven, stond in dit opzicht in Londen in een kwaad daglicht, reeds omdat veel rederijen aldaar – vooral Kröller/Muller – hier terecht konden gelden als private telegraafkantoren voor de *Oberste Heeresleitung i*n Koblenz. Veel dééd Nederland er ook niet aan, kloeg Londen.

De Nederlandse regering wilde de vaart op Nederlandsch Indië alsnog zekeren via een konvooistelsel van Nederlandse oorlogsschepen: een kruiser, een transportvaartuig, een hulpkruiser en een kolenschip. De ministerraad besloot daartoe op 12 april 1918, dus rijkelijk laat. De minister van marine, vice-admiraal J.J. Rambonnet maakte dat wereldkundig. Keizerlijk Duitsland en de USA hadden geen bezwaar. Engeland verbood het konvooi. Het stelde dat het konvooieren geen recht was dat uit de neutraliteit zou kunnen voortvloeien of daarmee samengaan. Konvooivaart en konvooieren was voorbehouden aan oorlogvoerende partijen alléén, het was een oorlogshandeling. Aldus decreteerde Londen. Dat gold óók als het konvooi géén betrekking had op een koopvaardijvloot die het beschermde[231].

Dus, al verzekerde Den Haag dat geen commerciële cargo aan boord van de schepen was, het konvooieren was niet toegestaan, want het was een middel om de Britse blokkade te breken. Den Haag had immers zelf gezegd dat de uitvaart zou plaatsvinden vanuit een Noordzeehaven. En de Noordzee was door de Britse vloot nu eenmaal geblokkeerd. Het breken van blokkades was in

231 Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral,* a.w., pp. 134-135.

zichzelf een oorlogsdaad[232]. Gebeurde het tóch, dan zou Londen zijn marine gelasten het konvooi op te brengen naar de dichtstbijzijnde Britse haven. Rambonnet deelde mee, dat hij geen praaiing en visitatie of inbeslagneming zou toestaan. Dan zou dus, voer het konvooi toch uit, er een conflict ontstaan tussen Groot-Brittannië en Nederland. Nederland zou nu toch in de oorlog betrokken worden. Nederland bood echter wel aan, de scheepspapieren over te leggen zodat Londen zich zou kunnen overtuigen dat het vervoer géén contrabande betrof. De lijsten van de cargo werden bij de ambassade ingediend. De Britse ambassadeur maakte inderdaad tegen ladingonderdelen bezwaar en wees ook personen aan die de Engelse regering onwelgevallig waren: beide partijen speelden kennelijk het geval hoog op. De minister van buitenlandse zaken Jonkheer dr J. Loudon deelde de ambassadeur mee dat het vertrek van het konvooi werd uitgesteld.

III.5.5 Het ontslag van de Nederlandse minister van marine en het aanblijven van het kabinet

Rambonnet maakte kenbaar dat hij dan, bij uitstel, ontslag zou vragen en stelde de media in kennis van zijn motieven: de staatszelfstandigheid van Nederland werd zo illusoir. Alleen de minister van handel, nijverheid en voedselvoorziening Posthuma steunde hem. Het kabinet stelde de koningin voor het ontslag te weigeren, een kabinetscrisis had het er niet voor over: de kabinetsperiode van het extraparlementaire kabinet-Cort van der Linden zat er bijna op. De eerstvolgende reguliere verkiezingen op basis van algemeen mannelijk stemrecht en evenredige vertegenwoordiging zat er aan te komen: dit moment van democratische legitimatie wenste het niet te laten voorbijgaan. Het was voor de eerste keer dat het censusstelsel bij de kamer-verkiezingen in combinatie met het districtenstelsel werd losgelaten. De koningin deed weten dat zij volkomen achter Rambonnet stond. Engeland had de natie opzettelijk smaad willen aandoen: zij waardeerde dat de vice-admiraal zijn bediening niet wilde voortzetten. Ze was het met de admiraal eens dat Nederlands staatszelfstandigheid als koloniale mogendheid was gekrenkt.

Overduidelijk was immers dat Nederlands Indië door voortgezette isolatie van de wereldmarkt in een recessie was gekomen. Het private bedrijfsleven had al jaren geen winsten kunnen boeken, ook al had het markten kunnen vinden als afzetgebieden in Zuid-Amerika en waarachtig ook in Japan. Verder kon het konvooi bij de retourvaart eindelijk vrachten mee nemen die op bestelling en afname lagen te wachten. In Tandjong Priok was al heel wat aan bederf onderhevig goed vernietigd of verwerkt tot minderwaardig consumptiegoed[233]. Londen was gewoon bezig een ongeoorloofde handelsoorlog te voeren door een onrechtmatige verenging van het neutraliteitsrecht. In wezen vestigde het een *mare clausum*-doctrine ten laste van het land van Hugo de Groot, de kampioen van het *mare liberum*-beginsel[234]. Daarom had dit conflict ook een rechtswijsgerige dimensie. Maar het was waard het gevochten te worden, aldus de vorstin, want zo kon Nederlandsch Indië ervaren wat het moederland allemaal voor zijn koloniën overhad. Deze strijd moest ongeacht de gevolgen niet ontweken worden.

Wat nu te doen? Er was geen geschil met de Tweede Kamer. Binnen het kabinet was een meerderheid voor uitstel al meende het dat Londen de eis van visitatie niet had mogen stellen.

---

232 C.Smit, *Bescheiden betreffende de buitenlandsche politiek van Nederland 1848-1919*, Derde Periode, 1899-1919, Vijfde Deel, 1917-1919, Eerste Stuk, Uitgeverij Martinus Nijhoff: Den Haag, 1964 pp. 438-439, p. 444, Notulen uit de Ministerraad dd 5 april en 12 april 1918.

233 Zie: P.H.Ritter, *De donkere poort,* II Vols., D.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij NV, 's-Gravenhage, Vol II. pp. 120-121. Ritter noemt een verlies op maandbasis van 4 à 5 millioen ton.

234 Mare liberum-principe: het natuurrechtelijke beginsel dat de volle zee van rechtswege vrij is en dat het geen natie toekomt daarop zonder volkerenrechtelijke machtiging in te breken. Het mare clausum-beginsel houdt in, dat een zeevarende natie die daartoe de doorzettingsmacht heeft de vaart ter volle zee macht verbieden, hinderen of beperken mag tenzij het volkerenrecht dat uitdrukkelijk verbiedt. Een staat die een oppermachtige oorlogsvloot heeft zal van het laatste uitgaan. Een handelsnatie zonder zulk een vloot van het eerste. Het lag voor de hand dat de Staten van Holland sedert 1609 in ieder geval van het mare liberum-beginsel wensten uit te gaan. Zij gaven Hogo de Groot de opdracht daarbij de volkerenrechtelijke rechtvaardinging te schrijven, hetgeen deze jurist in zijn bekende *De iure belli ac pacis* (1625*)* dan ook deed.

Cort van der Linden deelde de koningin mede dat het dat de Britse ambassadeur officieel zou doen weten. Wilhelmina verbond daaraan de eis dat het kabinet ook haar persoonlijke afkeuring aan minister van Buitenlandse Zaken Loudon moest overbrengen. Een hoogstpersoonlijk verwijt aan Loudon dus. Een vreemde eis, want het was niet mogelijk dat Loudon niet wist wat Wilhelmina er van dacht, haar zienswijze was aan het kabinet meegedeeld ter gelegenheid van de ontslag-aanvrage. Zij wenste, deed zij weten, geen nieuwe ambtenaren in de diplomatieke dienst te benoemen op de gezantschappen bij Angelsaksische posten. En ook dát moest Loudon overbrengen aan de ministers van buitenlandse zaken waarbij deze ambtenaren geaccrediteerd zouden moeten worden.

Deze manoeuvre werd volbracht. Het was duidelijk de bedoeling dat het departement de wrevel van het staatshoofd ook personeels-technisch zou voelen. Eigenlijk ongehoord. De majesteit droeg nu zelf de conflictstof tussen haar en haar ministers naar buiten. Maar Cort gaf de majesteit wel te kennen dat het kabinet alleen zijn ontslag niet aanbood, omdat de verkiezingen binnen een week na het intern kenbaar worden van dit conflict tussen staatshoofd en kabinet zouden plaatsvinden. Het kabinet zou dan tóch ontslag aan moeten vragen. Het zou dan na inwilliging van de ontslag-aanvragen demissionair worden. De constitutionele verhoudingen waren dus ernstig verstoord, maar zonder staatsrechtelijke gevolgen. Het feit dat Wilhelmina onmiddellijk daarna Rambonnet benoemde tot adjudant in buitengewone dienst verergerde dat alleen maar. Er was nu pas écht een impasse. Hiervoor had het Nederlandse staatsrecht geen oplossing. En het kwam in alle kranten.

Ook in Batavia, wat dacht u. En daar zag men andermaal hoe machteloos Den Haag was tegenover Groot-Brittannië. Ook dat kwam het koloniaal prestige niet te goede, dat maakte ook de gouverneur-generaal op zijn beurt duidelijk. Batavia, de ledepop van Londen[235].

III.6 Armageddon: het blanke ras roeit zichzelf uit

Frankrijk en Engeland steunden bij hun strijd tegen de Centralen in belangrijke mate op de inheemse volkeren die tot hun koloniale rijken behoorden. Dat ligt voor de hand, wanneer men bedenkt dat deze twee Europese staten de wereldkrijg voerden tegen het gigantische Ottomaanse Rijk dat tot diep in Arabië en in Afghanistan reikte: van daaruit werden de grensgebieden van het Britse rijk direct bedreigd in de richting van de Brits-Indische randbezittingen aan de oevers van Stille en Indische Oceaan. De Fransen rekruteerden volop in hun Afrikaanse kolonies: de Marokkaanse tirailleurs, de Algerijnse Spahi's en de Midden-Afrikaanse infanteristen waren in de loopgraven van Noord-Frankrijk geduchte tegenstanders van de Duitse troepen, gevreesder dan de Franse *poilu's* zelf omdat ze fanatiek, meedogenloos en met doodsverachting stand hielden en hun tegenstanders ontmanden. Ook de rekruten uit Frans Indo-China deden zich gelden in deze eindeloze stormaanvallen.

Frankrijk beschouwde deze rekruten als personen die moreel verplicht waren hun moederland in haar ultieme doodnoden bij te staan omdat zij door de koloniale aandriften van Marianne deel hadden aan de onvergeldbare beschaving die Frankrijk hen door zijn kolonisatie deed geworden, Clemenceau wond er ook geen doekjes om: deze rekruten waren als kinderen verplicht dit plengoffer van hun levens te brengen in ruil voor de *mission civilatrice* die Frankrijk had willen ondernemen te hunnen behoeve. Deze transcendente zendingsdrang had zij als de ultieme beschaafster van met onmondige mensdom opgebracht. Daar mocht nu wel wat tegen over staan. Diezelfde mateloos hautaine houding namen de Engelsen ook aan tegenover hun Birmese Sikhs en hun Indiase Gurkha's. Deze tulband dragende lieden kwamen nu eenvoudig op de bloeddoordrenkte slagvelden van de beddingen van de Somme hun schulden delgen die waren

235 I. Bosmans, De kroon aan het werk, De overgang van het kabinet-Cort van der Linden naar het kabinet-Ruys de Beerenbrouck (maart-november 1918), opgenomen in: 14-18, De Eerste Wereldoorlog, Amsterdam Boek, V Vols, R.L. Schuursma, Z.R. Dittrich, P.W.Klein, A.F.Manning, A.H.Paape en M.de Vroede (eds.), Amsterdam, 1976, Vol V. pp. 1806-1810.

ontstaan toen de Engelsen hen koloniaal waren komen beschaven. Bij de vredesonderhandelingen later, in 1917, speelden deze koloniale mogendheden deze gemerkte kaart al vroegtijdig uit tegen de irenische Wilson, de president van de USA die een nieuwe wereldorde kwam vestigen, die al spoedig de eerste partij verloor, want pokeren had hij nooit gekund en ook nooit van zijn vader gemogen. De Duitsers waren geen haar beter: ook zij prentten hun inderhaast geronselde Herohero's in, dat zij gehouden waren te sterven voor hun vaderland Duitsland, dat hen verheven had tot de morele hoogten die voor het Arische ras gewoon waren. Al deze inboorlingen uit de koloniale gebieden kwamen terecht in de morele bandeloosheid van een totale vernietigingsoorlog van vijanden die elkaar niet zagen, maar toch vol haat een massale mechanistische doodsmachine injoegen, via gifgassen die verstikten en verbrandden, splintergranaten met vertraagde ontsteking, waanzinnige mijnexplosies vanuit een ondergronds gangenstelsel onder heuvelkammen, en eindeloze artilleriebarrages die het landschap omwoelden. De blanken waren doende, wel georganiseerd, dat zeker, de blanken uit te roeien. Het scheen wel te gaan lukken.

Deze rekruten zagen wat deze lieden, behorende tot het superieure ras, elkaar aandeden. Zonder remmingen, met een mateloze inventiviteit, op ongedachte schaal. En zij schreven erover in hun veldpostbrieven. In hun eigen, vaak zeer beeldende, taal. Ze gaven ook hun oordeel. Die blanken waren helemaal niet zo'n voorname soort van het mensdom als zij steeds hadden gepretendeerd. Ze berokkenden elkaar leed van een aard en op een schaal, dat de niet-westerse mens verbijsterd stond, dat zij er toch op een of andere manier toch mee voortgingen. Hun volkeren zegden hun leiders de gehoorzaamheid niet op. Hun staatsorganisaties bleven bestaan. Hun regeringen bleven bulletins met proclamaties uitvaardigen. Ze bleven achter hun vlaggen en militaire muziekkorpsen aanlopen. De blanke was niet alleen gek. Hij was gevaarlijk. Hij was een bedreiging voor de menselijke soort. Dat hij dat voor zijn eigen ras wilde zijn, goed, dat ware aan hem over te laten. Maar hij was dat voor álle rassen, zonder onderscheid. Dat moesten de mensen thuis, zo schreef zo'n recruut, nog nahuiverend van de recentste bajonetaanval uit de eerste linie, goed beseffen. De blanke was niet degeen die het recht had de volkerengemeenschap zijn maximes op te dringen. Dat morele recht had hij nu voorgoed verspeeld[236].

De veldpostdiensten, meestal niet bij machte de brieven te censureren en ook niet bekwaam om zich in te leven in de zienswijze en gevoelswereld van deze vreemdelingen, liet de epistels door. Via de goed georganiseerde maildiensten via het Suezkanaal kwam de veldpost door bij de steden, stadjes en dorpen waarvandaan de soldaten waren vertrokken op weg naar de Oude Wereld. Daar werden ze voorgelezen aan de familie, kennissenkring, groepsgenoten en aanzienlijken uit hun geboortestreek en veroorzaakten ontzetting en soms diepe walging. Die zich ook makkelijk lieten rondspreken in een volksverband dat het vooral van de mondelinge voordracht en overdracht moest hebben, zodat de frontberichten uitdijden als wortelloof op kraanwater, de vreemdste en soms groteske vormen aannemend. De blanke was zichzelf aan het uitroeien. Hij deugde niet. Hij was minderwaardig, in ieder biotisch opzicht. Lemmingen waren er niets bij. De bedevaartgangers terugkomend uit Mekka, thans gevenereerde geloofsgetuigen, witgemutste hadji's, brachten, door de Ottomaanse onderhorigheden reizend, deze ongelofelijke tijdingen mee. Via de beurtvaart vanuit de Rode Zee bereikten de onheilsmaren ook de Archipel en deden daar hun werk, onzichtbaar, onmerkbaar en wederom oninvoelbaar voor de in zijn eigen wereld opgesloten blanke. De dertiger jaren zouden het hem leren.

III.7 Het Verdrag van Versailles en de Nederlandse koloniale ambitie

III.7.1 De nieuwe delineatie van naties en volkerengemeenschappen

In het verdrag van Versailles, dat de vrede van de westelijke geallieerden met Duitsland moest afregelen, stond niets over zelfbestemming, rassengelijkheid en de rechten van volkeren om zich

[236] Zie bijvoorbeeld: Kuma N'Dumbe, Afrikanen in Europa, De Franse koloniën in Afrika en de Eerste Wereldoorlog, opgenomen in de serie: 14-18, De Eerste Wereld Oorlog, a.w., Vol 4, pp. 1224-1228.

op etnische grondslag nationaal te mogen organiseren. Wel in tegendeel. Het ging om de nieuwe geografische verdeling in nieuwe naties in Europa, schadevergoedingen, aansprakelijkheden, uitleveringen van oorlogsmaterieel, terugtrekkingen. Er stond óók een stuk over een nieuw orgaan, de Volkenbond, dat de nieuwe wereldrechtsorde zou bewaken op grond van een garantie van collectieve veiligheid op wederkerigheidsbasis. Wat echter de Aziatische volkeren het meeste aansprak – en zij waren mateloos geïnteresseerd bij en betrokken in de onderhandelingen daarbij – waren de rechtsbeginselen die deze Bond zou moeten respecteren bij haar werkzaamheden. Deze beginselen waren merkwaardigerwijze geformuleerd door een staat, die eigenlijk niet rechtstreeks betrokken was bij de conflicten die aanleidende oorzaak waren geweest voor de wereldkrijg: de USA.

En interessant was daarbij vooral, dat die USA tegen het kolonialisme preekte te zijn en daarom eigenlijk tegen de Oude Wereld, het Avondland Europa. De USA sprak door haar staatshoofd en regeringsleider, Woodrow Wilson. Een verheven man, bijna ontrukt aan aardse strevingen. Een messias. Een *ratoe adil*. Een soort *diponegro*. Die Wilson had, toen Keizerlijk Duitsland nederig was komen vragen om onderhandelingen voor een wapenstilstand in Europa, *veertien punten* geformuleerd. De tragiek is dat Wilson deze lijst van wensen voorstelde als basis voor wapenstilstandsonderhandelingen met Keizerlijk Duitsland. Wilson wilde het verzoek om inleidende besprekingen te starten onder zijn voorzitterschap alleen inwilligen als de Keizerlijke regering toezei deze punten te aanvaarden. Lós daarvan zouden dan de termen van de wapenstilstand worden besproken.

III.7.2 Een wapenstilstand misbruikt ter codificatie van volkerenrechtelijke principes

Een wapenstilstand is een technisch-militaire aangelegenheid. Daarin staat bijvoorbeeld, welke afwachtingsopstellingen de aanvrager moet innemen, welk militair materieel hij moet uitleveren, in welk tempo hij denkt stellingen te ontruimen, hoe hij denkt terug te trekken, in welk tempo, wat hij met gewonden denkt te doen. Deze veertien punten hebben daar helemaal niets mee van doen. Wilsons eis dat de Duitse legerleiding toch deze punten zou accepteren was daarom misplaatst. Maar Wilson wilde zelf, als civiele autoriteit, de vredesonderhandelingen starten, buiten de westelijke geallieerden om en buiten de legerleidingen. Hij vertrouwde de Britse premier niet en de Franse regeringsleider nog minder. Dat waren David Lloyd George en Georges Clemenceau. Daarin had Wilson volkomen gelijk. Maar het middel dat hij nu koos om deze beroepscynici en manipulatoren te passeren was erger dan de kwalen van het Oude Europa die hij wilde bestrijden. Achteraf heeft Wilson dat ook best ingezien. Maar toen had de Duitse legerleiding al toegehapt. Wilson kon niet meer terug. De uitvoerigste en meest verwarrende versie van de Veertien Punten vindt men in de *Official statements of war aims and peace proposals—December 1916 to November 1918,* opgesomd naar officiële documentatieregistratie door James Brown, Washington 1921. Deze punten zijn een soort Atlantisch Charter, zoals Roosevelt en Churchill dit vaststelden in 1941, in combinatie met een aantal technische vredesvoorstellen aan Duitsland, zoals de punten 6., 7., 8. en 13.

De punten 1., 2., 3., 4., 5. zijn typische doelstellingen van de Bond. Dit zijn fundamentele maximes voor een nieuwe wereldrechtsorde. Daar gaat Duitsland niet over, over deze punten, en op het moment dat het ze moet aanvaarden is het maar helemaal de vraag of Frankrijk, Groot-Brittannië en Japan dat óók zullen doen. Waarschijnlijk niet. Helemaal niet, zelfs, dat wist Wilson best.

III.7.3 De veertien punten als evenzovele imperfecte maximen

Die veertien punten waren prachtige axioma's geweest, vanzelfsprekendheden, bijna categorische imperatieven, nog mooier dan de Tien Geboden waar de Christenheid het al negentien eeuwen had moeten doen. Georges Clemenceau, de eeuwige godvergeten cynicus, juist op dit moment premier van het Franse oorlogskabinet, zei het meesmuilend zó: Christus had aan tien geboden genoeg. Zijn opvolger, Woodrow Wilson, heeft er veertien nodig. Stellingen,

waar niemand die nog bij zinnen wilde heten, tegen kon zijn. Ze konden zó door *Boedi Otomo* of de *Sarekat Islam* overgenomen worden als ze een partijprogramma zouden willen formuleren: alle volkeren zijn gelijk. En: onderhandelingen tussen staten moeten openbaar zijn. En: de zee moet waarlijk vrij zijn. Nog mooier: landen moeten zich ontwapenen. Ontroerend bijna: koloniale volken mogen niet onderdrukt worden. Aangrijpend was: economische handelsbeperkingen zijn ongeldig[237]. Dit was nog eens een regeringsverklaring, waar de Aziaat iets aan had! Die Wilson kon je om een boodschap sturen. Stellingen als “aan het middelbaar onderwijs moet nog veel verbeterd worden” of “fiscale afdrachten moeten evenredig verdeeld zijn” verbleekten erbij. Deze Wilson had gezegd dat onderhandelingen over vrede alleen gestart konden worden als iedereen die daarbij betrokken was deze punten accepteerde. Iedereen: dus Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië óók. En verder dat die Bond, die nieuwe collectieve veiligheidsorganisatie, zou worden opgericht via het vredesverdrag, dat op basis van deze punten gesloten moest worden.

En dat alle volkeren bij deze Bond hoorden. Vandaar, het woord zei het al: *Volken*bond. Deze punten schalden als klaroenstoten over de wereld, dus ook over het Verre Oosten. Ze drongen door in de Archipel. Batavia keek er van op. De vrede die die Wilson wilde sluiten was direct van belang voor de positie van Nederland. Nederland zou niet buiten die Bond kúnnen blijven. Dat was aanstonds duidelijk bij het Nederlands kabinet en bij de Indische regering. Nederland wás een koloniale mogendheid. Het had de ambitie om dat te blijven. Het wilde de inlanders koloniseren, daar deed de ethische politiek niets aan af. Want wie zegt dat hij de inlanders wil opheffen of opvoeden, beschouwt ze nog niet als handelingsbekwaam. Dus: hoe dacht Nederland dan volwaardig lid te kunnen worden van die Bond zónder die ambitie op te geven?

III.7.4 Was kolonialisme in welke vorm dan ook verenigbaar met deze maximes?

Natuurlijk zouden de Nederlanders beweren dat zij de Inlandse Archipelbewoners niet onderdrukten, maar dat zou ze niet glad zitten: wat dan te denken van de Atjeh-oorlogen en de meedogenloze tuchtigingen, wat dan gedacht van de expedities op Lombok en Bali en de politionele acties elders? Er waren mensen genoeg die daarover verslag zouden kunnen doen bij de toelatingsaanvraag van Den Haag tot die fraaie Bond. Hier lagen kansen voor het groeiend

---

237 De veertien punten luiden:

1. Vredesonderhandelingen dienen in het openbaar te worden gevoerd.
2. Alle landen moeten het principe van de vrije zee aanvaarden.
3. Economische beperkingsafspraken zijn ongeldig. Handel moet vrij zijn en niet gehinderd worden door grenzen of douanetarieven.
4. Alle landen moeten zich ontwapenen. De oorlogsindustrie moet ontmanteld worden: zij is een misdadige organisatie.
5. Er moet een eerlijke koloniale verdeling komen van overzeese gebiedsdelen, waarbij het belang van de gekoloniseerde volken even zwaar weegt als dat van de kolonisatoren.
6. Er moet een Poolse staat komen, waarin de westerse mogendheden niet mogen interveniëren.
7. België moet hersteld worden als vrije onafhankelijke organisatie.
8. Duitsland moet Frankrijk verlaten en het moet Elzas-Lotharingen aan Frankrijk teruggeven.
9. Voor Italië moeten definitieve grenzen worden vastgesteld langs lijnen van nationaliteit.
10. Oostenrijk-Hongarije moet als staat gehandhaafd worden. De verschillende volken binnen deze staat hebben recht op autonome ontwikkeling.
11. De Balkanstaten hebben recht op zelfbeschikking. Servië heeft recht op een uitweg naar zee.
12. Turkije heeft recht op wat het etnisch toekomt. Alle andere nationaliteiten in het Ottomaanse Rijk hebben recht op autonome ontwikkeling. De Dardanellen zijn vrij toegankelijk voor alle scheepvaart.
13. Polen moet onafhankelijk zijn met een duidelijk Poolse bevolking. Polen moet een haven aan de Oostzee hebben.
14. Er moet een Volkenbond komen. In deze Bond moeten alle naties, groot en klein, dezelfde rechten op politieke onafhankelijkheid en territoriale integriteit hebben.

nationalistisch besef waaraan Sarekat Islam uiting trachtte te geven. Bovendien waren er allerlei socialistische en zelfs communistische activisten in de Archipel die, als weggetjesweters, de inlanders wel behulpzaam zouden kunnen zijn in Parijs, waar de Aziaten zich al duchtig deden gelden: de vertegenwoordigers uit Frans-Indochina, Siam, China, en niet te vergeten: Japan, ja, vooral Japan. De onderdanen van de tenno waren met een aanzienlijke delegatie ter plaatse en hadden al eerder gezegd: met vredesregelingen gaan we alleen akkoord op basis van rassengelijkheid en zelfbestemming – wat dat laatste ook precies mocht impliceren. Het was een nieuw, mooi woord, door die Wilson vermoedelijk zelf bedacht, je kon er waarachtig alle kanten mee op. Die punten van Wilson, die had hij nog verduidelijkt in een soort memorie van toelichting. Die bestond uit vijf aanvullende principes. En daarin las men:

> "Volken mogen niet maar als kuddes van de ene soevereiniteitskring naar de andere gebracht worden als waren ze onderdeel van een of ander spel, dat van het interstatelijk evenwicht".

En:

> "Elke territoriale regeling moet in het belang van de betrokken bevolking zijn."

En:

> "Aan elke nationale aspiratie van een volk zou zoveel mogelijk tegemoet worden gekomen zonder dat dat nieuwe oorzaken van conflicten zou mogen zijn."

En dan waren er nog de vijf bijzonderheden, een soort interpretatierichtlijnen waarmee je moest kijken naar de veertien punten:

- Onpartijdigheid en rechtvaardigheid tussen de volken.
- Volstrekte gelijkheid van alle deelnemers aan de komende vredesbesprekingen.
- Verbod op geheime allianties of verdragen.
- Verbod op economische blokken.
- Alle geheime verdragen en afspraken moeten openbaar worden gemaakt.

Dáár stond het dan: de deelnemers aan de onderhandelingen in Parijs waren gelijk. En er waren nogal wat volken in Parijs verschenen. Er waren Slovenen, Slowaken, Slavoniërs op komen dagen – Wilson en Lloyd George kónden ze maar niet uit elkaar houden -- maar ook Melanesiërs, Macedoniërs, Bessarabiërs, Sileziërs, Teschen en Tsjechen, , Saoudiërs en Vietnamezen. Geen Indonesiërs, maar wat nog niet was kon nog komen, men was nog maar in een vóórfase. Alle volkeren waren toch gelijk? Ze moesten toch allemaal in die Bond? Wilsons Bond?

Daar kon je wat mee in de Archipel. Vooral omdat Wilson in vier punten nogmaals het kolonialisme als oneerlijke streving had afgewezen. Een streving uit klein, geborneerd, eigen belang. Beter kon je het niet uitdrukken.

III.8 Er is een Volksraad

III.8.1 Buigingen in de richting van de USA-president Woodrow Wilson

Nederland stond in september 1918 als mogendheid gekleurd op het leitje van de westerse geallieerde mogendheden. Het had geen beste naam. Het gold als pro-Duits. En Duitsland was aan het verliezen. Nederland zat in allerlei diplomatieke geschillen met die geallieerden en in evenzovele jurisdictieconflicten, vooral met de nabuur België. Het gold als imperialistisch met een expansiedrift die het niet waar kon maken. Londen liet niet na dat steeds weer duidelijk te maken. Washington was weinig gecharmeerd van de koloniale ambitie en verder had Nederland óók nog eens de grootste oorlogsmisdadiger aller tijden op zijn grondgebied luxe asiel verleend: Kaiser Wilhelm II. Die zat op 10 november al thee te drinken op een mooi kasteel te Maarn. Nederland, dat was de indruk, kende in de nieuwe schikking van het na-oorlogs Europa overduidelijk zijn plaats niet. Daarom besluit Den Haag zijn goede wil te tonen. Het maakt velerlei buigingen in de

richting van de nieuwe spraakmakende mogendheden, en één daarvan is de instelling van een orgaan in Indië , dat voorgesteld wordt als een volksvertegenwoordigend lichaam, waarmede de Indische regering in gemeen overleg met het inlandse volk kan treden bij de vervulling van de uitvoerende en wetgevende macht in de Archipel.

Het is een echt parlement, wordt gesteld, dat bestaat uit gekozen vertegenwoordigers uit de inlanders, al is ook een deel van zijn leden aangesteld door het koloniaal bestuur. Aldus, zo wordt gesteld, maakt Nederland ook serieus werk van het "zelfbestemmingsrecht' dat de USA-president Woordrow Wilson zo hoog in het vaandel heeft. Nederland wil echt meedoen in de evoluties op nationaliteitsgrondslag die het volkerenrecht in deze periode zo kenmerken. Omdat de Indische regering eerst toch, voorzichtigheidshalve, wil kijken of het instituut aanslaat heeft zij, in overleg met de Nederlandse wetgever – De Kroon, de Staten-Generaal en de Raad van State gehoord – de samenstelling van deze Volksraad beperkt tot zestig leden, waarvan dertig voortkomen uit de verschillende inheemse of inlandse bevolkingsgroepen, vijfentwintig Nederlanders en vijf uit de groep vreemde oosterlingen, waarvan steeds vijf uit de Chinese groep. Sommigen uit de inlandse groep worden gekozen op basis van censuskiesrecht. Een ander deel wordt rechtstreeks benoemd door de gouverneur-generaal.

Er zijn tal van voorgaande wetsontwerpen geweest[238] die in iets dergelijks beoogden te voorzien. Nederland zou Nederland niet zijn, als het deze ontwerpen niet steeds weer uitvoerig commissoriaal had gemaakt. Daar kwam steeds weer uitstel van. En dat zou wel tot afstel leiden. De wet tot instelling van de Volksraad dateert van 1916. Maar, omdat de verbindingen met het moederland door de oorlogstoestanden lagere tijd verbroken waren, kon de wet pas uitgevoerd worden in de loop van 1918, aldus deelt de alsdan aangetreden gouverneur-generaal Van Limburg Stirum op 18 mei mede.

III.8.2 Een evolutionaire doorontwikkeling van de Volksraad op democratische grondslag

De Nederlandse en de Indische regering vinden dat de Raad op korte termijn veel meer bevoegdheden moet krijgen dan thans in de wet voorzien. Aldus deze opvolger van de gouverneur-generaal Idenburg die, geheel in diens christelijk-ethische lijn, de installatie van de Raad verricht. Het democratisch beginsel, dat beide regeringen eendrachtig omhelzen, vereist dat immers, daarover mag geen misverstand bestaan. De inlandse bevolking moet, naar de mate van het mogelijke, haar eigen lotsbestemming mede mogen bepalen, dat is de intentie van Kroon, kabinet en Indische regering, laat daar óók geen misverstanden over bestaan. Hij belooft een Raad, die *medewerkt* aan de staatstaak[239]. Medewerkt. Dat betekent dus: op voet van *gelijkheid.*

---

238 Zie, uitvoerig, H.A. Idema, *Parlementaire Geschiedenis van Nederlandsch-Indië, 1891-1918,* Uitgeverij Martinus Nijhoff: Den Haag, 1924, ihb. pp. 330-337; pp. 364-377. Overduidelijk is, dat de introductie van een lichaam waarbinnen constitutionele volksraadpleging kan geschieden, mede was gebaseerd op de aanmerkelijke stremming van de telegraafverbindingen met Den Haag tussen 1915-1917, meestal door toedoen van de Engelsen. De verhouding tussen Londen en Den Haag was in die periode gespannen en Londen bezigde deze soort pesterijtjes wel vaker om zijn gram te ventileren.De Kroon vond dat dan inderdaad de legitimatie van een wetsbesluit of een uitvoeringsmaatregel toch maar gezocht moest worden in een brede volksovertuiging, waarbij die van de Nederlanders moest domineren. Een soort consultatief referendum dus. Zie verder: Van Welderen Rengers*, Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland, Vierde Deel, Nederland 1914-1918, Oost-Indië 1891-1918; West-Indië 1849-1918*.a. w., pp. 347-350.

239 De landvoogd zegt letterlijk: "Er is een Volksraad. In dit sobere wetgevend woord ligt de mogelijkheid eener gulden toekomst. Door de bemoeiing van den Volksraad met de begroting zal zich een ongeschreven staatsrecht ontwikkelen, dat verplaatsing van het zwaartepunt naar Indië meebrengt. (…) Het woord van den Volksraad moge door de hooge opvatting van zijn taak worden de stem des volks, tot uiting gebracht door de van hun verantwoordelijkheid bewuste leden van dit tot medewerking aan de staatstaak geroepen lichaam." De gouverneur-generaal heeft al aanstonds ernstige kritiek te incasseren gekregen op deze openingszinnen, in Nederlandsch Indië, maar vooral ook in de Tweede Kamer der Staten-Generaal te Den Haag. Algemeen is de indruk, dat de landvoogd hier verwachtingen heeft gewekt, die niet gegrond kunnen zijn op de instellingswet, en die de Nederlandse regering ook nooit voor de hare heeft willen nemen. Zij heeft niet de geringste intentie om de inlandse bevolking een mede-wetgevende taak te geven ten aanzien van de Indische Ordonnantiën, de

Dat houdt in: het aloude *gemeen overleg* waarin de Staten-Generaal met de kroon de wetten des lands tot stand brengt. De inlanders, die in deze Volksraad vertegenwoordigd zullen zijn, knopen het ter dege in hun oren. Hier wordt iets beloofd. Belofte maakt schuld. En als die schuld na enige jaren blijkt niet te worden ingelost, zullen ze, het zal hierna blijken, hun onwil publiekelijk doen blijken. Zie XVI.1. De installatierede van Van Limburg klinkt bezwerend en het lijkt wel of Van Limburg Stirum hier boze geesten begoochelen wil. Want in Nederland zowel als op Java is er veel verzet tegen een volksraad die inderdaad medebeslissingsrecht zou hebben.

Het overgrote deel van de Nederlandse bevolkingsgroep moet van die gedachte niets hebben. De inlander is er niet aan toe. En de vraag is gewettigd, aldus deze groep, of hij dat niveau ooit zal bereiken. Helaas zoeken geharnaste vertegenwoordigers van deze zienswijze hardnekkig steeds weer een podium om uitvoerig te demonstreren waarom die inlander dat nu niet kan en ook, waarom dat binnen decennia nog steeds niet het geval zal zijn, met tal van, vaak humoristisch bedoelde voorbeelden. En zoals altijd roept dat een contra-reactie op bij de Sarekat Islam, maar ook daarbuiten, bij niet-gebonden nationalistische en zelfs revolutionaire groepen die de hele wettelijke regeling van de Raad gewoon volksverlakkerij vinden. De Raad is gewoon een van de vele consultatieve lichamen waarmee een Nederlandse publieke bestuursraad zich pleegt te omringen om haar beslissingen bij de ingezetenen er doorheen te drukken. Zónder democratie. Zonder ook maar te trachten enig democratisch ijkpunt bij die ingezetenen te vinden. Laat staan dat die Raad een democratische legitimatie aan de wetsbesluiten van het Indisch gouvernement geeft. Het heeft er zelfs de schijn niet van. Zolang er in Nederlandsch-Indië geen algemeen evenredig kiesrecht is voor alle mannen die rechtmatig verblijven in de Archipel bij een periodieke verkiezing die leidt tot hernieuwde samenstelling van de Volksraad, en zolang de Raad geen algemeen budgetrecht heeft en het recht van wetsinitiatief, is de Raad een lachertje. Dit is een schaamlap. Om een democratisch deficit te verhullen.

Ontworpen om president Wilson te misleiden en óók de echte revolutionairen die zelfbestemmingsrechten claimen voor hun volk. Daarom is het Nederlandse kabinet nu ineens met dit wangedrocht gekomen: omdat ze in Den Haag bang zijn voor de leider van de socialisten Troelstra die een staatsgreep heeft willen plegen om de arbeiders nu eindelijk de macht te doen toekomen die het confessionele kabinet van Jonkheer Ruys de Beerenbrouck ze tracht te onthouden. Er zijn inmiddels in Java genoeg Nederlandse politici van socialistische of revolutionairen huize die daarop wijzen, gestaafd met allerlei complottheorieën over de werkelijke intenties van de zittende élite, waarvan de in 1918 fungerende Van Limburg Stirum[240],

---

wetsbesluiten die de gouverneur-generaal kan slaan. Zij is absoluut niet van plan om de Volksraad enige vorm van budgetrecht te geven. Dus: het recht om in gemeen overleg de jaarlijkse begroting van de Nederlandsch Indische mede vast te stellen. Waarom, zo vraagt een kamermeerderheid, dan tóch de gedachte gewekt dat op korte termijn de inlandse fracties in de Volksraad dergelijke rechten zullen kunnen gaan uitoefenen? Hier heeft de gouverneur-generaal niet alleen ongelukkige bewoordingen gehanteerd, hij heeft ook zijn bevoegdheden aanmerkelijk overschreden. Aldus de Tweede Kamervoorzitter Fock. Hij daalt dus van zijn presidentiële zetel in deze kamer af, om als gewoon conservatief-liberaal lid de staf te breken over het beleid van Van Limburg Stirum. Dat is een buitengewone demonstratie van kamerbrede afkeuring die bijna voorbeeldeloos is. Dit zal Van Limburg breed worden nagedragen in Nederlandsch Indië, waar hij uiteindelijk min of meer als een paria eindigt al blijft hij in zijn met flonkerende gouden schubben overdekte statiefrak het middelpunt van allerlei staatsaangelegenheden. Zie over de debatten in de Tweede Kamer: Oud, *Het Jongste Verleden,* a.w., Vol. I, pp. 228-252 en Idema, *Parlementaire Geschiedenis van Nederlandsch-Indië,* a.w., 330-378; Van Den Doel, *Het Rijk van Insulinde,* a.w., pp.212-215.

240 Johan Paul graaf van Limburg Stirum (1873-1948) was vanaf 1916 tot 1922 gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië. Hij wilde inderdaad de introductie van een volledig parlementair systeem voor deze kolonie. Dus mét ministeriële verantwoordelijkheid en met het recht van de gouverneur-generaal om namens de Kroon de volksvertegenwoordiging te ontbinden. Hij erkende de rechtmatigheid van het Indonesisch nationalisme en meende dat alleen zó voldoende autonomie voor de Archipel ontwikkeld kon worden om dat te bevredigen. De ex-minister van koloniën Idenburg, die Van Limburgs benoeming als zijn voorganger in 1916 had begunstigd, was in dit opzicht homogeen met Van Limburg. Idenburg bepaalde in belangrijke mate de Nederlandse koloniale politiek in de periode 1901-1924. Beiden waren respectvol en behoedzaam in hun omgang met de inlandse bevolking en erkenden de samenbindende kracht van de Islam. Zij meenden aanvankelijk dat een synthese met het christendom mogelijk was en dat zo ook een staatsrechtelijke synthese

óók van adel, volstandig deel uitmaakt. Van Limburg Stirum heeft de Volksraad veel te positief voorgesteld. Het is een zoethoudertje ter beteugeling van het opbruisende Indonesisch nationalisme. Aldus de revoltutionair-socialisten en communisten, die vooral op Java van zich doen spreken. In 1922 komt de wet op de Indische bestuurshervorming tot stand.

III.8.3 Indië bij nader inzien niet rijp voor de representatieve democratie

Dan schenkt het kabinet klare wijn. Natúúrlijk is Indië niet rijp voor een parlementaire regeringsvorm. Daarover is iedereen het in het algemeen wel eens. De Volksraad kan nimmer leden van de Indische regering naar huis sturen als zij het vertrouwen van die Raad missen. Dat moet vooral zo blijven. De ministeriële verantwoordelijkheid jegens het volksvertegenwoordigend lichaam kán geen onderdeel uitmaken van het Indische Staatsrecht. De Raad zou immers het hele jaar door moeten vergaderen. Dat kan niet. Het is ook niet nodig. De gouverneur-generaal heeft de raad alleen nodig om het gevoelen van de inlandse bevolking te kunnen kennen inzake de hoofdpunten van het regeringsbeleid. Dat is democratisch genoeg, heet het nu[241]. Het is een ommezwaai. Een van honderdtachtig graden. Maar het beroerde is nu, dat de ministers van koloniën én hun gouverneurs-generaal ná 1918 dat stomweg ontkennen. Ze betogen steeds dat hun lijn vanaf 1916 consequent is voortgezet en dat ze steeds lineair naar meer democratie en meer autonomie hebben gestreefd voor Nederlandsch Indië. Dat was onwaarachtig. Een kind voelde dat aan, in Nederland als op Java. En zodoende heeft de koloniale regering het odium van onbetrouwbaarheid bewust opgeroepen en tot het volle einde willen dragen. En niet alleen in het zicht van de zo veelgesmade inlander, die het allemaal niet begrijpen zou.

De Kumpenie heeft deze Raad bedacht, als machtsmiddel om de koloniale consolditatie een schijn van legitimiteit in de Indische volkswil te geven, dat kan de Nederlandse socialist Henk Sneevliet[242]

---

mogelijk was. Maar Pleijte, de opvolger van Idenburg, was die mening allerminst toegedaan. Simon de Graaff, minister van koloniën in het kabinet Ruys de Beerenbrouck nóg veel minder. Hij was hartgrondig ervan overtuigd dat de Islam, als beoogde constitutionele theocratie, nooit verenigbaar kon zijn met een democratisch staatsrecht, of dat nu westers of oosters cultureel ingebed was.De Graaff ooordeelde dat een niet-politieke Islam een innerlijke tegenstrijdigheid was. Niettemin vonden Idenburg, Van Limburg, Pleijte en De Graaf dat niet mocht worden erkend dat hun beleidsdaden aanmerkelijke breuklijnen vertoonden, vermoedelijk omdat zij aan westerse staatkunde en politiek beleid de eigenschap toedichtten van substantieve consistentie. Daarom zijn de Tweede Kamerdebatten van 1922-1939 ten aanzien van de koloniale politiek bijna niet te volgen. Ouds *Jongste Verleden,* dat steeds weer beoogt die politiek bevredigend als lineair-consequent en evolutionair te verklaren gewaagt daar ook van.

241 Zie het ingewikkeld debat dat te *Nederland* uitvoerig gevoerd wordt over de competentie van het inlandse volk in de *Archipel* om de Indische regering van dag tot dag te controleren: Oud*, Het Jongste Verleden*, a.w., Vol. II, pp. 242-259. Die competentie kan een “oosters volk” nu eenmaal niet ontwikkelen. Daarom heeft de Indische gouverneur-generaal ook geen behoefte aan de bevoegdheid de Volksraad te ontbinden. Dat is immers alleen noodzakelijk, als de regering en de volksvertegenwoordiging geen overeenstemming kunnen krijgen over wetsbesluiten of bestuursdaden. Dan kan het aangewezen zijn dat de regering nieuwe verkiezingen uitschrijft. Om opnieuw te kunnen peilen, waarheen de algemene volkswil zich beweegt. Maar omdat die overeenstemming er nu eenmaal niet behoeft te zijn in Nederlandsch Indië, is een dergelijke volkspeiling per definitie nooit nodig. Oud concludeert dan, dat men dus ook helemaal nooit heeft beoogd met de introductie van de Volksraad een parlementair stelsel in Indië in te voeren. Zoe: Oud, a.s., p. 254.

242 Hendricus Josephus Fransiscus Marie (Henk) Sneevliet, 1883-1942. Na de driejarige HBS ging Sneevliet werken bij de spoorwegen. Hij werd lid van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij. Hij was betrokken bij de spoorwegstakingen-1903. Uiteindelijk stapte Sneevliet over naar de Communistische Partij Holland en werd actief ten behoeve van de Komintern van Lenin. Hij besloot internationaal activist te worden en reisde af naar Nederlandsch Indië. Hij werd redacteur bij het Soerabajasch Handelsblad. Kort daarop werd hij aldaar secretaris van de Kamer van Koophandel van Soerabaja. Daar werd hij gegrepen door het Indonesisch nationalisme hoewel dat eigenlijk met het universele communisme van Lenin niet goed verenigbaar was. Met Douwes Dekker (hieronder) radicaliseerde hij in deze streving en ook hij viel de koloniale regering steeds heftiger aan, maar nu via de in het Nederlands gestelde Javaanse kranten. Hij richtte de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging op, die later de Kommunistische Partij Indonesië werd. Hij werd voor deze partij vertegenwoordiger bij de Komintern, de Derde Internationale. Dat schoot het Indisch koloniaal bestuur in het verkeerde keelgat. Het zette Sneevliet onder druk opdat hij, net als Douwes, de Archipel zou verlaten. Uitwijzen kon de regering hem, als Europees Nederlander, niet. De politie zette een verbouwereerde Sneevliet stomweg op de boot naar Rotterdam. Hij bleef politiek actief. Binnen de Komintern verwierf Sneevliet na 1920

je voorrekenen en ook een man die luistert naar de onwaarschijnlijke naam Ernest Douwes Dekker[243]. Zeker: hij is een achterneef van Eduard Douwes Dekker, de schrijver Multatuli, de auteur van "De Max Havelaar". Daaraan ontleent hij al status en reputatie. De Hollanders vrezen naam en man. Inlanders moeten hem niet zo. Douwes is Indo-Europeaan. Een mislukte nationalist, dus, vinden vele inlanders. Niet één van hen. Beiden, Sneevliet en Douwes, zijn radikalinski's, beroepsquerulanten bijna, beiden altijd en overal tégen de kapitalistische klasse-maatschappij. Beiden zijn goede journalisten, bevlogen observators en ware volksmenners. Het kolonialisme achten zij ultiem onrecht. Het is hun roeping dat tegen elke prijs te bestrijden. Waarom Van Limburg Stirum nu zo tegemoetkomend is, is voor beide volkomen duidelijk, alleen de Javaanse inlanders die niet met de Hollandse machtsverhoudingen bekend zijn, snappen het nog niet. De staatsgreep van Troelstra heeft aangetoond dat de heersende klasse van kapitalisten op smeltend ijs schaatst. Een weinig aansprekende metafoor in de tropen wellicht, maar ze maakt duidelijk dat Van Limburg weet dat hij danst op een vulkaan van nationalisme die eerlang kokend lava over Batavia zal uitbraken. Daarom komt hij nu aan met een zoethoudertje, óók omdat hij weet dat de USA straks de Archipel zal overnemen--- Colijn heeft het zelf erkend in 1912 in zijn rapport over de weerbaarheid van de Hollanders in de Archipel. Daarom probeert Van Limburg Colijns petroleummonopolie veilig te stellen, vóórdat Washington de bakens verzet. De Volksraad moet

---

grote naam als agitator, onder meer in het in burgeroorlog verkerende China. In 1924 keerde Sneevliet terug naar Nederland. Hij werd daar voorzitter van het Nationaal Arbeids-Secretariaat. Hij wees de politieke koers van Stalin echter af. Daarmee was zijn politieke rol eigenlijk uitgespeeld. Sneevliet werd wel lid van steeds radicalere splintergroepjes. Maar véél meer dan elkaar bestrijden en elkaars leden uit partijen royeren deden die niet. Sneevliet werd wegens verzetswerk in Amersfoort door de Duitsers gefusilleerd. Zie: B. van der Plas, *Henk Sneevliet, een politieke biografie, 1905-1940,* Stichting Beheer IISG, Amsterdam 1994, ISBN 90-6861-090-2.

243 Ernest François Eugène Douwes Dekker, 1879-1950. Hij had Indisch bloed. Hij gold als een van de eerste nationalisten. Hij had driejarige HBS-gedaan te Soerabaja en Batavia en was bekend met de Nederlandse staathuishoudkunde, vooral het constitutionele staatsrecht. Hij zag dus meteen wat de Volksraad miste aan bevoegdheden om een echte tegenspeler van de Indische regering te kunnen zijn. Hij had na zijn middelbare opleiding diverse betrekkingen gehad in het bedrijfsleven, maar daaruit was hij steeds met arbeidsconflicten ontslagen. Op Java werd hij journalist en ging hij in de politiek. Hij was voorzitter van de Indische Partij. Die partij had als leuze: "Indië los van Holland". Hij reisde naar Europa, kwam in 1913 terug en kreeg door zijn kritische beschouwingen over het koloniaal gezag moeilijkheden. Hij besloot de Archipel te verlaten met eveneens verbannen inlandse medestanders die het nationalisme voorstonden voor Indonesië. Wegens anti-Britse activiteiten op Malakka werd hij te Hongkong door de Britten gearresteerd, tot ongewenst vreemdeling verklaard en overgebracht naar Singapore in afwachting van uitzetting naar Java. Maar de Eerste Wereldoorlog brak uit. Groot-Brittannië kon hem niet meer verwijderen op basis van een terugleidingsakkoord met Batavia naar de Neutrale Archipel. In 1918 kwam Douwes weer op Java en richtte zich wederom tegen het kolonialisme dat hij brandmerkte als een volkomen verderfelijk systeem. Ditmaal had hij de Veertien Punten van Wilson om op terug te vallen en diens pleidooi voor een Volkenbond waaraan ook de gekoloniseerde volken op basis van nationaliteitsbeginselen zouden mogen deelnemen. Douwes schreef hierover in een uiterst aansprekend Maleis, en verdedigde het Indonesisch nationalisme als een streving waaraan de Volkenbond zou moeten bijdragen. Hij kon deze visie in Parijs en Versailles doen uitdragen via Ho-Tsji-Minh die daar voor Frans Indo-China vergelijkbare eisen probeerde te verzilveren via de staf van Wilson. Wilson had brilliante volkenrechtsjuristen in zijn delegatie zitten die ook bereid waren de standpunten van Lloyd Georges en Clemenceau frontaal aan te vallen, omdat deze staatslieden toch steeds weer terugvielen op het gesmade klassieke kolonialisme. Nederland wilde op dat moment dolgraag in de Volkenbond, niet, omdat het de Bond zo'n warm hart toedroeg – dat deed het in den aanvang zeker niet – maar omdat het geen andere mogelijkheid zag de Belgische annexionistische eisen ten laste van Nederland te kunnen afweren dan via het lidmaatschap van die Bond. Het wilde dus alles vermijden wat Nederland in opspraak zou kunnen brengen in Washington. Douwes beschikte door zijn reizen over contacten, die dat beslist wél zouden kunnen doen: met name de delegaties uit Frans-Indo-China die de Fransen verjaagd wilden zien waren daartoe bij machte. Douwes ging met zijn agitaties door op Java. In 1920 bracht dit hem in voorlopige hechtenis, maar Batavia wilde de strafvervolging te allen tijde vermijden. Douwes werd vervolgens schoolhoofd en leraar in Bandung. In 1941 werd hij wéér gearresteerd omdat hij gespioneerd zou hebben voor de Japanners. Nu werd Douwes naar Suriname gedeporteerd. Vandaar werd hij overgebracht in 1946 naar Nederland. Hij vertrok andermaal naar de Archipel, werd lid van het parlement van de Republik Indonesia en minister van staat voor de onafhankelijkheidspartij van Sjahrir. Tijdens de Tweede Politionele Actie werd hij gedetineerd en in 1919 vrijgelaten. Hij stierf in 1950. Zie: Frans Glissenaar, *D.D. Het leven van E.F.E.Douwes Dekker,* Uitgeverij Verloren BV: Hilversum, 1999, ISBN 90-65550-0642 NUR 680

dan komen opdraven om de Hollanders te prijzen voor hun beheer en hun christelijke opheffers-ethiek, die ze te elfder ure zijn gaan belijden. Trap er dus niet in, wanneer je echte autonomie voor het inlandse volk wilt. Helemaal gek is deze theorie nu óók weer niet. In 1918 lopen de politieke spanningen op Java en elders in de Archipel hoog op. Den Haag heeft hier uit angst iets toegegeven[244].

III.8.4 Pleijte licht de noodzakelijkheid van de Volksraad toe: hij is vooral bedoeld om Nederland een Volkenbondslidmaatschap te bezorgen

De minister van koloniën Pleijte wond althans in januari 1918 er geen doekjes om, dat Nederland nu waarachtig wel genoodzaakt was om toe te geven aan de internationale mode om méér democratie te brengen in het koloniaal bestuur. Dat datering van deze beleidsomslag is niet toevallig. Deze maand, januari 1918, is het momentum dat Wilson pakt om zich als scheidsrechter der wereldgemeenschap, *arbiter mundi,* te doen gelden. Hij formuleert, staande voor het Amerikaanse Congres, zijn verheven veertien punten en licht ze toe, waarbij het woord "*democracy"* onder luide bijval steeds gesaccadeerder klinkt: *to make the world safe for democracy.* Daarvoor trok de USA ten strijde, daartoe opent Wilson nu onderhandelingen met het overmachtige Duitsland, daarom eist hij het abdiceren van Wilhelm von Hohenzollern II, de autocratische leider van militaristisch Pruisen. Pleijte heeft het begrepen. Wil Nederland de Archipel behouden, dan zal het moeten buigen voor het buitenland, dat zich weer eens met binnenlandse aangelegenheden wil bemoeien. Het moment eist, dat wij nu toegeven, al begrijpt een kind dat het ontijdig is en onrealistisch. Maar laten de buiging deferent zijn, en gewagen van hoffelijke intenties. Onder de invloed van Wilsons gedachtengoed, onder meer blijkend uit de veertien punten, kon hij – Pleijte schrijft het als het ware verontschuldigend aan gouverneur-generaal en Tweede Kamer -- er echt niet omheen om de inlandse bevolking te laten meewerken aan het zelfbestuur van eigen land. Vandaar de instelling van een volksraad bij wet in formele zin, dus met medewerking van de Nederlandse Staten-Generaal.

"Er is een volksraad", zo citeert de nieuwe gouverneur-generaal van Limburg Stirum artikel 1 van de instellingswet betreffende dit nieuwe orgaan. Is het een parlement? Dat wil zeggen, een orgaan waarin de stem van het vertegenwoordigde volk in gemeen overleg met de regering kan worden vernomen? Waarin de overeenstemming moet worden gezocht met de volksvertegenwoordiging voor daden van wetgeving en bestuur? Het lijkt er niet op. Het is een adviesorgaan. De regering kan de adviezen naast zich neerleggen, al kan zij ze niet negeren. Het recht van initiatief heeft hij niet, geen budgetrecht en zelfs dat van petitie is hem ontzegd. Zeker, de gouverneur-generaal moet het advies inwinnen van de Raad over de jaarlijkse begroting en de eindrekening. Maar wat gebeurt er, wanneer de Raad de rijksbegroting verwerpt in zijn advies? Gaat dan de gouverneur-generaal heen, neemt de directeur van financiën ontslag of moet er dan een nieuwe bijgestelde begroting worden ingediend? Niets van dat alles. De gouverneur-generaal moet dan gemotiveerd berdeneren waarop hij contrair aan het advies gaat. En daar zijn fraaie standaardformules voor, waarmede aan het Javaanse gevoel voor hoffelijkheid tegemoet kan worden gekomen. Deze Volksraad is een ledenpop in de handen van de gouverneur-generaal. Zijn bestaan zal een steen des aanstoots worden naarmate het zelfbewustzijn van de politiek actieve inlander zich ontwikkelt. De voorstelling dat hier een democratisering van het bestuur plaatsvindt, is vanaf het begin af aan een valsheid geweest, al bedoelt Van Limburg Stirum het stellig allemaal goed.

III.9 De Djambi-, Landssyndicaat-, Perlak- en overige schandalen

III.9.1 Voortgezette uitbreiding van de westerse monopolies in de Archipel

Intussen trok het bedrijfsleven zich van deze politieke schermutselingen weinig aan. Men krijgt sterk de indruk dat dat leven ná 1920, wanneer de Nederlandse positie interstatelijk weer redelijk geconsolideerd is als betrouwbare partner in de Volkenbond, alles op alles zet om de Indische

244 Hier volg ik Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde,* a.w., pp.210-222.

Archipel te ontdoen van haar rijkdom aan delf- en grondstoffen en natuurlijke oppervlakteschatten zoals de houtrijkdom van de tropische regenwouden op Borneo. En zulks op de macrostructurele schaal die de internationaal georganiseerde westerse industrie optimaal kan bieden. Daarbij heeft dat bedrijfsleven nauwelijks morele remmingen, al ondervindt het wel degelijk duchtige beperkingen daarbij die te wijten zijn aan de onbeheersbare conjuncturele golven die zich opdoen tussen 1920 en 1940, op gronden die totaal exogeen zijn aan de eigenlijk gezegde Nederlandse koloniale politiek. Dat maakt die politiek achteraf tot op zekere hoogte voor de historische ontvoogdingsontwikkelingen jegens het koloniaal gezag weliswaar niet irrelevant maar wel redelijk betrekkelijk.

De schandalen, het bedrijfsleven eigen bij het nastreven van het winstbejag, denderen dus onverdroten door, nadat de wereldkrijg officieel is afgesloten in 1920, bij de volledige uitvoering van de paragrafen van het Vredesverdrag van Versailles dat Duitsland met weerzin afgeparafeerd heeft op 28 juni 1919. En wederom gaat het om de monopolieposities die multinationale bedrijven hebben weten te verkrijgen binnen de Archipel, zulks terwijl het officiële regeringsbeleid is, dat deze monopolies niet gegund zullen worden, en dat, wanneer een monopolie de enige juiste exploitatiewijze zou zijn, overheidsexploitatie met officiële aanbestedingen in iedere geleding de enige overgebleven mogelijkheid is. Ook hier verschilt de officiële politieke houding duchtig met die van de gangbare praktijk, ook hier investeert de Nederlandse regering veel moeite en prestige om dat consequent te ontkennen en ook hier ondergraaft dat die kostbare kwaliteit dat gezag nu eenmaal per definitie moet hebben: integriteit. Omdat, zoals Ien Dales placht te zeggen, een “beetje integriteit” nu eenmaal niet bestaat.

III.9.2 De overduidelijke belangenverstrengelingen in rechtsstatelijk perspectief

Het was overduidelijk dat er ongeoorloofde betrekkingen bestonden tussen topambtenaren van de Indische regering enerzijds en top-beambten van de Bataafsche Petroleum-Maatschappij (hierna ook: BPM) anderzijds, waarbij een moeilijk traceerbaar maar objectiveerbaar werkzaam *old boys-network* een belangrijke rol speelde. Al werden die betrekkingen door hogerhand steeds weer ontkend[245]. De staatkundige loopbaan van een man die op het Nederlandse koloniale regeringsbeleid in de twintiger en dertiger jaren een overwegend invloed uitoefende, Hendrikus Colijn, vertoonde bij voortduring trekken dat Colijn zijn positie bij het Koninklijk Nederlandsch Indisch leger (hierna ook: KNIL) en bij de Indische regering (als, bijvoorbeeld,) adjudant van van Heutsz in diens hoedanigheid van gouverneur van Atjeh gebruikte om (verkapte) begunstiging te krijgen van regeringswege bij het verwerven van monopolies ten gunste van de BPM, andere oliemaatschappijen maar ook agrarische ondernemingen zoals het Nederlandsch-Indisch Landsyndicaat. Er was altijd wel een fraai praatje bij, dat het algemeen belang deze belangenverstrengeling vorderde. Colijn was er een meester in, Idenburg op zijn beurt eveneens. De confessionelen waren na 1880 hun “opmars door de burgerlijke instituties” begonnen. Het is een term, bedacht door de Duitse revolutionair Marcuse uit de zestiger jaren van de vorige eeuw, voor de slinkse politiek van bevolkingsgroepen die zich in het publieke domein achter gesteld weten.

Ze weten tersluiks en gecamoufleerd basisposten te veroveren binnen de gremia die besluiten over kardinale politieke aanstellingen. Dat waren in dit tijdsgewricht vooral de calvinisten die daarvoor de Antirevolutionaire Partij gebruikten. De ethische koloniale opheffings-politiek van Kuyper gaf aan deze opmars het legitimatiemomentum. Calvinisten wezen calvinisten aan in de topaanstellingen van het koloniale bewind. Deze, op hun beurt, begunstigden weer de calvinisten in het bedrijfsleven dat een koloniaal debiet wilde scheppen. En dat bedrijfsleven privilegieerde weer van de weeromstuit deze geloofsbroeders bij de verdeling van lucratieve ambtelijke posten binnen dat leven. Zo komt het dat steeds calvinisten elkaar dekken wanneer bedrijfsschandalen

[245] Zie, uitvoerig, Idema, *Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch Indië,* a.w. pp. 317-330. De BPM wordt door verschillende afgevaardigden “een staat in de staat” of beter “een staat boven de staat” genoemd.

aan de orde zijn, waarbij de overheid de gelegenheid, middelen, of inlichtingen verstrekt waardoor één bepaald bedrijf met de op het oog openbaar aanbestede concessie gaat strijken. Het is dan ook logisch dat het juist de calvinisten zijn, die de Volksraad consequent echte controlerende bevoegdheden – zoals het recht op enquête – willen onthouden. Colijn is hún man. Ook in dit opzicht. De calvinisten verdrijven in deze samenspanning de liberalen, zoals de katholieken dat decennia later die calvinisten doen, waarna de socialisten eindelijk aan de beurt komen. Om verdrongen te worden door de D66-ers.

III.9.3 Het Djambi-ontwerp schoolvoorbeeld

De achtste vergadering van de Tweede Kamer van 11 november 1915 over het wetsontwerp tot het sluiten van een exclusieve exploitatieovereenkomst betreffende de opsporing en ontginning van aardolie in Djambi, een gebied op zuid-oostelijk Sumatra, is er een uitmuntend voorbeeld van[246]. De socialisten binden de kat de bel aan. Uitvoerig doen zij concrete belangenverstrengelingen de parlementaire revue passeren. Steeds weer vallen dezelfde namen van topambtenaren die merkwaardige achterkamertjes-besprekingen voeren met top-beambten van de BPM, waarin, overigens, Koninklijk Huis en Staat participeren als aandeelhouders. De BPM zal een exclusief exploitatie-monopolie krijgen. Het eigenaardige is, dat de artikelsgewijze tekst van de machtigingswet om de BPM een monopolie te gunnen er twijfel over laat bestaan of de concessie alleen een welbepaald veld, dat te Djambi, betreft. De toelicht gaat er eigenlijk van uit dat de BPM een concessie krijgt voor de Archipel, en dat het Djambi-veld er één van is. Dat zou een ongehoorde bevoordeling van de BPM zijn, vooral nu boringen op Borneo, op uiteenlopende plaatsen op dit reusachtige eiland, zowel in het noorden als in het zuid-oosten wijzen op enorme velden, die onder de zeestraten dóórlopen. De kwaliteit van deze olie staat nog niet vast. Voor de raffinering daarvan kunnen wellicht ook heel andere chemische bewerkingsmethodes dan de BPM heeft ontwikkeld, geschikter zijn.

Bovendien, dat is het algemene gevoelen van de Tweede Kamer, is de BPM een vennootschap die in een Britse holding is ondergebracht. Deze holding kent ook nog andere vennootschappen in de dominions van het Britse Rijk, die gehoorzamen aan ander vennootschaps- en fiscaal recht. Daarom wil de Kamer terughoudendheid bij het bevoordelen van de BPM. Terwijl ook vast staat dat andere concurrenten in de markt zijn, die evenveel expertise en afzetgebied kunnen garanderen als de BPM. Standard Oil dat gevestigd is in de USA, bijvoorbeeld. Maar ook de Anglo-Persian Company die in Mesopotamië de statutaire zetel heeft. De minister heeft geen enkele toereikende reden kunnen formuleren waarom de Indische aardolielagen allemaal ter beschikking zouden meten worden gesteld aan nu juist alléén de BPM. Waarbij overigens in genen dele is bewezen dat de staat zelf niet doeltreffend en winstgevend zou kunnen exploiteren. Man en paard worden genoemd, geologische verslagen van onafhankelijke experts overgelegd over de boorlagen waarin de olieafzettingen ontginbaar zijn, voorbeelden van staatsexploitatie elders, op noordelijk Borneo door de Britten, worden ter vergelijking aan de minister van koloniën, Pleijte, overgelegd. Deze gaat al deze punten herhalenderwijs af, daarbij steeds de clichématige bezweringsformules uit de memorie van toelichting gebruikend. En de BPM dreigt de concessie te krijgen.

Dat is echter geheel tegen de geest van het kamerdebat naar aanleiding van de interpellatie door de socialisten. Een kamermeerderheid is ronduit tegen de BPM-concessie. Zij wil dat uitvoeriger

---

246 Behandeling van het wetsontwerp tot Machtiging tot het sluiten van een overeenkomst, als bedoeld in art. 5a van de Indische mijnwet (Nederlandsch Staatsblad 1910, No. 293, Indisch Staatsblad No. 588), met de Bataafsche Petroleum Maatschappij, betreffende de opsporing en de ontginning van aardolie en daarmede voorkomende gasvormige zelfstandigheden in een in de residentie Djambi gelegen terrein, genaamd Djambi I (29), 8ste vergadering—11 november 1915, Wetsontwerp No. 29, pp. 90-109. Mendels, de SDAP-afgevaardigde, noemt de topambtenaren bij naam en toenaam en geeft ook hun aandeelpositie weer bij BPM. Uiteraard gaat Pleijte daar verder niet op in. Bij de eindstemming is hij tóch van een kamermeerderheid verzekerd, meent hij. Het ontwerp wordt niettemin in de Eerste Kamer verworpen, maar voor Pleijte heeft dat politiek geen gevolgen.

aangetoond wordt dat staatsexploitatie in dit geval tot de absolute onmogelijkheid behoort. De gemeenplaatsen, geventileerd in de memorie van antwoord, voldoen eenvoudig niet. Waarom zou de staat niet dezelfde technische expertise kunnen genereren als de Bataafsche? Heeft die soms een geheimzinnige wichelaar gevonden die aardolielagen bij intuïtie kan aanvoelen? Heeft zij soms een steen der wijzen ontwikkeld, nu één die geen goud maakt van ijzer, maar een die olie bij aanraking van de aarde doet opspuiten? Weer komt de minister met gemeenplaatselijkheden, waarop de kamer een motie aanneemt waarin als haar gevoelen wordt kenbaar gemaakt dat zij staatsexploitatie aangewezen vindt. Duidelijker kan het niet. De minister houdt daarop de beslissing aan. De minister van Koloniën schijnt horende doof te zijn.

III.9.4 Het optreden van Simon de Leugenaar, minister van Koloniën

De zaak wordt ruim nadien toch weer met dezelfde bewoordingen en met ongeveer dezelfde wetsvoordracht aan de Kamer voorgelegd. Maar nu gebeurt er iets waardoor de zaak ook een schandaal wordt[247]. De minister, Simon de Graaff[248], die de afgeleefde Idenburg opvolgt als minister van koloniën in 1919, zal een holding oprichten om de Djambi-concessie te gunnen aan de “Nederlandsch-Indische Aardolie Maatschappij”, de NIAM. In die holding zal de staat vertegenwoordigd zijn. Deze NIAM zal vervolgens de concessie beheren. Daarbij zal de NIAM de toewijzingen zó doen, dat staatsexploitatie van de concessie zeker mede zal plaatsvinden. Niet helemáál, maar wel grotendeels. Uit de wetsvoordracht blijkt niet dat de BPM medecontractant zal zijn bij de concessie.

De kamer vraagt nu om het ontwerp-contract met de BPM officieel te publiceren en bij de wetgevingsstukken te voegen. De minister weigert. Het is niet nodig. Het contract met de BPM is geheel in lijn met de machtiging die de Djambi-wet de regering gunt. Het contract ligt bij de kamergriffie. De fractievoorzitter van de Vrijzinnig Democratische Bond, H.P. Marchant, gaat het inzien. Dan blijkt dat de ontwerp-machtigingswet de BPM nu juist privilegieert op de wijze waarvan de kamer heeft gezegd, dat zij dat beslist niet wil. De BPM kan via dat contract toch alle aardolielagen in de hele Archipel in een monopolistische concessie krijgen. Uiteraard is het tumult en de sensatie groot. De minister heeft de kamer willen bedriegen! Hij heeft tóch, maar nu via een contract en niet via de wet de BPM het alleenrecht willen geven dat de kamer haar wil onthouden. IJlings wordt het contract nu teruggenomen, maar nu vertrouwt de kamer het echt niet meer.

Toch blijft de Antirevolutionaire Partij de minister van Koloniën, die van haar politieke gezindte is, door roeien en ruiten verdedigen. Links beschuldigt de minister ronduit van bedrog, zo niet ambtscorruptie. Dat nemen de Antirevolutionairen hóóg op. Want ook zij weten dat, als de confessionelen de gelederen maar gesloten houden, er in de kamer geen meerderheid zal zijn te vinden om een motie van wantrouwen te steunen. Wat de minister ook doet en wat hij ook zegt – erg sterk is zijn parlementaire optreden niet – hij zal kunnen blijven zitten. Simon de Graaff is te Indië topambtenaar geweest. Hij schopte het tot directeur binnenlandse zaken. Dat is zo ongeveer de rang van een minister die te Nederland de gelijknamige portefeuille beheert. Simon de Graaff

---

247 Men zie de uitvoerige samenvatting van de debatten in 1920, als deze kwestie opnieuw op de kameragenda prijkt, bij Oud, *Het Jongste Verleden,* a.w., pp. 242-252.

248 Simon de Graaff, 1861-1948 was Indisch ambtenaar aan de rijkinstelling voor onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië te Leiden. Tot 1915 vervulde hij diverse topambtelijke functies in de Archipel, waaronder die van controleur op Java en Madoera en regeringscommissaris voor de hervorming van het Bestuur op Nederlandsch Indië, de zogeheten decentralisatiecommissie. In 1915, dus midden in de Eerste Wereldoorlog, kreeg hij eervol ontslag. Via vele omwegen wist hij toch Nederland in Europa weer te bereiken. In 1919 werd hij minister voor koloniën in het Eerste kabinet-Ruys de Beerenbrouck. In het derde kabinet Ruys de Beerenbrouck (1929-1933) zou De Graaf opnieuw minister van koloniën worden. Hij zou derhalve politieke verantwoordelijkheid dragen, samen met de katholieke minister Laurentius Nicolaas Deckers, voor de afdoening van de hieronder te bespreken muiterij op het pantserdekschip de “Zeven Provinciën”. Opnieuw zou hij zich nauwelijks iets gelegen laten liggen aan de inlandse gevoelens binnen de Archipel daarbij. Simon de Graaff gold als conservatief protestants, maar was overigens partijloos.

is geen man van de grote lijn gebleken. Een aanhanger van de gezeten orde, die aan het private initiatief de voorrang geeft boven rijksinterventie. Van de inlanders moet hij in de private omgang weinig hebben. Zijn ontspanning zoekt hij in de deftige sociëteit “De Harmonie” te Batavia en als nieuwlichter of maatschappijhervormer kan hij bepaald niet gelden. Wel ziet hij in dat de inlander op den duur een zekere autonomie moet hebben. Maar hoe lang die duur duurt, en hoe zeker die autonomie zal moeten zijn, wordt niet echt duidelijk.

En ook De Graaff is niet bestand gebleken tegen de verleidingen die van het ondernemingsleven op Java kan uitgaan: in verschillende grotere vennootschappen blijkt hij financieel geïnteresseerd[249]. Hij is niet een figuur die het gedreven opneemt voor de voordelen van staatsexploitatie. Zijn verdediging van zijn vergissing – daartoe blijft De Graaff zijn optreden reduceren – overtuigt nauwelijks. Veeleer doet De Graaff blijken, dat hij wandelt om in dingen hem te zonderbaar, als men de tale Kanaäns niet schuwt die bij de gereformeerden *lingua franca* schijnt. De Indische Volksraad heeft uitdrukkelijk te kennen gegeven, dat hij betrokken wil worden bij de besluitvorming over deze concessie die voor langere tijd het handelseconomisch verkeer in Sumatra en Java zal bepalen, omdat zich ook vele toeleveranciers op deze eilanden zullen vestigen. De havenbekkens van Tandjong Priok, Sabang en Soerabaja zullen met het oog op de tankvaart uitgediept moeten worden. De wegeninfrastructuur op Sumatra zal belangrijk verbeterd moeten worden. Emballage-industrie zal moeten worden gevestigd op locatie. Men vervoert in deze primitieve aanvangsfase de aardolie en de bijproducten ervan zoals benzine kerosine en tolueen in blikken die handmatig dichtgesoldeerd zullen worden en gestapeld.

III.9.5 Een wetsbesluit over de arbeidsomstandigheden en de arbeidsovereenkomst van de inlander

De werkgelegenheid van de inlander is er in aanmerkelijke mate bij betrokken en de Raad wil adviseren over regelingen betreffende de arbeidsomstandigheden, de loonbepaling, een ongevallen-aansprakelijkheids-voorziening en de huisvesting. Dat, zo oordeelt de Volksraad zijn nu bij uitstek onderwerpen waarover de Raad geraadpleegd moet worden, want het geldt hier een industriële ontplooiing die het dagelijkse leven van de inlander in belangrijke mate zal veranderen. De verwerkingsindustrie zal macrostructureel zijn, dag-en-nacht doorgaan, stoffelijke welvaart brengen maar ook het levensritme aanmerkelijk wijzigen, wellicht zo, dat de fragiele religieuze tradities ter plaatse niet langer onderhouden zullen kunnen worden.

De Graaff schuift het terzijde. De raadpleging van de toch pas opgerichte Raad zou vertraging opleveren. Voor de koloniale geldmiddelen zou zulks noodlottig zijn. De adviezen zouden praktisch zonder effect van betekenis zijn, zegt de bewindsman ook nog. Duidelijker kan het kabinet niet tot uitdrukking brengen dat de Volksraad eigenlijk een betekenisloos ornament is, destijds alleen aangebracht om Troelstra en andere oproerlingen tegen het wettige gezag tijdelijk de wind uit de zeiltjes te nemen. De SDAP stelt daarom een motie voor om het ontwerp niet te behandelen, voordat het advies van de Volksraad binnen is. Want hier schoffeert de regering de

---

249 Hij was nauw betrokken, onder meer, bij de oprichting van Billitonmaatschappij. Ook Billitonmaatschappij krijgt een monopolieconcessie op tinwinning; deze wordt gerechtvaardigd door te wijzen op het vereiste diepbouwbedrijf waarvoor kostbare installaties noodzakelijk zijn voor de bediening waarvan voorts bijzondere experts ingeschakeld moeten worden. Daarom, voordat Billitonmaatschappij overgaat tot exploitaties, moet zij zekerheid hebben, aldus ook de regering, dat geen concurrentie haar positie komt ondermijnen. Doet men dat niet, geeft men deze concessie niet uit, dat zal Billitonmaatschappij jaren lang “den funesten invloed (…) ondergaan van eene nadere likwidatie, het werk is gaandeweg ingekrompen, het personeel is geleidelijk weggetrokken en de eertijds bloeiende onderneming zal zijn geslonken tot zeer kleine dimensies en er zullen jaren over heengaan voordat weer op de puinhopen van de oude Billitonmaatschappij de Regeering een behoorlijk bedrijf zal hebben opgebouwd”, aldus de minister. Terecht voeren de socialisten hem tegen dat dan staatsexploitatie in Indië van wát dan ook steeds uitgesloten zal zijn, want deze redenering kan men overal uit het ongerijmde voor op zetten. Deze concessie zal minstens veertig jaar moeten gegarandeerd blijven met 5/6 van de bedrijfswinst voor de staat, met mogelijkheid van naasting van de opstallen en installaties door de staat na ommekomst der concessie. Zie: Idema, *Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch-Indië,* a.w.*,* pp. 370-377.

inlanders ronduit. Zij vindt het zelfs niet nodig de gouverneur-generaal te raadplegen over die advisering. Het lijkt erop dat De Graaf er op uit is de Raad in diskrediet te brengen. Waar is dat goed voor?

III.9.6 Simon liegt onverdroten voort

Ongelukkig is De Graaffs optreden vervolgens bij een consultatie die de Amerikaanse gezant heeft ondernomen op het departement van koloniën. De gezant wil weten, of inderdaad regeringsbeleid is geen concessies te gunnen aan vennootschappen uit de USA. Het gaat daarbij vooral om de Djambi-concessie, dat zou iedereen duidelijk moeten zijn. *Standard Oil* heeft aan haar ontstemming meerdere ruchtbaarheid gegeven in verschillende internationale periodieken. Mocht de Nederlandse regering inderdaad de Indische markt gesloten willen houden voor de USA dan maakt zij zich schuldig aan begunstiging van oneerlijke concurrentie. Washington zal dan de verdragspositie jegens Nederland moeten heroverwegen[250]. Een handelsoorlog zal niet uitgesloten zijn. Afgesproken was immers, óók met de USA, dat aan niemand in de Archipel een monopolie zou worden gegeven. De Graaff heeft naar zijn zeggen alleen maar een academische gedachtewisseling met de gezant gevoerd over de voordelen van een “open deur-politiek in het algemeen”. De Djambi-concessie is niet eens genoemd. Zo informeert De Graaff de kamer.

Al aanstonds verschijnen publicaties, waarin de minister beschuldigd wordt ook te dezen een onjuiste voorstelling van zaken te hebben gegeven. De Djambi-concessie is te Washington een steen des aanstoots gebleken. Daarover kwam de gezant juist praten. De minister heeft *Standard Oil* zelfs in overweging gegeven om aandelen te kopen bij de BPM. De grootste concurrent van standard! Dit gelooft niemand meer. De minister zal voortaan in de media te boek staan als “Simon de leugenaar[251]”. Men blijft in Bijbelse sferen. Beroerd is daarbij dat de fractievoorzitter van de Anti’s het gedreven opneemt voor “zijn” minister. Die leider is Colijn, die jaren lang directeur bij de BPM is geweest. Hij is net weer begonnen aan zijn politieke wederverschijning, na aantijgingen van ambtscorruptie te hebben moeten doorstaan die veel lijken op die welke De Graaff worden aangewreven en juist hij had dus moeten zwijgen. Dat vinden zelfs de katholieken, wie dit confessionele kabinet zo dierbaar is.

Een vergelijkbaar tafereel bij dergelijke gunningen speelde zich af ten aanzien van de uiterst gunstige contracten die de Perlakmaatschappij, Bankamaatschappij, Billitonmaatschappij en Delimaatschappij, de Koninklijke Paketvaartmaatschappij en Stoomvaartmaatschappij Nederland wisten te verwerven en die ook weer neerkwamen op verkapte monopolies verschaft aan holdings die statutair steeds buiten de Nederlandse koloniale rechtsmacht gevestigd bleven. Het Indisch Openbaar Ministerie was er allerminst onkundig van. Maar een rechtspersoon kon nu eenmaal niet strafrechtelijk aansprakelijk gesteld worden, de strafvorderlijke arm kon niet buiten het formeel territorialiteitsbeginsel tasten en bovendien miste dat Openbaar Ministerie de kunde om de accountancy en de boekhouding van de betrokken maatschappijen grondig dóór te spitten, gesteld dat dit orgaan dat al had willen en mogen doen. Want de gehele ambtelijke top bij de koloniale regering was op een of andere manier wel financieel belanghebbend bij dit soort maatschappijen. Wie met tropenpensioen ging, kreeg aanvullende emolumenten krachtens aanstelling als commissaris, toezichthouder of expert bij een van de vennootschappen bij deze holdings, en dan reppen we nog niet van de dividenden die steeds maar stegen en op uiterst gunstige wijze fiscaal weggeboekt konden worden om buiten een naheffingsaanslag te blijven.

---

250 De Nederlandse handelspolitiek kwam er op neer dat wij vrijhandel beoogden zonder met een bepaald land in een meestbegunstigingsrelatie te treden. Dat deden wij dus óók niet jegens de USA. Gunde deze ons voordelen, dan voerde Nederland tóch geen gunstiger tarief in dat met de vrijhandel niet verenigbaar was. Zie over de complicaties die deze relatieve machteloosheid juist jegens de USA opleverde: C.Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog, (1899-1919) Eerste deel:. Het voorspel (1899-1914),* a.w. pp.215-216.

251 Naar Judas Iskariot die Jesus Christus verried. Het Aramese “Iskariot” (Isqarja) betekent “Leugenaar” en naar zijn vader Simon werd Judas ook Simon Judas genoemd (Johannes 6, 66-71, 12, 1-8, 13, 1-30, 18, 1-5, Mattheüs 26, 20 – 27, 10, Marcus 14, 17-52, Lucas 22, 14-53, Handelingen 1, 15-26)).

III.9.7 De breideling en censurering van de socialistische en communistische pers

Mensen als Sneevliet stelden dit soort wantoestanden aan de kaak, gevolgd door fiscale experts die ook een staatkundige ideologie beleden die antithetisch was aan die van de Indische regering. Maar de regering beschikte over ruime mogelijkheden om de socialistische of communistische pers te breidelen, eventueel zelfs met gebruikmaking van de exorbitante rechten die de gouverneur-generaal ook binnen het wettelijk kader van de Indische Staatsregeling gegund bleven.[252] Zo nu en dan was er een interpellatie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zelfs van Anti-Revolutionaire zijde of namens de Christelijk-Historische Unie, die soms inzagen dat een en ander niet te verenigen was met de pretenties die ten grondslag lagen aan de christelijk-ethische opheffingspolitiek, die de diverse ministers van koloniën zeiden te blijven volgen. Zelfs Colijn ontzag zich niet om tijdens zijn interimaten als minister van koloniën deze kunstgreep te blijven plegen. De interpellaties werden nooit in dier voege gevoerd dat een bewindsman zich écht zorgen behoefde te maken. En bovendien, wat daarvan ware, deze interpellaties hadden in het gebouw van de Indische Volksraad gehouden moeten worden. Maar aangezien die Raad nooit dóórbijten kon en nooit de directeur van het departement van financiën als eerloze schelm kon heenzenden, vonden die niet plaats. Op deze wijze ondermijnde de koloniale regering zelf haar positie in het landsbestuur van de Archipel.

III.10 De positie van de Bataafsche Petroleum maatschappij: De Kumpenie in nova forma

Twee politici met een grote invloed in het Nederlandse staatkundig leven waren als deelhebber en directeur betrokken mij de Bataafsche Petroleum-Maatschappij, een werkmaatschappij van de Koninklijke Shell. De eerste is Hendrik Colijn, de tweede Bonne de Jonge. De eerste is direcht actief geworden na een indrukwekkende koloniale carrière in de Anti-Revolutionaire Partij. Deze partij was een geharnaste strijdgroep van gereformeerden, die vanaf 1901 tot 1940 overheersende invloed heeft gehad op de Nederlandse defensie- en handelspolitiek en, direct in verbinding daarmee, met de koloniale politiek. De partij was een minderheid in de Tweede Kamer. Haar zeteltal zweefde doorgaans tussen de veertien en zeventien. Ze was strijdbaar, hecht georganseerd en bezat een dogmatische ideologie: het calvinisime. Aan bijna alle kabinetten in deze periode nam ze deel. Ze was de oudste politieke partij van Nederland. Ze had twee charismatische leiders: Abraham Kuyper en Colijn. Die bepaalden de partijlijn. Daarbij duldden ze nauwelijk tegenspraak.

Ze had een invloed op de politieke besluitvorming in bijna alle segmenten van het publieke domein, die geenszins in overeenstemming was met haar zeteltal. Over de koloniale verhoudingen had Colijn een zeer duidelijk denkbeeld, die hij in boekvorm en brochures voortdurend onder de aandacht wist te brengen. Hij werd, na zijn terugkeer in patria, vrijwel terstond minister van oorlog. Hij reorganiseerde de landmacht en de uitvoering van de dienstplichtwet 1899. Hij werd nadien directeur van de “Bataafsche”. Maar hij bleef in de partij prominent aanwezig. Hij wás ook door Henri Deterding naar vorengeschoven als directeur, vanwege die politieke prominentie. Dat wisten beiden. Beiden zagen daar geen graten in: Colijn moest de “Bataafsche” vanuit zijn politieke machtspositie onvoorwaardelijk begunstigen. In de Archipel. Wij zouden dat tegenwoordig een ongeoorloofde belangenverstrengeling vinden, maar

[252] Een overzicht van de exorbitante rechten van de gouverneur-generaal vindt men bij: Paulus H.C. Jongmans, *De exorbitante rechten van de gouverneur-generaal in de praktijk*, academisch proefschrift Leiden, Uitgeverij: J.H. de Bussy, Amsterdam. Men bedoelt met “exorbitant” dat de gouverneur-generaal op alle klassieke grondrechten die de Nederlandse grondwet in 1848 in Nederland toekende een onbeperkte inbreuk mag maken in het belang van de openbare orde, veiligheid en rust binnen de Archipel. De regeling is vervat in de artikelen 45, 46, 47 en 48 van de Indische Staatsregeling-1854. Deze inbreuken gelden als bestuurlijke maatregelen waartegen geen rechtsingang bij een onfahankelijke rechter binnen het koninkrijk openstaat. In de praktijk kwam het aan op verbanning buiten de Archipel of internering binnen dat rechtsgebied, mét alle poliële dwangmiddelen om deze maatregelen uit te voeren. Zie uitgebreider hieronder.

daar dacht men destijds anders over. Colijn heeft voldaan aan de wensen van Deterding, al viel Deterding wel steeds méér tegen wat Colijn bereiken kon. Maar dat had meer te maken met het feit dat Colijn niet subtiel kon optreden, ongeduldig was en de neiging had tot oversimplificatie. Colijn deed voortdurend voorspellingen. Nooit kwamen ze uit. Hij had een sterke neiging tot zelfoverschatting en plaatste zich steeds op de voorgrond. Daarmee nam hij de Roomsch Katholieke Staatspartij nodeloos tegen zich in. De katholieken had Colijn nodig om Deterdings wensen te vervullen. Dat kon hij niet goed inzien. Deterding wenste een olie-monopolie voor de "Bataafsche" en een sterke marine om dat te beschermen. Het eerste wist Colijn te bereiken. Het tweede niet. Dat werd de "Bataafsche"noodlottig toen Japan dat monopolie begon te bedreigen. Wat gezegd is over Colijn, gaat in grote lijnen óók op voor Bonne de Jonge, die gouverneur-generaal van nederlandsch indië zou worden in de cruciale veertiger jaren. Ook hij bekleedde in het politieke krachtenveld belangrijke posities, ook hij werd minister van Oorlog en ook hij werd daarom directeur bij de "Koninklijke". Dit driemanschap vestigde een vennootschappelijk handelsmonopolie dat alle segmenten van het koloniale bestuur wist te overheersen, direct of indirect, zichtbaar of onzichtbaar. De Kumpenie *in nova forma*.

III.11 De Koninklijke als bliksemafleider

III.11.1 Het feitelijk en gewettigd monopolie van de Bataafsche

Op de buitenstaander moest het de indruk wekken alsof het koninkrijk der Nederlanden binnen de Archipel een nieuw principaal orgaan had gekregen, rond 1920 – toen de Djambi-gunningen ondanks alle staatsrechtelijke onrechtmatigheden tóch doorgang vonden – zoals indertijd, in 1602 *De* Kumpenie als private vennootschap tal van opperichheden (soevereiniteitsrechten) van de unie had weten te verwerven: de Koninklijke Shell NV, de holdingmaatschappij van de KPM. Met als opperkoopman Sir Henry Deterding, de directeur-generaal van *de Koninklijke Maatschappij tot Exploitatie van Petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië.* Zoals Van Oldenbarneveldt min of meer en passant De Kumpenie van soevereiniteitskenmerken had weten te voorzien buiten de Staten-Generaal om, zo scheen Simon de Graaff dat ook te hebben gedaan met deze "Shellgroep".

Want wát de Tweede Kamer ook aan aanmerkingen had gehad op de onherleidbare monopolisten-status van deze Koninklijke Vennootschap – waarin menige regeringsleden uit het Nederlandse kabinet en zijn entourage en uit de Indische regering participeerden als financiële deelnemers buiten de openbaarheid om -- wát de Raad van State en de Raad van Indië ook aan zwarigheden tegen de beoogde beheersvoering hadden aangevoerd en wat buitenlandse mogendheden ook hadden aangemerkt op de aard en strekking van de gunningen en hun actieradius, onzichtbare krachten hadden toch "De Koninklijke" tegen alle verdragen in weten te vrijwaren tegen iedere gelijke concurrentie bij de exploitatie van de Djambivelden en vermoedelijk óók tegen die bij nog te ontginnen velden binnen het territoir van de Archipel, vermeerderd met talloze territorialiteitsficties. Diverse geologische inspecties hadden immers aangetoond dat er elders, zeker bij en rondom Borneo, nog andere rijke olievelden ontginbaar bleken. Waren de Koninklijke en daarmede ook de BPM via de holding soms De Kumpenie, gerevitaliseerd in een nieuwe uiterlijke verschijningsvorm? De Kumpenie *in nova forma*? En zo ja, hoe was dan de verhouding tussen de gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië, zijn directeurs van de algemene departementen en het kabinet te Den Haag? En inzonderheid, wat bleef er dan nog over van de politieke verantwoordelijkheid van de minister van Koloniën jegens de kamers der Staten-Generaal zoals in de grondwet sedert 1848 verankerd?

Wat zou er, op deze grondslag, nog terecht komen van de christelijke ethische opheffingspolitiek en de beoogde autonomie van de inlanders? Opvallend was en is toch, dat Pleijte, Idenburg en De Graaff het meerderheidsgevoelen in de Tweede kamer zo makkelijk konden negeren bij de gunningen en zelfs buiten de Indische Mijnwet allerlei concessies rechtsgeldend konden maken.

Interessant is de kwestie of de minister van Koloniën zich nog zou hebben kunnen uitwerken onder de rechtsgeldigheid van het Djambi-contract met de BPM. Het Vrijzinnig Democratisch

kamerlid Oud is daarop in de kamer, in een debat met de minister en de kamerleden Van Ryckevorsel en Marchant uitvoerig ingegaan. Het contract dat de minister met de BPM wilde sluiten, werd niet gedekt door de Djambi-wet, die alléén en uitsluitend machtigde voor concessionering van het Djambiveld nummero I op Sumatra. Het contract kon ook betrekking hebben op andere velden, ook die welke in Borneo in ontwikkeling waren en waarbij op dat moment vaststond dat er hoogwaardige ruwe aardolie geboord kon worden. De BPM wist er alles van. Stel nu, zo vraagt Oud zich af, dat Marchant niet achter het bedrog van de minister was gekomen. Stel nu dat dat contract met die onbepaalde concessiemogelijkheden was getekend. Was dat contract dan tóch rechtsgeldig geweest? Nee, zegt Oud, dat kan toch niet: dat contract was dan niet gedekt door de machtigingswet[253]. Maar de vraag is, of *daardoor* dat contract meteen ook nietig of onrechtsgeldig zou zijn geweest. De wet richt zich met de beperkte machtiging tot de minister van Koloniën. Die zou iets hebben gedaan, waarvan hij wist dat de kamer het niet wilde. Maar heeft de BPM daar iets mee te maken? Een minister van Koloniën heeft, ingevolge de Indische Mijnwet, de bevoegdheid concessies over de winning van delfstoffen te geven. Over de wijze waarop hij dat doet, kan de kamer hem nader instructies geven. Volgt hij ze niet op, die instructies, dan is hij daarvoor politiek verantwoordelijk. De kamer kan hem heenzenden. Maar daarom is dat contract nog niet nietig wegens een ongeoorloofde oorzaak. De minister hád jegens de BPM de vereiste schijn van vertegenwoordigingsbevoegdheid, de "*apparent authority*" om te doen wat hij dééd: concessies gunnen. De BPM hoefde niet in een staatsrechtelijk onderzoek te treden of de kamer wel wilde wat de minister concreet dééd[254].

III.11.2 De uitermate zwakke opstelling van de Tweede Kamer

Er was al jaren achterheen nooit een kamermeerderheid geweest vóór een ondubbelzinnige motie van wantrouwen tegen de minister van Koloniën voor zijn koloniale politiek. Zo'n minister haalde de merkwaardigste streken uit: zitten bleef hij, met de BPM in de rug, tóch. Daarom, zo zegt Marchant, zou die onbepaalde concessionering bij de burgerlijke rechter in stand blijven. Het contract had de staat gebonden, voor decennia lang had de BPM een blanco-volmacht kunnen hebben tot oliewinning overal in de Archipel. De BPM had de Indische regering vrijwel steeds kunnen negeren bij de verdere aanbestedingen en leveranties van de gewonnen delfstof. Hoe machtig zouden de BPM en daarmede de Shell-combinatie dán niet geweest zijn! De Staten-Generaal in Nederland, met hun bewogen aandrang tot exclusieve staatsexploitatie van de Indische delfstoffen, had daar tegen niets kunnen doen. Wat zou dan de politieke verantwoordelijkheid van de minister en het kabinet nog geweest zijn? Daarom is er alle aanleiding deze vraag te stellen: hoe zelfstandig was de Nederlandse kolonisatiepolitiek nog tegenover deze moloch, De Koninklijke? Het was onmiskenbaar de grootste en meest rendabele oliemaatschappij ter wereld.

---

253 Oud, *Het Jongste Verleden*, a.w., Vol. I, pp. 246-247.

254 Zie het befaamde arrest De Bourbon Naundorff ca Staat der Nederlanden, Hoge Raad der Nederlanden 5 oktober 1849, Weekblad van het Regt 1058 ECLI:NL:CRVB:2017:4226 (Recht.nl). "(…) de verbindtenis is aangegaan door de voornoemde hoofden der ministeriële departementen als contracterende voor het Nederlandsche Gouvernement en in diens belang; en, zoo zij hierbij, schoon contracterende over een onderwerp uit den aard der zake tot hunne bemoeijenissen behoorende, hunne magt mogten hebben te buiten gegaan, zulks wel geschil tusschen hen en de Staat zoude kunnen opleveren (…) doch zulks eischer, evenmin als elken aannemer van werken, namens den Staat door de bevoegde magt aanbesteed, aangaat, noch vatbaar was, om door hem te worden onderzocht, maar dat hij, die, ten behoeve van den Staat, in zooverre het bedongene heeft geleverd, ook tegen dezen aanspraak heeft tot de bedongen betaling, zonder dat hij in staatkundige beschouwingen behoeft te treden, noch wegens de kracht eener al- of niet-bestaande ministeriële verantwoordelijkheid en hare gevolgen voor den Staat, noch van de gevolgen van staatsbegrootingen, welke daarin voor de Regering of hare agenten mogten zijn opgesloten;" [enz]. Het is natuurlijk tergend dat de BPM in de in de hoofdtekst besproken casus ongetwijfeld wist dat De Graaff in geval van ondertekening van het contract met BPM zijn regeringsmacht te buiten ging.

Men herinnert zich[255] dat Van Oldenbarneveldt De Kumpenie oprichtte om de Republiek de mogelijkheden te gunnen de koloniale ambities te verwezenlijken in het Verre Oosten, zónder nu onmiddellijk te beginnen met een onloochenbare schending van het destijds positieve volkerenrecht, zoals neer gelegd in de verdragen van Tordesillas en Zaragozza. De Republiek kán dat ook niet. Als nieuwkomer staat zij buiten die verdragen. Het zou neerkomen op het opgeven van alle handelsambities buiten de kustvaart op basis van de Hanzeverbonden. Ze zal dus letterlijk die verdragen moeten omzeilen. Uiteindelijk kwamen die jurisdictieverdelingverdragen, vanuit de invalshoek van de prille Republiek, die volstandig aan het interstatelijk verkeer wil gaan deelnemen, neer op

- De theorie van de "*mare clausum*": alleen Portugal en Spanje waren gerechtigd tot de vaart over de wereldzee
- De koloniale monopolies van Spanje en Portugal over de hele "*terrae incognitae*" van 1494, de destijds nog niet in kaart gebrachte continenten áchter de oceanen
- Het recht tot territoriale soevereiniteitsverwerving via het recht van "eerste ankering"
- De plicht om het enig ware geloof uit te dragen en te vestigen in de Nieuwe Werelden.

Die vier uitgangspunten moest De Kumpenie zien te ondergraven zonder dat openlijk te erkennen door soevereiniteitsrechten geldig te maken zónder de Republiek daaraan rechtstreeks te committeren. Dat was tegen het eind van de zestiende eeuw allemaal gelukt. Toen kon De Kumpenie zich beperken tot haar zuivere handelseconomische activiteiten. De Republiek had zich in de Nieuwe Wereld als zeemogendheid kunnen doen gelden met gelijke aanspraken als destijds Portugal en Spanje die op hun retour waren.

In 1815 is de Republiek teniet. Er is weer een zwakke staat in haar plaats aan de Noordzee verschenen: het Koninkrijk van de Vereenigde Nederlanden, dat ook, net als de Republiek mee wil doen aan het interstatelijk verkeer. Dat Koninkrijk krijgt te maken met een volkenrecht dat

- In wezen van een *mare clausum*-doctrine uitgaat, maar nu ten behoeve van Groot-Brittannië
- Koloniale verwervingen alleen gunt aan legitieme staten, die hun ontstaan dankten aan enig rechtmatig door erfopvolging gevestigd vorstenhuis
- Van alle staten eist dat ze intern, binnen hun grondgebied, in staat zijn "*effective control*" te borgen aan rechtmatig verblijvende onderdanen
- die behoren, in oorsprong, tot een "*pays chrétien*".

III.12 Zijlker en zijn lampolie

In 1494 is het de Heilige Stoel die beoordeelt of een staat zich houdt aan deze vier punten. In 1815 is dat Engeland, meer in zonderheid, de regering te Whitehall. Ook in 1815 staat vast dat het nieuwe Koninkrijk voorlopig zich niet zal kúnnen houden aan deze vier uitgangspunten en dat ook niet wil. Maar net als de Republiek moet het net doen als of het dat wél van plan is. Een Kumpenie daarvoor doet zich niet aanstonds op. Maar die ontstaat, als er petroleum gewonnen kan worden op de noordoostelijke helft van het eiland Sumatra[256]. Petroleum, waarvan lampolie wordt geraffineerd, terwijl de residuen bij dat proces voorlopig als betrekkelijk waardeloos worden verbrand: benzine en een soort teerachtige vloeistof, ook wel mazoet of mazout genoemd. Om die lampolie gaat het, daar zit de winst. Er is een tabaksondernemer, zekere Zijlker, die wat ziet in de exploitatie van een moerassig stuk land waarin oliesporen zijn gevonden. Hij heeft een vennootschap opgericht om kapitaal te werven, want de proefboringen gaan geld kosten. De

[255] Deel I in deze serie *Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten*, I.12.4. (*Vijf constanten in Van Oldenbarneveldts gewenste buitenlandse politiek*). I. 12.7. (*Een vrije zee of een gesloten zee?*), I.19.3. (*De inhoudelijke strekking van het nationale monopolie*), I. 22.1. (*Geen territoriale soevereiniteitsexpansies*).

[256] Hier volg ik de historiografische reconstructie van Paul Hendrix, *Henri Deterding, De Koninklijke, de Shell en de Rothschilds,* Staatsdrukkerij en uitgeverij Uitgevers: Den Haag, 1996, ISBN 90-12-08306-0, pp. 43-46.

Voorlopige Sumatra Petroleum Maatschappij. De gouverneur-generaal heeft bedenkingen. Niet vanwege die boringen. Maar petroleum is een soort zwart goud. Als die Zijlker een lucratief veld aanboort, kan het Indisch gouvernement er zeker van zijn, dat er talloze vreemdelingen óók komen boren op en rondom Zijlkers perceel. En daaronder zullen dan veel Britten zijn. Die zich vestigen op Sumatra, als ze succes hebben. Dat doet denken aan de situatie in de Boerenrepubliek in Zuid-Afrika, waar écht goud, en niet zo weinig ook, ontginbaar is aangetroffen in 1886. Resultaat: talloze Britten zijn de Boerenrepubliek binnengekomen, hebben de Boeren verdrongen en eisen gelijke politieke rechten als die Boeren. Ze bedreigen de onafhankelijkheid van de Boerenrepubliek. Een oorlog dreigt. En die breekt ook uit, tussen Boeren en Britten.

Zoiets kunnen we in Sumatra nou nét niet hebben, nu de Atjeh-pacificatie op een eind loopt. Dat denkt die gouverneur-generaal dan nog. Malakka, dat eigenlijk door Groot-Brittannië beheerst wordt, ligt vlak bij. Dat zal een springplank worden voor die petroleumgelukzoekers in Sumatra, een ongecoördineerde, anarchistische bende die van Batavia natuurlijk geen barst aantrekt. Want iedereen weer: Batavia héέft gewoonweg geen *effective control* over Sumatra. Dat is juist de reden, dat de Atjeh-oorlogen steeds weer losbranden. Whitehall weet het goed genoeg. Als nu de petroleum goed van kwaliteit is, en er weinig gecompliceerd geraffineerd behoeft te worden, dan zal Londen er weinig problemen mee hebben om éérst een soort burgeroorlog rondom de bronnen aan te moedigen, vervolgens luidkeels te gaan klagen over het feit dat Britse staatsburgers niet voldoende beschermd worden door het Nederlands koloniaal gezag, en uiteindelijk divisie na divisie over de Straat van Malakka te zetten om eindelijk de *effective control* waartoe de Nederlanders verplicht, maar niet in staat zijn, aan de individuele Brit ten genoege van het moederland te borgen. Gaat nu Batavia rechtstreeks in tegen Londen, dan legt het dat af: Den Haag zal dat nooit dekken, dat is steeds weer gebleken.

Laat Batavia zo'n soort *petrol-rush* toe, gedoogt het de vestiging van bewapende Britten, daar in de buurt van die Zijlker – de gouverneur-generaal zal hem inmiddels wel vervloekt hebben – dan annexeert Whitehall straks Sumatra "om erger te voorkomen", je ziet het aankomen. Daarom is het beter, dat Batavia de *Voorlopige Sumatra Petroleum Maatschappij* niet alleen een monopolieconcessie geeft, maar ook nog allerlei buitengewone privileges. Zoals het recht om bewakingstroepen in te huren, identiteitscontroles te verrichten, politionele maatregelen te nemen. Er is immers geen behoorlijk lokaal gezag. Dus eigenlijk een soort Kumpenie, maar dan voor petroleumwinning en natuurlijk voorlopig. Dat gaat niet zómaar. Die maatschappij moet dan uitzonderlijke status hebben. Ze geldt immers mede als een soort weerbaarheidsdienst voor Batavia als het uit de hand mocht lopen. Met private weerkorpsen. Het is dan goed, dat gegrepen wordt naar een middel, dat het bij dit soort heikele ondernemingen heel goed doet: enige participatie van het koninklijk huis.

Dat heeft de minister van koloniën al eerder gedaan. In Centraal-Afrika. Daar was immers in het gigantisch estuarium van de Congo-rivier een versterkte factorij aan de Banana-benedenrivier ten behoeve van de Rotterdamsche Handelsvereeniging[257]. En ook dáár was overloop van Britse en Franse zijde te duchten, als dat goed ging lopen. Men heeft toen 's konings broeder, Prins Hendrik de Zeevaarder, overgehaald erepresident te worden van de raad van commissarissen en duchtig met ridderordes in de Nederlandse Leeuw gestrooid. En het recht gegeven aan gemelde vereniging de Nederlandse vlag te voeren. Dat kan bij die Zijlker niet, daarvoor is hij niet hoog genoeg. Maar als Willem III persoonlijk in het kapitaal van zijn maatschappij participeert en goed vindt dat de maatschappij zich "koninklijk" noemt, dan ziet het er al meteen heel anders uit. Aldus geschiedt. De *Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij* is geboren. En daarmee het plechtanker voor een holding die men zal leren kennen als de *Koninklijke Shell,* De Kumpenie van de toekomst van de Gordel van Smaragd[258]. Een nieuw verdoken maar toch principaal orgaan van

---

257 Zie: Bram Oosterwijk, *Ik verlang geen dank, Lodewijk Pincoffs (1827-1911),* Uitgeverij Douane: Stichting Historische Publicaties Roterodamum, nr 181, Rotterdam, ISBN. 978-90-72247-48-3 NUR. 681, pp. 136-144.

258 In 1907 vindt een aandelenfusie plaats tussen de Koninklijke Nederlandse Petroleummaatschappij en een Engelse olie-vennootschap, de Shell Transport and Trading Company Ltd. De eerste heeft zich vooral

de koloniale regering. Zoals Van Oldenbarneveldt De Kumpenie schiep als rechtspersoon die zijn soevereiniteit-strevingen verheimelijkte, zo riep Van Rees, de gouverneur-generaal van 1890 “De Koninklijke” tot aanzijn. Met dezelfde onontwarbare kluwen van private en publieke belangenverstrengelingen. Dat kon niet anders. Sterker: daar was het om te doen.

III.13 Benzine, mazout en stookolie als brandstoffen

De Koninklijke begon dus haar glanzende carrière als vennootschap met de productie, het transport en de distributie van lampolie gewonnen uit aardlagen. Die start was betrekkelijk laat: de elektriciteit als energiebron voor lamplicht was al in opmars, al moest de distributie daarvan nog volledig aan de doorontwikkeling beginnen. Daarvoor zouden de overheden de bijbehorende openbare nutsinstellingen nog moeten gaan inzetten. De stookolie en de benzine, op dát moment nog bijproducten, zouden de belangrijkste voortbrengselen worden van de aardolie-industrie en het aangezicht van de aarde ingrijpend veranderen, vooral in de Archipel. Zoals gebruikelijk zagen in 1890 dat nog maar weinigen vóór zich.

---

gespecialiseerd in de aanboring, raffinage en productie van ruwe olie, de tweede vooral in het transport en de distributie. Deterding besluit dat beide specialisaties onderdeel zijn van één handelsbedrijf. De Engelse onderneming heeft eerst zeeschelpenhandel bedreven. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw neemt het bedrijf de oliehandel erbij, met nadruk op het transportwezen, niet op de winning. Bij oliewinning is, bij dat tweede bedrijf, de aandacht geconcentreerd op de vervaardiging van lampolie. Het bedrijf verzorgt ook het transport, de opslag en de distributie daarvan. Olie als lichtbron, voornamelijk voor huishoudelijke doeleinden, al wordt de petroleum ook wel in straatlantaarns en openbare gebouwen-verlichting gebruikt. Dat is op dat moment inderdaad de belangrijkste functie van aardolie in het dagelijks leven. Lichtbron. Alleen Deterding ziet op dat moment dat de toekomst zit in de voortstuwingsenergie die aardolie kan leveren, mits geraffineerd tot stookolie, kerosine of benzine, in de diverse varianten. Deterding wil van beide vennootschappen werkmaatschappijen maken, waarbij beide afzonderlijk hun specialisaties verder ontwikkelen en aan elkaar ter beschikking stellen: ze moeten elkaar vooral niet gaan beconcurreren. Hij schikt de beide ondernemingen onder een dubbelledige holding, die de schelp als beeldmerk gaat voeren. Die holding wordt aangeduid als Koninklijke Shell, de Shell of Royal Dutch. Met nadruk op de schelp als beeldmerk, logo of reclame-icoon. De holding is voor veertig procent in Britse en voor zestig procent in Nederlandse handen: onder het bewind van Deterding zal dat zo blijven. De Shell personificeert het concern. Deterding drukt daarmee voor de buitenwereld uit dat de vestiging van de holding vooral een Engelse zaak is: vandaar dat hij de SHELL als beeldmerk neemt, een omgekeerde Sint Jacobsschelp die de Engelse firma al als logo voerde. De twee oorspronkelijke ondernemingen bleven zelfstandige vennootschappen, die afzonderlijke werkmaatschappijen werden in aparte regio’s en met gescheiden specialisaties. De Bataafsche Petroleum-Maatschappij (BPM) zit in Den Haag. Ze heeft als activiteit: winning en productie-aangelegenheden. De Anglo-Saxon Petroleum Company zit in Londen en heeft tot statutaire activiteit: transport, opslag en distributie. De Koninklijke Nederlandse Petroleummaatschappij bleef *statutair* gevestigd in Den Haag, de andere bleef dat te Londen. Samen vormden ze de Shell-groep die in activiteiten één concern vormt. Er is geen sprake van, dat de één de ander tracht te overheersen. Een concern, waaraan Deterding gaandeweg steeds meer zelfstandige ondernemingen inbracht, die hij vervolgens al of niet onderling liet fuseren, al naar gelang de marktontwikkeling en de politieke situatie. Nooit was het een zelfstandig streven om een regionaal monopolie te verwerven. Hij ging daartoe over als het niet anders kon. Met communistische regiems wilde Deterding niet van doen hebben. Hij meed bijvoorbeeld bij voorkeur regio’s die onder Sovjet-invloed stonden of zouden kunnen komen omdat de Sovjet-Unie in 1917 alle buitenlandse schulden had genullificeerd en alle buitenlandse investeringen had genaast. Zonder schadevergoeding, schadeloosstelling of zelfs maar te willen praten over enige financiële compensatie. Dat was schending van het vertrouwensbeginsel waarop de internationale handelscorrelaties altijd onvoorwaardelijk moeten kunnen terugvallen. Met zulke regio’s deed Deterding bij voorkeur geen zaken meer. Waar het hier om gaat is, dat de lezer beseft dat de BPM niet identiek is aan de Shellgroep of de Koninklijke Shellgroep, waarvan de hoofdtekst steeds sprake is. Uiteindelijk besliste de Shellgroep in kardinale aangelegenheden van bedrijfspolitiek, en niet “De Bataafsche”, zoals Colijn bij voorkeur de onderneming aanduidde. Deterding heeft dat altijd onzin gevonden: de bedrijfspolitiek werd te Londen bepaald. Niet in Den Haag en al helemaal niet met het oog op exclusief Nederlandse belangen zoals Colijn graag suggereerde. Op dit moment is het Shell-bedrijf één Britse onderneming, vallend exclusief onder Brits recht. Het heeft uiteraard nevenvestigingen in het buitenland, maar het vennootschapsrecht van Groot-Brittannië wordt toegepast op de contracten, beslissingen en biedingen tenzij uitdrukkelijk het tegendeel blijkt. Dat was in de dagen van Deterding niet het geval. De Royal Dutch Shell public limited company heeft het hoofdkantoor aan de Van Bylandtlaan in Den Haag. Het geldt als één van de zes grootste staats-onafhankelijke oliemaatschappijen van de wereld.

Henri Deterding, de latere president-directeur van de nieuwe Kumpenie zag het wél, en zelfs in alle detail. En hij zag ook onmiddellijk welk een gigantische voordelen er voor deze Kumpenie in zouden zitten als er een eenzijdige afhankelijkheidsrelatie te ontwikkelen zou zijn tussen het koloniaal gezag te Batavia en De Koninklijke, in dier voege, dat dat gezag in toenemende mate afhankelijk zou worden van De Koninklijke en natuurlijk niet andersom. Deterding had een goed overzicht van de winstperspectieven die De Koninklijke zou kunnen scoren binnen Nederlandsch Indië, want hij had een scherp inzicht in de nieuwste evoluties die zich voordeden met betrekking tot de opbouw en de samenstelling van de moderne oorlogsoppervlaktevloten. Het ontwerp van de *dreadnought* was er nog niet, maar hij wist wel dat er in Londen al diep werd nagedacht over nieuwe voorstuwingsmechanismen op basis van de dieselmotor of op basis van de oliegestookte stoomturbine.

Dat had Deterding van admiraal Jacky Fisher[259], als First Sea Lord de opperbevelhebber van de Britse vloot, de zo belangrijke *homefleet* incluis. Die totaal gereorganiseerd moest gaan worden rondom een nieuw concept superslagschip. Hierboven werd al uitvoerig ingegaan op deze technische ontwikkelingen, waar Nederland enigszins buiten bleef staan. Wellicht vanwege de gigantische kosten die de introductie op grote schaal van deze noviteiten zou betekenen. Voor het defensiewezen was dat beslist het geval. Stookolie en benzine waren evenwel de brandstoffen van de toekomst. In dit verband was van groot belang dat op Borneo makkelijk aannaderbare en ontginbare hoogwaardige bronnen van aardolie waren te boren, die zonder veel raffinering bruikbare stookolie van hoge kwaliteit op konden leveren. Er waren gigantische velden, dat hadden geologen Deterding al kunnen aantonen.

Een wereldoorlog tussen de imperialistische mogendheden was onvermijdelijk, dat wist Deterding óók, en verder dat daarbij de oorlogsvloten een doorslaggevende rol zouden spelen. Bij het oorlogsverbruik van een kernvloot van achttien *superdreadnought*s – Groot-Brittannië had ze op de helling staan -- had je een dagelijks verbruik, dat was voor een eenvoudig persoon niet voorstelbaar. Welnu: Japan, de USA en Frankrijk hádden dat soort combinaties al gedeeltelijk in de vaart. Als De Koninklijke die alle tot klant had, had ze de wereldmacht. Dat kon De Koninklijke voorlopig aan, omdat ze een grote tankervloot kon uitbrengen. Die moest dan wél kunnen havenen vlak bij de eindstations van de pijpleidingen, waarvoor ook de juiste, direct aankoppelbare, dus gestandaardiseerde, pompinstallaties voorhanden moesten zijn. Dat vooronderstelde dat de militaire veiligheid van deze inneemstations inderdaad kon worden gegarandeerd.

In de Archipel zullen in de naaste toekomst daarvoor verschillende Nederlandse smaldelen paraat in de vaart moeten zijn, dat is onontkoombaar. Dat verklaart waarom Nederland, in 1918 al, als wanneer alle oorlogvoerende mogendheden bezig zijn te demobiliseren en hun oorlogsvloten te ontbinden en gedeeltelijk op te leggen, ineens met een zwaarwichtig vlootplan komt. Onbegrijpelijk, wanneer men naar de trend kijkt die de Volkenbond zet: ontwapening, ontwapening, ontwapening. Volkomen begrijpelijk, als men naar de interne bedrijfspolitiek van De Koninklijke kijkt, die van de Archipel eigenlijk een gigantisch stookolieplatform wil maken. Want De Koninklijke maakt zich sterk dat ze steeds voldoende zal kunnen leveren mits de afnemende mogendheid De Koninklijke maar een alleenrecht geeft. Dat is ook steeds het sterke

[259] John Arbuthnot Jack Fisher, Baron of Liverstone, 1841-1920. Hij wilde van alle kolengestookte oorlogsbodems uiteindelijk af en koos voor de dieselmotor die een stoomturbine aandreef. Hij zette vooral in op snelheid en wendbaarheid bij de (slag)kruisers. Daarom waren de kolenbunkers voor hem onaanvaardbaar: ze vormden ballast en dreigden, bij verschuivingen van de kolenvoorraad per bunkersegment, het schip van onderop te destabiliseren. Fisher onderschreef alle uitgangspunten van Deterding. Ook dat Borneo de beste zware stookolie voor dit soort vaartuigen kon produceren. Churchill, met wie Fisher overigens goed samenwerkte in de tijd dat Churchill First Lord was, zag dat niet. Churchill had de merkwaardige idee dat de Koninklijke Shellgroep gedomineerd werd door Duitse joden, een gedachte waarvan hij niet af te brengen was. Daarom had Churchill grote bezwaren tegen een permante afhankelijkheid van de Shellgroep, óók als alleen geboren Engelsen in de directie zouden zetelen van de holding, een oplossing waarin Deterding uiteindelijk wel mee wilde gaan maar die hij toch onzinnig bleef vinden.

punt geweest bij de leveranties voor particuliere consumptie: daarom heeft De Koninklijke gigantische reservevoorraden, overal ter wereld. Verspreid over strategische steunpunten. De Koninklijke héέft op die basis ook dat recht gedurende de recente wereldoorlog voor de Britse vloot effectief wáár weten te maken.

Er waren wel concurrenten. Maar die hadden de tankers niet bij de hand noch de reservevoorraden. Daarom was bijvoorbeeld de Britse admiraliteit helemaal aangewezen op de Koninklijke Shellgroep, dat was overduidelijk. Een onrustbarende afhankelijkheid, die voor het Britse publiek verborgen is gehouden. Dat leidt tot verstrekkende verplichtingen. Die indirect op Nederlandsch Indië drukken. En Deterding wist óók al geruime tijd maar al te goed dat Batavia daar eigenlijk niet echt benul van had. Het was dus zaak om tot intieme betrekkingen te komen met de gouverneur-generaal en zijn directeurs. Vervolgens van daaruit met de minister van koloniën, al wisselde deze ambtsdrager wel vaak van persoon. Kennis is macht en vóórkennis is nog méér macht, dat had Deterding beter dan wie dan ook in de gaten. Deze inzichten waren het best geldend te maken zonder zelf op de voorgrond te treden en daar was zo'n Koninklijke nu een goed middel bij. Vooral, omdat een door de Kroon benoemde topambtenaar – zoals zo'n gouverneur-generaal – zich moeilijk kon richten tegen iets wat óók Koninklijk is, zoals De Koninklijke – het woord zei het al.

III.14 Nieuwe rondes, nieuwe kansen: benzine, toluol en tolueen

Waar het voorlopig om gaat is dat Deterding al sedert 1906 – wanneer de eerste *dreadnought* in de vaart komt -- volledig in de smiezen had dat de Archipel, met haar verbijsterende olierijkdom, een ongedacht interessant koloniaal vuistpand aan het worden was voor de grote mogendheden. Deterding vond dat Nederland daar niet voldoende rekening mee hield bij het bepalen van zijn koloniale politiek. Er was geen land dat zulk een ontzagwekkende hoeveelheid optimale stookolie in huis had, als Nederland, uitermate geschikt voor de allernieuwste superslagschepen. De residuen bij de fabricage van de stookolie als voortdrijvingsbrandstof leverde *tolueen* en *toluol* op, het nieuwste van het nieuwste op het gebied van chemisch winbare explosiestoffen, vele malen krachtiger, bij juiste fabricage dan dynamiet of amatol[260]. Al in 1909 was de Shellgroep in

[260] Zie: Paul Hendrix, *Henry Deterding,* a.w., pp. 170-184.Toluol of methylbenzeen kan geabstraheerd worden uit aardolie in een verbinding bestaande uit een benzeenring waarvan één waterstofatoom vervangen is door een methylgroep. Bij tolueen is de samenstelling van die groep anders. De uiterlijke verschijningsvorm ervan is een vluchtige vloeistof die als verbindings- en verdunningsmiddel kan worden gebruikt en als grondstof voor verdere chemische samenstellingen. Het wordt in thinner gebruikt en is een benzine-onderdeel. Uit tolueen kan trinitrotolueen, bekend als TNT worden samengesteld onder meer door doorgedreven aromatische nitrering. Dat levert een krachtig explosief op. Deterding werd in 1909 met deze verwerkings- en aanwendingsmogelijkheden geconfronteerd bij de ontwikkeling van de stookolie uit de Borneose bronnen en had onmiddellijk de Nederlandse regering op de hoogte gesteld. Hoe buitengewoon krachtig de ontploffingsenergie is die van TNT te krijgen is wordt duidelijk als men zich realiseert dat TNT als referentiekader wordt gebezigd voor explosieve wapens. De kracht van een kernwapen wordt uitgedrukt in megaton TNT. De Nederlandse regering reageerde lauw, waarop Deterding besloot met de abstractie door te gaan voor private chemische doelen, via een fabriek in Schiedam die de eindproducten verkocht aan de chemische industrie te Duitsland. Daar had men niet in de gaten welke mogelijkheden tolueen kon bieden aan de oorlogsindustrie. Deterding, bekend met de opvallende inertie van de Nederlandse regering op dit punt, besloot voorlopige met de formules van het doorontwikkelingsproces in het geheel niets te doen. Nadat de Eerste Wereldoorlog was uitgebroken en bleek dat de beslissende slag niet aangenomen kon worden vóór het voorjaar van 1915 --- iedereen had gedacht dat met Kerstmis 1914 Duitsland eigenlijk wel gewonnen zou hebben – liet Deterding de Schiedamse fabriek heimelijk ontmantelen en de technische productielijn mét de experts en formules verhuizen naar een voorstad van Londen. Zulks met het ook op het feit dat uiteindelijk onontkoombaar was dat de Koninklijke Shellgroep, de houdstermaatschappij, dáár haar statutaire hoofdzetel zou hebben, terwijl de BPM een Nederlandse werkmaatschappij zou blijven voor de Indische Archipel. Deterding zag in dat fabrieksmatige aanwending van tolueen in de Duitse oorlogsindustrie, vooral in de granaataanmaak, Berlijn aan de eindoverwinning zou helpen. Dat wilde hij beslist niet. Dat zou nadelig zijn voor de Shellgroep, dat had niets te maken met overdreven nationalistische gevoelens van Deterding voor Nederland. Dat had het daar ook niet naar gemaakt. Zie: Joop Visser, Matthijs Dicke en Annelies van der Zouwen (red.), *Henri Deterding,* opgenomen in de bundel: *Nederlandse Ondernemers 1850-1950, Noord-Holland en Zuid-Holland*, Walburgis Pers: Zutphen, in licentie voor deze uitgave, 2013, ISBN 978-90-5730-885-

staat om bij de raffinage deze toluol te extraheren. Dat geschiedde toen nog voor chemische productieprocessen in de industrie – IG Farben had er meteen grote interesse voor – maar Deterding voorzag dat Whitehall hierin toch ook wel belangstelling zou ontwikkelen. Deterding had Jacky Fisher wijselijk nog niet ingelicht. Churchill kwam voor bijpraten niet in aanmerking: Deterding vond hem instabiel en onvoorspelbaar: hier stond voor de Koninklijke Shellgroep te veel op het spel. De Borneoconcessie had het verloop van een soort gordellaag (*petroleumbelt)* die dicht bij Brits Borneo lag terwijl de Londense admiraliteit doende was van de haven van Singapore een soort uitvalsbasis te maken voor zwaar gearmeerde superslagschepen in combinatie met vliegdekschepen. Als ik mij de vergelijking mag veroorloven: je zou de nieuwste vondsten op Borneo kunnen vergelijken met de situatie alsof Het Vaticaan ineens verrijkt uranium in diepere lagen onder zijn heuvel had gevonden mét, tegelijkertijd, een aankomend seminarist op het Bijbelinstituut die met een chemisch bij de HEMA betrokken huishoudsetje een eenvoudige kernbom zou kunnen fabriceren.

Deterding vreesde, niet geheel ten onrechte, dat de grote mogendheden daar meteen iets van zouden vinden en verder dat de bezitter van al dit heerlijks daar niet helemaal geestelijk op voorbereid was. En dat dus nieuwe De Kumpenie hier beter het voortouw kon nemen dan de Haagse zulthoofden aan Het Plein. Verder, op de tweede plaats, dat deze nieuwe voortstuwingsmethodieken een geheel nieuwe aanpak van het transport- en distributiesysteem veronderstelden op mondiale schaal. De stookolie en ook de benzine zouden uiteindelijk via pijpleidingen naar de afnemers moeten worden getransporteerd. En niet meer, zoals voorheen met de lampolie, door middel van de handmatig te vervaardigen emballages, zoals dicht te solderen blikken, te verpakken in stapelbare kisten die, vervolgens, met railvervoer naar havens gebracht moesten worden om daar verladen te worden via de hijskranen op de kaden naar gereedliggende vrachtschepen. Batavia dacht nog steeds in dát soort termen.

Het had alleen maar overslaghavens met kade-spoorverbindingen laten aanleggen, een belangrijke fout voor een land dat benzine en stookolie in grote hoeveelheden wil vermarkten. De benzinemotor was onmiskenbaar in opkomst voor het ondersteunend transport. De dieselmotor was geschikter voor de zeer grote aandrijvingsmechanismen, met een maximale laadcapciteit tegen minimale kosten, de benzinemotor was nog niet helemaal technisch geperfectioneerd – het opstarten bléef voorlopig nog een probleem – maar was dat euvel overwonnen, dan was dat voortstuwingsmiddel voor het kleinere lokaaltransport, vooral bij buurtspoorwegen en beurtvaart – uitermate geschikt voor hoogfrequente diensten.

Dat verladen en vervrachten via spoorwegaanvoer was, gelet op de reusachtige hoeveelheden die de verbruikers zouden gaan afnemen, voor grote bulkladingen volkomen passé. Men zou grote transporttankers moeten gaan bouwen, een volkomen nieuw scheepstype, geschikt voor bulkvervoer, om te beginnen. Op korte termijn zou dat aan het transport van de stookolie een nieuwe dynamiek geven, wanneer het Panama-kanaal geopend zou zijn en de veilige doorvaart voor deze tankers door de USA zou kunnen worden gegarandeerd. De Shellgroep was betrokken bij de onderhandelingen over het juridisch regime aan beide kanten van de Panama-kanaalzone. Maar niet rechtstreeks, via stromannen, want ook het Noord-Amerikaanse Standard Oil lag op de loer. Maar het eind zou, ten derde, het was zaak daarover nu al te gaan nadenken en daarop te plannen, natuurlijk zijn dat men transatlantische of transoceanische en onderzeese pijpleidingen zou gaan gebruiken, met allerlei tussenstations om de druk te handhaven. Tussenstations onder het beheer van de olieproducent. Maar dát betekende , ten vierde, dat het eilandenrijk een geheel

7, pp. 188-195. Deterding was niet nationalistisch. Hij bevorderde nooit Nederlandse belangen omdat ze Nederlands genoemd zouden kunnen worden. Hij beschouwde Duitsland als gevaarlijk voor de wereldgemeenschap als handelscommuniteit. Hij was óók niet Angelsaksisch, maar vond daar vaker de flexibele mentaliteit die universeel handeldrijven op grote schaal begunstigt dan in Den Haag.Zie verder: Wim Hennekes, *De aartsvaders, Grondleggers van het Nederlandse Bedrijfsleven,* Uitgeverij Atlas: Amsterdam/Antwerpen, 1993, ISBN. 90-254-0315-8 NUGI 684/641, daaruit: *Henri Deterding, "Ik beschouw olie veeleer als een vrijetijdsbesteding dan als business",* pp. 339-392.

andere infrastructuur zou moeten gaan krijgen, een andere arbeidstijd-indeling, verhoging van tempo en werkdruk en een toenemende mate aan superspecialisatie bij de verlening van diensten en de leverantie van tussengoederen. De Archipel zou in zeer korte, voor de inlander onvoorstelbaar zo korte, tijd veranderen van een lokale agrarische kleinschalige samenleving in een macrostructurele hooggeïndustrialiseerde samenleving met superspecialisaties --- en de vraag was nu maar, dacht Deterding (ten vijfde) of die inlander dat wel zou aankunnen. Kortom: kon De Koninklijke die inlander überhaupt daar bij gebruiken? Zoals de vlag erbij stond met de basis-scholing alleen al, was bij de beantwoording van die vraag een zekere aarzeling hier begrijpelijk. Het merendeel van de Javanen was analfabeet. De inlandse gezagsdragers berustten daarin niet alleen, ze zagen helemaal niet dat daarin verandering moest komen. Om van arbeidsethos – werktempo – en motivatie niet te reppen. Men bedenke dat Deterding dit soort kwesties exclusief van ondernemersstandpunt wenste te bezien.

Hij zag het sociale aspect van de vraagstelling heel goed – beter dan Den Haag – maar hij had zich, toen hij aan zijn ondernemersbestaan begon, voorgenomen niet aan “politiek” te doen. De sociale stratificatie die het gevolg van zijn aanpak zou zijn, was een noodzakelijkheid die voortvloeide uit het behoud van de concurrentiepositie van de Koninklijke Shellgroep. Want impliciet zou hij de “inlander” wellicht doemen tot de blijvende positie van tweede rangsburger binnen de door hem nagestreefde samenleving. Deterding wist, dat er iets broeide onder de inlandse bevolking. Die voelde zich achtergesteld. Die wilde autonomie. Die wilde zelfbestemming. Die geesten waren uit de fles. Dat proces was onomkeerbaar. En Deterding was er van overtuigd dat dat tot een uitbarsting zou leiden als Batavia het koloniale beleid op middellange termijn niet zou wijzigen. Verder, dat de Koninklijke Shellgroep als private onderneming dan allerlei sociale flankerende maatregelen zou kunnen nemen om het bedrijf, waarvan de BPM de werkmaatschappij was in de Archipel, te immuniseren voor de sociale defecten die daarvan weer het gevolg zouden zijn.

Grootondernemers in de USA hadden dat óók gedaan, hij dacht hierbij onwillekeurig aan Henri Ford – en wat Ford kon, kon Deterding óók. Waren die defecten ook een rechtstreekse zorg voor de Shell-groep? Een groep die winstbejag zocht omdat de aandeelhouderspositie dat vergde? Een vraag die Deterding voorlopig maar binnen de haag zijner tanden hield. Dat was wel zo veilig. Dit waren onmiskenbaar nevenkwesties óók voor zijn Kumpenie. Daaraan was de Shellgroep gewaagd. Daar had men een scenario voor. Dat gold niet voor Batavia. Daar dacht men te traag. En men lekte daar óók nog. Als Batavia met deze vijf vragenclusters geconfronteerd zou gaan worden – en bij een nieuwe wereldoorlog in het verschiet zouden ze alle vijf tegelijkertijd gesteld gaan worden, ontijdig, onverhoeds en ongecoördineerd -- dan moest hij, Deterding, ze in de juiste volgorde uitputtend kunnen beantwoorden. Lukte dat, dan had hij Batavia in zijn zak.

Deterding giste in 1906 dat binnen minstens één decennium de nieuwe wereldoorlog zou uitbreken, waarbij alle grote mogendheden elkaar zouden bevechten. Hij nam aan dat de oorlog kort zou zijn. De kosten voor alle partijen zouden enorm zijn, de toegebrachte schades óók. De massalegers en oorlogsvloten zouden maar korte tijd massaal en massief hun vernietigingswerk kunnen verrichten. De vrede zou de strijdende partijen overvallen – geen hunner had duidelijke oorlogsdoelen – en twee of drie jaar nadien zou er hoogconjunctuur zijn. Dan zou de wereld zich weer op een vredeseconomie hebben ingesteld, met dalende grondstoffenprijzen en inzakkende marktverhoudingen. Dat zou zo ongeveer tegen 1920-1921 beginnen. Tegen die tijd moest De Kumpenie de vijf verschillende probleemclusters inzichtelijk hebben gedefinieerd en van de bijbehorende eenvoudige antwoorden hebben voorzien voor de politici. Dan zou De Kumpenie aan zet zijn. En zo geschiedde.

IV. De concurrentie van Standard Oil in een politiestaat

IV.1 Het sociaal bewustzijn van Deterding en diens flankerend secundair welvaartsbeleid

Deterding heeft de concurrentie met de ESSO of Standard Oil, de USA-oliemaatschappij van gelijk portuur als de Koninklijke Shell-groep nooit willen aangaan binnen de Archipel. De BPM had al een geconsolideerde positie door de verschillende concessies op Sumatra en Djambi, ongetwijfeld door begunstiging via Batavia, en bij een prijzenoorlog konden beide vennootschappen niets winnen. Uit prestige-overwegingen acties beginnen was niets voor Deterding. Het zou instabiliteit te weeg brengen op de binnen- en buitenlandse markt, vooral omdat Standard Oil zou blijven doorgaan met roofbouwexploitatie van zijn bronnen. Dat had de firma in de USA steeds gedaan, ze had nooit grote voorraadbuffers willen aanleggen en ook nooit distributiegaranties willen afgeven. Anders dan de Koninklijke Shellgroep had ze haar heil steeds gezocht in ongeremde prijzenslagen met steeds nieuwe concurrenten, waarbij ze zich niet had ontzien om ook haar financiële reserves uit te putten. In garanties van bestendige aanvoer om leveranties onder alle omstandigheden zeker te stellen, waardoor ze ook over heel de aardbol verspreide opslagcentra moest oprichten en onderhouden, had de ESSO nooit iets gezien. Deterding wel, en hij had dankbaar genoteerd hoezeer dat de werkgelegenheid op locaties zijdelings te stade kwam.

Want op Java, maar zeker aan de zuidoostelijke kust van Borneo, rond Balikbapan bijvoorbeeld, hadden onnoemelijk veel inlanders daardoor bestendigheid van emplooi gevonden. Als beheerders van de opslagplants, onderhoudsmonteurs, beheerders van verdeelcentra, loodgieters, verzorgers van de drukinstallaties bij de pijpleidingen, electriciens en in de schoonmaakploegen. De mindere welvaart van de inlander was bij de BPM in deskundige en veilige handen. Dat was bij ESSO beslist niet het geval, die gaf aan korte termijn-stuntwerk in een prijzenslag de voorkeur, niet achtend wat de sociale schade was wanneer ze een nevenvestiging ineens weer moest opbreken. In dit opzicht stond ESSO symbool voor de kortstondige voordelen van het USA-isolationisme dat hoogtijdagen kende tussen 1920-1940. De USA had zich van het wereldtoneel teruggetrokken, geheel in tegenstrijd met hun positie als grote mogendheid die óók nog eens de onbarmhartige crediteur van de Oude Wereld was geworden.

Immers: heel westelijk Europa stond via *Wallstreet* bij de Amerikanen zwaar in het krijt. Daarom moest een bedrijf als ESSO zien wat er nog bij deze insolvente lieden bijeen te schrapen was aan winsten, ongeacht de puinhopen die dat wellicht maatschappelijk kon veroorzaken. Daarom was het goed, aldus Deterding, dat Den Haag in wezen, door de NIAM – de Nederlandsch-Indische Aardoliemaatschappij bij alle gunningen er tussen te schuiven (zie hierboven) de BPM een monopolie op boringen en exploitatie gegeven had, al had Deterding die monopolies niet doelbewust nagestreefd. Hij hád ze, dat was een feit. En hij handelde op basis van feiten. Niet op basis van politieke overtuiging. De USA protesteerde uiteraard tegen deze protectionistische politiek – dat het dat in wezen wás, wilde Deterding ook niet ontkennen – doch aangezien de Koninklijke Shellgroep niet aan politiek deed, maar uiteraard wel de voordelen van een bepaalde politiek aanvaardde, moest Standard Oil niet bij hem wezen.

IV.2 Geen staatkundige autonomie voor de inlander in driehonderd jaar

Dat mogelijkheid ESSO volledig buiten de deur te houden bevestigde de indruk bij de Amerikanen, dat de groep inderdaad een voortzetting was van De Kumpenie, en aangezien de V.O.C. de incarnatie was geweest van bar en bruut kolonialisme kreeg de Shell het odium van een vennootschap van slavenhalers. Omdat gaandeweg onmiskenbaar was, dat de Shellgroep Batavia werkenderwijs in haar zak had – een streven dat Deterding óók niet loochende – deelde het daar gevestigde koloniale gezag in dat odium. Tussen 1920 en 1940 kon Washington daar weinig tegenover stellen, zeker niet toen de voormalig directeur van de BPM, B.C. de Jonge vanaf 1931 gouverneur-generaal werd in de Archipel. Hij vestigde geleidelijk aan een soort politiestaat in Nederlandsch Indië waarin eigenlijk geen vrijheid van vereniging en vergadering, geen vrijheid van

meningsuiting en drukpers en eigenlijk ook geen vrijheid van de fysieke persoonlijkheid meer gold --- voor de inlander. Was dit niet een hervestiging van het onderscheid tussen mensen uit een christelijke natie en die uit een heidense? Het onderscheid dat Tordesillas al had gemaakt, en wat de V.O.C. had voortgezet? De Jonge, sympathisant van de Christelijk Historische Unie, begaf zich niet in historiografische beschouwingen. Hij was gekomen om absoluut te heersen en wel over de inlanders, die aan een dergelijk gezag nu eenmaal behoefte hadden omdat zij tot reguliere zelfbestemming en politieke autonomie niet in staat waren --- De Jonge zei het openlijk, ook in interviews met de Amerikaanse media, onder meer bij de onthulling van het Van Heutsz-monument in Batavia, ter herinnering aan Van Heutsz' roemruchte pacificatie van Atjeh. De inlander, aldus De Jonge, zou nog driehonderd jaar geduchte scholing en maatschappelijke begeleiding behoeven, voordat de Nederlander in staat zou zijn in gemeen overleg met hem te treden over de staatkundige vormgeving van de Archipel als onderdeel van een Gemenebest onder de Nederlandse Kroon. Heel ver weg stond De Jonge echter daarmede niet van Deterding, zoals hierboven uiteen gezet werd, maar Deterding wachtte zich er wel voor om dat in het openbaar domein naar voren te brengen.

IV.3 De paradoxale koloniale politiek

De opvolger van De Jonge, de reeds genoemde Jhr Tjarda van Starkenborgh Stachouwer zou de koers van De Jonge star vervolgen en dus, evenals deze, weinig ruimte laten voor de staatkundige autonomie van de inlander. Op korte termijn bevestigde ook hij alle vooroordelen die de USA tegen Batavia al reeds geruime tijd koesterde en die soms tot leven kwamen wanneer Standard Oil weer eens protesteerde tegen de weergaloze bevoorrechting van de Koninklijke Shellgroep in de vermomming van de BPM. Batavia begunstigde de Britten boven de Amerikanen, ook al vertrouwde het voor een belangrijk deel de militaire bescherming van de zeestraten binnen het eilandenrijk aan de Amerikanen toe. Terwijl de Amerikanen voortdurend hun Stille Oceaan-vloot vernieuwden, steeds betere superslagschepen in de vaart brachten, steeds meer stabiele vliegkampschepen op stapel zetten, waartegenover Londen niets anders deed dan zijn oorlogsvloot – toch al in meerderheid opgevaren oud roest – steeds verder te verwaarlozen. Zou het oorlog worden in de Zuidzee en de belendende zeestraten van de Archipel, dan zou het de USA-marine zijn die Batavia te hulp zou moeten komen tegen de sedert 1920 gedoodverfde gezamenlijke vijand: Japan.

De USA-marine die afgestemd was op het gebruik van de stookolie, de benzine en kerosine zoals geraffineerd door ESSO. De USA-marine die, indirect en heimelijk, eigenlijk een slagvloot zou moeten leveren tegen Japan, want de zuinige Hollanders hadden voor hun defensie hun Gouden Guldens niet paraat, dat was steeds weer gebleken. En toch mocht de ESSO geen olie lossen tegen stuntprijzen in het land dat zich zelf verkoos niet te verdedigen. Een koloniale mogendheid zocht heul bij een grote mogendheid die haar bestaan dankte aan het feit dat zij in 1776 het kolonialisme van de Britten had verworpen in de Onafhankelijkheidsverklaring. Hoe paradoxaal kon een buitenlandse politiek uiteindelijk zijn? Batavia trok, door Oost-Indisch doof te blijven voor dit soort gegrom, een zware wissel op de verstandhouding met de USA. Een wissel die getrokken en geprotesteerd van non-betaling[261] zou worden, terstond na de onafhankelijkheidsverklaring door Soekarno en de zijnen op 17 augustus 1945, in die platgetrapte voortuin te Djakarta tegen schemerduister. De USA zou eindelijk haar gram halen. Zij zouden de kant kiezen van Soekarno en de zijnen, en wel zonder veel compassie te tonen met de Nederlandse kolonialen. Begrip voor hun benardheden kon Washington niet meer opbrengen na 1946. De Hollanders hadden het daar ook niet naar gemaakt, vond het.

---

261 Een wissel is een waardepapier aan toonder, de voorloper van de chèque die getrokken wordt voor een uitgeschreven bedrag op een met name genoemde persoon. Die persoon krijgt het document gepresenteerd ter betaling van het bedrag aan de toonder. Die persoon op wie "getrokken" wordt kan echter weigeren te betalen: hij protesteert dan van non-betaling. Dat wordt dan op het wisseldocument aangetekend, eventueel met de redenen van weigering.

V. Andere geprivilegieerde private ondernemingen

V.1 Deli-maatschappij

V.1.1 De stichting van de Deli-maatschappij

De Agrarische wet opende in 1870 de Archipel voor particuliere plantage-ondernemingen. Het had de voorkeur van het koloniaal bestuur te Batavia dat het nog vrije grondareaal grootschalig ontwikkeld werd. Dat gaf het meeste perspectief op zekere, massieve winsten. De ervaringen op Java hadden geleerd, tijdens de doorontwikkeling van het cultuurstelsel tussen 1830 en 1865 dat voor een renderende plantage aanmerkelijke diepte-investeringen noodzakelijk waren. De koffie-aanplantingen ten laste van de ingebruik zijnde dorpsgronden hadden alleen maar positieve saldi gegeven, als ze veel oppervlakten besloegen, want de conjunctuur bleek instabiel en daarom kon men slechts korte termijn winstverwachtingen echt waarmaken. Koffie was een begeerd artikel. Maar een luxe. De consument placht er direct op te bezuiningen als zijn koopkracht scheen af te nemen. Voor thee, indigo en tabak gold niet anders. Alleen rubber werd zó belangrijk in verschillende industriële aanwendigen dat men daar ook op langere termijn de bedrijfspolitiek kon afstemmen.

Bij grootschalige bedrijfsvoeringen waren de winstmarges met meer zekerheid te voorspellen. In het sultanaat Deli in het noord-oosten van Sumatra leek de voor agrarische bestemmingen beschikbare grond rond de plaats Medan vooral lucratief aan te wenden voor tabak. Bovendien was de situatie politiek redelijk stabiel. Van oudsher waren de sultans ontvankelijk voor intensief handelsverkeer waarmee ze in aanraking kwamen via de Straat Malakka. In 1612 was de sultan Iskander Muda bereid gebleken tot een veelomvattende vredesregeling met de V.O.C. die ter hoogte van Medan handelsfactorijen mocht opzetten. Die bleven ook tijdens de onrustige periodes tussen 1795 en 1815 intact, ook al was er geen directe communicatie met de Bataafsche Repubiek meer mogelijk. De Hollanders zetten hun investeringen verder op, vooral in de sector van de plantages. Ze konden via de Engelsen aan de overwal dieper in het achterland handelsrelaties ontwikkelen. Zo hadden ze in de dagen van de eerste gouverneur-generaal Van der Capellen al diverse winstgevende bedrijven kunnen opzetten.

In 1861 erkende de sultan de soevereiniteit van Nederland geheel en onvoorwaardelijk. Batavia zegde eventueel militaire inzet toe ter bescherming van het handelsdebiet. Daarom waren de sultans van Atjeh en Siak ook bereid met de sultan van Deli handelsovereenkomsten te sluiten die ze prompt nakwamen. De sultan van Atjeh was dynastiek met die van Deli verbonden. De regio bleef daardoor buiten de steeds weer aan de dag tredende destabilisatiepogingen van de inlandse hoofden dieper in Sumatra en op Deli bleef het dan ook tijdens de hierboven besproken verwoestende padri-oorlogen tussen 1803-1837 rustig. De infrastructuur bleef intact, beurtvaartverkeer bleef bestendig geborgd. De Atjehers pleegden tegen de Deli-scheepvaart geen zeeroof.

De Nederlander Jacob Nienhuys besloot daarom, gelet op deze gunstige perspectieven, een grote tabaksplantage te ontwikkelen met gebruikmaking van de nieuwste agrarische technieken. Hij kon op korte termijn in 1869 de eerste Deli-tabaksprodukten aan de Amsterdamse beurs brengen. De onderneming was geschikt voor uitbreiding in vennootschappelijke zin, want de produkten waren zeer gewild. Nienhuys werd schatrijk en zijn geldschieters ook. De Sumatranen echter waren niet bereid het zware werk te doen op de tabaksplantages. De padri's hadden deze slafelijkheden strijdig geacht met de shari'a en al waren de padri's officieel van het toneel verdwenen, deze opvatting zinderde nog steeds na. Het zou ook nooit anders zijn. Na 1870 liep het cultuurstelsel langzamerhand op zijn einde. Dus via dwangcultures van overheidswege zou het ook niet gaan, niet lang tenminste. Bovendien zouden de Sumatranen zich nooit de behandeling die de dienstwillige Javanen lijdzaam hadden ondergaan in de hoogtijdagen van de uitbuiting door Johannes van den Bosch en zijn trawanten laten welgevallen: dat hadden de hevige padri-oorlogen de Hollanders tenminste duidelijk geleerd. Den Haag wilde deze gewelddadige

ideologische conflicten in de buurt van Atjeh beslist niet meer hebben. Dat was Batavia met klem van nadruk te verstaan gegeven. Ze zouden leiden tot integrale destabilisatie van de situatie in de binnenlanden van Sumatra. Dat kon de koloniale macht er niet nog eens bij hebben, nu de Atjeh-oorlog in de ommelanden rondom de geconcentreerde linie van Atjeh het hoogtepunt dreigde te naderen. Nienhuys had vooral iets tegen de Batakkers in de omgeving van Deli. Hij vond ze dom. Ze waren lui. Maar ze waren wel erg onderdanig en toonden weinig initiatief, al konden ze wel opvliegend zijn. Dat laatste kon er uit geranseld worden. Met ranselen was Nienhuys bekend. In 1867 en 1868 was hij verdachte terzake van het doodgeselen van zeven koelies.

Nienhuys werd buiten vervolging gesteld door Batavia als hij direct Sumatra zou verlaten --- een in die dagen wel vaker gevolgde afdoening indien een vooraanstaande Europeaan terecht zou staan in een vermoedelijk veel ruchtbaarheid veroorzakende strafvervolging. Bedenk, dat het getal blanke Europeanen in de Archipel op zichzelf relatief al klein was. En verder, dat deze bovenlaag zich steeds bedreigd voelde en ook het koloniale gouvernement niet echt vertrouwde als rechtshandhaver. Later heeft Deli Maatschappij wel een onderzoek willen latenm instellen door Batavia naar de aantijgingen ten laste van nienhuys. Maar dat kwam niet verder dan dat een controleur van de resident *niet* had kunnen vaststellen dat de tenlastegelegde feiten *niet* gepleegd waren[262] – een in het Wetboek van Strafvordering destijds ook al niet voorkomende eindbeschikking die rechtsgrond zou kunnen bieden aan een sepot, een beslissing tot niet verdere afdoening. Klassejustitie, dus, maar dat vond de koloniale samenleving destijds normaal.

V.1.2 De koelie-contracten

Nienhuys had in Batavia goede ambtelijke connecties. Hij stelde nu voor dat de koloniale overheid Javanen zou oproepen om op de Deli-plantages te gaan werken. Er was in de desa's massale werkloosheid en er was een volksverarming. De rijstoogsten waren niet meer aan de maat om de de exponentieel toenemende bevolking in de binnenlanden van Java te voeden. De overheid was bereid mee te werken aan een soort werkverruiming op de plantages te Deli, dat leek een goede oplossing voor dit demografisch probleem. Zij zou de stichting van volksplantingen in de omgeving van Medan daartoe begunstigen. De inlanders hadden weinig keus. Ze waren bereid om op contractsbasis naar Medan getransporteerd te worden, vooral omdat een deel van het loon bij voorbaat uitbetaald werd. Hun gezin kon daarmee een tijdje trachten de barre tijden uit te zingen. De ronselaars van deze contractsarbeiders vingen natuurlijk weer provisie over dit handgeld dat uitgereikt werd zodra het driejarig contract was getekend.

Was de Javaan eenmaal te Deli in het werkkamp aangekomen, dan klapte de val volledig dicht. Ze werden aan zware arbeid op werktijden van twaalf of meer uur dagelijks gezet bij het rooien van de oerwoudbossen, de huisvesting, ligging, voeding en de hygiëne waren ronduit erbarmelijk, het restloon werd pas na de drie jaren van de contractstermijn uitbetaald en de Javaan kon niet ontsnappen aan de omheining. Deze tewerkgestelde werden nu koelies genoemd. De aanduiding gold alle ongeschoolde contractarbeiders die genoodzaakt werden om mensonwaardig werk of werk onder mensonwaardige omstandigheden aan te nemen en dat te gedogen. Meestal is de koelie een Aziatische loonslaaf, maar de herkomst is niet betekenisbepalend voor deze persoonsaanduiding.[263] Bij de Deli-plantages ging het doorgaans inderdaad om Javanen, omdat

[262] Sumatra Post 14 mei 1913.

[263] De term werd in 1727 gebezigd door Engelbert Kaempfer ter aanduiding van Japanse havenwerkers die te Nagasaki Nederlandse koopvaardijschepen verlaadden of vervrachtten. Kaemfer (1651-1716) was een Duits anthropoog, medicus en ontdekkingsreiziger die in dienst van de V.O.C. trad en als medicus werkzaam was in de factorij te Bandar Abbas. Hij voer via India naar Batavia. Daar bestudeerde hij Java, waarna hij als geneesheer naar Nagasaki inscheepte. Hij oefende zijn beroep uit op Deshima in 1690-1692. Hij bestudeerde daar ook de geschiedenis van Japan. De door hem gebruikte term "koeli"schijnt hij aan het Hindi en Bengali te hebben ontleend, talen die hij te India had leren beheersen. De term betekent " verhuurbare daggelder". In het Bengali kwam het woord "quli" óók voor met een gelijkaardige betekenis. In de Caraïben werd de term gebruikt voor Aziatische daggelders die eveneens dwangcontractuele verplichtingen op zich hadden genomen. In het midden van de negentiende eeuw verscheepten Nederlandse schepen veel Javaanse Hindoestanen

dezen veel leedzaam aanvaardden. Maar Chinese koelies kwamen er óók voor. De koelie kon meestal niet zonder een controlepost te passeren van zijn kampement of concentratiekamp af. Hij werd trouwens onmiddellijk door de Sumatranen herkend die meewerkten aan hun gedwongen terugleiding naar het kamp. De verstandhouding tussen Javanen en Sumatranen was, wegens de totaal verschillende volksaard en de beleving van de Islam, notoir slecht. De Javaanse koelie was stomweg van daggelder gedegradeerd tot slaaf. Niettemin was het aantal ontsnappingen aan de kampementen hoog.

V.1.3 De poenale sanctie en het gouvernementele beleid

De Deli-ondernemers wisten in 1880 aan het koloniale gouvernement nu een koelie-ordonnantie te ontlokken. Het verbreken van het contract met de plantage door zich aan de arbeid te onttrekken werd strafbaar. Het werd nu gerubriceerd als een soort gekwalificeerde wederspannigheid in de zin van het Indisch strafrecht. De overheid had de contractsbreuk immers als *delict* gedefinieerd. Dat deed de overheid alleen, als de gedraging zich richtte tegen hoeksteennormen in de samenleving. De staat immers leende haar zwaardmacht alleen voor de beveiliging van dat soort normen. Het strafrecht was toch een *ultimum remedium*, ter onderstreping van de bijzondere betekenis van de norm. Het strafrecht leende zich alleen voor negatieve sanctionering van de *leges perfectae*, de volmaakte en dus meest verbindende wetten die de samenleving op haar essentialia samenstellen. Welnu: de koelie had kennelijk aan deze *leges perfectae* maling. De samenleving moest tegen hem bijzonder beveiligd worden. Vandaar dat te dezen een zekere mate van eigenrichting geoorloofd was: de ondernemer trad immers op als zaakwaarnemer voor de bedreigde samenleving.

De ondernemer voor wie het contract was afgesloten mocht daarom nu zelf dwangmiddelen tegen de weggelopen koelie nemen en de koelie ook straffen zelfs met detentie, lijfstraffen en tijdelijke vrijheidsbeperkingen, zoals het aan de ketting leggen. Deze straffen werden samengevat als de "*poenale sanctie*". Zoals bij eigenrichting het geval pleegt te zijn, verloor de ondernemer bij deze sanctie de eisen van evenredigheid en uiterste matigheid doorgaans uit het oog. Hij strafte flink hard, zodat van deze leedtoevoeging een sterke generale preventie uit kon gaan: een les die andere koelies zou leren dat ze beter op de plantage hun werk konden blijven doen. De koelie kon op papier daartegen opkomen in een soort bezwaarprocedure en zelfs zich beroepen op de overheid. Maar aangezien hem dat niet gezegd werd, en aangezien hij volslagen ongeletterd was en trouwens het standaard-Maleis ter plaatse meestal niet machtig was kon hem dat niet later alsnog bijgebracht worden.

Ook niet door sociaal bevlogen advocaten te Medan, die op de hoogte waren van deze hemeltergende uitbuiting. Het cultuurstelsel, zo werd beweerd, was afgeschaft althans op zijn retour, dat toonde toch aan dat de koloniale gezagsdragers doende waren een zekere rechtstatelijkheid ook aan inlanders te borgen. Maar het was *Etikettenschwinde*l, want het koeliecontract met de poenale sanctie was nog veel erger, zo betoogden de critici. Batavia ontkende het eigenlijk niet. Het kwam weer met zijn geliefkoosde gambiet: de Deli-ondernemers hadden deze sanctie nodig, er waren geen voldoende justitiële ambtenaren om deze contractsbreuken via rechtspleging af te doen, de aandeelhouders moesten uiteindelijk hun dividenden kunnen innen. En de schatkist kon de exportbelastingen niet missen.

Uiteindelijk kwam de Tweede Kamer toch in het geweer via interpellaties van de minister van Koloniën Idenburg in het kabinet-Kuyper. De aanleiding was een vlammende beschuldiging van de Medanese advocaat J. van den Brand die man en paard had genoemd. Het kabinet had dat willen negeren. Maar dat maakte de afgevaardigde voor Roermond, de rooms-katholieke Victor

naar Suriname om daar op vergelijkbare wijze twerkgesteld te worden als in de hoofdtekst wordt uiteengezet betreffende Javanen. Deze koelies werden ook geëxporteerd naar Brits Gyana, Demarary en Trinidad. Het is daar een scheldwoord voor gedwongen daggelders van Aziatische herkomst. Die term heeft die strekking nog steeds, ook in het Chinees of Maleis.

de Stuers[264] onmogelijk. Die was een nationale notoiriteit, hij stond bekend als een vooraanstaand monumentenbeschermer, cultuurhistoricus en militaire specialist. Zijn familie had een roemrijk koloniaal verleden, juist op Sumatra. Als een terrier bleef De Stuers de minister Idenburg achtervolgen. En toen die niet reageerde richtte De Stuers zich tot de katholieke minister van justitie Loeff. Want De Stuers zag hier een typisch geval van misbruik van het strafrecht, dat juist het vervolgingsmonopolie had voorbehouden aan het Openbaar Ministerie om eigenrichting ten principale uit te sluiten.

Waarom was dat nu ineens in Nederlandsch-Indië totaal anders, kon Loeff dat eens verklaren? En het hele kabinet, dat De Stuers bondig neerzette als een verzameling Farizeeërs. Dat had juist de ethische koloniale politiek hooggestemd aangeheven in de eerste troonrede die dit confessionele kabinet de koningin deed houden in 1901. Had het niet gezegd, via de geëerbiedigde landsvrouwe, dat het primaire doel van de koloniale politiek behoorde te zijn, dat de inlander verheven moest worden tot voorwerp van bijzondere overheidszorg opdat hij zijn eigen levenslot zou kunnen bepalen? En dat hij daarom recht had op bijzondere flankerende maatregelen om zijn maatschappelijke ontwikkeling tot zelfverwerkelijkend individu te stimuleren? Had het kabinet daartoe niet toegezegd bijzondere financiële middelen vrij te maken en Batavia nieuwe taken voor te schrijven, juist voor de inlander die nog steeds in "mindere welvaart" scheen te verkeren? Dat kabinet kon dus niet doen of het allemaal een storm in een glas water was. Het moest een onderzoek gelasten.

De minister gaf derhalve de gouverneur-generaal opdracht om dat ter plaatse te laten doen. Dat werd uitgevoerd door een officier van justitie Rhemrev.[265] Die bevestigde de beschuldigingen van Van den Brand gaaf. Idenburg maakte het rapport echter niet openbaar. De minister bleef ontkennen dat de koelie-ordonnantie tot wantoestanden aanleiding had gegeven of kon geven.[266]

---

[264] Victor Eugène Louis de Stuers (1843-1916). Hij was kamerlid van 1901-1916 en gold daar vooral als indische specialiteit. Hij was geparenteerd aan een geslacht van koloniale officieren in de Archipel. In 1907 stelde hij met de majoor Thomson, lid van de Vrijzinnig Democratische Bond – een progressief liberale partij – bij interpellatie de pacificatie-expedities van gouverneur van Sumatra Van Daalen aan de orde waarbij De Stuers vooral fulmineerde over de bestormingen van bentengs in de binnenlanden van noordelijk Sumatra. Van Daalen had daarbij hele dorpsgemeenschappen, vrouwen, kinderen, bejaarden en invaliden over de kling gejaagd. De Stuers hekelde de overmatige geweldsaanwendingen door het koloniale bestuur, betogend, dat dat nooit een middel kon opleveren tot ethische verheffing van de inlander, in de christelijke zin die de confessionelen – hij bedoelde vooral de calvinisten in de Kamer – daaraan dachten te geven. Hij ontzag daarbij ook "bevriende" kabinetten niet en liet zich bepaald niet sturen door monseigneur prof Mr Dr W.H. Nolens, de leider van de katholieke kamerclub. De koeliecontracten had De Stuers al beschimpt als zedeloze huichelarij, vooral omdat Idenburg steeds beklemtoonde dat de Javaan de arbeidsovereenkomst toch vrijwillig was aangegaan. Toen de katholieke minister van Justitie J.A. Loeff Idenburg te hulp wilde schieten op dit punt kreeg ook hij een Phillipica van De Stuers over zich heen, vooral omdat Loeff eerder zich had uitgesproken tegen algemene strafbaarstelling van ambtenarenstakingen, zulks naar aanleiding van het rabbiate voornemen van Kuyper spoorwegambtenaren voortaan strafbaar te stellen wegens strafbare wederspannigheid in hun bediening, naar aanleiding van de Spoorwegstaking-1903 die heel Nederland tijdelijk lamlegde. Waarom, zo voer De Stuers de bewindsman tegen, gold de argumentatie die Loeff had gebezigd voor de Nederlandse ambtenaar en beambte – namelijk: dat staking en werkweigering één van zijn weinige verweermiddelen was tegen machtsmisbruik van de spoorwegdirecties – ook niet betreffende de Javaanse koelie die even machteloos was? Het kabinet dat het moest hebben van de homogeniteit van de confessionele afgevaardigden kwam daardoor in het nauw. Het moest hulp krijhen van de Unie-liberalen, die destijds als conservatief golden.

[265] Mr Johannes Leendert Tammenis Rhemrev, 1854-1927. Hij was een onecht kleinkind van een Nederlander en diens Indische Njai (bijzit), vermoedelijk genaamd Embok Adjeng Geddong. Deze moet dus van lagere adel zijn geweest gelet op de titel Adjeng. Zoals gebruikelijk bij bastaarden werd de naam van de boreling achterstevoren opgegeven bij de burgerlijke stand te Batavia. De grootvader zal dus "Vermehr" hebben geheten. Rhemrev was substituut-griffier bij de Raad van Justitie te Batavia, klom op via het Openbaar Ministerie bij dat gerecht en werd later viace-president bij de Raad van Justitie in Batavia. Hij stelde zijn rapport op in 1903-1904. Het rapport is getiteld: *Rapport van de resultaten van het mij bij Gouvernementsbesluit van 24 mei 1903 No 19 opgedragen onderzoek.*

[266] Zie verder: J.C.Breman, *Koelies, Planters en Koloniale Politiek, het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's oostkust in het begin van de twintigste eeuw*, opgenomen in de

En de Kamer legde zich er weer bij neer. Al bleef het Rhemrev-rapport toch de achtereenvolgende ministers van koloniën teisteren: was het feit, dat de minister Idenburg het stomweg niet voor publicatie vrij had willen geven, niet het overtuigende bewijs, dat er heel wat mis was met de Deli-maatschappij? En zo was het. Het was allemaal nog veel erger dan Rhemrev had willen vaststellen. Er waren talloze betrouwbare verslagen over de weerzinwekkende koeliepraktijken in omloop op Java en Sumatra.[267] De koelie-ordonnanties bleven van kracht tot 1941. Zij herleefden onder de Japanse bezetting weer via de Romoesha's-contracten waarbij wederom talloze Javanen in hun nooddruft gedwongen werden buitensland te gaan om dwangarbeid te verrichten, nu ten behoeve van de Japanse bezetter. Een belangrijke werver daarbij was Soekarno. Zie daarover verder hieronder. Ook in verband met de huidige onderbrenging van Deli-maatschappij in een multi-national die het activiteiten-scala belangrijk heeft verruimd en verlegd.

V.2 Billiton-maatschappij

V.2.1 De Indische mijnwetgeving en het koninklijk huis

De Indische Mijnwet[268] van 23 mei 1899, zoals gewijzigd bij de wet van 26 september 1910 , had een macrostructureel economisch effect op de winning van delfstoffen in de Archipel die vergelijkbaar is met die van de reeds besproken Agrarische wet op de uitgifte van grootschalige landbouwpercelen. De ondergronden van de Indische Archipel zouden aan particulieren ter delfstofwinning in concessie uit mogen worden gegeven mits tegen betaling van cijns aan de koloniale regering, die wettelijk op vier procent van de jaarlijkse bruto-opbrengst werd gesteld. De ontginning zou verder vrijwel geheel vrij zijn. Op het eiland Billiton was al sedert 1852 een tinwinning-firma doende, genaamd Billiton-maatschappij. De firma was opgericht door Vincent

serie van het Koninklijk Instituut voor Taal-, land- en Volkenkunde, Uitgeverij KITLV/Foris Publications: Leiden/Dordrecht, 1987 met het Rhemrev-rapport als bijlage en ook het pamflet van J.van den Brand, ISBN 978-9067-652155; dezelfde auteur, *Het beest aan banden? De koloniale geest aan het begin van de twintigste eeuw*, opgenomen in het tijdschrift Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde, Nr 1444, 1988, No. 1, Leiden, pp. 19-23. Zie ook: Widjajanti Dharmowijono, *Van koelies, klontongs en kapiteins: het beeld van de Chinezen in Indisch-Nederlands literair proza 1880-1950*, Academisch Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2009.

[267] Zie ondermeer Joop van den Berg, *Een andere stem uit Deli*, opgenomen in: [het tijdschrift voor] Indische Letteren, jaargang 2, 1987, pp. 65-70. Merkwaardigerwijze gaat het hier om een blanke toezichter in een van de Deli-plantages die beschrijft hoe de koelies behandeld worden en ook aangeeft hoe noodzakeijk het is dat zij wreedaardig onder "den knoet" worden gehouden. Dat is voor hem een noodzakelijkheid. Hij rechtvaardigt het niet eens.

[268] Officieel: Wet tot regeling nopens de maximum-uitgestrektheid, waarvoor vergunningen tot het doen van mijnbouwkundige opsporingen worden verleend en nopens den duur diervergunningen. Zie de tekst van de Indische Mijnwet in het Indisch Staatsblad 1899 No 214, gewijzigd en aangevuld bij de Indische Staatsbladen 1910 No 588 en 1919 No 4 en de Mijnordonnantie van 1899 ter uitvoering van de artikelen 7 en 12 van deze wet, tot het verlenen van vergunningen tot het doen van mijnbouwkundige opsporingen, Indisch Staatsblad 1899 No 214 zoals nader uitgevoerd bij Mijnordonnantie van 1906, Staatsblad 1906 No 434 en nader aangevuld bij gewijzigde uitvoeringsregelingen, uitgegeven op last van de Dienst van den Mijnbouw en ter Landsdrukkerij gedrukt, 1905 en 1924. Zie: Marinus Cornelis Piepers, *De Indische Mijnwet en het eigendomsrecht*, academisch proefschrift Leiden, Uitgeverij Van Looy: Leiden, 1899, Reinier D. Verbeek, *De Mijnwetten in Nederlandsch-Indië getoetst aan de Beginselen van het Mijnrecht en de Mijnhuishoudkunde*, Uitgever: Nederlandsch Indische Maatschappij van Nijverheid en Landbouw: Batavia, drukkerij Ogilvie & Co: Batavia 1879. Deze publicatie betreft het Koninklijk Besluit van 2 september 1873 No 13 Nederlandsch Staatsblad No 126, Indisch Staatsblad No 217 tot herziening der bepalingen omtrent ontginning van delfstoffen bevattende gronden in Nederlandsch-Indië.

Gildemeester van Tuyll van Serooskerken[269] en John Francis Loudon[270] (lid van de Schotse familie waaruit de latere gouverneur-generaal, die de Atjeh-oorlog deed ontstaan óók voortkwam), die daarbij financieel ondersteund werden door de broer van de Nederlandse koning Willem III, prins Willem Frederik Hendrik[271]. Loudon hoorde bij de koninklijke hofhouding, waarin hij kamerheer was van de koning en hofmaarschalk van prins Alexander. De heren van Tuyll en Loudon kregen een concessie bij Koninklijk Besluit over het hele eiland voor veertig jaar. Loudon was getuige van de eerste tindelvingen en wist, dat daarbij stoffen vrijkwamen die voor de arbeiders funsest konden zijn. Er heersten bij de mijnen eigenaardige longziekten. Hij kreeg er later zelf ook last van. Hij wist dat directe medische verzorging bij deze longaandoeningen aangewezen was. Hij schreef zijn bevindingen op in een dagboek over de Billitondelvingen van 12 juni 1851 tot 20 november 1853.[272]

De exploitatievoorwaarden werden uitgewerkt in een gouvernementsovereenkomst, die vooral de hoogte van de jaarlijkse vergunningscijns betrof. De mijnbouw was nog niet nader geregeld bij enig Indisch wetsbesluit, toen in 1873 de gouverneur-generaal bij ordonnantie besloot dat mijnconcessies een maximale looptijd konden hebben van vijfenzeventig jaar. Dat betekende dat het exploitatie-monopolie van Billiton-maatschappij nog eens verlengd werd met vijfendertig jaar. De Tweede Kamer vond dat hiermede het koningshuis onrechtmatig bevoordeeld werd, aangezien Willem III en prinses Sophie van Württenberg de aandelen hadden geërfd van de gestorven grootaandeelhouder Prins Hendrik. Er kwam een schandaal[273] van. Willem III moest zijn aandelen verkopen, maar aan de situatie dat het koningshuis mede deelde in de revenuen van een op zichzelf betwistbaar monopolie kwam geen einde. Londen kwam, aangezien het bij de rijke tinwinning ook belangen had, tussenbeide, maar tevergeefs. Een nieuwe gunning met ongewijzigde voorwaarden kwam moeiteloos door de Kamers op 20 mei 1892. En wel weer met een looptijd van vijfenzeventig jaar. In 1860 was de Billiton-maatschappij omgezet in een NV. Aandeelhouders bleken prinses Sophie, leden van de Nederlandse adel en familie van de oprichters.

V.2.2 De arbeidsomstandigheden bij de tindelving

[269] Vincent Gildemeester van Tuyll van Serooskerken, 1812-1860. Vincent had goede betrekkingen aan het koninklijk hof. Hij kwam in aanraking met de reeds genoemde dominee Wolter Robert van hoëvell, die hem trachtte te intersseren voor de Indische Mijnbouw, mede in verband met de werkgelegenheid. Dat leidde tot een expeditie naar Billton, om te bezien of en inhoeverre tinertsexploitatatie winstgevend zou zijn. Hij werkte mee aan de omzetting van Billiton-maatschappij in een Naamloze Vennootschap, maar stierf aan een beroerte in 1860 toen de onderhandelingen met Batavia daarover nog volop gaande waren. In 1852 wist Van Tuyll de concessie met de Indische regering af te sluiten. In dat jaar weet hij ook de primaire financiering rond te krijgen. Loudon doet in die tijd de eigenlijke exploitatie. Billton-maatschappij vestigt zich in 1864 aan de Kazernestraat 25 te Den Haag; verhuist naar Korte Voorhout 10 in 1879.

[270] 1821-1895. Hij schreef het boek: *De Eerste jaren der Billiton-onderneming,* dat in 1883 uitkwam.

[271] Prins Willem Frederik Hendrik van Oranje-Nassau, 1820-1879. Hij had een lange loopbaan bij de Nederlandse marine, waarbij hij ook de Archipel aandeed. Daarom wordt hij ook “Hendrik de Zeevaarder”genoemd. Zijn aandeel in de Billiton-maatschappij had, bij zijn overlijden, een waarde van vier millioen gulden.

[272] De aantekeningen zijn becommentarieerd door Bert Manders in diens: *De ontdekking van tin op het eiland Billiton*, Uitgeverij: KIT Publishers: Amsterdam 2010, ISBN 978-94-6022-1309.

[273] Het anti-revolutionaire Tweede kamerlid Levinus Wilhelmus Christiaan Keuchenius vroeg een interpellatie aan in 1882. Er werd een Kamercommissie ingesteld over de “Billiton-quaestie”, maar daarin werd toch het beleid van het Indisch gouvernement goedgekeurd. De minister van Koloniën Willem de Brauw meende dat de zaak daarmee afgedaan was, maar het kabinet zette Willem III toch onder druk om de aandelen die hij van Willem Frederik Hedrik had te verkopen. De Brauw moest aftreden en zo ook gouverneur-generaal Frederik ’s Jacob in 1884 --- een vreemde afloop, als men aanneemt dat er niets aan de hand was. De Kamer aanvaardde verder het nieuwe concessiecontract zonder aanvullend voorwaarden van supervisie en rapportage te eisen met betrekking tot de uitoefening van het tinmonopolie. Dat werd later uitgeoefend door een internationale holding (zie hieronder) zodat het gouvernement te Batavia eigenlijk ieder toezicht kwijt was. Billitonmaatschappij schakelde later over op Bauxiet via de Nederlandsch-Indische Bauxietmaatschappij, die ook nevenvestigingen ontwikkelde in Zuid-Amerika. In de dagen van Soekarno kwamen daar weer grote moeilijkheden van.

Bij de aannadering van de tinaders gebruikte Billiton-maatschappij vooral inlanders van het eiland. Zij fungeerden als gidsen, dragers, boorders en graafwerkers. Zij kenden de natuur, de weersomstandigheden en de van oudsher bekende tinrijke plaatsen waar de aders dicht onder de oppervlakte lagen. Aan de hygiëne en veiligheid onder- en bovengronds werd door Billiton-maatschappij weinig gedaan. Er werden veel ziektes op Billiton geconstateerd, die mede te wijten waren aan het storten van overtollige en nutteloze restanten mijnstoffen die bij de aannadering van de tinaders naar boven kwamen. Er was geen bedrijfsgeneeskundige gezondheidsdienst en de aard van de ziektes bleef bedrijfsgeheim, al doet zich vermoeden dat stoflongen de hoofdoorzaak waren van de vele sterfgevallen. Billiton-maatschappij concentreerde de verspreid over het eiland levende bevolking, die in op palen gebouwde hutten woonden, in een soort kampementen met omheining, de zogeheten *kekela*.

Aan flankerende secundaire arbeidsvoorwaarden werd verder binnen de *kekela* weinig gedaan. Bij de concentratie speelden vooral economische en politieke motieven een rol, vooral toen Billiton-maatschappij ook weer gastarbeiders begon te importeren uit de andere Archipel-groepen. Javanen waren niet geschikt voor het zware ondergrondse delvingswerk. Maar dat gold eigenlijk ook voor andere inlanders uit de archipel. Daarom ronselde de maatschappij Aziaten, vooral Chinezen, van het vasteland. De delvers en mijngangaanleggers werden verenigd in *kongsi's*, samenwerkingsgroepen, die aandelen mochten kopen. De *kongsi's* werkten daarom extra hard. Ze voorzagen zich van een eigen sociaal netwerk met instituties met spraakassen, waarin de voorschotten op de lonen werden gestort om meer aandelen te kunnen kopen. De produktiviteit steeg daardoor per kongsi aanzienlijk, wat onderling weer haat en nijd veroorzaakte. De aandelen konden gekocht worden op leningbasis, maar daar begon de maatschappij pas aan als de kongsi de naam had verworven loyaal en betrouwbaar te zijn. De voorschotten golden als inleg, Billiton-maatschappij betaalde uit en gaf de aandelen als volgestort af op basis van de affgeleverde tin-schuitjes per produktie-cyclus. De leden van de kongsi gingen daardoor steeds harder werken. Ze kregen ook weer de naam koelies.

Door dat *kongsi*-stelsel kregen de Chinese opzichters toch weer te veel macht. De uitbetalingen werden gedaan aan het bestuur van de desbetreffende *kongsi*, de opzichter verdeelde de winsten van de aandelen. Nadat Billiton-maatschappij de grootschallige mechanisatie van de tinwinnig had voltooid nam de betekenis van de opzichter af. Billiton-maatschappij stichtte nu een ambachtsschool om de grote delvingsmachines te kunnen doen onderhouden door eigen personeel. Daarbij hoorden ook administratieve werkzaamheden, waarin de ambachtsschool ook onderwees. Dat reduceerde de macht van de Chinese opzichters óók weer, omdat zij het Maleis niet wilden leren. Maar deze mechanisatie resulteerde op den duur weer in loonsverlaging van de *kongsi*. Vooral toen de wereldconjunctuur neerwaarts ging. Aan tin was minder behoefte bij de basis-industriën in de westerse produktieprocessen na de Eerste Wereldoorlog. De tindelvers kregen aanmerkelijk lagere salarissen, terwijl het hogere personeel van deze vermindering gevrijwaard bleef. De loonpeilen bleven tot 1936 instabiel. Daarna had de hervatting van de oorlogsindustrie in dit opzicht een stabiliserende werking.

De hogere, leidinggevende posities in Billiton-maatschappij waren alleen voor Europeanen. De Javaanse importkrachten werden aanvankelijk voor de eigenlijke delving bestemd, maar toen ook zij, net als de Madoerezen, daartegen niet bestand bleken haalde de maatschappij de werkkrachten uit indo-China en Korea. Chinezen uit Shantoeng, Mantsjoerije, Formosa en de overwal daarvan fungeerden vooral als opzichters. Deze kregen privileges. Billiton-maatschappij begunstigde daarbij de segregatie die deze begunstiging binnen de *kekela's* moest veroorzaken door betere huisvesting , andere werktijden en andere gemeenschapsvoorzieningen. Billiton-maatschappij beschouwden de Chinezen, aansluitend bij wat op Java al gangbaar was , als betere werkkrachten, fysiek sterker, gezonder en gedisciplineerder en initiatiefrijker. De Chinezen weigerden van de weeromstuit *Petjoh*[274] of Maleis te spreken. De werkuren waren lang, pauzes

[274] Volksmaleis dat ook wel pasar-Maleis wordt genoemd, een mixtum tussen volks-Javaans, Engels, Nederlands, en Euraziatische leenwoorden. Een soort Esperanto dus, een primaire, samenbindende, contacttaal. Zopals ook

waren niet voorgeschreven, de pompinrichtingen om wateroverlast of luchtverontreiniging in schachten en gangen tegen te gaan waren vaak primitief en onvoldoende. Ongevallenwetgeving was niet voorzien en een ongevallen- of ziektekas werd niet onderhouden. Bedrijfsziekenhuizen of centrale verpleegposten waren er binnen de kampementen niet. Daar was de concentratie ook niet voor opgezet. Later heeft Billiton-maatschappij dergelijke voorzieningen, waaronder een bejaardentehuis, buiten die centra wel opgericht. Buiten de centra gingen Europeanen en Chinezen op voet van oppervlakkige vriendschap met elkaar om. Daarbuiten hadden de Europeanen echter met inlanders vrijwel geen omgang.

Maar de concentratie van de arbeiders was uit politieel en belastingheffings-oogpunt wel zo makkelijk. Hevige regenval veroorzaakte verspreiding van de delfresten over het hele eiland, dat besmeurd en bestoft werd door een grauwe ertslaag die de bossen en velden aantastte. Het gouvernement liet de zorg voor het ecologisch milieu over aan de gemeenten die voor de duurzaamheid van de in gebruik zijnde landbouwgrond zorg moest dragen. Maar zij moest daarvoor putten uit de eigen kas. Er was op het eiland openbaar lager onderwijs, maar dat was eigenlijk alleen bestemd voor de kinderen en het hoger personeel van de Billiton-maatschappij. De gemeenten werden bestuurd door inlanders, een *demang*[275], bijgestaan door assistent-*demang*s. Batavia wilde echter alleen subsidiëren als een Europees bestuursmodel werd gevolgd met de daarbij behorende rekening en verantwoording, die in het Nederlands gedaan moest worden.

V.2.3 De overintensieve exploitatiepolitiek

Billiton-maatschappij voerde een dusdanig intensieve exploitatiepolitiek dat de alluviale ertsreserves rond 1920 uitgeput dreigden te raken. Het gouvernemente Batavia nam nu een deel van het aandelenpakket over in 1924 en richtte een holding op, de zogeheten Gemeenschappelijke Mijnbouwmaatschappij Billiton (hierna ook: GMB), en wezen een verkapt staatsbedrijf. Het gouvernement had 62,5 % van het tinbedrijf in handen. GMB ging nu, gelet op de uitputiing van de tinaders, buiten de Archipel mijnexploitaties opzetten, ondergebracht in de multinationale Mijnbouwmaatschappij Stannum.

Zo nam dit in 1933 de Sinkep Tin Exploitatie Maatschappij over op het eiland Sinkep. Billiton-maatschappij ging elders ook naar Bauxiet delven in 1934 via de Nederlandsch-Indische Bauxiet Maatschappij. Uiteindelijk, na 1945, werden de eindbewerkingen van de delfstoffen verplaatst naar de hoogovensinstallaties te Arnhem onder beheer van een aan Billiton-Maatschappij geparenteerde Hollands Metaalbewerkings Bedrijf (HMB). De zuiverder tinstoffen werden getransporteerd naar een door Billiton-maatschappij beheerde smelter te Texas. Billiton-maatschappij is bij voor de tindelving tegenwoordig vooral actief in Zimbabwe. Zij doet dat via de holding Billiton International Metals BV, thans bekend als BHP Billiton. Het was tot 1994 onderdeel van Royal Dutch Shell en thans is het ondergebracht bij het mijnbouwbedrijf Gencor.

V.3 Banka-maatschappij

Ook bij de stad Pankal Pinang op het eiland Banka werden grote, makkelijk aannaderbare tinaders gevonden. Banka ligt ten oosten van Sumatra, noord-oostelijk van Billton. Deze tinmijnen werde al langer ontgonnen en voorzagen de sultansfamilie van grote rijkdom. De Chinezen hadden al een goede tinwinningsmethode. De sultan stelde hen aan als concessionairs. Zij organiseerden nu

---

het seminarie-latijn van de roomse geestelijkheid lang geweest is. Dat werd op gymnasia ook gebezigd, ook op de openbare. De term “Petjoh” duidt op zichzelf niets minderwaardigs aan. Pidgin Engels of Creools hebben dezelfde functie, het kunstmatige VN-Engels dat beslist geen Queens-English is en ook niet beoogt te zijn, heeft dat óók.

[275] Vertaling: achtbare of eerwaarde. Het is de ambtstitel van een lagere bestuursbeambte bij de administratie of de politie. Oorspronkelijk heette een districtshoofd binnen een regentschap demang. Het gaat om een inlandse beambte, nooit om een ambtenaar aangesteld door het koloniale Nederlandse gezag.

de hele tinmijnbouw en transporteerden Indo-Chinese koelies naar Banka. Banka werd geheel verchineesd. De voertaal werd hakka-Chinees.

In 1722 sloot de V.O.C. met de sultan een overeenkomst waarbij zij een tinwinningsmonopolie verwierf.[276] Die winning werd door Batavia in 1819 ook weer gegund aan een aparte vennootschap. De Chinezen waren daarin niet geraadpleegd. Zij duldden deze aanslag op hun rechten niet. Opstanden waren het gevolg. Batavia moest ingrijpen. Het stationeerde een garnizoen. De kosten werden omgeslagen over de tinbroodjes die door de Chinezen gewonnen werden, die daarom extra duur werden. Vandaar dat later in 1852 toch de moeite genomen werd om op billton schachten te gaan slaan naar de moelijker te delven tinaderen daar, terwijl de tin daar eerst gesmolten moest worden om gruizen uit te zuiveren. De ziekten en sterfte onder de Banka-koelies was aanmerkelijk lager.

Tussen Banka en Billiton loopt Straat Gaspa. Noordelijk ligt de Zuid-Chinese Zee en de Java-Zee omspoelt de zuidelijke stranden van dit eiland. Banka kwam in 1814 aan het koninkrijk der Nederlanden. De Britten ruilden het tegen Cochin in Brits-Indië. De Banka-aderen zijn vertakkingen van een rijk onderzees tin-plat waaruit ook de Billiton-mijnen hun delfstoffen putten. De eerste tingronden liggen op Banka echter veel dichter aan de oppervlakte. Diepe schachten zijn niet nodig, boorgaten volstonden voor lange tijd. De eerste Banka-winningen konden bovengronds gewassen worden en in transportabele porties worden opgeslagen. De smelting ter zuivering in tinbroodjes kon in primitieve ovens bij de boorgaten geschieden. Het gewonnen tin bleek buitengewoon zuiver na raffinage. Het metaal werd in broodjes van vijfendertig kilo gesmolten en toonde na de eerste bewerking al aanstonds een zilverwitte kleur. De bewerking van de broodjes tot gebruiksvoorwerpen kon echter niet op Banka geschieden, wegens de taalproblemen met de arbeidskrachten. Op Billiton wel. Maar daar placht men bij deze tweede bewerking vaak lood aan de tinmassa toe te voegen. Dat bleek niet ongevaarlijk. loodvergiftiging was dan ook op Billton een volkseuvel, op Banka niet. Ongelood tin was destijds bijzonder in trek voor huishoudelijk gebruik in tafelgerei. Maar dat tin was zachter, en diende gelegerd te worden met koper en antimonium. Dat kon op locatie te Billiton al gebeuren, maar ook daarbij kwamen giftige stoffen vrij.

Aan de kusten van Banka konden handmatig aangedreven tinbaggermolens met geringe diepgang worden ingezet. Bebaggering van de zeebodem langs de kust kan volstaan. Aan het vasteland kan op Banka volstaan worden met het afgraven van de eerste bodemlaag. Landbouwgrond, maar ook bosgebieden werden op deze manier totaal verwoest. De vruchtbare toplaag is na de tinwinning meestal verdwenen of zodanig omgewoeld dat agrarische bebouwing voor decennia onmogelijk wordt of slechte oogsten oplevert. Bovendien blijven giftige stoffen na de zuivering van de tin over.

De vegetatie kan nauwelijks uit zichzelf teruggroeien. Door het spoelen van de tin raakt ook het oppervlaktewater vervuild. Drinkbaar natuurwater werd zo in de negentiende eeuw een zeldzaamheid. Het moest in tonnen van elders aangevoerd worden. In 1860 nam Billiton-maatschappij de concessie over. Natuurlijk had ook zij weinig oog voor de ecologische verwoestingen. Zij vond het haar taak niet zorg te dragen voor de inmiddels onderkomen Bankanezen. Maar Batavia zelf eigenlijk óók niet. De bebaggering van de zeebodem, eerst oppervlakkig en later dieper door de stoombaggervaartuigen met schepbakken in radermolens, vertroebelde het water en vernielde de koraalriffen. Deze riffen werden (en worden) bedekt door een giftige laag sediment en sterven af.

Billiton-maatschappij hoefde op Banka geen grote personeelskolonies te stichten zoals op Billiton. Doorgaans kon ze volstaan met de directe onderhuur van daggelders die de Chinezen aanleverden, waarvoor Batavia geen enkele zorg droeg. De Chinezen troffen wel voorzieningen zoals barakken, maar zorgden niet voor waterleidingen. De koelies dronken dan ook het verzuurde

[276] Zie voor dit monopolie: VOC-kenniscentrum www.voc-kenniscentrum.nl/prod-tin.html

regenwater uit de mijnkraters en werden daardoor ziek. De sterfte was hoog, maar ook hiervoor vond Batavia zich niet aansprakelijk. De kraters waren kweekvijvers voor malaria- en knokkelkoortsmuggen, waaraan de lokale bevolking en masse stierf. De huidige exploitatiewijze is nog niet veel veranderd.[277]

V.4 Nederlandsch-Indische Landbouw Maatschappij

Toen Nederlandsch Indië wettelijk na 1870, door wijziging van de Indische Staatregeling, werd opengegooid voor de aan Londen toegezegde vrijhandel, met het bijbehorende vrije circulatie- en vestigingsrecht, rageerden de particuliere economische segmenten met de oprichting van tal van vennootschappen, stichtingen en doelvermogens die wel degelijk ten doel hadden binnen die segmenten monopolies te borgen die voordien waren opgebouwd, vaak ten koste van vele investeringen. Een frappant voorbeeld daarvan is de oprichting van de Nederlandsch-Indische Landbouwmaatschappij.[278]

Die Landbouwmaatschappij zette alles op alles om vrije concurrentie in de landbouwsector tegen te gaan door tariefmuren en vestigingsvoorschriften. Er zijn er talloze geweest, van deze soort maatschappen of vennootschappen. Zij traden op als eertijds de V.O.C., maar trachtten dat officieel te verheimelijken. Zij trachtten buiten de gouvernementsbemoeienissen eenvoudigweg de traditionele monopolies voort te zetten. Dus óók het cultuurstelsel met de uitwassen van dien. In 1884 werd de hier bedoelde Landbouw-Maatschappij opgericht, waarbij stuwende kracht was Jacob Theodoor Cremer (1847-1923). Hij werd vroegtijdig door zijn ouders voor de handel bestemd. Hij begon bij een Arnhemse expediteur scheepsbevrachter. Van daaruit kreeg hij een aanstelling bij de Rotterdamse firma A. Ellerman, een groot-handel in Oostindische produkten, lijnzaad en vlas. Daar won hij de inzichten die hem nimmer meer zouden verlaten, namelijk dat vrije concurrentie op de markt plichtmatig was, wilde men als ondernemer overeind blijven en voorts dat uitbuiting van werknemers daarbij onontkoombaar was. Met deze zienswijze werd hij beambte bij de NHM in 1867. Hij werkte ondermeer bij het agentschap van de NHM te Singapore.

Daar legde Ellerman contacten met de oprichter van de Deli-maatschappij, Nienhuys, die hiervoor al besproken werd. Diens inzichten kon Cremer volledig tot de zijne maken. Hij trad als hoofdadministrateur bij Deli-maatschappij in dienst in 1871. Hij was hardgrondig voorstander van de poenale sanctie bij koeliecontracten. Hij meende dat dit middel door de hele Archipel moest worden ingezet. De sanctie moest wel zin hebben. Bij Javanen was dat nauwelijks het geval. Die waren toch met geen middel aan geregelde arbeid te krijgen. Hier kon men de sanctie dus wel nalaten, als men dan maar niet in sociale onderstandsmaatregelen van overheidswege verviel. Bij de Deli Spoorwegmaatschappij kon Cremer als directeur deze zienswijze volledig in praktijk brengen.[279] Nadien vertrok Cremer naar Nederland. Daar richtte hij de Nederlandsch-Indische Landbouwmaatschappij op. Nu de overheid de planters niet meer wenste bij te springen met privileges of subsidies, omdat zij op het onzalige idee was gekomen het cultuurstelsel op te doeken, zou deze Maatschappij daarin moeten voorzien en wel door een apart voor deze

[277] Zie: www.researchgate.net/publication/307859558_BANCKA_TIN_AND_THE_COLLAPSE_OF_THE_STATE_POWER, *Bangka Tin and the Collapse of the State Power*, dd januari 2016 DOI: 10.5176/2251-2853_5.11.90 door Ibrahim Ibrahim, Bangka Belitung University.

[278] Deze maatschappij gaf het *Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië* uit, gedrukt bij Ogilvie te Batavia, waarin van de denkbeelden wordt gewaagd, waarvan de hierna te bespreken Cremer de exponent is. De maatschappij gold eigenlijk als een subsidiair gouvernementsorgaan. Kentekenend is, dat, toen het college van secretarissen-generaal van de Nederlandse Departementen van Algemeen Bestuur opperde om met de Duiters een compromisvrede te sluiten, waarbij als ruilmiddel voor de gedeeltelijke autonomie van het in Europa gelegen grondgebied van het koninkrijk de beschikkingsmacht over de Archipel werd ingezet, óók de Landbouwmaatschappij werd betrokken in het vooroverleg in de tweede helft van 1940.

[279] Het lukte Cremer dan ook niet om bij het Deli-schandaal van 1904 in de Tweede Kamer buiten schot te blijven. Cremer kon heftig door de Sociaal-Democraten aangevallen worden wegens de ernstige koelie-misstanden binnen de Deli-planterijen. Cremer ontkende echter iedere persoonlijke wetenschap met deze toestanden. Maar dat hij ze zelf te weeg had gebracht bleek overduidelijk uit het rapport-Rhemrev. Zie hierboven.

ondernemers op te richten reeks credietinstellingen op te richten. Mochten die voldoen, dan kon het cultuurstelsel verdwijnen, want gouvernementscultures achtte Cremer anderzijds illiberaal. Wat goed was voor het Indische nijverheidwezen in de breedste zin van het woord was altijd óók goed voor de inlander, die nooit greep zou kunnen krijgen op de binnenlandse economie.

Hij werd in 1897 minister van Koloniën in het progressief liberale kabinet Pierson/Goeman Borgesius en als ziodanig bevorderde hij de hier boven al besproken Mijnwet van 1899. Hoezeer Cremer als principe de vrijhandel hoog in het vaandel had staan, in concreto was hij toch vaak voor vérgaand overheidsingrijpen wanneer het om bepaalde, Cremer bekende, ondernemingen of ondernemers ging. Protectionisme bepleitte hij, wanneer daardoor een Nederlandse nijverheidstak concreet begunstigd kon worden. Soms viel dat ook het buitenland op. Cremer wist te voorkomen dat Standard Oil Company vaste voet in Nederlandsch-Indie kon verkrijgen via een geforceerd beroep op de Agrarische Wet. Ook in dit opzicht was *clientalismo* hem noch de Landbouwmaatschappij vreemd. De door de indische regering gevolgde landbouwpolitiek was dan ook niet vrij van een *helter-skelter*-achtige inconsequentie, zoals dat bij de V.O.C. destijds dat ook het geval was bij het consequent handhaven van haar monopolie. Cremers deed noch het één noch het ander langs vaste lijnen. Nederlandse agrarische ondernemers kregen een geprivilegieerde behandeling tegenover “derde landers” uit Europa en kregen via deze maatschappij door het gouvernement gegarandeerde leningen. Dat was concurrentievervalsing. Maar Batavia ontkende deze praktijk glashard. De onderliggende stukken waren ook nooit openbaar. Dat kon dus ook makkelijk.

V.5 Algemeen Syndicaat van Suikerfabrikanten in Nederlandsch-Indië

Vergelijkbaar met het instuut van de Nederlabdsch-Indische Landbouwmaatschappij is de vereniging van het Algemeen syndicaat van Suikperfrabrikanten in Nederlandsch-Indi”, evenzeer een informele pressure- en lobbygroup bij het algemeen bestuur de Batavia.[280] Het Syndicaat beperkte zich, nog meer dan de Landbouwmaatschappij, tot de onvoorwaardelijke bescherming van de rietsuikerindustrie. Die was thans, onder druk van de centrale overheid, grootschalig en hooggeïndustrialiseerd opgezet. Dat eiste financiële lange termijn-investeringen, want het produktieproces was gecompliceerd. Maar de fabrikanten wilden niet inzien, dat hun afzet niet gewaarborgd was conform de normen die golden toen de leningen voor die investeringen gedaan werden. Van de internationale conjunctuurwisselingen hadden ze geen kaas gegeten. Ze vonden dat de koloniale regering daar maar iets aan moest doen. Daar was een regering tenslotte voor. Die sprak niet veel tegen, vermoedelijk omdat Batavia er zelf weinig kijk op had. Colijn, in Nederland dominant op het stuk van de koloniale politiek, had dat ook nooit gehad en hij had dat als een kwaliteit geprezen.

Toen in 1929 de *krach* in Wallstreet losbrak werd het syndicaat dan ook onaangenaam getroffen --- al was van diverse zijden gewezen op de massale overcreditering door de USA-banken, die deze credietcrisis onafwendbaar maakte. De overheid in Washington wist er alles van, kón er althans alles van weten, maar bleef halstarrig vasthouden aan *non-interventie*. Daar was men in Indië traditioneel vertrouwd mee. Als Washington dat deed, kon Batavia dat beter óók maar doen. Maar de USA was niet aangewezen op een suikerrietmonopolie en had dergelijke bevoorrechtingen ook nooit gestimuleerd. De gevolgen van de credietcrisis bereikten de Archipel, zo massaal afhankelijk van de export van monopolieprodukten al direct in 1930. Er was geen enkele publieke voorziening van onderstand, stimulering van overheidswege van de produktie in andere sectoren die minder conjunctuurgevoelig waren werd ook niet in het moederland voorzien. Colijn wilde het niet hebben. Dat was voor Batavia beslissend.

Het Syndicaat ging nu, zoals de overheid, over tot massale bezuinigingen. Arbeidsplaatsen werden geschrapt, de produkteprocessen herzien en kleinschaliger ingericht. Deze bezuinigingen

[280] Het Syndicaat gaf óók een eigen publicatieblad uit getiteld Handelingen van het algemeen congres van het Algemeen Syndicaat van Suikerhandelaren in Nederlandsch Indië, gedrukt bij Oglivie te Batavia.

wentelde het Syndicaat direct af op de inlandse werknemers. De blanken kregen er óók mee te maken, maar niet met dezelfde snelheid en in de zelfde omvang en bij hen werden toch wer flankerende voorzieningen getroffen, omdat een blanke een blanke nu eenmaal niet kon laten barsten. Het kwam de indringender wordendende segregatie tussen inlanders en Europeanen ten goede en wakkerde de toch al virulente gevoelens van opstandigheid sterk aan. In de Volksraad – hierna te bespreken – werd dat wel degelijk ook te berde gebracht. Maar de blanke luisterde er niet of nauwelijks naar. Hij had andere zorgen: hij werd overgeplaatst naar een ander eiland in een nijverheid die hem niet lag; de plichtmaige vendutie van zijn huisraad bracht weinig op. Kon het erger? Ja, het kon erger. Een bezoek aan *desa* of *kampong* had dat makkelijk kunnen aantonen. Maar daar kwam een net persoon nu eenmaal niet.

V.6 De Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië

V.6.1 Een tegenregering buiten de Indische Staatsregeling-1854

Treub, voormalig minister voor Handel en Hijverheid en van Financiën in het kabinet Cort van der Linden tijdens de Eerste Wereldoorlog richtte in 1921 de Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië op. Hij vond het noodzakelijk dat de koloniale regering een duchtige tegenspeler kreeg in het veld van de botsende economische belangen tussen enerzijds een steeds méér centraliserende overheid, die steeds meer bevoegdheden naar zich toe trok en anderzijds de beprangde Nederlandse bedrijven, cultuurondernemingen en private belangenorganisaties gericht op handelsinitiatieven anderzijds. Hij meende dat die overheid nodeloos dominant aan het worden was een in starre dogmatiek zich concentreerde op de staatkundige emancipatie van de inlander die zich vol eigendunk politieke zelfbestemming aanmat. Een zelfbestemming die deze inlander op dat moment niet aankon, en vermoedelijk nooit aan zou kunnen. Dat Treub als persoonlijke exponent van deze socialisering van de Indische samenleving de residerende gouverneur-generaal Van Limburg Stirum aanmerkte, die hij van alle werkelijkheidszin verstoken achtte, stak hij niet onder stoelen of banken. Hij meende dat de landvoogd voorstellen in de maak had tot invoering van een overmatig beschermende arbeidswetgeving en een progressief belastingstelsel, waarbij ondernemingen en particulieren voor ieder winstoogmerk tot in het absurde zouden worden afgestraft.

De notariële oprichtingsakte van de rechtspersoon werd op 11 november 1922 verleden onder de naam “Vereeniging ‘de Indische Ondernemersbond’” te Batavia. Zij zou een koepelorganisatie zijn, wederom om pressie uit te oefenen ten faveure van de welbegrepen ondernemersbelangen in Nederlandsch Indie, en geen segment van de nijverheid buiten zijn doelstellingen laten. In de akte stonden alle belangengroepen die de Bond dacht te vertegenwoordigen. Het waren er twintig.281 Sommige ervan waren duidelijk semi-publiekrechtelijk. Dat Van Limburg Stirum het ondernemingsbelang niet begrijpen kón en het kabinet in Nederland evenmin, stond voor Treub axiomatisch vast. Hij stelde dat ook niet ter discussie. Hij wilde er niet eens over praten. De Bond zou als het ware een soort “tegenregering” gaan vormen, daar wond Treub geen doekjes om. Zijn bestuursraad zou niet eens een schaduwkabinet zijn, zoals in het Britse parlementaire stelsel gebruikelijk is. Zo’n schaduwkabinet is een alternatief voor het geval dat het zittend kabinet ten val zou komen. Dan komt het in actie. Treub gaf duidelijk aan, dat hij direct de confrontatie zocht, hij zou het positieve jurisdictieconflict met Van Limburg Stirum niet uit de weg gaan, maar het juist opzoeken. De economische positie van het Koninkrijk der Nederlanden maakte dat

[281] 1. Het verkeerswezen te land. 2. De transoceanische stoomvaart. 3. De Oost-Aziiatische stoomvaart. 4. De suikercultuur. 5. De rubbercultuur. 6. De theecultuur. 7. De koffiecultuur. 8. De Kinacultuur. 9. De Sumatra tabakscultuur. 10. De Oost-Java tabakscultuur. 11. De Vorstenlandse cultures. 12. De nieuwere cultures. 13. Het bankwezen. 14. De industrie in het algemeen. 15. De petroleumindustrie. 16. De mijnbouwindustrie. 17. De exporthandel. 18. De importhandel. 19. De Nederlandsche HandelsmaatschappijNV. 20. De gas- en electriciteitsbedrijven. In 1969 is de Bond ontbonden. Het archief van de Bond berust bij het Nationaal Archief, toegangsnummer 2.20.02.01.

noodzakelijk.[282] Opvallend was, dat zelfs de NHM kennelijk haar belangen deemoedig in de handen van Treubs bond had gelegd. De akte noemde deze Maatschappij van koninklijken huize uitdrukkelijk als één van de vennootschappen die Treub bij de gouverneur-generaal dacht te vertegenwoordigen. De situatie moest dus wel buitengewoon perikel zijn, meende het publiek. Dat was daar overigens makkelijk van te overtuigen, want dat het Indisch gouvernement de kolder in de kop had, was in de blanke bovenlaag van de Indische samenleving een onbetwistbaar uitgangspunt. Dat had Treub heel goed aangevoeld.

V.6.2 De persoon van Treub

Ex-minister Willem Treub[283] gold in 1917, toen de Eerste Wereldoorlog buitengewoon spande tegen de benarde staat Nederland – het Duitse Veldleger dreigde, leek het, ieder moment het neutrale Nederland binnen te vallen – als een nationale held. In 1913 was Treub, ook al een flamboyante publieke figuur die dramatiek niet schuwde en graag in de schijnwerpers stond, getuige zijn onstuimige donkerblauwe artistiekerige zijden Treubdas met witte noppen – benoemd tot minister van Handel en Nijverheid en Landbouw in het kabinet-Cort van der Linden. Dat kabinet kon in de Tweede Kamer geen meerderheid vinden via een kabinetsakkoord. De socialisten, eindelijk aangezocht om méé te doen aan een niet-confessioneel kabinet, durfden het niet aan. Of beter: Troelstra durfde het niet aan, al had hij het ministeriële goudgalon dolgraag om de magere leden gehad. De meerderheid die het kabinet zou hebben mét socialisten was nipt. Troelstra vreesde het afbreukrisico, dat er zeker in had gezeten als de immense wereldkrijg niet ineens onverwacht was uitgebarsten.

Toen beleefde Treub zijn *finest hour*. Hij bezwoer de financiële crisis die dreigde, bracht noodwetgeving ter beteugeling van de gouduitvoer tot stand, voorzag meteen in een primitieve distributiewetgeving en regelde doeltreffende import- en exportverboden. Hij hield het hoofd koel, terwijl Cort niet goed positie wist te kiezen tussen de strijdende partijen en onbewust te veel deed blijken van zijn pro-Duitse gezondheid. Treub zag meteen in, dat Nederland niets te winnen had bij een ostentatieve welwillendheid jegens Berlijn en dat Nederland als handelsnatie zou moeten varen op de bakens die John Bull verzette, en aanvankelijk bepaald niet om Nederland werkelijk uit de wind te houden. De minister van financiën Bertling bleek volkomen de kluts kwijt. Maar Treub nam gewoonweg diens op dat moment zo gecompliceerde portefeuille erbij, steunde de aarzelende minister van Buitenlandse Zaken Loudon bij het uitzetten van een strikt

[282] De Ondernemersraad zou de gehele periode tussen 1922-1949 blijven optreden als een soort buiten-constitutionele tegenregering en de afwikkeling van het zo moeizame emancipatie- en dekokolonisatieproces steeds doeltreffender frustreren tot ná de soevereiniteitsoverdracht in december 1949. Hij kan gelden als een van de redenen waarom Nederland als dekolonisator zo'n rotfiguur sloeg in de mondiale politiek op het punt van de gelijkberechtiging van de ontwikkelingslanden. Zie onder meer: Jan Bank, *Rubber, rijk, religie: De koloniale triologie in de Indonesische kwestie 1945-1949,* opgenomen in: [Het tijdschrift voor] Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, Deel 96, 1981, Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, pp. 230-259; www.dbnl.org/tekst/_bij005198101_01/bij5198101_01_0014.php.. Ik kom daarom hierna op de Bond geregeld terug. want in het interbellum 1919-1942 (vanuit Nederlandsch Indië bezien) kwam de Bond geregeld tegen de Indische regering in het geweer. Nadien werd de Bond vooral aangestuurd door de hierna te bespreken groep-Rijkens.

[283] Marie Willem Frederik Treub, 1858-1931. Liberaal econonoom, hoogerraar in de Staathuishoudkunde aan de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam, minister van landbouw, Nijverheid en Handel en ad interim minister van Financiën in het conservatief liberale kabinet-Cort van der Linden. Na zijn ministerschap was hij nog twee jaar hoogleraar economie aan de pas opgerichte Nederlandsche Handels Hoogeschool te Rotterdam, de huidige Erasmus Universiteit. Treun negeerde meerdere keren moties die uitgelegd konden worden als wantrouwensvota, aangezien het kabinet tóch niet weggezonden kon worden in de oorlogstijd. Eén keer trad Treub toch af, vermoedelijk om te kijken wat er zou gebeuren, maar hij keerde kort daarop weer moeiteloos in het kabinet terug, zelfs zonder herschikking van de portefeuilles. Met de minister van Handel Posthuma lag hij consequent overhoop. Gaf deze exportlicenties uit, dan verbood Treub de uitvoer, stond deze import toe, dan liet Treub de douanen niet inklaren. Treub kon zich vrijwel alles permitteren. Hij deed dat dan ook. De legendes rondom zijn legio. Zie Diederick Slijkerman, *Enfant terrible: Wim Treub (1858-1931)*, Uitgeverij: Prometheus, Amsterdam, 2016, ISBN 978-9035-141049.

neutraliteitsbeleid, dat Treub hoogstpersoonlijk zonder aarzelen ook prolongeerde voor het Verre Oosten.

De Archipel zou neutraal zijn, strikt en in alle opzichten, of de Archipel zou niet Nederlands meer zijn. Treub gaf, met passeren van zijn ambtgenoot van Koloniën passende instructies nog vóórdat de Engelsen de telegraafkabels hadden doorgehakt, en doordrong zijn collega's van de geopolitieke risico's die Batavia liep als ooit de Duitse *Hochseeflotte* ankerplaats zou kiezen in de juist gemoderniseerde havenplaats Soerabaja tegenover de Britse oorlogshaven te Singapore, met een uitermate agressief Tokio op een eendags-vaarafstand in de nabijheid, voorzien van voldoende *superdreadnoughts* om Batavia volledig in puin te schieten zonder mogelijke tegenweer. Terecht gold Treub als de *coming young* man. Een onvervulde belofte is erg aantrekkelijk, en een dergelijke belofte zou Treub zijn ganse ministerschap op sympathieke wijze zijn. Hij gold als de koe de veel melk geeft. Maar die, als de emmer vol is, de kruk onder de melker wegtrapt, zodat deze met zuivel en al achterover tuimelt.

Zó zou Treub ook leiding weten te geven aan zijn Indische Bond. Hij had grote verdiensten voor het vaderland. De laatste die daar nog van overtuigd moest worden was Treub zelf. Daarom was het een enorme tegenvaller dat hij bij de verkiezingen van 1918 niet zodanig had weten te opereren namens de door hem opgerichte Economische Bond dat hij niet alleen ministeriabel zou blijken maar zelfs gedoodverfd kon worden als de minister-president van een manhaftig no nonse-kabinet, dat de hokjesgeest van de confessionelen nu eindelijk eens terug in de fles zou jagen. Integendeel, een geheim kamerheer van de Paus mocht formeren – een door Treub meesmuilend gadegeslagen monseigneur met paarse sjerp, schoenen met vegulde gespen en steek met nuffig afhangende paarse kwasten, de brede statiemantel om de logge Limburgse schouders – en Treub kwam eigenlijk nergens aan te pas. Als voorzitter van de ministerraad dook een adellijke Limbo op achter de regeringstafel, die moeizaam spellend de ambtelijke nota's voorlas die hem op het allerlaatst in de handen waren geduwd. Jhr. Mr Ch. Ruys de Beerenbrouck die elke werkdag eerst de dageraadsmis in de Parkstraatkerk bezocht.

Zetelend als voorzitter van de juist opgerichte Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië aan de Kneuterdijk, moet Treub besloten hebben een tegen-koninkrijk te vestigen in de Gordel van Smaragd die zich naar het poëtisch woord van Multatuli rondom de evenaard slingert. Ook Douwes Dekker had niet echt goed op de kaart gekeken bij deze situering. En aan Treub kon ook een falend werkelijkheidsbesef tegengeworpen worden toen hij passage nam op de paketvaart naar het Verre Oosten via het Suez-kanaal dat net voor Nederlandse vaart volledig was vrijgegeven.

V.6.3 De positie van Van Limburg Stirum in Indië

Johan Paul graaf van Limburg Stirum (1873-1948) was in Nederlandse diplomatieke dienst geweest. Hij was gezant geweest. Nederland benoemde destijds nooit ambassadeurs. Dat was een hoge rang, waarbij een bepaalde personele staat behoorde. Men moest dan regelmatig "jours" houden op de ambassade ten behoeve van alle diplomaten die ter standplaats geaccrediteerd waren, die dan ervoor zorgden dat "toute la puissance" van hun legatie ook aanwezig was. Een ambssadeur hield persoonlijk rijtuig, hij kon niet per fiets of te voet zijn opwachting maken. Dat rijtuig moest naar de hoogte van de rang, minstens een span paarden hebben, met palfrenier en koetsier, die het in- en uitstappen van de ambassadeur en zijn gade met allerlei ceremonieel moesten begeleiden. Er was een behoorlijke bediendenstaf noodzakelijk met een major domus. En je kon, om zo te zeggen, bij een ontvangst niet met een glaasje ranja volstaan. Het was allemaal ronduit verschrikkelijk dúúr. De ambassadeur werd geacht dat allemaal uit eigen zak te betalen. Nederland gaf maar een, naar verhouding, schriele vergoeding.

De ambassadeur was dus niet onbemiddeld en hij moest eigenlijk ook wel van hoge adel zijn --- en daar had Nederland er nu ook niet zoveel van rondlopen. Bij een gezant was het ceremonieel minder ingewikkeld, er werd van hem ook minder verwacht, en vooral zijn echtgenote (een "partner" was natuurlijk helemaal nooit aan de orde) hoefde niet voortdurend partijen en

ontvangsten te organiseren en mee te doen aan alle gala-aangelegenheden. Van Limburg Stirum was een baron, maar hij was niet echt vermogend. Hij was daarom gezant geweest te Zweden en China. China was een mogendheid waarvan iedereen destijds dacht dat ze op korte termijn zou imploderen wegens de voortdurende burgeroorlogen en binnenlandse onlusten die er steeds weer gaande bleken. Het was géén belangrijke post. Bij de Eerste Wereldoorlog had China aan de zijde van de westelijke geallieerden gestaan, maar aan de strijd aan het westelijk en oostelijk front had het niet daadwerkelijk deelgenomen. Niettemin behoorde het keizerrijk tot de overwinnaars. Het nam dan ook deel aan het vredesoverleg te Parijs dat in december 1918 startte. Maar veel had het daar niet in te brengen. Van Limburg was in 1916 benoemd tot gouverneur-generaal. Hij volgde Idenburg op in die functie. Die was geheid voorstander geweest van de "zedelijke verheffing" van de inlander, maar véél had hij daarmee tot dan toe niet bereikt. Wel was er in 1918 een "Volksraad" te Batavia opgericht, een lichaam, dat zich zou moeten doen horen namens het "Indische volk" in de Archipel bij bestuursaangelegenheden, óók in wetgevingsaangelegenheden. Op die Volksraad ga ik hieronder nader uitvoerig in. Ik noteer hier, dat de Volksraad door de gouverneur generaal "gehoord" moest worden. Het kon adviezen uitbrengen, gevraagd en ongevraagd. Het zou dat laatste vaker doen dan het eerste. En zoals altijd werden de ongevraagde adviezen helemaal niet op prijs gesteld. De gouverneur-generaal toonde zich altijd blij verrast bij de ontvangst van het ongevraagde advies, prees het stuk wegens het achterliggende gedachtengoed en legde het vervolgens naast zich neer. Dat kon ook Van Limburg Stirum erg goed.

In oktober en november 1918 werd westelijk Europa doorraasd door staatkundige revoluties, min of meer in navolging van de oktober-revolutie die zich in 1917 in Sint Petersburg had afgespeeld. De meeste daarvan mislukten, liepen op burgeroorlog uit of verstarden in partijconflicten, maar die in Keizerlijk Duitsland scheen, op het eerste gezicht, te slagen. Het leek erop, dat de socialisten aan de macht waren gekomen, de keizer hadden verjaagd en de oude politici van hun pluche zetels hadden verjaagd. Er was nu een benarde ex-zadelmaker voorzitter van een raad van volkscommissarissen, ene Friedrich Ebert, die een nieuwe staatsvorm zou invoeren waarin de representatieve democratie volledig rijkbreed zou worden aanvaard als grondbeginsel van de staat. Ebert gebruikte zoveel mogelijk ophitsende en socialiserende praat in deze fase, want Berlijns straten en pleinen waren dagelijks overvol met heen en weer deinende vale, schier verhongerde volksmassa's die wilden dat alles, maar dan ook alles op de schop ging.

De keizer was naar het neutrale Nederland gegaan. Daar had deze oorlogsmisdadiger asiel gekregen op instigatie van koningin Wilhelmina. Het kabinet-Ruys de Beerenbrouck wist er eigenlijk niets van. De leider van de socialistische fractie in de Tweede Kamer dacht: wat in Duitsland kan, dat kan in Nederland óók. Ik proclameer daar de revolutie, richt een raad van volkscommissarissen op en eis de macht in den lande voor mij en mijn kornuiten op, net als Ebert. Hij deed dat op typisch Nederlandse wijze. Hij stelde zich te dien einde op achter het spreekgestoelte in de Tweede Kamer. Hij deelde mee dat het kabinet had afgedaan. En dat nu de actuele staatkunde in de handen lag van de proletarische massa's die hij en alleen hij vertegenwoordigde.

Het hele kabinet zat als verlamd achter de regeringstafel toen Troelstra achter de groene rookgordijnen verdween, in de stellige verwachting dat hij de volgende week op de stoel van Ruys zou kunnen plaatsnemen. Alleen de bodes moesten de tinnen inktkokers daar nog bijvullen, de kussens omkeren, en het groene tafellaken afborstelen, want veel ministers hadden met hun snuif- en tabaksdozen zitten knoeien en hadden proppen papier laten slingeren. Ruys, in de ministerrraad, was aan het einde van zijn Latijn. Hij meende dat Troelstra feitelijke gronden had voor zijn staatsgreep, dat er al arsolraden[284] in de gemeenten en provincies doende waren, en dat politie en leger de zijde van Troelstra hadden gekozen. Dat had de geëmotioneerde revolutionair ook meermalen uitgeroepen in de doodstille, voltallige kamer. Het kabinet wist op dat moment

[284] Bestuursraden van arbeiders en soldaten.

niet, dat zelfs de SDAP-fractie in de Tweede Kamer niet achter Troelstra stond, dat de man op eigen houtje had gehandeld in totale emotionele onremming, en dat het sociaal-democratische Nederland net zo verbijsterd was als de conservatiefste liberaal. Ruys meende, dat Troelstra in ieder geval zoveel mogelijk tegemoet gekomen moest worden, hoe, dat was hem ook nog steeds niet duidelijk, evenmin als hij begreep wat voor omwenteling Troelstra nu precies beoogde. Ruys besloot dat de ministers hun departementen ervan moesten doordringen dat de hogere politiek op een omslagpunt stond in de geschiedenis van Nederland: de staatkunde zou moeten worden afgestemd op de invoering van aanmerkelijke socialisering en democratisering. Wat dat was, daar had Ruys op dat moment ook geen idee van. Hij begon nog maar net. En wat er in Duitsland gaande was, daar snapte hij niets van. Hij was niet de enige.

Minister van Koloniën was Idenburg. Die was aanhanger van de “ethische richting”, waarbij de inlander opgetild zou worden, door overheidszorg, tot staatsburger met actieve en passieve grondrechten. Idenburg had er nog geen begin van uitvoering mee gemaakt, al zag hij de invoering van de Volksraad wel onder deze invalshoek. Wat er precies gaande was in de Archipel wist Idenburg niet. Groot-Brittannie had steeds vrijwel alle communicaties met Batavia verhinderd en ze soms gecensureerd. Nederlandsch Indië was daarom in veel opzichten aan het eigen lot overgelaten. Hoever het precies met de Volksraad stond, wist Idenburg niet, ook niet hoe Van Limburg precies het inlandse deel van die raad wilde doen samenstellen.

Idenburg wist wél, dat hij oorspronkelijk een overwegend getal blanke Europeërs wilde hebben in de raad. En dat van mede-wetgevende bevoegdheden nooit sprake was geweest. Het lag voor de hand, aldus Idenburg, dat in de Archipel óók een revolte nakend was. Dan was het wijs beleid dat Van Limburg zoveel concessies ging doen, dat hij de wind uit de zeilen van de Indische nationalisten hield. Want dat dat nationalisme groeiend was onder de inlanders, vooral op Java, dat wist Idenburg maar al te goed. Daarom moest Van Limburg tegemoetkomende voornemens uiten bij de opening van de Volksraad: ook de koloniale regering voelde de polsslag van de tijd nauwkeurig aan. Van Limburg moest maar een uitgebreide inventarisatie voorstellen via een commissie, hoe in de Archipel democratisering en socialisering ten behoeve van de inlanders het best gestalte te geven. Er was tijdelijk telegraafverkeer via Londen met Batavia mogelijk. In een telegram instrueerde Idenburg de landvoogd diensvolgens.

V.6.4 De reacties van de landvoogd

V.6.4.1 Integrale belastinghervormingen noodzakelijk: progressieve inkomens- vermogens- en winstbelasting

Van Limburg kwam niet direct uit kringen van orgeldraaiers. Wat “het volk” pecies wilde, was hem niet erg duidelijk. Dat kon ook niet, want in het tweede decennium van de twintigste eeuw was er wel een soort nationalistische basisbeweging gaande, maar die verichtte zich per regio, stand en beroep eigenlijk tot politieke belangengroepen, die voornamelijk met elkaar overhoop lagen. Wel waren ze eendrachtig tegen de blanke bovenlaag. Aanvankelijk waren sommige van deze groepen nog wel bereid met deze laag samen te werken, maar de groeperingen die daar niets van moesten hebben werden groter en agressiever. Zij verhieven een non-coöperatie-principe eigenlijk tot een nieuw staatkundig beginsel. Dat zag Van Limburg best. Dat vond hij geen goede ontwikkeling. Hij erkende, dat het koloniaal gezag niet voldoende had gedaan aan de staatkundige emancipatie van de inlander. Hij gaf toe dat steeds de economische ontwikkeling van de grote bedrijven had voorop gestaan. Hij erkende dat er integrale belastinghervormingen noodzakelijk waren. Verder, dat de Volksraad bevoegdheden zou moeten hebben om echt als mede-wetgever en mede-bestuurder te kunnen gelden. Hij was er voorstander van dat de administratie van het koloniale gezag gedecentraliseerd zou moeten worden, met inspraakmogelijkheden voor de inlandse bevolking van provincie, gewest, regio of gemeente. Hij had dat nooit onder stoelen of banken gestoken. Dat had de blanke bovenlaag al enigszins van hem vervreemd.

V.6.4.2 Een gemeen wetgevingsoverleg met politieke ministeriële verantwoordelijkheid

Nu zou de Volksraad via een soort troonrede worden geopend. Het was nu zaak, de instructies van Idenburg indachtig, de raad ervan te doordringen dat Nederland wel degelijk ernst wilde maken met de politieke emancipatie. Van Limburg dacht, dat hij de Volksraad maar het beste kon voorstellen als een soort voorloper van een parlement zoals de Tweede Kamer. Dat wás de raad nog niet, dat beklemtoonde Idenburg nadrukkelijk, maar die kant zou het uiteindelijk toch op moeten. Hij sloot inderdaad niet uit, dat uiteindelijk de wetsbesluiten in Indië genomen zouden moeten worden in gemeen overleg met de Volksraad. De begroting zou jaarlijks bij zo'n concept-besluit aan de raad moeten worden voorgelegd. De raad zou mogen amenderen, bij afstemming zou de begroting teruggenomen moeten worden ter heroverweging. De directeurs van de departementen van algemeen koloniaal bestuur zouden verantwoording dragen jegens de raad. Dat zou kunnen leiden tot ontslag van zo'n directeur, maar eventueel tot een regeringscrisis. Hoe die dan opgelost zou moeten worden, zou eens moeten worden bekeken. De raad zou, zeker, het recht van initiatief en enquête moeten hebben.

V.6.4.3 Een getalsmatig evenredige parlementaire vertegenwoordiging van inheemsen

De samenstelling en verkiezing van het inlandse deel van de raad zou opnieuw moeten worden bekeken: dat deel zou zeker groter moeten zijn. Verder zouden dezelfde grondrechten die de Nederlandse grondwet kende, in dezelfde omvang en afdwingbaarheid, op een of andere manier ook in de Archipel moeten worden ingevoerd. Daarvoor zou de Indische Staatsregeling ingrijpend moeten worden herzien. Dat zou dus bij wet moeten gebeuren, wet in formele zin. Daarbij zou dus gemeen overleg met de Staten-Generaal in het moederland noodzakelijk zijn. Verder zou het aan de minister van Koloniën zijn om hier het voortouw te nemen. Maar hij zou daarbij hartelijk gesecundeerd worden door zijn vertegenwoordiger in de Archipel. Van Limburg gaf aldus loyaal gevolg aan de vage instructies van Idenburg.

Bij de blanke bovenlaag, die niet goed op de hoogte was van de staatsgreep-Troelstra, viel het volkomen verkeerd. Daar hád je het nu, als dat soort irenische watjes als Van Limburg, aan het roer stonden. Dan kreeg de inlanders maar in alles zijn zin. Dan moest straks de Nederlander bukken voor wetsbesluiten, aangezwengeld door inlanders. De landvoogd was niet goed wijs. Hij snapte niets van de inlandse samenleving en de armzalige geestesegesteldheid van de Javaan. Hij offerde, om maar populair te zijn, de blanke ondernemer met huid en haar uit aan de inlanders, die nu hun kans schoon zagen. Wist de landvoogd dan niet dat de meesten niet konden lezen en schrijven, dat ze geen zelfdiscipline hadden en van actuele staatkunde niets, maar dan ook niets begrepen? Wist hij niet dat ze nog in geen honderd jaar zouden begrijpen wat evenredige vertegenwoordiging inhield?

V.6.4.4 De conservatief reactieve tegenkanting van de grootondernemers

In deze verbitterde stemming verwelkomden de grootondernemers Willem Treub. Het landsbestuur was inderdaad gek geworden, de Ondernemersraad moest nu opkomen voor de blanke samenleving, die door een wereldvreemde landvoogd verkanseld werd aan Indische volksmenners die alleen maar uit waren op eigenbaat en roem. Treub, ontvankelijk voor deze verontwaardiging en nog steeds verongelijkt omdat hij in Nederland niet de palmares had gekregen, waarop hij recht had, besloot dat zijn raad alles zou moeten doen om Van Limburg de voet dwars te zetten. Van Limburg werd natuurlijk weer niet afdoende verdedigd door Idenburg, die óók maar in een soort paniek-aanval dat telegram had gezonden met vage instructies die ook weer zonder moeite uitgelegd konden worden in het tegendeel van wat Van Limburg ervan gemaakt had.

Idenburg, thans – maanden later – geheel overtuigd dat Troelstra een soort one man-show had opgevoerd in de Tweede Kamer, en dat de soep niet zo heet gegegeten hoefde te worden, desavoueerde Van Limburg op hoofdpunten: de landvoogd was ook hém uit de hand gelopen, hij was niet stress-bestendig. Het kabinet zag alvast om naar een opvolger, die alle toezeggingen van Van Limburg, die deze op het eerste gezicht en gehoor leek gedaan te hebben, vindrijk zou

terugdraaien. Het vond die in die hierboven al genoemde Simon de Graaff, spoedig bekend als "Simon de Leugenaar", die alles terug draaide wat Van Limburg de inlanders scheen te hebben beloofd, met een behulpzame Treub in zijn achterban. Het zou het prestige en de reputatie van goede trouw van de kolonisator bepaald niet te goede komen. Wat Batavia beweerde kwam neer op verdrukking en logen, al was de toonzetting nog zo welwillend. De door Henriëtte Roland Holst opnieuw berijmde "Internationale"[285] voorspelde het al. De inlander zou zelf de koloniale *kladderadatsch* moeten veroorzaken. De "Internationale" was al in het Maleis vertaald. Het lied klonk in die taal de blanke dreigender tegemoet dan in het algemeen beschaafd Nederlands.

V.6.5 De doorontwikkeling van de Nederlandsche handelsmaatschappij na 1920 tot 1934

De NHM werd nu min of meer ondergeschikt aan de Ondernemersraad. De NHM had gaandeweg haar ondenemersactiviteiten afgestoten en was overgaan op de bancaire sector, waar ze door Willem I bepaald niet voor bedoeld was. Inmiddels was er een centrale circulatiebank, de Javasche Bank. Dat was een principaal overheidsorgaan dat in ieder geval publiek verantwoording aflegde aan de gouverneur-generaal te Batavia. Deze stukken werden niet ter algemene kennis verkrijgbaar gesteld, maar de regering gaf er samenvattingen en persberichten van uit. Wat was nu precies de taakstelling van de NHM in de Archipel? Waarom zat het belangrijkste kantoor in Singapore en niet te Batavia? De NHM was nu ondergeschikt aan Treub, om zo te zeggen. Waarom deze positionering? Vooral, nu naar opgave van de regering, het cultuurstelsel over de hele linie zou zijn opgeheven. Was dat tóch niet zo? Maar waar bestonden dergelijke stelsels dan nog? Wat was daarbij de betrokkenheid van de regering?

De NHM bleef duidelijk speler in het veld, maar als credietverlener aan ondernemingen had ze beslist geen overwegende positie meer. Daarvoor had de Ondernemersraad andere instellingen voor weten aan te zoeken: het credietwezen was in de Archipel nu voldoende breed gevestigd. Het probleem bléef dat het koningshuis betrokken was als grootaandeelhouder bij de NHM. Hoe kon de gouverneur-generaal adequate controle uitoefenen over zulk een koninklijke instelling, waar hij toch ambtenaar van de kroon was en bleef? Had Den Haag soms een zwart gat nodig in de Archipel waarbinnen de wetten van credietverschaffing en conjunctiewisseling niet golden? Aan het hoofd van de NHM stond nog steeds de immer voortvarende C.J.K. Van Aalst. Die had destijds zijn glorie beleefd met de oprichting van de N.O.T., de Nederlandsche Overzee Trust-maatschappij, ook weer een private vennootschap die een staatsmonopolie aan zich getrokken had. Wat voor monopolie had de NHM nu eigenlijk in de Archipel? Van Aalst gaf geen openheid van zaken en belegde en bankierde in een soort vacuüm er op los. In 1934 zou hij daarmee de NHM aan het crypto-faillissement helpen en via ongedekte moratoriumtransacties een groot deel van 's lands goudvoorraad naar het buitenland doen verdwijnen.

Van Aalst was, net als Colijn, tot op het laatst het geloof blijven belijden in de Gouden Standaard en de Gave Gulden, waardoor Nederland en zijn koloniaal rijk spuugduur werden. Het kon niet meer concurreren met het buitenland dat zijn munt steeds weer bereid was te devalueren. De crisis sloeg daarom dubbel zo hard toe in het Rijk van Insulinde dat, nog meer dan Nederland zelf, afhankelijk was geworden van de wereldhandelsprijzen inzake suiker, koffie, thee rubber, delf- en kleurstoffen. De Nederlandse ondernemingen werden vakkundig gewurgd door de USA en het Britse Gemenebest die wel degelijk op tijd protectionistische maatregelen hadden weten te treffen. De NHM had in dat opzicht weinig voorzien en nog minder pro-actief overleg gevoerd met de regering, niet in Den Haag en niet in Batavia. Integendeel, het instituut had onverantwoord *à la baisse*-speculaties gedaan, door tussenkomst van Duitse banken in Nederland en de Archipel

[285] De tekst van dit revolutionaire strijdlied werd door Roland Holst in het derde couplet aldus vertaald uit de Franse berijming:

"*De staat verdrukt; de wet is logen/ de rijkaard leeft zelfzuchtig voort/ Tot 't merg wordt d'arme uitgezogen/ en zijn recht is een ijdel woord/ Wij zijn 't moe naar and'rer wil te leven/ Broeders! Hoort hoe gelijkheid spreekt:/ Geen recht waar plicht is opgeheven/ geen plicht leert zij waar recht ontbreekt.*"

die vrijwel alle onverantwoord bleken, en niet alleen achteraf. Wat was er over van haar taakstelling om hefboom te zijn voor 's land welvaren?

Dat zou haar nieuwe directeur, Ernst Heldring, zich ook verdrietig afvragen in zijn onwaardeerbaar dagboek.[286] Hij stelde vast, dat Van Aalst, onder invloed van de ouwe-jongens-krenten-brood-sfeer van de Ondernemersraad veel te lang de niet-renderende Indische suikercultures was blijven steunen met kortlopende credietverstrekkingen zonder zekerheidsstelling. Van Aalst was te zeer op zijn routine gaan vertrouwen, zijn al dan niet vermeende zaken-instinct en had zich omringd door een hofhouding van ja-knikkers. Een gebruikelijk lot van een manager en zakentycoon.[287] De NHM moest meer dan de helft van haar bedrijfskapitaal afschrijven. Ze moest nieuw kapitaal zoeken op de buitenlandse markt, die op dat moment geen enkel risico meer durfde te nemen. De Nederlandse belastingbetaler, maar óók de Javaan was er weer goed voor. De Ondernemersraad bleek nu een soort schuilkelder voor de niet renderende takken van de NHM. De regering te Batavia had meer last van de instelling die haar oorspronkelijke schatkistbewaarster had moeten zijn, dan dat ze ergens voordeel in opleverde.

V.7 Wat bleef er nog over van de vrijhandel?

Alles overziend moet geconstateerd worden dat het uiterlijk zo massieve imperium een reus was geworden op lemen voeten, voorzien van een overdaad aan officiële en semi-officiële bestuursorganen, adviesraden en overleggroepen. Het was een kind met een waterhoofd, het gegeven ten spijt dat het ambtenarenbestand op zichzelf betrekkelijk gering was in verhouding tot het te besturen rechtsgebied. De ambtenaren waren doende met nota's rond te pompen en overleggen gaande te houden. Ze waren nu van de Indische werkelijkheid meestal losgezongen, al waren er natuurlijk uitzonderingen. Van het Indisch nationalisme wisten ze niets en wilden ze ook niets weten. Vrijhandel was in de Archipel een voortgezette illusie die zorgvuldig gekoesterd werd.

[286] Zie: *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)*, uitgegeven door Joh. De Vries, III Vols, Uitgeverij: Wolters-Noordhoff NV: Groningen, 1970, Tweede Deel aantt. 23 maart 1934, p. 1068, 26 december 1934, pp. 1096-1098.

[287] Zie verder: Samuël Kruizinga, *C.J.K. van Aalst (1866-1939), Het brutaalst van allemaalst,* opgenomen in de bundel: NEDERLAND NEUTRAAL, De Eerste Wereldoorlog 1914-1918 (Wim Klinkert, Samuël Kruizinga, Paul Moeyes, red.) Uitgeverij Boom Boeken: Amsterdam, 2014, ISBN 978-94-6105-3510/NUR 680, pp. 129-172.

VI. De voortgezette inlandse agitatie tegen het koloniale stelsel

VI.1 Uitgroei van de Sarekat Islam

Aanvankelijk stelde de Sarekat Islam zich niet anti-gouvernementeel op. Kennelijk gaf zij de mogelijkheden van de ontwikkeling van de Volksraad, zoals door Van Limburg Stirum voorgespiegeld, de voordelen van de gerechte twijfel die in inlandse kringen kon rijzen. Aan de intenties van Van Limburg hoefde niet te worden getwijfeld. Evenals Idenburg zag hij in het Javaans Islamitisme geen beletsel om aan inlandse politieke partijen belangrijke invloed op de besluitvorming op regeringsniveau te gunnen. Niettemin geeft de belastingpolitiek van de Indische regering aan de Sarekat Islam in toenemende mate aanstoot. In Nederlandsch Indië zijn vooral multinationale vennootschappen commercieel doende en boeken grote winsten. Hun aandeelhouders zitten voornamelijk in het buitenland. Nu bestaat er geen vennootschapsbelasting in de Archipel. Dat wil de Indische regering voorlopig zo houden. Zij stelt, dat het op dat moment in Nederland niet anders is. Er is een fiscaal gelijkheidsbeginsel, dat vordert dat zoveel mogelijk uniformiteit in het heffingssysteem blijft bestaan binnen het rijk.

Maar iedereen weet, dat de winsten die dáár, in Nederland, gemaakt worden door de vennootschappen, direct ten goede komen aan de ingezetenen die meestal in het rijk verblijven. Zij worden in de inkomstenbelastingen aangeslagen voor die winsten, die zij als dividend boeken. Hoe anders is het in Nederlandsch Indië! De aandeelhouders zitten daar grotendeels in het buitenland, waar ze hun dividendcoupons knippen. Die leveren dáár belastbare feiten op, en worden dáár dus voorwerp van fiscale heffing. Nederlandsch Indië grijpt er naast. De Indische regering heeft daarom een accijnzenstelsel ingevoerd en een winstbelasting. Die accijnzen, die schieten bij de Sarekat Islam in het verkeerde keelgat. Zij betreffen de primaire levensbehoeften op basis van een forfaitaire marktprijs. De inlander gaat voor zijn rijst, groenten en ook voor tabak, suiker, thee, koffie alsmede fruit méér betalen. Dat trekt de fiscale verhoudingen scheef.

De inlander wordt, verhoudingsgewis, zwaarder aangeslagen dan diegeen die leeft van zijn winsten uit enige onderneming. En de regering wil dat niet compenseren, integendeel. Zij verhoogt de invoerrechten op katoentjes, het textiel dat de inlander dagelijks voor lichaamsbedekking nodig heeft. Maar zijde en fluweel als textielgoederen worden ontzien, omdat een tolverdrag met Duitsland dat verbiedt. Waarom is dan die regering niet bereid ook de katoentjes heffingsvrij te maken? En waarom blijft de uitvoer van petroleum en de derivaten daarvan eveneens volledig heffingsvrij? In de Volksraad wordt daarom wat de inlandse fracties betreft, gewezen op het discriminatoir karakter van de fiscale politiek van de regering. De petroleumkapitalisten kunnen goede sier maken terwijl de rug van de inlander zich onder de aanslagen kromt. De maandlasten voor de primaire behoeften van de inlander stijgen steeds, die van de oliemaatschappijen en hun deelnemers daalt. De regering antwoordt niet anders, dan dat zij zich nader zal beraden.

Binnen de Sarekat Islam kan dat niet anders dan het gevoel te weeg brengen, dat die regering haar volstrekt niet voor vol wenst aan te zien. Aangezien over de hele wereld tussen 1917 en 1920, mede door de abrupte revoltes in onderscheidenlijk Rusland, China en Duitsland, een koortsdroom van fundamentele staatkundige omwentelingen flakkert, komt deze beweging ook in revolutionair vaarwater: de blanke elite schijnt maar niet te willen luisteren en gelooft steeds weer de inlanders met kluitjes in het riet te kunnen sturen. De Volksraad blijkt niet anders te zijn dan een machteloze debatingclub, niettegenstaande alle gespierde taal van Idenburg en Van Limburg. Daarom zal deze volksbeweging het moeten hebben van een communale stakingsbeweging, waarbij eventuele geweldpleging niet geschuwd mag worden. De blanke moet bang worden, doodsbang. Hij moet zijn laatste uur geslagen weten, eerder valt niet met hem te praten. De inlander, ingeschakeld bij de openbare nutsbedrijven en de secundaire ondersteuningsdiensten van de grotere petroleumondernemingen moet de boel platgooien en de

openbare dienst verlammen, zoals de Nederlandse arbeider dat heeft gedaan bij de grote spoorwegstaking van 1903. Dit is het heilbrengend woord dat de Sarekat Islam onstuimig doet groeien onder leiding van steeds radicaler eisen stellende inlandse voorlieden, zoals de jeugdige Semaoen[288] uit Semarang, die diep onder de indruk is van de baanbrekende visies van Henk Sneevliet. Een communist. Semaoen voert het pleit voor een directe evenredige vertegenwoordiging van de inlander in een soort volksplebiciet, waarin eindelijk een échte raad van het volk wordt gekozen, die een grondwet zal beramen voor de Archipel. Die grondwetgevende vergadering kan dan ook een volksleger lichten, dat de prille autonome regering zal beschermen en doorzettingsmacht kan geven. De Sarakat Islam moet daarbij de verkiezingen organiseren. Van de blanke overheerser is toch niets te verwachten. Die komt alleen maar met obstructieve zwarigheden aanzetten, zoals dat de inlander niet kan lezen en schrijven, en dus ook geen stembiljet kan invullen. Allemaal onzin. Daar zijn best oplossingen voor, maar de blanke wil niet anders doen dan problematiseren. Het zijn allemaal nogal radicale opvattingen, gedragen door een stijgend gevoel van onmacht, zich buiten gesloten en niet serieus genomen weten. Volkomen begrijpelijke emoties, niet vrij van rancune en daarom, zoals meestal, niet erg vruchtbaar.

De vooraanstaanden in Batavia steken alleen op dat de Sarekat Islam dus tóch een verkapte communistische organisatie is, gericht op omverwerping van het koloniaal gezag. Alleen die Van Limburg Stirum heeft dat, als al die irenische femelaars, niet in de gaten. Tussen 29 en 6 oktober 1918 vindt te Soerabaja het derde nationale congres van de Sarekat Islam plaats met een ontzagwekkende opkomst uit alle hoeken en gaten van Java. Stakingsparolen worden uitgegeven, onlusten breken uit, vooral gericht tegen de Chinese bevolkingsgroepen die het onder het koloniale bewind opvallend goed doen. Moord en brandstichting zijn de gevolgen en de Sarekat Islam is daarbij prominent vertegenwoordigd. Dat soort taferelen worden in de komende jaren herhaald, aanvankelijk alleen te Java, maar later ook in de Buitengewesten. Celebes kende een volksoproer, ook op Sumatra rommelde het. Een belangrijk Nederlands bestuursambtenaar, J.P. de Kat Angelino, werd bij het oproer te Celebes vermoord tijdens een inspectiereis. En steeds wanneer de Sarekat Islam zich had doen gelden. Dat moest wel georganiseerd zijn via geheime cellen. Daar hadden de lezers van het Bataviaasch Nieuwsblad en het Nieuws van den Dag[289] al

---

288 Zie: Kees van Dijk, *The Netherlands Indies and the Great War, 1914-1918,*opgenomen in de serie Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land,- en Volkenkunde, nr 254, KITLV Press: Leiden, 2007, ISBN 978-90-6718-308-6, ihb. pp. 515-612. Semaoen (1899-1971) was de eerste voorzitter van de communistische partij in Indonesië, de PKI. In 1915 werd hij op zestienjarige leeftijd voorzitter van de Unie van Trein- en Tramwegpersoneel te Java. Hij werd meteen voltijds vrijgestelde en ontwikkelde zich tot fanatiek activist. Hij werd tevens vice-voorzitter van de Soerabayaanse afdeling van de Indische Sociaal-Democratische Partij en werd in 1918 lid van het hoofdbestuur van de Sarekat Islam. Aldus was hij in staat deze groepering staatkundig te revolutioneren tegen het Nederlandsch Indisch gezag. Dat was aanvankelijk niet de opzet van de Sarekat Islam. Deze meende aanvankelijk dat samenwerking met dat gezag ook kon leiden tot autonomisering van de inlandse bevolking, al streefde zij op den duur naar onafhankelijkheid voor de Archipel als staatkundige eenheid, zij het in koninkrijksverband. In mei 1921 werd de Communistische Partij Indonesië gesticht maar nog steeds als suborgaan van de Sarekat Islam. Pas nadat duidelijk was dat deze beweging niet uit was op een volkomen nationalistische onafhankelijkheid forceerde Semaoen een breuk tussen de beweging en die partij. Een van de punten van geschil was dat ook binnen de Islam geen ideologische ruimte bestaat voor de klassenstrijd als middel om de communistische heilstaat te vestigen. Als Sneevliet, die Semaoen zeer bewonderde, vertrok Semaoen naar de Komintern te Moskou, waar hij verdere scholing onderging in de Leninistische variant van deze heilsleer. Daarna keerde hij terug in de Archipel, vond de Sarekat Islam zieltogende en legde zich voortaan toe op het organiseren van stakingen gericht tegen de nutsinstellingen en spoorwegverbindingen. Hij verliet onder druk de Archipel weer voor de Sovjet-Unie en werd aanhanger van de nationalistische beweging voor een onafhankelijk Indonesië. In zulk een Indonesië keerde hij terig in 1950. Uiteindelijk aanvaardde hij een leeropdracht in de economische wetenschappen aan de universiteit te Bandung in 1962. Zie verder: George McT. Kahin*, Nationalism and revolution in Indonesia*, Cornell University Press: Ithaca, New York, 1952, ISBN 97-8087-7277-347 reprint 2003.

289 Zie: *BATAVIA als handels-, industrie- en woonstad, samengesteld in opdracht van de stadsgemeente Batavia,* G.Kolff & Co.: Batavia-c/Amsterdam, 1937, pp. 101-102 over de nieuwsvoorzieningen per periodieke pers in Batavia. Het Bataviaasch Nieuwsblad was vooral opgezet op de belangen van de zogeheten Indische Nederlanders, de tussenlaag tussen autochtone Indonesiërs – die terminologie was nog niet gangbaar in de

veel van gehoord. Ook de Buitengewesten communistisch! Want ook daar geeft de Javaanse elite een zekere toon aan. Men weet wel niet hoe, maar zó moet het toch zijn, anders is dit alles niet te verklaren. De koloniale bovenlaag is met stomheid geslagen. Is dit dat lijdzame, vriendelijke, meegaande Javaanse volk dat zij ethisch willen opheffen? De knoet erover! Zachte heelmeesters maken stinkende wonden. Aldus wordt van wederzijde de toon gezet voor het politieke debat in het interbellum. Een loopgravenoorlog.

VI.2 De Moehammadyah

De Islam werd door de inlanders in toenemende mate gezien als een samenbindende ideologie die de Aziaat weerbaarder zou maken tegen de zo verderfelijke westerse cultuur. Een levensverband dat niet gericht was op de ontwikkeling van lokale organische betrekkingen, maar het juist zocht in een hyper-individualisme en daarbinnen nog bij uitstek al haar prijzengeld zette op een universele "revolutie der eenzamen" naar het voor deze periode zo tekenende, later verschenen, boek van P.J. Bouman[290], dat overigens ook in het westen tot kritische zelfrectie aanzette. Bouman hekelde hierin de overdreven nadruk die in het openbare leven werd gegeven aan de individuele levenssfeer en de hoogstpersoonlijke wilsuitingen van de staatsburger, die steeds weer beschermd zou moeten worden tegen een ál te bevoogdende overheid. Particulier hedonisme, persoonlijke calculatie gericht op winstmaximalisering, daaruit voortvloeiend exuberant materialisme en een hyperconcentratie op de zelfbestemming van een toch in gezamenlijkheid ondergaan levenslot – op weg naar het einde – waren de eindeloos herhaalde themata in het publieke domein sedert de wereldkrijg in een soort schaakmat was geëindigd. Wel overwonnenen, geen overwinnaars.

Tegen de versplinterende uitwerking van dat hyperindividualisme, dat zo floreerde door het kapitalisme, kwam de Moehammadyah op. De samenleving wás maakbaar, kneedbaar, zelfs herschepbaar, kon leiden tot harmonie van de elkaar bevechtende klassen en groepen, maar alleen via de Islam, aldus haar doctrine. De Islam, vooral verstaan als een niet-westerse levensbeschouwing die aan het sterfelijk bestaan ultieme zin gaf, was een vitale levenskracht tegen de maatschappelijke fragmentarisatie van het liberalisme. De strijd van allen tegen allen, die in de Archipel zo voelbaar was. De strijd die Batavia niet eens wilde bedwingen. Die Batavia daarentegen als uitgangspunt nam voor zijn beleid. De Islam was wezenlijk samenbindend. De Islam kón dat althans zijn, als de Islam maar van allerlei insluipsels gezuiverd werden en de oorspronkelijke Arabische geschriften over deze monotheïstische levensduiding weer als basisteksten gelezen werden. Men zou dit het Islamitisch modernisme kunnen noemen. Een roep om herbronning, zoals Erasmus die ook geslaakt had in zijn zestiende eeuw toen hij de Bijbelse Openbaring wilde hertalen op basis van de oorspronkelijke bronnen – zijn *ad fontes*-ideaal. Dit

---

hier besproken periode, maar dekt wel de lading – en de allochtone nieuwkomers, de zogeheten baren. De belangen van deze groepen werden geacht bij uitstek bedreigd te worden door het in de Archipel opkomend communisme en socialisme. Het was niet direct uit op verdediging van het koloniaal gezag, maar wel op de handhaving van de segregatie in het sociale leven tussen de etnische lagen. Het koos doorgaans de kant van het bedrijfsleven en hekelde, zij het in bedekte termen, de ambtenarij en ook de te kort schietende defensiemacht. Naar kritische politieke berichtgeving was weinig vraag, maar wel naar hyperkritiek op de ambtelijke top van het koloniale gezagsapparaat dat geacht werd te kort te schieten in de belangenbehartiging van de Indo's en de baren. Het excelleerde in de zogenaamde "tropenstijl", een wat verhitte, hetzerige toon, die overigens niet alleen voor dit blad kenmerkend was. Het Bataviaasch Nieuwsblad kon voor de steeds toenemende repressieve stijl van het Indisch gouvernement veel waardering opbrengen, zelfs als het daarvoor openlijk de gouverneur-generaal moest afvallen, wat tot aan het aantreden van de geharnaste B.C. de Jonge vaak het geval was. Na diens aantreden begon het orgaan de allures te krijgen van een semi-overheidsorgaan en kon het bepaald niet meer als onafhankelijk of onpartijdig gelden.

290 P.J. Bouman, *Revolutie der eenzamen, Spiegel van een tijdperk,* eerste druk Standaard Boekhandel/Antwerpen/Van Gorcum & Comp., Assen 1953, reprint Erven P.J.Bouman 2008 dbnl http://www.dbnl.org/tekst/boum008revo01_01/colofon.htm. en ISBN 97-89023-2137-27. Bouman, geboortig te Batavia in 1902, heeft de in de hoofdtekst beschreven periode van 1902 tot 1916 meegemaakt en ook ondervonden hoe wankel het koloniale gezag in de Archipel stond. Zijn vader was gezagvoerder bij de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij en behoorde tot de bovenlaag van de samenleving in Batavia.

Islamitisch modernisme, uit Egypte herkomstig, bereikte aan het begin van de twintigste eeuw ook de Archipel. Het werd daar in twee decennia een nieuwe, niet-westerse, maatschappijkunde van een maakbare samenleving naar de wil van Allah. Een gemene noemer voor allen die van de staatkundige idealen van de westerlingen meer dan genoeg hadden.

Want de volstrekt onbevredigende zogenaamde Vrede van Versailles, net als vele voorafgaande westerse vredes, had getoond waarin dat noodzakelijkerwijs moest uitmonden. Een wapenstilstand van maximaal twintig jaar om daarna nieuwe bloedbaden te doen uitbreken. De moderne Islam bood betere samenlevingsregels voor een mondiale rechtsorde en kon daarbij zelfs westerse, rationele methodologieën gebruiken mits niet onverenigbaar met de soera's van de Kor-An. Dit was het doel waarnaar alle inlanders van de Archipel dienden te streven, aldus de Moehammadyah, die haar bakermat vond op Sumatra, dat zich het langst had weten te vrijwaren van het westerse kolonialisme. De aanhangers van deze moderne Islam trachtten zich in het openbaar te onderscheiden door de hoofdbedekkingen en sluiering van vrouwen, de afhangende gewaden, de gebedskettingen, de weigering de westerling de hand te schudden, en, meer in het algemeen, gebruik te maken van zijn zorginstellingen, zoals lagere scholen, bibliotheken, ziekenhuizen en weesinrichtingen. Veel van de nuttige bezigheden die daar onmiskenbaar gepraktiseerd werden konden veel beter en met meer motivatie verwezenlijkt worden, op eigen kosten, in de eigen bloed- en aanverwantschappelijke kring, die de koloniale staatsinstellingen zouden moeten trachten te verdrijven. In dit opzicht is er een opvallende gelijkenis met de identiteitsbevestigende werking van het islamitisch gedachtengoed en zijn uiterlijke manifestaties in de huidige westerse samenleving.

De Moehammadyah zocht, anders dan de Sarekat Islam, geen confrontatie met het westerse gouvernement, al sloot het op langere termijn een conflict niet uit. Het was een kwestie van opportuniteit of dat conflict wel of niet aangegaan werd en in welke vorm. In ieder geval wilde de Moehammadyah niet dezelfde terreinen betreden die dat gouvernement al aan zich getrokken had. En omdat de Indische wetgeving nog geen algemene universele leerplicht kende, was dat heel goed mogelijk. In Sumatra bleek de organisatie, vooral in Minangkabau, een groot succes. Ze voorzag in eigen kranten en boeken – vooral een in het Maleis verkrijgbare Kor-Anvertaling vond grote aftrek -- folders en wervingsbijeenkomsten met godsdienstoefeningen en slaagde erin voet aan land te krijgen op Java. Ze nestelde zich in de Javaanse Vorstenlanden. Daar ontwikkelde zij in de binnenlanden een geheimzinnige aantrekkingskracht op de desabewoners, die hen ongrijpbaar scheen te verenigen in een merkwaardige solidariteit van afwijzing en non-coöperatie met de beambten en ambtenaren van het koloniale binnenlands bestuur zonder tot actieve wederspannigheid te komen.

Dat laatste zou strafbaar zijn als misdrijf, daartegen zou dat bestuur strafvorderlijk kunnen reageren, maar zover liet de Moehammadya het nooit komen. Batavia keek in onzekere vrees en afwachtende spanning toe, want wat de Moehammadyah nu eigenlijk van plan was, werd maar niet duidelijk. Voor de gezagsondermijning van een lichaam, dat eigenlijk heel goed weet dat het geen voeling heeft en kan hebben met de massa, leidt dat tot moordend afwachten waarin de toeleg van de tegenstander tot mythische vormen aanzwelt. Dát de Moehammadyah iets van plan was, was onloochenbaar het geval en dát dat gevaarlijk was voor het koloniaal bestuur, dat was axiomatisch bepaald. Hoe ze dat zou gaan doen, wisten alleen haar hogepriesters en waar die zaten, beraamden en ondernamen, daar kwam de centrale overheid maar niet achter, symptomatisch voor haar incompetentie en inertie – lees maar na in het Bataviaasch Nieuwsblad. Dat wist daar namelijk alles van.

VI.3 De Inlandse Vakbonden

De inlander zou druk moeten uitoefenen op het apparaat dat de westerling had ontwikkeld om de koloniale samenleving te overheersen. Via discussiegroepen zou het echt niet gaan: de blanke wilde gewoon niet luisteren, de ervaring had dat twee decennia bewezen. In Nederland was de macht van de vakbeweging via het stakingsmiddel bewezen. Daarover hadden de dagbladen die

in de Archipel verkrijgbaar waren geschreven en ook, dat dat succesvol was afgelopen voor de onderklassen van de samenleving. De staatsgreep die de socialisten in Den Haag via de Tweede Kamer hadden willen plegen door met een algemene werkstaking te dreigen in november 1918 had wel degelijk effect gehad. Het zittend kabinet was niet opzij gegaan voor het machtswoord van Troelstra, de leider van de socialisten, toen hij de “heersende klasse” overbodig verklaarde en de arbeiders en soldaten opriep om met een bezonnen kop het landsbestuur over te nemen en de wetgevingsmacht aan zich te trekken. Het kabinet had met wapengekletter gereageerd. Het had lichtingen betrouwbare landstorm opgeroepen, mitrailleurs bij stations, stadhuizen en telegraafkantoren geplaatst en de burgerwachten gemobiliseerd. Maar tegelijkertijd had het de arbeidswetgeving versneld, de achturen-dag ingevoerd en vervroegd laten demobiliseren. Het had de arbeiderseisen aanvaardbaar genoemd en was bereid gebleken te praten over directe sociale zekerheidswetgeving.

De bestuursélite was bang geworden. Zo moest het nu ook gaan in de Archipel ter verbetering van de positie van de inlander. Die inlander moest het hebben van vakverbonden. Die schoten als paddenstoelen uit de grond. In 1905 – het jaartal is niet toevallig – was al de Staatsspoorwegenbond opgericht. In 1903 was in het moederland de spoorwegstaking uitgebroken en had bewerkstelligd dat de werkgevers van hoog tot laag bereid waren geweest te onderhandelen met de vakbonden over collectieve arbeidsovereenkomsten. Verder was geaccepteerd dat de werkgevers moesten onderhandelen met de bonden zélf en niet steeds weer moesten trachten een wig te drijven tussen georganiseerde en organiseerde arbeiders. De bonden waren rechtmatige gesprekspartners. Dat moest óók in de Archipel geschieden. De vakbonden konden fungeren als platforms voor politieke en sociale bewustwording buiten het desa-verband en los van de traditionele hoofden. In 1908 werd de Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel opgericht te Semarang. Veel andere beroepen organiseerden zich vervolgens in een vakbond zoals de grote Pandhuisbond, diverse onderwijsbonden, de vakverenigingen van arbeiders in de suikerindustrieën, de emballage-industrieën en de toeleverantie voor de havenbedrijven.

Ook dit was een verbijsterende en bedreigende ontwikkeling voor de koloniale bovenlaag. Bij de bondsvergaderingen kon het heet toe gaan. Want ook daar kwamen politieke verlangens op het tapijt, meestal van emancipatoire aard. Inspraak bij het landsbestuur, kritiek op het belastingstelsel. Maar wát precies de agenda was, werd niet duidelijk. De blanke was in het algemeen niet welkom en wat de gedreven sprekers precies voorhadden bleef gissen. Omdat de kolonialen het niet wisten, maar alleen vermoedden, werden de inlandse vakbonden strevingen toegedicht die ze in het geheel niet hádden, maar die, gepubliceerd in de gangbare wat hetzerige dagbladen – zoals het Bataviaasch Nieuwsblad – die inlanders wél op ideeën brachten. Ook hier werkte de overreactie van de zijde van de blanke bovenlaag katalyserend op het zelfbewustzijn van de inlander. Het groeide, maar was nog ontvankelijk voor bijsturing, omdat het van de blanke niet alleen maar repressie verwachtte. De inlander zag over het algemeen wel, dat zijn staatkundige inzichten nog maar nét het intuïtieve stadium voorbij waren, dat ze onderling beter afgestemd moesten worden en dat daarbij scholing, kritische toetsing en onderhandelingsvaardigheden onontbeerlijk waren. Maar dan moest de blanke Europeaan wel bereid zijn te luisteren, ook al kwam het er misschien bij de inlander wat onbeholpen uit.

VI.4 De Indische Sociaal-Democratische Vereeniging

De reeds genoemde Henk Sneevliet richtte samen met Ir Adolf Baars in 1914 de Indische Sociaal-Democratische Partij op. Veel van haar doelstellingen leken op die van de Nederlandse Sociaal-Democratische ArbeidersPartij (SDAP): evenredig stemrecht voor volwassen mannen en vrouwen bij de verkiezingen van de publieke besturen, staatspensioen, sociale zekerheidswetgeving, wettelijke regeling van de arbeidsovereenkomst en een herziening van het belastingstelsel op basis van het progressieprincipe. Daarbij echter een groot aantal Marxistische interpretaties en toepassingswijzen van deze doelen en de daartoe te bezigen strijdmethodes, zoals het jargon onvermijdelijk luidde. De socialistische inslag overheerste aanvankelijk. Dat was ook niet

verwonderlijk, omdat vijfentachtig leden van deze vereniging in de beginfase afkomstig was uit de SDAP. Bij de startgroep waren eigenlijk maar drie inlanders. De leden verenigden zich onder de strijdleuzen van de pas getoonzette “Internationale” waarvoor Henriëtte Roland Holst de fraaie en plechtige coupletten had hertaald in toen al archaïsch Nederlands. Daarvan kon op de voorhand worden gezegd, dat dat abstracties waren, die vrij betekenisloos waren voor de inlander die voor het grootste deel zich moest handhaven in een primitieve agrarische samenleving. Die inlander kon zich daarbij vrijwel niets voorstellen, ook al was aannemelijk dat zich op korte termijn de door Deterding en de zijnen gewenste grootschalige industriële derde revolutie zou ontplooien, juist in de Archipel met haar rijkdom aan bodemschatten. Wat die revolte zou betekenen, was voorshands niet zo goed uit te leggen, zelfs niet dat zij alle inlanders in hun aldagelijkse wereld zou aangaan. Hoe dan? Is onmiddellijk de bijpassende vraag. Die zal Deterding ook bij benadering niet hebben kunnen beantwoorden. Wist hij veel wat een inlander dagelijks meemaakte en deed?

Sneevliet kon na augustus 1914 ook niet goed meer in contact komen met het socialistische thuisfront in Europa en verviel vermoedelijk bij gebrek aan beter in radicale algemeenheden van anti-kapitalistische strekking, die in ieder geval goed klonken. Het communistisch raden-jargon was daar bij uitstek geschikt voor. Dat nam Henk dan voorlopig maar als een serie wachtwoorden over, een shibolleth[291] van een geheimzinnige vrijmetselarij die de gezeten autoriteiten doemwaardig in de oren klonk, al zal zelfs Sneevliet niet steeds goed begrepen hebben wat hij bedoelde. Troelstra wist ook niet zo goed duidelijk onderscheid te maken tussen communisme en socialisme. Een waterscheiding daartussen valt ook niet gemakkelijk te maken. Omdat van beide levensbeschouwingen of maatschappijreligies zoveel tussenvarianten bestaan. Daaraan zal het te wijten zijn geweest dat Sneevliet op de ongelukkige gedachte kwam om zijn partij maar “communistisch” te noemen, vermoedelijk dacht hij daarmee nog alle kanten op te kunnen. De *Perhimpunan Kommunis Indonesia* (PKI) werd het dus, in 1920. Sneevliet verplaatste de partij van Soerabaya naar Semarang, meer noordwaarts in midden-Java.

Daar was Sneevliet met zijn politieke partijvorming minder in het zicht van de Nederlandse autoriteiten, die bezig waren de marine-etablissementen in Surabaya in te richten met het oog op een grotere Militaire Marine voor Indië zelf. Sneevliet ontwikkelde vele activiteiten ter volksmobilisatie. Revolutionair van strekking, ongetwijfeld. In 1914 bestond Lenins Sovjet-model nog niet, dus daar kan Sneevliet zich oorspronkelijk niet naar gericht hebben. Dat is pas later gekomen. Maar Sneevliet eiste wel vrijwel direct het bestuur voor de Archipel op voor de inlander, georganiseerd in arbeiderscentrales. Hij had in deze tijd veel contact met de ook reeds besproken jeugdige Semaoen die dit ideaal op ongedachte wijze uitdroeg in de Sarekat Islam en op die grondslag een deel wist te mobiliseren. Sneevliet kon op deze wijze de massabeweging van de Sarekat Islam gebruiken voor politieke demonstraties die vervolgens uit de hand liepen op een wijze die niets meer met de politieke doelstellingen van het communisme te maken had. Maar ook niet met de Islam. Dat pretendeerde Sneevliet ook niet. Hij had een medium nodig voor zijn politieke aspiraties. De PKI leverde hem dat. Radicale kreten reiken ver, ook wanneer ze niet begrepen worden. Voor hen, die ze wel begrepen, gingen ze doorgaans te ver, en dezen scheidden zich dan ook af van Sneevliets keurbende. Zij verzamelden zich in de Indische Sociaal Democratische Partij[292]. Het gouvernement vond het allemaal te veel op elkaar lijken. Zij legde de matrak over allen die deelhadden aan de manifestaties die sociaal-democratisch van opzet heetten te zijn.

---

291 Kenmerkend wachtwoord of rituele begroetingsfrase, zoals in de meidagen van 1940 de combinatie “Scheveningse Scheve Schoenen” werd gebruikt als wachtwoord of aanroepingsformule, om te testen de uitspraak niet onthulde dat de geteste niet in staat was de typische Hollandse gutturalen uit te spreken.

292 Zie: Resadjati, *De communistische partij in Indonesië,* opgenomen in: Streven, Jaargang 22 (1968-1969) pp. 921-930.

Acroniemen gaan een eigen leven leiden. En zo ook de combinatie PKI. Die hoefde maar te vallen of het schemerde het blanke gezag voor de ogen, rood, natuurlijk. Stakingen, demonstraties of onlusten waarmee de PKI schijnbaar te maken had werden met harde hand gebroken, neergeslagen en onderdrukt. Ook als het ging om weinig radicale verlangens zoals herziening van het accijnsstelsel bij de primaire levensbehoeften van de inlander. Het ging om verzet tegen een aanmerkelijke verhoging van die indirecte belastingen, waartoe de regering besloot omdat ze voorlopig nog geen vennootschapsbelasting wilde invoeren, zoals hierboven uiteengezet. Of om tijdelijke werkonderbrekingen wegens een voornemen tot salarisverlagingen ten laste van juist de slechtst betaalden, zoals bij het personeel van de diverse staatspandhuizen. De regering ontsloeg zonder meer iedere staker, ook al was het kortingsbeleid uiterst ongelukkig gevoerd en onaangekondigd opgelegd, zonder overgangsperiode. De overheid leerde weinig van de onlusten die dit rigide beleid met zich bracht, met, als culminatiepunt, de uiterst ongelukkige kortingspolitiek, juist weer ten laste van inlandse schepelingen bij de Indische Marine, die leiden zou tot de “Muiterij op de Zeven Provinciën”. Zie hieronder. De overheid bleek hardnekkig hardleers.

VI.5 De Indische Partij

De Indische Partij was het meest uitgesproken: Indië was voor de Indiërs. De Nederlanders hadden er niets te zoeken. De Archipel, zoals ze was, hoorde bestuurd te worden door deze Indiërs, als een vrij, soeverein , onafhankelijk land. En wel onmiddellijk. De partij werd opgericht in 1912, de al besproken achterneef van Multatuli, Ernest Douwes Dekker werd haar voorzitter, met als bijzitters de eerbiedwaardige Mas Tjipto Mangoenkoesomo en Raden Mas Soerianingrat. Hun boodschap was wel bijzonder duidelijk. Ook voor de eenvoudigsten was dit doel begrijpelijk. Daarom sloeg de partij bijzonder aan. Zo was ze ook geschikt om de koloniale regering de stuipen op het lijf te jagen. Van Limburg Stirum, toch redelijk begripvol – naar verhoudingen – voor de inlandse verlangens naar autonomie verbood haar onmiddellijk en zette de drie oprichters uit naar Nederland. Het heette dat zij verbannen waren. Natuurlijk nam Henk Sneevliet hun leuzen onmiddellijk over. Die vulden min of meer het ideologische gat dat zijn Indische Sociaal-Democratische Beweging nog vertoonde, omdat zijn sociaal-democratische ideologie voorshands nog te veel die van Troelstra was.

Die was Nederlandse Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) echt bijna een kopie van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), want Troelstra liet zich nog in deze fase helemaal leiden door zijn kameraden Liebknecht en Bebel, die trachtten te komen via de Marxistische *Stufenlehr* tot een egalitaire heilsstaat in het Wilhelminische Deutschland – toen nog wel. Die weg werd gemarkeerd door de barre verslechtering van het lot van de arbeidersklasse (de zogeheten *Verelendung)* tot een maatschappelijke eindstrijd waarin de klassen elkaar trachtten uit te roeien (*Der Grosse Kladderadatsch*), waarbij het hele kapitalistische complex aan diggelen zou vallen, waarna de voorhoede van het proletariaat de macht zou kunnen grijpen om de dictatuur van dat proletariaat te vestigen. De ware socialist wilde niet samenwerken met de burgerij, die het parlementairisme had uitgevonden uit zelfbescherming. Daarom, in Douwes visie, moest de inlander niet samenwerken met zijn koloniale overheerser.

Dus: die inlander moest zeker niet meewerken aan de samenstelling van de zoveel gesmade Volksraad. En: hij moest het vooral zoeken in illegale activiteiten om het staatsapparaat te vernietigen. Douwes was hardgrondig voorstander van het principe van de *non-coöperatie* jegens het koloniale gezag. Troelstra placht ook in dergelijke bevlogen termen te spreken, vol Germanismen, zoals hij zich ook richtte tot de Tweede Kamer tijdens zijn mededeling – meer was het niet, eigenlijk – dat hij en zijn partijgenoten thans de macht overnamen, met het vriendelijk verzoek aan het kabinet Ruys de Beerenbrouck om de regeringstafel de volgende maal niet meer te bezetten, zodat het eerste kabinet-Troelstra voldoende plaatsruimte zou hebben. Die uiterst dogmatische terminologie sloeg in Nederland eigenlijk niet aan, en in Indië al helemáál niet. De zware Duitse dogmatiek in de termen van Herders *Idealismus* was daarvoor te transcendent en bovenzinnelijk van toonzetting. Douwes’ gehoor stond verstomd van de ongehoorde klankrijkdom

die het Maleis te dezen bleek te kunnen bieden, maar besefte tevens dat de rijstprijzen er niet door omlaag gingen.

Daarom is de veronderstelling gewettigd dat Van Limburg deze Indische Partij allerminst had hoeven te verbieden. Wat Douwes de inlander bood zou uiteindelijk nauwelijks kunnen beklijven, ook al, omdat hij de erbij behorende methodes en middelen – vooral de financiële – niet presenteerde. Dat deed Troelstra óók niet, in zoverre was Douwes wel consequent. In Nederland was al aanstonds duidelijk – nog in de kamerzitting zelf – dat de SDAP niet achter Troelstra's hoogst individuele demonstratie stond en het geïmproviseerde optreden eerder opvatte als de gemoedseruptie van een zwaar overspannen profeet, en dat was uiteraard van Douwes nog niet in Indië gebleken. Maar dat zat er toch wel aan te komen.

Wat de verbanning betreft: de Nederlandse Vreemdelingenwet-1849 – en er was nog geen andere – veronderstelde dat een vreemdeling die niet door geboorte in Nederland het Nederlanderschap had verworven – het al besproken territorialiteitsbeginsel – éérst een machtiging tot voorlopig verblijf zou aanvragen bij een Nederlandse consul van zijn verblijfsstaat. Die zou hem bij visum verschaft moeten worden, zodat met dat stempel in het paspoort de vreemdeling toelating tot Nederland zou krijgen. De machtiging moest de vreemdeling persoonlijk aanvragen, het paspoort kon hem verstrekt worden zonder verzoek. Maar zonder paspoort geen toelating en zonder toelating bleef de vreemdeling illegaal en was hij technisch terstond uitzetbaar. Dat bléép hij. Van Limburg bevorderde dus als overheidsdienaar geen verbanning, maar onrechtmatig verblijf in het moederland van drie vreemdelingen. Het is jammer dat het prille partijbestuur van de Indische Partij zich hierover niet beter heeft doen voorlichten. Want Douwes en de andere edele heren waren echt niet van zins zo'n machtiging aan te vragen. Het tekent de wat paniekerige reacties die zich zo nu en dan van het Indisch gouvernement meester maakten. Douwes en de zijnen werden nu verbannen volkshelden en dat doet het altijd goed. Douwes zou daarom nog een mooie toekomst opbouwen in het nieuwe Indonesië.

VI.6 De communistische, anarchistische en revolutionaire verbanden

Verder waren er nog de ongecoördineerde bijeenkomsten van politieke verbanden, die min of meer anarchistisch bleven en ieder staatsgezag van de Hollander hoe dan ook afwezen. Men bedenke in dit verband dat de klassieke grondwettelijke garanties van de vrijheid van vereniging en vergadering zich niet tot de Archipel uitstrekten. De Indische Staatsregeling kende deze waarborgnormen niet en ze zouden ook niet geïntroduceerd worden door het koloniaal gezag. Dat hield niet mede in, dat het deelnemen aan of aangaan van deze verbanden daarmede ook automatisch strafbaar waren in 1920. Dat werd nu wél de wens van het koloniaal gezag, dat meende dat het geconfronteerd werd met een ernstige leemte in de strafwetgeving voor Indië. Het voorbereiden van een omwenteling gericht tegen het Nederlandse Staatsgezag, zelfs indien het nog niet tot enig begin van uitvoering van dat voornemen zou zijn gekomen, moest strafbaar worden op misdrijf-niveau. In de volgende regeringsperiode van een nieuwe gouverneur-generaal zou aan een uiterst ruime, mistige en poly-interpretabele delictsomschrijving op het Bataviaas justitie—departement gewerkt worden om deze onduldbare lacune alsnog te vullen. Het nadien vaak toegepaste artikel 153bis van het Indisch Wetboek van Strafrecht zou daarin moeten voorzien. Zie nader hieronder. De Nederlandse overheid had iets dergelijks immers ook gedaan, maar nu om de SDAP te muilkorven. Dat resulteerde in een inlas in het Wetboek van Strafrecht, genummerd artikel 134bis.

De koloniale regering was dus in goed gezelschap en kon bogen op een overtuigend precedent, want in Nederland hadden gezaghebbende juristen de noodzaak van deze inlas, gelet op de "misdadige woelingen" van Troelstra en de zijnen weten aan te tonen. Een parlementaire democratie had dit soort bevoegdheden nodig om zich tegen aanrandingen te verdedigen. In Nederland, uiteraard. Wat in Nederland goed was, was dat óók in Indië. Het tekent deze periode van het interbellum, die wel als "autoritair" wordt gekenschetst. Handhaving van een sterk staatsgezag werd een zelfstandig doel. Waartoe dat gezag gebruikt werd, waarop het zich richtte

en waartegen het zijn geweldsmonopolie aanwendde, deed er allengs minder toe. De overheid greep dus ook in Indië naar het algemene strafrecht, buiten uitzonderingstoestand, om de politieke meningsvorming koud te saneren. Dat zou zich tegen haar zelf richten. Een zekere Soekarno zou haar leren, welke media-aandacht diegene weet te genereren die aanleiding wordt dat de rechterlijke macht zich gaat bemoeien met de stroomlijning van de publieke opinie via dit soort middelen. Die macht als een soort zelfbenoemde volksopvoeder, dus. Die de marges van het publieke politieke debat bepaalt. Soekarno zou er met één slag wereldberoemd mee worden. Zulk een platform had hij zelf niet kunnen beramen. Batavia bereidde hem werkelijk de weg naar Djakarta.

Inmiddels sprak het revolutionaire elan toch wel aan. De inlandse bevolking had weinig andere middelen om aan haar frustraties over achterstellingen en eigendunkelijk bureaucratisch beleid te ventileren. Zowel de PKI als de Indische Partij – verboden, dus aantrekkelijk – boden uitstekende kaders om deze onlustgevoelens verder te ontwikkelen, tot uitbarstens toe. Op 25 december 1925 kwamen politieke leiders van de hier besproken anti-Nederlandse verbanden samen in een hindoeïstisch tempelcomplex bij Jogjakarta. Wat hen verbond was de gedachte, dat de inlander autonomie moest hebben, dat men niet moest samenwerken met de koloniale overheerser en dat de welvaart van de inlander verbeterd moest worden. Er zou een algemene staking moeten komen die het openbare leven zou lamleggen. Daarop zou er een ernstige opstand moeten uitbreken op de westkust van Sumatra.

De koloniale overheerser zou daar zijn legertroepen weer op afsturen, zoals hij dat sedert 1873 steeds had gedaan, toen de oorlog te Atjeh losbarstte. Hij zou niet aarzelen, want het was sedertdien nooit rustig geweest in die regio. Als dat KNIL dan daarheen getrokken was, met de massa van de gouvernementsschepen en oorlogsbodems, zou Java zo goed als ontbloot zijn van politietroepen. Dan zou, in dat vacuüm, een totale opstand uitbreken op heel Java. Die zou geen geweldpleging schuwen tegen het koloniaal bestuursapparaat. Dat zou ineen zijgen. En dan zouden de politieke leiders de macht aan zich trekken en een onafhankelijke staat uitroepen. De leiders zouden een voorlopige regering vormen die een wetgevende volksvertegenwoordiging zouden oproepen, zoals Sneevliet in navolging van Troelstra dat al zo vaak gesuggereerd had. Die zou een grondwet forceren. En Indië zou vrij en onafhankelijk zijn. De algemene opstand zou dus door een bijzondere worden ingeleid, zodat de regering in Batavia haar kaarten zou blootleggen en haar troepen al in een lopend conflict zouden zijn gebonden. De inleidende opstand zou uitbreken in de nacht van 12 op 13 november. Het was een groots plan, dat niet toegerekend kon worden aan één welbepaalde persoon of één gevestigde, hiërarchische organisatie.

Iedereen, bij deze toeleg betrokken, zou uiteraard zwijgen als het graf. Zo duurde het niet lang of de koloniale politie kwam achter deze planning. Zij wist deze vrijwel geheel te verhinderen en deze toeleggers te arresteren. In Batavia braken ongeregeldheden uit. Daarbij werden driehonderd raddraaiers opgepakt. Maar in het gewest Bantam liep het uit de hand: daar kwam het tot geweldplegingen en werden wegversperringen opgericht en werden telefoonlijnen doorgeknipt. Er kwamen koloniale bestuurders, beambten en ambtenaren om. Een KNIL-detachement trad hardhandig op. De voorbereidingen tot de bijzondere en algemene opstand waren al in vergevorderd stadium en er was al heel wat op papier gezet. Het opmerkelijke was toch weer dat de koloniale bovenlaag niets had gevoeld van het broeien onder de inlanders en door paniek werd overvallen. De Nederlandstalige kranten stortten zich op het geval. En hanteerden de al genoemde “tropen-stijl” van grenzeloze overdrijvingen, oproepen tot vergelding, harde sancties en verwijten dat de overheid tekortschoot in haar primaire taak: het handhaven van de openbare orde, rust en veiligheid tegen aanrandingen. Het was een zorgvuldig voorbereiding van een communistische revolutie waarbij de blanken zouden worden afgeslacht. Uiteraard waren er vreemde mogendheden bij betrokken en natuurlijk zat achter dit alles de zo welgeorganiseerde Derde Komintern. Op Sumatra, waar het koloniaal gezag ook na de zogenaamde “capitulatie” van de sultan van Atjeh nooit de volledige beheersmacht over de

binnenlanden had verworven, kwàm het op 1 januari 1927 in de Padangse Bovenlanden tot een gewapend verzet tegen de koloniale macht, die ook dat wist neer te slaan.

De regering besloot nu te grijpen naar een machtsmiddel dat als een zwaard van Damocles steeds boven de politieke leiders van deze vage verbanden had gehangen: de aanwending van de zogenaamde "exorbitante rechten" die de gouverneur-generaal als hoofd van het gezag ambtshalve kon bezigen: vrijheidsbeperkingen, vrijheidsberovingen, ontnemingen van goederen en zaken die vervolgens aan het verkeer onttrokken werden. Maar óók: bedrijfsstilleggingen, beroepsverboden, ontzettingen uit rechten[293]. Het gold weer een bevoegdheid die aan de gouverneur-generaal toekwam als *implied power.* Hij gold als in laatste instantie als hoogste autoriteit verantwoordelijk voor de staatszelfstandigheid, interne openbare orde, rust en veiligheid van de Archipel. Dan moest hij ook de daarbij behorende bevoegdheden hebben.

Het is de redenering die Van Oldenbarneveldt ook opzette jegens de VOC. Zoals de VOC alle bevoegdheden toekwam om het handelsmonopolie met winstbejag effectief aan te wenden, bij implicatie van de strekking van dat alleenrecht, zo was dat nu met de gouverneur-generaal bij de handhaving van de interne en externe soevereiniteit van de Archipel óók zo. Hij moest zorgen dat de Archipel in het interstatelijk verkeer effectief kon optreden als ware zij een soevereine staat, hij moest waken, op dezelfde voet, over haar interne soevereiniteit. Dan had hij dus ook bij wege van implicatie de bijbehorende bevoegdheden. Die bevoegdheden waren uiteraard niet, laat staan wettelijk, limitatief op te sommen en de gevallen waarin zij golden konden evenmin in een uitputtende definitie gevangen worden. Dat kon niet anders in een samenleving van zoveel verschillende volkeren, over een dergelijk groot territoriaal areaal en met zo weinig rechtshandhavingsmiddelen – dat laatste moet men vooral niet vergeten.

B.C. de Jonge komt er later rond voor uit: als ik zo weinig geweldsmiddelen heb om een zo omvangrijke bevolking met zulke verschillende culturen, dan moet ik drastische bevoegdheden hebben om te aan te wenden en daarbij moet ik niet aan allerlei fijnmazigheden gebonden worden. Hij zegt dat in zijn eerste gesprek met de NSB-leider Mussert en echt niet om te imponeren. Deze maatregelen ingevolge deze geïmpliceerde bevoegdheden golden ingevolgde de Indische Staatsregeling als bestuurlijke maatregelen, voor de toepassing waarvan geen strafvorderlijke bewijsvoering nodig was van een strafbaar feit en dus ook geen openbaar onderzoek ter terechtzitting voor een onafhankelijke rechter. Bezwaar, beroep, hogere voorziening: dat alles had géén schorsende werking. De gouverneur-generaal gold verder als centrale executie-autoriteit. Zijn gezag van gewijsde was onherroepelijk en onaantastbaar. Het was een direct werkende executoriale titel. De gouverneur-generaal kon verder volstaan met standaardoverwegingen, als er maar geen mogelijkheid was van persoonsverwisseling wie deze maatregelen nu precies betroffen. Er was geen beroep bij de rechter tegen mogelijk, ook niet achteraf.

De gouverneur-generaal had daartoe bij deze bestrijding van staatsgevaarlijke woelingen besloten omdat de bewijsredeneringen in de afzonderlijke gevallen niet makkelijk te leveren zouden zijn. Er was wel iets vaags gevormd als een soort voorlopige regering, ook wel "revolutionair comité" genoemd en er waren wel personen aangeduid die daarin speciale functies of agentschappen zouden uitoefenen, maar heel duidelijk was het niet en iedereen gaf andere personen met andere namen op. Er waren ook nauwelijks duidelijke hiërarchische verbanden gevormd, er waren geen precieze programma's genotuleerd, laat staan dat er exacte staatkundige doelen waren geformuleerd of een soort gijzelaars- dan wel dodenlijst. Bovendien zouden de terechtzittingen massaal zijn, heel lang duren en de openbaarheid zou niet vermeden kunnen worden. De pers zou weer met de tropen-stijl aankomen en de onrust zou maar aanhouden en wie weet, een tweede vloedgolf revolutionair geweld veroorzaken. Wéér ervoer de centrale regering hoe geïsoleerd en

293 Zie: Herman Burgers, *De Garoeda en de Ooievaar: Indonesië van Kolonie tot Nationale Staat,* opgenomen in de serie: Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde, Nr. 266, KITLV Uitgeverij: Leiden 2010, ISBN. 978-90-6718-347-5, pp. 135 vv.

zwak ze stond en hoe weinig ze doorhad van wat de inlandse menigte bewoog. De regering besloot tot overbrenging van zo'n achthonderd gearresteerden naar een verbanningsoord in Nieuw Guinea, berucht om de malaria, tropenziektes, isolatie en gebrekkige toegankelijkheid en communicatie: een kampement gelegen aan de rivier de Digoel, omringd door vijandige papoea's en vrijwel ondoordringbaar oerwoud. Daar zouden de gevangenen voor onbepaalde tijd worden geïnterneerd. Het bleek een effectieve maatregel op de middellange termijn. De regering besloot haar vaker aan te wenden. Het was kennelijk nodig. De inlander had uiteindelijk zijn masker laten vallen. Zie hieronder nader XXVI.

VI.7 De Atjeh-veenbranden

Van Heutsz had in 1903 via de "capitulatie" van de sultan van Atjeh voor hem als gouverneur van dat gebied in noordelijk Sumatra in het moederland de gedachte doen postvatten dat de pacificatie van Sumatra voltooid was. Hij werd met eretekenen overladen door Wilhelmina, die haar ontzag voor zijn militaire genie niet onder stoelen of banken had gestoken. Volgaarne was zij met de voordracht om deze militaire geweldenaar tot gouverneur-generaal te benoemen akkoord gegaan. De wijze waarop Van Heutsz vervolgens als volksheld werd ontvangen in het moederland werd royaal beschreven in de kranten in de Archipel en ook waarom hij moest gelden als een voorbeeldeloze halfgod[294]. Dát, in combinatie met de eretitel "pacificator" én de langzamerhand uitlekkende militaire rapportage over de bloedige wijze waarop de opstanden in de binnenlanden van noord-Sumatra vervolgens waren neergeranseld kan niet anders dan grote, zij het verdoken, woede hebben veroorzaakt bij de inlanders door de hele Archipel heen.

Toen moesten de tuchtigingstochten onder Van Daalen nog ontplooid worden[295]. En déze man, de generaal Van Heutsz, had de kroon eendrachtig uitgekozen als de gezagsdrager die de inlanders christelijk ethisch kwam opheffen. Zelfs de hierna te bespreken Bonne de Jonge, die niet verweten kan worden dat hij te veel begrip wilde tonen voor de nationale gevoelens van de inlander, zag in, toen een Van Heutsz monument onthuld werd in Batavia-centrum om de eenheid met het moederland ook in steen te bevestigen, dat hier iets fundamenteels "hokte" en dat hier nodeloos aanstoot werd gegeven aan het zelfbesef van de inlandse bevolking. En dat, terwijl Bonne zich opzettelijk nooit met de inlanders mengde en zich alleen onder hen begaf als hij zeker wist dat hij knielend begroet werd, met één vaderlijke krachtdadige handdruk de voorovergebogen inlandse notabele beduidend dat hij uit zijn positie van slaafse reverentie tot ooghoogte mocht oprijzen, om volgens protocol achteruit lopend de landvoogd te verlaten.

Op Sumatra kwam het dan ook onder het Nederlands gezag nooit meer goed. Tot aan de capitulatie van dat gezag bleven de opstanden als veenbranden in de binnenlanden opflakkeren[296]. De ene na de andere KNIL-expeditie werd er op af gestuurd, steeds in de vorm van supergespecialiseerde manisee-expedities, die grondig huishielden, vooral als er de zeer gedisciplineerde, uiterst volhardende en nietsontziende Ambonese onderofficieren de leiding hadden, die, overigens, hun superioriteitsneigingen jegens de soldaten van andere eilanden niet onderdrukten. En militair-tactisch wàren ze ook superieur, ook aan de Hollandse officieren. Dat gaven zelfs de majoors van de manisee toe. Het was ook niet voor niets dat de Javanen in 1926 het begin van grote *Kladderadatsch* hadden gepland op Sumatra, zoals boven uiteengezet. Dáár was de veengrond nog steeds warm, een spade diep fonkelden de vuuraderen de spitter tegemoet.

En zo zou het blijven, de rest van het interbellum. De Nederlandstalige pers deed het steeds af als incidentele verzetsstuipen, waartegen de ambtenaren van het Nederlands binnenlands bestuur best opgewassen waren. Maar het tegendeel was waar. Bonne de Jonge had er dagwerk aan om

294 Paul van 't Veer, a.w., gaat er uitvoerig op in, pp. 257-259.

295 Men herinnert zich dat Van Daalen dat deed tussen 8 februari tot 23 juli 1904. Het gold hier een "zuiveringsoperatie".

296 Van 't Veer, a.w., pp. 295-301. Zie verder hieronder.

deze onlusten te verheimelijken en klein te houden. Tussen 1910 en 1920 alleen al wies het aantal aanslagen tegen het Nederlands gezag met doden en gewonden tot gevolg. Daarna ging het langzaam-aan semper crescendo. Atjeh was in wezen het toneel van een guerilla tegen het onmachtige bezettingsgezag, dat dienovereenkomstig verkrampt reageerde. De strijders werden geaffichieerd als krankzinnigen, die *mata glap* waren geworden en daarom blijvend geïnterneerd moesten worden. Deze geestelijk ontspoorden golden onder de inlanders als religieuze visionairen, zo heette het te Batavia, die als verlossers een onafhankelijk rijk voor de inlanders beloofden, mits men zich maar aan de gezuiverde Islam hield. Want een *Ratoe Adil* – een eeuwige zaligmaker – zou op korte termijn komen. Daarom was het zaak deze begeesterde lieden op te sporen en in te sluiten in krankzinnigeninrichtingen. Waar kwamen deze geestelijke deraillementen van? Van de oorlogstoestand, met haar instabiliteit, maar verder van malaria, lepra, syfilis en lepra. Zo kon men de eisen ten aanzien van een zelfstandig volksbestaan wegboeken als de delieren van een psychose. En dat maakte de taak van de zuivering er één voor de Dienst Volksgezondheid, dat was voor Batavia wel zo overzichtelijk.

Deze situatie bleef voortbestaan, totdat de oorlogsdreiging vanuit Japan na 1938 overduidelijk via Malakka in de richting van de Archipel kroop. De Japanners hadden alle belang bij deze voortgezette destabilisering. Zij ondersteunden deze talloze Ratoe Adils, die voorzegd werden, maar al te graag. Zo gingen Japanse infiltratie via een vijfde colonne tezamen met een inlandse ontvoogdingsbeweging door rabiate verzetsstrijders. Het Binnenlands Bestuur ging deze strijders dus ook steeds meer zien als hoog- en landverraders. Het kwam het begrip voor wat deze strijders bewoog niet ten goede, maar dat begrip was na 1940 toch al vrijwel niet meer op te brengen binnen de gelederen van het koloniaal bestuur.

VII. De geborneerde reactie van het koloniaal bestuur

VII.1 De Nederlandse ministers van koloniën en hun gouverneurs-generaal

Het ligt voor de hand dat de ministers van koloniën steeds als landvoogden aanstelden personen, waarmee zij politiek door één deur konden. Alexander Idenburg en Johan van Limburg Stirum waren overduidelijk de ethische opheffings-richting volledig toegedaan en meenden dat ook, dat in de planning tot zedelijke opvoeding van de inlander thuis hoorde dat hij óók in het staatkundige een zeker recht van mede-spreken kreeg. Dat kon dan, uiteindelijk, uitlopen op een recht tot medewerking en zelfbeperking naar gematigde autonomie en uiteindelijk tot zelfbestemming in één personele unie met de Nederlandse kroon, dat laatste hoorde er echt wel bij. Heel duidelijk waren beide niet over de reikwijdte van die unie. Het hoofd van die unie zou tot het Huis van Oranje moeten behoren, maar welke bevoegdheden dat hoofd dan precies zou moeten hebben, dat was nog onderwerp van discussie. De unie zou de buitenlandse politiek bepalen van het koninkrijk, omvattende Archipel en de rijksdelen in de Caraïbische Zee en Zuid-Amerika. Tot die politiek zou uiteindelijk óók het defensiebeleid horen en de bepaling van de handelseconomische betrekkingen. Omdat deze taken geld zouden kosten, zou in zoverre de unie ook een departement van financiën moeten beheren op communautair niveau. Of de samenstellende rijksdelen een confederatie of een federatie zouden moeten vormen met elkaar, was eveneens nog niet uitgekristalliseerd. Alles bij elkaar zou dit voor de constitutionele vormgeving van het koninkrijk heel wat verandering te weeg brengen.

Een conservatief liberaal als Simon de Graaff – wij ontmoetten hem al als “Simon de Leugenaar” --moest er om die redenen al niets van hebben, van al deze progressieve hersenspinsels. Hij zocht dus gouverneurs-generaal die in zijn straatje zouden passen, en Dirk Fock, die in 1921 benoemd werd als opvolger van Van Limburg, voldeed uitstekend aan deze profielschets. De staatsorde in Indië was goed. Heel goed. Daaraan mocht niets meer veranderen, behoudens wat cosmetische ingrepen. Fock wond er geen doekjes om. Zonder omhaal gooide hij alle voorstellen die Van Limburg had gedaan ter modernisering van het binnenlands bestuur in de prullenbak. De inlander moest zijn plaats weten en voor experimenten was verder geen plaats, die brachten alleen maar de hoofden op hol. De besproken opstanden, die de staatsorde hadden bedreigd, bewezen het overtuigend. De Graaff vond dat dat niet verder toegelicht hoefde te worden.

In februari 1922 kwam de “Wet op de bestuurshervorming van Nederlandsch Indië” tot stand[297]. Er kwamen op Java drie provincies met provincieraden[298]. Maar die raden hadden vrijwel geen bevoegdheden. Verder voorzag deze wet in de instelling van stadsgemeenten en regentschapsraden. Maar alleen in de regentschapsraden was sprake van een direct gekozen raad, waarin ook inlanders terecht konden komen. En een regentschapsraad ook weer een vrij beperkte bevoegdheid. Eigen geldmiddelen kregen deze nieuwe lagere organen onvoldoende. De centrale bestuurslichamen op Java konden een echte, betekenisvolle decentralisatie tegenwerken. Dat deden ze ook. De bestuursherziening bleef daarenboven tot Java beperkt. De bedoeling was oorspronkelijk geweest ook gouvernementsraden in de Buitengewesten en Sumatra op te richten met zelfstandige bevoegdheden. Flink trok De Graaff daar niet aan. Hij vond het allemaal niet nodig. Op 23 juni 1925 kwam de “Wet op de Indische Staatsinrichting” tot stand. Deze wet verving het uit 1854 stammend “Regeeringsreglement op de Indische Staatsinrichting”. De nieuwe wet regelde onder andere de positie van de Volksraad opnieuw. Wel was de gouverneur-generaal nu verplicht “inwendige aangelegenheden” voor te leggen aan de Volksraad en daarbij te streven naar overeenstemming met de Volksraad. Streven. Het was dus niet zo dat

297 Zie: Simon de Graaff, Parlementaire geschiedenis van de Wet tot hervorming der grondslagen van het gewestelijk en plaatselijk bestuur in Nederlandsch-Indië (Indische Bestuurshervorming), Uitgeverij Martinus Nijhoff: ’s-Gravenhage, 1939. Zie voor de wetstekst Indisch Staatsblad 1922 Nr 216. Men vindt daar ook de opsomming van de Uitvoeringsbesluiten.

298 West-Java, Midden-Java, Oost-Java. Aan het hoofd van een provincie stond een gouverneur, bijgestaan door een provinciale raad, die maar ten dele gekozen werd, en dan nog via censuskiesrecht.

een concept-ordonnantie alleen maar verbindend kon worden op basis van overeenstemming met de Raad, dat ontging de inlanders niet.

Wat nu, indien de gouverneur-generaal niet tot die overeenstemming kan geraken? Dan kan de gouverneur-generaal zelf de ordonnantie vaststellen. De Volksraad kan zich daartegen dan richten tot de Nederlandse regering. Die kan dan besluiten, het onderwerp zelf bij algemene maatregel van bestuur vast te stellen. Maar de Nederlandse wetgever kan óók de vastgestelde ordonnantie vernietigen. Dat kan op grond van strijd met de grondwet, de wet of het algemeen belang. Wat moet er gebeuren als die wetgever vernietigd heeft? Dan moet de gouverneur-generaal opnieuw trachten in de materie te voorzien. Krijgt hij dan alweer geen overeenstemming, dan kan hij zelf de ordonnantie slaan, de Volksraad kan die dan alweer voor vernietiging voordragen. En zo voorts. Het is hoogst omslachtig. En verder is iedereen volkomen duidelijk dat de Nederlandse wetgever hier uiteindelijk het laatste woord blijft houden[299]. En dat, terwijl de bedoeling in 1918 nu juist was om Nederlandsch Indië méér autonomie te geven. Het tegendeel blijkt nu het geval.

Dat blijft in Indië niet onopgemerkt. Gesteld al dát in de inlanders een voorstel zouden kunnen doordrukken tot vernietiging van een door hen niet gewenste ordonnantie, dan zou het toch Den Haag zijn, waar de knoop zou worden doorgehakt. En verder hadden ze nog steeds geen meerderheid, ook dat nog. Integendeel: een Europese meerderheid bléef in die Raad gehandhaafd. Dat was ál te opvallend. Dat was volkomen in strijd met alle beloften, gedaan door Idenburg, Van Limburg Stirum en eerder door Pleijte. De Volksraad zou echt een volksvertegenwoordigend karakter hebben, was toegezegd. Niet nú, in 1918, meteen, zeker, maar op korte termijn wél. Wat bleef daar van over als een *minderheid* onder de bevolking van de Archipel in deze Volksraad een *meerderheid* zou blijven? De ontstemming in Indië was groot. De Nederlandse wetgever komt daarom terug van deze reductie op het inlandse element in de Volksraad-bezetting. Een apart wijzigingswetje dus. Het aantal Volksraadleden wordt nu op zestig bepaald, waarvan tweeëntwintig te benoemen en achtendertig te verkiezen. Van deze zestig moet de helft uit inheemsen bestaan. De andere helft uit Europeanen en vreemde oosterlingen, Dat laatste slaat op Japanners, Indo-Chinezen en Chinezen. Aldus is de inlandse meerderheid bij wetsduiding verzekerd[300]. Het is zó duidelijk een concessie die met tegenzin is gedaan, onder druk van de vrees voor nieuwe woelingen, dat zij de gemoederen bepaald niet bedaart. De Graaff heeft er geen oog voor.

In 1932 formuleerde De Graaff, in zijn derde ministerschapsperiode, pas een beginselplan voor de voorgestelde gewestelijke gouvernementsraden. Maar toen was de economische crisis, die inzette met de *krach* op de beurs in *Wallstreet* te New York in 1929 in volle omvang ook in de Archipel tot gelding gekomen. Er was nergens meer geld voor, integendeel, op de begroting van de Indische jaaruitgaven moest aanmerkelijk bezuinigd worden. Met ingang van het jaar 1938 konden de gouvernementen Sumatra, Borneo en Grote Oost worden ingesteld, maar weer met raden, die verrassend weinig te vertellen hadden. De Graaff had er eenvoudigweg geen zin in, hij zag ook niet dat er behoefte aan zou zijn de inlanders op lager niveau in hun gewesten mee te laten beslissen. Hij werd zeker wel van bevoegde zijde gewaarschuwd. Er waren genoeg experts in de Indische staatshuishouding die de gefrustreerde stemming onder de inlanders goed peilden en die ook bij het centraal gezag te Batavia meldden. Zo protesteerden regeringsadviseurs als Abendanon, Hazeu, Carpentier Alting, Stokvis en Van Vollenhoven echt wel bij het Binnenlands Bestuur dat de inlanders zich steeds minder loyaal begonnen te voelen aan het koloniaal gezag.

---

299 Zie: Oud, *Het Jongste Verleden*, a.w., Vol II, pp. 242-259**.** Het geldt hier een uiterst verwarrende discussie omdat er nogal wat met taal wordt gegoocheld: De Graaff wil niet toegeven dat hij de autonomie van de Indische regering eigenlijk vermindert, niet vermeerdert zoals hij tracht te doen voorkomen. Hij heeft heel veel tijd erin geïnvesteerd om de suggestie overeind te houden dat hij Nederlandsch Indië meer zelfstandige regeringsbevoegdheden gaf en bedreef daartoe een onnavolgbare en dus onbruikbare hoogscholastiek mert termen als “opperbestuur en algemeen bestuur van de binnenlandse aangelegenheden” en “algemene en bijzondere aangelegenheden”.

300 Oud, *Het Jongste Verleden,* a.w., Vol. II, pp. 244, 259.

Maar mensen als De Graaff, en zijn opvolger Welter, die ook het volledige oor hadden van de in deze jaren oppermachtige Colijn die zich altijd en overal opmerkelijk met de Archipel bleef bemoeien, minister-president of minister van koloniën of niet, hadden er geen boodschap aan. Ze vonden het nationalisme een bevlieging van een buitengewoon klein groepje wrokkende intellectuelen dat op verkrampte wijze "Het Westen" probeerde te imiteren, zonder daarvoor het bijbehorende gevoel van "burgerschapszin" ontwikkeld te hebben. Vooral Colijn placht zich graag in deze zin uit te drukken. De gouverneurs-generaal namen deze uitdrukkingen graag over van deze man, die een zekere machtswellust ontwikkelde naarmate hij meende als regeringsleider steeds onmisbaarder te worden. De Graaff zat drie achtereenvolgende termijnen uit als bewindsman voor koloniën. Hij is echt wel betekenisbepalend geweest voor de interbellaire periode. Het koloniaal bestuur werd steeds autoritairder, steeds centralistischer en steeds wantrouwender jegens de inlander. En het voelde zich steeds onaantastbaarder.

VII.2 De steeds conservatievere stellingnames van Colijn

VII.2.1 Heldring over Colijn als een al te zelfovertuigd man

"Mijn drie weken van samenwerking met Colijn hebben mij het inzicht geopend op een hoogst kundig en krachtig man, geneigd om te doceeren, ijdel en enigszins behept met de allures van een nouveau riche. Als onderhandelaar in Londen heeft hij zijn goede en zijn kwade zijde. Hij is zeer helder en leidt onze onderlinge beraadslagingen uitmuntend, maar zijn meening is altijd dadelijk gevormd, ook over dingen waarvan hij weinig verstand heeft. Hij spreekt en verstaat Engelsch niet goed en daar de Engelschen hem als oud-Minister zeer aardig weten te cajoleeren, zegt hij te gauw "yes" en "allright", waardoor wij ons standpunt soms onnoodig moeten prijsgeven. Hij zal Deterding opvolgen en hier gaan wonen. Ik vrees, dat deze zwakte hem mettertijd wel eens parten zal spelen. Zijn succes begint hem naar het hoofd te stijgen. " Aldus noteert Ernst Heldring op 14 november 1918 in zijn onwaardeerbaar dagboek[301].

Heldring is dan onder leiding van Colijn in een regeringsdelegatie te Londen om de afwikkeling te bespreken van de relaties die zich tussen het neutrale Nederland en het zegevierende Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië gedurende de afgelopen wereldkrijg hebben gevormd. Zo moet Groot-Brittannië een groot aantal Nederlandse koopvaardijschepen die het inbeslaggenomen heeft weer vrijgeven, terwijl Nederland duizenden Britste militairen die het geïnterneerd heeft zo spoedig mogelijk terugzenden naar hun thuisland. Beide partijen zijn elkaar omvangrijke schadeloosstellingen, vergoedingen en renten schuldig, waarbij voorts nog de opheffing van de Britse blokkade komt die de Noordzee bijna ontoegankelijk heeft gemaakt voor de koopvaardijvaart tussen Nederland en de rest van de wereld, inzonderheid met Nederlandsch Indië. De karakteristiek van Heldring van Colijns persoonlijkheid wordt door velen die 's mans betekenis voor de Nederlandse positie in de wereld gedurende het interbellum treffend juist gevonden.

VII.2.2 Colijn stelt de naoorlogse dekolonisatoren in de schaduw

Aangezien Colijn voor de koloniale politiek in deze periode vrijwel bepalend is geweest, is het van belang zowel bij deze schets als bij diens beleid te dien aanzien even stil te staan. Want ook ruim nadat Colijn tot zijn vaderen zal zijn verzameld zal hij dat beleid blijven bepalen, omdat een man als minister-president Schermerhorn, die het eerste na-oorlogse kabinet van die naam leidt samen met Drees – en nu wordt uiteraard gedoeld op de periode ná 1945 – zich van de grondlijnen van die politiek niet of nauwelijks kan losmaken. Zo blijft de slagschaduw van deze Anti-Revolutionair zijn donkere contouren voor zich uitwerpen, wat aan dat beleid en de dekolonisatiepolitiek in bepaalde opzichten rampzalige dimensies zal verlenen. Men kan gerust zeggen, dat alléén

301 *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954),* uitgegeven door Dr. Joh. De Vries, III Vols., Uitgeverij Wolters-Noordhoff NV, Groningen 1970, Vol I, p. 264.

luitenant-gouverneur-generaal Van Mook zich aan die schaduw heeft weten te ontworstelen – en dat is ’s mans loopbaan niet ten goede gekomen.

We kwamen Colijn al tegen bij de bloederige expedities naar Lombok en Atjeh. En vervolgens bij de niet minder bloederige verkenningstochten door de Alas-landen in noordelijk Sumatra. Hij doorreisde in een opmerkelijk hoog tempo de hele Archipel, voordat hij terugkeerde naar het moederland. Een toegewijd krijgsman, was Colijn tevens een enorme houwdegen. Als militair kreeg hij bevordering na bevordering en werd overladen met onderscheidingen. Als vleugeladjudant van de generaal Van Heutsz kreeg hij eervolle opdrachten met vrijwel blanco volmachten. Als kapitein bij keuze bevorderd, rinkelend met een eresabel, hem gegund bij order van Hare Majesteit de Koningin, meermalen geprezen in eervolle vermeldingen in het legerbulletin, steeg zijn eigendunk maandelijks. En hij hád al niet de neiging om zichzelf te onderschatten. Dat blijkt uit zijn rapportages over zijn superieur, Van Heutsz zelf. Die rapporten brengt Colijn rechtstreeks uit aan diens ultieme politieke superieur, de minister van koloniën, zelfs de gouverneur-generaal van Indië – die toch opperbevelhebber van het Indisch leger is – passerend.

Van Heutsz, zo oordeelt Colijn met een vrijmoedigheid die nauwelijks meer passend is voor een onderhebbende, doet het allemaal niet onaardig. Hij is wat abrupt, al te kort door de bocht en heeft meningen klaar over zaken, waar hij geen verstand van heeft. Het is hier, dat de historicus denkt: verrek, Colijn lijkt dus heel veel op Van Heutsz, als men zich Heldrings taxatie van Colijn weer te binnen brengt. Colijn nu, teruggekeerd in Nederland, komt in 1909 ter audiëntie bij de machtige Abraham Kuyper[302]. Deze man geeft hem onmiddellijk zijn vaderlijke zegen: hier is de man die wellicht zijn voetsporen drukken kan. Het zal Colijn geen moeite kosten, zulks te bevestigen. Nauwelijks opgenomen in de gelederen van de Anti-Revolutionaire keurbende wordt Colijn verkoren om in 1910 minister van oorlog te worden.

Eerlijk is eerlijk: dat doet Colijn goed. Hij hervormt het landleger, hij jast de kustverdedigingswetgeving door de Staten-Generaal, hij wendt zich in de voorgeschreven tale Kanaäns tot het in godsvertrouwen hunkerend naar hem opziend calvinistisch klootjesvolk, de “kleyne luyden” van Groen van Prinsterer. Komt hij een deputatenvergadering van de Anti-Revolutionaire Partij met zijn aanwezigheid opluisteren, dan krijgt hij na afloop automatisch een “oppudaaltje”. Dat is een plechtzang, die begint met de strofe “Dat s’ Heeren zegen op u daal’”. Een dominee die een “oppudaaltje” scoort, voor bij voorbeeld een goed uitgevallen paaspreek, mag daar graag jaren later nog over spreken, en Colijn krijgt zoiets bijna wekelijks. Het kán niet anders of dat heeft gevolgen voor de persoonlijkheidsvorming. Dat is goed aan Colijn te merken. Hij heeft eigenlijk altijd en overal gelijk. Alleen, dat is euvel, de mensen zijn te stom om dat in te zien.

VII.2.3 Colijn als brede-basis-premier: gods raadsbesluit bracht Neerland en Indië saâm

P.J. Oud is jarenlang minister van financiën geweest in het brede basis-kabinet van Colijn van 1933-1937. Oud is Vrijzinnig Democraat, een liberaal. Hij moet weinig hebben van bevindelijk calvinisme en al helemáál niet wanneer daaruit staatkundige consequenties worden getrokken. Je zou dan zeggen, dat Oud het niet best kan vinden met Colijn. Want die doet niet anders dan zulke gevolgtrekkingen maken. Het tegendeel is echter het geval. Ze zijn de beste vrienden. Maar dat komt, omdat Oud, zijns ondanks, Colijn overal gelijk in geeft. Ook in zaken, waar Colijn absoluut geen verstand van heeft. Maar zelfs Oud heeft oog voor Colijns zwakheden[303]. Colijn heeft de pest aan lange overleggen. Hij háát compromissen. Hij is voor ingewikkelde kwesties niet bang. Maar hoe lost hij die op? Als de luitenant te Atjeh: hij trekt zijn klewang, slaat links en rechts iedereen neer die hem tegenstand biedt en hakt vervolgens met een daverende slag de knoop

302 Langeveld, Hendrikus Colijn 1869-1944, a.w., Vol I, pp. 143 vv.

303 Oud geeft een uitvoerige karakteristiek van Colijn in zijn *Het Jongste Verleden*, a.w. Vol. II, pp. 25-27.

door. Dat is niet een tactiek die in polderland Nederland echt vruchtdragend blijkt te zijn. Colijn vindt dan ook dat de parlementaire democratie niet alleen tijdverspilling genereert, hij vindt het een onzinnig systeem. De mensen moeten doen wat Colijn zegt. En omdat inlanders uit de Archipel dat niet willen, zijn dat minderwaardige mensen. Mensen die niet tot zelfbestuur in staat zijn. En maar niet tot dat inzicht willen komen. Daarom is Colijn, ook al belijdt hij steeds de ethische richting, niet echt een man die diep over dekolonisatie wil nadenken. Op een onbewaakt ogenblik zegt hij een geestverwant dat hij een Nederlandse Mussolini zou kunnen zijn als hij zou willen.

Hij wil het niet, dat is het mooie van hem, maar goed voor Nederland zou het wel zijn. Aalberse, de katholieke voorman die eerder met Colijn als minister van financiën in een confessioneel kabinet de portefeuille van arbeid heeft, en later als fractievoorzitter van de Roomsch-Katholieke Staatspartij geen verantwoording wil nemen voor Colijns draconische bezuiningspolitiek zoals uitgevoerd door het brede basis-kabinet Colijn, beschrijft Colijn als een “machtswellusteling” die denkt dat zonder zijn leiding ’s werelds loop vergaat. Hij noteert veel eerder walgend dat Colijn alleen maar kan denken in termen van bezuiniging. Wanneer Aalberse een wetsontwerp voordraagt over de bestrijding van de kwakzalverij is Colijn meteen heftig tegen. Want dat kost geld. Laat mensen maar kwakzalven. Ze moeten het zelf maar weten. Als ze niet wijzer zijn, zijn ze niet te helpen. “Colijn”— aldus Aalberse --“redeneerde als een kip zonder kop; ik toonde hem aan dat hij ’t glad mis had en er niets van wist. Toen antwoordde hij: dat doe ik ook niet en ik wil er ook niets van weten, dat is de eenige manier om te bezuinigen! Ik zei dat ’t dan maar ’t beste was om naast den minister van Finantiën, die er niets van weet en niets van weten wil, aan het hoofd der andere departementen negen ezels te zetten, dan zou volgens Colijns theorie het tekort op de begrooting ’t snelst worden weggewerkt!”[304]

Alléén maar om de “gave gulden” te redden. Dat werkloze arbeiders ieder zelfrespect verliezen interesseert Colijn geen zier. Aalberse heeft hem – het is hartje crisis – gewezen op de massale onafzienbare werkloosheid, de vernederende steunverlening en de gevolgen die alwéér een korting op het zelfbesef van de steuntrekker hebben moet. Hij verwijt Colijn, die inderdaad met alweer een kortingsronde aankomt, dat hij oordeelt en beslist, zonder ergens iets van te weten. Colijn reageert dan wederom met de opmerking: “Zoo is het. Dat is de enige manier om te bezuinigen.” Dat is Colijns grondhouding ook betreffende de talloze voorstellen om tenminste enigszins tegemoet te komen aan de behoefte van de inheemse bevolking van de Archipel tot zelfbestemming in het staatkundige vlak. Die zelfbestemming is helemaal niet nodig. Gods ondoorgrondelijk raadsbesluit bracht Neerland onder Oranje en Indië saâm. Zo zal Colijn zijn mannenbroeders op menige deputatenvergadering voorgaan. Zolang de inheemsen niet voldoende christelijk zijn opgevoed en in gods ordonnantiën ingeleid, zijn zij geen zelfbestemming waardig. Houd ze dergeljke verwarring schappende fantasterijen ook niet voor. Het is niet voor hun bestwil. Ze zijn er niet voor voorbestemd. Een kolinaal bestuur dat niet uitgaat van deze vanzelfsprekende waarheden heeft gods leiding niet herkend in de geschiedenis van Neerlands calvinistisch volkskarakter, dat Groen van Prinsterer in zijn weldoorplogen en godsbevindelijke *Geschiedenis van het Vaderland* zo treffend verwoord heeft. Groen, die dat volk herkende als het uitverkoren puik der natie zoals eerstijds de stam Israëls, geleid door veertig jaren woestijn, teneinde over de stammen te heersen die Jahweh hen daartoe voorbeschikte. Men moet het willen zien, wil men met vrucht de inheemsen kunnen leiden onder hun tropenzon. Zo verwoordt Colijn het steeds weer, staande tegenover de mannenhaag in kamgaren donkere pakken, overhuifd door de geur van mottenballen. En zij zullen, de broederen, hun voorman dreunend

304 *Dagboeken van P.J.M.Aalberse 1902-1947, Uitgegeven door J.P. de Valk en A.C.M. Kappelhof,* Instituut voor Nederlandse Geschiedenis: Den Haag 2006 ISBN. 90-5216-151-8 NUR 680, p. 193. Uit Alberses verdere aantekeningen over deze ministerraadszitting van dinsdag 18 september 1923 blijkt dat de gedachtewisseling verder enigszins scherp verliep. Aalberses dagboek wemelt van dat soort passus waar Colijn zich als weinig subtiel doet kennen.

wederom een oppudaaltje[305] toezingen, verheugd over deze toogdag waarop de Here Here weer deed blijken dat zij het niet zullen hebben, de goden dezer tijd, niet om hun erf te wezen heeft god het ons bevrijd. Bedoeld is: het oude Nederland. Dat standvastig der vaad'ren erfdeel -- Indië -- moet handhaven.[306] Colijn bepaalde uiteindelijk wie er als gouverneur-generaal herwaarts ging en deze weer welke directeur hij op deze binnenlandse aangelegenheid zou loslaten. Zo ging het tot maart 1942. En zo wilde de Nederlandse regering haar taakstelling ook hervatten in augustus 1945.

VII.3 Fock als gouverneur-generaal

VII.3.1 Focks philippica over de verwarrende fantasiën die Van Limburg in het leven riep betreffende de Volksraad

Dirk Fock[307] had zich, we zagen het al, in 1919 als tweede kamervoorzitter niet ontzien de voorzitterszetel te verlaten en plaats te nemen achter het spreekgestoelte om ernstige kritiek te leveren op het optreden van de gouverneur-generaal Van Limburg Stirum, bij de installatie van de Volksraad als landsorgaan binnen de Indische staatsregeling. Fock deed dat bij de gelegenheid van de behandeling van de jaarlijkse begroting van Nederlandsch Indië[308]. Hij had Van Limburg nogal wat verwijten gemaakt. Hij had het gehad over een "zeer vreemde houding" en een dienovereenkomstige fantasie. Van Limburg had immers gesproken over "daadwerkelijke medezeggenschap in en controle op het bestuur" dat de Volksraad zou hebben. Dat was niet alleen een volkomen foutieve voorstelling van zaken, maar het was ook iets wat bepaald niet wenselijk was. Het had bevreemding gewekt. Er moet héél wat aan de hand zijn, wil een

---

[305] Ik gaf al aan dat in calvinistische kring destijds een spreker die de juiste snaar had weten te raken vanaf de kansel door het auditorium de huldezang kreeg betuigd "Dat 's heren zegen op u daal'". In de wandeling: "een opppudaaltje". Ik relateer het voor het ongelovig nageslacht ter memorie.

[306] Het gaat om het nationaal christelijk lied geschreven door Isaäc da Costa, getoonzet op een aloude melodie, opgenomen in de zangbundel van Johannes de Heer. Het werd ook wel het calvinistisch volkslied genoemd en werd gezongen in Anti-Revolutionaire en Christelijk Historische kring bij de opening en sluiting van staatkundige bijeenkomsten:

Zij zullen het niet hebben, ons oude Nederland;

Het bleef bij alle ellende Gods en der vaadr'en pand

Zij zullen het niet hebben, de goden van de tijd.

Niet om hun erf te wezen heeft God het ons bevrijd;

Niet om hun erf te wezen, heeft God het ons bevrijd.

[307] 1858-1941. Fock was een conservatief-liberaal en lid van de Liberale Unie. Hij had grote belangstelling voor koloniale vraagstukken. In Rotterdam had hij kennisgemaakt met het grote belang van de Indische beurtvaart voor deze Rijnhavenstad. Fock werd in het kabinet-De Meester minister van Koloniën. Het kabinet-De Meester echter was wankel en viel al in 1908 over een futiliteit. Fock werd toen gouverneur van Suriname. Hij werd vervolgens weer voor de Liberale Unie lid van de Tweede Kamer. In die hoedanigheid werd hij gekozen als kamervoorzitter in 1917. Hij volgde de uiterst ervaren en gezaghebbende Goeman Borgesius op. Anders dan deze was hij niet al te afstandelijk, bezadigd en neutraal. Door de quasi-revolutie van Troelstra in november 1918 was hij diep geschokt en sedertdien laboreerde hij enigszins aan socialisten-haat. Het is wellicht daaraan te wijten dat hij tot de in de hoofdtekst genoemde opvallende manoeuvre in 1919 kwam ten aanzien van de Indische begroting. Hij werd gouverneur-generaal in 1921 om zoveel mogelijk terug te draaien van de toezeggingen die Van Limburg Stirum de inlanders zou hebben gedaan in 1918 bij de installatie van de pasbenoemde Volksraad, zoals in de hoofdtekst aangegeven. Veel bracht Fock daar echter niet van terecht. Fock slaagde er nauwelijks in serieus gezag te krijgen, ook niet bij de banke bovenlaag. In 1926 keerde hij terug naar Nederland, na een ook voor hem teleurstellend verloop van zijn Indische landvoogdij. Hij ging terug in de politiek, wederom als conservatief liberaal en later als voorzitter van de ietwat reactionaire "Vrijheidsbond" die in het interbellum nauwelijks voet aan de grond kreeg. Als Vrijheidsbonder becritiseerde Fock vooral zijn opvolger als gouverneur-generaal A.C.D. de Graeff.

[308] Oud, *Het Jongste Verleden,* a.s., Vol. I pp. 229-230.

kamervoorzitter van zijn zetel afdalen om volledig deel te nemen, zonder enige terughouding, aan een parlementair debat.

Dat kan hij alleen doen als hij meent dat hij hoogstpersoonlijke feiten naar voren moet brengen die de regering niet uit anderen hoofde kan vernemen. Maar daarvan was geen sprake destijds. De hele kamer was ontstemd over de toonzetting van de installatierede. Die suggereerde véél meer bevoegdheden bij de Raad dan hij had. En die rede liep vooruit op het wetgevingsproces dat nog bij diezelfde Tweede Kamer aanhangig gemaakt zou moeten worden, gesteld al dát de regering zou vinden dat die Raad inderdaad mede-wetgevende bevoegdheden zou moeten bezitten of iedere bestuursdaad van de Indische regering zou moeten mede-controleren. Mede-controleren, want daar was nog altijd de Raad van Indië die al veel regeringsdaden in concreto controleerde, zij het dan via al dan niet scherp getoonzette adviezen. Ten tweede had Fock zich rechtstreeks tegen de gouverneur-generaal opgesteld, een topambtenaar, uiteindelijk vallend onder de integrale politieke verantwoordelijkheid van de minister van Koloniën.

VII.3.2 Waarom riep Fock de minister van Koloniën niet ter verantwoording?

Als Fock al had gevonden dat de gouverneur-generaal zijn ambtsbediening schromelijk had overschreden – Fock suggereerde zulks meerdere malen in zijn philippica – dan had hij die bewindspersoon – Idenburg – ter verantwoording moeten roepen en hem moeten vragen waarom hij deze topambtenaar eigenlijk nog handhaafde. Maar Fock had gezegd, integendeel, dat hij juist déze minister allerminst onaangenaam had willen zijn. Fock, lid van de Liberale Unie, was in 1901 voor een Rotterdams district in de Tweede Kamer gekomen. Hij had de advocatuur uitgeoefend in die handelsstad en gold als een specialiteit in het Indisch recht. In het kabinet-De Meester was hij minister van koloniën geweest.

Hij had doen blijken veel te voelen voor de voortzetting van de ethische politiek die het confessionele kabinet Kuyper in 1901 had ingezet, juist toen Idenburg, als kampioen van deze idealistische benadering minister van koloniën was. Voor een liberaal een opvallende positiekeuze. Want Idenburg was de man van de christelijke school met de Bijbel. En die Bijbel achtte hij ook in de koloniën richtinggevend voor de opvoeding van de schoolgaande desa-jeugd al kon dat niet overal aanstonds gepraktiseerd worden.

Daarvoor vorderde Idenburg óók gelden op de Indische begroting en het was juist om die reden dat de Liberale Unie oppositie tegen de ethische politiek had gekozen: zo bleef er van de scheiding tussen “kerk” en “staat” weinig over, mede, omdat noch Kuyper noch Idenburg er enige twijfel over lieten bestaan dat die Bijbel slechts de Staten-Bijbel kon zijn in de redactie-1619 en dan nog verstaan in de Nederduytsch Gereformeerde traditie. Het was juist daarom dat links unaniem een verbond gesloten had om de confessionelen het regeerkasteel uit te jagen, ook al had de steeds rabiater wordende persoon van Abraham Kuyper De Geweldige daar eveneens alles mee te maken. Deswege was het kabinet-De Meester aangetreden, daarom was de opstelling van Foch – tóch voorzetting van de christelijk-ethische richting van de “opheffers” -- bepaald opvallend geweest.

VII.3.3 Colijn domineert de hele koloniale politiek

Inmiddels was Fock steeds meer onder invloed gekomen van de zo imponerende Colijn, die, als steeds, over de toekomst van de Nederlandse koloniën in het Verre Oosten uitgesproken gedachten had. Opvallend is het profetisch talent dat Colijn in deze tijd aan de dag meent te moeten leggen, ook over de ontwikkelingen van meer dan een halve eeuw. Het volk van de Archipel is voor zelfbestuur niet rijp. Wellicht kan het daartoe opgevoed worden, zeker, Colijn sluit het niet uit, maar dat zal dan een heel werk zijn. Wie dit volk kent – zoals Colijn die daarin praktizijn is – weet dat het een geheel eigen ontwikkelingsbaan heeft. Het zal onderaan in de Indische staatshiërarchie moeten beginnen. Bij de gewesten, dan in de provincies, als het zich in de gewesten bewezen heeft. Uiteindelijk zal het wellicht tot medebestuur in staat zijn op het niveau van de landsregering. Dat zal nog decennia duren, maar er is hoop. Aldus een zelfverzekerde Colijn

in een boekje dat in 1919 uiterst gangbaar is: “Staatkundige hervormingen in Nederlandsch-Indië”. Menige kamerlid heeft het op zijn tafeltje liggen bij de behandelingen van de Indische begroting. De Anti-Revolutionaire kamerleden kennen het bijkans uit hun hoofd en zij domineren thans dat begrotingsdebat tot in 1940. Wat Colijn nu tegen Van Limburg heeft, is dat hij de zaak op zijn kop zet. Hij begint juist bovenin de bevoegdheidspiramide van het Indisch staatsbestuur. Een kind kan zien dat dat spaak moeten lopen. Zoals dat kind óók kan zien, dat de Archipel alleen maar een gecentraliseerde eenheidsstaat kán zijn zolang de Nederlanders het landsgezag bekleden.

Zij zijn het enige samenbindend middel binnen deze aan diversiteit overrijke meervolkerengemeenschap. Eenheid van bevolking kan hier nooit bestaan. Laat men deze mensen aan hun eigen lot over, dan vechten zij elkaar de tent uit. Komt het ooit tot enige samenwerking door de inheemse bevolking op overkoepelend niveau, dan kan dat alleen in confederatief verband waarbinnen de Archipel vier grote landen of bondsstaten moet tellen: Borneo en de verdere oostwaarts gelegen eilanden groepen, ook wel: “De Groote Oost”, vervolgens Sumatra (want dat is verschrikkelijk lastig), Java tezamen met Madoera en uiteindelijk de rest. Deze grote eilandengroepen vertonen enige culturele coherentie, hebben ook een zekere vatbaarheid voor economische zelfstandigheid, maar zullen de defensie en buitenlandse betrekkingen altijd moeten overlaten aan Den Haag. Wie het anders ziet, weet niet, waar hij het over heeft. Men moet aannemen dat Fock hiervan onder de indruk is geweest, want de rest van zijn ambtelijk bestaan zal hij het hier hartgrondig mee eens zijn. Daarom kan Fock in 1921 Van Limburg opvolgen en dit alles uitvoeren. Dat zal hij doen, en iedere inheemse die deze visie wenst te bestrijden kan rekenen op preventie of repressie, beide varianten heeft deze landvoogd in ruime mate voorhanden. Veel zeggen doet hij in het openbaar verder niet – anders dan de hierna te bespreken De Jonge – en wellicht geldt hij daarom als een “kleurloze” landvoogd.

VII.4 De Graeff als moderator

VII.4.1 Schipperen tussen Colijn en De Geer

De Graeff probeerde toch wat meer in de ethische opheffings-richting bij te sturen. Hij werd benoemd op voordracht van J.C. Koningsberger in het wat zwalkend interim-kabinet-De Geer. Dat was het eerste kabinet-Colijn opgevolgd dat ten val was gekomen over de gezantschapspost bij het Vaticaan. Die post, zo was de leuze van het protestantse volksdeel, was onverenigbaar met het volkskarakter van een protestantse natie. Niemand had deze val verwacht. De Geer moest wat improviseren. Hij gold niet bepaald als een krachtfiguur. Hij was de man van kleurloze compromissen en schipperen bij gebrek aan beter. Maar juist in Nederland met zijn overmaat aan poltieke partijen is daar vaak meer behoefte aan dan aan een staatkundige krachtpatser. Tenminste: een figuur die de indruk weet te maken dat hij zo’n vitale doordrukker is. Colijn had zich op die indruk toegelegd. En daarin was hij voortreffelijk geslaagd. Maar Colijn stond voorlopig mokkend buiten spel. Hij had zich bij zijn protestantse broeders iets te veel vergaloppeerd door zijn verbond met het Roomse Volksdeel dat zoveel waarde hechtte aan diplomatieke betrekkingen met het oppermachtige Vaticaan. Colijns tijd moest nog komen. Op het koloniale beleid had dat toch een zekere invloed.

De geharnaste aanpak van de opstandige inlander geraakte iets meer op de achtergrond, tenminste, in het algemene regeringsbeleid. Niet in het dagelijkse optreden van het binnenlands bestuur, justitie en politie voor zover vanuit Batavia gedirigeerd. De Geer had daar ook niet zulke precieze gedachten over, hij was van de Christelijk Historische Unie, en die Indische koloniën, die scheen Nederland nu eenmaal te moeten hebben om economische redenen, maar véél had De Geer er niet mee. En eigenlijk was hij vóór alles, waar Colijn tegen was, en omgekeerd, want de heren mochten elkaar absoluut niet. En zo kwam, redelijk onverwacht, deze Koningsberger op koloniën. Heel duidelijke denkbeelden over de staatsinrichting van Indië had hij niet en De Graeff had de naam van een bezadigd, gezeten en mild man. De Graeff vond dat de duidelijke lijn die Idenburg en Van Limburg hadden uitgezet niet verbroken mocht worden, behoudens absolute

noodzaak. Beloften maakten immers schuld. Ongelukkigerwijze kreeg De Graeff te maken met de heftige naweeën van alle opstanden die tussen 1920 en 1926 waren uitgebroken, waarbij de koloniale bovenlaag draconische maatregelen eiste om de inlanders mores te leren. Tegen zijn zin trof De Graeff dus de interneringsmaatregelen die hierboven besproken werden.

VII.4.2 De Graaff en De Graeff kunnen niet door één deur

Tussen de minister van koloniën De Graaff die na het interim-kabinet De Geer zijn ambtsperiode weer aanvaardde en de gouverneur-generaal De Graeff, die benoemd was omdat hij toch het bestuur in de Archipel in democratische zin wilde moderniseren boterde het niet. Ze werkten elkaar niet alleen tegen, ze kregen ook conflicten, waarbij uiteraard de minister steeds aan het langste eind trok. De minister kon dreigen de gouverneur-generaal te “overrulen”. Dat kón hij doen, omdat hij de ordonnantiën van de gouverneur-generaal zou kúnnen voordragen ter vernietiging aan de kroon. De nieuwste wet op de Indische bestuursopbouw of staatsinrichting liet dat immers toe. De experts hadden in de fase van de voorbereiding van deze wet al gewaarschuwd dat een tegenstrevende minister daar voortdurend mee zou kunnen dreigen in de richting van Batavia. Hij zou de gouverneur-generaal, die niet mét hem van gelijk gevoelen was, als het ware kunnen chanteren.

Dat was natuurlijk niet de bedoeling van de ingewikkelde constructie, waarin de minister een door de Volksraad niet gewenste ordonnantie zou kunnen terugdraaien. De bedoeling was, dat dit alleen in uiterste noodzaak zou gebeuren. En dan nog alleen als de minister zou kúnnen denken dat zijn vervangende wet uiteindelijk de Volksraad wél zou kunnen behagen. Bij reactionaire regelgeving, waarbij het Nederlands centrale gezag nogmaals werd versterkt, zou dat nauwelijks het geval kúnnen zijn. Maar erg duidelijk was de conflicten-constructie in de wet over de Indische staatshervorming nu ook weer niet. Bij een wat achterhoudende minister, die geen vertrouwen had in de gouverneur-generaal zou die constructie best een middel kunnen opleveren om oneigenlijke, verborgen en indirecte druk uit te oefenen. Zo’n minister was De Graaff wel. Bij de afdoening van het Djambi-schandaal, dat we bespraken, had hij dat wel laten blijken. Zo kon, langs deze slinkse weg, De Graaff allerlei uitvoeringsmaatregelen doordrijven waaraan De Graeff, de gouverneur-generaal eigenlijk een hekel had, zoals versterking van de manisee en de oprichting van een Indische mobiele veldgendarmerie of veldpolitie.

VII.4.3 De toenemende militarisering van manisee en veldgendarmerie

Deze uiterst getrainde politiemacht beschikte over goed geoutilleerde fietsbatallions met mitrailleursecties en spoorwegbrigades die gebruik konden maken van railcarriers die door spierkracht aangedreven werden, en die zowel geschikt waren voor het Indische normaalspoor en het locaalsmalspoor. Verder hadden ze voor die tijd geavanceerde draadloze radiocommunicatiemogelijkheden via batterijzenders bij zich, die op de carriers goed verplaatsbaar waren. De detachementen werden gekazerneerd in afgesloten kampementen en voortdurend verplaatst om al te veel contact met de lokale inlandse bevolking te voorkómen. De kazernes stonden steeds in telegrafisch contact met centrale politiehulpposten en konden steeds versterkt worden met KNIL-detachementen.

Het ging hier overduidelijk vooral om de gezagshandhaving op het platteland. Het Europese Binnenlands Bestuur had om dit soort hulptroepen gevraagd, nadat gebleken was dat het tegen de plattelandsguerilla’s niet veel vermocht. De detachementen waren gevormd als een soort stormkorpsen, zoals van de manisee, die uiterst effectief waren gebleken tijdens de tochten van Van Daalen in noordelijk Sumatra. Deze manifestaties van het centrale gezag van Batavia, overal opduikend op Java, waren weer niet geschikt om gevoelens van warme aanhankelijkheid aan het koloniale gezag op te roepen --- maar daarop rekende het gezag al lang niet meer.

Rust betekende: geen opstanden. Niet veel meer. Zolang het in die zin rustig was, was dat gezag tevreden. De hiërarchische leiding over de stormdetachementen werd gelegd bij de residenten, de topambtenaren op het lagere niveau in de binnenlanden. Zo trok de centrale in Batavia

repressie en preventie tezamen steeds meer naar zich toe. De Graeff wilde dit beslist niet. Maar hij werd steeds meer weggezet als een halve zachte die maar niet begreep dat je krachtdadig met de inlander moest omspringen.

Had Snouck Hurgronje zelf niet geleerd dat de Islamiet alleen gehoorzaamde als hij consequent geconfronteerd werd met een overweldigende militaire doorzettingsmacht die onoverwinnelijk was? Dan zwichtte de Islamiet, gehoorzaamde, en voor je het wist was hij dat gehoorzamen óók weer gewoon, want hij was uiteindelijk opportunistisch. Die lessen waren toch uit de Atjeh-oorlog te leren. Waarom wilde die De Graeff dat maar niet begrijpen, aldus de borreltafel-strategen aan de stamtafel in sociëteit "De Harmonie" te Batavia. De Graeff kreeg dus geen voet aan de grond, ook al omdat hij achter zijn rug steeds verlinkt werd. Hij was te intelligent om dat niet in de gaten te hebben. Voor hém waren deze jaren die van de gemiste kansen op een vertrouwensrelatie tussen de gestudeerde inlandse klassen en het ondernemend Hollands welvaren, dat onmiskenbaar positieve uitwerking had op de infrastructuur en de publieke nutswerken in de Archipel.

Grote irrigatiewerken, spoorverbindingen en havenbassins kwamen in deze periode gereed. De telefoon- en telegraafnetwerken kregen de voor een moderne industriële staat vereiste dichtheid. De Dienst Volksgezondheid van het Binnenlands Bestuur kreeg greep op de bestrijding van beruchte ziekten die de Archipel eeuwenlang geteisterd hadden: de builen- en de longenpest, de lepra, de lupus, de framboesia: overal waar de letters DVG-BB flapperend op de kleine, pittige gouvernementsbarkassen doordrongen, met de dozen salvarsan bij de dokter in de achtersteven opgestapeld, verdwenen deze teisteringen als sneeuw voor de zon. Als men deze beeldspraak in dat tropisch paradijs nog zou mogen gebruiken. De Graeff lukte het niet echt als moderator op te treden tussen de steeds zelfbewuster wordende intellectuele inlandse elite en de koloniale bovenlaag. De laatste meende dat ook niet nodig te hebben. Ze had de zaak onder controle.

VII.5 Welter als minister in het confessionele kabinet Colijn IV

VII.5.1 De thesen van de "gave gulden"en de "sluitende begroting"

De Rooms-katholiek Charles Josephus Ignatius Marie Welter[309] was minister van koloniën geworden in het eerste kabinet van Hendrikus Colijn. Hij had zich daarin doen kennen als een trouw volger van Colijns voetsporen. Colijn, altijd indachtig dat hij zijn politieke loopbaan aan de BPM te danken had, en meer in het bijzonder aan de interventies van Deterding, zette de belangen van het private ondernemingsklimaat in Nederlandsch Indië voor alles. Welter kende Indië goed, hij was bestuursambtenaar geweest op Java en daarna topambtenaar bij de regering te Batavia. Na 1926 legde Welter zich er op toe de wereld te bezien door de macro-economische bril van Colijn. Die had twee focussen. In elk glas één. De eerste was geconcentreerd op de "gave gulden": het vóór alles vasthouden aan de koppeling tussen dit muntstuk en de gouden standaard die de Londense *City* meldde weer te hebben ingevoerd kort na 1920. Colijn had dit kunststuk in Nederland volbracht.

Hij had daarvan als minister van financiën niet zonder dramatiek melding gemaakt tijdens het eerste begrotingsdebat dat hij in die hoedanigheid mocht voeren. Het had hem de positie en renommee van daadmens gebracht. Aan die reputatie hechtte Colijn grote waarde. Het tweede brandpunt, in het andere glas was dat van de "sluitende begroting". De rijksbegroting behoorde aan debet- en kredietkant te sluiten, zoals het huishoudboekje van de zorgvuldige huismoeder. Eén gulden kan men maar één keer uitgeven. Is dat geldstuk uitgegeven, dan héέft men het niet meer. Na zijn kortstondige loopbaan als minister werd Welter voorzitter van een bezuinigingscommissie die de uitgaven van de Indische regering post voor post op noodzaak en

309 1880-1972.

dekking moest nazien. Hij was daarin uiterst werkzaam en schiep een nieuw werkwoord: "weg-welteren" want hij schrapte menige ambtelijke aanstelling en positie van beambte.

VII.5.2 Welter als koloniale conservator

Van deze minister is niet anders te verwachten, dan persistente voortzetting van het beleid van Simon de Graaff. Men kan gerust zeggen dat daarom Colijn ook deze bewindspersoon heeft ingehuurd. Welter beschouwt zich eigenlijk als een conservator van een museum met kostbare schilderijen. Die moet zorgen dat deze kunstgewrochten ongeschonden blijven voor weer en wind die het Nederlandse klimaat zo kunnen teisteren. Hij moet zorgen voor de juiste inwendige vochtigheidsgraad van het museum, dat het schoongehouden wordt, dat de collectie de juiste lichtval krijgt, dat de bezoekersuren stiptelijk worden nagekomen. Maar het geheel architectonisch veranderen van het museumgebouw is niet de taak van een conservator. Dat kan de taak zijn van de eigenaar of beheerder van dat gebouw, de gemeente, de provincie of het rijk. Dat hoort niet tot de zorg van de bewaker van het kostbare erfgoed. Dat is wat de conservator bij begripsbepaling is, en zó wenst Welter zichzelf als minister van koloniën te zien.

Een betere zaakwaarnemer voor Colijns koloniale boedel, zal de Anti-Revolutionaire staatsman kwalijk kunnen vinden. Welter zal als minister vooral de hand op de knip houden en verder alle bestuurlijke experimenten met en in de Archipel afwijzen. Daaronder hoort bepaald de idee dat de Archipel een soort "dominion"-status zou kunnen krijgen in algemeen koninkrijksverband. Daarmee bedoelt men dat de Indische regering eigenlijk haar binnenlands bestuur in onafhankelijkheid voert, waarvoor zij een ministeriële verantwoordelijkheid draagt naar de Volksraad toe. Die Raad moet dan natuurlijk beter democratisch gelegitimeerd worden via een soort algemeen kiesrecht voor de mannelijke inlanders. Dat soort onrijpe gedachten wijst Welter af. Men vergelijke Nederland toch in genen dele met het Britse Imperium. Wat dáár mogelijk is met Nieuw Zeeland, Canada en Australië zal in komende decennia in het koninkrijk der Nederland onmogelijk zijn, gelet op het feit dat de inlanders in massa nog tevreden zijn met het bewerken van zijn stukje sawa, het weiden van zijn buffel en het fokken van zin pluimvee. Andere aspiraties heeft de inlander voorlopig niet tenzij heethoofden hem die opsolferen – en Welter weet uit eigen ervaring maar al te goed dat de SDAP een duchtige leerschool voor dat soort onafhankelijkheidsfanaten biedt[310].

VII.5.3 De sociaal-democraten willen het koloniaal bezit verkwanselen

Wat uit socialistische koker komt, moet per definitie in koloniaal verband met achterdocht en zorg bekeken worden, want veel meer dan verwarring wekkende fantasterijen weten de sociaal-democraten doorgaans niet te bieden. Het is belangrijk de teneur van de betoogtrant van deze minister voor ogen te houden, want hij zal het koloniale beleid van de Nederlandse regering gedurende de bezettingsperiode van 1940-1945 op hoofdpunten blijven bepalen. Welter toch zal ook optreden als minister van koloniën in het tweede kabinet-De Geer, het oorlogskabinet. De verhoudingen met Nederlandsch Indië zullen dan onder zware druk komen te staan omdat het moederland door de Duitsers volledig is bezet. Het rood-wit-blauw waait dan alleen nog maar fier en vrij over de Nederlandse koloniën in west en in oost.

Weliswaar zal De Geer al spoedig door Wilhelmina in persoon worden ontslagen als minister-president. Wilhelmina vindt hem onbetrouwbaar, onstandvastig en defaitistisch. De Geer, door Wilhelmina met consequente minachting als "Durk" aangeduid – in het Veluuws dialect dat Wilhelmina er soms op na houdt – heeft te vaak doen blijken dat hij de Duitse hegemonie op het west-Europese continent als voldongen feit aanvaarden wil. Hij wil onderhandelen met Hitler, daarbij het rijke bezit in de Archipel, waarop Nederland zich voorshands nog beroemen kan, als

[310] Zie: Oud, *Het Jongste Verleden,* a.w., Vol VI., pp. 179-212.

vuistpand inzettend mede ten behoeve van de Duitse oorlogsvloot die dringend behoefte heeft aan onmetelijke hoeveelheden stookolie.

VII.5.4 De man van het lot: Gerbrandy

Dat is voor Wilhelmina, die de man tóch al niet lijden kan, de druppel die de spreekwoordelijke emmer doet overlopen. Ze zet de man aan de kant. Ze benoemt in zijn plaats tot premier de steile Fries Sjoerds Gerbrandy die in ieder geval zijn onverzettelijke haat tegen Hitler en zijn omhooggevallen rabauwen deelt. Gerbrandy heeft geen idee van koloniale politiek, dat geeft hij meteen ruiterlijk toe. Wat precies de strategische waarde van de Archipel zou kunnen zijn voor de westelijke geallieerden tegen Italië en nazi-Duitsland, is hem voorshands onduidelijk, zoals hij ook geen benul heeft van de mogelijke weerbaarheid die Nederlandsch Indië op eigen doft te land, ter zee en in de lucht zou kunnen ontwikkelen. Welter maakt hem diets dat hij dat inzicht wel degelijk heeft en voorts dat die weerbaarheid groter is dan de getalsgrootte van KNIL en Indische marine, ook naar beschikbare bodems, zou doen verwachten, gelet op de strategische reserve die de inlandse bevolking zou kunnen bieden, eventueel via de inzet van een guerilla. Welter heeft de beste verwachtingen van de solidariteit die deze bevolking thans in deze benarde tijden zal betonen met het moederland. Maar wanneer de Japanse dreiging steeds maar nadert en de geallieerden in het Verre Oosten steeds weer nederlaag na nederlaag moeten lijden, gaat Welter toch meer voelen voor het standpunt-De Geer. Misschien is het toch niet zo gek om het met Tokio op een akkoordje te gooien. Frans Indo-China is immers in feite door Frankrijk als uitvalsbasis voor verdere agressieve operaties aan Tokio vrijgegeven. Misschien is het nu beter te overwegen of de Archipel niet gedeeltelijk ook op dezelfde basis in de aanbieding kan worden gedaan. Het Franse staatshoofd heeft die concessie toch óók gedaan aan Tokio, en moet Nederland nu dapperder zijn dan Frankrijk?

VII.5.5 Kan de Vichy-oplossing geen leidraad zijn?

Kan het geen voorbeeld nemen aan de Franse Maarschalk Pétain, die bereid was tot een integrale wapenstilstand, waarbij een belangrijk deel van zuidelijk Frankrijk onbezet kon blijven? Kan Nederland de territoriale integriteit van Nederlandsch Indië niet inzetten om een vergelijkbare *deal* met nazi-Duitsland te krijgen? Hitler zal toch eigenlijk niet willen dat de Japanners, die hij vanuit rassen-oogpunt wel als minderwaardig moet beschouwen, de hoogwaardige stookoilie van Borneo kunnen gaan gebruiken voor hun toch al veel en veel te grote slagvloot? Hitler heeft toch al duidelijk gemaakt dat hij het Britse Imperium intact wil laten ten behoeve van het Arische ras? Dat is voldoende voor Wilhelmina en Gerbrandy: Welter vliegt de laan uit. Maar zijn woorden zullen in de corridoirs van het landvoogdelijk paleis te Batavia nog lang blijven nagalmen: het zijn de laatste woorden van een minister van koloniën die althans nog op enige democratische legitimatie kon bogen. De *laatste* woorden van de *laatste* minister met die portefeuille. Maar dat weet Wilhelmina nog niet. En ook dáár zal ze niet aan willen.

VII.6 Bonne de Jonge als reactionaire opvolger van De Graeff

VII.6.1 Bonne laat zich door Wilhelmina niets gezeggen

Bij de figuur van Bonne de Jonge moeten we wat langer stilstaan, omdat hij het hoogtepunt is geweest van het Nederlands kolonialisme in optima forma. Boomlang, broodmager, zeer gedisciplineerd en buitengewoon van zichzelf overtuigd is hij bijna de caricatuur van de koloniale uitbuiter die tevens *the White Man's burden* onder de gloeiende tropenzon komt dragen – naar het meeslepende gedicht van Rudyard Kipling. Aarzelloos, zonder enige remming te ondervinden van ethische principes, niet achtend inlandse gevoeligheden die per definitie kinderachtigheden heten, strekt Bonne in 1931 de hand naar de teugels uit. Hij neemt ze aan van De Graeff die zijn directe omgeving al heeft gewaarschuwd dat er thans een andere wind gaat waaien.

Van stokoud Nederlands patriciaat herkomstig is Bonne niet heel erg onder de indruk van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina. Hij is één van de laatsten die er geen moeite mee heeft om met

de landsvrouwe op voet van gelijkheid ruzie te maken en haar onsportief optreden te verwijten. Hij doet dit, als Wilhelmina weigerachtig blijft om de Generaal Snijders te ontslaan als Opperbevelhebber van land- en Zeemacht in de nadagen van de Eerste Wereldoorlog. Wilhelmina verdedigt de generaal, die heeft gezegd dat hij militair verzet tegen de Duitse weermacht "doelloos" zou vinden wanneer deze toch nog zou besluiten Nederland binnen te vallen omdat het zijn neutraliteit niet goed verdedigt. De Jonge vindt dat de militair buiten zijn boekje is gegaan. Als opperbevelhebber heeft hij zich te onthouden van dit soort politieke oordelen. Bonne is dan minister van oorlog. Wat doelloos is in deze afflakkerende wereldkrijg bepaalt hij, gedekt door het kabinet-Cort van der Linden. Niet één of andere bureaustrateeg al heeft hij een koene ruiterzit. De generaal moet dus weg. Als de koningin dat weigert, omdat zij weet dat de burgerlijke heren toch geen echte kabinetscrisis aandurven omdat de kamerverkiezingen aanstaande zijn, beticht hij de majesteit dat zij haar positie schromelijk misbruikt. Het lijkt nergens op. Hij zegt het nog niet met stemverheffing, maar zijn gelaatstrekken verraden dat het hem moeite kost. De koningin, hoogrood in het gelaat, kan die ascese niet opbrengen. Maar voordat zij uitvaart, gaat ze eerste naar de dubbele kamerdeuren, om te controleren of geen lakei in de gang staat mee te luisteren en draait vervolgens de sleutel in het slot. Dan barst ze los. Ze zal dit nooit vergeten. En die De Jonge is nog maar net aangetreden óók nog, wat dénkt hij wel?

VII.6.2 Bonne weet het beter, maar blijft bescheiden. Daar is hij trots op.

Bonne denkt heel wat. Van zichzelf. Maar van anderen heeft hij onveranderlijk een lage dunk. Daarin discrimineert hij niet. Hij zal er reden genoeg voor krijgen, want voorlopig gaat zijn loopbaan onvoorwaardelijk in opgaande lijn. Hij wordt, als opvolger van Colijn, directeur bij de BPM en brengt het er heel wat beter af dan deze toch wat al te bruut opererende veldwachter Bromsnor. Ook in de ogen van de niet makkelijk te contenteren Deterding. Ook Heldring krijgt met een man te maken die zijn licht niet onder de koren maat wil zetten. Hij noteert cynisch 's mans arrogante trekken, maar ziet in dat Bonne heel wat vermag. In 1931 wordt Bonne gouverneur-generaal van de Archipel. Eigenlijk wilde Colijn de goudgeschulpte statiefrak met de steek van dassenhuid afgezet met witte struisvogeldonzen op de platten, want Colijn leek uitgeregeerd. De katholieken – en daarvan is de Antir-revolutionaire partij toch echt afhankelijk – vindt hem veel en veel te dominant in het sociaal-economische vlak. Aalberse heeft monseigneur Nolens opgevolgd als fractieleider van de Roomsch Katholieke Staatspartij.

En op zijn sterfbed heeft monseigneur zijn leerling nog toegefluisterd dat de socialisten en de katholieke voor wat betreft de bestrijding van de massale werkloosheid – het is nu hartje crisis door de credietcrisis die *Wallstreet* over de hele wereld heeft opgeroepen – elkaar zo dicht in standpunt zijn genaderd dat zij samen het regeerkasteel moeten bemannen. Dat kan niet met Colijn aan het roer, daarvoor heeft deze zich te veel de allures van grandseigneur en grootondernemer toegeëigend. Dat vreten de katholieke arbeiders en middenstanders niet. Colijn wegwerken naar de koloniën zou een goede zet zijn. Dan moet Colijn wél meewerken. Dat doet hij niet. Daarom kan Bonne, die veel gebreken heeft maar niet de uitstraling van *nouveau riche* heeft die thans zo kenmerkend is voor Colijn, beter naar de Archipel gaan. Al kijkt ook Bonne veel en veel te veel naar de belangen van alléén de grootondernemers.

Bonne zal de inlanders er wel onder houden en bovendien is hij veel minder gekant tegen de vestiging van de katholieke missie in de Archipel, want daarover valt met Colijn niet te marchanderen. Zo vertrekt Bonne naar het Verre Oosten. Daar blijkt nog een andere eigenschap van Bonne, die ook koningin Wilhelmina is opgevallen. Bonne zegt wat hij denkt en doet wat hij zegt. Bonne heeft wel meer gemeen met Pim Fortuyn. Hij houdt van oversimplificaties, ontziet de medemens in genen dele, beroemt zich op zijn openheid en kan dus de openheid van anderen, die hem niet uitkomt, absoluut niet verdragen. Hij ziet de inheemse principieel niet als zijn gelijke en vindt dan ook dat zelfstandigheid voor hem een te hoog bod is, dat die inheemse in ieder geval

zal misbruiken. Dat doet hij de Volksraad al aanstonds blijken[311]. Voor het nationalisme heeft hij geen begrip, ook al, omdat hij zich er niet in wil verdiepen. In 1936 zegt Bonne het zó: “Ik meen, dat nu wij hier driehonderd jaren in Indië gearbeid hebben er nog wel driehonderd jaren bij moeten komen, aleer Indië misschien voor een vorm van zelfstandigheid rijp zal zijn.” Het zal één van zijn meest geciteerde uitspraken worden. Hij weet, dat hij de inheemsen daarmee – voor zover zij Nederlands verstaan – flink op de ziel trapt. Dat moet ook. Hij geeft er geen barst om. Dat moet iedereen goed weten. Want dát is gezagshandhaving. Voor het parlementaire systeem heeft Bonne diepe verachting.

VII.6.3 Bonne vindt de democratie verachtelijk

Toen hij minister van oorlog was, heeft hij dat ook meermalen doen weten. Kamerleden zijn nooit *gentlemen.* Het zijn onverantwoordelijke schreeuwlelijken, straatjongens welhaast, die er een behagen in scheppen een bewindspersoon in de vergaderingen van de volksvertegenwoordiging flink te pesten. Daar maken ze hun beroep van. Het gáát ze helemaal niet om het landsbelang. Ze willen de pers halen. En het verdient nog aardig óók, dat is een schande. Verwacht dus van Bonne geen initiatief om van de Volksraad iets dergelijks te maken. Verder is Indië uiteindelijk een wingewest. Het hoeft helemaal niet uit te groeien tot een zogenaamde rechtsstaat waarin iedereen de grondrechten misbruikt via de rechter om het gezag te tarten. Bonne stond ook in Nederland bekend om deze opvattingen. Die moeten dus echt wel bekend zijn geweest bij de minister van koloniën. Die heeft opzettelijk deze rechtlijnige hanige man op Indië afgestuurd. Bonne moet er de bevestiging in hebben gevonden, dat hij altijd en overal onvoorwaardelijk gelijk had en dat tegensprekers per definitie getuchtigd behoren te worden, met alle ter beschikking staande middelen, dat heeft hij als minister óók gedaan, en ziet: nu krijgt hij de ambtelijke hoofdprijs – zo staat de benoeming tot gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië bekend – dus heeft hij een blanco volmacht bij voorraad om eens krachtig dóór te tasten. Hij vestigt er daarom in korte tijd een politiestaat, waarin de rechten van de politiek bewuste inheemsen makkelijk terzijde worden gesteld en iedere terughoudendheid is verdwenen bij de aanwending van de “exorbitante rechten”[312].

VII.6.4 De onbepaalde internering leert wel mores

---

311 Zie onder meer de masterscriptie van Marieke Ravesloot, *Jonkheer A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, 1888-1978, Landvoogd in tijden van crisis,* Universiteit Utrecht, Begeleiding: G.G. von Frijtag Drabbe Künzel, november 2010, pp. 30-44. Men vindt daar een uitgebreide litteratuurreferentie. Ook voor de citaten, die men overigens in vrijwel elke monografie over deze periode van koloniaal bestuur te Nederlandsch Indië aantreft. Net als Pim Fortuyn schiep De Jonge een behagen in heftige one-liners. Die trokken flink de aandacht en gaven het gezond verstand van de staatsman en gezagsdrager aan. Daarom kon deze ook gelden als “man van het volk” al zou “volksjongen” natuurlijk een miskenning zijn van ’s mans eruditie. Verder gewaagt ook De Jonge van een intense rancune jegens ieder die hem tegen gesproken heeft of dwars heeft gezeten, terwijl hij zelf daar – van die tegenspraak of dwarsliggerij -- een beroep of gewoonte van maakte. Daarom zijn zijn memoires uiterst lezenswaardig – op een grond, die de schrijver zelf vermoedelijk nooit helemaal dóór heeft gehad. Ze zijn uitnemend verzorgd, becommentarieerd en van registers voorzien door S.L. van der Wal in: *Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge, met brieven uit zijn nalatenschap,* Uitgeverij Wolters-Noordhoff NV: Groningen, 1968. Het is een uitgave in een serie en is genummerd als no. I van de 5e serie Werken van het Historisch Genootschap. Het wemelt in de Lage Landen van historische genootschappen, dus het is jammer dat nergens te vinden is, wélk genootschap deze uitgave financierde. Bij de dagaantekeningen – De Jonge hield kennelijk inderdaad op dagbasis een logboek bij – horen niet eerder gepubliceerde uitvoerige brieven waarin De Jonge geen doekjes wikkelt omtrent zijn visie nopens de staat van het mensdom. Daarop zijn de in de hoofdtekst vervatte persoonlijke karakteristieken van de man gebaseerd. Ook hier geldt, wat ik van mensen als Cort van der Linden, Bismarck en Churchill steeds weer ervoer: blij dat ik de man niet ben tegen gekomen. Dat kan, zeker als men een ondergeschiktheidsrelatie bekleedde, nooit een plezierige, zij het wellicht wel verrijkende ervaring geweest zijn.

312 Zie voorts: Sara Adolfs, *Je Maintiendrai! Gouverneur-generaal B.C. de Jonge en zijn succesvolle repressie van het Indonesisch nationalisme (1931-1936),* Masterscripte geschiedenis Erasmus Universiteit Rotterdam, Begeleider: Prof. Dr. H.A.M. Klemann; Tweede lezer: Prof, Dr. A.A. van Stipriaan Luïscus, Erasmus Universiteit Rotterdam, Erasmus School of History, Culture and Communication, datum 14-07-2014.

Bonne is wel geneigd tot internering van lastige kwanten in Boven-Digoel en hanteert ook de muilkorf die artikel 153bis van het Indische wetboek van strafrecht biedt veel gereder. Het verbiedt “opzettelijk in woord, geschrift of afbeelding, zij het ook slechts indirect, bij wijze van aanduiding of in bedekte termen, tot een verstoring van de openbare orde of tot omwenteling of aantasting van de in Nederland of Nederlandsch-Indië gevestigde regeeringen oproept of daarvoor stemming maakt” strafbaar maakt met een maximum van zes jaar gevangenisstraf.” De strafbaarstelling is excessief ruim. Dat was in 1926 ook de bedoeling, toen de bepaling bij landsordonnantie werd ingevoerd. Dat zit hem in de woordcombinatie “indirect, bij wijze van aanduiding of in bedekte termen”. En in de bestanddelen “of daarvoor stemming maakt”. Aanstonds zullen we de zo matige “petitie Soetardjo” bespreken, waarin de Volksraad vraagt om staatsrechtelijke veranderingen zodat de Indische inheemsen meer politieke zelfstandigheid zouden kunnen uitoefenen in koninkrijksverband.

Die petitie zal voor onrust zorgen in het publieke domein, want overduidelijk is dat Soetardjo en de zijnen niet gelukkig zijn met de gemarginaliseerde rol die zij hebben in het koloniale staatsbestel. Ze willen de “grondwettige regeringsvorm” veranderen. Opdat de positie van de regering een andere wordt. Ze geven daar ruchtbaarheid aan. En doen aan politieke pressiegroep-vorming. Dat levert al strafrechtelijke aansprakelijkheid op ingevolge dit artikel 153bis. Er staat immers niet dat daarvoor nodig is dat men gewelddadige middelen daarbij zal willen aanwenden en tot de aanwending daarvan feitelijk oproept. Iedere dissidente meningsvorming over de constitutionele inbedding van de Volksraad is al een delictsvoltooiing van het drukpersmisdrijf dat hier tentatief wordt aangeduid. Dat weet Bonne heel goed. Hij zoekt de uiterste grenzen van de strafbaarheid hier op. En dreigt daar ook mede. En ook met de mogelijkheden van externering, deportatie, terugleiding en uitzetting van lastpakken. De rechtsstaat heeft wat hem betreft afgedaan wanneer het om gezagshandhaving gaat. Tegen de inlander. Die al gauw zijn plaats niet blijkt te kennen.

VII.7 Tjarda van Starkenborgh, de laatste landvoogd

VII.7.1 Tjarda is geschikt als landvoogd omdat hij van Indië niets begrijpt

De man die geboekt wordt als de laatste landvoogd van de Nederlandse koloniën in de Oost – sommigen kennen die titel ook toen aan de hierna te bespreken Van Mook – was boven al een diplomaat. Hij werd juist daarom door Colijn naar het Rijk van Insulinde gezonden. Colijn, die het in bepaalde gevallen aan werkelijkheidszin niet ontbrak (in tegenstelling tot zijn opvolger in het premiersambt De Geer) zag de massale aanval van Japan op de Archipel aankomen en ook, wat de redenen daarvoor waren: het bodemstoffentekort van het Land van de Rijzende Zon in combinatie met de bewust opgejaagde overbevolking van de eilandengroep die ook als “Nippon” werd aangeduid. Colijn wist ook dat de defensiemacht van Nederlands Indië verwaarloosbaar was. Met wrok bleef hij zich herinneren, dat het juist weer de katholieken waren geweest die hem en de mannen van De Kumpenie – de Koninklijke Shellgroep – het moderne smaldeel hadden onthouden waarmede die Kumpenie de Japanse invasies op Java en Borneo zouden hebben kunnen vertragen. Een vertraging zodat De Kumpenie in ieder geval de enorme raffinaderijen behoorlijk zou hebben kunnen ontmantelen, het overblijvende vernietigen en de voorraden stookolie, benzine en kerosine in scheefwegzakkende reuzentankers doen wegvoeren naar Australië om daar de geallieerde vloot weer van levenssappen te voorzien – tegen kostprijs.

Verder was een voordeel dat Van Starkenborgh niets wist van het Verre Oosten. Dat erkende hij ruiterlijk. Dat gaf Colijn de gelegenheid de man gedetailleerd te instrueren. En daarvoor bleek de diplomaat ontvankelijk. Helemaal. Dat was winst. Want de concurrent voor “de hoofdprijs” in het Haagse ambtelijk bestaan was Welter. Die was katholiek, met alle aberratieve denkbeelden van dien en dácht nog in termen van bekering van de inheemsen. En misschien ook nog inspraak, als de christelijke basis eenmaal gelegd was. Daar was nu waarachtig geen tijd voor. De gouverneur-generaal was de centrale autoriteit in een strikt hiërarchische ambtenarenstaat, Volksraad of niet. Hij was ook opperbevelhebber van de weermacht en hoefde geen rekening te houden met een

wellicht wederstrevend kabinet. Dat bestond niet. En dat zou er ook niet komen als het aan Colijn lag. Verder gold Van Starkenborgh als klassiek liberaal, al was hij geen lid van de Liberale Unie. Maar daar hoorde hij bij uitstek thuis. Colijn eigenlijk ook. Maar die had, helaas, nu eenmaal te veel politiek prestige geïnvesteerd in de Anti-Revolutionaire Partij. Als we jong zijn, zijn we romantisch, wat heet. En met de kwalijke vruchten, de beruchte gebakken peren van dien, blijven we de rest van ons leven zitten.

VII.7.2 De blakende afstandelijkheid van Tjarda jegens de samenleving

Bij Van Starkenborgh deed zich een vergelijkbaar euvel voor. Hij was een uiterst gereserveerde man, secundair in zijn reacties, afstandelijk en van hoofse stijve hoffelijkheid, steeds vergezeld van een verstarde glimlach op het schuinsweg naar achteren geheven gelaat. Van de inlander begreep hij niets. Dat wou hij ook zo houden. In dit opzicht begon hij al op zijn directe voorganger te lijken, wiens wat verkrampte gezagshandhavingsneigingen hij óók overnam. Maar anders dan De Jonge, die dat natuurlijkerwijs al deed, ongeacht de omstandigheden, deed Van Starkenborgh dat vooral omdat hij ervan doordrongen was dat hij nu waarachtig geen enkele effectieve doorzettingsmacht had, niet bij interne opstanden, staatsgevaarlijke woelingen of niet, en zeker niet bij een aanval van een supermacht als Japan.

Hij kon daaromtrent geen strategische voorspellingen doen zoals Colijn pretendeerde te kunnen, maar uit de *briefings* die hij, helaas, had moeten ondergaan met de commandanten van het KNIL en van de Zeemacht was het hem verbijsterend duidelijk geworden. Het was dus zaak het moment van actuele geweldshandelingen zoveel mogelijk naar voren te schuiven, de toekomst in, de medewerking met de toekomstige geallieerden voorlopig te zekeren en verdragstechnisch vast te leggen en verder Nippon vooral niet nodeloos te provoceren.

Men zou zijn aanstelling eigenlijk kunnen kwalificeren als een doelgebonden propositie zoals die aan Winkelman, de latere Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht: hij was aangenomen en ingehuurd om een capitulatie te sluiten, liefst zo laat mogelijk, om de regering en De Kumpenie aan optimale boedelbereddering te laten doen en zonder deze beiden op enigerlei wijze te compromitteren dan wel de handen te binden. Daarom is het bevreemdend dat Van Starkenborg tóch Nippon de oorlog verklaarde zonder dat Tokio zelf hetzelfde had willen doen jegens Nederlandsch Indië. Maar toen had Van Starkenborgh nog niet de juiste instructies vanuit Londen op zijn bureau gehad. Lopen we echter niet te veel op de zaken vooruit.

VII.7.3 De sexschandalen die in Indië gewoon zijn onaanvaardbaar

Verder zette Van Starkenborgh de lijn van De Jonge voort. Hij bleef op grote afstand van de Nederlandsch Indische gemeenschap, inzonderheid van de mengbloedigen, de Indo's. Die laatsten spraken Nederlands – het Maleis heeft Van Starkenborgh ook nooit onder de knie kunnen krijgen – maar verkeerden in heetbloedige côterieën , waarvan Van Starkenborgh niet alleen vérre wilde blijven, maar waarmee hij de omgang zelfs verafschuwde, naarmate hij meer ervoer van welke tropische aandriften zij overvuld zo niet overweldigd waren. Daarbij speelde de sexuele vrijheden die daar pasgeld bleken een rol. Homofilie en bisexualiteit kwamen veel voor in de Indische samenleving en ook de omgang in deze segmenten van de sexuele beleving, tussen meerder- en minderjarigen. Soms was er sprake, ook van overheidswege, van een soort vervolgingsmanie betreffende deze oriëntaties, en die was nu juist virulent gaande toen Van Starkenborgh zich trachtte te positioneren in deze voor hem in veel opzichten merkwaardige en hypergelaagde samenleving waar niets was wat het leek.

Tjarda had twee aanvallige huwbare dochters, die niet erg goed op de hoogte waren van de ontremmingen die het zesde gebod de mensheid pleegt te berokkenen. Noch met de camouflagetactieken die de ontremde weet te ontwikkelen om toch aan zijn gerief te komen en evenmin met de risico's die de betrokkene niettemin tóch bereid is in dit opzicht te lopen. Wellicht moet men daartoe *streetwise* zijn opgevoed. Tjarda's oudste dochter bleek verloofd te zijn met een persoon die zijn ontremmingen in even gemeld opzicht nooit had gebreideld en natuurlijk ook

als zodanig bij intimi in hogere staatkundige kringen bekend stond. Dat bleek uiteraard toen iedereen zijn felicitaties betreffende het heugelijk arrangement had uitgebracht. De verloofde was een berucht verbindingsman, en verkeerde ook in relatie tot de resident van Batavia die een notoir pedofiel was, hoezeer ook gelukkig getrouwd[313]. Een teruggetrokken gezinsman als Tjarda overleeft het wel, zijn gezin ook, maar basale argwaan blijft zijn deel als hij in de verte kolkende danspartijen ziet op de waranda's, verlicht door gekleurde lichtjes en de nachtelijke wasem van de zich uitlevende lijven. Het maakt hem afstandelijker dan ooit.

Het was het noodlot van deze onbenaderbare diplomaat dat juist hij leiding zou moeten geven aan geïmproviseerde operaties die hem naar strekking wezensvreemd waren, dat hij voortdurend zou moeten omgaan met zwaar overspannen personen, dat hij taken moest overlaten aan hen waarvan hij wist dat ze de gewone bureaucratische routine nauwelijks aankonden, dat hij steun zou moeten zoeken bij opportunisten die hij, in normalerte tijden, niet langer zou hebben vertrouwd dan tot op het moment dat zij de drempel van de gala-deuren ter residentie naar buiten zouden zijn gepasseerd.

VII.8 Van Mook als luitenant gouverneur-generaal

VII.8.1 Tjarda zoekt een goochemerd en linkmichiel

Tjarda had één geweldige goede eigenschap, die men bij een leidinggevende vooral niet te laag moet aanslaan: hij kende zijn beperkingen. Hij wist dat hij eigenlijk weinig van de inheemse bevolking begreep. Hij had de Archipel wel bezocht, maar als toevallige doorreiziger en niet als iemand die een grondige studie kwam doen naar de bevolking in haar sociale, religieuze, etnische, economische culturele en raciale gelaagdheid en aspecten. Hij was een totok. Een baar. Iemand die er niet bij hoorde. En die er óók niet bij wilde horen. Hij wilde, uiteindelijk, terug naar de betrekkelijk beschermde, abstracte en afgeschermde wereld van de diplomatie waarin met zoveel gemak aan de hand van een beperkt aantal theoretische begrippen en ideologische strevingen het lot over de volkeren wordt geworpen, vaak met desastreuze gevolgen die men per definitie niet zelf behoeft te dragen.

Tjarda wist dat Japan Indië zou aanvallen. Hij zou dan in een onmogelijke situatie komen: hij zou met zeven ballen tegelijk moeten jongleren. Hij had een directeur van economische zaken. De Jonge had hem voor hem gewaarschuwd. Die Van Mook was een intelligente man, maar een bemoeial en hij wist alles beter. Het was een doorzetter, maar hij vond het beleid van de Indische regering ronduit knudde. Het nette was: Van Mook vónd dat wel, maar droeg het niet uit in het openbaar. Wat Van Mook in zijn familiekring ten beste gaf, daar kon De Jonge zich alles bij voorstellen, maar naar buiten bleef Van Mook gentleman en loyaal. Het was een beroepskankeraar en hij vond iemand niet gauw aan de maat, maar hij kón wel wat.

VII.8.2 Van Mooks economische onderhandelingen met Nippon

Dat moet Tjarda aangesproken hebben. Hij gaf zijn directeur steeds verder strekkende opdrachten. Hij testte hem. Vooral met het oog op de moeizame onderhandelingen die na 1938 inzetten toen Nippon de zaken in het Verre Oosten op scherp ging stellen. Tjarda wist dat de brandstof- en grondstofpositie van Japan nijpend was. Verder, dat de militaristen daar het voor

313 Henricus (Henri) Fievez de Malines van Ginkel, werd na een promotie in 1924 in de rechtsgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit Leiden inlandse bestuursambtenaar in Nederlandsch Indië, kwam als resident van Batavia, benoemd in 1934, en hoofd van politie aldaar in 1938 opspraak wegens zijn biseksuele levenswijze. Hij deed pornofilms vervaardigen met zichzelf in de hoofdrol. Zie ook: Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde,* a.w., p. 199. Zie voorts over de aard van de vervolgingen, de maatschappelijke en politieke achtergronden en de rol van de gouverneur-generaal Tjarda in de strafvorderlijke activiteiten: Marijke Bloembergen, *Rein zijn is sterk zijn, de massale vervolging van homosexuelen in Nederlands-Indië in 1938-1939,* pure.knaw.nl.files>Bloembergen-rein. Bloembergen geeft uitvoerige bronnen- en litteratuurreferenties. In het Google-lemma staat de naam van de auteur steeds als "Boembergen". In de KNWA-referentie staat echter Bloembergen.

het zeggen hadden. Het burgerlijk gezag communiceerde niet meer met het militaire in het Land van de Rijzende Zon. Dat moest op middellange termijn kortsluiting geven. De militaristen onderschatten het gigantische potentieel van de USA chronisch. Ze waren bereid een *va banque*-politiek te spelen, militair-strategisch gezien.

Japan zou de USA onverhoeds aanvallen. In één geconcentreerde maritieme bliksem-actie zou het de Stille Zuidzee-vloot van dat land de oceaan uitmokeren. Dan zou het, de handen zuidwestelijk ongebonden, een invasievloot afsturen op de Indische Archipel. Die zou Java, Sumatra en Borneo bezetten met het oog op de olievelden. Java zou het penetreren via Malakka. Mét de olie die aldus veiliggesteld was, zou Japan één jaar oorlog kunnen voeren ter vestiging van de Grote Aziatische Welvaartssfeer in het Verre Oosten, eigenlijk een militair monopolie waaraan de andere Aziatische volken zich zouden moeten onderwerpen. In dat éne jaar zou Japan de koloniale westerse mogendheden moeten verjagen en zelf in hun gebieden het gezag moeten overnemen. Zou dat niet lukken, dan zou Japan ten onder moeten gaan. Het had zijn goddelijke roeping gemist.

VII.8.3 Het oorlogskabinet eigenlijk irrelevant

Van de Nederlandse regering verwachtte Tjarda bijzonder weinig bijstand. Hij zou min of meer in die hectiek als staatshoofd en regeringsleider op eigen doft moeten functioneren. Dat was niet te doen. Hij had geen idee van militaire operaties, niet van economie en niet van scherp onderhandelen met inhalige concurrenten zoals Australië en de USA die alle twee interesse hadden in de Archipel. Toch zou dat moeten gebeuren. Zonder dat een defensieve alliantie met die twee zou worden verbroken, want alléén zou de Archipel militair niets vermogen. De Britten zouden gebonden zijn in westelijk Europa, áls ze de eindstrijd met Duitsland al zouden halen. Hij had dus een plaatsvervangend gouverneur-generaal nodig, die op zijn aanwijzing die drie lacunes bekwaam zou kunnen vullen.

De Indische staatsregeling kénde zulk een functionaris ingeval de gouverneur-generaal onbekwaam zou zijn om het regeringsgezag te vervullen of afwezig was in het staatsapparaat, bijvoorbeeld omdat hij nog niet benoemd, niet aangekomen of feitelijk verhinderd was dat gezag uit te oefenen. In de beoogde constructie zou de luitenant (letterlijk: *lieu*-tenant, plaatsvervanger of stadhouder) de waarneming doen van de taken in de drie genoemde segmenten. De gouverneur-generaal zou vooral de buitenlandse politiek voor zijn rekening moeten nemen en het binnenlands bestuur aansturen. Het kón zijn, dat hij dat vanuit het buitenland zou moeten doen. Het leek hem, dat Van Mook die luitenant-gouverneur-generaal zou moeten zijn. De man was stress bestendig gebleken, sprak uitstekend Engels, wist alles van de Archipel wat een directeur ervan zou moeten weten en sprong voorlopig handig met de Japanners om. De benoeming zou moeten ingaan wanneer Nederlands Indië in feitelijke oorlogstoestand zou verkeren met Japan. Dat zou 1 januari 1942 worden.

VII.9 De Vaderlandsche Club

De Vaderlandsche Club was een van de weinige politieke groeperingen waarin topambtenaren bij de nationale landsregering, top-beambten bij nationale grotere industriële concerns en topmanagers bij multinationale vennootschappen met inartionationaal wijd verspreid kapitaal in verschillende landen samen kwamen uit reactionaire motieven gericht tegen de Nederlandse koloniale regering in Den Haag en Batavia. Ze werd in 1929 opgericht uit algemeen onrustgevoelen dat de gouverneurs-generaal de teugels lieten slippen. Het beleid van De Graeff gaf er aanleiding toe, maar was niet de oorzaak. Die lag al veel eerder, in 1919 toen én in Den Haag én in Batavia niet de *sense of urgency* werd gevoeld om krachtige flankerende maatregelen te nemen tegen de mondiale links-revolterende krachten, gericht tegen de liberaal-legitiem regerende burgerlijke standen, die in alle westerse landen andere achtergronden hadden. Het waren weldenkende vertegenwoordigers van de patricische kringen – kleur: Amsterdamse grachtengordel of Rotterdamsche Boompjes – en de daarmee verbonden regenten-adel die bereden werden door allerlei conservatieve complottheoriën over wat “links” allemaal van plan

was. Dom waren ze niet, deze vaderlanders. Een tunnelvisie en een schizoïde levensbeschowingen hadden ze zeker.

Bonne de Jonge en de grootreder Ernst Heldring, al besproken, zijn er de exponenten van. De dagboek aantekeningenvan Heldring, al meermalen geciteerd geven goed weer hoe knap de complotten van dat vage linkse gremium in elkaar zaten en hoe kundig Heldring ze detecteert en ook zou kunnen onschadelijk maken --- als hij de macht zou hebben, hetgeen betekent: als de volksmeerderheid maar uit haar dwalingen zou kunnen worden verlost. In de kleine bovenlaag was deze Vaderlandsche Club uiterst invloedrijk. Je moest deze club niet tegen je hebben. Daar was weinig voor nodig, om dat te ervaren. De Indonesische nationalisten en communisten waren hun hartelapjes in de conversatie, en net als “de maanblaffers” bij O.B. Bommel zaten deze lieden overal en waren constant werkzaam.

Ze veroorzaakten het gebrek aan weerbaarheid bij de Indische defensie-organen, ze ondermijnden de manisee, ze wakkerden de geest van opstandigheid aan in de gelederen van de Indische marine, ze werkten de overheidsbezuinigingen tegen en ze zaten onder de schijnbaar loyale inlanders die in de Volksraad waren gekozen. Ze vraten hoe dan ook uit de staatsruif en waren constant doende met hun geliefde hobby: gezagsondermijning. P.J. Drooglever heeft deze notabelen in kaart gebracht in zijn *De Vaderlandse club 1929-1942*[314]*.* We zien deze vaderlanders borrelend aan de speciale woensdagtafel in sociëteit “De Harmonie” waarin de nieuwste samenzweringen worden gemeld. En wat het gezag er tegen moest doen. Maar natuurlijk nalatig was om te ondernemen. Alleen Bonne de Jonge had er geen echte last van als landvoogd, maar die was dan ook zelf veel te voortvarend.

VII.10 De Nationaal-Socialistische Beweging in de Nederlanden en Indië

Veel van wat gezegd kan worden over de Vaderlandsche Club geldt ook voor de afdeling van de nationaal-socialistische beweging in Nederlandsch Indië. De NSB, vertaald voor de Archipel. Daarbij geldt dat deze beweging wel werkzaam was, maar dat de sympathisanten en leden ervan niet localiseerbaar waren: de meeste aanhangers van het staatkundig gedachtengoed van de NSB maakten zichzelf niet kenbaar. De NSB was overigens niet verboden, niet in Nederland maar ook niet in de Archipel. Maar het was eigenlijk niet *comme il faut* om er lid van te zijn of ermee te sympathiseren. Daarvoor was de beweging te rancuneus, te zeer geneigd zich te overschreeuwen en daarvoor miste zij te zeer een werkelijk gezaghebbend kader. Het was een verzameling verongelijkten. Een echt duidelijk Indisch programma had ze niet. Ze vond de regering niet doortastend genoeg en het moest maar eens afgelopen zijn. En zulken waren er in Nederlandsch Indië waarachtig heel veel.

De blanke bovenlaag achtte zich chronisch miskend voor de ontzagwekkende prestaties die ze leverde en die de regering toch nooit op hun waarde wilde en kon schatten, vooral als ze infra-structureel technisch van aard waren, zoals bij de exploratie van delfstoffen en geologische exploraties. Rancune verenigt snel maar is weinig beginselvast. Daarom was met name de Indische NSB bij uitstek volatiel. Een Europeaan was waardevol omdat hij Europeaan was. Daarom alleen al droeg hij substantieel bij aan de Indische samenleving. Dat wilde het koloniaal gezag maar niet naar waarde schatten.[315] De NSB in de Archipel ageerde in het verdokene tegen iedere medezeggenschap van de Indonesiër. In locale zaken en uiteraard in kwesties van landsbelang. Dat kwam omdat de inlander niet Europees kon denken. Dat zou hij ook nooit kunnen. Mussert, de Leider van de NSB, zag een Indisch terrein braak liggen. Hij kwam dus in 1935 over om dat te ontginnen. Er waren toen al kleine fascistische cellen gevormd. Daaruit was voorlopig de Nederlandsch-Indische Fasicisten-organisatie gevormd. Veel ging er niet van uit. Die lieden waren

314 Dissertatie Leiden, Uitgeverij Wever: Leiden 1980, ISBN. 90-1353-009.

315 S.L. van der Wal, *De nationaal-socialistische beweging in Nederlands-Indië,* opgenomen in: Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, Deel 82 (1968), pp. 35 vv.

duidelijk zoekende. De NSB kon hun ruggengraat worden. Want deze cellen waren wel opmerkelijk actief op de Oostkust van Sumatra en in Java.

Bij een vereniging die haar drijfveer vindt in ongearticuleerde rancune is het moeilijk daarnaast een positieve verbinding te slaan met politieke groepen die een vergelijkbaar streven koesteren, vooral als zij evenmin dat streven kunnen definiëren zodat het voor derden begrijpelijk is. Daarom kwam er geen verbinding tot stand met de Vaderlandsche Club, hoezeer daarvoor oppervlakkig gezien alle aanleiding was. De Vaderlandsche Club zag niets in fascisme en nationaal-socialisme, vermoedelijk omdat het toch wat proletarisch aandeed en vervolgens omdat het internationale vertakkingen scheen te veronderstellen. Het was misschien wel nationaal, maar niet Vaderlandsch genoeg. Verder was er het tirannieke leiderschapsbeginsel. Daaraan konden gezeten regenten die hun palmares al binnen hadden, natuurlijk niet beginnen.

Verder ontwikkelde de Indische NSB zich óók nog als anti-confessioneel. Dat was voor de mensen die toch nog De Kumpenie representeerden, die een protestantse achtergrond bleef houden als fermentatiemoment, onaanvaarbaar. De Jonge ontving Mussert in 1935 bij zijn bezoek aan de Archipel. De Jonge vond de man onbeduidend, correct en fatsoenlijk. Hij vroeg Mussert de Indische regering zoveel mogelijk te steunen. Dat heeft de Leider gedaan. Mussert zelf baarde verder ook geen opzien. Het gedachtengoed van de NSB was wijd verbreid, dat bleek wel. Over de superioriteit van het blanke ras kwam hij niet apart te spreken. Dat zou ook voor een voornamelijk uit Indo-Europeanen bestaand gehoor wat moeilijk zijn geweest. Bovendien was Mussert beslist geen rascist. Hij was onder de indruk van het imperium dat in aanbouw was. Dat droeg hij uit. De waterstaatswerken op Java zullen daartoe bijgedragen hebben.

VII.11 Het private bedrijfsleven

Ook het private bedrijfsleven begon zich wat defensief tegenover de Indische samenleving op te stellen. Maar dat had vermoedelijk méér te maken met de steeds concreter wordende Japanse aspiraties om een Grotere Aziatische Welvaartssfeer in het Verre Oosten tot aan de Indische oceaan te scheppen. Nippon ruimde daarin zonneklaar voor de Aziaat een geprivilegieerde positie in. Binnen het management van de internationale venootschappen in de Archipel was voor de Aziaat eigenlijk nauwelijks plaats ingeruimd. Niet op basis van de herkomst alléén. Daar moesten toch echt technische of administratieve vaardigheden bij komen, mét een actief meesterschap van het Maleis, dat in industriële kringen nu naarstig beoefend werd. De Shellgroep was via Londen, waar men al veel langer ervaring had met de Japanse aspiraties ter dege onderricht dat Nippon militaire agressie na 1936 beslist niet uitsloot ten aanzien van Borneo en Sumatra. Dat de Shellgroep alvast technische ontmantelings- en verplaatsingsmaatregelen moest voorbereiden was op topmanagementsniveau wel ingedaald. Maar met de politiek hield men zich niet bezig, niet bij de Shell en niet bij maatschappijnen als Billiton-tinwinningsmaatschappij. Dus wat het nationalisme zou kunnen teweegbrengen was nog geen zelfstandig punt van overweging. Dat zou pas na 1946 duidelijker contouren krijgen.

VII.12 De tegenstrevende “Stuw”-groep

De “Stuw”groep kwam vooral op als tegenwicht tegen de Vaderlandsche Club. Huib van Mook was er een coryfee van. Ze was niet echt progressief te noemen, want het feit dat men ultra-reactionaire tendenzen verwerpt als irrealistisch maakt een mens nog niet vooruitstrevend. Ze propageerde samenwerking met de Indonesische nationalisten, vooral, omdat dat uiteindelijk tóch onontkoombaar zou zijn. Als Nederland te zijner tijd nog iets overeind wilde houden van zijn investeringen en handelsdebiet, dan moest het volledige burgerrechten aanvaarden van de inlanders. Alleen dan zouden de ethische koloniale taakstellingen uitvoerbaar blijven. Alleen dan zou er wellicht een staatkundig gemenebest te vormen zijn met de koloniën waarin de Archipel een betrekkelijk autonome deelstaat zou kunnen zijn.

Maar dan zou dat snel moeten gebeuren, want het Indonesisch nationalisme stond op exploderen. De Stuwgroep had een blad – met een geringe oplage voor tussen de vijfhonderd en

duizend abonnees –dat “De Stuw” heette. Eigenlijk omdat tussen 1920-1930 op Java zulke voortreffelijke irrigatiewerken werden aangelegd door de Nederlanders, waarin dit kunstwerk een dominerende rol speelde. De Stuw stond vol met ietwat geleerd tonende beschouwingen van hogere ambtenaren en ingewikkelde bijdragen van vooral juristen van de Rechtshogeschool van Batavia over rechtsvorming, rechtsstaat en bestuursrechtelijke procedures. De mensen van de Vaderlandsche Club lazen dat dus niet, maar daarom wisten ze juist precies wat “De Stuw” beoogde. Bonne de Jongen was één hunner. Daarom had hij de pest aan Van Mook. Die werkte veel te nijver en stonk van politieke correctheid. Hij schreef ongezonde lectuur. Die las Bonnne dus niet. Van Mook was progressief en dat soort moet je in de gaten houden. Daarom was het goed dat “De Stuw” in 1934 bij gebrek aan voldoende betalende afnemers verdween. Anders was het nog veel erger geworden met de Stuwers en hadden ze, misschien samen met Soekarno, de macht gegrepen.

VIII. Ontwakend zelfbewust Azië en de Aziatische Monroedoctrine

VIII.1 De visie van Tokio over de uitvoering van het Volkenbondsstatuut

VIII.1.1 De vooronderhandelingen bij de redactie van het Vredesverdrag van Versailles-1919

Tokio had een zware delegatie naar de voorbereidende onderhandelingen gezonden in februari 1919 voor de met Duitsland te sluiten vrede. Dat was merkwaardig. Want met Duitsland zelf had Tokio eigenlijk geen oorlogshandelingen gedeeld. Het had, onmiddellijk nadat Groot-Brittannië de oorlog had verklaard in Berlijn zich onmiddellijk als geallieerde partij van Groot-Brittannië kenbaar gemaakt, hoewel het maritieme verdrag van 1902 daartoe niet verplichtte. Tokio had echter alle Duitse koloniën in China willen naasten, met machtiging van Londen. Dat had het gedaan. Verder had het het Verenigd Koninkrijk een aantal smaldelen ter beschikking gesteld voor preventieve patrouilles in de Middellandse Zee, al vanaf 1916.

Dat was voor Londen wel degelijk belangrijk geweest omdat het Ottomaanse Rijk partij was gaan kiezen voor de Centrale Mogendheden in 1914. Het had met de Keizerlijke Duitse vloot zich meester kunnen maken van de Egeïsche Zee en het oostelijk bekken van de Middellandse Zee. Daarmede had het Rusland verhinderd via de Bosporus door te dringen tot de Middellanse Zee: de Zwarte Zeevloot had opgesloten gezeten in de wateren waarnaar zij genoemd was. Rusland had zware schepen liggen in Sebastopol waarop de Londense admiraliteit had gerekend bij de beveiliging van de aanvaart op het Suezkanaal, vitaal voor de instandhouding van het Britse Imperium. Dat had die admiraliteit nodig gehad, omdat Oostenrijk Hongarije wel degelijk een vloot in de Middellandse Zee had, die niet echt effectief kon optreden maar toch via de Adriatische Zee de Engelse zeemacht bond. De Engelse hooofdmacht lag boven Schotland in de bekkens en baaien van Scapa Flow. Daar lagen de zeer zware oppervlakteschepen. Maar die konden niet weg. De Duitse *Hochseeflotte* lag geankerd in Kiel en Hamburg. Die vloot kon verrassend snel op de Noordzee komen in de Bocht van Jutland. Ze kon de oostelijke zeeoever van Engeland doeltreffend bombarderen.

VIII.1.2 De eis van volkerenrechtelijke rassengelijkheid

Smaldelen hadden dat al gedaan. Londen was woest geweest, de admiraliteit had ervan geschud. Daarom was het uiterst welkom dat de Japanners waren ingevallen in de Middellandse Zee. Men kon gerust zeggen dat de Engelsen de Duitse vloot niet uit de Noordzee hadden kunnen jagen in 1916 als de Japanners ze niet gesteund hadden met het vullen van dat maritiem vacuüm. Prins Saijoni mocht dus een ruimhartige ontvangst tegemoet zien in Parijs. Dacht Tokio. Saijoni was een van hun meest vooraanstaande adellijken. Hij kwam met de eis dat in het Volkenbondsstatuut met zoveel woorden het beginsel van rassengelijkheid zou worden opgenomen. Dat kon niet anders, als men Woodrow Wilsons principe van het nationale zelfbestemmingsrecht der volkeren bindend element van de Volkenbond wilde maken. En dat had Wilson vanaf het begin voorop gesteld, wist Saijoni. Tokio had de inleidende onderhandelingen die Wilson had gevoerd om een wapenstilstand te kunnen bewerkstellighen met Keizerlijk Duitsland nauwkeurig gevolgd. Tokio wist er nu meer van dan Washington. Saijoni was daarom gekomen. Hij vertegenwoordigde de absolute toplaag van de regeringsmagnaten in Tokio. Hij liet zich nooit zien in het openbaar. Maar nu, in Parijs, was Saijoni bereid zich bloot te stellen aan de onwelriekendheid der barbaren. Hij kwam met een sacrosancte missie. Hij wilde bezworen hebben dat de rassen gelijk waren. Anders was er met de Tenno niet te praten.

VIII.1.3 De Franse premier Clemenceau ziet de Japanners eigenlijk niet stààn-

Clemenceau, de Franse premier en oorlogsleider, Lloyd George, zijn evenknie voor Albion, wilden er niet over praten. Op rassenongelijkheid waren hun koloniale rijken gebaseerd. Het was

ondenkbaar dat Afrikanen, Aziaten en Indianen – in Zuid-Amerika – gelijke burgerschapsrechten zouden kunnen krijgen en uitoefenen als westerlingen. Ze wilden dat nooit ruiterlijk toegeven aan Saijoni als deze hen, minzaam glimlachend, ontving in zijn verduisterde vertrekken in zijn luxe Parijse residentie. Ze wilden er niet over praten. Maar ze wilden ook dat niet toegeven. Ze bogen, vertelden anecdotes, loofden de Japanners en wisselden, scherp fluisterend as oude mannetjes, onderling hun gevoelens uit in het Engels van Clemenceau. Die sprak Amerikaans Engels met de merkwaardige intonatie en afgebetenheid van de Gallicus die zich ergert dat de ander geen Frans kent. Clemenceau had een tijd in de USA rondgezworven, zelfs zijn vrouw daar op gedaan – hij was al lang weer gescheiden – en kende het *street-slang* van het midden-westen, al sprak hij dat niet ranselend genoeg uit. Hij vertelde Lloyd George wat hij in het algemeen van Aziaten dacht, en inzonderheid van Japanners en meer particulier van Saijoni. Hij maakte een grote fout. Saijoni verstond Engels. En goed óók.

Saijoni trok zijn conclusies, die hij telegrafeerde aan Tokio. De geallieerden uit het westen waren bereid tot grote concessies. Ze waren daarom bereid de Japanners allerlei steunpunten te gunnen in de Stille Zuidzee. Vanaf de Bismarck-Archipel tot aan Nieuw Zeeland. Ze waren bereid alle Duitse koloniale gebieden te gunnen aan Tokio. Als ze maar niet hoefden te praten over rassengelijkheid. Saijoni dacht dat het verstandig was de gunningen te aanvaarden onder het mom van Volkenbondsmandaten. En verder maar niet meer te onderhandelen over die Volkenbond. Dat werd toch niets. Tokio werd belazerd. Tokio ging akkoord. Saijoni was ineens uit Parijs weg. En niemand vroeg waar de man gebleven was. Nog minder waarom hij vertrokken was. Het leek wel makkelijk.

VIII.2 De Aziatische Welvaartssfeer

In 1920 had Japan geleerd dat de westerling niet te vertrouwen was. De regering te Tokio had het altijd vermoed, maar nu was het bewezen. Daarom moest Tokio het die westerling met gelijke munt vergelden. De Amerikanen hadden hun *Monroe-doctrine.* Amerika voor de Amerikanen. Wel: Tokio zette daar nu tegenover: Azië voor de Aziaten. Dat zou de Aziatische volkenrechtelijke doctrine worden. Misschien met een Aziatische Volkenbond, wie zou het zeggen. De Europeanen moesten Azië uit. Te beginnen in de Archipel. Die was namelijk weerloos. Dat kon Tokio alleen met militair geweld bereiken. Dat was in Parijs ook gebleken. Daarom moesten de militairen in Tokio de leidsels overpakken. Maar het moest niet opvallen. Zo ging Tokio de twee decennia in, die wij als het interbellum kennen. In China bleef de burgeroorlog woeden. Dus daar is die benaming niet zo toepasselijk. Die bugeroorlog bleef ook de omgeving destabiliseren. In Indo-China bijvoorbeeld. Maar ook in Siberisch Rusland. Daar bleven grensincidenten voorkomen, waar Tokio zich mee zou gaan bemoeien.

VIII.3 Geen oorlog met Nederlandsch Indië

Tokio wilde géén oorlogsverklaring uitbrengen betreffende de Archipel. Dat was niet nodig. Het KNIL zou zich evengoed toch niet adequaat kunnen verdedigen. Bovendien wilde Tokio de Archipel allerminst koloniseren. Het wilde de oliebronnenen de raffinaderijen, intact. Het wilde een reeks handelsverdragen met Batavia waarin Tokio een meestbegunstigingsverhouding zou krijgen. Dan had het handelsdebiet voor zijn goedkope industriële producten. Indien de handel met de Archipel uiteindelijk overheerst zou kunnen worden door Tokio en de bronnen beheerd werden namens Nippon, hadden de Nederlanders er weinig meer te zoeken. Ze konden verjaagd worden, maar dat was een heel werk. Het was beter te wachten totdat ze vanzelf hun biezen pakten. Dat eiste geduld. Dat had Tokio tot 1942. Toen kwam het er achter dat de USA met een totaal sluitend embargo dreigde. Dat was een onmogelijke situatie die tot een van banque-politiek noopte.

VIII.4 Neutraliteit jegens Sovjet-Rusland

Met Rusland moest Tokio voorlopig geen oorlog meer voeren. Dat had een te groot achterland. De veldlegers van de Sovjet konden veel te ver achteruit wijken. Verder was er in Siberië niet veel

te halen. Tokio had veel troepen, maar niet zo veel dat het een veelfronten-oorlog aankon. Het beste zou zijn met Rusland een neutraliteitsverdrag te sluiten. Op zee kon Rusland Tokio weinig meer berokkenen. Daar ging het om.

VIII.5 Geen burgerrechten voor de Indonesiër

Wat er in de Archipel verder precies gebeurde, was voor Tokio niet bijster interessant. De Indonesiër was een Aziaat, zeker, maar geen Japanner. Alleen de Japanner had deel aan het goddelijk heilsplan dat de keizerlijke familie kende. Alleen de Japanner was daartoe uitgekozen door de goden. De Indonesiër was een ondergeschikt, slafelijk ras. Hij kon geen volwaardige burgerrechten aan. Hij moest in de Aziatische rechtssfeer genoegen nemen met een tweede rangspositie. De Indonesiër kwam geen zelfbestemmingsrecht toe. Dat kon hij niet aan. De Japanner was na tien jaar indoctrinatie door het Japanse militaire gouvernement in 1930 net zo rascistisch als de Brit, de Fransman, en de Duitser. Hij droeg dat niet heel sterk uit. Het was alleen voor binnenlands gebruik. Hitler en Mussolini waren daarin iets extraverter. En bovendien werd hun propaganda te goed in het buitenland begrepen. Dat beoogden ze vaak niet, maar dat bleek toch het geval te zijn.

VIII.6 De Japanse Stille Zuidzeemandaten

Japan keeg in Versailles in 1919 een uitgebreid Zuidzeemandaatgebied, als het maar niet meer zeurde over rassengelijkheid. Het kreeg de Marshalleilanden, Micronesia, De Noordelijke Marianen, De Carolinen en Palau. Het waren vooral rifgebieden en atoleilanden, waar verder niemand op dat moment veel in zag. Het ging precies doen binnen dat mandaatsgebied waar de USA-admiraal voor waarschuwden, ook toen al. Het ging er versterkte vlootbasis bouwen met veel gewapend beton en zwaar kustgeschut. Truk (thans: Chuuk), een atol-groep, en onderdeel van de Carolinen, werd veranderd in een uitvalsbasis naar de zuidelijke Stille Oceaan. Vandaaruit zou de Japanse marine de USA de doorvaart naar de Japanse Archipel sterk kunnen hinderen. Eilandjes als Tinian, Saipan, en Truk zelf zouden door de USA alleen genomen kunnen worden na zware gevechten. Het aanleggen van militaire versterkingspunten en maritieme vlootcentra was overigens verboden in de mandaatteksten van de Volkenbond. Tokio trok er zich niets van aan.

IX. De Volkenbond

IX.1 Frankrijk mutileert de bond als internationale defensie-associatie voor Parijs

IX.1.1 Het Nederlandse geschokte economische middellange termijn-perspectief in 1920

Nu weer even teruggrijpend in de tijd, op het voor Nederland zo belangrijke moment dat het, als koloniale mogenheid, toch opteert voor het lidmaatschap bij de Volkenbond. Dus: terug naar 1920. Even in afwijking van de narrativiteitshoofdlijn van dit kolonisatieverhaal. Even enkele anachronismen, thematisch gegroepeerd rondom nederlands economische perspectief van 1920.

Er zit iets innerlijk tegenstrijdigs in die Nederlandse positiekeuze. Want één ding staat vast: Nederland wil zijn zo moeizaam verworven positie als koloniale middenmogendheid absoluut niet opgeven. Het heeft er veel in geïnvesteerd. Het heeft er, tegen zijn gewoonte in, zelfs agressie-oorlogen voor willen voeren, die veel kosten, inspanningen en frustraties opleverden en in ieder geval geen midellange termijnwinsten opleverden, want echt voordelig zijn de pacificaties op Lombok, Bali, Atjeh en Celebes niet geweest vanuit commercieel oogpunt.

Nederland is er van overtuigd, dat het de koloniale expansie niet zal mogen opgeven en dat het de territoriale consolidatiepolitiek, koste wat het kosten moet, zal moeten voortzetten. De staatszelfstandigheid van het land hangt er zelfs van af. Nederland is rijk geworden van zijn neutraliteitspolitiek in de Eerste Wereldoorlog. Bijzonder rijk. Het heeft gewoon met Centraal Europa intensiever als voorheen transithandel kunnen voeren. Voor Keizerlijk Duitsland is het neutrale Nederland zelfs een luchtpijp geweest voor de binnenlandse economie via zijn Rijnvaart en zijn intensieve spoorwegnet dat direct aansluit op de Duitse netten, die juist aan de oostgrens die Nederland met Duitsland heeft voorzien zijn van wijdvertakte rangeervorken en -lussen.

De Britse blokkade heeft Nederland zelfs in dit opzicht een unieke monopoliepositie gegeven op het immense achterland. Deze positie heeft geleid tot een ongekende kapitaalcumulatie bij zeer weinigen. Want de Nederlandse bevolking zelf, als geheel, heeft het tegendeel van welvaartverhoging moeten meemaken. De lagere en middenklassen zijn sedert 1916 gaan lijden aan chronische a-vitaminoses waaraan de heffe des volks collectief bijna ondergegaan is wegens de extreme vatbaarheid voor het merkwaardig virus dat ingeboekt wordt, voorlopig, als de “Spaanse Griep”. Een sterfte van ongweveer tachtduizend personen binnen deze klasse is geen overschatting. Deze vitaminen-tekorte hangen samen met de totale blokkade van de Noordzee. De Britten laten langere tijd geen vaartuigen door met granen, groenten en fruit uit de tropische landen, lijnzaadolieën en dierlijke vetten, terwijl daarop toch het primaire volksvoedsel steunt. Het gaat erom de Duitse burgerbevolking af te knijpen en haar te mismoedigen. Maar de Britse marine neemt daarbij de Nederlandse mindere klassen als het ware achteloos maar even mede, als collectief schuldeloos gegijzelden, want Nederland heeft de pech dat het geografisch ingeklemd zit tussen de Noordzeewateren en het Duitse achterland.

IX.1.2 Het Nederlandse structurele kapitaaloverschot

In 1919 heeft Nederland een groeiend kapitaaloverschot. Dat moet actief worden gemaakt. Dan kan de bruto-nationale productie vergroot worden via groeiende activiteiten in de nijverheids- en transitsector. Dat vergroot de werkgelegenheid. Dat leidt dan tot beëindiging der gedwongen onderconsumptie van de arbeidersklassen. Dat kan dan een spiraal van bestedingen in de detailsector genereren, waardoor loonsverhogingen, sociale voorzieningen en betere arbeidsomstandigheden weer dekkend kunnen worden gegund aan het binnenland. In de negentiende eeuw zou Nederland, om dat te bereiken, hebben gezocht naar nog nauwere aansluiting bij Duitsland en zijn hoogwaardige massa-industrie alsmede zijn immense landbouwoverschot. Maar thans, na de voor Duitsland zo destastreuze vredesregeling van Versailles in juni 1919, niet meer. Dat agrarisch overschot bestaat al lang niet meer. In sommmige

deelstaten heerst ronduit hongersnood, Berlijn kan het niet meer verheimelijken. De massa-industriële inrichtingen zijn er nog wel, maar de Duitse ondernemers kunnen ze niet gebruiken ten behoeve van de nationale staatshuishouding: de Fransen en Belgen hebben ze tijdelijk in beslaggenomen te eigen bate, de ommelanden ervan zijn rigoreus bezet door deze twee staten die voorlopg aan deze bezetting verbeten, en vaak tegen beter weten in, blijven vasthouden, al vervreemden zij hun Angelsaksische partners daardoor zeer van zich. Met Duitsland kunnen de stinkend rijke kapitalisten die Nederland nu kent, thans geen voordelige zaken meer doen. En het ziet er niet naar uit, dat dat voorshands anders zal worden. Toch moet het kapitaaloverschot zo snel mogelijk renderend gemaakt worden, zeggen de gangbare economische theoriën. Overtollig inert kapitaal heeft immers geen enkel nut. Het traditionele afzetgebied, Centraal Europa, zal dat rendement niet kunnen bieden.

Voorlopig is Duitsland immers geen betrouwbaar economisch achterland meer. Het verkeert in een constante credietcrisis die door de socialisten opzettelijk via hyperinflatie op gang wordt gehouden. Het binnenlandse openbare vertrouwen in het nakomen van lange termijnovereenkomsten is fundamenteel geschokt. Het staatsapparaat wankelt voortdurend, de ene staatsgreep volgt de andere op. Ze zijn alle knullig beraamd en gewagen nauwelijks van enige coherente visie. De socialisten belijden openlijk dat ze het leger nodig hebben om hun staatskundige orde overeind te houden en zoeken voortdurend heul bij generaal von Seeckt, de chef-staf van de Reichswehr, die overduidelijk publiekelijk zijn minachting voor de Weimarer Republiek ventileert.

IX.1.3 Nederland vlucht in de Indische interinsulaire paketvaart

Nederland zal dus zijn handelsdebiet elders moeten zoeken: de Rijnvaart is weliswaar nog niet gestremd, maar een pulserende factor voor het nijverheidsleven is ze voorlopig niet meer. Overzeese investeringsmogelijkheden moeten nu, ook dat is de gangbare theorie over de gewenste staatshuishouding, geactiveerd worden. Maar dan moet Nederland dat zoeken in die gebieden, die het effectief kan beheren. Het moet daar doorzettingsmacht hebben of, wederom, *effective control*. Als Nederland daar leveringen gaat doen op grote schaal en in retour delfstoffen en olie bestelt, moet Nederland verzekerd zijn van volledige contractsnakoming. Dat geldt óók voor de verrichting van langere termijn-diepte-investeringen. De horribele ervaring leert, wat er gebeurt als die effectiveit ontbreekt. Sovjet-Rusland heeft immers op grote schaal buitenlandse investeringen onteigend, vorderingen uit hoofde van kapitaal-aandelen op grootschalige projecten zoals spoorwegen, hoogovens, mijnen en waterkundige projecten volkomen genullificeerd, en de uitstaande staatsschuld van Tsaristisch Rusland voor non-existent verklaard. Het Nederlandse grootkapitaal heeft daar weer ernstig onder geleden en ook de middenklassen hebben aldus hun zuurverdiende spaarcenten die ze hadden belegd in voorheen zo solide fondsen zien verdampen.

Wil het kapitaaloverschot, dat Nederland zo graag effectief wil zien, inderdaad feitelijk winstgevend worden, dan moet de flankerende randvoorwaarde zijn, dat Nederland de nakoming van contracten en publieke leningen inderdaad via overheidsdwang in al haar varianten kan afdwingen. Dat zal alleen in de Archipel het geval kunnen zijn. Daar kan Nederland in principe *effective control* pretenderen te hebben, op feitelijke grondslag. Daar zal dat kapitaal dus belegd moeten worden teneinde dáár een nieuw afzetgebied te kunnen vinden dat de Nederlandse economie in de versnelling zal kunnen brengen. Maar de handelspolitiek zal nu beslissend anders moeten zijn dan voorheen. Het gaat niet zo zeer om de winst op korte termijn. Het gaat om de winstverwachting op langere termijn. Een verwachting die redelijkerwijs onderbouwd moet kunnen worden.[316] Vanuit de perspectieven van 1920. Is dat perspectief eigenlijk wel te

[316] Zie: M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme, Koloniën en buitenlandse politiek 1970-1902,* Uitgeverij de Bataafsche Leeuw: Amsterdam/Dieren, 1985 ISBN 90-6707-085-8, ihb, pp. 7-24; 25-55. Kuitenbrouwer geeft hier een overzicht van de uiteenlopende en vaak onderling tegenstrijdige motieven voor dit imperialisme. In Nederland heeft steeds, het volgt uit het voorgaande betoog in de hoofdtekst, het

rechtvaardigen, nu de wereld heeft gedaverd van de staatkundige omwentelingen? Hááft Nederland die Archipel inderdaad nog wel voor decennia in zijn effectieve overheidsgreep? Is niet ruchtbaar dat de inlanders popelen te revolutioneren zoals de Sovjets in Rood-Rusland? Moet het te zoeken debiet daarop voorzichtigerwijze niet afgestemd worden?

Dat debiet, vooral het afzetgebied voor eindproducten, zoekt Nederland nu in een nieuwe transitpositie in het Verre Oosten. Daarom intensiveert Nederland in dit decennium zijn publieke en private contacten met de Archipel aanmerkelijk. Er is geen sprake van, dat het zulks doet uit imperialistisch geopolitieke overwegingen. Integendeel. Japan geldt als in 1920 als een potentiële agressor. Welingewijden op de diplomatieke kanselarijen weten het goed genoeg. De bom kan ieder moment barsten. Maar Nederland pleegt deze intensivering uit economische macrostructurele noodzaak. Het ducht een nationale depressie, als dat waanzinnige kapitaaloverschot niet werkbaar wordt. Maar het moet de consulaire politiek daarop drastisch herzien.

Het moet dáár, in dat Verre Oosten, immers ook zijn primaire afzetgebieden voor de doorleveringen tot en met de detaillist vinden. Dat eist vooral andere investeringen en vooral buiten de Archipel zelf. Komt de Indische communistische partij wellicht ineens aan de macht, dan zal deze bende niets vermogen tegen de investeringen en handelsnetwerken op het Aziatisch vasteland. Daarom gaan Amsterdam en Rotterdam zich nu toeleggen op de doorontwikkeling van Nederlandse paketvaartdiensten op interinsulaire beurtvaartlijnen in het archipel-gebied. De Stoomvaartmaatschappij Nederland, de Koninklijke Paketvaartmaatschappij, De Maatschappij Deli-Straits-China Lijn, De Rotterdamsche Lloyd en dergelijke gespecialiseerde beurvaartlijnen met aparte, vaak zelfontworpen tropenvoorzieningen (air-conditioning, koelinstallaties, dubbelwandige scheepscompartimenten, uitgekiende luchtverversingen ook bij uitgeschakelde agregaten) aan boord, afgestemd op de eigenaardigheden van het wisselend klimaat in de Archipel, worden voorzien van nieuwe turbine-vaartuigen. Maar ook van nieuwe stations, entrepots, drijvende dokinrichtingen[317], havenbekkens met vervaarbare pontonsteigers en bokken, en nieuwe operationele kantoren in Semarang[318], Batavia, Makassar, Medan en Pontianak. Het voorhavenbekken van Tandjong Priok (Tanjung Priok) krijgt in deze periode

economische motief op de voorgrond gestaan, net als in de dagen van de V.O.C. Overwegingen van internationaal politiek prestige hebben nooit de doorslag gegegeven. Dat was juist wel het geval bij Groot-Brittannië en Frankrijk. Die investeerden voor 1900 al zoveel, dat dat nooit met winst meer terug was te verwachten. Duitsland heeft zij kolonialisme nooit genoegzaam door kunnen ontwikkelen, maar wat het deed, deed het weer, van de weeromstuit, uit overwegingen van nationaal prestige. Nederland had die behoefte niet en wilde eigenlijk niet echt opvallen. Dat dat prestige naar gelang de kolonisatie effectiever heette te zijn toenam, was mooi meegenomen, maar een hoofdreden is het in Nederland nooit geweest. De winstverwachtingen van de private ondernemingen hebben steeds een heel belangrijke rol gespeeld, maar het structurele overheidsdeficit eveneens. Daarbij is van belang dat het niet zozeer ging om de feitelijk haalbare winst, maar om de begrote winst*verwachtingen* op langere termijn. Daarin waren de schattingen tot 1904 adequaat aan Nederlandse zijde en nadien niet meer. Na 1920 is zelfs van een overspannen winstverwachting sprake geweest, die de enorme investeringen die in de hoofdtekst beschreven worden uiteindelijk, maar inderdaad: achteraf met de kennis van nú, niet hebben gerechtvaardigd. Deze verwachtingen waren gebaseerd op de onmiddellijke noodzaak Nederland weer optimistische perspectieven te geven in 1920, toen het redelijk eenzaam en desolaat in Europa gepositioneerd stond. De regering en het grotere bedrijfsleven hebben toen vooral optimistische einders willen schetsen om het handelsverkeer maar weer op gang te krijgen en de welvaart breder in te doen dalen. Men gelooft immers altijd wat men graag wil geloven en met dwaalt altijd in het opzicht dat men graag bewaarheid ziet.

[317] Wereldwijde aandacht trokken de transoceanische droogdoktransporten van de werf Burgerhout bij Dordrecht via het Suezkanaal naar Tandjong Priok tussen 1923 en 1933. De transporten stremden de internationale vaart in het Suezkanaal voor enkele etmalen en verhinderden de Britse beurtvaartcommunicaties op Brits-Indië op soms buitengewoon strategisch onverkiesbare momenten met het oog op troepentransporten herwaarts, waar op dat moment burgerlijke onlusten dreigden. Zie de panoramische afbeelding van de vervaring van het mammoetdroogdok Tandjong Priok in het Rotterdamse Scheepvaart- of Maritiem Museum bij de Rotterdamse Maasbruggen van destijds in 1923.

[318] Voor de Semaragse agentschappen van Stoomvaartmaatschappij Nederland, Indisch Bouwkundig Tijdschrift jaargang 32, nr 24.

nieuwe bekadingen, dukdalven, hijinstallaties en beschoeiingen, alles bij elkaar met een zeewaartse verlenging van de aanlegplaatsen van 1030 meter, een breedt van 215 meter en een verdieping naast de aanlegplaatsen tot tien meter.[319] Zij intensiveren de vaarten op de Straits, Japan, China en de Britse exterritoraliteiten daar, al dan niet in verbinding staande met Hong Kong. Deze maatschappijen participeren nu in baggerwerken, kanalisaties en havenfaciliteiten langs de kusten van dat Verre Azië, vooral in de Straat Malakka en langs de Chinese Zee.

IX.1.4 Het Centraal Europese achterland geen winstgevend afzetgebied

In Amsterdam komt het Scheepvaarthuis aan de Prins Hendrikkade om deze beurtvaartlijnen te coördineren en te zorgen dat ze elkaar op de steeds krappere markt niet doodconcurreren. Een onafzienbare stroom Nederlandse eindproducten gaat nu oostwaarts. De stroom delfstoffen, specerijen, petroleum, tropische vruchten en oogstgewassen naar Nederland in retourvaart neemt wat af, al blijft ze aanzienlijk. Maar Duitsland geldt daarbij niet meer als bestendige afnemer.Dat is het grote verschil met de voor-oorlogse situatie. Een verschil waaraan de Nederlandse grootondernemer maar node wennen kan. Zijn internationale credietwaardigheid is hopeloos achteruitgekacheld. Wie vorderingen in Duitsland heeft uitstaan ademt van opluchting diep uit als hij betaald krijgt in solide valuta en niet in waardeloze Rijksmarken. Het prestige van Duitsland als handelspartner zal zich in deze jaren nauwelijks meer herstellen.

En zelfs als Duitsland in de veertiger jaren toch weer economisch engiszins gaat floreren, zal de Nederlandse ondernemer zich wel wachten om langere termijn-credieten te verschaffen op leveranties. Hij zal ook na 1933, het vermaledijde jaar van Hitlers machtsovername en gelijkschakeling der deelstaten, steeds te maken krijgen met talloze invorderingsmoeilijkheden tot en met een rijkswettelijk gedefinieerd nationaal moratorium, ingesteld door de Rijksminister van Financiën en Economie Hjalmar Schacht, waarmee Duitsland betalingen traineert, opschort of schorst als daar tegenover geen in muntspeciën gelijkwaardige bestellingen staan van vaak, verhoudingsgewijs, kwalitatief mindere Duitse fabricaten en eindproducten. Meer dan ooit zal Nederland thans, beprangd als het is, zijn welvaart ontlenen aan de immense rijkdom van het Rijk van Insulinde, waarover Douwes Dekker al zo romantisch dromen kon. Dat zal het dekolonisatiedrama voor Nederland na 1945 juist zo verinnigen. Want ook dan heeft het weer te maken met oosterburen die voorshands hun eigen broek nauwelijks op kunnen houden. En die toch weer van alles eisen zonder enige tegemoetkoming.

De Grote Oorlog is door Duitsland eigenlijk gefinancierd uit nationale oorlogsobligaties waarop de burgerlijke middenklassen in een vlaag van uitzinnige vaderlandsliefde tussen augustus 1914 en juni 1917 heeft ingeschreven. De Duitse regering is er van uit gegaan dat het Vaderland de oorlog volledig zou winnen en een Napoleontische vrede met Frankrijk zou kunnen sluiten, waarbij alle oorlogskosten integraal op Frankrijk verhaald zouden worden. Frankrijk zou worden opgezadeld met een waanzinnige schuld in Poincaré-goudfranken, waaraan Frankrijk tot diep in de twintigste eeuw zou moeten blijven afbetalen. Daarop zijn de rijksbegrotingen van het Keizerrijk tot november 1918 afgesteld geweest: Frankrijk zou zijn eigen nederlaag betalen en door Berlijn permanent gegijzeld worden.

Dat is een onjuiste these gebleken. Duitsland hijgt onder de schuldenlast die opengebarsten is. Er is nauwelijks meer staatscrediet op de binnenlandse markt te genereren. De Duitse middenklassen zijn door de hyperinflatie al hun spaartegoeden kwijt geraakt. Daarop moet geanticipeerd worden. Duitsland zal geruime tijd geen grootafnemer kunnen zijn van de Nederlandse nijverheid en transitdiensten. Zal het zijn schadeloosstelingsverplichtingen, herstelbetalingen en schadevergoedingsschulden voor de vermielingen aan de Beligische en Franse nijverheidsinstallaties nakomen, dan zal het tot 1988 daarvoor de annuïteiten moeten blijven opbrengen, zelfs in de gunstigste ramingen van 1920. Nederland is een vanzelfsprekende

[319] Zie: Indisch Bouwkundig Tijdschrift , jaargang 27, nr 10 voor de technische details van deze derde havenbekkenwerken.

handelspartner vrijwel definitief kwijt. Het ziet radeloos om zich heen. Daarom klampt het zich vast aan het bezit van de Archipel. Vooral als te ontginnen afzetgebied. Op Nederlandse voorwaarden.

IX.1.5 De volkenbond als een travestie van internationale zelfbestemmingsrechten

Maar is dan het lidmaatchap van de Volkenbond wel een aangewezen optie? De Volkenbond wil practisch gesproken de modiale rechtsgemeenschap hergroeperen volgens het zelfbestemmingsideaal der volkeren. Dat valt uit het statuut ervan toch wel af te leiden. Als Nederland dan toch zijn positie als kolonisator wil continueren, zal het als partij bij dat statuut problemen tegemoet kunnen zien, wanneer het Indonesisch nationalisme zich beter georganiseerd heeft en druk kan uitoefenen in de volkenbondsvergaderingen te Genève. Dat zal Batavia op den duur niet kunnen tegenhouden, want het nationalistisch zelfbewustzijn in de Archipel is overduidelijk groeiende. Iets anders is, dat de Hollanders er niets van willen weten. Zij kijken weg, isoleren zich en proberen de nationalisten weg te zetten als criminele volksmenners met communistische motieven.

Maar de Nederlanders die de Volkenbond goed doorgronden en weten welke volkeren zich al als waarmers hebben opgedaan bij het bondssecretariaat weten, dat Nederland van de Bond uiteindelijk meer te duchten heeft dan te verwachten. Een hunner is A.A.H. Struycken, die waarschuwt dat de bond precies in het tegendeel kan komen uit te pakken dan de Nederlanders in 1920 voorzien. De Nederlanders verwachten dat de bond hen zal redden uit de paria-positie waarin zij zich hebben gemanoeuvreerd door hun al te pro-Duitse positiekeuzes in de nadagen van de wereldkrijg, waaronder de asielering van de Duitse keizer wel het toppunt vormde. Zal de Volkenbond niet juist een supranationale wederpartijder worden van de Nederlandse koloniale aspiraties, als Azië ontwaakt? Dat zal de bond zeker worden, als ze autoriteit zal kunnen verwerven onder de volkeren die thans als inheemsen worden onderdrukt door Europese kolonialen. Die autoriteit zal de bond echter niet verwerven. Zij zal, integendeel, eigenlijk alles doen om de verwezenlijking van Wilsons dromen omtrent het nationale zelfbestemmingsrecht te verhinderen. De Aziatische volkeren zullen haar leren kennen als een hypocriete organisatie dat van de codificatie van dat beginsel een travestie zal maken. Een enge, beklemmende en klamme vertoning. Een Sanhedrin waardig. Parijs is er de schuld aan.

IX.1.6 De Franse verdragsmanipulaties tegen de Volkenbond

De Fransen zagen de Volkenbond als een verkapte defensie-associatie voor Frankrijk. Frankrijk had daar ook recht op. Het had goed en bloed gegeven voor de bewaring van de christeljke cultuur. Het had, zo zag Parijs dat, de westerse beschaving in het Avondland gered van de machten der hel. De machten, geïncarneerd in de stomdronken Saksische infanteristen die in Lutheraanse razernij zich in augustus 1914 hadden gestort op het kleine dappere België, de voorpost der Latijnse beschaving. Parijs had de roepstem van de civilisatie gehoord, de driekleur ontplooid en was, zonder zich te bekreunen om de fysieke integriteit van zijn jongelingschap, losgestormd op de Duitse hunnen die zich niet ontzien hadden bijna alle Noord-Franse kathedralen te verpolveren onder hun lange-afstandsgeschut, enkele uit redeloze haat wegens de beschaving die de torens dier gebedshuizen symboliseerden. Parijs had gewonnen. De wereld moest dankbaar zijn. Dat was ze niet. De Angelsaksen gunden Frankrijk weer de glorie niet. Dus moest het zichzelf redden. Daarbij kon het Volkenbondsstatuut wellicht helpen. Er stonden militaire verplichtingen in, die geldend werden voor de aangesloten staten als één hunner aangevallen zou worden. Fransen konden zich maar één staat voorstellen die als lijdend voorwerp zou kunnen gelden van niet-uitgelokte agressie. Frankrijk. En met typische Gallische arrogantie spitten zij het Volkenbondsstatuut steeds door onder het prevelen van de leuze: wat kunnen de Volkenbondsstaten voor ons doen? En nooit: wat kunnen wij voor die staten doen? Onder die invalshoek wierp Parijs het statuut al gauw gedégouteerd in een hoek. Er stond nergens, dat de bond verplicht was Frankrijk te verdedigen, waar, wanneer en op welke grond het ook aangevallen werd. Het was dus geen goede codificatie van het volkerenrecht. Want dan had er dat meteen in

gestaan. In de considerans al. Frankrijk was de beschaving. Een Volkenbond verdedigde die. het was te wijten aan de Angelsaksen, dat dat er niet stond. Die gunden Frankrijk nu eenmaal nooit de juiste plaats die het van oudsher toekwam. Maar goed, dan zou Frankrijk zich zelf wel op andere wijze zien te redden.

Belangrijke Europese vredesverdragen of defensieallianties werden daarom buiten de Bond gesloten, als Frankrijk er partij bij was. Frankrijk zocht daarbij zijn wederpartijen onder de staten wier vazalliteit jegens Parijs verzekerd was: de staten die hun voortgezet en uitgebreider bestaan slechts dankten aan de inzet van Frankrijk bij de onderhandelingen in Parijs van februari en maart 1919. Polen, Tsjecho-Slowakije, Roemenië, Hongarije, Joegoslavië, en, in zekere zin, België. Het beoogde *cordon sanitaire* rondom Duitsland. Parijs droeg uit dat het de collectieve veiligheidsborgen van Genève niet vertrouwde. Parijs schiep daarom een concurrerende veiligheidssfeer, die symptomatisch was voor de imperfectie van de Bond. De Bond was een gedrocht, een chimère van een vreemde studeerkamergeleerde, Woodrow Wilson, die niets begreep van de essentiële betekenis van Frankrijk. Frankrijk wàs Europa. Maar Wilson wist eigenlijk niet eens waar Europa lag. Hij kon het niet helpen. George Clemenceau kon dat zo snijdend en beeldend uitleggen. Jammer dat hij er niet meer toedeed, in dat na-oorlogs Europa. Dat was de Europese sfeer van die defensie-associaties.

Een sfeer, steeds weer beslissend bepaald en gedirigeerd door een tot in het merg geschokt Frankrijk. Een Frankrijk dat nooit hadden kunnen kunnen onderscheiden tussen Franse en universele belangen. Dat dat ook nooit had hoeven te doen, tot aan de barre dagen van de laatste verpletterende slag die Keizerlijk Duitsland het zieltogende Frankrijk in maart 1918 alsnog had willen toebrengen. Het was niet gelukt. Door de voortdurende aanlanding van verse troepen uit de USA. Niet Frankrijk had de Grote Oorlog gewonnen. Noord-Amerika had dat gedaan. Nooit zou Parijs dat toegeven. Tot op de dag van vandaag niet.

IX.1.7 Nieuwe militaire-alliantiefamilies ter bescherming van een uitgeputte Marianne

Juist om dat te verheimelijken en vindingrijk te camoufleren zocht Frankrijk zijn nieuwe recruten in de door Parijs in februari gehaalde en in maart 1918 gebakerde staten. Deze volken zouden in de toekomst voor hun moeder Marianne moeten bloeden, overeenkomstig het gebod dat leert dat een kind zijn ouder moet eren, ongeacht wat die ouder zich aan de opvoeding gelegen heeft laten liggen, geestelijk zowel als stoffelijk. Zo bond Parijs deze kinderen aan hun familiale zorgmodel, ongeacht de perspectieven der toekomst. Het zocht daartoe de door Parijs bijeengeroepen verdragsgezinnen zorgvuldig uit. Zo bij het verdrag van Locarno van 1925[320]

[320] Een internationaal collectief garantieverdrag, waarbij Duitsland voor het eerst als volwaardig partner ter conferentie tot de onderhandelingen in het Zwitserse Locarno werd toegelaten. De deelnemers waren Duitslasnd, België, Frankrijk, Groot-Brittannië, Italië, Polen en Tsjecho-Slowakije. Duitsland erkende andermaal de integriteit en eeuwigdurende onschendbaarheid van de westelijke grenzen die in het Verdrag van Versailles in 1919 waren gedefinieerd. Verder werd erkend dat Duitsland gerechtigd was te solliciteren naar het lidmaatschap van de Volkenbond. Inderdaad trad Duitsland in 1926 tot de bond toe. De ministers van Buitenlandse Zaken Gustav Stresemann en zijn Franse collega Aristide Briand kregen de Nobelprijs voor de Vrede, voor een verdrag dat andermaal garandeerde wat bij een eerder verdrag al lang vastgelegd was op bindende wijze voor de ratificerende partijen, Frankrijk en Duitsland. Het geeft aan, dat de westerse naties op dit moment aardig de weg kwijt waren. Zo zagen de Aziaten het inmiddels, die vol verbazing deze démarches van de westerse mogendheden aanschouden. De oostgrenzen van Duitsland werden dus uitdrukkelijk niet gegarandeerd. Duitsland mocht dus oostwaarts agressie plegen. Bedoeld was: agressie tegen Rusland dat immers buiten de vredesregelingen van Versailles was gelaten op aandringen van Frankrijk. Parijs stimuleerde dus Duitsland zich vooral te richten op een invasie in Sovjet-Rusland, zoals het ook daadwerkelijk op 21 juni 1941 via de “Operatie Barbarossa” zou doen. Deze operatie kon Japan zien als een uitvoering van dat idiote Locarno-pact. Dat dééd Tokio dan ook. Het bevestigde andermaal dat het westen volkomen onbetrouwbaar was, want eerder hadden de westelijke mogendheden nog aangemoedigd, in 1919, om tegen Rusland krachtig ten strijde te trekken via Siberië en Mantsjoerije. Japan had al aangevallen in 1939 in deze streek en was door de Sovjets verpletterend verslagen en teruggedrongen. Ik kom daarop in de hoofdtekst aanstonds terug. Maar dat alles verklaart waarom Tokio geen redenen had te geloven in de hooggestemde missie die de USA-

waarbij Duitsland alleen de westelijke grenzen in West-Europa garandeerde. Alléén de westelijke grenzen. Er stond in dat verdrag nog nét niet: alléén de grenzen met Frankrijk. Dat zou zelfs Parijs te cynisch zijn geweest. Zoveel onloochenbaar egoïsme kon Parijs op dit moment nog niet van zichtzelf verdragen. Het walgde tóch al van zichzelf. Niet, omdat het niet meer in zijn beschavingsmissie geloofde. Maar vanwege de immer toenemende corruptie van de gedeputeerden in het parlement. Een toontje lager wist het nog niet te stemmen.

Dat zou pas later komen. Bij het Verdrag van München van augustus 1938. Toen gaf Parijs haar weeskind, Tsjecho-Slowakije, op genade of ongenade maar over aan Hitler als peet, al kon Daladier toch zijn gelaatstrekkingen bij deze overdracht niet goed in bedwang houden. Ook weer in het kader van een vrerdrag, waar de Volkenbond alweer zorgvuldig werd buitengehouden. Als de status van Tsjecho-Slowakije al herijkt had moeten worden, dan had dat in Volkenbondsverband moeten gebeuren. Iedereen wist het maar al te goed. Maar dan had Parijs te veel te maken gehad met staten waar het op dat moment steeds weer geen belangstelling in had. Omdat het niet in staat was die staten volledig te manipuleren. Nederland bijvoorbeeld of Denemarken.

Dus regelde Parijs het allemaal zelf, in een eigen netwerk van defensieverplichtingen. Pas als dat netwerk scheurde, kwam de Volkenbond in beeld, als het aan Parijs lag. En voorlopig lag het, helaas, aan Parijs. Reeds in de vredesregeling van Versailles, maar ook in de daarin afhankelijke nadere vredesregelingen. En de correcties daarop. In Azië baarde starre verbazing dat *Polen* partij was bij het verdrag van Locarno. Het verdrag hield eigenlijk implicite de machtiging voor Duitsland in om oostwaarts weer agressie-oorlogen te voeren! Polen, laat het uitgesproken worden, lag toch aan de oostelijke grens van Duitsland? Dat klopte toch? Mocht Duitsland dáár aanvallen?[321] Ter herwinning van gebieden in het *Balticum*, zo werd gezegd, dat vroeger door de koningen van Pruisen was bezeten binnen de territoriale soevereiniteitskring?[322] Maar dat stond natuurlijk weer niet in enig verdragsartikel.[323] Die Europeanen, concludeerde Tokio, waren geschift.

Maar, als Tokio goed was voorgelicht, dan lag op die opmarsroute toch het prille Polen, ten doop gehouden door Georges Clemenceau in de Spiegelzaal van het Paleis van Versailles. De zuigeling had het daglicht gezien bij de paraferingen van het vredesverdrag door de Duitse delegatie, dat

president Woodrow Wilson de Volkenbond in 1919 had toegedacht. Men moet dit alles in deze context toch vooral ook blijven zien vanuit Aziatische invalshoek.

[321] Duitsland had in 1925 maar een leger van honderdduizend man sterk, de Reichswehr. Tegen de Polen werd gezegd door Frankrijk en Groot-Brittannië dat zulk een legertje nooit zou aanvallen aan de westgrenzen van Polen zelfs niet ter hoogte van de Vrijstad Danzig dat onder Volkenbondsbescherming stond. Men herinnert zich dat juist te Danzig de Tweede Wereldoorlog startte door het massale scheepsvuur van de Westerplatte uitgebracht door het slagschip Schleziën in de nacht van 31 augustus op 1 september 1939. Maar toen had Duitsland de universele persoonlijke dienastplicht al weer lang hersteld.

[322] De Duitse oostgrens, met Polen, Tsjecho-Slowakije en grote stukken Hongarije en Roemenië direct belendend, werd opzettelijk buiten discussie gehouden. Alleen gaf Londen aan, dat het niet bereid was de territoriale status quo van deze staten militair te garanderen in dit verdragsverband. Dat had het, ook al had George Clemenceau in 1919 daarop meermalen aangedrongen, destijds niet willen doen omdat dan Groot-Brittannië onmiddellijk expeditionaire troepen had moeten sturen naar deze contreien, waar voortdurende burgeroorlogen heen en weer golfden. Voor David Lloyd Georges was dat onbespreekbaar, niet uit principe maar uit electoraal opportunisme. Engeland en de dominions wilden nu terstond demobiliseren, totaal. Wie dat tegenwerkte pleegde politieke zelfmoord bij de eerstaankomende verkiezingen. En uiteraard wilde Lloyd Georges nóg een termijn. Duitsland zou toetreden tot een geschillencommissie ter beslechting van de voortdurende strijd tussen de Duitstalige minderheden in de aan Polen, Tsjechië, Hongarije en Roemenië geconcessioneerde gebieden en de anderstalige Slavische linguïstische massieven. Het zou, alweer, voor de hand gelegen hebben om deze geschillen op te dragen aan de Volkenbond, maar alweer wilde Parijs dat uiteindelijk niet.

[323] Wel werd in het Slotprotocol van het Verdrag van Locarno verwezen naar nader te maken militaire alliantie-afspraken tussen Frankrijk enerzijds en Polen en Tsjecho-Slowakije. Deze zouden betrekking hebben op het geval dat er “problemen” zouden komen in de grensgebieden van deze staten met Duitsland. Wat die “problemen”zouden kunnen zijn en wat Frankrijk dan eventueel zou kunnen en mogen doen, stond niet in de slotakte.

klopte toch echt? Stemde Polen in met die blanco-chèque tot verzilvering van oostelijke ongelimiteerde agressie? Die natuurlijknoodzakelijk tot de volledige ondergang van dit door Frankrijk zo gekoesterde Polen moest leiden? Tokio kon het nu echt niet meer volgen.

IX.1.8 Het onvoorwaardelijk verbod van internationale agressie

Zoals bij het Briand-Kellogg-pact in 1928[324], waarbij agressie-oorlog verboden werd als middel van gebiedsverwerving. Parijs wilde de eer ervoor. Het verzwakte de Volkenbond als rechtsorganisatie andermaal door de bond er geheel buiten te sluiten.[325] Zo kon de bond nooit de positie van centrale supranationale *rechtsstellende* autoriteit verwerven. En het was die *rechtstellende* capaciteit, die de gekoloniseerde volken sedert 1919 juist hadden willen inroepen. De Indo-Chinezen, de Nigerianen, de Indiërs, de Afghanen, de Maori's en de Indonesiërs. Via de bond hadden deze volkeren hun status als volwaardige naties willen inroepen en laten bezegelen. Daarom hadden zij hun afgevaardigden naar Parijs gezonden na Nieuwjaar 1919. Wilson had ze aanhoord. Hij had geknikt. Zeker. De Volkenbond zou erin voorzien. Het zelfbestemmingsrecht was haar plechtanker immers? Maar deze verzoeken drongen nooit tot het *plenum* door. De bond was toch een westerse belangengroep. Nadat in november 1933 Duitsland de Bond verlaten had werd het een bureaucratische moloch die alleen nog in de eigen papieren werkelijkheid leven kon.

Aldus verwerd de bond een overlegorgaan van mogendheden, die steeds weer zochten naar nieuwe militaire collectieve veiligheidssystemen. Dat waren dus niet de grote mogendheden die meenden over voldoende militaire doorzettingsmacht te beschikken om zelf hun staatszelfstandigheid te borgen. Daartoe behoorde Frankrijk nu definitief niet meer. Het beroemde zich er nog altijd op het grootste mobiele landleger te bezitten onder de westerse mogendheden. Het had dat ook wel in 1919. Maar dat was een potentiële massa dienstplichtigen die niet echt meer geloofde dat het autonoom de staatszelfstandigheid zou kunnen borgen. Die massa was daartoe eigenlijk ook niet meer toe bereid. Dat offer zouden de dienstplichtigen waarachtig niet meer willen opbrengen. Daarvoor was de Grote Oorlog te veel verworden tot een autogenocidaal slachthuis der naties. Een huis des doods waarin de generatie bevelsbevoegde meerderen maar al te graag zonder remmingen de jongere hoop der natie, de jeugd die de

---

[324] Ook wel het Pact van Parijs genoemd. Het werd gesloten op 27 augustus 1928 en verklaarde de aanvalsoorlog volkerenrechtelijk onrechtmatig. De voortrekkers ervan waren de Franse minister van Buitenlandse Zaken Aristide Briand en zijn USA-ambtgenoot Frank Kellogg. Drieëntwintig staten tekenden. Daaronder Frankrijk, de USA, Duitsland, Groot-Brittannië, Japan, Polen en België. De strafrechtelijke aansprakelijkheid voor het deelnemen aan de voorbereiding van een dergelijke oorlog werd er echter niet in voorzien. Het statuut van het Internationaal Militair Tribunaal te Neurenberg van 1945 deed dat wel, en trachtte daarvoor mede terug te krijgen op dit Briand-Kellog-Pact. De omschrijving in de tenlasteleggingen was: "*to wage a war of aggression*". Daarin voorzag dat Pact niet, al had de USA daar wel op aangedrongen. Het probleem blijft, dat nog steeds geen sluitende definitie bestaat op supranationaal niveau van "agressie". Een prevetieve aanvalsoorlog zal altijd door de aanvaller weggeboekt worden als daad van geanticipeerde defensie. Dat deed Hitler al bij de oorlog tegen Polen in zijn Rijksdagrede van 2 september 1939. Bij de verklaring van Kampala van juni 2010 wordt, ter aanvulling van het Statuut van Rome van 1998 over de oprichting van een Internationaal Permanent Strafhof, in het bijzonder van artikel 5 daaruit, een opsomming gegeven van de gedragingen die geacht worden een misdrijf van agressie in de zin van dat artikel 5 op te leveren. Het misdrijf van agressie in de zin van deze amendementen van Kampala levert een universeel misdrijf tegen de menselijkheid op. Aangezien in de opsomming van deze gedragingen het woord "agressie" weer terugkomt, kan men bezwaarlijk spreken van een echte definitie van dit misdrijf in de zin van het strafrechtelijk legaliteitsprincipe. Zie M. Hector, Kampala Amendementen, misdrijf agressie, opgenomen in het Militair Rechtelijk Tijdschrift, Uitgave van het Ministeruie van Defensie, Jaargang 2016. https://puc.overheid.nl/doc/PUC_69117_11/1/#d39de9d9-447e-4c94-a7ad-2fe3dbdff477 en https://puc.overheid.nl/doc/PUC_69117_11/1/#1ccb41b1-fl2e-4bce-a9ee-18233bbcef47. Zie voor de goedkeurings- en uitvoeringswetgeving op Koninkrijksniveau van de op 10 en 11 juni 2010 te Kampala aanvaarde wijzigingen van het Statuut van Rome inzake het Internationaal Strafhof Tractatenblad 2011, Nr 73 Kamerstukken van de Tweede Kamer 33865 (R2024) dd 17-02-2014. Zie verder Brief van de Minister van Buitenlandse Zaken van 29 oktober 2004, Kamerstukken van de Tweede Kamer, 2004/05 29800 V, nr 56.

[325] Zie: G.A.M.Strijards*, Versailles 1919-1920, Een wrede vrede, De natiestaten en het beginsel van rassengelijkheid*, Uitgeverij Wolf Legal Publishers, ISBN 978-946240-5851, pp. 101-112.

toekomst zou moeten hebben, de generatie van de jongste lichtingen, door de gehaktmolen had gedraaid.

IX.1.9 De vaders vermoordden in een lugubere autodafé al hun zonen

Niet de zonen hadden de vaders willen vermoorden, zoals in het het wijd ingedaalde Oedipoesverhaal, maar de vaders de zonen. En niet om met hun moeders te rouwen, maar met hun dochters, de dierlijke verwording van collectieve onbewuste incest. Zó hadden de Franse gezinnen het oorlogsverhaal in de twintiger jaren hertaald in hun belevingen van die zinloze hectatomben, tactisch geleid door onzichtbare generaals en strategisch opgezet door staven die in hun meters diep verzonken bunkers of mijlen van de laatste uitvalooopgraaf gelegen kastelen geen enkel benul wilden hebben van wat het door hen georkestreerde massale vuur deed met de door onpeilbare angst mechanisch voorgedreven soldaten.

Daarom geloofde Frankrijk niet meer in de bond. En met Frankrijk de door dat Frankrijk gekoloniseerden evenmin. En omdat de eerste komende slag wederom noodzakelijk Frankrijk moest treffen, geloofde het westen, wiens spreekbuis en geweten dat Frankrijk toch nog was, evenmin in de bond, zijn stichters, zijn volken en zijn concepten. Het geloofde alleen nog in reconsolidatie van zijn koloniaal stelsel, om daarbinnen de eindstrijd tusse de westerse mogendheden die het voorzag te laten voeren door de gekoloniseerden, buiten het Oude Avondland en buiten de Europese gezinnen om. Alle bondsleden wisten het. Maar niemand wilde dat agendapunt voorstellen. Want wat zou dan het beslispunt moeten zijn dat daarbij hoorde?

IX.2 De Vlootconferentie van Washington

De USA zagen de Japanse frustratie echt wel. Zij duchtten de Japanse maritieme kracht. Op uitnodiging van de USA-president Warren Harding kawm van november 1921 tot februari 1922 te Washington een conferentie samen die tot maritieme wapenbeperking moest strekken. Deelnemers waren het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk , Italië, Japan en de USA. Die hadden maritieme belangenn in de Stille Oceaan. De Sovjet-Unie was niet uitgenodigd. Nederland óók niet. Het was wel waarnemer. Dat was kenmerkend voor de machtsverhoudingen. De onderlinge vlootverhoudingen zullen zijn: 5 (voor het Verenigd Koninkrijk en de USA), 3 (voor Japan) en 1,7 voor Frankrijk en Italië. Het verhoudingsverdrag zal voor vijftien jaar gelden. Het betekent dat Nederland voor zijn archipel-verdediging sterker wordt aangewezen op de USA. De USA komen dan ook tijdens de conferentie meermalen bij de Nederlandse delegatie aan het tafeltje: doe iets aan jullie vloot. Wij hebben niet zoveel zin jullie zeestraten te vegen. De rest van de conferentie gaat op aan garanties en beginselverklaringen over de soevereiniteit, de onafhankelijkheid en de territoriale integriteit van China. Ook allemaal buiten de Volkenbond om. Terwijl China daar toch lid van is en al vaker om hulp van dat orgaan heeft gevraagd.

IX.3 De Nederlandse Vlootwet verworpen

IX.3.1 De wetsvoordracht door Hendrikus Colijn als minister van Financiën

Weer wordt in 1923 in de tweede kamer een ontwerp van vlootwet aangeboden. De behandeling ervan is in 1922 geschorst.[326] Maar men mag aannemen dat de USA-aandrang bij de vlootconferentie heeft doorgewerkt. De Indische vloot is opgevaren. Er moeten vier kruisers op stapel worden gezet, vierentwintig torpedobootjagers, vijftig onderzeeboten, vier onderzeeboot-mijnenlegers en nog ander assisterend materieel. Het zal twaalf jaar dienst kunnen doen. De aanbesteding vordert aanzienlijke investeringen. Het is een financiële vastlegging van een deel van de rijksbegroting voor tenminste twee decennia. Want de modernisering van de Nederlandse vloot zal tenminste driehonderd millioen gulden kosten. Het wekt ter linkerzijde van de Kamer grote verwondering en beroering. Want kortgeleden heeft Van Karnebeek, de minister van

[326] Zie: P.J. Oud, *Het Jongste Verleden*, *Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1918-1940*, VI Vols, Uitgeverij Van Gorcum & Comp. NV (G.A.Hak & H.J.Prakke) Aan den Brink: Assen, 1958, Vol. II pp. 107-137.

Buitenlandse Zaken, de toetreding tot de Volkenbond nog gemotiveerd met het argument dat aldus door Nederland aanmerkelijk zou kunnen worden bezuinigd op zijn militaire uitgaven. Nederland zou mogen vertrouwen op het collectief veiligheidssysteem dat de Bondsraad de aangesloten landen zou kunnen borgen. Bij zijn eerste optreden als fractievoorzitter van de Anti-Revolutionaire Partij in de Tweede Kamer heeft Colijn nog omstandig gewag gemaakt van de daardoor te bereiken perspectivische bezuinigen, ondermeer, omdat het stelsel van linies, stellingen, fortificaties en garnizoeneringen drastisch zou kunnen worden teruggebracht en uiteindelijk opgedoekt.[327] En nu komt diezelfde Colijn met een wetsvoorstel dat een forse, nimmer vertoonde, uitbreiding van de marine beoogt.

En dat terwijl de Bond, in ieder geval op het eerste gezicht, floreert als nimmer te voren. Duitsland, eerlang als onbetrouwbare schelm uit deze volkerenorganisatie geweerd, maakt aanstalten om toch voor het lidmaatschap te opteren. Met Japan is, gelet op de uitkomsten van de Vlootconferentie te Washington, voor de stabilisatie van de maritieme krachtverhoudingen een werkbaar compromis bereikt. De westelijke grenzen van Frankrijk, België en die van Nederland komen in aanmerking voor eeuwigdurende granties als het aan Berlijn ligt. Met alle mogendheden waarmee Nederland diplomatieke verhoudingen heeft, is de verstandhouding goed, als men de regeringscommuniqués mag geloven. Rusland is inderdaad nog steeds een paria, maar dat is interne verlamd door een reeks van opeenvolgende burgeroorlogen, waarvan het zich stellig niet op korte termijn zal verlossen. Derhalve: waarom nu juist op dit moment dit ontwerp? Waarom nu deze steen in de toch wel rimpelloze vijver bij het Binnenhof? De oppositie zal het steeds blijven vragen. De regering zal er geen bescheid op geven, althans niet in het openbaar.

Maar naar alle waarschijnlijkheid heeft Washington toch wat losgelaten tijdens genoemde vlootconferentie over de militaire toebereidselen te Tokio en de discommunicaties tussen het Keizerlijke Marine-kabinet en dat der Landstrijdkrachten te Tokio. De verhouding tussen Tokio en Washington begint onder spanning te komen. Tokio begint te vergaande aspiraties te krijgen betreffende de transoceanische verlegging van zijn invloedssfeer. Van Karnebeek kan nog geen man of paard noemen, de gezant heeft hem bezworen de dreigingen voor de Archipel niet aanhangig te maken in de Nederlandse volksvertegenwoordiging. Dat heeft Van Karnebeek, die Troelstra en de zijnen in geen enkel opzicht vertrouwt, dan ook niet gedaan. Maar Nolens heeft hij wel ingelicht. Monseigneur kan bij Van Karnebeek geen kwaad meer doen, sedert de priester-staatsman Van Karnebeek in alle opzichten uit de gure windvlagen heeft gehouden toen de minister verweten werd dat hij het Duitse Veldleger doortocht had gegarandeerd dwars door het smalste deel van Nederlandsch Limurg, zonder dat de diplomatieke vertegenwoordigers van Frankrijkl, België en Londenm te Den Haag tijdig en detail waren geïnformeerd over de route, ontwapening, privileges aan gesloten gelederen en de personlijke vrijgeleides. De afdeling expeditie van het departement aan het Plein had de notificaties namens de minister niet tijdig vrijgegeven voor verzending. Het exhibitum was daartoe niet gesteld en niet afgeparafeerd. Nolens wist ervan, zette de Belgische gezant geducht op zijn nummer – als katholieke hoogwaardigheid ten pauselijken hove kon hij dat doen – en verontschuldigde de minister bij de westelijke gezanten.[328] Van Karnebeek kon op zijn ministerskamer blijven zitten. En dat is de

[327] Oud, *Het Jongste Verleden*, a.w., Vol II, pp. 43-47. Nolens valt Colijn hier openlijk af. Het boterde niet erg tussen die heren.

[328] Oud, *Het Jongste Verleden*, a.w. Vol. I, pp. 103-105. Het was aan de Belgisch gezant te Den Haag te wijten dat deze doortocht bij de westelijke geallieerden aanvankelijk verontwaardiging opriep. Hij trachtte te doen voorkomen alsof Nederland voor dezoveelste maal blijk had gegeven van een pro-Duitse gezindheid. Achteraf is gebleken dat juist de Belgen er belang bij hadden dat de terugmarcherende infanteristen met hun treinen zo snel mogelijk Belgisch grondgebied zouden hebben verlaten: de batailions waren in stemming van oproer, hadden geen vivres bij de troep en hadden nauwelijks voldoende kader. Waren ze buiten de gesloten gelederen getreden, dan waren ze gaan plunderen en wellicht ook gaan verkrachten en mishandelen. Dat Van Karnebeek niet trachtte tot overeenstemming dienaangaande te komen met de Belgische gezant, die op dat moment onbereikbaar was, was volkomen in overeenstemming met het tijdsschema dat bij de Wapenstilstand van 11 november 1918 met de intergeallieerde bevelhebbers was vastgesteld.

edelman, die door velen gehaat wordt wegens zijn gewichtige arrogantie, nog niet vergeten. Zo wordt de actuele staatkunde bepaald in haar gang.

IX.3.2 De tweeledige verdediging van de vlootvoordracht in de Tweede Kamer

De onontkoombare uitgaven voor de vloot zullen voor zes jaren op de marinebegroting gefixeerd zijn. Maar dan komt het na-ijleffect van de afbetalingen op de staatsleningen waarvoor het kabinet een groot aantal obligaties in circulatie zal moeten brengen. Daarom komt het ontwerp-Vlootwet, geredigeerd door de minister van Financiën Hendrikus Colijn eigenlijk neer op een soort van financiële machtigingswet. De Tweede Kamer geeft, stemt zij in, haar budgetrecht voor meerdere kabinetsperioden weg. De regering erkent tevens, dat het voorziene smaldeel dat in deze wetsvoordracht is gedefinieerd, een uiterst maritiem minimum is. Het staat meermalen in de ondersteunende memorie van toelichting. Is dit samenhangend onderdeel der zeemacht in de vaart, dan zal terstond moeten worden overgegaan tot de aanbesteding van tenminste nóg eens een dergelijk smaldeel. De Archipel zal, met haar uitgestrekte zeestraten en aanmerkelijke territoriale wateren rondom kleine archipelgroepen oostelijk van het eilandenrijk, met het voorgestelde minimum tegen een mogendheid die slagschepen in het vuur kan brengen, niet doeltreffend op langere termijn verdedigd kunnen worden. Dit voorgestelde smaldeel zal slechts vertragend kunnen werken op invasievloten die niet gesecundeerd worden door slagschepen van het standaardtype dat onderwerp van bespreking was op de Vlootconferentie te Washington. De raad voor defensie heeft, geheel ongevraagd, daaraan toegevoegd dat zelfs een dubbel smaldeel van de beoogde omvang niet toereikend zal kunnen zijn als daaraan geen vliegdekschip zal worden toegevoegd. Colijn is eigenlijk de principale verdediger van de wetsvoordracht. Niet de minister van Marine. Niet de minister van Koloniën. Colijn meent de wet op twee wijzen te moeten verdedigen.

- Het wetsontwerp komt eigenlijk neer op een bezuinigingsontwerp. Immers, de Nederlandse defensiebegroting zal er in belangrijke mate door worden ontlast, aangezien Indië eigenlijk voor het grootste deel de annuïteiten van de staatsleningen die noodzakelijk zijn voor de aanbestedingen zal gaan dragen. Zodra het voorgestane smaldeel van de helling is gelopen, afgebouwd en opgewerkt is, zal het naar de Archipelwateren worden vervaren. Daar zal het onderhoud verder in alle opzichten worden gedragen door de Indische begroting. Zo zal de staat een adequate marine krijgen op een koopje. De Javaan zal dat afbetalen. Colijn put zich uit in diverse gezochte boekhoudkundige trucs om aan te tonen, dat eigenlijk hier een aanmerkelijke vloot wordt verworven op een koopje. Vrijwel niemand is bereid dat te geloven. Daarom krijgt het debat ook een bijzonder hatelijk karakter, zo stelt de chroniquer van deze episode, de Vrijzinnig Democraat P.J.Oud. Hoe meer Colijn persisteert, hoe groeiender de oppositie. Men kan de dingen ook te fraai willen voorstellen.
- De Archipel wordt in toenemende mate bedreigd door imperialistsch Japan in opkomst. Japan is de grootste maritieme macht in het Verre Oosten. Het bouwt onverdroten door aan een aanmerkelijke oppervlaktevloot, terwijl het deze eigenlijk voor zijn koloniale annexaties een dergelijk gigantisch defensie-apparaat niet nodig heeft. Het kan dus niet anders, of het heeft agressieve oogmerken. Het is, kennelijk, bij de verwerving van nieuwe koloniale gebieden ingevolge het Vredesverdrag van Versailles nog niet genoegzaam gecontenteerd. Het zal zich voorshands niet richten tegen de Britse koloniën: het is nog steeds maritiem geassocieerde van Londen en bovendien is de Britse vloot nog altijd oppermachtig in die regio: de oorlogshaven Singapore is hypermodern en Londen houdt daar voortdurend de modernste slagschepen op stroom. Japan lijdt onder overbevolking. Het heeft een schromelijk tekort aan grondstoffen. Beide euvelen kan het klaren, indien het onverhoeds de Nederlandse Archipel aanvalt en bezet. Wijs staatsmanschap vereist dus dat het Rijk in Europa preventieve maatregelen treft die Tokio kunnen afschrikken. Dat is het oogmerk van deze vlootwet. Bedenk: Indië verloren? Rampspoed geboren!

IX.3.3 De calvinisten dreigen met het einde der confessionele coalitie

De Anti-revolutionairen stellen nu op de voorhand dat zij – er is een confessioneel kabinet – een crisis zullen veroorzaken als de regeringspartners tegen het wetsvoorstel stemmen. Het stond in het regeringsakkoord. Dat er op dat moment een hevige een recessie is, mag niet uitmaken. Ook mag te dezen niet van belang zijn, dat de overheid dientengevolge elders zeer sterk moet bezuinigen, vooral op het onderwijs in al zijn geledingen en de sociale voorzieningen. Navrant is, dat aldus alle arbeidswetgeving en daarmee verbonden voorzieningen ter verzekering van de arbeidersposities tegen ongevallen, ziekten, massa-ontslagen en verlenging van de arbeidstijd – kort te voren op acht uren per dag bepaald – ook op de tocht zullen komen te staan.

Deze sociale zekerheidsregelingen zijn juist met behulp van de Roomsch Katholieke Staatspartij, onder het bezielende vuur van de roomse minister van Arbeid, Aalberse in het Staatsblad terechtgekomen. Voor een groot deel ervan moet nog in uitvoeringsregelgeving worden voorzien. Ze werden eigenlijk zonder slag of stoot door de twee kamers gejast, wegens de Revolutie-poging van Troelstra, de voorman van de socialisten, in die verwarde novemberdagen van 1918. De liberalen en protestanten waren zich een ongeluk geschrokken en wisten niet, hoe snel zij de socialisten tegemoet zouden komen opdat het staatsapparaat maar niet door een onzalige staatsgreep zou worden verstoord.

Het aannemen van het vlootwetsontwerp houdt mede in, dat van al deze belangrijke verbeteringen ten gunste van de arbeidersklasse moet worden afgezien, en wel voorzolang het parlement zich zal moeten neerleggen bij het aflossen van de annuïteiten die Colijn heeft vóórgerekend. De werkende standen zullen terugvallen in de situatie van vóór 1914, toen zij verstoken waren van de sociale minima die de nieuwste arbeids- en ongevallenwetgeving garandeerde. Colijn heeft gezegd, dat het behoud van Indië de Nederlanders wat waard moet zijn. Maar hij vergeet erbij te zeggen, dat die Nederlanders alleen worden gevonden onder de toplagen in de samenleving die direct baat hebben bij de grootondernemingen en de koloniale cultures die sedert 1850 zijn neergestreken in de Archipel. Ja, die Nederlanders, zeker, die hebben waarachtig baat bij het behoud van “Ons Indië”. Maar Jan de Arbeider toch niet? Zoals gebruikelijk zeggen de Anti-revolutionairen, dat zij opkomen voor de “kleine luyden”, waar hun voorman, Abraham de Geweldige, het altijd zo dik over had. Maar hoe anders pakte de staatkundige practijk van de Anti’s steeds uit! Steeds weer begunstigden zij de Amsterdamse elites, de Van Eeghens, de Den Texen, de Deterings en de Heldrings om er maar enkele te noemen. Die scoren de onevenredig hoge dividenden uit de Gordel van Smaragd, maar de arbeidende klassen, de kleinere middenstand en de daggelders ten plattelande grijpen, net als de Javaan, steeds naast de prijzen.

IX.3.4 Mgr Prof Mr Dr Nolens, Proto-notarius apostolicus, tikt in de kamer zijn zegelring stuk tegen de tinnen inktpot

Tijdgenoten van monseigneur Wiel Nolens[329], de priester-fractievoorzitter van de Roomsch-Katholieke Staatspartij, mogen vol behagen verhalen hoezeer monseigneur én fractie én roomse

[329] Wilhelm Hubertus Nolens (1860-1931) was staatkundig leider van de Roomsch-Katholieke Staatspartij als opvolger van mgr Herman Schaepman. Als deze, keek hij veel verder dan het direct aanstaande belang van de katholieke zuil of het katholieke volksdeel alszodanig. Hij zag veel in de socialistische voorstellen aangaande de verbetering van de rechtspositie van de arbeiders en de kleinere middenstand, net als Aalberse. Aangezien de Staatspartij de grootste was in de honderdkoppige kamer – zeker van dertig en soms van vierendertig zetels) kon hij de staatkunde van Nederland vanuit het bankje rechtsachtering bij het rookgordin beheersen. Hij bleef fractievoorzitter tot 1931 toen hij schielijk overleed in zijn dubbele bovenhuis aan de Haagse Prinsengracht, schuin tegen over het Waaggebouw. Hij was in hoge mate zwijgzaam en gold als ondoorgrondeljk. Maar zijn beleidslijn was gericht op accommodatie in het staatkundige met de socialisten. Die was duidelijk herkenbaar. De sociaal-democraten maakten echter deze toenadering steeds weer onmogelijk door hun revolutionare erupties die geen enkele maatschappelijke basis vonden in enige meerderheidsovertuiging; zo bij het onbesuisde optreden van Troelstra in 1903 bij de Algemene Spoorwegstakingen, diens weigering om enige ministeriabiliteit te dragen bij de formatie-Cort van de Linden in 1913, de revolutiepoging van november 1918, het ophitsend optreden bij de Vlootwetcrisis in de hoofdtekst besproken, en later, het door de SDAP toegejuichte muitingsgedrag van Indische schepelingen op het pantserdekschip “De Zeven Provinciën” in 1933. Op 22 augustus 1923 werd Nolens tot ieders verbazing

ministers onder de duim heeft. Regelmatig ziet de oppositie, ter linkerzijde van de regeringstafel gezeten, monseigneur, als hij vindt dat een tot zijn kudde behorende bewindsman te aarzelend, te toegevend of te besluiteloos staat te stamelen, zich achter de regeringtafel begeven om een notitie te leggen op diens spreektafel of de man bezwerend iets in te luisteren. Aan de steeds onvoldoend standvastige minister-president Ruys de Beerenbrouck heeft monseigneur derhaleve de handen vol. Ruys is nooit genoegzaam ingelezen, drijft volledig op zijn ambtenaren en begrijpt overduidelijk zelf niet wat de strekking van zijn voordracht is, technisch niet en staatkundig evenmin. Monseigneur komt dan terzijde, en de linkerzijde gnuift als de premier plotseling aanmerkelijk overstag gaat en iets gaat bepleiten wat hij eerder bestreed of onbestemd in het midden liet.

Bij leden van zijn fractie grijpt monseigneur echter onverdrotener in. Als zulk een lid iets te berde brengt wat monseigneur mishaagt, begint deze licht te tikken met de zegelring tegen de in het midden van de groenbeklede kamerbankjes aangebrachte tinnen inktpot. Deze ring mag monseigneur aan de rechterringvinger dragen sedert de paus hem verhief tot de waardigheid van protonotarius apostolicus. In de daaraan verbonden paarse dracht vertoont monseigneur zich ook ten hove, zulks tot bar misnoegen van de majesteit, die nog steeds haar weerzin tegenover het toffelemone volkje niet goed kan beteugelen, ook niet bij officiële aangelegenheden. Persisteert het recalcitrante lid bij zijn voordracht, dan gaat monseigneur harder en harder tikken. Dat is doorgaans voldoende: wanneer die tikken schier hamerslagen zijn geworden, wijzigt de afgevaardigde de teneur van zijn interventie of gaat, mompelend tegen zijn omgeving, terug in zijn bankje, daar verongelijkt de zitting van de dag uitdienend. Maar blijft, in uitzonderingsgevallen, het rooms-katholieke lid tóch zijn zienswijze voortzetten, dan ontziet monseigneur zich niet, midden in de kamer, sprekend vanuit zijn bankje tegen het rookgordijn, het lid krachtig te wijzen op het verkeerde van zijn zienswijze, ondertussen rabiaat dóórhamerend. De overzijde verstaat in deze tijd wel niet precies wat monseigneur het kamerlid verwijt, maar diens gesties zijn welsprekend genoeg en blijven zelden zonder effect. Maar deze keer tikt monseigneur niet alleen zijn zegel stuk, hij deukt ook de tinnen pot. Want deze keer zijn er twee rebellen die de Vlootwetsvoordracht niet willen laten passeren en instemmen met de zienswijzen daaromtrent ontwikkeld door de socialen.

Het zijn de man met de wItte das, J. Bomans, de vader van de schrijver Godfried Bomans en mevrouw S.Ch.C. van Bronsveld-Vitringa. Bomans, sonoor geen overdrijving schuwend, is de aanvoerder van deze dissidenten. Hij kan niet toestaan dat het begin van de sociale zekerheid opgeofferd wordt aan Colijns petroleumbelangen. Hem hoeft niet voorgerekend te worden dat Colijn hier is opgetreden namens het monopolie van de Koninklijke Shell en diens werkmaatschappij, de Bataafsche Petroleummaatschappij. Het zal niet alleen het einde impliceren van Bomans komeetachtige politieke carrière, waarvan de man zich reeds uitdagende ruchtbare voorstellingen van had gemaakt, maar het zal ook de pyschische decompensatie van mevrouw Bronsveld-Vitringa inleiden.

---

toch door Wilhelmina benoemd tot minister van Staat, ook al was Nolens nooit minister geweest. Alszodanig had Nolens recht op de titel “Excellentie”. Daar schiep monseigneur behagen in, omdat dit een publiekrechtelijke titel was, die de bisschoppen niet toekwam. Hij kreeg tegelijkertijd de bevordering tot Commandeur in de Nederlandse Leeuw. De bisschoppen, slechts recht hebbend op de titel “doorluchtige hoogwaardigheid” lieten zich nadien ook “Excellentie”noemen, tot groot vermaak van Nolens, die niet naliet deze door het episcopaat voorgeschreven aanspraakvorm jegens deze gemijterden te bezigen in bijwezen van Wilhelmina, die altijd terstond corrigeerde. Geliefd was monseigneur niet, ook niet bij zijn mijnwerkers in Limburg, hoewel hij hun lot zeer effectief verbeterde. Na in 1923 droeg Nolens op zijn kamerjassen een bij zijn canonieke rang passende paarse omboording. Bij al zijn stugheid een schilderachtig en zijns ondanks kleurrijk figuur aan wie door de protestantse J.P. Gribling niet geheel recht wordt gedaan in zijn: *Willem Hubert Nolens, Uit het leven van een priester-staatsman 1860-1931*, Uitgeverij Van Gorcum: Assen, 1978, ISBN 90-2321-6431. Zie verder: Marcel Hoogenboom, Het mysterie Nolens. De vader van het poldermodel, www.researchgate.net/publication/274952363_Het_mysterie_Nolens_De_vader_van_het_poldermodel, januari 2005, bezocht op 7 februari 2021.

Zij toch is het eerste katholieke vrouwelijke kamerlid.[330] Nolens wou het eens proberen. De dame leek hem wel volgzaam. Ze leek roomser dan de paus, want ze was pas bekeerd, met alle scrupulositeit van dien. Haar ontzag voor de priesterlijke bediening stond buiten kijf. Nolens meende dus én de vrouwelijke beminde gelovigen te winnen voor zijn politiek bedrijf én zich te verzekeren van een innig toegedane zelote. Hij heeft daarom de fractie slechts meegedeeld, dat tegen de voordracht stemmen het einde zou inleiden van de confessionele coalities waarop de kabinetten sedert 1918 staat kunnen maken. Dat kunnen katholieken niet willen. Zij kunnen alleen met de protestanten hun eindfase van hun totale emancipatie behalen. En daarmee basta. Maar hij heeft niet gerekend op de mannelijke schamperheid van Bomans, die hem toch al vaker tijdens de debatten in de Staten-Generaal uit de hand liep. Bronsveld kan haar politieke loopbaan ook beter vergeten. Ze eindigt als kloosterlinge in het convent van de zusters Benedictionessen Maria Mediatrix in het Belgische Hekelghem, waar zij bekend stond onder de naam zuster Domna Joanna.

IX.3.5 Tokio kan zijn maritieme strategie nu afstemmen met het veldleger

Tien katholieken stemmen prompt en bloc tegen. Het kabinet stapt op. Maanden is Nederland regeringsloos. Er zal geen nieuw ontwerp-vlootwet meer komen. Veel te laat zal een kabinet een slagkruisersplan indienen, dat de omvang zal hebben van het geheel waarvoor het ontwerp-1923 de eerste aanbesteding voorzag.[331] De Tweede Wereldoorlog zal de Indische marine ingaan met de vloot die in 1922 oudroest wordt genoemd. Kennelijk wil Nederland zijn Archipel niet verdedigen. Zo zien Tokio, Londen en Washington het ook. Daarop stemt de tweede nu zijn plannen af. Het kan niet zijn marine verdelen over meerdere strijdtonelen tegelijkertijd om één beslissende zeeslag tegen de westerse mogendheden te leveren, zoals het in 1905 tegen Rusland deed. Daarvoor zijn de samenstellende bestanddelen van de oorlogsvloot nog niet toereikend. Maar als het zich kan beperken tot een massieve aanval op Singapore met onmiddellijke aanlanding van diverse expeditionaire legergroepen over de Aziatiasche kustlijnen, zonder beducht te hoeven zijn voor aanvalle in de rug van die invasiemacht vanuit de Archipel, dan kan een overval op Singapore strategisch in overweging genomen worden. Voorwaarde is dan dat Tokio op Borneo een strategische reserve zal kunnen leggen, gereed om in alle richtingen getransporteerd te worden en vervolgs uit te zwermen. Dat kan het doen, als de Nederlandse marine daar geen betekenisvolle macht kan ontwikkelen. Dat die voorwaarde thans vervuld is, staat vast. Het Nederlandse parlement heeft dat besloten.

IX.4 De muiterij op de “Zeven Provinciën””

In februari 1933 wordt het koninkrijk weer eens de risee van de wereld. Er breekt een muiterij uit op het Nederlandse oorlogsschip “De Zeven Provinciën” bij de noordoostpunt van Sumatra. De aanleiding is de zoveelste korting op de gage van de schepelingen, waarbij de inlandse militairen

[330] Sophie Charlotte Cornelie Bronsveld-Vitringa (1871-1933) was getrouwd met de sterk anti-papistische dominee Louis Bronseveld, in deze tijd een geducht prediker tegen de Roomse hoer van Babylon. In 1900 bekeerde Spohie zich tot het katholicisme. Zij liet zich herdopen in ’s-Gravenhage. Dat trok veel aandacht. Spohie was zeer actief in rooms-katholieke belangenorganisaties zoals de Katholieke Vrouwenbond en was geporteerd voor ostentatieve geloofsmanifestaties waarbij met name de katholieke jeugd zich gelden deed, zoals de Landelijke Katholieken Dagen, de Internationale Eucharistische Congressen en de Bedevaarten naar Rome met de gebruikelijke papolatrische demonstraties, óók in Mussolini- Italië. In 1922 werd ze bij de kamerverkiezingen, waarbij de Roomsch-Katholieke Staatspartij tegen aller verwachting toch weer positief met zetelwinst scoorde, op een restzetel lid in de Tweede Kamer. Afspraak was dat Sophie zich alleen in overleg met Nolens zou uitlaten over justitie en onderwijs en eventueel zedenverwildering in het algemeen. Haar optreden tegen de Vlootwet trok dus landelijk aandacht, niet zonder leedvermaak van de socialisten. Haar tegenstem werd geacht een directe aanval te zijn op Ruys en Nolens. Vermoedelijk is Sophie echter gezwicht voor de ridderlijke dadendrang van Bomans die op een bepaald soort vrouwen een bijzondere aantrekkingskracht placht te hebben en ook wel bekend stond als “Mooie Jan”. Sophie raakte echter in de verzuilde wereld van destijds in een totaal isolement door deze stem tegen een punt uit het regeerakkoord: binnen de fractie had zij zich onmogelijk gemaakt. Vermoedelijk heeft zij dat zich niet tevoren gerealiseerd.

[331] Zie hierna, Hoofdstuk X (*Het Slagkruiserplan*).

het zwaarst worden getroffen met een korting ineens (gecumuleerd met eerdere kortingen) van 17%. Het Europese personeel werd veel minder gekort en in een langzamer tempo. Het dekdienend inlands personeel kreeg het het zwaarste voor de kiezen. En dat terwijl zij reden hadden om te veronderstellen dat die korting geen toepassing zou vinden. Nadat het pantserdekschip een week de westkust van Sumatra heeft afgevaren ondser commando van de muiters, werpt een vliegboot een bom op het voordek. Dreëntwintig doden en vele gewonden. Het schip geeft zich over. De Zeven Provinciën is wereldvermaard. Zie je nu hoe belachelijk het Nederlands koloniaal bewind is? Niets gaat daar goed. Gezagshandhaving? Vergéét het maar. Het regent strafrechtelijke afdoeningen, strafvorderlijke onderzoeken, tuchtrechtelijke sancties en ontslagen, degradaties en detineringen. Het maakt in de Archipel diepe indruk. Batavia voelt zich bedreigd en genomen.

IX.5 De hervatte Nederlandse neutraliteit

Nederland keert terug in 1938 tot zijn beproefde zelfstandigheidspolitiek. Het zal staatsonzijdigheid, staatszelfstandigheid en interne en externe soevereiniteit alléén, buiten alliantieverband handhaven. Dat zal het dus ook van de Archipel vergen. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, die Bonne de Jonge opvolgt, krijgt uitvoerige instructies mee. Hij mag geen oorlog verklaren aan Japan. Dat zal Den Haag te zijner tijd wel doen, mocht het nodig zijn.

IX.6 De petitie Soetardjo

IX.6.1 De verholen handreiking tot samenwerking

De inlanders die streefden naar staatkundige volstrekte autonomie van de Archipel hadden steeds als uitgangspunt voor hun politieke activiteiten het *beginsel van de volstrekte non-coöperatie* genomen. Wie vóór een volledige soevereiniteit van de Archipel was, kon niet opereren vanuit verbanden, waarin tóch op een of andere manier samenwerking werd gezocht, gebillijkt of aanvaard met het Nederlandse koloniale gezag. Dat ware immers innerlijk tegenstrijdig. Een man als Soekarno had daarop steeds de nadruk gelegd. Men kan vermoeden dat Soekarno daarin geleid werd door het voorbeeld van Mahatma Ghandi. Soekarno bewonderde deze Indische politicus zeer. Hij was vooral gegrepen door diens uiterste consequentie in doen, laten en deken. Ghandi had de volkomen burgerlijke ongehoorzaamheid gekozen als principieel uitgangspunt voor zijn volksbeweging: ongehoorzaamheid jegens het Britse koloniale gezag. Die ongehoorzaamheid kon allerlei vormen aannemen, leerde Ghandi. Maar natuurlijk begón die houding met het onvoorwaardelijk negéren van dat gezag.

Wát de Britten ook aanboden aan de Indiërs op het staatkundige plan, hoe tegemoetkomend ze ook waren, die Britten, in het bieden van flexibele, op de maat gesneden compromissen, hoe verleidelijk die ook mochten zijn wat betreft neven komende stoffelijke en geldelijke voordelen – er heerste veelal ergens in Indië wel een hongersnood terwijl de armoede ten plattelande ten hemel schreiend was --- negéren van de met weldaden gevulde, ter begroeting niettemin uitgestrekte hand, bléef het parool. Negéren, negéren, negéren. Die weg leek Soekarno, op wie uiteraard hieronder uitgebreid moet worden ingegaan (zie XLIII), in de beginfase van zijn publieke politieke optreden de enig juiste. Daarin stond Soekarno bepaald niet alleen. Veel rivaliserende groepen, partijtjes en ongeorganiseerde verenigingsverbanden die óók de totale onafhankelijkheid van de Archipel nastreefden – hoe zij zich dat voorstelden, dat is een andere kwestie – gingen van dat uitgangspunt uit. Iets anders was dat Ghandi in dit verband de non-coöperatie verbond met *absolute geweldloosheid*. Negéren, houdt in, dat je de genegeerde in zijn existentie *ontkent:* hij is geen wezen met wie je samen op weg bent naar ons aller einde. Met hem heb je geen verbinding, geen voeling, geen sym-, anti- of empathie.

Dus mishandel je hem niet, je treitert hem niet, hij is lucht voor jou. Je negéért hem immers. Verzet door actieve wederspannigheid is niet aan de orde. Want je slaat de lucht ook niet. Dat zou een slag in de lucht zijn of in het water. Die automatische consequentie namen de Indische

nationalisten nu weer niet over. Soekarno heeft nog wel even geaarzeld, maar op den duur toch geweldpleging open willen laten als strijdmethode.

IX.6.2 Het non-coöperatieprincipe in de politieke praktijk

Die non-coöperatie betekende dus van zelf sprekend, dat deze gremia niets te maken wilden hebben met de Volksraad. Dat had niet zoveel te maken met het feit dat de Raad geen eigen wezenlijke staatkundige bevoegdheden had ingevolge de wat opgeleukte staatsregeling die Simon de Graaff, de minister van koloniën in 1925 in de staatsbladen van Nederland en Nederlandsch Indië had weten te krijgen. Die regeling was, we zagen het, in taalgebruik, toelichting en doelstellingen wat gemoderniseerd. Er werd kwistig gestrooid met adjectieven als “democratisch”, “parlementair” en naamwoorden als “samenwerking” en “medewerking”, maar de Raad bléef, ondanks alle gesmeerde cosmetica, een adviescollege dat overigens wél op staatskosten kon vergaderen en ruchtbaarheid geven aan zijn gedachteleven. Het was niet makkelijk om daar achter te komen, achter die verholen machteloosheid, maar na enig spitwerk in de memories van toelichting, het voorlopig verslag en de nota naar aanleiding van het eindverslag werd het toch duidelijk. Maar al hád de Raad wél substantiële competenties gekregen, al hád ze op bepaalde punten het regeringsbeleid kunnen kruisen, schorsen of opschorten, de echte strevers naar onafhankelijkheid hadden er toch niet mee willen samenwerken. Dat immers zou een erkenning rechtens geweest zijn van de legitimiteit van de aanwezigheid van de koloniale overheerser. Een aanvaarding. Technisch gesproken, voor het positieve staatsrecht, een aanvaarding *de iure*. Die triomf wilden de nationalisten nu wezenlijk aan het Nederlands gouvernement onthouden.

IX.6.3 De islolering van de volksraad doorbroken

Dat hield in ieder geval mede in, dat de landsregering vrijwel nooit kon terugvallen bij haar bestuursdaden op wat de Volksraad er nu wel of niet van vond in de ogen van haar tegenstrevers. De Raad was een illegaal lichaam volgens Soekarno en de zijnen, en wat hij ook vond, deed of zei, dat alles was óók wederrechtelijk in volkerenrechtelijke zin. Illegaal is illegaal en uit onrecht kan nooit recht voorkomen, op dat Romeinsrechtelijk adagium –*ex iniuria ius non oritur* –dat ook door Hugo de Groot omhelsd werd konden de nationalisten blijvend terugvallen. De dertig inheemse Volksraadleden legitimeerden niets. Zij droegen alleen maar aan die wederrechtelijkheid actief bij. Daarom had het koloniaal gezag het als een godsgeschenk moeten aanvaarden, dat één van de zeer gerespecteerde inlandse leden van die Raad in 1936 een voorstel lanceerde, wat naderhand de “petitie Soetardjo” is gaan heten in de parlementaire geschiedschrijving in Nederland. Het gaat hier om het Raadslid Soetardjo Karthohadikoesoemo. De fractievoorzitter van de Vereniging van ambtenaren van het inheems bestuur.

Die vereniging had vijf leden in de Raad zitten als een soort politieke club. Soetardjo zat min of meer zijns ondanks in de Raad sedert 1931. Hij had zich blauw geërgerd aan de mateloze arrogantie van de ambtenaren van het Binnenlands Bestuur van het koloniaal gezag in de omgang met inlandse bestuursfunctionarissen of inheemse beambten. Die houding stiet hem tegen de borst, omdat, naar het tekenend woord van Churchill, niets zo schofferend is als achteloze minachting die spontaan *en passant* en zijdelings wordt betoond, vooral als zij onbewust, vanzelfsprekend, onbestudeerd en doorlopend bij iedere gedraging, opstelling of nalatigheid voelbaar is, of ze nu tot een opzettelijk patroon behoort of niet. Churchill beschrijft op deze wijze de houding van de Hollandse stadhouder-koning Willem III na zijn glorieuze intocht in Londen in 1688 jegens de Engelsen, als hij de scharlaken pracht van de paleiswacht bij Buckingham Palace meteen inruilt voor de doffe blauwe versleten frakken en kapotjassen van zijn Hollandse soldaten, die schutterig en slaperig gaan staan leunen tegen de schildwachthuisjes aan de voorgevel, geeuwend wachtend op de lamlendig aansloffende wachtwisselaars. Willem bedoelde er niets

bijzonders mee. Maar dat was nu juist het erge[332]. Dat was in 1936 ook het basisgevoelen van Soetardjo als hij dacht aan de botheid van de ambtenaren van het Binnenlands Bestuur. Zij vonden het gewoon normaal dat voor de inheemse notabelen alleen de lagere dienstrangen openstonden. De grenzeloze hautainiteit van Bonne de Jonge op de plichtmatige recepties te Batavia vervolledigde dat als hij die beambten in hun lichtblauw gegarneerde ambtsuniformen toeknikte, waarbij zij zorgvuldig dienden te vermijden de rode statielopers te betreden.

IX.7 De redactie van het verzoek

IX.7.1 Het uitgangspunt: handhaving van rijkseenheid in volkerenrechtelijk perspectief

Soetardjo stelde de Raad voor om zich in een verzoekschrift tot de kroon te wenden. De Raad zou de kroon moeten voorstellen om een rijksconferentie bijeen te roepen van vertegenwoordigers van Nederland en Nederlandsch Indië. Die zouden op voet van gelijkgerechtigheid een plan moeten opstellen voor een samenwerkingsverband waarbinnen Nederlandsch Indië geleidelijk de staat van zelfstandigheid zou krijgen in het koninkrijk. Soetardjo sprak dus, in zijn voorstel van "zelfstandigheid". Hij vermeed opzettelijk het woord "onafhankelijkheid". In zijn toelichting beredeneert Soetardjo nog waarom hij zéker niet voor de verbreking van de band tussen Nederland en de Archipel is. Hij stelt, en nú nog ervaart men de zorgvuldigheid, voorzichtigheid en omzwachteldheid waarmede Soetardjo zijn bewoordingen kiest:

> "*dat de historie van eeuwen de materiële en ideële belangen van Nederland en Nederlands-Indië dusdanig met elkaar verweven heeft, dat een uiteengaan van beide landen niet zonder ernstige nadelen zou zijn;*
>
> *Dat in het belang van de opbouw van beide gebiedsdelen een innige en hartelijke samenwerking nodig is;*
>
> *Dat bezieling alleen gewekt kan worden als doelbewust en volgens een vooraf opgezet plan aangestuurd wordt op een verhouding tussen Nederlands-Indië en het Moederland die aan de nationale, culturele, economische en staatkundige behoeften van dat deel van beide volken dat de door de historie geboden samenwerking aanvaardt, kan voldoen."*[333]

Terecht heeft Soetardjo later de gouverneur-generaal Tjarda die het request inhoudelijk te behandelen kreeg gezegd: let op, u heeft nu met mij te doen en ik ben nog steeds coöperatief. Ik erken dit koloniaal gezag voorshands, ik wil er mee samenwerken, ik vrees revolutie en de destructie en de chaos die daarvan het gevolg moeten zijn, want ik ken de nationalisten, waar u later mee te doen krijgt, beter dan u. Zelfs als u alleen maar uitstel wilt van een onafhankelijkheidsbeweging die kans op slagen heeft, is het beter dit verzoek serieus te nemen en niet alleen ontvankelijk te verklaren maar er echt inhoudelijk op in te gaan.

---

332 Winston Churchill schrijft over Willem III van Oranje, als hij als Hollands stadhouder ook koning van Engeland is geworden, dat hij de Engelsen veracht als minderwaardig aan de Nederlanders: "Once securely seated on the English throne he scarcely troubled to disguise these sentiments. It was not surprising that such manners, and still more the mood from which they evidently arose, gave deep offence. For the English, although submissive to the new authority of which they had felt the need, were as proud as any race in Europe. No one relishes being a object of aversion and contempt, especially when these affronts are unstudied, spontaneous, and sincere. (…) The English Army too was troubled in its soul. Neither officers nor men could dwell without a sense of humiliation upon the military aspects of the Revolution. They did not like to see all the most important commands entrusted to Dutchmen. They eyed sourly the Dutch infantry who paced incessantly the sentry beats of Whitehall and St James's, and contrasted their shabby blue uniforms with the scarlet pomp of te 1st Guards and Coldstreamers, now banished from London". Winston S. Churchill, *A History of the English-speaking Peoples,* IV Vols., Cassel and Co Ltd: London, 1957, Vol III, *The Age of Revolution,* p. 5.

333 N.G.B. Gouka, *De petitie Soetardjo. Een Hollandse misser in Indië (1936-1938),*dissertatie Utrecht, 2001 met in de bijlage de originele tekst, Rozenburg publishers: Amsterdam 2001 ISBN. 97-8905-17054-92/ ISBN. 9051705492.

IX.7.2 De starre en ambtelijke houding van Tjarda

Tevergeefs. Tjarda maakte het verzoekschrift aanhangig bij de adviserende ambtenaren, maakte het daarna commissoriaal en legde het voor aan de Raad van Indië. Sommigen adviseerden inderdaad een werkgroep te installeren in koloniaal verband, anderen om de zaak te laten afdoen in Den Haag door een staatscommissie, maar uiteindelijk toch het verzoek om echte samenwerking in te bedden in een soort koninkrijkstatuut af te wijzen. En dat natuurlijk op tal van verschillende gronden, de één wat directer geformuleerd dan de andere. De inlander was er nog niet klaar voor, de tijd was er niet naar, de oorlogsdreiging ried tot het vooropstellen van robuuste gezagshandhaving waaraan niet getornd kon worden, de wet op de Indische staatsinrichting moest eerst beter geëvalueerd worden op resultaten en ga zo maar door. Het duurde tot 1938 totdat Tjarda van zichzelf gedaan kreeg Den Haag te berichten dat het wijs was het daarheen te leiden dat het verzoek zou worden afgewezen. Inmiddels had de minister van koloniën al voor zijn beurt gesproken en terloops gezegd dat hij in dat verzoek van Soetardjo niets zag. De kroon wees het als ongrondwettig af. Dat was helemaal een drogreden. Want de strekking van het verzoek was nu juist om die grondwet open te breken, om de gewenste samenwerking beter en op constitutioneel niveau af te regelen. De beide kamers der Staten-Generaal wijdden er uitgebreide debatten aan, aan de petitie – die uiteraard niet tot hen, als volksvertegenwoordigende lichamen van het *Nederlandse* volk gericht was – bekritiseerden strekking, woordkeus, redactie en toelichting aan flarden en wezen het stuk óók af. Maar de petitie of het verzoek had toch één ongedacht effect. De Indonesisische politiek-bewuste bovenlaag nám de vernederende afhandeling niet. Zij sloot zich aanéén. Tot een coherent front. Ineens stond het koloniaal gezag tegenover een duidelijke staatkundige falanx. De GAPI.

IX.8 Een laatste front dat opening zocht: de GAPI

IX.8.1 Soetardjo zoekt bevestiging in eigen kring

Hoewel Soetardjo bepaald niet de confrontatie zocht – het tegendeel was zijn streven: het moest toch mogelijk zijn op enigerlei wijze harmonieus te komen tot een staatsrechtelijk samenwerkingsverband binnen de Rijkseenheid tussen moederland en Archipel – konden hij en zijn inlandse mederaadsleden die het voorstel hadden gesteund toch eigenlijk het affront niet verdragen dat de regering hen berokkende door de petitie maandenlang te laten sloffen, het stuk van de ene afdeling naar de andere doorzendend op de immense algemene secretarie van staat in Buitenzorg. Het stuk was De Jonge aangeboden in 1936. Tjarda had een kennisgeving gezonden dat het commissoriaal zou worden gemaakt. En daarna oorverdovende stilte. Soetardjo had zich kwetsbaar gemaakt door het stuk in de nederige kanselarijtermen te formuleren die doorgeleiding zou begunstigen. Want de echte nationalisten die de non-coöperatie bepleitten en steeds meer radicaliseerden vielen hem aan, als slippendrager van de koloniale machtshebbers.

Hij stond al bekend als conservatief, bereid om veel vernederingen te slikken als hem dat maar van een baan verzekerde binnen het overheidsapparaat. Soetardjo was een steen des aanstoots aan het worden voor de meer fanatieke inheemsen. Hij moest zich verweren, want hij werd voorwerp van polarisatie. Hij moest nog langer mee dan vandaag. Hij ging dus publieke actie voeren voor de denkbeelden, die onderliggend waren aan de petitie. Hij deed dat waardig en hoffelijk als een gezeten vooraanstaande burger van de Javaanse elite en gaf deze denkbeelden daardoor zekere allures van politieke correctheid: het gold hier kennelijk iets méér dan het wat losse, revolutionaire geschreeuw dat zo kenmerkend was geweest voor de communistische en socialistische groepjes die hadden aangezet tot de rampzalige opstanden uit 1926. Er waren nu partijen die óók *salonfähig* wilden worden: respect was een aparte streving geworden van partijen als *Parindra* en *Gerindo.* Die waren geënt op de stam van *Boedi Oetomo*. Maar zij wilden nu de openbare meningsvorming bewerken en haalbare staatkundige doelstellingen formuleren, kon het zijn, met grote, imponerende waardigheid --- zo aansprekend in de toch steeds nog zo protocollaire, van beleefdheidsfrasen overlopende, betere standen van de Javaanse klassenmaatschappij. Soetardjo bood nu, door de openbaarheid te kiezen binnen de legitimiteit

van de Volksraad, daartoe ook deze partijen de gelegenheid. Zij konden nu zeggen dat zij een heel eind met Soetardjo méé konden gaan, maar dat ergens hun wegen zich toch ook splitsten, een nietszeggende onverplichtende frase die het altijd goed doet en die toont dat men bereid is water in de wijn te doen, zonder te zeggen hoeveel en wanneer. Een frase die uitgesproken populisten altijd aanspreekt. Zoals Soekarno. Een populist weet het volk adequaat te bespelen, en aangezien het volk het kernpunt is van een representatieve democratie, hoeft die aanduiding van populist geen enkele negatieve bijbetekenis te hebben.

IX.8.2 De opstelling van de nationalistische pressiegroepen

Parindra is een samentrekking van lettergrepen van *Partai Indonesia Raya*. Dat is: de Partij van Groot-Indonesië. De humuslaag van deze loot op de politieke jungle-boom werd gevormd door het al besproken *Boedi Oetomo*[334]. Ze was dus sterk religieus doordesemd. Maar in syncretistische zin: als een mengvorm waarin substanties Hindoeïsme, Islamisme en Boeddhisme een elixer hadden gevormd met animisme en oude Javaanse sagen. Voor elck wat wils, ideologisch gezien. Verder werden in leuzen op vergaderingen veel woorden gebruikt ontleend aan de Veertien Punten van Wilson. Handig, want de Volkenbond was daarop institutioneel gestoeld en was Nederland van die Bond geen lid? Dus revolutionair kon het niet zijn wanneer men in koor “democratie”, “zelfbestemming”, “nationale autonomie” en “eerlijke machtsverdeling naar de volkswil” eiste. Daarom was *Parindra* ook echt iets voor Soekarno – zie over hem hieronder -- geweest. Hij had zich daarin genesteld in de beginjaren, deze woorden scanderend, en pas later had hij zich afgesplitst in de PNI: de *Partai Nasional Indonesia.*

De eerste zin van het volkslied van de staat Indonesia – hét ideaal van de parindristen – was partijprogramma, samenbindende hymne, antifoon en religieus heilbeginsel. Bij de opening van iedere samenkomst werd het eerste couplet van een nieuw, recent getoonzet, volkslied gezongen, terwijl waarachtig ook een vlag werd ontrold: een met een brede horizontale rode baan boven, en een even brede witte daaronder, het rood-wit van *Modjopahit*[335]. Dat woord stond voor

---

334 De leider daarvan, Soetomo, werd ook de leider van de parindra. Soetomo kon als gematigd gelden. Hij wilde wel degelijk zelfstandigheid voor de Archipel, maar weigerde het fanatisme dat tot burgeroorlog aanleiding zou kunnen geven voet te geven in de beweging. Soetomo was in 1936 op bezoek geweest in Brits Indië. Daar waren de Hindoes en de Moslims in een verbeten strijd gewikkeld omtrent de staatkundige toekomst van Voor- en Achter-Indië. Dat leidde tot een totale economische collaps. Het gevolg daarvan was een brede hongersnood in deze streken. Soetomo wist te goed, dat in de Archipel hetzelfde zou kunnen gebeuren, omdat per eilanden-groep de godsdienst aanmerkelijk verschilde en de spanning tussen Hindoeïsme en de Islamistische ideologie regelmatig voelbaar was. Soetomo duchtte dat ontijdige onafhankelijkheid dezelfde brandhaarden zou kunnen doen ontstaan als in Brits Indië, waar ook de Britse doorzettingsmacht gering was, maar het koloniaal gezag tijdelijk nog enige staatkundige coherentie wist af te dwingen. Uiteraard kon hij dat niet openlijk naar voren brengen als argument om niet te sterk te urgeren voor onmiddellijke onafhankelijkheid: dat zou politieke zelfmoord zijn geweest. De Nederlandse Politieke Opsporingsdienst wist dat Soetomo diep onder de indruk was gekomen van de mateloze sociale ellende in Brits Indië. Ze had zijn particuliere brieven opengestoomd en zijn reisbelevenissen gerapporteerd aan het centraal gezag te Batavia. Dat wist dus óók waar Soetomo stond. Maar dat kon het niet openlijk zeggen. Want hoe kon het dat weten? Dan zou het moeten toegeven dat het zich geen barst aantrok van het briefgeheim betreffende de aan de Koninklijke Paketvaart meegegeven mail vanuit Colombo. Daar postte Soetomo dat soort correspondentie. De Jonge gaf niet veel om dat geheim, maar wel om goede verhoudingen met de Koninklijke Paketvaart, die overeenkomsten had over de integriteit van de mail met Batavia. De KPM had al eerder zwarigheden gemaakt over de schending van haar cargo door de Opspringsdienst. De Jonge, bewaakt door Colijn, vermeed alles wat kon leiden tot verslechtering van de verstandhouding met het bedrijfsleven. Aangezien de BPM ook vertrouwde op het briefgeheim was het niet geraden dat ook zij te weten kwam hoe daar mee omgesprongen werd.

335 Ook wel: Majapahit of Madjapahit. Het rijk wordt gedateerd van 1293 tot ongeveer de aankomst van de eerste Portugezen, die hun claims ingevolge het verdrag van Tordesillas kwamen geldend maken, iets na 1500. Vaak wordt het jaartal 1527 genoemd, omdat dan de Franciscaner missie een erkende viariaatspost kan stichten op Sumatra met machtiging van de Portugese koning en de Heilige Stoel. Het Modjopahit-rijk was het laatste coherente imperium op hindoe-boeddhistische grondslag in het Verre Oosten. Het werd voorafgegaan door het koninkrijk Srivijaya, dat Palembang op Sumatra tot hoofdstad had. De mythische stichter van dit Modjopahit-rijk was Kertarajasa. Hij zorgde voor één rechtssysteem, zodat handel en beurtvaart welig tierden.

een mythisch hindoe-boeddhistisch rijk dat ooit de Archipel beheerst had, ongeveer in de dertiende tot en met de veertiende eeuw. Het had oost-Java als centrum gehad en had bestaan uit Java, Madoera, een groot deel van Malakka (het huidige Maleisië), Borneo, Sumatra, Bali en Celebes. Het was een machtig rijk geweest, dat de handel in het Verre Oosten had beheerst. Grote militaire overwinningen had het behaald, te land en ter zee. Het had zelfs Koeblai Khan, de Chinese krijgsheer en usurpator[336], verslagen. Het had de Mongolen teruggedrongen naar hun onzalige vasteland, terug in de oneindige steppen, die ze hadden getracht te ontvluchten door volksverhuizingen voor zich uit te drijven.

Waren de heersers van dit machtige Indische rijk niet zo dom geweest om in een interne tribale oorlog hun krachten te verspillen, dan waren de westerlingen nooit de Archipel binnengekomen. Kortom: de hymne, de antifoon, de vlag waren al zoveel als een echt meeslepend triomfantelijk politiek programma. Het rijk was bekend uit de oeroude sagen die ook, hertaald, in de dorpse Wajang-spelen werden verzinnebeeld, het thema erachter hoefde verder geen nadere uitleg. De leiding van de *Parindra* hoorde meestal tot de hogere klasse van de inheemse stedelingen die gestudeerd hadden, minstens op middelbaar niveau. Zij wilde een maatschappelijke reorganisatie, onder meer door verbetering van het volksonderwijs, socialisatie, openbare gezondheidszorg en inspraak voor de inheemse bevolking. Dat waren ook de doelen van Boedi Oetomo geweest. Maar dat alles waren maar abstracte begrippen. Het volkslied, die vlag, dat mythische rijk gaven de collectieve emoties vleugels en bevorderden het saamhorigheidsgevoel.

Daarom werd dat Modjopahit-rijk interessant voor machtige militaire heersers, zoals Koeblai Khan. Die zond afgezanten, die eisten dat schatting betaald zou worden opdat de legers van Koeblai Khan zijn oorlogsvloot niet zou toerusten voor roofinvasies in het florerende rijk in de Archipel. Kertarajasje wilde niet zwichten voor deze chantage, die zijn volk immers aan de willekeur en wangunst van de Chinezen zou uitleveren. Hij sloot een militaire alliantie met de Mongolen. Die zouden de Chinezen vanuit de noordelijke steppen aanvallen terwijl Koeblai Khan de hoofdmacht zee had doen kiezen, op weg naar Java. Aldus geschiedde: Koeblai moest inderhaast zijn invasielegers terughalen. De Mongolen echter bedachten toen, dat zij óók best schatting konden eisen van Kertarasja. Deze versloeg hen toen afzonderlijk. Zij moesten als landvolk smadelijk over zee de terugtocht aanvaarden en verdwenen in hun oneindige steppen. Sedertdien gelden echter de Chinezen als de vijanden van een zelfstandig Javaans of Indonesisch rijk. Daarop grondden de Javanen de menigvuldige moordpartijen die zij organiseerden tegen de Chinese handelaren op Java. Kertarasaja gaf voorkeur aan de handelsvaart op de Arabische rijken en zó kwam het Islamisme in het Indische Archipelrijk terecht. Uiteraard hebben veel natie-staten vergelijkbare herleidingen tot een mythisch oer-rijk in hun onderscheidenlijke vaderlandse historie-schemata. Servië koestert nog altijd een mythisch middeleeuws rijk dat vrijwel de hele Balkan omvatte en dat de middellandse zee geheel beheerste totdat de Ottomanen het in de slag op het Merelveld in 1398 wisten te verslaan door het verraad van de Kroaten. Het kost weinig moeite een vergelijkbare parallel te vinden in de geschiedenis van de Lage Landen, zoals het mythische roomse koninkrijk van de graaf van Holland, Willem II of het zo welvarende Brabantse hertogdom dat het kernpunt zou zijn geweest van de handelsnatie der zuidelijke Nederlanden. Het geldt hier grotendeels *invented history and tradition,* om met Hobsbawm te spreken. Er is wel een feitelijke grondslag onder deze geschiedenissen, maar achteraf worden aan die feiten zoveel mythische verdichtsels toegevoegd op ideologische grondslag, dat "feit" en "waarheid" nauwelijks meer te onderscheiden zijn. Dat is ook de bedoeling van deze constructies achteraf die historische rechtvaardigingen moeten bieden aan meestal nogal gekunstelde staatkundige samenvoegingen van volkeren die eigenlijk nauwelijks een culturele gemeenschap hebben.

336 Koeblai Khan, 1215-1294 ook wel: Koebilai en Khubilai. Hij was een Mongoolse leider. Hij werd de eerste keizer van de Yuan-dynastie in China. Hij verenigde de verschillende Chinese keizerrijken. Hij was kleinkind van Dzjengis Khan. Hij veroverde Korea en deed verschillende uitvallen om Japan en Zuid-Oost Azië te veroveren. Koeblai wilde van China een agrarische en handels-natie maken. Dat was niet in overeenstemming met het nomaden-bestaan dat de Mongolen plachten te leiden. Daarom gold hij uiteindelijk meer als een Chinees staatsman dan als een Mongoolse krijgsheer. Zijn uitvalsoorlogen dienden eigenlijk om handelsrelaties af te dwingen opdat China grote afzetgebieden zou kunnen claimen voor zijn inheemse produkten. Tijdens zijn bewind zou Marco Polo het Mongoolse rijk hebben bezocht en ook met hem trachtte Koeblai te komen tot handelsconsulaire verdragen. De neerslag daarvan verwerkte Polo in zijn reisverslag, gedicteerd aan de romanschrijver, notulist en klerk Rustichello di Pisa onder de titel *Il Millione,* de wonderen van het Oosten. Hij vermeldde daarin ook het bestaan van Japan en de Indische Archipel en ook de pogingen van Koeblai om met deze naties tot handelsovereenstemming te komen. Christoffel Columbus viel daarop terug bij zijn aanbod aan de koning van Spanje om deze onbekende handelsnaties te gaan verkennen en de reisroute te cartograferen. De delineaties van het verdrag van Tordesillas kwamen daaruit voort.

Daarop konden de Parindristen wegdrijven, Batavia en zijn botte blanke ambtenaren naar de hel wensend.

De *Gerindo* gold als iets radicaler of linkser dan de *Parindra.* De laatste drukte zich in het openbaar redelijk gematigd uit. Ze sprak niet in vijandelijke termen over het koloniaal gezag. Dat deed de *Gerindo* beslist wél. Haar naam is een samentrekking van *Gerakan Rakjat Indonesia.* De Indonesische Volksbeweging. Het is opvallend dat beide partijen in de tweede helft van de veertiger jaren het naamwoord "Indonesia" openlijk durven te gebruiken en kennelijk geen moeilijkheden duchten van het gezag dat zij zeggen te bestrijden. Dat had in de dagen van Fock en De Jonge niet gekund. Dan was dat naamwoord meteen geïnterpreteerd als een symptoom van een onafhankelijkheidsstreven. Een streven, strijdig met de grondwettige regeringsvorm, strijdig met de wet op de Indische Staatsinrichting, strijdig met de Nederlandse verdragspositie met Engeland. Wie dat streven beleed had de uitoefening der "exorbitante rechten" te duchten. De Jonge zou zeker niet geaarzeld hebben.

Het is moeilijk voor wie het Maleis niet machtig is, in te voelen, wat nu precies het verschil is tussen beide benamingen, maar het laatste schijnt toch fanatieker te klinken. *Gerindo* eiste ronduit autonomie op voor de Archipel. Daarvan zag ze een volwaardig parlement als een symptoom bij uitstek. *Indonesia Berparlemèn.* Een parlement voor Indonesië. Een wapenroep, een strijdkreet, een verenigende slogan. Een Indonesisch parlement zou álles oplossen. Dat eiste *Gerindo* dan ook, daarbij duidelijk makend dat de Volksraad zoiets beslist niet was. Dat parlement zou het gouvernement in alle opzichten mogen controleren en zou moeten worden samengesteld op basis van algemene verkiezingen en evenredige vertegenwoordiging. Dat zou, daar wond ze geen doekjes om, een overweldigende inheemse meerderheid opleveren. In verdere staatkundige verfijningen trad *Gerindo* wijselijk niet.

IX.8.3 De eis van parlementaire politieke verantwoordelijkheid

Maar dat er zoiets zou moeten komen als een ministeriële politieke verantwoordelijkheid lag uiteraard in deze verlangens besloten. Dat zou dan inhouden dat dat parlement in ieder geval de ministers van de gouverneur-generaal naar huis zou kunnen sturen en wellicht kabinetscrises zou kunnen veroorzaken. Dat was ook de bedoeling. Wat *Gerindo* wilde stond dus haaks op de Indische staatsinrichting. Dat wist ze. Dat droeg ze uit. Daarom was ze gevaarlijk, want dat was nu echt een "staatsgevaarlijke woeling". Dat viel nu eens echt onder artikel 153bis van het Indische Wetboek van Strafrecht. Dat kon het koloniaal gezag niet laten passeren. Dat deed het dan ook niet. Er waren twee voorlieden van *Gerindo* die rechten hadden gestudeerd aan de rechtshogeschool te Batavia. De Politieke Opsporingsdienst hield ze al een tijd in de gaten: mr Mohammed Yamin[337] en mr Amir Sjarifoeddin[338]. Ze waren advocaten en hadden al regelmatig de pers gehaald in politieke processen. Ze golden als geduchte agitators. Ze wensten tenminste dat aan de Archipel een *dominion*-status zou worden toegekend, zoals het Britse rijk die kende. Daar zou het niet bij kunnen blijven. Ze eisten *Indonesia Merdeka.* Een totaal vrij Indonesië. Ze hadden rondom dit thema een strijdlied doen componeren en soms trokken geüniformeerde

337 1903-1962. Hij schreef uiteindelijk mee aan de Indonesische grondwet. Hij werd ook later minister in diverse Indonesische kabinetten.

338 1907-1948. Sjarifoeddin voerde ook nog de familienaam Hararap. Zijn eerste familienaam wordt ook wel gespeld als "Sjarifuddin". Ook hij zou minister worden in Indonesische kabinetten. Zelfs minister van defensie in de kabinetten Sjahrir I, II en III en zijn eigen kabinetten Sjarifoeddin I en II. In opdracht van gouverneur-generaal B.C. de Jonge werd Sjarifoeddin al ter dege in de gaten gehouden. In 1933 wilde de gouverneur van West-Java dat Sjarifoeddin zou worden geïnterneerd, liefst in Boven-Digoel. De Jonge vond dat niet nodig. Sjarifoeddin werd wel tot gevangenisstraf veroordeeld wegens het drukpersdelict omschreven in artikel 153bis van het Indische Wetboek van Strafrecht, meermalen begaan. Toen Sjarifoeddin werd vrijgelaten, werd hem aangezegd dat hij bij recidive direct geïnterneerd zou worden. Zover is het niet gekomen. Hij bleef bekend als dogmatisch communist, hoewel hij zich liever socialist noemde. Nadat te Madioen in 1948 een communistische revolte was uitgebroken gericht tegen Sukarno, die deze bloedig wist neer te slaan, werd Sjarifoeddin geëxecuteerd.

wandelclubs, dit scanderend zingend, met roffelende trom en vliegend vaandel door de steden van Sumatra en Java. Ze wezen de meer gematigde stellingnames van *Parindra* krachtig af. Dat waren eigenlijk verloocheningen van het nationaliteitsbeginsel. Het waren beiden veelzijdige en getalenteerde personen. Zij zouden een belangrijke rol spelen bij de uiteindelijke onafhankelijkheidsverwerving in de periode 1945-1949.

Yamin kwam van Sawahlunto in de Minangkabau op Sumatra. Hij was een dichter, historicus, regisseur en politicus. Hij had faam verworven als journalist in het tijdschrift Panorama. Daaraan was ook Sjarifoeddin verbonden. Sedert de twintiger jaren was hij nationalistisch activist geweest. Om de bevolking een volkomen eigen gemeenschappelijke taal te geven, had hij zich toegelegd op het Maleis. De taal is gans het volk, dat had zijn devies geweest kunnen zijn mét Rodenbach, en hij had getracht het gebruik daarvan zoveel mogelijk ingang te doen vinden in het publieke domein. Hij zou het later “Indonesisch” gaan noemen. Het zou inderdaad de officiële taal worden van de republiek Indonesië. Hij zou er vele gedichten in schrijven. Yamin deed zich gelden in de Jong Sumatra Bond. Daar kwam hij Mohammed Hatta tegen, die een belangrijke rol zou spelen bij de talloze onderhandelingen met de Nederlanders met het oog op de uiteindelijke soevereiniteitsoverdracht in 1949. Yamin was lid van de Volksraad. Hij was dus niet volledig afkerig van samenwerking met de hardnekkige Nederlanders. Hij zag in, dat het nationaal-socialisme en het fascisme wegens de rassentheorieën alleen maar moeilijkheden zouden brengen in de veelvolkeren-samenleving die de Archipel nu eenmaal was. Hij zag in, dat Japan ronduit een fascistoïde totalitaire staat was geworden. Hij was dus, in deze fase, bereid gezamenlijke defensieve maatregelen te overwegen met de Nederlanders tegen aanstormend Nippon. Hij verwierp de rassenongelijkheid, waarvan ook de Japanners uiteindelijk uitgingen, als volstrekt verwerpelijk. Aan Yamin hadden dus de Nederlanders een krachtige steun kunnen hebben, mits hij eerst maar van samenwerking zeker had kunnen zijn en later van een zekere onafhankelijkheid. Als Sumatraan was Yamin ook niet echt gecharmeerd van de Javaanse cultuur waarachter hij een door niets gerechtvaardigd superioriteitsgevoel meende te bespeuren. Maar die aarzeling had hij op gelijke gronden jegens de Hollanders.

Sjarifoeddin gold als een dogmatisch communist en was reeds daarom niet aanvaardbaar voor Batavia als een gesprekspartner. Maar zelf was hij ook hartgrondig tegen de idee van samenwerking met de koloniale overheid, hoe dan ook. Ook hij kwam van Sumatra, uit Medan.

Gelukkig, zo had de Politieke Opsporingdienst bericht, was er geen kijk op dat beide stromingen zich tot één volksfront zouden verdichten.

IX.8.4 De botte houding van de minister van Koloniën Welter in de Tweede Kamer

Soetardjo, die daar helemáál niet op uit was, merkte, vermoedelijk tot zijn schrik, dat hij dat moeiteloos bereikte door rustig steeds weer op openbare vergaderingen te melden dat zijn verzoekschrift nog steeds onafgedaan rondzwierf. Hij releveerde dat Welter, geheel voor zijn beurt sprekend zoals gemeld, zijdelings bij de begrotingsbehandeling van zijn departement in de Tweede Kamer had losgelaten dat het verzoekschrift gewoonweg van de hand moest worden gewezen. Achteloos, alsof het eigenlijk niets was. De minister was ver buiten de orde geweest, maar dacht u dat de kamervoorzitter hem daarop gewezen had? De inhoud van het request was nog commissoriaal, maar daar had niemand graten in gezien. De minister had de kroon voor de voeten gelopen – toch een doodzonde in de tijd van Wilhelmina – maar dacht u dat een krant daarover was gevallen? Zo werd nu een motie van een inheemse meerderheid, die het constitutionele bestel wilde blijven respecteren, afgedaan.

Deze wat vermoeide en bitse vaststelling van een man die als conservatief en weinig zelfbewust gold bond de voorheen zo verdeelde opponenten krachtiger dan het sterkste pleit van een communistisch afgevaardigde voor onmiddellijke dekolonisatie had kunnen doen. Zij vormden, samen met andere organisaties en onduidelijke samenwerkingsverbanden één overkoepelende federatie: de *Gaboengan Politik Indonesia* (de Indonesische Politieke federatie), ook wel GAPI. Daaromheen schaarden nu ook alle andere, onderling kibbelende politieke strijdgroepen zoals de

Pasoendan en de *Persatoean Minahassa* alsmede de *Partai Sarekat Islam Indonesia.* Groepen die elkaar het licht in de ogen niet hadden gegund, elkaar vliegen afvangend en elkaar zwartmakend, vormden zich op 19 september 1939 tot één monolithisch blok, één waar spontaan Volksfront. Ze kwamen bijeen te Djakarta, stond in hun annonce in de kranten, óók de Nederlandstalige. Djakarta, de oude naam voor Batavia. De naam die Soekarno altijd had willen gebruiken voor de plaats, maar waarvan het koloniaal gezag steeds had gezegd dat alleen het noemen ervan een ontoelaatbare provocatie was, omdat ze verwees naar de tijd dat Java nog een onafhankelijk mythisch rijk was geweest zonder blanke. 19 september 1939, toen de oorlog die de Tweede Wereldoorlog zou worden, net door Hitler was aangevangen en het Nederlands grondgebied in Europa op korte termijn schouwtoneel van geweldshandelingen kon worden. Het moment dat de staatszelfstandigheid van het gehele Koninkrijk op allerlei fronten in gevaar dreigde te komen. Het moment dat het koloniaal gezag sidderde omdat Japan zijn eerste excessieve eisenpakket had ingediend in Den Haag voor de onmiddellijke leverantie van ontzagwekkende hoeveelheden stookolie en grondstoffen uit de Archipel. Het moment dat Tjarda besefte dat hij op korte termijn het als gouverneur-generaal alléén zou moeten gaan uitzoeken. Want dat Nederland tegen het aanstormend Duitse veldleger het lang zou uithouden, dat nam hij niet tot uitgangspunt en ook niet dat van de Britten veel te verwachten zou zijn. Het moment dat hij zich realiseerde dat hij waarachtig als opperbevelhebber van alle Indische strijdkrachten zou moeten optreden zonder dat hij zich daartoe bekwaam achtte. Het moment waarop hij zich realiseerde hoe zwak die weermacht was.

Op dat moment stond de GAPI op zijn stoep. Zelfverzekerd, massief en nog zwijgend ook. De Indonesiër had zich staatkundig georganiseerd.

X. Het Slagkruiserplan

X.1.1 Japan neemt Nederlands Indië als transitregio op in zijn agressieplan

De agressie van Japan werd na zijn uittreden uit de Volkenbond op 21 februari 1933 allerwegen voelbaar[339]. Intern hadden de Japanse militaristen eigenlijk een soort staatsgreep gepleegd en de civiele autoriteiten ter zijde gesteld. De buitenlandse politiek was in handen van admiraliteit en generale staf. Het burgerlijk kabinet had niets meer te vertellen. Het probleem was, dat de marinestaf ook niet meer overlegde met de landmachtstaf. Beiden ontwikkelden een eigen strategie. Overigens kwamen beide beleidskaders wél in aanraking met de Keizer Hirohito. Deze hád kunnen coördineren. Maar daar was hij de persoonlijkheid niet naar. Voor het buitenland was het gissen, waarheen de Japanse expansiedrang zich ontwikkelde. In agressie, zeker, ter winning van grondgebied, bodenschatten en handelsdebiet, maar hoe, waar, wanneer en onder welke voorwaarden en omstandigheden, dat was voor het buitenland nauwelijks te beramen. Er was géén almachtige *Führer,* die na lang broedens een dictaat oplegde aan het *Oberkommando der Wehrmacht.* Overigens was dat uiteindelijk niet veel méér dan een uitvoeringsorgaan, dat op het allerlaatste moment van de strategische besluiten in kennis gesteld werd. Die verhouding is er in de militaire Japanse hiërarchie nooit geweest. Soms besliste de marine, soms de landmacht en soms namen ze beslissingen die elkaar tegenwerkten. De keizer zat het voor. En keek er naar.

Overduidelijk was dat de agressie van Japan gericht was tegen Nederlandsch Indië, omdat daar aanmerkelijke olievoorraden voorhanden waren, met hoogwaardige stookolie, benzine, kerosine en tolueen. En grootschalige, hypermoderne raffinage-complexen. Niettemin bleef Nederland bezuinigen op de defensiemiddelen in de Archipel. De jaarlijkse begroting werd steeds met de helft verminderd. Tot aan 1935. Toen was overduidelijk dat Duitsland op een gegeven moment Nederland zou aanvallen: Reijnders, de chef-staf van het leger had daarover een uitvoerig en verrassend accuraat rapport uitgebracht[340]. En ook aangetoond dat Nederland zich over de collectieve bescherming via de Volkenbond bepaald geen illusies moest maken. Dat sloeg mede op het Verre Oosten. Nu Japan uit de Volkenbond was getreden zou het zich van de oordeelvellingen van de internationale rechtsgemeenschap weinig maar aantrekken. Het hád tot op dat moment zich nog gedragen conform de beperkingsnormen die het Brits-Japanse verdrag van 1902 het oplegde jegens het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië.

Maar omdat ook dat land de Volkenbondssancties ten laste van Japan maximale lippendienst had willen betonen, zou het dat nú niet meer willen doen. Het zou zijn maximale imperialistische gang gaan, gedicteerd door de militaire noodzaak op korte termijn. De Archipel had weinig van de Britten te verwachten: ook de Londense admiraliteit had weinig meer gedaan aan het adequate onderhoud van de vloot. Het besef schudde de geesten wakker. Vanaf dat moment begon men in Den Haag weer méér middelen vrij te maken voor ’s lands defensie, die van de koloniën inbegrepen. Het vlootplan-Colijn werd nu uit de kast gehaald. Dat was in 1913 opgesteld en ging uit van een harde kern van artillerieschepen. Slagschepen. Met daaromheen de toeleg van snelle

---

339 Remco van Diepen, Voor volkenbond en vrede, Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde, 1919-1946,Uitgeverij Bert Bakker: 1999, ISBN. 90-351-2128-7, p. 120.

340 Uiteraard is later door de kabinetten Colijn en De Geer alles gedaan om dat alarmerende en gedetailleerde rapport uit de publieke aandacht te houden: de bezuinigingsdriften ten aanzien van de defensiebegroting bleven doordieselen. Toen vanaf 1938 eindelijk grotere uitgaven voor de militaire versterking werden toegestaan werden die allereerst aangewend voor de bouw van grote, voor die tijd betrekkelijk luxe, kazernecomplexen. Wat Reijnders de opeenvolgende kabinetten bleef kwalijk nemen is dat dat rapport eigenlijk als vertrouwelijk werd behandeld en dat de kamers er ook niet over werden ingelicht. Bij De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* reeds herhaaldelijk aangehaald, komt dat rapport ook niet echt uit de verf. De Jong vindt de persoon van Reijnders kwestieus en zijn strategische inzichten inferieur, zonder overigens veel nadere technische toelichting. Het rapport-1935 vindt men uitvoeriger behandeld bij: E.H. Brongers, *Generaal Reynders, Een miskend bevelhebber, 1938-1939,* Uitgeverij Aspect: Soesterberg, 2007, ISBN.-10: 90-5911-603-8/ ISBN.-13: 978-90-5911-603-0, pp. 21-49.

kruisers, torpedobootjagers, torpedoboten – de klassieke oppervlaktevloot, maar dan wel één uit 1913. De blauwdrukken van de bouwschema's lagen er tóch.

X.1.2 De financiële dekking nog steeds struikelblok

Het grote probleem is steeds weer hoe de uitgaven voor de marine moeten worden verdeeld over Nederland zelf en de Indische Archipel. In de Staten-Generaal gaat het eigenlijk steeds dáárom. *Hoe* de marine van het Koninkrijk strategisch mondiaal ingezet moet worden, op basis van welke visie en doelstellingen schijnt van minder belang. Moet de maritieme defensie onderdeel zijn van een algemeen plan van eventuele geallieerde vloten onder één opperbevelhebber of onder meerdere staven per oceaan-kring, welke primaire en secundaire doelen dan gelden en in welke volgorde, dat schijnt geen onderdeel van de in te zetten basisplanning te zijn. Nederland is overduidelijk bevreesd dat het te veel zal moeten bijdragen aan de verdediging van de vaarwateren en waterwegen in de Archipel. Voor de Indische Landmacht bestaat die zorg niet. Die staat al sedert 1815 los van het Nederlandse leger. Zij ressorteert wel niet onder de Nederlandse minister van defensie, maar komt ten laste van de begroting van de minister van koloniën, zij het, dat de kosten van haar politionele taakstellingen weer komen ten laste van de Indische begroting, op te stellen door de gouverneur-generaal, steeds onder de politieke eindverantwoordelijkheid van de minister van koloniën.

Maar wat gebeurt er, als dat leger gemobiliseerd wordt onder opperbevelhebberschap van de gouverneur-generaal? Heeft hij dan aanwijzingen of bevelen te duchten van de regering in Den Haag? Wie beweert dat dat natuurlijk niet het geval is, vergeet dat de buitenlandse politiek van Den Haag mede bepaalt of Nederland al of niet neutraal is. Die neutraliteit omvat mede de jurisdictionele rechtskring van de Archipel. Die neutraliteit kan in gevaar gebracht worden door de wijze waarop de gouverneur-generaal dat opperbevelhebberschap wenst uit te oefenen. We zullen zien, dat dat mettertijd in 1941 ook het geval zal blijken te zijn ten aanzien van Japan en zijn defensie-partners. Wanneer overduidelijk uit de mobilisatie-afwachtingsopstellingen van het KNIL blijkt, dat Batavia alleen in Japan een potentiële vijand ziet, heeft dat consequenties voor de Haagse buitenlandse defensiepolitiek. Het KNIL is nooit gedacht als een extraterritoriaal opererend leger. Het is een politie-macht en eventueel een politioneel optredende weermacht. Het KNIL beoogt geen zekering van een "imperiale defensie". Het handhaaft de binnenlandse orde, veiligheid en rust. Maar effectieve grensbewakingstaken gaan boven zijn macht. Het KNIL behoort niet tot de legers die ingevolge het Volkenbondsstatuut ter beschikking kunnen worden gesteld ter handhaving van een door de Volkenbondsraad gevorderde maatregel of sanctie omdat het niet samengesteld is tot de handhaving van de staatszelfstandigheid of staatsonzijdigheid in de zin van het volkerenrecht. Dat is nooit de bedoeling geweest. Zij heeft daarvoor ook niet de mobiele divisies en niet de vereiste artillerie of luchtvloot.

Hoe zit het dan met de marine die gepositioneerd is in de Indische Wateren van de Archipel? Kan de Volkenbond daar dan wellicht wél over beschikken? Een afzonderlijke marine voor Nederland en voor Indië heeft Nederland nooit gekend[341]. Wanneer sprake is van een zeemacht bedoelt men de staatsmarine die de externe soevereiniteit van het Koninkrijk met alle koloniale rechtskringen – dus ook de daartoe behorende internationale doorvaarten, territoriale wateren, vaarwateren, zeestraten en watergangen – moet verdedigen. Daarvan doet een deel in de wateren rondom Nederland dienst en een deel in de Indische wateren. Maar iedereen neemt aan dat zij ressorteert onder de Nederlandse minister van marine of die van defensie. Die bepaalt uiteindelijk de begroting, de inzet, de samenstelling van de eenheden en de operaties. Ook al is de gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië ook haar opperbevelhebber, zodra zij operatief optreedt of uitvaart in Indische wateren. Maar zodra zij dat doet – dat defensief acteren in die wateren – zijn de kosten ineens voor Indië. Dat was geen principiële kwestie, maar dat wordt het wel, als daarbij de buitengewoon kostbare en onderhoudstechnisch dure slagschepen worden ingezet, zoals nu

341 Zie een samenvatting van de verschillende zienswijzen in het Nederlandse parlement bij Oud, *Het Jongste Verleden,* a.w., Vol. V., pp. 179-183.

ineens door de Nederlandse regering wordt bepaald. Een slagschip is als het ware een drijvende stad. Het schip behoeft voortdurende secundaire bescherming. En heeft verdere intensieve logistieke ondersteuning nodig bij langdurige vaart. Het vermag alleen wat in smaldeelverband. Het heeft de beschermende haag nodig van verkennende kruisers, slagkruisers, torpedobootjagers, flottillevaartuigen, bewakingsvaartuigen, mijnenleggers, mijnenvegers en torpedomotorboten en bevoorradingschepen van dien[342]. De regering heeft al in 1935 besloten dat er niet aan te ontkomen valt om een slagkruiserplan te ontwikkelen. Dat plan is nodig gelet op de toenemende spanningen in het Verre Oosten. Daarmee kan dus alleen bedoeld zijn: de aanmerkelijke kans dat Japan een maritieme agressie-oorlog zal gaan voeren. In 1913, toen die kans nog niet zo groot was als in de jaren daarna, nadat Japan, met het oog op reeds in Mantsjoerije ontplooide agressie, de Volkenbond had verlaten, sprak de regering van maar liefst negen slagkruisers die het op zouden kunnen nemen tegen een vlootverband met een vergelijkbaar scheeptype als harde kern van een invasie-operatie. Toen zijn onmiddellijk ook de verdelingssleutels aan de orde gesteld met betrekking tot de vlootkosten. De regering heeft toen zich nergens op willen vastleggen omdat Indië een in langdurige recessie verkeerde.

X.1.3 Een versnelling van maritieme aanbestedingen

Sedert 1938 is er echter een verbetering in de wereldeconomie gekomen. Moet men nu niet als uitgangspunt nemen dat de kosten van de marine in Indië op de Indische begroting komen en de rest van de vlootkosten op de Nederlandse?[343] En daarmee doelt de regering niet alleen op de exploitatiekosten, maar ook op de kosten van bouw, opwerking en actieve invaartbrenging. Dit klemt te meer omdat in 1940 blijkt dat de regering eigenlijk al heeft besloten dat het slagkruiserplan moet worden uitgevoerd, zij het dat de tonnages opgeschaald moeten worden naar de modernste vlootramingen, en dat alvast drie van deze gevaarten op stapel moeten worden gezet. Iedereen weet: bij deze drie slagschepen horen de smaldelen die daaromheen gevormd moeten worden, met nog onderzeeboten en verkenningsvaartuigen. Kan dat dan allemaal zó maar beslist worden zonder dat de Volksraad gehoord is? Nee, zegt de minister van defensie J.J. C. van Dijk, er is zoveel haast bij de uitvoering van het plan. Het gaat om de territoriale integriteit van het Koninkrijk. Nood breekt wet. Daarom héέft deze minister, voorheen beroepsmilitair van langdurige ervaring en óók nog eens vooraanstaand lid van de Anti-Revolutionaire Partij alvast een voorschot genomen op de aanmerkelijke aanbestedingen die noodzakelijk zullen zijn.

Hij héέft al besloten om de opgevaren kruiser “Sumatra” vervroegd uit de vaart te nemen en die door een zwaardere kruiser te laten vervangen. Maar van Dijk ontveinst zich niet dat dan de flotille waarin die zwaardere kruiser zal moeten opereren ook dienovereenkomstige schepen van zwaardere klasse zal moeten omvatten. Inderdaad, steeds heeft de regering gezegd – nog wel bij monde van Colijn -- dat pas in 1942 het besluit zou vallen om zware kruisers als de “Java” en de “Sumatra” wel of niet aan de Indische vlootsterkte te onttrekken. De oorlogsdreiging is echter nu zo groot, dat de regering deze beslissing niet meer voor zich mag uitschuiven. Wat de slagschepen betreft, hierbij moet men denken aan een registertonnage tussen de 25.000 en 35.000 ton. Maar de Javaan moet dat slagschip gaan betalen, dat is zeker, gelet op het belastingssysteem in de

---

342 Zie het uitvoering exposé van minister van defensie J.J.C. van Dijk in het vierde kabinet-Colijn in 1938, Oud, *Het Jongste Verleden,* a.w., Vol. V, pp. 48-65.

343 Zie hierboven, ter vergelijking, Hoofdstuk IX.2. (*De Nederlandse Vlootwet verworpen*). Dat ontwerp was aanhangig gemaakt toen de conjunctuur daalde, uitmondend in een recessie tot 1926. Ook toen meende Colijn er goed aan te doen de Tweede Kamer voor te houden dat deze aanmerkelijke vlootuitbreiding voor het rijk in Europa budgettair neutraal kon worden uitgevoerd, mits de vloot na opwerken onmiddellijk naar de Indische wateren zou kunnen worden vervaren. Dan zou ze daardoor een Indische Militaire Marine zijn en op de begroting van Batavia komen. Dat daarvoor de Javaan met zijn “minder welvaart” zou moeten bloeden, onthield Colijn als minister van Financiën de Tweede Kamer bepaald niet. Maar dat lichaam maakte daar, zoals we zagen, geen apart punt van. Het viel over het feit dat Colijn deze uitbreiding voorstelde als iets wat op een koopje afgedaan kon worden.

Archipel. Daarom vindt ‘s ministers ambtgenoot van koloniën, Welter, dat de Volksraad toch echt niet gepasseerd kan worden. Die zal dan ook in de gelegenheid gesteld worden om zin visie te geven, maar ondertussen zijn die drie slagschepen dan toch maar besteld. Dat wekt ontstemming in Indië. Want die drie schepen, dat is een onnutte aanbesteding als het daar bij blijft. Iedereen weet wat er dan nog allemaal méér aanbesteed moet worden en dat de haven van Soerabaja om een vloot van een dergelijke omvang te kunnen herbergen en bevoorraden aanmerkelijke verdieping van de bassins en uitgebreidere kade-aanleg, droogdokken, werfaccommodatie en sluissassen behoeft[344]. Ook de aanvaargeulen zullen verdiept moeten worden. En de personeelsetablissementen zullen uitbreiding behoeven. Heeft men de Volksraad eigenlijk niet willen passeren omdat men dat vlootplan, de aanbestedingen en de bouwconcepten dan óók in die Raad commissoriaal zou moeten maken terwijl in Batavia nooit iets geheim kan blijven áls iets commissoriaal is? En heeft men daarbij niet vooral gedacht aan die inlandse Volksraadleden die óók in enig politiek verenigingsverband verkeren met Japanners die in Batavia een nering drijven of handelsposten bedienen? Deze en dergelijke boeiende vragen blijven onbeantwoord omdat de Staten-Generaal na 10 mei 1940 het debat over deze meeslepende materie niet meer zal kunnen voortzetten.

344 Ook deze gedetailleerde posten worden in 1938 al uitvoerig gemotiveerd als vaststaand aangemerkt. Een slagschip dan niet kan dokken is waardeloos en héέft het gedokt, dan moet het de haven uiteraard ook kunnen verlaten.

XI. De Tweede Wereldoorlog

XI.1 De Duitse inval in Nederland

De Duitse inval, min of meer vanuit de kazerne, op het betrekkelijk onvoorbereide, betrekkelijk weerloze en in ieder geval onverdedigbare Nederland – een zwaar bombardement van de waterstaatswerken rondom Holland zou het regeringscentrum eenvoudigweg uitgeschakeld hebben –ontregelde de gehele ambtelijke hiërarchie. De ministerraad kon nauwelijks meer gelden als een centraal college dat de defensie uiteindelijk coördineerde. Dat was eerst en vooral te wijten aan minister-president De Geer. In de vroege ochtend, kort na de overval op de Vesting Holland, was hij nog besluitvaardig geweest. Hij had een kordate proclamatie voor de koningin weten te vervaardigen, waarin deze had gesteld dat haar land en volk nu in oorlog met Duitsland waren en dat zij dezen aanmoedigde zich te verdedigen. Die was verspreid en ruchtbaar gemaakt per radio. De term “oorlog” was gebezigd door het staatshoofd. Aan die rechtstoestand kon nu geen twijfel meer bestaan: Nederland was niet neutraal meer en de verplichtingen voortvloeiend uit de neutraliteitsproclamatie van augustus 1939 golden niet meer. Weliswaar had Duitsland niet tijdig en regelmatig die oorlog verklaard, maar het koninkrijk had die aanvaard en zich verplicht geweten tot actieve defensie. De minister van buitenlandse zaken had dat herhaald in een merkwaardig onderhoud met de Duitse ambassadeur, voordat hij zich met zijn vrouw met een watervliegtuig naar Londen begaf.

XI.2 De overdracht van het regeringsgezag

XI.2.1 De volstrekte paniek binnen het kabinet-De Geer

Nederland zag zich eigenlijk al op de 13e mei zodanig in het nauw gedrongen, dat het besluit om de wapens te strekken al in de lucht hing. De ministerraad ging het grondgebied in Europa in ieder geval verlaten. Die beslissing was genomen. Maar wat nu te doen met het “regeringsgezag”, die term bleef men bezigen. Het was kennelijk een bevoegdheid die men in het buitenland, of buiten genoemd grondgebied, niet kon uitoefenen. De Geer, anders altijd tot doceren geneigd over staatkundige onderwerpen, was nauwelijks aanspreekbaar. Dat gold overigens ook voor de andere ministers. De verlammende paniek had niemand in dat college onberoerd gelaten. Twee ministers, Steenberghe en Van Rhijn, voor Handel, Nijverheid en Scheepvaart, en Van Rhijn voor Landbouw en Visserij, hielden het hoofd nog enigszins koel. Het gaat niet aan, zeiden dezen, dat de ministerraad zomaar zonder meer het land verlaat, hoe men die beslissing ook wil kwalificeren en ongeacht wat men ook meent, dat de staatkundige en internationaalrechtelijke consequenties daarvan zullen zijn. Daar hadden ze geen van beide eigenlijk inzicht in, in dat laatste. Maar er zou een soort overdracht moeten zijn van dat regeringsgezag. Beiden hadden óók geen idee wat precies dat gezag omvatte. Er lag in ieder geval geen scenario klaar, om dat gezag – wat het ook was – over te dragen en aan wie en waaraan.

Dat ervoeren beiden als gemis, maar het was niet anders, De Geer was al weg, die zat al in een pantserfort in Hoek van Holland verwezen voor zich uit te staren. Er was één besluitvaardig, martiaal man, die Van Rhijn en Steenberghe als een standvastig persoon hadden leren waarderen: de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, de generaal Winkelman. De twee ministers lieten de man vragen te komen naar het nieuwe departement van Handel en Nijverheid, dat een bomvrije kelder had. Zij lieten alle bereikbare secretarissen-generaal van de departementen optrommelen in die kelder. Daar, staande in een grote kring, de ministers in het midden, de generaal rechts van Steenberghe, deelden de twee mee aan die militair dat het noodzakelijk was dat er “een gezag” bleef in de tijd tussen het weggaan van de regering en het optreden van een ander gezag.

XI.2.2 De feitelijke mondelinge overdracht van het totale burgerlijk gezag aan Winkelman

Steenberghe maakte duidelijk, dat hij doelde met dat laatste op het gezag van de bezettingsautoriteiten. Welnu, dat eerste gezag, dat moest uitgeoefend worden door iemand in naam der koningin en van het kabinet. In die naam wees Steenberghe de opperbevelhebber aan. Hij vroeg dus Winkelman niet iets als: wilt u dit aannemen? Neen, hij wees hem aan. Winkelman vroeg niet: wat voor gezag bedoelt u? En ook niet: bent u bevoegd om deze overdracht te doen, weet de minister-president hiervan? En ook niet: heeft u een overdrachtsformulier dat ik kan tekenen en dat u contra-signeert? Of: heeft u een koninklijk besluit getekend door de majesteit en gecontrasigneerd door iemand die voorzitter is van de raad van ministers --- Winkelman wist dat De Geer volkomen gaga was. Winkel man wendde zich tot de secretarissen-generaal en vroeg om hun medewerking. Dat was het. Men ging uiteen.

Er was geen proces-verbaal. Er was ook geen later opgesteld protocol van overdracht. Niemand hield aantekening. De secretarissen-generaal gingen lunchen met boterhammen met gebakken spek en Winkelman ging terug naar het Algemeen Hoofdkwartier aan het Lange Voorhout nr 7 waar inmiddels de zaak nog verder uit de hand was gelopen[345].

XI.3 Welk gezag ging nu eigenlijk over?

XI.3.1 De intenties van minister Steenberghe bij het overdrachtsritueel

Wat droeg Steenberghe nu eigenlijk over? Het regeringsgezag, dat uitgeoefend zou zijn door de kroon als koningin en ministers nog in het land waren gebleven. Zo moest Winkelman de woorden van Steenberghe in hun context wel begrijpen en zo heeft hij ze ook begrepen. Het militair gezag hád hij al, nu Nederland in staat van oorlog was. Dus kreeg hij het burgerlijk gezag in volle omvang, behoudens de macht tot het uitoefenen van rechtspraak. Dus ook de wetgevende macht? Ja, dat is wel de opvatting van Winkelman geweest, want hij heeft voor de korte duur dat de “bezettingsautoriteiten” nog hun gezag niet aan zich getrokken hadden, inderdaad vrij ingrijpende wetsbesluiten geredigeerd, onder meer over de onteigening van door oorlogsmolest aangetaste grondpercelen. Winkelman onteigende vervolgens zo ongeveer de halve binnenstad van smeulend Rotterdam, dus de uitvoerende macht heeft hij ook uitgeoefend krachtens deze mondelinge overdracht.

Zelf heeft hij gemeend dat aan de overdracht geen beperkingen waren gesteld. Steenberghe heeft ze niet genoemd. Maar die improviseerde ook maar wat. Dat gaf hij later ook wel toe. De Geer deed eigenlijk niets meer en iemand moest toch in dat gezagsvacuüm springen, want de andere ministers stonden óók er lamgeslagen als voor het hoofd geslagen bij. Steenberghe had van staatsrecht geen verstand, nooit voor gestudeerd, en van staatsnoodrecht al helemaal niet. Dat er een noodvoorziening zou kunnen zijn in dier voege dat men de raad van state had aangewezen om tijdelijk de functie van de regering in constitutionele zin uit te oefenen is niet bij hem opgekomen en god zij dank heeft ook niemand dat geopperd. Dat college, bestaande uit bejaarde en hoogst bedaarde manspersonen die eigenlijk al lang hun pensioen hadden moeten hebben, was al helemaal niet opgewassen geweest tegen de komende landvoogd Arthur Seysz-Inquart en Winkelman was dat tot op zekere hoogte wel.

XI.3.2 De overdracht was gebonden aan de territoriale jurisdictiebeperkingen in westelijk Europa

Bovendien besefte Winkelman onmiddellijk, dat, al hád hij dat regeringsgezag nu in volle omvang, er toch grenzen waren aan de bevoegdheid. Hij had geen macht over de geallieerde troepen die al op Nederlands grondgebied vochten – in Brabant en Zeeland – en dus ook niet over de Nederlandse militairen die met deze troepen in gezamenlijke vechtformaties in aanraking waren met de oprukkende vijand. Verder wist hij óók dat de marine het volle sop had gekozen voor zo

345 L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel III, MEI ’40, Staatsuitgeverij: Den Haag, 1970, pp. 288-291; pp. 371-384.

ver mogelijk en dat vele bodems, zeewaardig of niet, zich in volle zee buiten de Noordzee bevonden. Voorts was hij bekend met het gegeven, hoezeer niet en detail, dat zijn handelingen nu ook betekenis hadden voor de koloniën. Daar waren Nederlandse strijdkrachten. Daar waren ook Nederlandse marine-etablissementen, installaties en kazernes. Hij ging er van uit, dat zijn gezag zich daarover niet uitstrekte. Maar tijd om dat precies uit te zoeken, zou hij niet hebben. De situatie in Rotterdam en op het eiland van Dordrecht was onpeilbaar kritiek aan het worden, en daarop moest de krijgsman zich nu éérst concentreren. Nog geen achtenveertig uur scheidde hem van het verwoestende bombardement van Rotterdam dat hem tot de capitulatie noopte. Dat hij niet heeft laten uitzoeken wat nu zijn positie was tot de gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië die tenslotte óók opperbevelhebber was van de Indische strijdkrachten, ligt voor de hand. Vermoedelijk was die een hiërarchische: als burgerrechtelijk oppergezagsdrager zal hij de bevoegdheden van de minister van Koloniën, vermoedelijk al per Engelse oorlogsbodem op weg naar Londen, geabsorbeerd hebben.

XI.3.3 De mondelinge beperkingen bij de capitulatie te Rijsoord jegens Von Küchler

Bij de capitulatie te Rijsoord op de 15e mei 1940 heeft Winkelman wél op de territoriale beperkingen gewezen van zijn gezag. Hij heeft gesteld dat dat niet verder strekte dan zijn feitelijke beschikkingsmacht in West-Europa binnen het grondgebied van het rijk aldaar – dus niet over het voor hem ook de facto geblokkeerde Zeeland – en voorts dat hij slechts binnen dat gebied wilde capituleren en niet daarbuiten. Vervolgens heeft zijn wederpartij, de luitenant-generaal Von Küchler, hem gevraagd of hij nu om een militaire capitulatie vroeg of om een integrale regeringscapitulatie. Beperkt hij zich tot de militair-technische condities waarop een wapenstilstand kon ingaan, of gaf hij nu ook de interne soevereiniteit van dat gebied over aan de militaire macht die Von Küchler vertegenwoordigde? Daarop ontstond gesteggel. Beide militairen wisten eigenlijk niet goed wat het verschil juridisch was. Von Küchler en Winkelman hebben instinctmatig aangevoeld dat het laatste verder gaat dan het eerste. Winkelman wilde dus het tweede onder het tapijt vegen. Von Küchler wilde kort spel maken. Het strijdtoneel in Holland was zo belangrijk niet, de Nederlanders waren overwonnen en schenen niet moeilijk te doen en hij was een troepencommandant die naar het zuiden wilde: onderscheidingen halen. Na hem kwam Von Falkenhausen, die had volkerenrecht gestudeerd, die moest de puntjes maar op de i's zetten, want die ging een militair gezag vestigen. Dat zou die Hollanders er wel onder krijgen, ook zonder allerlei aanhangsels aan dat capitulatie-document.

XI.4 De verplaatsing van de regeringszetel naar het buitenland

XI.4.1 De achtergronden van het verbod van verplaatsing van de regeringszetel

Artikel 26, tweede lid van de Grondwet-1814, verbood onder alle omstandigheden de verplaatsing van de regeringszetel naar het buitenland[346]. Het was volkomen begrijpelijk, waarom dat gedaan was: Willem V, de laatste erfelijke stadhouder, hád in zijn ballingschapsoord *Kew Palace* in 1795 en 1796, onder de indruk van zijn hoogst précaire positie als staatshoofd van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën allerlei concessies gedaan aan George III, waarbij hij afbreuk deed aan de interne en externe soevereiniteit van die Republiek. Willen had alle koloniale gebieden die de Republiek destijds zo moeizaam verworven had, in enkele pennestreken uit de hand doen vallen. De beruchte *letters of Kew Gardens.* Willem was verlaten van zijn strijdmachten, de staten-generaal hadden nauwelijks de moeite genomen om officieel afscheid van hem te nemen en de Franse Republiek had hem persoonlijk de oorlog verklaard, als het ware om hem als dynastiek hoofd van een gedegenereerde familie die bij overerving handelde in staatsambten te kunnen uitspelen tegen het "goede volk" van de Bataafsche Republiek. Het "goede volk" dat uiteraard de zijde zou kiezen van de revolutionaire legers onder Pichegru die dat volk kwamen bevrijden. Dat volk zou, gesteld voor de mogelijkheid zich op basis van het nationaliteitsbeginsel te verenigen,

346 Het artikel werd herhaaldelijk hernummerd. In 1940 had het nummer 21. Het luidde: "De Koning kan geen vreemde Kroon dragen. In geen geval kan de zetel der Regeering buiten het Rijk worden verplaatst."

terstond kiezen voor de rondedans rondom de meiboom, de vrijheidsboom, onder het aanheffen van het elegant getoonzette triplet van de vrijheid, de broederschap en de gelijkheid. Daarna zou het de passende staatsvorm samenstellen in een nationale staatsregeling en zich scharen aan de zijde van het Franse broedervolk dat óók gehoorzaamde aan hetzelfde triplet. Tezamen zouden zij optrekken naar de gouden dageraad van de volkssoevereiniteit. De grondwet van 1814 reageerde tegen deze historie. Vandaar de wat krachteloze beginselverklaring. Krachteloos: want wat zou de sanctie zijn, als de regering die zetel wél naar het buitenland zou verplaatsen? De nietigheid van alle daden van de Kroon? Dat moet wel de bedoeling zijn geweest van de opstellers van de eerste Nederlandse grondwet. De Belgen, die er later bijkwamen, deden er in 1815 niet moeilijk over: zij waren niet bekend met de vóórgeschiedenis van dat artikel 26.

XI.4.2 De Nederlandse volksvertegenwoordiging weet nergens van

Het was op 15 mei 1940 overduidelijk dat koningin Wilhelmina zich in dezelfde benarde toestand bevond als haar – door haar verachte – voorvader Willem V[347]. Ze was, net als deze, naar Engeland uitgeweken zonder enige staatsrechtelijke formaliteit. Ze had zelfs geen kennisgeving gedaan aan haar staten-generaal, haar strijdende krijgsmacht, haar ministers. Die kwamen pas via een omweg, bijna bij toeval, achter haar feitelijk vertrek. Er wás gelegenheid geweest om de volksvertegenwoordiging tevoren in te lichten over haar uitwijking en deze te rechtvaardigen of te verklaren. Immers, de voorzitter van de tweede kamer vond het noodzakelijk om op de ochtend van de tiende mei samen te komen in de balzaal van Willem V, destijds de vergaderlocatie van de tweede kamer, teneinde als voorzitter zijn visie te geven op de staatsrechtelijke consequenties van de Duitse inval.[348] De minister-president De Geer was ingelicht over tijd, plaats en doel van

---

347 Zie: J.J. van Bolhuis, *Sophistisch gesol met artikel 21 der grondwet,* opgenomen in: *ONDERDRUKKING EN VERZET, Nederland in oorlogstijd,* IV Vols., Red.: J.J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk, B.C. Slotemaker, D.W. Dettmeijer, W.J. Schuijt, (secretarissen), Uitgeverij Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhof: Arnhem/Amsterdam zonder jaar, pp. 377-380. De redactie van dit vierdelig standaardwerk, waarin de daden van de regering in Londen uitvoerig worden besproken, achtte het kennelijk wel degelijk noodzakelijk een juridisch-staattsrechtelijke verdediging te geven van de verplaatsing van de regeringszetel naar Londen. Waarom in deze beschouwingen niets gezegd is over de zeer goed mogelijke uiteindelijke verplaatsing naar een van de overzeese gebiedsdelen zoals Suriname of de Archipel blijft steken achter een open rede. Men meende daarop niet goed in te kunnen gaan zonder de persoon van het staatshoofd enigszins te compromitteren. Let wel: het artikel heeft het over een “zetelverplaatsing”. Dus de verplaatsing van de zetel waar de regering haar soevereine ambtsdaden pleegt uit te oefenen. Het artikel heeft het niet over de vacantie van de koning en het stellen van ambtshandelingen op zijn logiesadres en evenmin over een bezoek dat de koning aan het buitenland brengt, ongeacht of hij dat incognito wil doen of in zijn openbare hoedanigheid. Uiteraard richtte het artikel zich niet tegen deze vormen van mobiliteit van het staatshoofd. De grondwet laat die volkomen onbesproken. Bolhuis concludeert dat staatsnoodrecht verplichtte tot de inbreuk op artikel 21 van de grondwet.

348 Oud, *Het Jongste verleden,* a.w. Vol. VI, pp. 232-233 schrijft over dit ogenblik: “ In den vroege morgen van den 10den Mei razen de duitse vliegtuigen over Nederland en stormen de duitse tankcolonnes over onze grenzen. Geheel het normale leven is verstoord. Alle verkeersmiddelen zijn op de meest radicale wijze ontwricht. Nochtans komt de tweede kamer op haar gewone aanvanguur bijeen. Terecht. De voorzitter van Schaik heeft aanstonds begrepen, dat in dit historische uur de volksvertegenwoordiging niet zwijgen mag. Een woord van fel protest tegen den met alle recht en menselijkheid strijdende overval van den duitsen overweldiger moet ook binnen de wanden van haar vergaderzaal klinken. Een kamervoorzitter, die niet alles zou doen, om dit te bewerkstelligen, zou een der grootste momenten verzuimen en ver beneden zijn taak blijven. Wat mag daarbij van de regering worden verwacht? Het antwoord is niet twijfelachtig. Haar plaats is, al moge het slechts voor enkele ogenblikkken zijn, binnen den kring der volksvertegenwoordigers. Daar heeft zich haar protest aan dat van den voorzitter der vergadering te paren. Van Schaik heeft het aanstonds zo begrepen en hij heeft niet geaarzeld den voorzitter van den ministerraad van zijn mening te doen blijken. Bij hem klopt hij echter aan dovemansoren. De Geer vindt – het rapport der door de tweeede kamer in 1947 ingestelde enquêtecommissie heeft het ons onthuld (Zie het verslag der commmissie deel 2A, blz. 72) – “het niet nodig”. De ministers hebben thans wel wat anders te doen. Albarda heeft tevergeefs beproefd hem tot een andere houding te brengen.” De kamervoorzitter heeft dus De Geer voorgesteld de regering te laten reageren op wat de voorzitter, uiteraard in protestvorm, op te merken had over de inval. De Geer had net de proclamatie geredigeerd voor Wilhelmina en zou dus iets hebben kunnen opmerken over de betekenis van artikel 21 van de grondwet: Den Haag wás op dat moment door Duitse parachutisten omsingeld; er was een “*Fahndungsliste*” gevonden op het wrak van een neergeschoten Duitse jager met een route naar Paleis

samenkomst met het verzoek om op de voordracht van de voorzitter een reactie te geven. De Geer was toen nog in communicatie met Wilhelmina over de redactie van de proclamatie aan haar volk, die later die ochtend wereldkundig werd gemaakt. Wilhelmina had haar valiezen al gepakt gereed staan. Zorgen maakte ze zich vooral over haar aandelenbewijzen die ze ook in een koffertje had doen pakken. Dat was haar kapitaal, zo zag ze dat. Dat was ook zo ongeveer het eerste waarnaar ze vroeg in Londen. Londen wist al van haar behoefte aan een Engelse oorlogsbodem om de overtocht te kunnen maken. Er lag er een op stoom klaar op de rede van de Theemsmonding. Ze had De Geer opdracht kunnen geven om als regeringsleider haar voornemen tot zetelverplaatsing mee te delen aan de volksvertegenwoordiging. Maar net als Willem V vond ze dat niet raadzaam. Naar de redenen daarachter kunnen we slechts gissen[349]. Maar haar vertrek was goed en ter dege voorbereid – terecht is daarop meermalen gewezen – dus het is wat bezwaarlijk om deze nalatigheid te wijten aan het feit van de overweldigende stortvloed van gebeurtenissen van die bewogen meidagen. Wilhelmina besloot op eigen houtje het regeringsgezag naar het buitenland te verplaatsen. Ze ging bepaald niet als particulier persoon naar Londen. Ze had de pretentie daar regeringsdaden te blijven verrichten alsof de grondwet – met zijn territoriale beperkingen – ook in het buitenland nog toepasselijk was. Dus: de uitoefening van de protolegale soevereiniteit van Willem I, zoals deze vorst die in november 1813 aan land bracht in zijn fysieke persoon aan het Scheveningse strand: de onbeperkte wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht. Onbeperkt: immers zonder enige controle, in welke vorm dan ook, van de Nederlandse volksvertegenwoordiging. En dus: zonder ministeriële verantwoordelijkheid jegens een parlement. Waar dat dan ook zou hebben gezeten.

XI.5 Voorbereidingen de regeringszetel te verplaatsen naar Bandung

XI.5.1 Wilhelmina en haar futloze “stelletje”

In Londen kwam Wilhelmina er achter dat “het stelletje”—zo placht ze haar kabinet van ministers te noemen haar achterna kwam gehobbeld. Het stelletje was, eenmaal in hun hotels aangekomen, uitermate pessimistisch. Duitsland ging deze oorlog winnen. De hegemonie op het vasteland was nu aan deze mogendheid, die haar geografische grenzen schier naar believen kon trekken. De Geer droeg het zonder reserves uit. Maar bijna alle andere kabinetsleden waren het eigenlijk wel met hem eens. En wel vanaf de vijftiende mei 1940, toen Winkelman de wapens officieel gestrekt had. Wel was het Franse leger nog in volle worsteling, maar bij Sedan verried een kleine instulping dat de Duitse pantsertroepen dáár een doorbraak over de Maas hadden geforceerd. De verwonding waaraan het Franse veldleger ging doodbloeden. Uiteraard duurde het lang voordat de Fransen dat toegaven, de wond scheen destijds ernstig maar niet letaal, maar er werd iets teveel gesproken over terugtrekken en hergroeperingen van legers aan Franse zijde om nog geloofwaardig te kunnen houden dat de Fransen onoverwinnelijk waren, al was dat tot tien mei 1940 het credo van het hele Nederlandse kabinet geweest. Pétain vroeg, geheel in lijn met dat alles, vervolgens om een wapenstilstand over de radio. Voor de Geer de aanleiding om in zijn kabinet de kwestie aanhangig te maken of ook de Nederlandse regering nu niet een aparte vrede met Duitsland zou moeten aanvragen. Dus: een regeringsdaad stellen, namens de kroon. Een vrede, waarbij Nederland een zekere autonomie zou kunnen houden, maar toch ingeschaard zou

---

Noordeinde, om de koningin te lichten. Die was daarvan in kennis gesteld en overwoog mitsdien zich naar elders te begeven, zij het dat ze nog volop in dubio stond. Het was op dat moment nog lang niet zeker dat het Franse front al zo snel zou breken. Noord-Frankrijk was zeker op dat moment een veiilige reisoptie geweest. Daarover hoefde De Geer uiteraard niet in details te treden. Maar hij had kunnen opmerken dat, naarmate de krijgskansen zich zouden keren, de koningin en haar regeringszetelen naar elders zouden moeten worden verplaatst, desgevallend buitenslands.

349 Vermoedelijk toch vrees voor de activiteiten van een “Vijfde colonne”. Die vrees was bijna niet weg te branden binnen de regering en het Algemeen Hoofdkwartier aan het Lange Voorhout 7 gaf daar ook voortdurend weer voet aan. Door radioberichten uit te laten zenden over de activiteiten van die colonne, met name in en rondom Den Haag.

worden in het door Duitsland gedomineerde *Mittel-Europa*. De Geer kán niet gedacht hebben dat daarbij de rechtspositie van de Nederlandse koloniën niet betrokken zou worden, bij die regeringsdaad – het aanvragen van officiële vredesonderhandelingen met Hitler – maar veel tijd en gelegenheid om zich precies op zijn stellingnames te dezen te bezinnen kreeg hij niet: Wilhelmina zond hem de laan uit. Maar het héle kabinet stond in dit opzicht aan de zijde van De Geer, behalve Gerbrandy. Ze wilden allemaal deze vredesonderhandelingen. Van Kleffens net zo goed, al heeft hij later er alles aan gedaan om in dit opzicht zijn reputatie weer schoon te schrobben. Want op dat moment leek dat het enig realistische.

XI.5.2 De inzet van de Nederlandse marine in algemeen geallieerd verband

Wilhelmina wilde het niet. Ze heeft daarover niet nader overlegd, er waren geen compromissen, ze heeft geen heroverwegingen van haar ministers willen aanhoren. Maar toen kwam de vraag aan de orde: als wij geen vrede sluiten met Hitler, zullen we inderdaad als regering echt aan het internationaal verkeer deel moeten gaan nemen. We zijn dan geallieerden, wat dan met onze nog resterende vlootonderdelen en wat met onze koopvaardij? En vooral: wat dan met onze koloniën? De Archipel lag daar nog, maagdelijk onaangetast. Is het dan niet raadzamer onze regeringszetel herwaarts te verplaatsen? Voor die vraag was alle aanleiding. Het kabinet ervoer steeds sterker de druk van Whitehall om nu eens ernst te maken met de Nederlandse bijdrage aan de Engelse oorlogsinspanningen --- want Engeland stond er waarachtig vrijwel helemaal alleen voor. Konden de Nederlandse oorlogsbodems niet meteen ingeschakeld worden bij *East Coastal Command* van de Britse marine? De kustwachtschepen die basisdekking moesten geven tegen de thans verwachte Duitse invasie van Engeland? In de Eerste Wereldoorlog waren immers ook Duitse slagkruisers opgevaren langs de Engelse oostkust teneinde daar terreurbombardementen te verrichten op de burgerlijke bevolking, ter destabilisatie van de Engelse defensie. Whitehall vond het niet meer dan logisch dat de Nederlandse schepen die toch geen smaldeelverband meer konden vormen opgesplitst zouden worden ten behoeve van de Engelse maritieme defensie.

XI.5.3 De minister van marine, Furstner, in de bres

Met grote moeite hield vice-admiraal Furstner deze pogingen af. Bij langdurig verblijf in de nabijheid van Whitehall zou dat niet doenlijk meer blijken. Mutatis mutandis zou dan dat lot ook beschoren zijn aan de koopvaardijvloot waarover nog de Nederlandse driekleur woei. De Engelsen zouden er beslag op leggen – in de Eerste Wereldoorlog hadden ze dat ook gedaan – en dan zouden ze gedoemd zijn mee te doen aan de Britse convooivaarten ter instandhouding van de Britse *Commonwealth of Nations.*Ze zouden geen primaire bescherming krijgen bij onderzeebootaanvallen van de Duitsers, de laatste technische snufjes zouden eerst gemonteerd worden op de Britse schepen – de *asdic-installations* bijvoorbeeld, maar ook de modernste oerlikons – en spoedig zou die driekeur zo goed als nergens meer wapperen. Dan zou Nederland, kwam het uiteindelijk toch nog tot wezenlijke vredesonderhandelingen, geen enkel ruilmiddel meer bezitten om in te zetten bij het spel van loven en bieden, ongeveer net zoals Denemarken. Aldus de zienswijze van minister van buirtenlandse zaken Van Kleffens. Hij wilde daarom de regeringszetel weg hebben van Engels grondgebied. Om iedere afhankelijkheid die per dag knellender en prangender werd te verminderen. Kortom: waarom dan niet de regeringszetel verplaatsen naar Batavia? Dat was volledig soeverein grondgebied binnen het koninkrijk en vandaaruit was het wat autonomer regeren. Wilhelmina had steeds gezegd dat ze niet tegen de tropen kon. Goed, dan verplaatsen we de regeringszetel naar Bandung, daar was het niet zo warm en woei regelmatig een fijne zeewind. Er waren daar geen muskieten, geen grote spinnen, geen tokèh's en enge beesten. Dus wat let de Nederlandse regering?

XI.6 De volkerenrechtelijke consequenties daarvan

Nationaal-staatsrechtelijk zou zijn gehoorzaamd aan artikel 26, tweede lid, van de Grondwet. Bovendien kwamen de onderhandelingen die Batavia moest voeren met Japan en met de

westelijke geallieerden vanaf augustus 1940 in een steeds moeilijker stadium. Tjarda van Starkenborgh liet deze onderhandelingen voeren door mensen die hij op afstand aanstuurde. De economische liet hij over aan Huib van Mook. Die moest laveren tussen de USA en Tokio. De USA wilde dat Nederlandsch Indië aansloot bij een uiteindelijk totaal handelseconomisch embargo. Dat kon Batavia zich niet permitteren. Dat was als het ware een ultieme terging geweest van Japan. Dat zat nog steeds muurvast in China en schoot nauwelijks op in Frans Indochina. Dat wilde zich storten op de Stille Zuidzee, maar daar had het olie voor nodig. Dus bood Van Mook nét iets onder de ultieme eis van Tokio. En Tokio ging tandenknarsend akkoord. De westelijke geallieerden eisten dat de Indische marine zich volledig zou richten naar de strategische inzichten van Londen. Koste wat het kosten mocht. Daarbij lag de nadruk volledig op de veiligstelling van de Straat Malakka en Singapore, de grote maritieme haven voor de Britse vloot in het Verre Oosten. Zou Singapore vallen, dan zou het Britse Imperium dáár gedaan zijn. Wat er met Java gebeuren zou, kon Whitehall weinig schelen. Dus werden alvast de onderzeeboten en de verkenningsvilegtuigen van het Indische degensieapparaat daarvoor geclaimd – Batavia kon wel beweren dat het nog neutraal was, maar daar dacht het Nederlands kabinet te Londen kennelijk anders over. Of zat er soms ruis tussen die twee regeringsonderdelen? Ja, dat zat er: het kabinet was nog voor die neutraliteit, probeerde deze angstig te handhaven, en Wilhelmina met Gerbrandy – inmiddels opvolger van De Geer – wilden alvast alles in de strijd gooien, onder de bezwering, dat de geallieerden ons dat alles later volledig ten goede zouden vergelden bij de vredesonderhandelingen. Dat was nu nét, wat Van Kleffens, als beroepsdiplomaat door ervaring met cyniek gelooid – helemáál niet geloofde. Van Kleffens dacht, dat als we onze vloot opofferden – in welk stadium van de strijd dan ook – wij aan de onderhandelingstafel niet meer zouden meetellen. We zouden een wapenstilstand mee mogen afparaferen, omdat Britten graag beleefd willen zijn als het niets kost – maar verder zouden we het zwijgend kind van de rekening zijn. Van Kleffens vond de opstelling van de Commandant Indische Zeemacht, schout-bij-nacht Helfrich, voor het moment uiterst naïef. Helfrich dacht waarachtig nog dat dankbaarheid een werkzame factor was bij enige internationale afrekening en zette alles van zijn vloot in om Singapore van dienst te zijn.

Wat zou er dus méér voor de hand hebben gelegen, dan dat het hele kabinet uit Londen verkaste naar Bandung, met uiteraard, Wilhelmina als schegbeeld voorop de boeg van het regeringsvaartuig? Dan zou de regering weer met één mond spreken. En die zou veeleer gericht zijn op de instandhouding van de staatszelfstandgheid dan de heroïek die Tjarda en Helfrich ten toon leken te spreiden, wetende dat het goed riemen snijden is van andermans leder. Het was in dit stadium al bekend dat Japan geen oorlog zou verklaren aan de Archipel. En dat het met leedwezen zou vernemen dat Batavia een dergelijke verklaring zou afleggen jegens de Tenno. Dat was bij de onderhandelingen met Van Mook wel gebleken. Had Tokio de beuk er in willen zetten, dan had het dat toen moeten doen. De grootse raffinaderijen te Balikbapan met de transportpijpinstallaties had het dan zondermeer kunnen bezetten, die te Tarakan óók, de Japanse vloot was vlakbij gepositioneerd. Tokio had geen oeverloos geduld, maar de tijd was nog steeds niet rijp. Het wilde de druk opvoeren, nog harder knijpen dat de pitten kraakten, maar de Nederlanders in de armen van Washington drijven, dat wilde het nog steeds niet.

XI.7 Wilhelmina wilde niet naar Indië

Wilhelmina wilde niet naar Indië. Gewoon niet. Daarom niet. Ook hier is het weer gissen om haar motieven. Zelf heeft ze gezegd dat ze niet ver van het strijdend heldenvolk wilde zijn. Dat ligt in de gevoelssfeer. Daar kan men verder weinig van zeggen. Ze wilde in ieder geval de bezoeken aan haar dochter – Juliana, in Canada – veilig stellen. Dat was vanuit Londen makkelijker te regelen. Ze wilde wel dat De Geer polshoogte zou nemen hoe de situatie te Indië was. Daarom kreeg hij een regeringscommissie om zich herwaarts te begeven in 1941. Maar De Geer ging, zoals iedereen verwachten kon, te Lissabon aan wal en boekte een reis voor Nederland, om zich aan de huiselijke haard te kunnen vleien bij zijn Ria. De andere ministers hadden iets dergelijks ook graag gedaan. Het was nàár in Londen met al die bombardementen en zo, en dan: iedereen sprak maar Engels

alsof een normaal mens daarmee uit de voeten kon. Ook Van Kleffens en Welter, de minister van koloniën zijn komen doen alsof ze in de Archipel kwartier kwamen maken. Tjarda was daar beslist niet van gediend. Het hele regeringsapparaat, goed, dan kon het gaan regeren zonder reserve, maar niet een soort rogatoire commissie die eens kwam kijken wat of dat er wellicht te doen zou zijn. Wat hád de gouverneur-generaal eraan dat hij wél de minister van koloniën naast zich had zitten, maar niet de koningin die, kennelijk, in alle opzichten van mening verschilde met deze roomse bewindspersoon, die ze niet luchten kon of zien? Tjarda kende Wilhelimina nu goed genoeg dat ze een koninklijk besluit waarmede ze zich niet wilde verenigen naar inhoud, niet tekende. Sedert er geen ministeriële parlementaire verantwoordelijkheid meer bestond was die habitus meermalen navrant aan het daglicht getreden. Als onderkoning residerend te Batavia kon hij dat negeren, als buurman van de geëerbiedigde landsvrouwe niet.

XI.8 De 7 decemberverklaring-1941 in dit perspectief

Hierna komt de “7 december-verklaring” van Wilhelmina uitvoerig aan de orde. Ze legde haar af na de aanval op Pearl Harbor. Ze belooft daar een herijking van de staatsrechtelijke positie van de Archipel in koninkrijksverband. Een zekere autonomie wordt aan Nederlandsch-Indië in het vooruitzicht gesteld. Het is allemaal wat vaag, in onzekere en in voorlopige termen geformuleerd, maar het is in alle gevallen beter dan de afwijzende reactie op de petitie Soetjardo die de deur zo hard heeft doen dicht slaan. De strekking en de verbindende werking van die verklaring was uiteraard héél anders geweest als zij die in Bandung of Batavia had afgelegd. De Volksraad, toen nog steeds actief, had meteen er op kunnen reageren. Misschien was er geen gemeen overleg geweest over een ontwerp van Rijkswet, maar een conversatie had kunnen worden geopend: de regering zou als partner bij de hand geweest zijn. De gouverneur-generaal, vlak daarnaast residerend, had daarop moeten antwoorden. Maar de majesteit zelf had het óók kunnen doen. Wellicht bij koninklijke boodschap. Of bij hernieuwde proclamatie. Als koninkrijksorgaan had zij nadere uitleg kunnen geven over punten waarover de Volksraad opheldering had gevraagd, onder het voorbehoud dat de Nederlandse volksvertegenwoordiging natuurlijk nog volledig tot haar recht zou moeten komen. Er wáren al officiële teksten in omloop over de federalisering van de Archipel in drie grote gewesten. Colijn had daarover diverse gedachten ten beste gegeven in *Koloniale vraagstukken van heden en morgen.* Verder zou de koningin hebben kunnen aangeven welke commune staatstaken van externe soevereiniteitsstrekking vatbaar zouden zijn geweest om in koninkrijksverband uitgeoefend te worden: de buitenlandse betrekkingen, de handelspolitiek en de consulaire strategie waren hierbij in verschillende voorstellen al ruim en breed gedefinieerd en bediscussieerd. In een radiorede kan men daar niet heel gedetailleerd bij stilstaan – het medium is er niet naar en zéker niet als het door een buitenlands zendstation als de BBC gerelayeerd moet worden – maar in binnenlandse stukken had dat stellig gekund. De uiterlijke verschijningsvorm zou daarbij nader bepaald kunnen worden en ook het niveau van publicatie. Dat zij de grenzen harer onschendbaarheid dan had geschonden, was niet relevant geweest. Dat deed ze al jaren. De opgekropte wrok en – in veel gevallen: overspannen -- verwachtingen waarin de nationalisten kwamen te verkeren hadden gelenigd kunnen worden en misverstanden aanstonds uit de weg geruimd. De dekolonisatie had dan uiteraard navrantheden gehad, zeker, maar niet de dimensie dat stiekum toch gerekoloniseerd werd. Dat had dan immers niet meer gekund. Kool noch geit was gespaard. Soms komt dat ten goede.

XII. De positie van de Indische Regering

XII.1 De capitulatie te Rijsoord geen rechtspositiebepaling voor het koloniaal gezag

XII.1.1 Kon de koloniale regering zich nog als “neutraal” beschouwen?

Het is duidelijk, dat bij de overdracht van het regeringsgezag veel fouten zijn gemaakt. Maar ook bij de capitulatie zelf. Winkelman wist, toen hij werd benoemd tot Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, dat hij werd aangesteld om te capituleren – al kon het natuurlijk zijn, dat hij dat toch nog zou kunnen vermijden en al was het nog altijd mogelijk dat de Duitsers toch niet zouden aanvallen. Bevreemdend is, dat Winkelman zich op het allerlaatste moment niet heeft gerealiseerd dat hij bij een capitulatie heel duidelijk zou moeten aangeven dat hij voor het grondgebied in Europa capituleerde en dat hij eigenlijk niets te vertellen had over de koloniën. Dat werd hem pas duidelijk toen Von Küchler hem aanzei dat hij in beginsel aannam dat nu ook de Nederlandse marine en alle toebehoren “in vrede” zou gaan leven met het Groot-Duitse Rijk. Terecht heeft Winkelman meteen gezegd: geen denken aan, ik capituleer zelf wel voor de Nederlandse weermacht onder mijn bevelsbevoegdheid, maar niet voor het koninkrijk, dat blijft in oorlog. Het was geluk, dat Von Küchler daarop verder niet is doorgegaan.

Winkelman, vervolgens, is het burgerlijk regeringsgezag gaan uitoefenen. Zoals hem ook uitdrukkelijk, zij het in vage en minder gelukkige bewoordingen, door Steenberghe was opgedragen. Tjarda van Starkenborgh kreeg nu met de wat hybride situatie te maken, dat hij in de Archipel nog steeds op een of andere manier “neutraal” was jegens Japan, maar niet meer jegens Duitsland. Daarmede had Nederland immers een soort vreedzame verstandhouding bereikt, al was dat geen wapenstilstand en ook al was dat ook geen regeringscapitulatie in afwachting van een vredesverdrag. Het economisch verkeer, de uitwisseling van goederen, diensten, kapitaal, arbeidskrachten en personen werd krachtig hervat met Duitsland --- door Nederland in Europa.

XII.1.2 De wisseling van de rechtsmachtgrondslag op territorialiteitsbeginsel naar dat op het onbeperkt personaliteitsbeginsel

Wat Duitsland nu beoogde was: sterke bevordering van het *nationalisme.* Dat is logisch. Het concept van een *Mittel-Europa* dat geheel gedomineerd werd door Groot-Duitsland, waarin alle germanen zouden zijn verzameld, gereed voor de sprong naar de wereldheerschappij, was alleen te verklaren vanuit het etnisch nationalisme als dwingend rechtsbeginsel voor de staatsvorming naar grondgebied, personeelsbestand en belangendefinitie. Woodrow Wilson had er eigenlijk met zijn veertien punten geheel onbedoeld de aanzet voor gegeven. Wilson had het niet gedefinieerd in expansieve termen, dat beginsel, maar als rechtvaardigingsgrond voor de zelfbestemming van een groep etnisch stamverbondenen, bijeen gedrongen op één aaneensluitend territoir. Daarom had Wilson gevonden, dat de Serven “recht” hadden op een groter aaneensluitend territoir op De Balkan. Dat was het latere koninkrijk Joegoslavië geworden. Eén van de weinige creaties die geslaagd mochten heten, gebaseerd op de vredesregeling van Versailles van 1919.

XII.1.3 Een neutraliteit gebaseerd op het nationaliteitsbeginsel?

Maar het nationaliteitsbeginsel kon ook heel best toegepast worden voor agressieve militaire doeleinden. Dat had Hitler heel goed begrepen toen hij “Mein Kampf” liet schrijven door zijn paladijn Rudolf Hess. Hitler had het gebruikt als rechtsgrond voor de “Anschluss” van het gemutileerde Oostenrijk in 1938 bij het bruisende nazi-Duitsland. Daarna als volkenrechtelijke bezitstitel bij de annexatie van Sudetenland in oktober van dat jaar, dat immers scanderend riep om “*Heim ins Reich*” te mogen, losgewrikt uit Tsjecho-Slowakije. Hitler sloeg de westelijke ex-geallieerden om de oren met Wilsons beginsel dat zij zélf hadden gebezigd bij de herindeling van westelijk Europa in 1919. Hij stond dus, zelfs bij de Volkenbond die op die regeling was gebaseerd,

heel sterk. De Duitse nazi-theoretici, tuk om te zijner tijd Nederland en België op te nemen in hun Mittel-Europa, gingen nu dat nationaliteitsbeginsel gebruiken als export-artikel, óók naar landen met wie Groot-Duitsland nu in vrede leefde. Dus ook naar de Archipel, want was dat geen deel van het koninkrijk der Nederlanden? Belangrijke Nederlanders, die ineens en masse altijd fervente aanhangers waren geweest van het nationaliteitsbeginsel (maar daarvoor nooit hadden durven uitkomen) werden nu via Seysz-Inquart officieel uitgenodigd om naar Groot-Duitsland te komen. Voor academische topconferenties. Daarna werden sommigen hunner geïnviteerd om ook door Rusland – Duitsland was er nog steeds niet mee in oorlog – te reizen naar Japan, om daar aan vergelijkbare conferenties deel te nemen. Hadden zij tevens vroeger ambtelijke posities bekleed binnen de Nederlandse departementen of op diplomatieke posten, dan werden zij graag ook welkom geheten op verkennende gesprekken te Tokio.

Waar die gesprekken over zouden gaan was allang geen open vraag meer in deze periode. Vichy-Frankrijk was, nadat Frankrijk in Compiègne een wapenstilstand had willen aanvaarden, die heel erg dicht was genaderd aan een integrale regeringscapitulatie door Frankrijk, eigenlijk een militair geassocieerde van de As-mogendheden geworden, van nazi-Duitsland en fascistisch Italië. Het had de uitvoering van die associatie in concrete verbintenissen naar de middelange termijn-toekomst geschoven. Maar het was al begonnen zijn vloot in de richting van nazi-Duitsland te neutraliseren voorzover de smaldelen daarvan nog in de territoriale beheersmacht van Frankrijk vertoefden. Dat bracht meteen ook verplichtingen jegens Italië en Japan mede. Maritiem hadden die, middellijk, als partners van nazi-Duitsland, niets meer van de Franse vloot te duchten. Tokio zag direct de strategische voordelen daarvan in: de Fransen zaten nog als koloniale overheersers in Indo-China. Die zouden uiteraard ter zee niets meer ten nadele van Tokio durven te ondernemen, mede gelet op het tripartite Ant-Kominternpakt dat Italië, Duitsland en Japan hadden gesloten en dat nu ook ineens een militair verbond bleek te zijn, met hoge actualiteitswaarde.

XII.1.4 Tokio vergelijkt de Nederlandsch-Indische Archipel met Frans Indo-China

Tokio meende, dat de Nederlandsch Indische Archipel in hoge mate te vergelijken was met Frans Indo-China. Het moederland van deze Archipel had vrede gesloten, zo zag Tokio het, met Duitsland. Zoals Frankrijk dat óók had gedaan. Frankrijk had vervolgens goedgevonden dat de Japanners Indo-China gingen gebruiken als mogelijk militair steunpunt tegen de Angelsaksische mogendheden. Die analogie deed zich nu ook op ten aanzien van de Archipel. Als Frankrijk zich dat permitteerde, kon Nederland daarin ook best bewilligen, zeker, als men in ogenschouw nam dat Nederland en Frankrijk op 10 mei militair geallieerden van elkaar waren geworden. Als Batavia aan Tokio toestond, dat Japanse legerkorpsen de Archipel in onderlinge overeenstemming gebruikten als invalsbases tegen het Britse Imperium over Straat Malakka, deed het weinig anders dan wat Frankrijk ook geoorloofd had gedunkt. Daarover moest toch te praten zijn. Tokio zou dan helpen bij de handhaving van Nederlands koloniaal gezag, mits dat, uiteraard, bereid was mede te denken over oplossingen aangaande de benarde grondstoffenpositie van Tokio.

Tokio was echt wel bereid het blanke ras hulp te bieden bij zijn koloniale aanspraken in het Verre Oosten. Dat had het bij de Eerste Wereldoorlog jegens de Britten immers óók gedaan? Die hadden Japanse maritieme ondersteuning in de Middellandse Zee destijds, in 1915, maar wát graag aanvaard, op gelijke voorwaarden als nu van Nederland werden gevraagd in te willigen, dus Londen kon Den Haag echt niets verwijten. Veel Nederlanders in het moederland en op de Archipel konden deze analogie billijken. Ze zouden hun imperium in het Verre Oosten kunnen behouden en hun jurisdictie via het nationaliteitsbeginsel kunnen handhaven. Londen had Nederland bij de invasie op 10 mei 1940 gewoonweg laten barsten. Waarom zou Batavia nu ineens Londen terwille zijn bij een alliantie gericht op het in standhouden van het Britse Imperium? Natuurlijk zou Tokio het onderste uit de kan willen halen voor wat betreft de leverantie van olie. Natuurlijk zou Tokio exterritorialiteit opeisen voor de legeringsplaatsen van zijn expeditionaire troepen naar het Malakkaans schiereiland. Maar enclaves had het koloniaal gezag in de Archipel ook steeds aan de Britten moeten toestaan, op Sumatra bijvoorbeeld, bij

Benkoelen. De blanke bovenlaag in Batavia was best bereid om de Japanners, nu het moederland toch de wapens gestrekt had, privileges te gunnen. Als zij haar posities maar kon handhaven tegen de inheemsen. Ongetwijfeld zou Tokio de militaire eisen nog wel opschroeven. Dat ware dan nader te bezien: dat de Nederlandse adequate militaire hulp zouden krijgen van de Angelsaksen leek wel uitgesloten.

Nederland en Japan waren het dus, tot op zekere hoogte, ééns over de reikwijdte en strekking van dat nationaliteitsbeginsel als fermentatiepunt bij de volkerenvorming. Tokio zag het gaarne. Het bevorderde vervolgens dóórreis van dergelijke lieden die redeneerden als de Vichy-Fransen, naar de Nederlandse Archipel. Zij zouden wellicht het Nederlandse gezag te Batavia kunnen bewegen tot een soort compromitterende verstandhouding met de defensiestaven te Tokio. Het zou natuurlijk slechts uitstel van executie zijn van een totale dekolonisatie, een vokomen ontvoogding van de blanken. Tokio zou dan nieuwe, Japanse, kolonisatoren naar de Archipel sturen. Die zouden de Archipel stomweg overnemen, maar nu met hulp van de Indonesische nationalisten. Want het toeval wilde, dat dáár dat beginsel ook steeds krachtiger beleden werd door de Indonesische nationalisten, die het *Indonesia Raya* steeds uitdagender door de straten van de steden deden schallen. Hoe goed was het, nu het Koninkrijk der Nederlanden weer in volle vrede met het Oosten kon leven, om deze aanhangers van dat nationaliteitsprincipes samen te brengen in volkscongressen, waarop deze aanhangers van een nieuwe wereldorde, hun visies aan elkaar konden scherpen. Berlijn zou er niets op tegen hebben, mits het maar marine-etablissementen zou kunnen vestigen binnen de Indische Oceaan. De oude droom van Keizer Wilhem II: een Keizerlijke Hochseeflotte te Soerabaya leek weer binnen handbereik. Alleen zou die vloot nu de swastika-vlag voeren. Ook nazi-Duitsland zou, weer op een koopje, een aanmerkelijk koloniaal imperium kunnen beheersen in broederlijk condominium met Tokio. Natuurlijk: voor zo lang als het duren zou. Maar duizendjarige rijken kunnen geduld oefenen, al was dat niet direct een in het oog lopende kwaliteit van Hitler gebleken.

XII.2 Het Indonesisch zelfbestemmingprincipe versterking voor Japanse agressie

XII.2.1 Het Indonesische nationalisme ondermijnt Nederlands jurisdictierecht in de Archipel

Tjarda was onaangenaam getroffen. Dit kon hij nu eens helemaal niet gebruiken: die nationalisten, vereend met Nederlandse sibbekundigen of etnologische experts, die hernieuwd begonnen aan te dringen, nú gesteund door krachten uit het Westen én het Oosten, op de zelfbestemmingsrechten van de Indonesiër. Maar er echt iets tegen doen, dat kon de landvoogd niet. Hij moest nog steeds, onder het mom van het neutraliteitsbeginsel, zorgen dat er geen ontijdig conflict met Japan uitbrak. Nederland was jegens dat land nog steeds merkwaardigerwijze neutraal, hoezeer Japan met nazi-Duitsland wel degelijk in een militaire alliantiegemeenschap verenigd was. Die verdragsgemeenschap was gebaseerd op het Anti-Komintern-pact. Het was een alliantie, die op 25 november 1936 was gesloten door Japan met nazi-Duitsland, gericht op de bestrijding van het communisme.

XII.2.2 Het tripartite Anti-Kominternpakt als defensie-alliantie

Italië en Spanje hadden zich er ook bij aangesloten. Een gemeenschap die kon strekken tot méér dan welwillende onderlinge neutraliteit. Een gemeenschap die kon verplichten tot actieve begunstiging van militaire operaties, mits één van de Hoge Verdragsluitende Partijen werd aangevallen door één van de mogendheden waarmede één van de andere partijen al in oorlog was. Communistisch Rusland zou die agressor wel zijn. Maar Groot-Brittannië bijvoorbeeld kon eigenlijk óók heel best als agressor gelden. Wie vijand van Duitsland was of Japan was dat automatisch van de andere partijen óók, daar kwam het op neer. De spanningen tussen Singapore en Japan liepen hoger en hoger op, dus heel onwaarschijnlijk was dat scenario dat Groot-Brittannië agressor zou zijn, nu óók weer niet. niet. Nederland gold nog steeds als oorlogvoerend

met Duitsland. Kon Batavia dan personen wel toelaten en zelfs doen ontvangen die via Duitsland over Japan toegang zochten tot de Archipel, wetende dat deze personen acties rechtvaardigden gericht tegen de staatsintegriteit van dat koninkrijk?

XII.2.3 Was verloochening van de Britten niet de beste optie?

Tjarda vond dat dat eigenlijk niet kon. Anderzijds werd de druk op de Indische regering steeds groter, dat zij toch alles moest riskeren om de Archipel te behouden voor Nederland. Hier moet vooral de druk van het bedrijfsleven een rol hebben gespeeld. Dat had in die Archipel, vooral op Java en Borneo, enorme diepte-investeringen gedaan. Die zou het onherroepelijk kwijt zijn als Japan na een agressie-oorlog tot bezetting zou overgaan van de eilandengroep. Het zou wellicht annexeren en dan nationalisatie niet nalaten. Het zou geen schadeloosstellingen aanbieden. Groot-Brittannië stond in het Verre Oosten bepaald zwak. Het was militair gebonden in Voor-Indië, waar grote politieke onlusten dreigden, gericht tegen het Britse Imperium. Het had geen slagschepen liggen in de havens van Singapore. Vorderde wijs koloniaal beleid nu niet dat de Indische regering zich tactisch distantieerde van de Britten, die iedere greep op de militaire ontwikkelingen aan het verliezen waren? Kon nu, onder de druk van de nooddruft der tijden geen compromis gesloten worden met het nationalisme dat tóch al aan de winnende hand was?

Bijvoorbeeld: een volwaardig parlement in ruil voor de absolute garantie door die nationalisten dat niet genationaliseerd zou worden? Bij de Nederlandse secretarissen-generaal, die achtergebleven waren in bezet Nederland en die daar een soort quasi-regering vormden, was dit soort gedachten bespreekbaar. Zij verkeerden nog in telegrafisch contact met Batavia. Zij wezen op bepaalde eisen van Seysz-Inquart, waaraan zij graag wilden kunnen toegeven. Reeds omdat zij, in deze fase, duchtten dat wat hen nog aan rudimentair regeringsgezag was gelaten, zouden kunnen kwijtraken. Ze zetten Tjarda onder druk[350]. Maar tevens verzochten de secretarissen-generaal om Welter in Londen telefonisch te consulteren: alleen Batavia kon nog rechtstreeks én telegraafverkeer én telefoonverkeer vice versa met Londen onderhouden. Tjarda begreep heel goed dat de telegrammen die hij kreeg eigenlijk door of namens Seysz-Inquart geredigeerd waren. Hij dácht er niet over onder druk te onderhandelen. Maar hij zag óók dat het telegraafverkeer gevoerd werd door de topambtenaren Snouck Hurgronje en Six, niet de geringsten in het college

350 De zaak begon in september 1940 te rollen toen Den Haag zich telegrafisch tot Tjarda richtte met het verzoek om in Indië geïnterneerde Duitsers alsnog vrij te laten. Tjarda had namelijk, toen op 10 mei het koninkrijk in oorlog kwam met Duitsland deze internering gelast. Seysz-Inquart, eenmaal benoemd tot Nederlands Landvoogd voor de bezettingsperiode door Hitler, had als tegenmaatregel vooraanstaande Nederlanders op laten pakken en ook doen interneren, de zogeheten “Indische Gijzelaars”. Die zouden pas weer in vrijheid worden gesteld als Batavia de Duitsers uit hun internering zou ontslaan. Daar kwam uiteraard een uitvoerig telegraafverkeer over tot stand, reeds omdat deze vrijlating voor Seysz ook weer op basis van het etnisch nationaliteitsbeginsel een principe-kwestie was. Het kon niet zo zijn dat Duitsers door een koloniaal gezag geïnterneerd werden, dat was niet te rijmen met de bescherming die het Duitse Rijk aan Duitsers verschuldigd was waar ter wereld zij zich ook mochten bevinden. De correspondentie begon op 7 september 1940 en zette zich maanden voort. Zie: De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden,* a.w., Deel 4, MEI ’40-MAART ’41, eerste helft, pp. 325. Uiteindelijk besloten de secretarissen-generaal twee vooraanstaande Nederlanders over Tokio naar Batavia te zenden om over deze complexe aangelegenheid te spreken met Tjarda. Dat waren W.G.F. Jongejan, voorzitter van de Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië en luitenant-generaal b.d. Boerstra, oud-commandant van het KNIL. Die zouden over Berlijn naar Tokio reizen en vandaaruit, via bemiddeling van de Nederlandse ambassadeur te Tokio, generaal-majoor b.d. J.C.Pabst, na herinstructie, naar Batavia. Zie: De Jong, *Het Koninkrijk,* a.w., deel 11a, Nederlandsch-Indië, I, eerste helft, pp. 521-523. Jongejan en Boerstra waren hartgrondig voorstander van het nieuwe Europa, geordend conform het etnisch nationaliteitsbeginsel. De reis had dus een uitermate dubbelzinnig en ambigue karakter. Loyaal was de reis in ieder geval niet tegenover de westelijke geallieerden. De ambassadeurs in Tokio van Engeland en de Verenigde Staten van Noord-Amerika meldden dat ook. De twee hadden een soort zending van het college van secretarissen-generaal, maar zij vertegenwoordigden zeker niet de Nederlandse regering te Londen. Ze gaven gewoon uitdrukking aan de tweespalt in de hoogste ambtelijke regionen van bezet Nederland. De USA-ambassadeur verhinderde dat de twee een doorreisvisum kregen voor de Philippijnen: ze konden dus niet naar Batavia komen. Maar Tjarda was nu weer bereid de directeur van zijn kabinet af, Idenburg, te zenden om de twee aan te horen. Dat gebeurde in januari 1941 in het door de Japanners bezette Sjanghai. Dat geeft weer aan welke waarde Tokio aan dit soort besprekingen hechtte.

van secretarissen-generaal. Overal bestaat een pikorde. Hij consulteerde Welter. Uiteraard kreeg hij van zijn superieur, de Nederlandse minister van koloniën, Welter, geen concrete richtlijnen waar hij wat aan hád. Welter was in deze periode defaitistisch en uit balans. De Nederlandse regering, inmiddels redelijk behaaglijk genesteld in Londen, was nu wel geallieerd, maar niet fanatiek. Wat waren haar oorlogsdoelen? Ja: een onafhankelijk Nederland, maar hoe, tegen welke prijs en onder welke voorwaarden, dat wist het kabinet eigenlijk nog niet. De meeste ministers wilden een compromis-vrede met onoverwinnelijk Duitsland en dan maar zo gauw mogelijk terug naar huis, naar moeder de vrouw. Want die hadden de ministers niet mogen meenemen, dat was zó schrieperig geweest van de transport- en reiscommissie. Dus: wat die pleitbezorgers van het agressief nationalisme betreft, daar moest de gouverneur-generaal maar voorzichtig mee omspringen. Handel bestens, zei de minister van koloniën. Dat zeggen politici altijd, als ze hun vingers niet willen branden.

XIII. Toespitsing van de verhoudingen met Japan

XIII.1 Een non-agressiepact met Sovjet-Rusland wijzigt de strategische verhoudingen in het Verre Oosten

XIII.1.1 De voortgezette zuidoostelijke expansie van Japan

Al in 1939 had Japan besloten zijn expansie in zuidoostelijke richting te concentreren, in de richting van de Archipel. Jegens Rusland zou het angstvallig neutraal blijven. Het had zich in dat jaar wel degelijk op Russisch grondgebied begeven. Maar het was verpletterend verslagen door het Siberië-leger, dat wat betreft artillerie-ondersteuning en tankinzet veel beter toegerust was in vergelijking met de Japanners. De Japanners gebruikten verouderde tanks met onvoldoende vuurkracht en granaten[351]. De Russische aanvoerlijnen waren veel korter. Goed, de Russische infanteriemassa zat zeshonderd kilometer verwijderd van de eerste doorgaande spoorlijn waarlangs bevoorraad moest worden, maar de Japanners hadden nóg langere aanvoerlijnen. Zij konden een massale aanval nooit in één keer voltooien. Ze moesten steeds de opmars onderbreken, pauzeren totdat de tros de achterste linies hadden bereikt, en dan weer optrekken. De Russen hadden zich dan inmiddels weer gehergroepeerd. De Russen konden ook aanmerkelijk meer mannen in het veld brengen.

Tokio moest het Japanse Kwantoengleger terugtrekken. Uiteraard hadden de Japanners deze nederlaag nooit extern ruchtbaar gemaakt. Ze hadden de Russen deze keer zwaar onderschat. Begrijpelijk, wanneer men denkt aan het verloop van de Russisch-Japanse oorlog in 1905-1905. Er was zelfs een wapenstilstandsovereenkomst gesloten zodat de Japanse legers zich ordelijk hadden kunnen terugtrekken. Het had zich daarna geconcentreerd op de Chinese burgeroorlog die maar voort bleef gaan. De Chinese nationalisten versus de massa's van de communisten waren nog steeds in een mensenlevens verslindende krijg verwikkeld. De Chinezen hadden de Japanners voorlopig kunnen vertragen en binden. Wilde Tokio hier beslissende slagen aannemen, dan moest het nog veel meer mensen en materiaal gaan investeren. Het zou lang duren, de Chinese reserves leken onuitputtelijk. Tokio had zichzelf op een drukkend tijdschema vastgelegd: het zou één jaar lang een totale oorlog kunnen voeren op meerdere fronten, maar dan zou het aan het eind daarvan de volledige beschikking moeten hebben over de olievoorraden op Borneo. Alleen dán zou de strijd kunnen worden beëindigd met gunstige wapenstilstanden. Dat die tijdelijk zouden zijn, was onderdeel van de strategische planning. Die totale oorlog zou niet tegelijkertijd kunnen worden gevoerd én te land én ter zee.

Daartoe was Japan eenvoudig niet in staat, alleen als mensen-getalsmatig niet. Dus zou gekozen worden voor óf een maritieme of een land-operatie. Het werd het eerste, want Borneo moest nu eenmaal over zee bereikt worden. Bovendien was Tokio nu eenmaal nooit zeker van de Russische opstelling in Siberië. Niet meer nadat in augustus 1939 het ongelofelijke en wat Tokio betreft ongeloofwaardige non-agressiepact was gesloten tussen Hitler en Stalin persoonlijk. Dat verdrag – Tokio was doeltreffend onkundig gehouden van de inleidende onderhandelingen ertoe – was geheel in strijd met alles wat Hitler-Duitsland tevoren Tokio had trachten wijs te maken. Van Rusland verwachtte Tokio niet anders, maar met Berlijn was het wat anders.

XIII.1.2 Duitslands inbreuk op het tripartite Anti-Kominternpakt

Wat Duitsland hier gedaan had, was strijdig met het Anti-Kominternverdrag dat Italië, Duitsland en Japan hadden gesloten en dat zelfs een geheime militaire alliantieclausule kende, mocht één van de verdragspartijen door de Sovjet-Unie ongeprovoceerd worden aangevallen. Hirohito greep zelf in en besloot dat de marine nu prioriteit moest hebben. Een samengaan met Duitsland was niet langer meer raadzaam. Maar met de Sovjets was het óók kwaad kersen eten gebleken. Daar

351 Antony Beevor, *De Tweede Wereldoorlog,* Vertaald door Corrie van den Berg, Carola Roos, Pieter de Smit en Albert Witteveen, Ambo-boeken: Amsterdam, 2019, ISBN 978-90-263-4825-9, pp. 26-27.

was veel meer weerstand van te duchten dan verwacht, na alle legerzuiveringen van Stalin en de geweldige bureaucratische verlamming waarom de Sovjets bekend stonden. De Russische troepen hadden verbluffend goed gevochten langs de noordelijke grens met China, in Mongolië en Siberië. Tokio had er genoeg van. Er zat nu niets anders meer op. Er moesten korte termijn-successen worden geboekt. Alles moest nu gereedgemaakt worden voor een invasie in de Archipel. Voorlopig was daar geen militaire weerstand van betekenis te verwachten: dat KNIL was een lachertje en de Nederlandse marine óók.

XIII.2 Tokio's manipulaties van de Indonesische nationalisten

XIII.2.1 Tokio en het Indonesisch nationalisme

Bovendien leek het er op dat Tokio van het Indonesisch nationalisme duchtig zou kunnen profiteren. Het was dus zaak dat sterk te begunstigen. Dat kon door radio-uitzendingen vanuit Tokio en verder door veel reclame voor het vestigen van de Aziatische Welvaartssfeer onder hoede van Nippon. De Indonesiër moest er van overtuigd worden, dat Nippon hunkerde hem zijn onafhankelijkheid te geven en de westerlingen uit de Archipel te jagen. Verder moest de activiteit van verschillende Japanse steunpunten die al in de Archipel gevestigd waren opgevoerd worden: de bevolking moest het idee krijgen dat overal "Vijfde Colonnisten" doende waren het roemrijke leger van Nippon de invasie op alle mogelijke wijzen te vergemakkelijken. Niet lang tevoren was aan de Dienst Oost-Aziatische Zaken een speciale subdirectie toegevoegd: De Japansche Afdeling[352]. Dat was een uitbreiding van het eerdere Kantoor voor Japansche Zaken, dat al in 1922 was opgericht. De Indische regering had vast moeten stellen dat Tokio merkwaardig veel belangstelling was gaan koesteren voor het Indonesisch nationalisme. Kennelijk vond het dat die politieke streving voor Tokio veel voordelen medebracht.

Het kostte Batavia weinig moeite om erachter te komen waaròm Tokio zoveel waarde hechte aan dat nationalisme en op welke wijze het trachtte dat in een bepaalde richting te sturen: die van verblinde haat jegens het blanke ras en gericht op het zoveel mogelijk tegenwerken van de koloniale bemoeienissen met de inheemse bevolking. Oók in die gevallen waarin die neerkwamen op het nakomen van positieve zorgplichten jegens deze bevolking, zoals maatschappelijk openbaar hulpbetoon, opleidingsprogramma's, intensivering van het lager onderwijs en de zorg voor de volksgezondheid. De Japansche Afdeling moest zich ná 1938 gaan toeleggen op contraspionage betreffende die politieke groepen die zich bijzonder verstonden met Japanse factorijen, consulaire diensten, voorlichtingscentra en subsidie-instellingen. De Japanse consulaten hadden steeds vaker spionage-experts in dienst, die ook toelagen en stoffelijke beloningen beschikbaar hadden voor dergelijke nationalisten, die daar ook wapeninstructies, radio-zendinrichtingen en wapens konden krijgen. Alsmede concrete spionage-opdrachten, uiteraard uit te voeren buiten het zicht en medeweten van Batavia.

XIII.2.2 Het Bataviaas Kantoor voor Japansche Zaken

Het Kantoor voor Japansche Zaken kreeg echter nooit inzage in de militaire operatiën die KNIL en Indische Militaire Marine dachten uit te voeren, mocht oorlog uitbreken. Kennelijk was er sprake van dat ook binnen dat Kantoor infiltranten te behoeve van Nippon doende waren. Aangezien veel blanke topambtenaren noch Maleis, noch Javaans verstonden en begrepen en er maar een enkeling was die het Japans voldoende machtig was om een niet al te ingewikkelde conversatie precies te volgen en later weer te geven, tastte dat Kantoor vaak in den blinde rond, meestal terugvallend op redeneringen, gebaseerd op vermoedens en getrapte veronderstellingen. Na 1939 ging dat Kantoor alle overheidsdiensten op de hele Archipel af om de ambtenaren te verzamelen die de naam hadden goed Japans te kennen. Maar omdat die renommee vaak vooral afkomstig was van diegene die ze droeg en uit deed dragen, kon vaak betwijfeld worden of die

352 Zie: L.G.M. Jacquet, Aflossing van de wacht, bestuurlijke en politieke ervaringen in de nadagen van Nederlandsch-Indië, Uitgeverij Ad. Donker: Rotterdam 1978, ISBN. 90-6100-153-6, pp. 61-80.

taalvaardigheid wel aan de maat was. Ook dat kwam de zelfverzekerheid bij de besluitvorming niet ten goede.

XIII.2.3 Het Binnenlands Bestuur ziet de nationalisten als potentiële verraders

De dienst Japansche Zaken bléék echter ressorteren onder de Dienst Binnenlands Bestuur: deze voorzag dat Tokio dat bestuur op deze manier trachtte te ondermijnen via die nationalisten. De Japanse expansie en de Indonesische zelfbestemming gingen kennelijk hand in hand. Het nationalisme kreeg dus in de ogen van het koloniaal gezag een land- en hoogverraderlijke dimensie. Dat zou sedertdien – de zomer van 1939 -- niet meer veranderen. De instructies vanuit Den Haag en later uit Londen waren eenduidig: nóóit iets doen waaraan Tokio aanstoot zou kunnen nemen, zó, dat Tokio eerder tot militaire acties zou overgaan. Ook al was zonneklaar dat een Japans handelskantoor of reisbureau de inlandse bevolking aanzette tot verspiedingen of geheime “kondschapsdiensten”(inlichtingenwerk) waarvan men zou moeten aannemen dat het van betekenis zou kunnen zijn voor de uitvoering van een Japanse invasie ergens binnen de Archipel, nooit zou men direct mogen ingrijpen, nooit zou men strafvorderlijke actie mogen ondernemen en zelfs uitzettingen van Japanners zouden slechts mogen na uitdrukkelijke instemming met Londen, dat wil zeggen: goedkeuring door de minister van koloniën Welter in persoon.

Aangezien deze uiterst defaitistisch was en alles wilde riskeren opdat de Nederlandse investeringen in de Archipel maar ongeschonden in bezit zouden blijven van de ondernemingen en vennootschappen die ze gedaan hadden of beheerden, was van deze bewindspersoon geen krachtdadig beleid te verwachten. Uiteraard was er geen sprake van, dat een reeds binnen de Archipel verblijvende Japanse diplomaat – en dat was iedereen met enige vorm van diplomatieke of consulaire status – tot persona non grata zou worden verklaard. Londen kon alleen billijken dat soms de toegang werd geweigerd aan zulk een persoon, indien hij in de Archipel nog geen verblijfsstatus had en dat de beslissing tot toelating steeds maar weer werd uitgesteld. Maar wás de betrokkene al toegelaten, dan was die beslissing bijna nooit meer terug te draaien ook al was overduidelijk wat de eigenlijke functie of taakstelling was van de beambte die namens Nippon iets volkomen onduidelijks kwam doen. Ook bij een voormalige gezagvoerder van een Japanse kruiser die ineens aan een nederige consulaatspost werd toegevoegd mochten geen hinderlijke vragen worden gesteld, meende Welter. Bij het Binnenlands bestuur nam de frustratie daarover buitengewone proporties aan. Dat werd natuurlijk ruim rondgesproken in de blanke bovenlagen.

XIII.2.4 De weerwraak van de Nederlanders bij het hernemen van hun koloniale posities

De Nederlanders zouden aan de daardoor gewekte emoties ruim gaan toegeven ná de onafhankelijkheidsverklaring van augustus 1945. Dat léék toen een afrekening wegens de onafhankelijkheidsverklaring door Soekarno in die maand, maar stamde al vanaf deze periode in 1939, waarin die Japansche Afdeling tezamen met de Politieke Opsporingsdienst een uitgebreid en bezwarend personenarchief had aangelegd ten laste van deze nationalisten. Dat zou aan de politieke strijd tussen Djakarta en Den Haag een uiterst navrante, vooral wraakzuchtige, bijkleuring geven, die van beide kanten zou leiden tot geweldsexcessen. Tokio deed er alles aan om de spionages zó op te zetten, dat de blanken vrijwel nooit konden achterhalen, waarop ze nu eigenlijk gericht waren en wat de betekenis van de bijeengebrachte inlichtingen zou kunnen zijn[353]. En wel zo, dat de inheemsen die ingeschakeld waren zelf óók geen duidelijk beeld hadden wat de strekking was van hun activiteiten, behalve dat Batavia er onkundig van moest blijven. De spreiding van de inheemse betrokkenen was daarom groot. Ze wisten van elkaar niet dat ze met een soort spionage bezig waren. Wél, dat ze aardig bijverdienen konden door iets te doen in opdracht van een kennelijk Aziatische onderneming, waarmee de blanke koloniaal niet erg blij zou zijn. Maar dat was die blanke heel vaak niet, een normaal mens kon hem niet volgen. Als de

353 Jacquet geeft tal van voorbeelden van deze ingenieuze penetraties, a.w., pp. 61-92.

inheemse al wist, dat hij met een Japanse firma te doen had, dan zorgden de Japanners er wel voor dat uiterste vriendelijkheid betracht werd, bescheidenheid en belangstelling voor de noden van de inlandse bevolking, die de firma dolgraag zou lenigen. De aard van de gevraagde of opgedragen werkzaamheden vertoonde nooit een duidelijk patroon. Een doelgerichte en adequate preventieve opsporing door de Nederlanders was zo goed als bijna onmogelijk. De inlichtingen, de mensen en de middelen waren nooit tijdig op locatie voorhanden. Aangezien de blanke overheersers overduidelijk nergens in de eilandengroepen effectief gezag hadden gevestigd kon dat nooit moeilijk zijn. Zo werd door een inheemse redactie een nationalistisch tijdschrift uitgegeven Semarang, gericht op de bevordering van de zelfbestemmingsgedachte in de binnenlanden van Sumatra. De krant heette *Sinar Selatan,* het was gericht op allerlei misstanden in het Binnenlands Bestuur van Batavia. Maar tevens werden inlandse vissers geworven om diensten te verrichten voor buitenlandse visconserven-concerns. Het ging om het peilen en loden van bepaalde kusten, het uitzetten van netten en het doen van vangsten en waarnemingen, om te kijken of de visstand ter plekke zo was dat een kleine visinmakerij daar zou kunnen gedijen.

XIII.2.5 De subtiele Japanse infiltraties en spionages

Achteraf bleek natuurlijk weer dat de Japanse marine daar achter zat, maar duidelijk was dat niet aanstonds. Dat werd maanden later duidelijk, toen een Japanse luitenant-ter-zee opdook, natuurlijk ongeuniformeerd. Of inlanders werden op Java geworven om op te treden als vertegenwoordigers van spotgoedkope in Japanse massa-industrie vervaardigde huishoudelijke utensiliën: pannen, onderzetters, spanen, messensetten, servies. Wilden de betrokkenen dan, ten behoeve van de afzet, óók vragenlijsten invullen, eventueel door aankruisingen bij bepaalde afbeeldingen van dat soort gerief? En navragen hoeveel afzet daarvoor zou kunnen bestaan, waren er ook instellingen of bevolkingscentra in de omgeving, die belangstelling konden hebben voor dit soort producten en wat was hun bezigheid, betalingscapaciteit en herkomst? De Japanners waren dan bezig om precies de dislocaties te achterhalen van KNIL-kazernes, manisee-brigadeposten en mariniersetablissementen. Hadden die telefoonverbindingen, stond er dan onschuldig bij, wat waren de abonneenummers en hoeveel gezinnen woonden er? Hoever was het fietsen vanaf de dichtstbijzijnde haven? Wie kon er allemaal telefoneren? Kon je bellen buiten een centrale om? Waren er ook garages en fietsherstellingsplaatsen in de omgeving? Was er soms ook ergens een landingsstrip?

Zo kwam het Japanse invasieleger aan verbluffend accurate informatie. De Nederlanders speurden verraad. Maar daar was lang niet steeds sprake van. Tokio stak veel geld in dit soort zaken. Op zuidoostelijk Java kon men massaal landen met amfibische landingsvaartuigen vol tankmaterieel en fietsbrigades. Daar waren laagliggende kusten, daar lag het binnenland open, daar waren weinig communicatielijnen: voordat Batavia wist, wat er gebeurd was had men dáár, ergens (maar nooit op een concreet bekende) plaats een solide bruggenhoofd. In dit soort gevallen was van belang of de inlandse veldpolitie een telefoon in de buurt had, hoever dat het daarheen fietsen was en hoe vervolgens een KNIL-post gealarmeerd kon worden, verderop. Na februari 1942 was de dreiging van een invasie op Java imminent. Er was weliswaar een soort gecombineerde geallieerde vloot samengesteld, maar die had zelf geen vliegtuigen tot haar beschikking. Er was geen vliegkampschip, zelfs niet in de meest primitieve vorm, aan die vloot toegevoegd. Bovendien ging het om oud materieel met gebrekkige vuurleiding. De vaartuigen hadden nog niet in groter verband kunnen oefenen, er zat ook weinig coherentie in het materiaal. Munitie was onderling niet inwisselbaar, sluitstukken en kardoezen evenmin. Ook de door Soerabaja verstrekte brandstoffen waren (vooral door verschillen in octaangehalte) niet in elk vaartuig bruikbaar. Er was geen gemeenschappelijk seinsysteem en er was geen luchtsteun vanaf het vasteland. Batavia kon slechts afwachten. En werd steeds nerveuzer.

XIV. De westerse alliantie

XIV.1 Het defaitisme van het oorlogskabinet-De Geer

XIV.1.1 Het kabinet betreurt het lidmaatschap van de westerse militaire alliantie

Nadat Nederland gecapituleerd had en bedroevend weinig bijstand had verkregen van Frankrijk en Groot-Brittannië begon het Londense kabinet het bondgenootschap, waarin het verzeild was door de Duitse inval, ineens met geheel andere ogen te bezien dan vóór 10 mei 1940. Het was een gammel militair-defensief gezelschap, dat geen deuk in een pak boter kon slaan. Moest men dáár een oorlog mee gaan winnen tegen een zo ideologisch hechte natie als de Duitse? De ministers in Londen beantwoorden bijna allemaal die vraag ontkennend. Alleen Gerbrandy niet, maar diens tijd was nog niet gekomen. Veel aanzien hád het manneke niet en veel kennis van de Archipel bezat hij niet. De vent sprak een eigengemaakt Engels dat voor menig hilarisch moment zorgde bij de Britten, maar voorshands waren nog geen andere verdiensten gebleken. Welter zag de toekomst van de Archipel somber in, als men onvoorwaardelijk aan de bondgenootschappelijke verplichtingen zou vasthouden.

Dus eiste wijs beleid dat men zich van het bondgenootschap in het Verre Oosten zou dissociëren, al moest dat geleidelijk aan gebeuren. Hij nam het uiterst merkwaardig standpunt in, dat de Archipel eigenlijk de vooroorlogse neutraliteitspolitiek gewoon kon voortzetten. Van Kleffens, de minister van buitenlandse Zaken, sprak hem niet tegen, al had hij stellig beter moeten weten. Vermoedelijk wist hij ook beter, maar de mand liet zich nooit echt in de kaart kijken, ook niet door Wilhelmina. Japan was, laat dat duidelijk zijn, niet in oorlog met Groot-Brittannië. Nog altijd was er het maritiem defensieverdrag tussen beide zeemogendheden van 1902. Japan zou het niet opzeggen. Waarom zou het. In 1904 had het zonder oorlogsverklaring Port Arthur overvallen en Rusland de oorlog aangedaan. Londen had dat prachtig gevonden en gesproken van een noodtoestand waarin Tokio gerechtvaardigd was.

XIV.1.2 De alliantie-positie van de Archipel niet interessant voor het inlandse volksdeel

Goed, daar kon Tokio nu, op het juiste moment, Whitehall aan herinneren. Frankrijk had een wapenstilstand gesloten met Duitsland. Het had nu een regering onder Pétain, die met de totalitaire mogendheden Duitsland, Italië, Spanje en Japan wilde samenwerken. Goed, dat kon. Tokio wilde enige steunpunten hebben voor militaire landoperaties: wilde de Franse regering deze verschaffen en daartoe de grenzen van haar koloniaal gebied openen? Dat wilde die regering. Tegen Rusland dacht Tokio niets meer te beginnen. Het zou zelfs een neutraliteitsverdrag sluiten: wat Berlijn kon, kon Tokio ook, en precies op dezelfde verraderlijke grondslag, want dat alles streed flagrant met het Anti-Kominternpakt uit 1936. Maar Berlijn had het zelf gewild.

Resteerde de Archipel. Die lag voor invasies open. Daarvan was Tokio nu wel overtuigd. De Japanse vloot was er gereed voor: het konvooi was al samengesteld. De invasie zou een makkie zijn. De inheemse bevolking, dat hadden de subversieve acties in de Archipel ter dege geleerd, zou geen guerilla starten tegen de Japanners. Ze stond niet sympathiek tegenover de Nederlanders. Voorlopig verwachtte het inlandse volksdeel in de Archipel niet echt veel heil van Nippon, maar ook niet dat ze het bonter zouden maken, de Japanners, dan de Nederlanders hadden gedaan tijdens hun overheersing. Nederland had niets te verwachten van Groot-Brittannië. Maar dat had ook niets beloofd. Niet in het Verre Oosten. Het had daar ook geen middelen voor, niet in de naaste maanden. Resteerde nog de USA. Dat had wél een slagvloot in Hawaï. Maar daar kon, indien onverhoeds werd opgetreden, iets aan gedaan worden. Dan was het groene licht voor de invasie te geven.

XIV.2 De oorlogsverklaring van Batavia op 8 december 1941

XIV.2.1 De USA willen afstopping van Nippon

De USA wensten een eind te maken aan de voortdurend agressievere militaire expansie van Japan in het Verre Oosten. Niet alleen de expansie in de richting van de Indische Oceaan, zuid-oostelijk, maar ook in de richting van de Stille Zuidzee. Zij besloten op 10 juli 1941 tot een gefaseerde politiek van een handelseconomisch totaal embargo ten laste van Nippon. Zij deden dit omdat zij van voorgezette expansie een verstoring van het interstatelijk machtsevenwicht vreesden, zó, dat hun invloedssferen uiteindelijk ook door Japan genaast zouden worden. Daarbij dachten zij vooral aan de Philippijnen en de Hawaï-eilanden. Daar, op die eilanden, hadden de USA een groot deel van hun Stille Oceaanvloot liggen. Zou Tokio deze eilanden hebben genomen, dan zou Nippon uiteindelijk ook een aanvalsoorlog ontketenen op het USA-grondgebied in Amerika zélf. Washington meende te weten dat Tokio dat uiteindelijk ook beoogde. Op 26 juli 1941 berichtte Washington Londen dat ze dit embargo aan Tokio zou aanzeggen. Washington eiste terugtrekking van Nippon uit China en Indo-China.

Het eiste verder ontwapening door Japan op nader te stellen voorwaarden. Wat de Archipel betreft: de USA waren niet van plan de Nederlanders te helpen bij het beschermen van hun koloniaal gebied. Zij waren nog altijd anti-imperialistisch. Zij meenden nog altijd dat Wilsons Veertien Punten geldige uitgangspunten waren van een volkerenrechtelijke rechtsorde. Zij meenden dat de Nederlanders zich daaraan niet hielden. Net zo min als Nippon. Zou Tokio besluiten tot een langverwachte invasie van de Archipel, dan was Washington bereid tijdelijk Batavia te hulp te snellen, maar alleen onder voorwaarde dat Nederland op korte termijn besluiten zou tot liquidatie van zijn koloniale bezittingen in het Verre Oosten. Dat moest in overleg met de grote mogendheden gebeuren die veiligheidsgaranties konden geven via hun oorlogsvloten in de zeestraten van de Archipel. Daaronder begreep Washington niet Japan, reeds omdat dit land, eenmaal aanwezig in die straten, zich daar waarschijnlijk niet meer uit zou terugtrekken. Londen stelde Batavia van deze zienswijze op de hoogte.

XIV.2.2 Londen vreest de deloyaliteit van het Nederlandse oorlogskabinet

Londen twijfelde op dat moment in hoge mate aan de loyaliteit van de Nederlandse regering te Londen. Whitehall vreesde dat deze regering zou trachten, hoe dan ook, zich uit het alliantieverband met Groot-Brittannië dat op 10 mei 1940 automatisch was ontstaan, omdat Duitsland agressor was in Europa, terug te trekken en een compromisvrede met Duitsland zou sluiten net als de officiële Franse regering. De beide Angelsaksische grote mogendheden laakten dit zeer in die regering. Daarom trok Washington zich niet veel aan van de bezwaren die Batavia ontwikkelde tegen de Amerikaanse embargopolitiek: die kwamen hierop neer dat deze politiek de Japanse agressie jegens de Archipel aanmerkelijk aanwakkerde. Omdat Washington de Nederlanders niet vertrouwde consulteerde het hen niet tijdig en regelmatig bij het treffen van deze sancties. Het lichtte hen evenmin in over de uitvoering van deze maatregelen en over het voorgenomen tempo. Daarover kloeg Batavia. De verhouding was in december gespannen. De USA wisten dat Tokio een overval uit de lucht beraamde op de Stille Oceaanvloot te Hawaï. De zuidwaartse vlootbewegingen daartoe waren reeds doorgegeven. Aan Washington. Op 6 december lag de vlootbasis in het bereik van de Japanse vliegtuigen. Op 7 december vielen deze de basis aan. Zij brachten achttien oorlogsschepen tot zinken. Vrijwel de gehele slagvloot was tijdelijk buiten werking gesteld. In de nacht van 8 december 1941 werd aan Tokio door de Nederlandse ambassadeur de Nederlandse oorlogsverklaring overhandigd. In de ochtend van 8 december stelde de gouverneur-generaal te Batavia de bevolking op de hoogte van deze oorlogsverklaring. Op dat moment, was hij niet gemachtigd tot deze verklaring door de regering te Londen. Vaststaat dat de verantwoordelijke minister Welter een dergelijke verklaring niet wenste. Op dat moment waren de verbindingen tussen Londen en Batavia verbroken. Het Nederlands kabinet werd dus voor een voldongen feit gesteld door deze verklaring.

XIV.2.3 De oorlogsverklaring trekt Nederland onherroepelijk in het geallieerde kamp

Door deze verklaring werd de Archipel opgenomen in een defensief alliantieverbond met de USA. Groot-Brittannië had in het Verre Oosten nog geen officiële positie bepaald. Dat had nog geen

verklaring uitgebracht. Niettemin was Nederland met die staat al in een alliantieverband opgenomen sedert 10 mei 1940. Het mocht nu in beginsel aannemen dat de USA en Groot-Brittannië bijstand zouden verlenen bij de verdediging van de Archipel tegen Japan. Tokio bracht echter géén oorlogsverklaring tegen Nederland uit en deelde mede ook geen staat van oorlog te aanvaarden tussen Japan en de Archipel. Het deelde mede nog altijd te rekenen op economische overeenstemming met Batavia. Niettemin zond het een deel van zijn oorlogsvloot naar de Javazee. Daardoor raakte de Nederlandse vloot in Indië uiteindelijk in gewapend conflict met Japan. In een defensie-oorlog, mede ten behoeve van Washington, zodat dat de Archipel te hulp zou moeten komen. Dat was ook de toeleg van Tjarda. Hij vreesde anders wellicht terecht te komen aan Japanse zijde wanneer Londen toch nog een soort wapenstilstand zou forceren.

Vanaf 9 december waren Nederlandse onderzeeboten al actief ingezet tegen Japan. Maar hun acties zou het Nederlands kabinet wellicht hebben willen afdoen als politionele maatregelen in de kuststroken van de Archipel. Dat was inderdaad de gedachte die Welter er wel op na hield. Hij wilde eigenlijk de opstelling van Frankrijk in juni 1940 imiteren: een stuk van de Nederlandse Archipel wél bezet door Japan, géén vrede, maar toch wapenstilstand voor het overige. Dat was precies ook het streven van de meerderheid van de andere ministers. Door de rigoreuze opstelling van Tjarda kwam de Archipel als territoriale oorlogsbuit volledig in de beschikkingsmacht van Tokio, wat zulks eigenlijk niet wenste. Het had alleen aan Sumatra en Borneo echt wat. Vanwege de olievelden. De rest van de Archipel beheersen zou veel te veel troepen binden: dat zou leiden tot de gevreesde *imperial overstretch* die het in China al ervoer. Het bezette de Archipel niet uit strategische redenen, noch uit prestige motiveringen. Het wenste het bezit van de delfstoffen en olievelden, niet meer en niet minder. De inheemse bevolking vond het rassenkundig minderwaardig. Zelfs als slaven eigenlijk niet goed bruikbaar, zelfs niet eens gewillig. Een achterlijk volk, nutteloze opeters. Dat zouden de Indonesiërs na enkele maanden tot hun deernis en schrik aan den lijve ondervinden. De Japanners zouden het zó bont maken dat de koloniale overheersers van destijds er nog gunstig bij zouden afsteken. Zo kan het in korte tijden verkeren.

XIV.2.4 De versnelde dekolonisatie door een machteloos Nederland

Paradoxaal genoeg raakte daardoor de totale dekolonisatie van de hele Archipel, tot en met Nederlands Nieuw-Guinea in een totale, door Den Haag niet meer beheersbare versnelling, nadat Japan plotsklaps had moeten capituleren op 15 augustus 1945.De vrede overviel de westelijke geallieerden eigenlijk. Zij moesten improviseren. Terwijl ze alle aandacht moesten besteden aan demobilisaties op massale schaal, die enorme kosten impliceerden, de arbeidsmarktverhoudingen volledig verstoorden en logistiek de staven overweldigden. De USA liepen daarbij voorop. Geen GI wilde nog in het Verre Oosten blijven. Zeker niet ter veiligheidsstelling van door de oorspronkelijk rechthebbende verlaten koloniaal gebied. Door zijn – alles bij elkaar ondoordachte -- oorlogsverklaring had Tjarda van Starkenborgh de Archipel in wezen totaal *geabandonneerd*. Dat wil zeggen: vrijgegeven voor de feitelijke bezetting door andere, concurrerende machten met opzegging van de Nederlandse interne soevereiniteit. Het KNIL kon de Japanners niet tegenhouden. Maar ook de Australiërs niet. En die hadden óók veel interesse in de Archipel, om precies dezelfde redenen als Japan.

De Australiërs hébben later in 1948 ook in het kader van de Verenigde Naties een dergelijke claim uitgebracht. De USA waren hen niet ongenegen. Want de Australiërs waren betrouwbaarder partners, militair gesproken, dan de betrekkelijk onmachtige Nederlanders, die op dat moment technisch gesproken financieel bankroet waren. De Australiërs zouden de Indische olievelden kunnen veilig stellen voor het westen. Zij zouden de *effective control* erover en ervan stellig kunnen afdwingen. Dat was van Den Haag in 1948 zeker niet meer te verwachten. Bovendien meenden de USA dat de communisten ook in Nederland ieder moment de macht konden overnemen. De Communistische Partij Nederland onder leiding van Paul de Groot had daar een ongeëvenaard prestige wegens de verzetsverledens van vele vooraanstaande communisten. Hadden zij de februari-staking van 1941 niet georganiseerd? Hadden zij niet als enigen consequent geweigerd de Ariërverklaring te tekenen? Hadden zij niet desbewust iedere

hulpverlening aan de vijand geweigerd? Hadden zij niet vele bevolkingsregisters vernietigd? Waren zij niet de enige ware helden geweest waarover Wilhelmina het steeds had gehad in haar veelbesproken toepraken over Radio Oranje vanuit Londen?

Kortom: de oorlogsverklaring van Tjarda leidde tot een onmiddellijk machtsvacuüm op locatie. Dat was geenszins de intentie van de landvoogd. Hij had zeker nog decennia als koloniale heerser het hele gebied willen behouden na een wapenstilstand met Tokio. In dit opzicht was hij van gelijk gevoelen als Bonne de Jonge. Hij had slechts de USA willen forceren. Het was dus een misrekening die Tjarda pleegde. Een *va banque*-spel, met desastreuze gevolgen voor hen die deze rouletteronde niet hadden willen mede spelen. De Indonesiërs, bijvoorbeeld. Maar ook de duizenden Nederlandse dienstplichtigen die na achttien mei 1944 in Zuid-Oost Brabant werden opgeroepen om “ons Indië” te gaan bevrijden van de Japanners en daarna van de onafhankelijkheidsstrijders van Soekarno. Die, merkwaardigerwijze, steeds in de Nederlandse media “communisten” werden genoemd. De volkshelden hier, in de Archipel, bleken volksvijanden dáár, in het moederland. Dat aannam, dat het zonder al te veel problemen zijn koloniale posities binnen het eilandenrijk zou kunnen hernemen.

Het zou deze communisten ontmaskeren als volksverraders en collaborateurs met een fascistoïde regiem, dat de wereld had durven bedreigen op basis van een sociaal-biotische Darwinistische evolutietheorie, waarbij het een “Japans ras” had aangewezen als een superieure groep bovenmensen. Aziaten uit een totalitair keizerrijk, verstoken van ieder primair gevoel voor humaniteit en een overspannen zelfbeeld. Het koloniale bewind van de Archipel zou de rechtsstaat weer herstellen, deze Japanse misdadigers tegen de wereldrechtsorde berechten tezamen met hun indonesische coöperanten een aantonen hoe nefast die Japanse theorieën over dat gele superras waren geweest. Dat ras had nooit echt bestaan. Het was een van iedere feitelijke grondslag verstoken zelfprojectie geweest van een benarde natie die nooit in staat was geweest om een nagelvaste democratische rechtsstaat in het leven te roepen. Dat konden de Aziaten nu eenmaal niet. Alleen de Europese blanke was tot die superieure prestatie geroepen. En dat was, gelet op de ontwikkelingsgang van de Europese staatkunde niet bevreemdend voor wie de opgaande lijn daarin kon onderkennen. De blanke was immers als enige daartoe voorbestemd door de selectie van de soorten mens. De blanke moest zijn last weer op zich nemen en de Aziaat weer trachten te leiden, langs de baan, naar dat staatsgebouw dat in Azië nog nergens gereed was gekomen ter huisvesting van een volk dat in staat was het eigen lot te bestieren. Tjarda zou dat beeldend uiteenzetten, nadat hij was teruggekeerd, ontkomen aan zijn internering die de Japanners hem hadden durven aandoen, in bevrijd Nederland van eind 1945. De inheemse bevolking van de Archipel zou nog steeds moeten worden opgevoed in de essentialia van de westerse staatkunde voordat zij echt als natie erkend zou mogen worden, om zelfstandig deel te nemen aan het internationaal verkeer. Daarom wees Tjarda dan ook iedere vorm van staatkundigeautonomie voor deze inlanders af. En daarom zou hij ook niet medewerken aan de dekolonisatie-aanzetten die lieden als Schermerhorn, Drees en van Mook als onvermijdelijk zagen.

XV. Het ABDA-command

XV.1 De Nederlandse quasi-neutraliteit in het Verre Oosten

XV.1.1 Een illegaal intergeallieerd opperbevel

Uiteraard waren op lager niveau militaire stafbesprekingen gehouden tussen de mogendheden die aan zagen komen dat zij met Japan in een gewapend conflict zouden komen ten gevolge van diens expansiedriften. Men sprak van inleidende besprekingen ten behoeve van een eventueel *ABDA-command*: een intergeallieerd commando ten behoeve van de verenigde strijdkrachten van Amerika, Groot-Brittannië, Nederland en Australië: het ABDA-command: *the American, British, Dutch and Australian Command.*

De geheime besprekingen startten in februari 1941 te Singapore. De oorlogstoestand bestond nog niet. Nederland koesterde nog een geheimzinnige quasi-neutraliteit. Het ABDA-command ging er van uit dat Japan niet tegelijkertijd Malakka én Nederlandsch Indië zou aanvallen. Die werkhypothese bleek onjuist. Het gemeenschappelijk opperbevel zou een planning ontwikkelen voor een militaire tegenactie wanneer Japan aan aanval zou ondernemen op Brits, Nederlands, Australisch of nieuw Zeelands territoir dan wel een invasie zou plegen in Thailand, Portugees Timor, Nieuw Caledonië, de Loyalty Islands of de Philippijnen.

De besprekingen zouden niet tot verbindende overeenkomsten kunnen leiden. De burgerlijke regeringen van de ABDA-staten zouden daarvoor éérst een defensieverdrag moeten ondertekenen en ratificeren. Omdat het hier democratische staten zou gelden, zou tussenkomst van de volksvertegenwoordiging daarbij onontbeerlijk zijn. Dat zou onvermijdelijk betekenen dat de overeenkomst aan de openbaarheid prijs gegeven zou moeten worden. Daarom werd deze conceptovereenkomst in abstracte termen gesteld van inspanningsverbintenissen die de staten zouden aangaan wanneer het in de overeenkomst gedefinieerde gewapend conflict – gelet op de merkwaardige opstelling van Japan jegens de Archipel, waaraan het nooit de oorlog zou verklaren (dat detail was bij de ABDA-staten bekend) – feitelijk actueel geworden zou zijn.

XV.1.2 De argwaan tegen de Nederlanders

De Nederlanders bleven ook bij deze verkennende besprekingen (*explorative talks*) enigszins argwanend bekeken worden. Het aarzelend standpunt van hun Londense kabinet was bij de ABDA-staten bekend. Verder viel op dat de Nederlanders een ratificatie in het vooruitzicht stelden zonder raadpleging van hun Volksraad. Kennelijk werd dit volksvertegenwoordigend lichaam door hen zelf niet voldoende vertrouwd, ook niet via een bijeenroeping in een geheime commissie-generaal. Het gaf de andere ABDA-partijen het gevoel dat de Nederlanders niet écht vast in het zadel zaten in hun immense kolonie.

Verder stipuleerden de Nederlanders dat zij niet aannamen dat de Japanners niet tegelijkertijd Malakka én de Archipel zouden aanvallen en voorts dat de USA zich reeds in een voorbereidingsfase militair-strategisch zouden moeten committeren aan concrete tactische operaties. Tenslotte gaven zij hun zorg te kennen, dat de Britten kennelijk vanzelfsprekend achtten dat de Nederlanders hun hele marine zouden willen opofferen ter bescherming van Malakka. Whitehall achtte dat inderdaad een redelijke eis, omdat het eveneens vertrok van de aanname dat de Japanners niet in staat waren tot een gelijktijdige invasieoperatie tegen Malakka én tegen Java. Het zou het één of het ander zijn. Daarbij gingen zij er vanuit dat de Nederlanders een veel omvangrijker en effectiever landleger in de strijd zouden brengen dan ze uiteindelijk deden. De Britten, kortom, namen aan dat het Koninklijke Nederlandse Militaire Leger veel méér was dan alleen een wat zwaarder opgetuigde mobiele politiemacht, geschikt om opstanden en rellen neer te slaan en geïsoleerde verzetshaarden uit te roeien. Het zou stellig méér kunnen ondernemen dan alleen wat vertragingsacties tegen de expeditionaire troepen aangeland via een niet zwaar bewapende invasievloot.

XV.1.3 De figuur van de vlootvoogd Conrad Helfrich

Conrad Emile Lambert Helfrich was geboren te Semarang op 11 oktober 1886. Zijn vader was officier van gezondheid bij het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger. Thuis, bij de Helfrichs, was de triade “god, Nederland en Oranje” een vanzelfsprekendheid die het gehele bestaan een hecht fundament gaf. Helfrich doorliep de driejarige Hogere Burgerschool in Nederlands Indie en vertrok daarna naar het Koninklijk Instituut van de Marine te Den Helder om opgeleid te worden tot marine-officier. In 1907 werd hij beëdigd als officier. Hij keerde aanstands teruig naar de Archipel. Hij voelde zich volledig landskind van deze tropische eilandengroep die hij met hart en ziel was toegedaan. Máár: als onderdeel van het koninkrijk der Nederlanden. Onder Nederlandse bestiering zou de Archipel kunnen uitgroeien tot een veelvolkerengemeenschap, nooit tot één natie. Die onderlinge staatkundige samenhang zou alleen het rijk in Europa kunnen borgen onder leiding van het huis van Oranje dat eigenlijk veel meer monarchale uitvoeringsmacht zou moeten hebben dan het volgens de grondwet sedert 1848 daadwerkelijk hád. God had dat huis daartoe geroepen, heel de geschiedenis van dat geuzenland toonde dat aan. Dit axioma leidde Helfrich door zijn turbulente leven, dat overigens steeds bureaucratischer werd. Een echt actief maritiem commando zou hij maar zeer kort bekleden als gezagvoerder van een torpedobootjager. De blanke zou voorlopig het Aziatische ras moeten blijven overheersen, zijns ondanks desnoods. Hij beschouwde dan ook de pogingen van de gouverneur-generaal Van Limburg Stirum in 1918 om te komen tot een aparte representatieve democratie met een evenredig wetgevingsaandeel voor een inheemse Volksraadclub (zie hierboven in dit Boek II, VII.3.1. [*Focks philippica over de verwarrende fantasieën die Van Limburg Stirum in het leven riep betreffende de Volksraad]*) als evenzovele catatrofale vergissingen, te wijten aan onverschoonbare dwalingen.

Want hij beschouwde dit optreden van de landvoogd als weinig minder dan hoogverraad. In dit opzicht was hij het hartgrondig eens met de stellingname van Fock, diens opvolger. Maar Fock bracht er, eenmaal overgekomen als regeringsleider van dit weerbarrstige, interte en tegenstrevend volkje, weer eens opmerkelijk weinig van terecht. Met het parlementaire systeem, met zijn eindeloze ongestructureerde debatten en hopeloze compromissen had Helfrich weinig op. Maar dat deelde hij met alle dekdienende officieren van de Koninklijke Marine, evenals zijn hartgrondige afkeer van de sociaal-democraten. Die weigerden nu werkelijk alle behoorlijke materiële ondersteuning aan deze zeemacht die toch geacht werd Nederlandse driekleur parmantig te doen wapperen over de Stille en Indische oceaan. Nadat deze socialistische fractie een uitbundige en succesvolle hetze had weten tot stand te brengen tegen Colijns ontwerp-Vlootwet van 1923 (zie hierboven IX.2. [*De vlootwet verworpen*]) die elke modernisering van het opgevaren smaldeel dat de Indische Militaire Marine moest verbeelden frustreerde, groeide deze emotie uit tot tomeloze haat. Des te gereder, omdat Helfrich in deze periode teruggekeerd was naar Nederland en als lid van de Marinestaf mede had gewerkt aan de maritiem-technische definities van de samenstellende bestanddelen van de vlootuitbreiding, die ook Helfrich in den lande had kunnen kwalificeren als een “absoluut minimum” in verschillende drukbezochte politieke vergaderingen georganiseerd door de vereniging “Onze Vloot”. Helfrich, een gepassioneerd spreker en begaan met het lot van zijn Indische marine, was gevaarlijk op weg bekend te worden als een politiek georiënteerd marine-officier die publiek stelling nam tegen de bereidheid van het kabinet de verwerping van het vlootplan maar als feit te aanvaarden. Daar kon Helfrich nu echt niet bij.

Maar voordat hij onherstelbare brokken kon maken ten laste van de eigen militaire loopbaan trad hij toch weer uit het voetlicht. Hij volgde twee leergangen aan de Hoogere Marine Krijgsschool. Daar werd hij vervolgens docent. Pas in 1928 keerde hij terug als bevelhebber van een oorlogsbodem naar de Indische wateren. Zijn weerzin tegen de socialisten die hij ronduit onoprecht vond en zelfs staatsgevaarlijk, wies, naarmate hij het stille verzet van de inlanders, onvermijdelijk gevoed door de schendlectuur van crypto-communistische blaadjes, per definitie afkomstig uit socialistische hoek, gedurende de dagenlange patrouilliediensten bespeurde. De afkeer werd een levenshouding. Die ook Helfrich ten gronde kon botvieren nadat de muiterij op

het pantserdekschip “De Zeven Provinciën” was neergeslagen (IX.3. [*De muiterij op de “Zeven provinciën”*]). Met genoegen schoonde hij zorgvuldig zijn marine van deze verdachte elementen, ongevoelig voor de klachten die het inlandse personeel kon formuleren tegen de discriminatoire arbeidsvoorwaarden van hun aanstelling. Het koninkrijk had niet om hen gevraagd. Zij hadden geworven om de aanstelling, wetende dat de voorwaarden ervan eenzijdig werden bepaald. Konden zij die niet meer billijken, dan stond niets hen in de weg om te gaan. En bleven zij toch murmureren en mokken, dan vereiste de boorddiscipline dat zij ontslagen werden. Zo simpel was dat. Zo dacht iedereen erover op soos en in de longroom onder de zoevende ventilatoren.

Dat het Colijn was, die sedert 1929 tegen lag op iedere vermeerdering van de marine-uitgaven ter bescherming van de Archipel, daalde nimmer bij Helfrich in. Hij was daarin de enige niet. In 1938 en 1939 was hij in Nederland directeur van de Hoogere Marine Krijgsschool. Van dichtbij maakte hij mee hoezeer het defensie-apparaat onherstelbaar versloft was, hoe mismoedig de troepencommandanten van het Veldleger waren en hoezeer het onmogelijk was nog bestellingen te doen uitvoeren voor behoorlijk krijgsmaterieel dat de eerste klap van de Duitse invasie met enige weken zou kunnen verdragen en de opmars uit het oosten vertragen. Dat daarna de Britten zijn Nederland te hulp zouden komen nam hij als vastaand aan. Zijn marine zou zich daarbij manmoedig gedragen, niettegenstaande de ontoereikendheid van haar toerusting. In die gemoedsgesteldheid vertrok Helfrich naar zijn Archipel om, inmiddels bevorderd tot schout-bij-nacht, dienst te gaan doen als Commandant der Zeemacht in Nederlandsch-Indië, zijn nieuwe, officiële aanstelling. Dat de Japanners de Archipel bij verrassing zouden aantasten stond voor hem vast. Zoals dat ook sedert 1935 voor zijn evenknie van de Nederlandse Landmacht in Europa, de luitenant-generaal Isaäc Reynders, had vastgestaan voor wat betreft een overval vanuit de kazerne door de Wehrmacht van Hitler.

Helfrich had diens belevenissen na zijn aanstelling als Opperbevelhebber van land en Zeemacht binnen het Rijk in Europa met aandacht gadegeslagen. Hij had vastgesteld hoezeer Reynders vindingrijk werd getreiterd bij het opzetten van diens strategisch beleid in het zuid-oosten van Noord-Brabant, bij het aanleggen van de Peel-raamstelling en het vormen van een loopgravenfront op de Grebbeberg, vér naar voren van de stoplijn voor de Nieuwe Hollandsche Waterlinie. Reynders werd het bloed onder de nagels gehaald door de interpellaties van de sociaal-democraten in de Tweede Kamer waarin diens krijgsbeleid aan flarden werd becritiseerd, vooral wat betreft de inperking van de grondrechtsuitoefening van gelegerde soldaten die het socialisme onder hun compatriotten intenser wilden uitdragen. Reynders had krachtig ingegrepen om deze krijgstuchtondermijningen te keer te gaan. Maar hij was steeds teruggefloten door het slappe kabinet-De Geer dat elke keer gezwicht was voor de volksmennerij van Vorrink, de fractieleider van de socialisten in de Kamer. De twee socialistische ministers in De Geers regeringsploeg, de minister van Waterstaat Albarda en die van Sociale Zaken, Van den Tempel verdacht Helfrich van samenzwering tegen de Nederlandse krijgsmacht --- het zou nét wat voor hen zijn de novemberrevolutie van 1918 alsnog in te zetten. Maar thans met vrucht, teneinde de regering te verkwanselen aan arsolraden zoals Troelstra destijds van plan was geweest.

Dat zou Helfrich in de Archipel niet laten gebeuren. Helaas kreeg hij niet aanstonds het maritiem commando binnen het ABDACOM. Hij had er vast op gerekend. Zijn teleurstelling was groot toen de positie ging naar de USA-admiraal Thomas C.Hart, die overigens slecht gereputeerd was omdat hij zijn vloot had laten overvallen door de Japanners in Pearl Harbour. De admiraal maakte tijdens de besprekingen een futloze en defaitistische indruk, die ook de Britten niet ontging. Op 10 januari 1942 vielen de Japanners de Archipel binnen. Helfrich had inmiddels zijn onderzeeboten reeds strategische onderwater-posities in laten nemen. Hij had gelast geen collectieve acties aan de oppervlakte te ondernemen, maar zich toe te leggen op incidentele vertragingsacties waarbij de vijand afbreuk werd gedaan, onzekerheid toonde en ging afwijken van het kennelijke invasieschema. Daarin slaagden deze boten. Helfrich kreeg van de Amerikanen de bijnaam *ship-a-day-Helfrich*. Maar vertraging betekende niet: het beletten van de invasie. En daarop zou het uiteindelijk in een oppervlaktegevecht op aan moeten komen. Op 14 februari 1942 kreeg Helfrich

de begeerde positie in het ABDACOM. Hij kreeg het terstond aan de stok met de Britten. Dezen waren niet van zins hun kapitale schepen in te zetten in een dergelijke beslissende slag. Dat gaven zij Helfrich onomwonden te kennen. Als hij het er niet mee eens was moest hij zijn oorlogskabinet maar contact laten opnemen met de Britse admiraliteit. Te Londen. Helfrich ging te vergeefs op zijn strepen staan. Was hij niet de maritieme opperbevelhebber binnen ABDACOM? Zeker, zeiden de Britten, maar wij zullen ons toch richten naar onze admiraliteit. Daar had Helfrich niet van terug. Hij combineerde niettemin een *Striking Force* ten behoeve van het door hem beoogde oppervlaktegevecht. De Britten stelden enige verouderde schepen ter beschikking, maar geen bijbehorende luchtmachtdekking. Insgelijks deden de Australiërs en de Amerikanen. Schout-bij-nacht Doorman kwam nu de eer toe deze *Striking Force* te leiden. Hij gaf Helfrich ronduit te kennen dat de Britten strategisch gelijk hadden. En koos zee. De Java-zee.

XV.2 Singapore wordt oninneembaar geacht

XV.2.1 De aanval op Singapore

De agressie tegen Singapore lag voor de hand, want dáár was nu eenmaal de machtigste oorlogsvlootbasis ter wereld gevestigd. De Japanners zouden die via een overval vanuit zee willen nemen, juist zoals ze bij Port Arthur hadden gedaan in 1904. Daarom beloofde Whitehall dat Singapore, mócht het conflict dáár zijn, kon rekenen op de zwaarste oppervlakte-eenheden van de Britse vloot[354]. Deze zouden de Japanse strijdkrachten binden bij Singapore en Straat Malakka. Daardoor zouden de strijdkrachten onder ABDACOM in de Archipel ontlast worden.

De Nederlanders wezen erop dat Japan inmiddels zou kunnen beschikken over Frans Indo-China. De regering-Pétain zou de Japanners daar niets in de weg leggen. Deze Japanners zouden daar militaire steunpunten kunnen aanleggen en voorraden opbouwen. En van daaruit uitwaaieren vanaf het noorden naar het zuiden, in de richting van de Indische Oceaan en de Chinese Zee. Dan zouden de Japanners wel gek zijn om Singapore, met zijn zware kustbatterijen en een dracht van meer dan dertig kilometer zeewaarts toch van de zeezijde aan te vallen. Ze zouden achterom komen. Aan de achterdeur van Singapore. Maar dan zou – omdat aan de landzijde achterwaarts Singapore makkelijk aannaderbaar was – Tokio zijn vlooteenheden naar de Javazee dirigeren, daar de resterende ABDA-vloot de golven uit blazen en Java overrompelen. Het had dan daarvoor troepen te over.Vanuit Java zou het dan landen op de overwal. Dat leek Whitehall op dat moment weer onwaarschijnlijk.

De strategische planningen van Londen werden geheel doorkruist doordat de Japanners erin slaagden de hele Britse oorlogsvloot in één verrassende luchtaanval in februari 1942 van haar harde slagkern te ontdoen. Het resterende Britse vlootdeel was nauwelijks zelfstandig operabel en zeker niet zonder dekking vanuit de lucht. Maar de ABDA-luchtvloot was inmiddels ook opgestookt in betrekkelijk zinloze luchttournooien, waarbij de Japanse jagers onverbiddellijk superieur en ook getalsmatig overmachtig waren. Batavia zette haar Indische Militaire Luchtvaartafdeling daarbij zonder reserves in. En verloor haar vrijwel geheel. Op enige verouderde en trage transport-Catalina's na. Die werden terzijde gehouden om te zijnertijd de

354 Het zond dan ook de zware slagschepen "Prince of Wales" en de "Repulse" in het najaar van 1941 naar Singapore tezamen met vier destroyers. Het onderling geoefende smaldeel zou nog luchtondersteuning krijgen. Maar het vliegdekschip "Indomitable" kon wegens beschadigingen op het allerlaatste moment niet mee. Dat hield in dat de Britse oppervlaktevloot eigenlijk blind uitvoer: zonder luchtdekking en verder zonder toereikende radar. In februari 1942 bliezen de Japanners dan ook met torpedo-aanvallen vanuit de lucht deze slagvloot uit de zee. Toen was de ABDA-vloot van Doorman ten dode gedoemd. Churchill was overtuigd dat Japan Singapore niet zou aanvallen, zolang Sovjet-Rusland niet verpletterend verslagen was. En hoewel de troepen van Hitler toen nog op dertig kilometer van Moskou waren, zaten ze wél onwrikbaar vast. Churchill hield géén rekening met een conflict in het Verre Oosten op korte termijn. Hij wilde dus geen verdere versterkingen herwaarts zenden; hij hád ze ook niet. Washington had ze wel, maar zag niet in waarom het deze op dat moment op die locatie in de waagschaal zou stellen. Washington rekende nog op een directe Japanse invasie op de oostkust van Noord-Amerika. In die veronderstelling heeft het tot medio 1943 geleefd.

belangrijkere regeringspersonages naar Maleisië, Ceylon[355] of Australië te evacueren ter voortzetting van het residu van de voormalige Indische koloniale macht. Het was verbijsterend hoeveel van deze personages zich opdeden op het allerlaatste moment. Om de laatste zitplaatsen werd letterlijk gevochten. Onder deze omstandigheden, zo gaf Londen te kennen aan ABDA-command, kon Groot-Brittannië geen ondersteuning meer bieden aan de vertragingsacties in, om en boven de Archipel, ondernomen door deze gecombineerde strijdkracht te land, ter zee en in de lucht. Voorzoveel mogelijk trok Londen dan ook troepen terug van Sumatra en Java. Er zou geen nieuwe, verse, ondersteuning meer komen. Eerdere beloften dienaangaande vervielen dan ook bij dezen. Batavia protesteerde. Tevergeefs. Dat had Tjarda overigens wel gedacht.

XV.2.2 De Germany first-doctrine gaat niet op

Churchill en Roosevelt hadden besloten, dat éérst nazi-Duitsland zou worden aangepakt, voordat substantiële militaire investeringen zouden worden gedaan in het Verre Oosten. Dat was een politieke beslissing. Dat had het ABDA-commando als feit te aanvaarden. Het kon alleen nog marginale beslissingen treffen. Dat deed het gaarne in de wetenschap dat ze tóch niet bindend waren. Daar hebben de Nederlanders in deze fase te weinig rekening mee gehouden. De anderen speelden geen open kaart, omdat Londen gewaarschuwd had tegen het Nederlands kabinet dat zeker in die tijd een vreemde indruk maakte op de geallieerden.

De Geer bepleitte openlijk een vrede met Hitler, ging midden in de oorlog naar huis omdat het te Soest bij moeder de vrouw toch gezelliger was. Welter deed de vreemdste voorstellen aan Japan, Van Kleffens draaide overal verschrikkelijk omheen. Washington en Londen waren wel bereid zich te committeren aan operaties indien Japan Australië of Nieuw Zeeland zou aanvallen, maar niet als deze de Archipel zou gelden, omdat Nederland die eigenlijk zelf ook niet wilde verdedigen. Het had daarvoor nooit de middelen willen reserveren. Het had steeds omgezien naar Groot-Brittannië. Dat zou op het allerlaatste moment steeds wel weer de kastanjes uit het vuur halen. Den Haag zou dan later wel zijn beklag doen over wat de Britten nu weer misgepeuterd hadden. Het kon nu, op het allerlaatste moment in romantische bevliegingen, wel tactische victories behalen, maar strategisch had het zich eigenlijk al volledig gemarginaliseerd. Daar waagden de westelijke Angelsaksische geallieerden niet veel manschappen of materieel meer aan.

XV.2.3 De Nederlanders worden nog steeds niet vertrouwd en zeker niet voor vol aangezien

Kennelijk was het weer als van ouds: de Nederlanders riepen hun geallieerden te hulp. Ze sloten een defensieovereenkomst. Ze zetten hun gemakkelijke stoelen op straat om een goed uitzicht te hebben op de komende militaire straatgevechten tussen Amerikanen, Britten en Japanners. En met de overwinnende partij sloot Batavia een gunstig handelsverdrag. Daar hadden de Engelssprekende ABDA-partijen deze keer nu eens geen zin in. Enfin, de gehele periode tussen februari 1941 en 8 december 1941 ging eigenlijk op aan gekibbel daarover. Tot werkelijke

[355] Op 2 maart 1942 vertrok Helfrich naar Colombo op Ceylon. Daar werd hij benoemd als Bevelhebber van de Strijdkrachten in het Oosten (BSO). Maar die strijdkrachten wáren er al niet meer. Het was een administrieve functie. Helfrich kwam vervolgens in conflict met luitenant-gouverneur-generaal Huib van Mook, tenens minister van oorlog in Gerbrandy's Londense kabinet die zich van Helfrich vrijwel niets aantrok. Van Mook was met Doorman van mening geweest dat de opofferingsslag in de Javazee een zinloze daad was. Strategisch had Nederland zich nu helemaal buiten de haakjes gewerkt. Als in 1815 waren de Nederlanders alweer afhankelijk van de goedgunstigheid van Londen. Maar dit zou deze keer niet meer vetrouwen op de bereidheid van de Nederlanders zich en hun koniniale rijk doeltrefend te verdedigen: de hele negentiende eeuw had bewezen dat zij daartoe niet genegen waren, wát zij ook toezeiden. Op 25 augustus 1945 werd Helfrich bevelhebber der zeestrijdkrachten (BDZ). Hij werd luitenant-admiraal. Hij keerde op 1 oktober 1945 terug in Nederlandsch-Indië. Als BDZ kreeg hij te maken met de onafhankelijkheidsstrijd van de Indonesiérs en met Soekarno. Hij was gekant tegen ieder compromis: eerst de reconsolidatie van het Nederlands koloniaal gezag, en daarna eventueel praten over mogelijke gematigde autonomie van de Archipel. Tot 1 oktober 1948 bleef Helfrich BDZ. De verhouding met het kabinet Drees-Van Schaik was inmiddels zó verziekt dat Helfrich met vervroegd pensioen ging.

gezamenlijke oefeningen vanuit afwachtingsopstellingen kwam het niet echt en ook niet tot de uitwisseling van geheime operationele gegevens. De Britten voelden er niets voor veel te investeren in de statische verdediging van de Archipel en de Amerikanen wilden eigenlijk al helemaal niet meer in deze regio mee-opereren. Beide staten stelden daarom ook alleen maar verouderde schepen beschikbaar voor de ABDA-vloot.

De modernste schepen daarbinnen waren Nederlands en die golden destijds al als opgevaren, verouderd en technisch niet aan de maat. Daarom mocht een Nederlander het opperbevel hebben van deze vloot: de algenoemde schout-bij-nacht Karel Doorman. De enige die daar blij mee was, was de commandant zeemacht, de vice-admiraal Helfrich. Die had nog visioenen van verpletterende zeeslagen, het land van Tromp en De Ruyter waardig. Tjarda en Doorman waren wel wijzer. Het scenario voltrok zich precies volgens het schema dat de Nederlanders te Singapore in de lentemaanden van 1941 op het bord hadden uitgetekend. Japan viel Singapore van achteren aan. Tegelijkertijd viel het flankerende oorlogsconvooi behorende bij een invasievloot bij de aannadering van de oostkust van Java Doorman aan. Die ging ten onder: geen schijn van kans. Daarop viel het invasieleger Java binnen via de zuidoostelijke kust van Java. Dat beschikte nauwelijks over kustgeschut. Daarop rukte het niet eens zo grote Japanse leger ongehinderd op naar het noorden. Batavia lag voor het grijpen.

XVI. Het KNIL als defensief apparaat

XVI.1 De politionele taakstelling van het Indisch veldleger

XVI.1.1 Het KNIL geen zelfstandig mobiel veldleger

Het KNIL was, het is hierboven meermalen aangegeven, een politioneel handhavingsapparaat. Het bedroeg in de periode 1940-1942 iets meer dan honderdduizend maatschappen, alle beroepsmilitairen. Het was nimmer bedoeld als een mobiel veldleger dat massaal zelfstandig in het buitenland zou moeten kunnen opereren. Tussen 1922 en 1936 was er sterk op bezuinigd. Het was belast met de handhaving van de interne rust, orde en veiligheid, vooral ter beteugeling van inlandse opstanden en revolutiepogingen. Het was geconcentreerd op Java en met sterke afdelingen op het immer onrustige Sumatra. Het kon incidenteel expedities buiten de Archipel aan, maar dan alleen in samenwerking met de Indische Militaire Marine en de gouvernementsflottiles die samengesteld waren uit lichte, bewapende kustvaartuigen met geringe diepgang, met het oog op de vaak vrij ondiepe zeestraten tussen de eilandengroepen in. Het werd dan door de gouvernementsvloot of die marine gebracht naar het operatiegebied, trad daar handhavend op en werd weer teruggevoerd over zee naar de oorspronkelijke punten van uitgang. Van het KNIL werd in ieder geval niet verwacht dat het ter rechtshandhaving zou optreden in verband van de Volkenbond, waarbij aan de Indische regering door deze Bond gevraagd zou worden detachementen uit te zenden ter ondersteuning van militaire operaties door de Bond ter repressie of preventie van agressieve acties van een andere staat. Dat kon het KNIL ook niet. Daarvoor had het niet de bijbehorende logistieke trein kunnen ontwikkelen.

Het had geen mobiele veldhospitalen, geen veldkeukens, geen centrale fourage-inrichtingen die verplaatsbaar waren en het was, in het algemeen, aangewezen op de klassieke telefoonnetwerken van de plaatsen, regio's of gewesten waar het tijdelijk zou moeten opereren. Het kon optreden ter neutraliteitshandhaving in de vorm van kust- en grensbewakingsbatallions --- daaraan had het na 7 december eigenlijk op Java, Sumatra en Borneo de handen vol. Het had een eigen luchtwapen in de vorm van een militaire luchtvaartafdeling die moderne bommenwerpers met een grote actieradius in de lucht kon brengen, een aantal jagers en verouderde verkenningstoestellen, die, in vergelijking met de Japanse toestellen, opvallend traag en moeizaam wendbaar bleken. De luchtvaartafdeling had de beschikking over betrekkelijk moderne luchtafweermiddelen, zelfs met een hoog plafond.

XVI.1.2 Geen voldoende vooroefeningen, geen moderne bewapening

De infanterie-batallions, die zelden in verenigd verband hadden geoefend, hadden mitrailleursecties en stormkorpsen met lichte mitrailleurs. Maar de mitrailleurs, hoezeer ook mobiel, waren toch moeilijker transportabel buiten de weg, liepen snel vast en de meeste hadden last van het euvel dat vooral de Schwarzlose-mitrailleurs teisterden: deze hadden een koeltrommel, die bij zwaar voortgezet vuren snel warmliep. Dan haperde het zware wapen geheel. Het duurde lang voordat het wapen weer op gang gebracht kon worden. De infanteristen hadden vaak nog steeds, net als het Nederlandse veldleger, het onhandig lange Mannlicher geweer dat, met bajonet, meer dan twee meter lang was. Het vuurde vijf schoten maximaal per minuut af, kon effectief zijn, maar dan moest de lange loop wel gesteund worden door een richtvork. Aan de infanteriebatallions konden artillerie-batterijen worden toegevoegd ter ondersteuning, de befaamde 7.cm Veld, daterend van een legerreorganisatie in 1922, toen deze batterijen losgemaakt werden uit de samenstelling van het Nederlandse veldleger en opgezonden werden naar Indië. Deze standaardwapens waren bij voldoende en intensieve oefening nog best bruikbaar, maar aan die oefening schortte het. Die werden bijna nooit gehouden, zeker niet met scherp en zeker niet in groot verband. Verouderde pantserwagens had men wel, maar geen tanks.

Nadat Nederland was bezet, was uiteraard de verbinding met de Nederlandse weermacht verbroken. Deze standaardwapens hadden onderdelen, munitie en reparatiegereedschappen

nodig die alleen door Nederland aangeleverd konden worden. Het KNIL kon nu vervangende leveranties vragen uit de USA. Maar met die onderdelen en gereedschappen was altijd net een kleinigheid mis. Verder kwamen de onderhoudstechnici ook niet meer mee – het Nederlandse Veldleger placht die uit te lenen op dagvergoedingsbasis – en Java had ze wel in opleiding, maar de meesten waren nog niet inzetbaar in januari 1941. Te Bandung waren artillerie-inrichtingen van het Hembrug-type opgezet, daar gold hetzelfde voor. Wat betreft de demolitie-afdelingen die ingezet zouden moeten worden bij de vernietiging en onbruikbaarmaking van de grotere raffinaderijen – daar was theoretisch zeker rekening mee gehouden – gold dat deze zouden worden samengesteld uit de experts van de betrokken oliemaatschappijen die óf gemilitariseerd zouden worden óf burger-beambte bleven, maar dan als civiel deskundige de militaire demolitiegroepen zouden assisteren. Beide oplossingen, waar Batavia mee akkoord ging, waren in flagrante strijd met het Landoorlogreglement-1907, een codificerende opsomming van de wetten en gebruiken van de landoorlog, vervat in de verdragen voortvloeiend uit de Tweede Haagsche Vredesconferentie, gehouden in de Ridderzaal in dat jaar. Het probleem dat uit die strijd voortvloeide was, dat het de Japanners een argument in handen zou spelen om zich óók niet aan dat landoorlogreglement te houden.

XVI.1.3 De inschakeling van semi-gemilitariseerde burgers op grote schaal

Dat gold helemaal voor de onzalige gedachte om nu op grote schaal burgers in te schakelen bij de secundaire ondersteuning van het KNIL. De landoorlog werd, volgens de verdragen van 1907, beheerst door het principe, dat burgers nooit op enigerlei wijze, zeker niet in officieel georganiseerd verband, zouden worden betrokken bij de officiële oorlogsvoering. Niet door de staat, niet door particulieren en niet door semi-publieke instellingen. De reden was gelegen in de opstand van de Parijse commune van 1870, toen het Parijs gemeentebestuur op grote schaal de burgerij had opgeroepen actief deel te nemen aan het verzet tegen de oprukkende Duitsers. Deze burgers waren transportdiensten gaan vervullen, waren ingeschakeld als ordonnans, hadden munitietreinen aangevoerd, hadden telegraafdiensten opgezet ter verspreiding van legercommunicaties, loopgraven aangelegd en granaten vervaardigd, aangevoerd en geworpen. De Duitsers waren toen op grote schaal geconfronteerd met het verschijnsel *franc-tireurs.* Burgers, optredend in ongeregelde verbanden, die uit hinderlagen de Duitse troepen verspiedden, overvielen, verwondden en hinderden bij hun gevechtsactiviteiten.

Die Duitse troepen hadden zich uitgeleefd in massale fusillades en moordpartijen. Rondom Parijs had een totale anarchie geheerst. De Tweede Haagsche Conferentie had ruim aandacht besteed aan een absoluut verbod burgers te betrekken, hoe dan ook, bij gevechtshandelingen. In de augustusmaanden van 1914 hadden de Duitse troepen zich in massale terreurhandelingen vergrepen aan de Belgische burgerbevolking vooral bij hun geconcentreerde opmars op de linker Maasoever tussen Haelen en Brussel. De Franse *franc-tireurs* van 1870 indachtig zagen de gespannen en vaak dronken Saksische infanteristen overal burgerschutters, burgerverspieders, schietende boerinnen en bommen gooiende verkennertjes. Dat had weer geresulteerd in brandstichtingen waarbij hele stadskernen in as waren gelegd, collectieve gijzelnames en uiteraard de bijpassende fusillades. België had daar een apart punt van mogen maken bij de inleidende besprekingen voor de vredesonderhandelingen te Parijs in februari en maart 1919, toen de grote lijnen voor de schadevergoedingsclaims ten laste van Duitsland nog getrokken moesten worden. De inschakeling van burgers bij militaire activiteiten in toestand van gewapend conflict gold als zelfstandig oorlogsmisdrijf. Dat is het nóg. Het is een van de weinige dingen waarin het internationale humanitaire oorlogsstrafrecht duidelijk was en is.

XVI.2 Het oppercommando van het Indisch Leger

XVI.2.1 Luitenant-generaal Berenschot ziet defensieve mogelijkheden

Batavia stond nu toe dat op grote schaal door de burgerij stadswachten en burgerschutters werden geformeerd, landwachten en transportverzorgers, die vaak ook nog hun eigen voertuigen,

in kaki-kleuren geverfd, inbrachten. Het toppunt vormde de inschakeling van een vrouwelijk chauffeurskorps. De regering verzocht daarbij ook nog inlanders op te komen bij de mobilisatie van het voltallige KNIL aangevuld door vrijwillige landweer en landstorm en minderjarige oorlogsvrijwilligers. Voor deze burgerlijke strijdkrachten werden aparte oefeningen opgezet en herkenningsarmbanden met rangonderscheidingstekenen uitgedeeld, zodat het allemaal ook nog eens een officieel tintje kreeg. De koloniale regering had beter moeten weten. Het tekent de paniek, die in regeringskringen al lang was uitgebroken. Bij de opperofficieren van het KNIL, dat geen geoefende generale staf had (wat zou dat orgaan in vredestijd ook moeten doen?) was het defaitisme al jarenlang, zeker sedert november 1938 (ten Japan zich echt tegen de Archipel begon te richten) ingesleten. Generaals betwijfelden openlijk of het KNIL enig verzet zou kunnen bieden van enige betekenis. De commandant van het KNIL was de Nederlandsch Indische luitenant-generaal Berenschot[356] die groot gezag had, gold als een bekwaam militair strateeg en had als troepencommandant veel ervaring had opgedaan. Hij was een man van strakke zelfbeheersing, hij was wars van de onderbroekenlol waarin de sociëteiten van Batavia excelleerden en hield zich stelselmatig ver van de roddelarijen, intriges en côteriën waarin koloniale gemeenschappen in zelfgekozen isolement zoveel tijd investeren en behagen weten te scheppen. Berenschot kwam om het leven bij een vliegtuigongeval bij Kernajoran op een van zijn talloze dienstreizen op 12 oktober 1941. Hij heeft dus het KNIL niet meegemaakt in oorlogstoestand. Zijn opvolger werd de generaal Ter Poorten[357].

---

356 Gerardus Johannes Berenschot, 1887-1941. Hij was de enige KNIL-commandant van Indische herkomst. Hij werd tot KNIL-commandant benoemd bij Koninklijk Besluit van 26 juli 1939. Hij zag het belang in van de doorontwikkeling van de Afdeling Militaire Luchtvaart tot een zelfstandige luchtmacht. Voor de Archipel bepleitte hij de aanschaf van een bommenwerpersvloot bestaande uit Glenn Martins. Hij hekelde de bezuinigingswoede die het defensie-apparaat decennia lang had geteisterd, maar bleef steeds beklemtonen dat de militaire top niet aan politiek mocht doen.

357 Hein ter Poorten, 1887-1968. Hij had aanvankelijk vooral belangstelling voor de militaire luchtvaart. Ook hij was geboortig te Nederlandsch Indië. In oktober 1941 werd Ter Poorten bevorderd tot luitenant-generaal en benoemd tot commandant KNIL. Tevens werd hij directeur van het departement van oorlog in de Indische regering. Na de Japanse aanval op Pearl Harbor op 8 december 1941, toen Tjarda van Starkenborgh betrekkelijk onverwacht Japan de oorlog verklaarde zonder regeringsconsultatie in Londen, werd Ter Poorten ook nog commandant van de landstrijdkrachten van de gezamenlijk opererende landstrijdkrachten van de USA, het verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië, Nederland en Australië, het zogeheten ABDACOM. Hij stond in die hoedanigheid onder het opperbevelhebberschap van de Britse generaal Archibald Wavell. In eerdere besprekingen had Londen aan de regering in Batavia toegezegd, dat, als de haven te Singapore maar aanmerkelijk versterkt zou zijn met een zware eenheid oppervlakteschepen met luchtdoelartillerie, Wavell troepen zou vrijmaken voor ABDACOM om de Archipel tegen Japanse invasies te beschermen. Maar Wavell besloot integendeel alle Britse troepen bij ABDACOM weg te halen, nadat op 10 december 1941 de “Prince of Wales” en de “Repulse” door de Japanners uit de zee waren geblazen. Dat gebeurde terwijl Ter Poorten niet ingelicht was over deze verliezen; hij hoorde er pas van via de radio-uitzendingen van Churchill (“Singapore has fallen”) via de BBC. Het Verenigd Koninkrijk was niet langer bereid nog veel te investeren in de verdediging van Malakka, Singapore en Zuidelijk Sumatra. Ter Poorten moest met het slecht toegeruste KNIL de Britse stellingen in de laagvlakte van Bandung gaan overnemen zonder enige luchtsteun. Over de daarop volgende capitulatie hieronder straks wat details. Ter Poorten werd krijgsgevangene en vervolgens gedetineerd op Java, Taiwan, en Manstjoerije, waar hij op 17 augustus werd bevrijd. Samen met Tjarda werd hij vervolgens naar het juist bevrijde vliegveld Welschap bij Eindhoven gevlogen, om het Nederlandse kabinet te informeren over de stand van zaken in het Verre Oosten. Hij werd, net als Tjarda, ondervraagd door een kabinet, dat daar, te Eindhoven, niet welkom was: Eisenhower, de opperbevelhebber van de intergeallieerde legers in het westen, wilde geen vreemde regeringspersonen in de zone der operaties hebben, en zeker niet in de hoogst instabiele corridoir tussen Neerpelt, Valkenswaard, Eindhoven en Nijmegen. Bovendien lag het kabinet met zichzelf overhoop over de wijze waarop het verder nog aan de oorlogsinspanningen en de zuivering van collaborateurs in deze zone der operaties zou bijdragen. Op dat moment was er daar een totale anarchie waarin allerlei verzetsgroepen en illegalen maar deden wat in hen opkwam en vaak tot eigenrichting overgingen. Met Gerbrandy kwam Ter Poorten in onaangename aanraking. Gerbrandy, nooit te beroerd voor een lapidair oordeel op basis van gebrekkige informatie, verweet Ter Poorten meteen de capitulatie van 9 maart 1942. Ter Poorten besloot meteen eervol ontslag te vragen. Maar dat werd hem niet verleend. Hij zou eerst een strafvorderlijk onderzoek moeten ondergaan. Vermoedelijk was Wilhelmina hier eigenlijk de auctrice intellectualis van. Maar, zoals gebruikelijk, liet zij dat opknappen door de kersverse minister van justitie Van Heuven Goedhart. Ter Poorten werd bevestigd in de gedachte dat hij overal weer de schuld van

XVI.2.2 Luitenant-generaal Ter Poorten defaitistisch

Deze was chef-staf bij Berenschot. Ter Poorten was volledig ingevoerd in de abominabele toestand van het KNIL. Hij kreeg de rapporten over de Japanse militaire ontwikkelingen, naar luchtwapen, vloot en landleger. Hij heeft via het Kantoor voor Japansche Zaken van de Directie voor Oost Aziatische Zaken gedetailleerde inlichtingen gekregen dat te Tokio een meedogenloze militaire junta de lakens uitdeelt. Hem is bekend, dat de strijdkrachten van Nippon hyper-gemotiveerd zijn door de wetenschap dat zij een goddelijke roeping vervullen voor de Tenno, hun Keizer. Hij weet óók van de lamlendige opstelling van het Londens kabinet. Inzonderheid is hem niet ontgaan, dat Welter alle wegen maar openhoudt via gestructureerde besluiteloosheid. Verder is hem ook duidelijk geworden dat de landvoogd te Batavia leek is in militaire aangelegenheden, zich moeilijk laat raden maar ook zijn opperbevelhebberschap niet wil opgeven, reeds omdat de Indische Staatsregeling hem dat nu eenmaal bij wetsduiding doet toekomen.

Hij wéét, dat hij nu KNIL-commandant wordt om aan de Japanse opperbevelhebber van het invasieleger op Java de capitulatie aan te bieden. Hij herinnert zich de onmogelijke positie van de Nederlandse Opperbevelhebber Winkelman die in februari 1940 hetzelfde is overkomen. Via zijn relaties met het Londense ministerie van oorlog in het Nederlandse regeringsapparaat, weet hij dat daar iedereen zich erop heeft toegelegd Winkelman en zijn staf alle schuld toe te schuiven van het totale *debacle* van de militaire operaties in de meidagen van 1940. Alle ministers wijzen naar Winkelman, de onbetrouwbare minister van defensie Dijxhoorn voorop. Maar ook diens trouwe paladijn, de kapitein ten departemente, kabinet van de minister, H.J. Kruls. Winkelman is afgevoerd in krijgsgevangenschap te Duitsland. Hij zal zich nooit tegen de aantijgingen, roddel en achterklap kunnen verdedigen. Wilhelmina, berucht vanwege haar talent voor rancune, heeft al gezegd dat de generaal uit haar handen nooit meer een decoratie zal krijgen. En ze zal er voor zorgen dat ook zijn ontslagbesluit geen eervolle motiveringen zal krijgen. Ze wil deze Winkelman nooit meer zien. En dat zal ze ook zo volvoeren. Dat staat Ter Poorten nu ook te wachten. Dat had hij nou nooit gedacht, toen hij afstudeerde aan de Hogere Krijgsschool in Nederland.

XVI.2.3 Het gebrek aan gezag en militair prestige bij Ter Poorten

Rondom Ter Poorten zullen inderdaad zeer defamerende mythes worden geweven[358]. Vooral betreffende de wijze waarop hij heeft deelgenomen aan de capitulatiebesprekingen bij Bandung in maart 1942. Maar tevoren was hij al het mikpunt van allerlei vervelende anecdotes, verhalen en eigenaardige berichten. De man was een typische troepencommandant. Hij was rechtlijnig, hield van een borrel en hield bij de kameraadschapsavonden weinig afstand. Hij was, als er vrouwen in de buurt waren met zekere aanvalligheden, als een haan op de mesthoop. Hij stelde aan het uiterlijk niet heel hoge eisen. Dus hij was die haan váák, en zeker na vele neutjes. Hij had de pest aan ambtenaren, het bedrijfsleven en diplomaten. Hij gaf daar luidruchtig blijk van. Subtiliteiten waren niet aan hem besteed. Hij vond, als Reijnders, de voorganger van Winkelman,

---

zou krijgen. Maar aangezien de situatie rondom Eindhoven volkomen onzeker was – de Duitsers vielen weer aan doordat de flanken van de corridoir niet gezekerd waren via de Wehrmacht-groep Von Zangen via Walcheren terugvallend op zuid-oost Brabant – kwam van een onderzoek niet veel. Het werd tot nader order uitgesteld, mede onder druk van de procureur-generaal te Den Bosch, Baron Speyaert van Woerden. Die vond dat dit onderzoek niet gedaan kon worden in opdracht van een toevallig passerend kabinet, maar dat het aangepakt moest worden op basis van de absolute competentieregelingen van het commune Wetboek van Strafvordering. Ter Poorten wist echter wat hem boven het hoofd hing. Huib van Mook werd nu aangewezen als de ter zake bevoegde autoriteit, als luitenant-gouverneur-generaal van Tjarda van Starkenborgh Stachouwer. Daar was Ter Poorten het absoluut niet mee eens. Hij meende dat Tjarda minstens mede schuldig was aan de merkwaardige gang van zaken bij de militaire operaties die leidden tot de capitulatie. Van Mook, zijn helper, was dus bepaald geen onpartijdige gezagsdrager. Ter Poorten kreeg uiteindelijk het eervolle ontslag, maar verder geen enkele erkentelijkheid. Zoals hij al in december 1941 bevroed had.

358 J.C. Bijkerk, *Vaarwel, tot betere tijden, Documentaire over de ondergang van Nederlands-Indië,* Uitgeverij T. Wever BV: Franeker, 1974, ISBN 90-6135-208-8 pp. 145-173.

dat hij nu moest opknappen wat de irenische burgerij sedert 1922 had laten versloffen: de handhaving van de militaire weerbaarheid van de Archipel als staatszelfstandig onderdeel van het koninkrijk. Hij hoopte met wat geluk er toch nog wat van te maken. Hij heeft inderdaad met grote openhartigheid doen blijken dat het KNIL weinig voorstelde. Over zijn onderbevelhebbers kon hij zich laatdunkend uitlaten, maar vaak bleek hij daarin volkomen gelijk te hebben – wat overigens geen rechtvaardigingsgrond is voor de onbepaalde spraakzaamheid te dezen. Met de preutse en precieuze Van Starkenborgh Stachouwer kon deze wat ruwe en ongepolijste man het in het geheel niet vinden. Hij vond de man afstandelijk, huichelachtig, ondoorgrondelijk en volkomen onecht.

Het zal voor beiden geen genoegen zijn geweest dat zij hun krijgsgevangenschap die de Japanners hen oplegden aanvankelijk in elkanders gezelschap moesten doorbrengen in een betrekkelijk kleine en oncomfortabele behuizing. De grootheid van gemoed om te beseffen dat anderen het nog veel en veel beroerder hadden, bezat Ter Poorten ten ene male niet. Het voortdurend gejeremieer dat hij niet eens een decoratie kreeg ter gelegenheid van zijn eervolle ontslag en dat hij het met de laagste decoratie – die van ridder in de orde van Oranje Nassau – moest blijven doen --dit fraaie ornamentje was hem in 1911 al opgespeld – is er symptomatisch voor. Maar dat gebrek heeft Ter Poorten met vele topambtenaren gemeen die het in het begin van hun loopbaan, door geluk begunstigd, ook weer buitengewoon heeft meegezeten. Ze rekenen zich dat als persoonlijke verdienste aan. Maar zonder geluk vaart niemand wel.

XVII. De capitulatie in de laagvlakte van Bandung

XVII.1 De invasie als aanstaand feit aanvaard

XVII.1.1 Het regeringsstandpunt: geen integrale capitulatie

De hieronder te bespreken invasie van de Japanners via noord-oostelijk Java liep op rolletjes. Er waren zeker KNIL-eenheden die dapper vochten. Maar dat was incidenteel. Dat was vooral afhankelijk, net als in Nederland, van individuele troepencommandanten met de rang van reserve-kapitein en reserve-majoor. De zich langzamerhand duidelijker aftekenende situatie vanaf begin maart 1942 was dat de Japanse landingseenheden ongehinderd bruggenhoofden konden slaan en de troepen van daaruit konden doen uitzermen, meestal op hun fietsjes. De opperofficieren waren meestal in geen velden of wegen te bekennen, net als in de meidagen van 1940. Er was telegrafisch contact met Londen. Het kabinet verbood een regeringscapitulatie.[359] Daarmee zal bedoeld zijn: een overgave, waarbij de soevereiniteit wordt overgedragen aan de overwinnaar. Dat was Tjarda heel duidelijk gemaakt. Daarom moest hij het opperbevelhebberschap over land- en zeemacht onverwijld overdragen aan Ter Poorten, die in Bandung zat. De bedoeling van deze uitdrukkelijke instructie was tweeledig:

- De Gouverneur-Generaal zou zich niet in Japanse krijgsgevangenschap mogen begeven. Als het enigszins kon, zou hij in persoon het regeringsgezag moeten verplaatsen naar Australië, als militair geallieerde van het koninkrijk der Nederlanden. Ter Poorten zou op Java de weerstand tot op het uiterste moeten voortzetten en eventueel vanuit de binnenlanden een guerilla moeten inzetten met behulp van de inheemse bevolking. Ter Poorten zou dan eventueel zich naar de meer oostwaarts gelegen eilandengroepen kunnen verkassen, onderwijl deze strijd leidend en eventueel, uiteindelijk óók naar Australië kunnen gaan.
- Ter Poorten zou uitdrukkelijk optreden tijdens dit alles als onderhebbende van Tajarda. Mocht hij tóch in handen van de Japanners vallen dan zou hij slechts een overgave kunnen overeenkomen van de strijdgroep waarmede hij zich op locatie bevond. Zelfs in dat geval zou Ter Poorten niet namens de Indische weermacht tot een militaire capitulatie mogen komen: duidelijk zou moeten zijn dat de militaire afdelingen of maritieme eenheden elders nog steeds in staat van oorlog verkeerden met Janpan. Dat was van belang voor de

[359] Zie voor de verbindingen met Londen en de te traag en verhaspeld doorkomende depêches: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* Deel 11a, *Nederlands-Indië I,* eerste helft, Uitgeverij: Staatsuitgeverij: 's-Gravenhage, 1984, pp. 1-18. Mijn indruk is, dat de regering (weer) niet voldoende onderscheid maakte tussen een overgave van de weermacht, een wapenstilstand of een integrale regeringscapitulatie. Het eerste is een zuiver militaire aangelegenheid, waarbij technische details worden geregeld tussen de in conflict verkerende strijdgroepen. Het tweede betreft de afstand van of de overdracht van de staatszelfstandigheid, waarbij van de interne soevereiniteit geheel of ten dele wordt afgezien. Of deze aan de strijdende wederpartij overgedragen wordt hangt af van diens positie binnen een mogelijke militaire alliantie waarin zij optreedt of vecht. Winkelman beoogde op 14 mei een wapenstilstand voor het Nederlandse grondgebied, met uitzondering van Walcheren en Zeeuws-Vlaanderen, waar de Nederlandse weermacht zich had vermengd met strijdgroepen van het Franse leger. Zolang Frankrijk geen wapenstilstand had gesloten, leek het Winkelman niet geraden deze geïsoleerde Franse groepen, vaak verkenningseenheden, in de Nederlandse wapenstilstand te betrekken. Hij behield zich de interne soevereiniteit voor. Hij ging dus door het hem overgedragen burgerlijk gezag uit te oefenen. Winkelman hield daar pas mee op, toen hij naar aanleiding van de ongeregeldheden op Anjerdag op 29 juni 1940 (festiviteiten rond de verjaardag van het lid van het koninklijk huis prins Bernhard) door de Duitse rijkscommissaris voor het bezette Nederland Seysz-Inquart werd gedetineerd in krijgsgevangenschap. Dat onderscheid (wapenstilstand/militaire overgave. Integrale capitulatie) maakte Gerbrandy niet in zijn opeenvolgende telegrammen op 4 maart 1942 aan Tjarda. Hij had het over "algemene overgave". Een volkerenrechtelijke onduidelijke term. Want die kan een militaire capitulatie en een burgerlijke inhouden. Maar Gerbrandy had het in de verschillende telegrammen over "overgave weermacht". Dat duidt op een wapenstilstand. Gerbrandy had, net als Van Kleffens, op 4 maart beter moeten weten en zich duidelijker moeten uitdrukken: de overdracht van het burgerlijk gezag op 13 mei 1940 aan Winkelman had het kabinet daarbij voor ogen moeten houden. Het hád ervaring met dit soort misverstanden.

volkerenrechtelijke status van de oorlogsbodems en vooral de Nederlandse onderzeeboten die zich her en der in de Archipel bevonden, nog steeds bereid, conform de instructies, de vijand maximale afbreuk te doen. Er waren nog steeds onderzeebootbemanningen die hun vaartuig op de loer hadden liggen bij de kusten van de Archipelgroepen. Regelmatig torpedeerden zij de Japanse oppervlakteschepen met succes. Duidelijk moest blijven dat zij geen franc tireurs waren en dat, mochten deze vaartuigen overweldigd worden, zij recht hadden op de interneringen die de Geneefse Rode Kruis- conventies nopens gewonde militairen en de Haagse verdragen betrekkelijk de krijgsgevangenen, bijlagen bij de slotprotocollen van de Tweede Haagse Vredesconferentie de individuele militair garandeerden. Japan was immers partij bij deze internationale instrumenten en placht zich daar voorsalsnog aa te houden. Sommige, bij de Slag in de Javazee tijdig van boord geraakte marine-schepelingen waren er in geslaagd zich vast te zetten aan de kusten in de Archipel. Ook zij vormden strijdgroepen die zich uit hun oorspronkelijke strijdgelederen hadden weten te verwijderen. Ook zij bleven gerechtigd tot deze geprivilegieerde status. Mocht Tjarda onverhoopt toch in een Japanse internering moeten begeven, dan zou hij bij de Japanners in dit opzich moeten opkomen voor de belangen van deze geïsoleerde strijdgroepen.

Ter Poorten moest dus in allen gevalle zien, dat hij slechts tot een lokale wapenstilstand kwam. Wat hij daarbij moest bedingen, gaf Londen niet aan. Dat is te rechtvaardigen. Dat hangt af van de militaire situatie op lokatie. Ter Poorten moest maar naar bevind van zaken handelen. Tjarda moest bij deze wapenstilstand zich niet inhoudelijk met de onderhandelingen bemoeien. Wat Tjarda daarna, zolang hij nog bewegingsvrijheid had binnen de Archipel, zou moeten doen, daarover zweeg Londen. Zou Tjarda voorlopig het burgerlijk koloniaal bestuur moeten voortzetten? Maar met welk doel dan? Moest hij dan, in dat geval, de strategisch belangrijke bedrijven, ondernemingen en raffinaderij-installaties ter beschikking stellen aan de invaller? Hij wist dat Japan twee dingen vooral beoogde:

- Allereerst: aanvulling van de olievoorraden waarzonder het Japans Veldleger niet veel kon.
- Ten tweede: het gebruik van de Archipel als uitvalsbasis tegen Australië en Indo-China.

Wat kon hij bieden? Hád hij volgens Londen wisselgeld? Waaruit zou dat dan precies bestaan? Als hij het niet had, had Ter Poorten het dan wel? En hoe dan?

Als hij het regeringsgezag aan zich hield, wat moest hij dan precies doen? Waren de aanwijzingen voor het ambtelijk gezag tijdens oorlogstoestand[360], die in Nederland van kracht waren verklaard toen de Duitse vijandelijkheden begonnen, dan van toepassing op de Indische ambtenaren? En óók op de beambten, zelfs die bij de regenten? Londen liet dat in het midden. Het kabinet was tot december 1942 volkomen defaitistisch geweest, maar nadien was het echt niet vastberadener geworden. Tjarda, daar kwam het op neer, moest maar zien. Dat heeft Tjarda op een uiterst hypbride manier ook gedaan. Hij werd aanstonds keurig geïnterneerd. Maar in die detentie had hij verder weinig invloed op de zich als in een koortsdroom toedragende ontwikkelingen. Echt onderhandelen hebben de Japanners niet meer met Tjarda gewild. Ook niet als intermediair met het Londens oorlogskabinet, hoezeer Tokio ook nadien nog afkerig bleek om te aanvaarden dat

[360] De in 1937 door de ministerraad van het vierde kabinet-Colijn vastgestelde Aanwijzingen voor ambtenaren in geval van een vijandelijke inval. Deze aanwijzingen waren gebaseerd op de annex over het bezettingsrecht behorende bij het landoorlogreglement-1907. Zij waren niet openbaar. De bedoeling was dat ze onmiddellijk nadat een vijandelijke inval zou zijn vastgesteld onder de ambtenaren van gemmenten, provincie en het rijk zouden worden verspreid. Ze golden als uitvoeringsregelingen van het landoorlogreglent zelf; dat was voor het hele Koninkrijk der Nederlanden, inclusief koloniën, volksplantingen en overzeese gebieden, gesloten. Zie: J.C.H.Blom, *"In het belang van de eigen bevolking",* op de site van het dagblad Trouw, artikel van 6 januari 1998, wwww.trouw.nl/nieuws/in-het-belang-van-de-eigen-bevolking~bdb875a/

er een staat van oorlog was tussen Nederland en Japan. Het militair apparaat te Tokio zal hebben aangenomen dat zulks er niet meer toe deed.

XVII.1.2 Het neutraliteitspostulaat voor de Archipel

Het blijft bevreemding wekken dat De Geer, bijgevallen door Van Kleffens, meende dat Nederland in Europa wél geallieerde was geworden van de westerse mogendheden, maar in het Verre Oosten niet. We zagen, dat bij het Sabang-incident tijdens de Russisch-Japanse oorlog in 1904-1905 ongeveer dezelfde embivalente houding was aangenomen jegens Londen en Tokio. Overleg had de regering geleerd dat zulks een dubbele houding jegens het militaire neutraliteitsbeginsel volkerenrechtelijk niet in de haak was. In het Landonzijdigheidsverdrag-1907 was dat ook wel vastgelegd, uit de Londense Zeerecht-declaratie-1908 viel dat af te leiden. Het kabinet-Cort van der Linden had dan ook in augustus één neutraliteitsdeclaratie uitgebracht. Nederland kon zich niets permitteren wat niet strookte met het positieve volkerenrecht. Dat was ook de houding geweest in augustus 1940. Winkelman had de overgave te Rijsoord niet uitgestrekt tot de koloniën en overzeese gebiedsdelen voor zover het de geweldshandelingen betrof. Dat wist de regering heel goed. Dat Welter en Van Kleffens toch meenden, dat Nederlandsch-Indië in het Verre Oosten jegens Japan neutraal kón zijn is dan ook innerlijk tegenstrijdig. Wel begrijpelijk. Het volledig opofferen van de Nederlandse oorlogsvloot in de Java-zee in februari 1942 is alleen maar te verklaren vanuit de gedachte dat Nederland volledig geallieerd was met de westerse Mogendheden. Die offerdaad had strategisch geen zin. Dat wist Karel Doorman, dat wist Helffrich en dat wisten Tjarda en Ter Poorten.

XVII.2 Het dubbelzinnig optreden van Tjarda

XVII.2.1 De positie van de gouverneur-generaal

Tjarda is naar de plaats van de overgave gegaan en heeft de handelingen van Ter Poorten gadegeslagen, hoezeer Tjarda daar niets te zoeken had. Hij had erkend dat Ter Poorten slechts een wapenstilstand zou moeten aanbieden. Hij had moeten voorzien dat de Japanse opperbevelhebber van de invasiemacht dat niet zou accepteren. Hij heeft niet aan Ter Poorten gezegd, dat deze, een integrale capitulatie aanvaardend, onbevoegd handelde. Dat had hij minstens moeten doen.

Maar hij is, ik geef aanstonds het absurde drame uitvoeriger weer, in de voortuin van de barak gaan staan, zonder uit te leggen wat hij daarmede nu eigenlijk vóórhad, totdat Ter Poorten met die Japanse opperbevelhebber tot kennelijke overeenstemming was gekomen. Hij werd toen weer binnengenood. Hij heeft de parafering van het in een een houten doos verpakte Japanse document bijgewoond. Tjarda heeft geen navraag gedaan over doos en document. Hij was erbij. Hij keek ernaar. Hij zag, toen de Japanse militaire verslagleggers hun blitsapparaten in werking stelde om een bepaalde plechtigheid op de gevoelige plaat vast te leggen, geen navraag via de tolk, wat voor ceremonie hier nu eigenlijk werd vastgelegd. Hij moet aan de opstelling en de gedragingen van Imamura en zijn gevolg hebben waargenomen dat de Japanners meenden iets belangrijks te hebben vastgelegd. Hij moet dus wel degelijk hebben bevroed dat het hier ging op een integrale capitulatie. Hij wist dat, indien dat door Ter Poorten was erkend, zulks op dat moment onbevoegd was geschied. Hij wist óók, dat Imamura met niets anders genoegen wenste nemen, want dat had deze hem als burgerlijke hoogste gezagsdrager steeds weer voorgehouden. Hij was nog altijd de hoogste civiele autoriteit. Hij heeft pas achteraf tegen Ter Poorten gezegd dat deze iets had gedaan, wat hem niet toegestaan was. Die zei, dat gedane zaken geen keer namen. De Japanners hebben steeds gesteld dat Tjarda, door zwijgend bij de plechtigheden ter zijde te zitten de strekking van de integrale capitulatie heeft aanvaard, ook in civiel ressort.

XVII.2.2 De houding van generaal ter Poorten

Van Ter Poorten was niet veel anders te verwachten. Hij zat er bij en keek er naar. Geen moment heeft Ter Poorten geprotesteerd tegen het feit dat hij niet kon beschikken over een voor hem

begrijpelijke vertaling van het toch zo belangrijke document. Pas in de ochtend daarna heeft Ter Poorten in een uitzending van de NIROM kenbaar gemaakt – in het Nederlands – dat het koloniale gezag had gecapituleerd. De inlanders konden dat niet anders begrijpen, dan dat De Kumpenie had opgehouden te bestaan.

XVII.2.3 De val van Singapore

Geen Nederlander in de Archipel had de val van Singapore verwacht. De onneembaarheid van deze vesting was een axiomatische veronderstelling. Dat de kustkannonen alleen zeewaarts konden schieten, hoefde Batavia niet te weten. Dat Batavia en Bandung door deze tegenslag volledig van hun positieven waren, verklaart veel. Maar het rechtvaardigt verder weinig. De strategie van Helffrich werd er, in het intergeallieerde verband, alleen maar dwazer door. Men heeft gezegd dat er voor het koloniaal gezag na de invasie geen alternatieven zouden zijn. Die waren er wel: terugtrekking van de nog inzetbare eenheden op Australië en geen op voorhand verloren slag aangaan.

Laten we nu eens, met deze uitgangspunten in het achterhoofd, kijken naar de concrete krijgsverrichtingen.

XVIII. De landing, opmars en innesteling in Kalidjati als centraal steunpunt

XVIII.1 Nederland maritiem volledig uitgeschakeld

XVIII.1.1 De slag in de Javazee als ultiem blijk van intergeallieerde loyaliteit

Op 1 maart 1942 landen Japanse troepen bij Eretan Wetan op de noordelijke oostkust van Java. Het is een aanzienlijke macht. De 30 januari 1942 heeft luitenant-generaal Hitoshi Imamura het bevel om aan te vallen gekregen. Het kán nu. De Slag in de Javazee is gestreden. Het geallieerd eskader onder commando van de schout-bij-nacht Karel Doorman, de *combined striking force,* heeft het onderspit gedolven. Doorman had veertien marineschepen onder zijn bevel, vooral kruisers en torpedobootjagers. Zij waren niet opgewassen tegen de enorme overmacht van zwaarder gearmeerde Japanse vaartuigen. Het was de laatste slag die de Japanners in de Archipelwateren moesten voeren, bij hun invasie. Voorlopig hebben zij nu de maritieme heerschappij over geheel Oost-Azië.

De slag heeft een eind gemaakt aan de oppervlaktevloot van de Koninklijke Indische Marine. Zij verloor de kruisers De Ruyter, de Java en de torpedobootjager Kortenaer en ruim negenhonderd opvarenden. Doorman gaat met zijn vlaggenschip naar de kelder. Hij heeft vice-admiraal Helfrich gewaarschuwd: zet de commandant zeemacht al zijn vaartuigen in, dan heeft hij straks geen vloot meer. Doorman weet dat de Britten niet veel meer om de Archipel geven, maar voor Nederlands is het nog altijd een kostbaar en gewaardeerd bezit. Heeft het koninkrijk hier geen vaartuigen van betekenis meer, dan zal Groot-Brittannië met Nederlandse belangen geen rekening meer houden. Het zal alleen nog maar bekommerd zijn om het behoud van het eigen imperium, dat ook al op instorten staat. Heeft Helfrich nog maar één kruiser over, dan heeft hij tenminste nog iets waarmee hij zich kan doen gelden bij de Britten, die vooral hun bondgenoten de kastanjes uit het vuur zullen laten halen om hun imperiale pretenties nog wáár te kunnen maken.

XVIII.1.2 De Britten zullen niet dankbaar zijn

Het lijkt dapper, eervol, en weergaloos glorierijk om met man en muis, de oorlogsvlag in top, onder de golvende baren te verdwijnen ter demonstratie dat men zijn rijk tot het alleruiterste heeft verdedigd, maar wat báát dat soort Napoleontische mystiek? Ja, *perfiduous Albion* zet ánderen gaarne tot dat soort voorbeeldeloze heroïek aan, maar zelf handelt het heel wat opportunistischer. Verloren slagen gaat het nooit aan. Waarom zou Helfrich zich nu wél daartoe laten verleiden? Wat heeft Nederland eraan gehad, dat het in de meidagen van 1940 tot het uiterste wilde strijden, wat het op het verlies van zijn Rijnhaven Rotterdam kwam te staan, de kurk waarop de Nederlandse economie dreef? Waarom heeft het niet het voorbeeld van de Denen gevolgd, die twee of drie schoten heeft doen lossen door het kustgeschut van Kopenhagen en toen de vlag streek?

Denkt Helfrich nu écht dat er in de eeuwigdurende kamp om de wereldhegemonie iets bestaat als dankbaarheid voor weergaloze dapperheid en onwederstandelijk verzet? De kleine admiraal heeft niet gereageerd en nog eens uitdrukkelijk, toen Doorman op zoek was naar de invasievloot in de Javazee, laten informeren of deze de ultieme slag zonder voorbehoud zou aannemen. Daarop heeft Doorman niet geantwoord, maar de aanval ingezet, tegen een vloot waarvan de bemanning niet doodmoe was zoals de zijne na weken lang doorlopend patrouilleren. Hij wist dat de Japanners veel grotere massale vuurkracht ontwikkelden, met een grotere dracht dan de zijne. Verder hadden de Japanners doorlopend luchtverkenning tot hun beschikking en worstelden zij niet met een gebrekkig functionerend seinsysteem tussen verschillende nationaliteiten. En vooral hadden zij lange-afstandstorpedo's.

XVIII.1.3 De weerloosheid van Java's oostkust

De Oostkust van Java lag nu open. In de Straat Soenda volgde nog een kort treffen met overgebleven eenheden van Doormans vloot, maar toen konden de Japanners aan land gaan. Ze hebben zesenvijftig transportschepen, afgestamd met troepen. Hun bevelhebber is generaal Imamura. Hitoshi Imamura. Op drie stranden zetten zij hun soldaten af. Zij marcheren zonder tegenstand landinwaarts. De inlandse bevolking ziet het bewegingloos aan. De Japanners zetten in Serang een hoofdkwartier op. Weerstand van betekenis is er niet. Wel is de invasievloot bij de landing kortstondig aangevallen door Nederlandse jagers. Op 3 maart begint luitenant gouverneur-generaal Van Mook zijn vlucht naar Australië met enige regeringsambtenaren. Hij komt niet verder dan Bandung. Op 7 maart vertrekt er van daar nóg een laatste vlucht, Van Mook aan boord. Onder hen de plaatsvervangend KNIL-commandant Van Oyen. Tjarda van Starkenborgh heeft besloten te blijven. Hij wil bij de overgave zijn van het KNIL. En dan het deerlijk lot van de blanke bevolking delen.

XVIII.2 De deployering van de Japanse invasiemacht

XVIII.2.1 De Japanse doorstoten via fietsbrigades

Japanse troepen, verrast door het gemak van hun opmars, stoten dóór naar *Soebang* en het vliegveld *Kalidjati.* Ze hebben lichte tanks, vrachtauto's en fietsbrigades. De inlandse bevolking is welwillend: het is niet nodig dat de Japanners van het land eten. Ze krijgen het hunne aangereikt, de Javanen drommen aarzelend rond hun eenheden. Ze komen met inlands voedsel, gewikkeld in pisangbladeren en zijn geïnteresseerd: hier zijn nu die veel besproken Oostelijke Aziaten, de zoons van Nippon, de belanda's noemen ze "oostelijke vreemdelingen" die zich regelmatig bij de politie moeten melden. Lelijke mannetjes, dat vinden de Javanen oók. Maar één van die Japanners spreekt een beetje Maleis en doet vragen, terwijl hij steeds glimlacht. Wáár is de KNIL-hoofdmacht? Hebben ze ook pantserwagens? Waar zijn hier telefoons? Lopen de leidingen daarvan overal boven de grond? De Javanen staan gewoon midden op de weg met die Japanners te praten. Allemaal fietsers, fietsers, fietsers, verbeten dóórtrappend. De blik op oneindig. Ze hebben duidelijk een plan, sommige fietsers hebben een kaart in een canvas foedraal op hun stuur geklemd. Die Japanners weten wat ze willen. Dat kan je wel zien. Heel anders dan de belanda's die de laatste weken op waren van de spanning. Niet *senang*.

XVIII.2.2 Kortstondige verzetshaarden maar geen strategische vertraging

Er zijn wel lichte Japanse verkenningseenheden, die van de weg afgaan, het veld in. Er is even een kort mitrailleurgevecht[361]. Het knettert over de velden. Maar dan is het weer ruisend stil, alleen

[361] Dat is het 12e KNIL infanterie batallion onder leiding van de kapitein Harterink die kortstondig enfilerend mitrailleurvuur uitbrengt op de landingstroepen voordat zij hun opmars in colonneformaties starten. Harterink werd zeer snel overmeesterd. De colonnes kregen wel aanvallen vanuit de lucht door jagerformaties vanaf half zes in de ochtend onder commando van de kapitein Van Helsdingen. Zij vielen ook de landingsschepen zelf aan die voor de rede lagen en ontmoetten daar hevige luchtafweer. Zolang de landingsvaartuigen nog door de branding ploegden en vol zaten met infanteristen was het prijsschieten, maar eenmaal geland, verspreidden de compagnieën zich verbluffend snel en vormden zij geen echt doel meer. De Nederlandse formaties konden drie volle runs maken over de stranden, maar moesten daarna naar de basis terugkeren. Ze herhaalden deze aanvluchten, maar een plan om de optrekkende colonnes steeds weer te mitrailleren en kruispunten te bombarderen in grondcontact met de infanterie van het KNIL was er niet. Het was steeds weer: opstijgen, aanvliegen, mitrailleren en weer terugkeren om nieuwe brandstof en ammunitie in te nemen. Inmiddels groeide het bruggenhoofd sterk uit. Toen eenmaal alle etablissementen rond het vliegveld Kalidjati waren bezet door de Japanners kon daar ook geconcentreerd worden door de invallers. Bij het Algemeen Hoofdkwartier in Bandung lag toen de aandacht vooral op de evacuatie van allerlei topambtenaren naar Australië in het gevolg van Van Mook. Die evacuatie werd aangenomen op commerciële basis door de Koninklijke Nederlandsch-Indische Luchtvaartmaatschappij door de kapitein Eddy Dunlop vanaf een in aanleg zijnde openbare straatweg, de Boeabatoeweg even buiten Bandung, die als startbaan werd gebruikt Bij die evacuatie ging eigenlijk de meeste tijd verloren bij de selectie van de ambtenaren die mee mochten en die moesten achterblijven, en vooral bij de voorzorgsmaatregelen dat de te evacueren ambtenaren niet hun gezinsleden mee trachtten te nemen. Pas op 7 maart om 01.00u in de nacht was er een soort lijst opgemaakt door Dunlop, waarmede het bevoegd gezag akkoord ging. Opvallend was de aanwezigheid van de KNIL-legercommandant L.H. van Oyen, de kapitein Jhr J.M.R. Sandbergh, de kapitein D.C.

dat knersen van die fietsers gaat maar door. En de weg blijft maar vrij. Er is een vliegveld bij Kalidjati. Dat moeten de Japanners nemen. Wordt het verdedigd? En door wie? Er zitten, blijkt het, Britten. Dat stelt een KNIL-kapitein vast die een compagnie ter plekke onder zijn bevel heeft.

XVIII.2.3 Het KNIL-hoofdkwartier incommunicado bij tactische marsbevelen

Wat moet hij doen? Hij belt Bandung waar het hoofdkwartier van het KNIL zit. Verenigt hij zich met die Britten? Of moet hij als gevechtseenheid elders de confrontatie zoeken? Hij krijgt geen bevredigend antwoord en ook hoort hij niet waar hij ammunitie kan ophalen, geschikt voor zijn wapens. Hij heeft inmiddels een Britse majoor ontmoet, die niet van plan is zich hardnekkig te verdedigen. Kort daarop hebben de Japanners het vliegveld in handen. Nu zitten zij, zonder veel verliezen, dicht op Bandung. Daar zit het Algemeen Hoofdkwartier van het KNIL, daar barst het van de vluchtelingen, maar daar liggen in het centrum ook benzinevoorraden en bommen opgeslagen. Vijandelijke bommenwerpers kunnen nu op Kalidjati landen, bijtanken – er is ook daar benzine genoeg – en er staan waarachtig vluchtklare Blenheim-bommenwerpers. Wat als de Japanners nu Bandung gaan bombarderen? Moet dat vliegveld niet eerst onbruikbaar worden gemaakt? Graag instructies.

XVIII.3 Het Algemeen Hoofdkwartier te Bandung

XVIII.3.1 De voortdurende vergaderingen in het algemeen Hoofdkwartier

Die komen niet. Het wemelt op dat Algemeen Hoofdkwartier van de hoofdofficieren. Er wordt flink geborreld en gespeculeerd, maar het lijkt wel of de samenstelling van de lunch de heren meer bezig houdt dan enig operationeel tegenplan. De gouverneur-generaal zit er óók. Hij is opperbevelhebber: wat beveelt hij? Kan hij aan de lijn komen? Heeft hij contact met Ter Poorten? Waar zit die generaal eigenlijk? Heeft de gouverneur-generaal contact met het kabinet te Londen? Heeft dat besloten tot een regeringscapitulatie? Is daarover soms overleg gaande? Dat wil die KNIL-kapitein graag toch wel weten? Stel je voor dat hij nu het vuur opent met zijn compagnie, terwijl Londen, hoe moet je je dat voorstellen, al telegrafisch wapenstilstandsvoorwaarden dicteert. Kan de kapitein niet een indicatie krijgen of gewapend verzet moet worden geboden: de Japanners lopen nog maar net rond op de startbanen van Kalidjati, ze hebben nog geen stellingen of loopgraven. Die Japanners, die nog niet goed weten waar ze zitten en waarom, die kunnen de KNIL-soldaten zó wegvagen. Maar de gouverneur-generaal is in bespreking, er zijn heel veel belangrijke functionarissen bij hem.

Zelfs Helen Colijn, de dochter van de beroemde staatsman! Er zijn ook baronnen bij! De kapitein wijst erop dat er zesduizend inlandse miliciens bij de hand zijn, die hunkeren naar aanraking met de vijand. De generaal Pesman is hun commandant, hij is Indo en zeer getapt bij de inheemsen. Zal hij aanvallen? Bandung zwijgt. Er is telefonisch contact met de KNIL-commandant. Ter Poorten ziet het niet meer zitten. Hij meent dat Java verloren is. Dat kan hij heel goed duidelijk maken. Hij heeft een geconcentreerde linie nodig rondom Bandung. Hij laat nu allerlei divisie-commandanten bellen want hij wil midden in die concentratie een soort strategische reserve vormen. Die moet uitbreken en dan Soebang en Kalidjati ontzetten. Maar dan moeten grote troepenverplaatsingen worden ondernomen. Denkt Ter Poorten nu écht, dat dat zo maar gaat zonder dat de Japanners dat in de smiezen hebben? Weet hij dan niet dat hij daarmee de Japanse luchtmacht aantrekt die de troepen op de wegen het leven bijzonder zuur zullen maken? Bovendien hebben de divisiecommandanten in hun sectoren geoefend, hun mannen kennen het terrein op hun duimpje. Ze kunnen samen met lichte tanks slag leveren binnen hun sector, daarover zijn de operationele bevelen al uitgegaan, waarom nu deze omvangrijke hergroepering?

Buurman van Vreeden, de kapitein A.L.A. Coppens, de luitenant-kolonel Prof Dr Ir Otten, Hoofd Technische Dienst KNIL en enkele adjudanten. Dunlop noteerde zijn verbazing over deze passagiers omdat hij zich afvroeg welk landsbelang deze KNIL-officieren en onderofficieren in Australië gingen dienen.

XVIII.3.2 Ter Poorten wenst grote troepenverplaatsingen zonder evenwicht in de lucht

Ter Poorten blijft bij zijn idee. Kalidjati is een kardinale slag waard, al heeft niemand er tevoren van gehoord. Het lot van Java hangt er van af. Er komen nu drie pogingen tot herovering van een terrein dat eerst zonder slag of stoot overgelaten is aan een verbouwereerde fietsersafdeling van de Japanners. Er volgen tangbewegingen. Er volgen omsingelingen. Japanse vliegtuigen komen bombarderen. Er is geen Nederlandse luchtsteun meer. Munitievoorraden en brandstoffendepots vliegen daverend de lucht in. Het is chaos. De inlandse miliciens trekken hun plan: hier hebben zij geen zin in. Ze hebben hun inlandse kleding nog in hun rugzakken. Die trekken ze aan. Weg zijn ze. De blanken moeten hun rommel zelf maar opruimen. Er komen nu colonnes pantserwagens aanzetten, gezonden door de door Ter Poorten wakker geschopte divisiecommandanten. Die hebben het bevel ergens een geconcentreerde linie te vormen, maar wáár dan? Hier, in Kalidjati toch zeker niet: daar staat alles in brand en rookt het, een mens ziet geen hand voor ogen. Order, tegen-order, contra-order, totale chaos.

XVIII.3.3 Logistieke chaos in de achterhoedes

Pantserwagens keren om stuiten op achteropkomende vrachtauto's en vormen file, voortdurend gemitrailleerd door de nu laag overvliegende Japanse vliegtuigen. Die raken nu aardig ingeschoten. Er is nu gebrek aan verzorging en de intendance is onklaar. Waar is de verantwoordelijke kapitein? Die zit in het politiebureau van Bandung. Hij heeft zich gemeld als politie-agent. Maar daar heeft Bandung nu geen behoefte aan. En zo gaat het verder door, van hoog tot laag. Generaals verplaatsen ineens hun hoofdkwartieren, steeds naar achteren, steeds uit het bereik van de vijandelijke artillerie. Ze vergeten op te geven waar ze zitten en ook hebben ze geen verbindingen. De Preanger hoogvlakte, ook een centraal verdedigingspunt, is ineens in handen van de Japanners. Ze zitten overal en nergens en steeds zonder noemenswaardige weerstand. Dat zien de inlanders best. Ook de angst, de paniek, de beduchtheid om het eigen hachje. Is dit het roemruchte KNIL? Zijn dit de mannen van De Kumpenie? Zie je wel dat de blanke niet superieur is aan de Aziaat? Die onverstoorbare gelige mannetjes, met hun belachelijke brede zware laarzen op hun fietsjes, achterop voorzien van bergen bagage, die hebben hier de leiding, die dicteren wat de bewegingen van hun tegenstanders zullen zijn. Ze eten hun bakjes rijst leeg, boeren wat, en schieten zeventig jammerende KNIL-soldaten die zich komen overgeven, stomweg dood. Alsof je een vlieg plat mept.

XVIII.4 Het regeringsoverleg over de termen van overgave

XVIII.4.1 De lokalisering van het gewapend conflict nog mogelijk geacht

In Bandung zit de gouverneur-generaal, stil als een sfinx, achter zijn bureau. Hij heeft een raar telegram ontvangen van dat kleine mannetje met de walrussnor, met die vreemde piepende stem. Die vraagt of hij, Tjarda van Starkenborgh, een héél belangrijke passende functie wil aanvaarden buiten Indië. Die Gerbrandy. Ook een Fries, net als Tjarda, zo heeft de man opgemerkt, om het ijs wat te breken. Tjarda stamt uit een oud Groninger patriciërsgeslacht, maar daar gaat het nou even niet om. Hij komt óók uit het noorden, zullen we maar zeggen, maar daar houdt de gelijkenis echt wel op. Het kabinet wil hem dus kwijt. Mooi is dat. Hier zit hij, in afwachting van de rapporten van Ter Poorten die kennelijk zelf de kop is kwijt geraakt.

Er is nog een telegram van die Welter, die dikkerd van de Raad van Indië die nu óók ministertje speelt in een oorlogskabinet. Die gelast hem, Tjarda, geen integrale capitulatie te aanvaarden. Het land Indië – alleen de bewóórdingen al van dit telegram – moet onafhankelijk Nederlands blijven. Welter denkt aan Indo-China. Van Starkenborgh moet aanblijven als civiel gouverneur-generaal. Maar hij moet bereid zijn de Japanners een militaire bezetting toe te staan. Dat heeft Pétain, het Franse staatshoofd en regeringsleider van dat vreemde kabinet-Laval in Vichy, immers ook toegestaan aan admiraal Decoux in Frans Indo-China? Dat blijft Frans, alleen de Japanners mogen

het voor hun militaire doeleinden gebruiken als uitvalsbasis. Het kan best: die generaal Imamura, Welter heeft het uit de beste bron, wil ook alleen maar als militair gouverneur optreden.

XVIII.4.2 Beveiliging en conservering van bedrijfsinvesteringen

Kijk, als Tjarda nu maar zorgt dat de diepte-investeringen van de Shell-groep en zo intact blijven, Billitonmaatschappij kan blijven functioneren en ook de Suiker-Unie, dan zijn we een heel eind. Dus: even capituleren, die investeringen veilig stellen, Tokio heeft het diepst respect voor industriële belangen – dat kan ook niet anders met kabinetten waarin de familie Mitshubishi zoveel zeggenschap heeft, wat héét – en dan nog even het gouverneur-generaalschap overdragen aan een nieuwe man, dan is dat zaakje gepiept. En, o ja, dat opperbevelhebberschap over de strijdkrachten, dat moet hij lozen aan die Ter Poorten. Die moet die capitulatie tekenen, maar Tjarda moet wel, op de achtergrond, dat spreekt, vertellen wat de voorwaarden zijn. Dan wordt Tjarda ergens weer ambassadeur. En belangrijke post. Welter zweert erop. Van Kleffens is al aan het zoeken waar. Tjarda heeft het met fraaie schubben georneerde ambasseurspak nog in de kast hangen, met statiedegen, steek en mantel. Dat zit wel goed.

XVIII.5 De besprekingen in vertaalsslag

XVIII.5.1 De bijeenkomst in de mess te Kalidjati

De capitulatie geschiedt in de cantine van de officiersmess te Kalidjati. Het is weer een verwarrende bijeenkomst. Kort te voren hoort een verwarde Ter Poorten dat hij opperbevelhebber is geworden van de Indische strijdkrachten. De regering in Londen wil dat zo. Hij moet capituleren. Maar hij mag het burgerlijk regeringsgezag niet overdragen. Net zoals Winkelman in Nederland deed, moet hij dat voorbehouden voor Tjarda. Die zit er wel bij. Bij die besprekingen. Om te kijken of alles goed gaat. Eerlijk gezegd: dan had Tjarda na de kennismaking met Imamura wel naar huis kunnen gaan. Want het gaat niet goed. Imamura begrijpt er niets van. Hij vraagt eerst wie de man is in het legeruniform, is dat die generaal Ter Poorten? Die geeft toe, dat te zijn. Heeft hij gevraagd om een wapenstilstand? Ja, dat heeft hij. Goed, zegt Imamura met een stalen gezicht terwijl hij een in Japanse lettertekens gesteld geschrift toedraait aan Ter Poorten: hier even tekenen graag. Ja, maar wat stáát daar, is de repliek. Dat u akkoord bent met onvoorwaardelijke overgave. Aldus Imamura. Ter Poorten kijkt nu naar Tjarda: hij heeft toch gezegd dat hij het burgerlijk gezag voorbehoudt? Imamura kijkt ook naar Tjarda. Hij vraagt nu: wilt u onvoorwaardelijke overgave?

Nee, zegt Tjarda, en bovendien, Ter Poorten voert de onderhandelingen. Maar, aldus reageert Imamura, waarom bent u dan hier naar Kalidjati gekomen? U wist toch dat ik een overgave wilde? U wilde toch capituleren? Wat doet u hier eigenlijk? Nu blijkt dat de Nederlandse tolk eigenlijk het radde Japans van Imamura niet kan volgen. Hij kent wel Japans, maar geen ingewikkeld, hoogdravend Japans. Dit stadhuis-Japans zegt hij, gaat hem boven de pet. Hij weet niet hoe je “overgave”, “wapenstilstand” en “regeringscapitulatie” precies moet vertalen, hij is sinoloog. Een Japans officier treedt nu beschroomd naar voren. Hij heeft in Batavia op het consulaat gewerkt. Hij kent wel Maleis. Als nu eerst vertaald wordt door hem in het Maleis, dan kan de sinoloog het vertalen in het Nederlands. En dan weer vice versa als Ter Poorten weer spreekt. Daar komen weer moeilijkheden van, want ook het Maleis van de ex-consulaire beambte is niet goed genoeg om de subtiele nuanceringen van Tjarda die ze in het Engels hertaalt weer te geven. Waarschijnlijk heeft Imamura er helemaal niets van begrepen, wat de gouverneur-generaal precies wilde. Ter Poorten zit er bij als door de hand van god geslagen: die geldt al weer niet als gesprekspartner, maar hij is het die straks moet tekenen.

XVIII.5.2 Wat dééd Tjarda daar eigenlijk?

Tjarda tracht duidelijk te maken dat hij geen militair is. Hij draagt geen *command responsibility* voor wat de troepen doen of nalaten. Hij is wel verantwoordelijk voor Ter Poorten op dit moment, maar bevelen kan hij hem niet geven. Dat kan alleen de koningin. Die zit in Londen. Verder is hij

ondergeschikt, als gouverneur-generaal, aan de minister van Koloniën. Maar die kan hem óók niets bevelen. Die kan hem voordragen voor ontslag. Maar dat gaat, omdat die man ook in Londen zit, even duren. De koningin kan dat ontslag weigeren, ze is er wel de vrouw naar. De minister-president heeft hem, Tjarda, gevraagd om het opperbevelhebberschap niet uit te oefenen. Dat doet hij dus. Want die minister-president heeft dat gedaan namens de koningin. Bandung is een "open stad". De vijandelijke Japanse troepen kunnen haar binnentrekken. Bombarderen ze haar – daar is mee gedreigd jegens Ter Poorten – dan is dat een oorlogsmisdrijf. Een regeringscapitulatie mag Ter Poorten niet aanbieden. Alleen een militaire overgave. Voor Bandung en omstreken.

XVIII.6 Ter Poorten tekent een document dat hij niet kan lezen

XVIII.6.1 De parafering van een in hout gevat Japans document

Imamura begrijpt overduidelijk niet veel van de moeizame vertolking. Dat van die koningin, dat begrijpt hij: hij heeft ook zo'n keizer. Geeft die Ter Poorten zich nu over of niet? Dat wil hij weten. Van wie dan ook. En dan moet die man tekenen. Hij gaat nú even naar buiten. Tien minuten. Dan komt hij terug en stelt weer dezelfde vraag. Weer is het Tjarda die uiteenzet dat Ter Poorten alleen een overgave voor zijn troepen kan aanbieden. Imamura is het zat. Hij wil verder met oprukken en Tokio het goede nieuws van een regeringscapitulatie aanbieden. Hij zegt tegen Tjarda dat hij maar in de tuin moet gaan zitten. Hij wil met een militair spreken over een overgave en een wapenstilstand. Hij wil geen college over het volkenrecht. Het is, aldus Imamura – moeizaam vertokt door de ex-consulaire ambtenaar – van tweeën één. Of Tjarda is hier aanwezig als vertegenwoordiger van het koloniale Nederlandse gezag. Dan komt hij dus namens dat gezag iets aanbieden. Dat kan niet anders zijn dan een integrale regeringscapitulatie. Of Tjarda zit er bij, om te kijken wat die Nederlandse generaal Ter Poorten doet: of het wel goed gaat.

Daaraan, aan dat laatste, heeft Imamura helemaal geen boodschap. Dat is een zinloze supervisie. Die de autoriteit van de Nederlandse generaal ondermijnt. Tjarda moet weten wie hij zendt ter inleiding van militaire onderhandelingen. Maar zendt hij zo iemand, dan blijft hij zelf weg. Hij kan niet én een gevolmachtigd generaal zenden én die militaire gezant om de haverklap instrueren wat hij moet doen, hoe hij moet kijken, of hij moet weglopen en of hij uitstel moet eisen ter bestudering van de militaire condities voor een staakt-het-vuren of een wapenstilstand. Want dan trekt Tjarda juist weer militaire competenties naar zich toe.

Tjarda heeft eerder gezegd dat hij dat niet wil, daarom heeft hij het opperbevelhebberschap van de Nederlandsch-Indische weermacht neergelegd. Toch is hij hier in deze mess. Hij is hier toch niet om vliegen te vangen? Dus. Wat zal het zijn? Blijft Tjarda, dan gaat het dus toch om een regeringscapitulatie. Dat is Imamura liever. Dan draagt Tjarda dus de soevereiniteit over de Archipel over aan Tokio. Wil hij dat niet, dan moet hij weggaan. Dan doet Imamura wel zaken met die generaal, die daar verslagen, zweetdoordrenkt en vol zenuwtrekkingen in zijn stoel hangt. Het is een tijdje stil. Dan staat Tjarda kortbesloten op, werpt een verwijtende blik op Ter Poorten, treedt op de buitendeur van de mess af en verwijdert zich. Men ziet de landsvoogd het grintpad afknerpen.

XVIII.6.2 Tjarda gaat in de tuin zitten en distantieert zich van Ter Poorten

Tjarda gaat in de tuin zitten. Hij kijkt star voor zich uit. Iedereen die de situatie en de persoon van de totaal verslagen Ter Poorten kende en begreep, wist wat er zou gebeuren. Als Tjarda weer binnenkomt, staat de handtekening van Ter Poorten onder het Japanse document. Fotografen flitsen dat het een lieve lust is. Tjarda en Ter Poorten moeten achter de tafel gaan staan, waarop het document, leesbaar voor het krantenpubliek in Tokio, ligt. Terzijde Imamura. Hij deelt de verslaggevers mee dat Ter Poorten heeft getekend voor een onvoorwaardelijke en totale capitulatie van alle strijdkrachten in Nederlands Indië. Hij zal dat morgen over alle zenders bevestigen. De blitslichten flikkeren weer. De generaal Imamura buigt en toont het samoeraizwaard aan de toekomstige krantenlezers. Hij zet zich, het zwaard tussen de zware

laarzen, en wordt nogmaals als overwinnaar gefotografeerd. De kranten brengen uit dat de Nederlanders integraal hebben gecapituleerd. Veel rumoer wekt het niet in Tokio. De generale staf daar had niet anders verwacht. Het is duidelijk: de soevereiniteit zoals de westerlingen die verstaan, is weergekeerd in de handen en de ziel van de Tenno, de zoon gods. Daar hoort zij ook thuis. De radio maakt het ruchtbaar aan het Japanse volk. De Nederlanders zijn thans de lijfeigenen van de Tenno. Wat deze met hen doet, is altijd welgedaan, hun eerbaarheid hebben zij verloren. Want zij hebben niet echt gevochten.

XVIII.6.3 De Nederlanders als nutteloze wezens afgevoerd

Tjarda, Ter Poorten en hun staf worden met zachte drang afgevoerd. Naar hen kijkt niemand meer om. Om half drie 's nachts zijn ze terug in het Algemeen Hoofdkwartier te Bandung. Daar begint Tjarda Ter Poorten te kritiseren. De raadadviseurs van de – thans kennelijk getergde – gouverneur-generaal leggen het vast. Het is een requisitoir en een philippica tegelijkertijd, waartegen de uitgeputte Ter Poorten niet bestand blijkt. Hij krijgt onomwonde nu de zwarte piet toegespeeld van Tjarda. Tjarda stelt vast dat Imamura nooit met een bombardement op Bandung heeft gedreigd. En verder dat het KNIL opvallend weinig weerstand heeft geboden. Waar zijn eigenlijk de verlieslijsten? Ze zijn er niet! Bewijst dat niet dat er niet gestreden is? Niet met de kracht die men mocht verwachten? De pennen van Tjarda's ambtenaren roffelen op de blocnotes.[362] Tjarda heeft ze gevraagd nauwkeurig procesverbaal bij te houden van deze droevige bijeenkomst. Het is duidelijk wat Tjarda voorheeft. Hij wil zich staatkundig rechtvaardigen in de ogen van het oorlogskabinet te Londen. Hij heeft géén regeringscapitulatie aangeboden.

Maar kennelijk heeft Ter Poorten wel iets dergelijks gedaan. Onbevoegd, zeker, maar Imamura heeft het kennelijk zo kunnen opvatten. Welnu: dan wast Tjarda ambtelijk zijn handen in onschuld. Hem treft geen blaam voor de erbarmelijke vertoning in die mess van een paar uur geleden. De notulen moeten daarvoor het bewijsmateriaal leveren. Dat zullen zij ook doen in de

[362] Tjarda van Starkenborgh had zich steeds op zijn tochten naar Bandung en Kalidjati laten vergezellen door de directeur van zijn kabinet P.J.A. Idenburg, het Hoofd van de Algemene Secretarie van het Landsgouvernement J.M. Kiveron en twee "deskundigen inzake Japan", H. Hagenaar en A.P.F. Hulsewé. Hagenaar en Hulsewé kenden Japans, passief redelijk goed, actief maar primitief. Hagenaar en Hulsewé waren verbonden aan de Dienst der Oost-Aziatische Zaken die zich bezig had gehouden met de contraspionage inzake Japanse infiltraties door de hele Archipel héén. Deze twee moeten dus heel goed begrepen hebben wat Imamoera van Ter Poorten heeft gevorderd buiten aanwezigheid van de landvoogd. Tjarda heeft, toen hij Ter Poorten eigenlijk min of meer van landverraad in beschuldiging stelde in Bandung, nadien, tevoren kennelijk inlichtingen kunnen inwinnen bij Hulsewé en Hagenaar. De voor Ter Poorten belastende processen-verbaal moeten zijn gesteld door Hagenaar en Hulsewé. Deze zijn later door de Parlementaire Enquête Commissie inzake het regeringsbeleid ten tijde van de tijd van oorlog waarin het Koninkrijk der Nederlanden sedert 10 mei 1940 had verkeerd, uitvoerig ondervraagd. Tjarda is daar ook gehoord, maar deze heeft eigelijk een soort apologie in zijn eigen zaak mogen voeren. De laatste echte landvoogd is door deze Enquête-commissie buitengewoon beleefd en tegemoetkomend behandeld. Vrijwel nimmer krijgt deze gezagsdrager, die op dat moment nog in aanmerking kan komen voor hoge regeringsposten en wellicht nog ministeriabel is, lastige vragen, zulks in flagrante tegenstelling tot Ter Poorten, die ronduit heeft afgedaan. De bevindingen van de Commissie sauveren dus Van Starkenborgh. Vermoedelijk, omdat deze geldt als Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon en direct contact houdt met Wilhelmina. Bij Louis de Jong kan men van de gang van zaken te Kalidjati een ronduit tendentieus verslag lezen, waarbij, geheel in lijn met De Jongs deferentie voor Wilhelmina, Van Starkenborgh in elk opzicht geprezen wordt en Ter Poorten wordt afgeschilderd als een defaitist en een man die zijn ambt nooit waard is geweest. Zie: L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, *1939-1945*, Deel 11a, *Nederlands-Indie I*, eerste helft, Uitgeverij: Martinus Nijhoff, Leiden 1984, Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie, Amsterdam, 1984, pp. 1-19. Het betreft hier de wetenschappelijke editie met voetnoten, anders dan de refertes in dit Boek II gedaan aan de populaire editie van het gelijknamige standaardwerk. Men vindt hier de vindplaatsen van de gehoren bij de Enquëtecommissie voetnootsgewijs. Toen Van Starkenborgh in de gaten kreeg dat de tolk Japans die voor Imamura functioneerde niet bij machte was gejuridiseerd Japans te vertalen, hád hij natuurlijk Hagenaar en Hulsewé kunnen inschakelen. Gecompromitteerd zou Tjarda daardoor niet worden en de misverstanden zouden de gedachtenwisselingen ntet hebben gedomineerd. Zie verder over de capitulatie van maart 1942 de Aflevering van 25 februari 2017 van de NPO-uitzending Andere Tijden, Oorlog in Indië: wennen aan de bezetter, www.anderetijden.nl./aflevering/696/Indie-in-de-oorlog---Deel-1, bezocht op 6 februari 2021.

ogen van het kabinet Schermerhorn-Drees. Het noodkabinet dat benoemd wordt door Wilhelmina in 1945, in afwachting van de eerste reguliere verkiezingen voor een Tweede Kamer. Dat kabinet zal bij onderhandelingen met de Indonesiërs vertrekken vanuit de veronderstelling dat de koloniale regering niet heeft onderhandeld over de soevereiniteitsoverdracht ten aanzien van de Archipel. Die soevereiniteit is ongeschonden voorbehouden en bewaard door de landvoogd. Deze notulen bewijzen dat overtuigend.

XVIII.6.4 Waar bleef de soevereniteit over de Indische Archipel?

Ze zijn natuurlijk wel gemaakt door ambtenaren die zich ondergeschikt wisten aan Tjarda. En die hun aanstellingen wilden sauveren. Voor de Indonesiërs van 1945 bewijzen deze notulen dus helemaal niets. Als het op dun houten plankjes gemonteerde einddocument dat Ter Poorten en Imamura hebben afgeparafeerd, daaromtrent iets zou kunnen bijbrengen, zou dat wellicht iets kunnen betekenen. Maar dat mysterieuze Japanse protocol is kwijt. Wat Ter Poorten nu precies heeft erkend, toegegeven, aanvaard of heeft geoogd, blijft gissen. Dat komt de Indonesiërs ook prima uit. Soekarno kan daarom volhouden dat de soevereiniteit terugkeerde bij het volk van de Archipel. Dat heeft vervolgens Soekarno geaccepteerd als provisioneel staatshoofd en hoge overheid om deze soevereiniteit geldig te maken in het interstatelijk verkeer dat op gang is gebracht na Japans integrale capitulatie op 15 augustus 1945 bij monde van diens keizer. Dat zal Soekarno's lezing blijven van deze gebeurtenissen te Kalidjati.[363] En die lezing zal tot 1963 de enig waren blijven. In het Verre Oosten, dan.

Tjarda recapituleert zijn lijst van grieven. Hij vraagt aan zijn directeur van het kabinet Idenburg of hij nog iets vergeten is. Dat vraagt hij ook aan de adviseur Kiveron. Beide topambtenaren verzekeren hem dat hij niets vergeten is. Hij heeft het prima gedaan, bij die Imamura, dat staat vast. Morgen heeft hij beider rapport, dan kan hij het als proces-verbaal tekenen. Ter Poorten wordt niets gevraagd. Maar die zag de bui al hangen. Een moesson. Zo zal het zijn voor hem, de komende jaren.

XVIII.6.5 De NIROM-capitulatie-rede

In de ochtend houdt Ter Poorten voor de Nederlandsch Indische Radio-Omroep zijn capitulatie-rede. Hij erkent de onvoorwaardelijke en algemene capitulatie waarbij de regering aan Japan is overgedragen. Hij heeft daarom alle strijdkrachten onder zijn bevel bevolen de wapens te strekken. Aan de militaire eer is voldaan. Leve de koningin. Het Wilhelmus.

Daarna maakte hij zijn opwachting bij Imamura. Deze legde hem een aantal uitvoeringsprotocollen voor over de overdracht van wapens, voertuigen, manschappen, zendinrichtingen met toebehoren, munitie en dossiers[364]. Imamura wees hem een

---

[363] Zie Deel III in deze serie *Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten*, *De dekolonisatie van de Archipel*, II.4.1. (*Soekarno wil originaire soevereiniteit proclameren als de tijd daar rijp voor is*); II.4.3. (*De Indonesische soevereiniteit komt uit de volkswil*); VII (*De rondetafelconferentie op de Hoge Veluwe*) *XII (De soevereinteitsoverdracht*).

[364] Imamura heeft Ter Poorten het document dat deze tekende niet in afschrift doen toekomen. Ter Poorten heeft later bij de gesprekken in Eindhoven aan Gerbrandy gezegd, dat hij een capitulatiedocument had ondertekend, maar dat Imamura dat meenam. Er is ná de capitulatie door Japan op 15 augustus 1945 door de Amerikanen onderzoek naar gedaan. De kolonel Nishiura, hoofd van het Japanse centrum voor oorlogshistoriografie, heeft later getuigenverklaringen overgelegd van Japanse zijde, dat een overgave is gerelateerd op 8 maart 1942 in de termen die Imamura heeft opgegeven en dat Ter Poorten dat relaas aftekende voor akkoord na lezing. Maar het was gesteld in het Japans, dat staat ook vast. Nishiura heeft aan de USA-experts meegedeeld dat in augustus 1945 door de toenmalige Japanse opperbevelhebber van de strijdkrachten instructie is gegeven om alle vertrouwelijke documenten te vernietigen. Maar was dat overgave-protocol vertrouwelijk? Dat is onwaarschijnlijk: de triomfantelijke foto's van de overgaveceremonie in Kalidjati hebben in zo ongeveer alle belangrijke Japanse kranten gestaan. Nippon had weer eens gezegevierd over een oppermachtige vijand. Imamura heeft later bezworen dat er een capitulatiedocument wás opgesteld in de standaardtermen die het legerhoofdkwartier daarvoor had laten opstellen: dat hoofdkwartier wilde geen improvisaties van een rechtshandeling die beslissend kon zijn voor de aard van de

divisiecommandant toe die de protocollen zou laten vertalen en toezicht houden op de zorgvuldige opvolging ervan. Tevens vernam Ter Poorten dat hij vanaf dit moment geïnterneerd was, ingevolge de regelingen voor krijgsgevangenen behorend bij het Landoorlogreglement-1907.

Imamura deelde mee dat Tokio vast van plan was zich aan dat reglement met uiterste nauwgezetheid te houden, zolang en voor zover ook de overwonnen koloniale macht dat zou blijken te doen. Imamura achtte hier het wederkerigheidsbeginsel toepasselijk. Hij deelde mede dat de KNIL-soldaten eveneens conform dat reglement geïnterneerd zouden worden, maar dat dat bezwaarlijk zou kunnen gelden voor de burgerlijke hulpkrachten waarvan dat KNIL zich helaas had menen te moeten bedienen. Hij voegde er aan toe dat de inheemse bevolking in beginsel buiten deze schikkingen zou vallen voor zo ver ze niet aan de vijandelijkheden had deelgenomen. En verder dat thans de Archipel gold als bezet gebied waarbinnen de krijgswetten van de Keizer zonder beperking zouden gelden, inclusief het daarbij behorende standrecht. Of hij tot de onmiddellijke afkondiging daarvan zou moeten overgaan, behield Imamura zich nog voor.

De Kumpenie is dood. Dood als een deurnagel. Dat is, wat de inlanders begrijpen. Buiten raast het verkeer voort, stofwolken opwerpend als alle dagen.

door de Japanners nadien gelegde bezetting. Dat Imamura vol heeft gehouden dat er een capitulatieprotocol is getekend, zegt weinig. Wat had hij anders moeten doen? Het hoofdkwartier was wantrouwig over alles wat te velde gebeurde en wilde overal bewijzen van zien, in uiteraard de rechtstaal van Nippon. Het protocol is nog steeds niet boven water. Maar er IS iets getekend. Op de diverse foto's van de Japanse persdienst is te zien dat Ter Poorten een vulpen in de rechterhand houdt en dat links van hem een document ligt op de tafel. Imamura heeft niet zomaar zitten praten met de Nederlanders in het wilde weg. De idee dat er gepraat, maar schriftelijk niet gerelateerd werd, is volkomen onwaarschijnlijk, al hebben diverse topambtenaren van Tjarda dat wel volgehouden. Imamura wilde iets kunnen vastleggen om Tokio later zijn handelingen te kunnen rechtvaardigen. Hij ging immers het vuren laten staken al ging de opmars gewoon door, hij lastte bombardementsvluchten af en gelastte interneringen. Ook Tjarda heeft destijds niet kunnen zien wat Imamura op tafel legde en naar Ter Poorten schoof. Maar al hád hij wel ruim de tijd gehad, dan nog had hij het niet kunnen lezen. Maleis sprak Tjarda nauwelijks, verstaan kon hij het al helemaal niet als het door niet-Javanen werd uitgesproken. Hij luisterde wel goed naar de ex-consulaire beambte uit de Japanse delegatie van Imamura die trachtte in het Maleis het capitulatie-document te vertalen, maar veel begreep Tjarda er niet van. Die tolk zelf óók niet. Ter Poorten was volledig over de rooie. Dat gaf hij later ook toe. Zijn adjudant, de luitenant-kolonel P.G. Mantel, was ook volledig de kluts kwijt. Dat erkennen de topambtenaren van Tjarda ook, maar die waren er op uit om alles wat er fout ging nu in de schoenen van het KNIL te schuiven. Tjarda had ze gezegd dat zij waarschijnlijk een soort civiel bestuur zouden gaan vormen met machtiging van het Londens kabinet. Dan zaten die ambtenaren buiten de gevarenzone. Ze bleven in betrekking, zouden niet geïnterneerd worden en zouden een zekere status hebben bij de Japanners. Dan moesten alle misslagen en gebreken die na de capitulatie zich zouden voordoen, kunnen worden toegerekend aan Ter Poorten. Die was ontoerekenbaar op dat moment, die Ter Poorten. Dat zal de officiële lezing worden.